

**KOLEGJI
UNIVERSITAR I BIZNESIT**

UNIVERSITY COLLEGE OF BUSINESS

REVISTA SHKENCORE E STUDIMEVE PROFESIONALE
SCIENTIFIC JOURNAL OF PROFESSIONAL STUDIES

**Vol.6
2025**

Rr. Gjergj Legisi, Nr. 24, Laprakë, Tirana

+355 69 88 99 999
+355 67 40 63 042

info@kub.edu.al

www.kub.edu.al

SCIENTIFIC JOURNAL OF PROFESIONAL STUDIES

ISSN: 2520-0933 (online)
ISSN: 2412-5865 (print)

Vol.6
September 2025

<https://kub.edu.al/kerkimi-shkencor/>

INTRODUCTION

The University College of Business (UCB) of Albania successfully conducted the **XIth International Scientific Conference on "Innovation, Technology, and Green Business"** on June 5, 2025 — a very academic and internationally important event. Responding to the unparalleled environmental issues and fast-paced digital changes facing the world, this year's conference provided a valuable platform for academic discourse, cross-disciplinary interaction, and forward-looking debate. With a focus on sustainable development and the strength of transformation through technology, the conference welcomed over 80 authors and co-authors, including academics, researchers, and specialists from various parts of Europe and other regions of the world. These participants published more than 50 original research articles that addressed seminal topics including digital finance, artificial intelligence, sustainable tourism, green technology, and environmental law, all of which shed new light on how economies and societies can grow towards more inclusive and sustainable futures.

Put together by the joint efforts of UCB's Faculty of Economics, Law and Social Sciences, Faculty of Engineering and Computer Science, and College of Higher Professional Studies, the conference is a reflection of the institution's multidisciplinary concept of academic excellence and social responsibility. The event was also enhanced by the active participation of various partner institutions, such as:

- The University of Skopje (North Macedonia)
- B2 Ljubljana School of Business (Slovenia)
- Jan Dlugosz University (Poland)
- International University of Struga (North Macedonia)
- "Ukshin Hoti" Public University in Kosovo
- Baltic International Academy (Latvia)
- Institute for Applied Studies in Business (Albania)
- Euro College (North Macedonia)
- Helena Chodkowska University of Technology and Economics (Poland)
- Zagreb School of Business (Croatia).

The fact that prestigious academics like **Dr. Biljana Ciglovka Bojchevska**, **Dr. Katarina Aškerc Zadavec**, **Dr. Inese Ratanova**, **Assoc. Prof. Dr. Jelena Lonska**, and **Dr. Neven Sipic** were present was an indication of the global significance of the event and its adherence to promoting academic discourse beyond boundaries.

The sessions of the conference, under the overall theme of "Innovation, Technology, and Green Business," encompassed a wide arena of disciplines including computer science, economics, law, and professional education. Subjects under discussion were AI-driven cybersecurity solutions, cyber education that pertains to the green economy, legal foundations of environmentally friendly business, green financial systems, and how international regulatory frameworks can help safeguard the environment. The recurring theme is the convergence of innovation and environmental stewardship, examining how digital technologies, green business, and revised educational frameworks can facilitate a shift towards a circular economy. The discussions on the merging of artificial intelligence and sustainable education and professional development were particularly engaging, particularly regarding the potential of digital platforms to educate and equip tomorrow's professionals for the green economy.

By facilitating the exchange of knowledge and cross-disciplinary cooperation, the **XIth International Scientific Conference** reaffirmed UCB's commitment to academic advancement and its role as a regional hub for sustainability-driven research. As novel environmental, technological, and economic frameworks keep arising, such initiatives are essential arenas for thinking through solutions, policy informing, and leading the evolution of innovation for sustainability. **University College of Business** would like to express its heartfelt gratitude to all participants and collaborating institutions whose effort ensured the event was a resounding success.

Dr. Irsida Dinoshi
Chair of the ISCUCB 2025
Conference Organizing Committees

**ISCUCB2025 – XI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF THE UNIVERSITY COLLEGE
OF BUSINESS: "Innovation, Technology, and Green Business"**

Venue: organized in a hybrid way

At the UCB premises and via zoom links

JUNE 5, 2025

Editor-in-Chief

Dr. Irsida Dinoshi, University College of Business

Executive Editor

Asoc.Prof.Dr. Ardi Bezo, University College of Business

CONFERENCE COMMITTEES

Prof.Dr. Ylber Bezo, Rector, University College of Business, Tirana, Albania, Chairman
Prof.Dr. Leandro Haxhi, Lector, University College of Business, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Ardi Bezo, Deputy Rector, University College of Business, Tirana, Albania
Prof. Dr. Ace Milenkovski, Rector, University of Skopje, North Macedonia
Prof. Dr. Marcin Sosnowski, Deputy Rector, University Jan Dlugosz, Czestochowa, Poland
Prof. Dr. Vladislav Volkov, Deputy Rector, Baltic International Academy, Riga, Latvia
Prof. Dr. Shpetim Cami, Rector, International University of Struga, Struga, North Macedonia
PhD Justyna Żylińska, Rector, University of Technology and Economics, Poland
PhD Ireneusz Fura, Dean, University of Technology and Economics, Poland
Prof. PhD Krzysztof Póttorak, Dean, University of Technology and Econ, Poland
Prof. Dr. Remzi Keco, Dean FEA, Agricultural University of Tirana, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr Mentor Alishani, Rector, University 'Uksin Hoti', Prizren, Kosovo
Assoc. Prof. Dr. Lidija Weis, Dean, B2 Ljubljana School of Business, Ljubljana, Slovenia
Assoc. Prof. Dr. Enis Fita, Dean, FELSS, University College of Business, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Arif Murrja, Head of the Board, University 'Uksin Hoti', Prizren, Kosovo
Assoc. Prof. Dr. Katarina Aškerc Zadavec, Deputy Dean, B2 LSB, Slovenia
Assoc. Prof. Dr. Simon Gega, Lector, University College of Business, Tirana, Albania
Prof. Dr. Ingrid Shuli, Lector, FE, University of Tirana, Tirana, Albania
Prof. Dr. Vjollca Bakiu, Lector, FE, University of Tirana, Tirana, Shqipëri
Assoc. Prof. Dr. Ina Pagria, Lector, FEA, Agricultural University of Tirana, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Lorena Bezo, Lector, FE, University of Tirana, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Luis Lamani, Lector, Polytechnic University of Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Serdan Kervan, Deputy Rector, University 'Uksin Hoti', Prizren, Kosovo
Prof. Dr. Flutura Kalem, Lector, FEA, Agricultural University of Tirana, Tirana, Albania
Assoc. Prof. Dr. Jona Mulliri, FEA, Agricultural University of Tirana, Tirana, Albania
Dr. Blerta Moçka, FEA, Agricultural University of Tirana, Tirana, Albania
Dr. Elva Leka, Lector, Polytechnic University of Tirana, Albania
Doc. Dr. Dorian Leka, Lector, International University of Struga, Struga, North Macedonia
Dr. Jaup Zenuni, Lector, University College of Business, Tirana, Albania
Mr. Savo Efremovski, Euro College, Kumanova, North Macedonia
Goran Luburić, MA, Dean, Zagreb School of Business, Zagreb, Croatia
Dr. Ing. Karolina Grabowska, Vice-Dean, FST, University Jan Dlugosz, Czestochowa, Poland
Dr. Ismet Voka - Lector, FELSS, University College of Business, Tirana, Albania
Dr. Petrushevski Ljubisha, Euro College, Kumanova, North Macedonia
Neven Šipić, MS, Deputy Dean, Zagreb School of Business, Zagreb, Croatia
Dr. Sc Besart Prebeza, Computer Science Department, Universum International College, Kosovo
Dr.Sc. Rrezart Prebeza, Universum International College, Kosovo
Dr. Marija Stojanova, Euro College, Kumanova, North Macedonia
PhD Tanja Grmuša, Lecturer, FCS, University of Zagreb, Zagreb, Croatia
Doc. Dr. Senada Lacka, International University of Struga, Struga, North Macedonia
Dr. Ledia Sula - Lector, FELSS, University College of Business, Tirana, Albania

Dr. Ing.Zhanna Tsaurkubule, Baltic International Academy, Riga, Letonia
Doc.Dr. Lirinda Vako, International University of Struga, Struga, North Macedonia
Dr. Arjan Lame, Lector, FELSS, University College of Business, Albania.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Irsida Dinoshi - University College of Business – Chair
Dr. Matilda Meta - University College of Business – Vice - chair
Prof. Dr. Jana Ilieva – University of Skopje, North Macedonia – Member
Dr. Artan Manushaqe - University College of Business – Member
Dr. Viliem Kurtulaj - University College of Business – Member
Dr. Andi Mehmeti - University College of Business – Member
Dr. Marsela Musabelliu - University College of Business – Member
Dr. Andrey Surmach - Baltic International Academy, Letoni
Dr. Katarzyna Huczek - University of Technology and Economics, Polonia – Member
Dr. Cand.Lorela Reçi - University College of Business – Member
Dr. Cand. Enea Qose - University College of Business – Member
Dr. Cand. Erjola Shehu - University College of Business – Member
Dr. Cand.Eni Danaj - University College of Business – Member
Msc. Armand Tanasica - University College of Business – Member
Dr. Cand.Bledi Bezo - University College of Business – Member
Dr. Cand.Endrit Elezi – University College of Business – Member
Dr. Cand.Anisa Melishte - University College of Business – Member

The Content:

No	Paper Title	Authors	Page no.
1	Turizmi i Qëndrueshëm dhe Politikat Mbështetëse: Mundësi dhe Sfida	Gentian Picari Etis Jorgji	9 - 22
2	The Role of Social and Economic Factors in Shaping Organizational Culture in Latvia in the Context of Ethnic Diversity	Vladislav Volkov Inese Ratanova	23 - 31
3	Modern technologies contribution to green tourism	Blagica Novkovska, Violeta Milenkovska, Angela Milenkovska Klimoska, Vera Boshkovska	32 - 38
4	Building Sustainable Business Practices and Access of Green Financing for Environmentally Sustainable Projects	Evisa Kushi	39 - 46
5	Evaluation of Human Capital Effects on Economic Growth in North Macedonia: Evidence from 2000 to 2024	Gordana Serafimovic, Maja Kuzmanovska	47-52
6	AI for Data Analytics and Consumer Trend Prediction: Leveraging Algorithms to Uncover Patterns and Forecast Consumer Behavior and Market Trends.	Anisa Melishte, Mira Andoni, Endrit Elezi	53 - 59
7	The Place of Cryptocurrencies in the Banking System	Seweryn Gajdek	60 - 72
8	From Local to Continental: Sharing Economy Strategies for Sustainable Tourism and European Economic Integration	Alla Iljina	73 - 82
9	A Critical Review on Strategic Management Transformation in the Digital Economy Era	Enis FITA	83 - 90
10	A Methodological Framework for Assessing Intellectual Capital's Impact on Innovation and Business Performance	Bledi Bezo, Ina Pagria	91 - 97
11	Optimizim i Inteligjencës së Biznesit	Besmir Kanushi, Grigorina Boce, Lorela Reci	98 - 106
12	Ekonomia e Gjellbër si Zgjidhje për Harmonizimin e Lirisë Ekonomike dhe Ruajtjes së Mjedisit	Gazmend Beshi	107 - 115
13	Scientific Research, Development and Innovation a Priority for Socio-Economic Growth of a Country	Eriona Deda	116 - 120
14	Sustainable Finance in the Digital Age: An Examination of FinTech's Impact on Green Economy Development in Albania	Irsida Dinoshi, Amarilda Radovicka	121 - 133
15	Marketingu Dixhital dhe Ndikimi i tij në Preferencat e Konsumatorëve për Modën në Shqipëri: Rasti i markës Zara	Ermira Vata, Ledia Sula	134 - 146
16	Menaxhimi elektronik dhe siguria e informacionit në telekomunikacion Një qasje analitike dhe eksperimentale në Shqipëri	Endrit Elezi, Besmir Kanushi, Dorjan Zela	147 - 159
17	The Role of Green Businesses in Promoting Sustainable Development in Albania	Pranvera Mziu, Elida Toli	160 - 169
18	The Role of AI and Blockchain in Enhancing Digital Identity and Digital Wallets in Albania	Blerta Leka (Moçka), Mariana Nikolla, Arben Kambo	170 - 180

19	Mundësitë dhe Sfidat e Grave në Sektorin e Agroturizmit	Kamela Selenica (Petaj), Etis Jorgji	181 - 196
20	How collaborations and international networks can support green education on a global scale	Edlira Adi Kahani Subashi	197 - 202
21	The use of emotion analysis and acoustic speech features in the process of situation assessment and decision-making	Paweł Czyż	203 - 211
22	The historical view and bilateral relations between Republic of North Macedonia and Greece before the "Prespa Agreement"	Senada Laçka	212 - 220
23	Intersecting Crises: The Role of Environmental Pressures in Shaping Migration and Security in the Balkans	Arjan Lame	221 - 233
24	Përdorimi i Teknologjisë për Ushtrimin e Veprimtarisë Kriminale: Avancimi i Grupeve të Organizata Kriminale dhe Pasojat në Komunitet	Klejvis Hoxha	234 - 239
25	Ndikimi i Konfliktit Ndërkombëtar dhe Ndryshimit Klimatik: BE-ja, SHBA-të dhe Fuqitë e Tjera	HaxhireKasaj, Maksim Ooku	240 - 245
26	Dija, Liria, dhe Vlera si Koncepte të Munguara dhe të Keqkuptuara në Shoqërinë Shqiptare	Viliem Kurtulaj	246 - 254
27	Personi Juridik si Subjekt i Veprës Penale, Kuadri i tij Ligjor dhe Raporti me Kushtetuten e Republikës së Shqipërisë	Endri Fejzulah	255 - 262
28	Criminal-Legal Analysis of Offenses Against Cultural Heritage in the City of Prizren	Valtida Shukriu	263 - 272
29	The Role of the EU in Shaping Environmental Policies and Green Business: A Comparative Approach between Albania and Lithuania	Matilda Meta Gjoni, Rūta Jurgelioniene	273 - 278
30	Aquatic plants as bioindicators for pollution with impact on human health	Gazmir Gjoni	279 - 285
31	Zhvillimi i internetit si pjesë e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit, përdorimi i platformave sociale on line dhe respektimi i të drejtave dhe lirive themelore të njeriut	Alket Jaupi	286 - 301
32	Ushtrimi i kontrollit administrative dhe gjyqësor nga komuniteti për një mjedis të shëndetshëm.	Alkelina Gazidedja	302 - 307
33	Comparative Analysis of Juvenile Justice Systems in the Balkans: Norms, Punishments, and Educational Measures	Eriola Xhuvani	308 - 314
34	The Strategic Role of NGOs and Educational Institutions in Promoting Innovation and Green Business in Albania: The Case of Berat region	Vilson Shehu	315 - 318
35	Të Drejtat e Fëmijëve në Legjislacionin Shqiptar	Marjeta Gjellaj	319 - 328
36	Empowering Vocational Education through Generative AI: Building Green Skills and Digital Resilience for the Future Workforce	Ercan Küçükarslan	329 - 334
37	Self-Determination Through Remedial Secession: Between Law, Politics, and Recognition	Gevorg Yeghiazaryan	335 - 345
38	The Influence of Digital Marketing on Youth in Albania When Choosing Tourist Destinations	Erjola Çeça (Shehu), Enea Qose, Ismet Voka	346 - 353
39	Dhuna në marrëdhëniet familjare dhe domosdoshmëria e sigurizimit të saj	Bajram Ibraj	354 - 364
40	Zhvillimi Makroekonomik i Ekonomisë Shqiptare dhe Ridimensionimi i Saj	Elida Toli, Pranvera Mziu	365 - 377
41	Climate Change Reporting in Croatian Media: How to Find a Balance Between Diverse Journalistic Approaches and Ensure Better Audience Engagement?	Tanja Grmuša	378 - 389
42	Rights in Digital Age: Striking a Balance between Data Privacy and Crime Surveillance	Alban Koçi	390 - 400

Turizmi i Qëndrueshëm dhe Politikat Mbështetëse: Mundësi dhe Sfida

Phd (c) Gentian Picari¹, Dr. Etis Jorgji²

¹Department i Ekonomiksit, Fakulteti i Ekonomisë, Univeristeti i Tiranës

²Department i Ekonomiksit, Fakulteti i Ekonomisë, Univeristeti i Tiranës

*Corresponding Author: e-mail: etis.jorgji@unitir.edu.al

Abstrakti

Turizmi përbën një nga sektorët më të rëndësishëm të ekonomisë globale, si në aspektin e prodhimit të përgjithshëm ashtu edhe në krijimin e vendeve të punës. Megjithatë gjatë dekadave të fundit kjo industri ka përjetuar një rritje të ndjeshme dhe të qëndrueshme, zhvillimi i saj i shpejtë ka sjellë edhe pasoja të konsiderueshme për mjedisin. Ndotja, konsumimi i burimeve natyrore dhe degradimi i ekosistemeve janë ndër shqetësimet kryesore që kanë nxitur nevojën për të rivlerësuar mënyrat se si turizmi ndërvepron me natyrën dhe komunitetet lokale. Shfrytëzimi i burimeve natyrore, ndotja, mbingarkesa e destinacioneve të njohura, dhe humbja e biodiversitetit janë disa nga pasojat e turizmit masiv. Për këtë arsye, ka pasur një rritje të kërkesës për një formë turizmi që jo vetëm që i përgjigjet nevojave të turistëve, por gjithashtu respekton mjedisin dhe ndihmon në ruajtjen e pasurive natyrore dhe kulturore për brezat e ardhshëm. Turizmi i gjelbër, i njohur gjithashtu si turizëm i qëndrueshëm ose eko-turizmi kontribuon në ruajtjen e burimeve natyrore, promovimin e qëndrueshmërisë mjedisore dhe nxitjen e ekonomive lokale. Politikat dhe strategjitë e hartuara nga qeveritë luajnë një rol thelbësor në nxitjen dhe zhvillimin e turizmit të gjelbër. Qeveritë mund të nxisin turizmin e qëndrueshëm përmes politikave mbështetëse, zhvillimit të infrastrukturës me ndikim të ulët mjedisor dhe stimuljeve fiskale për bizneset që zbatojnë praktika të qëndrueshme. Qeveritë mund të ndërmarrin masa për të sensibilizuar vizitorët, operatorët turistikë dhe komunitetet lokale mbi rëndësinë e mbrojtjes së mjedisit. Duke analizuar politikat e zbatuara nga qeveritë në mbështetje të turizmit të gjelbër, me fokus të veçantë në rregullat e qëndrueshmërisë, zhvillimin e infrastrukturës ekologjike, incentivat fiskale dhe bashkëpunimin ndërkombëtar, punimi hedh dritë mbi rolin e qeverisë në këtë fushë. Gjetjet e punimit ndihmojnë në kuptimin e mënyrës se si politikat e qëndrueshmërisë mund të zbatohen në praktikë, duke ndërtuar një turizëm që mbron mjedisin dhe forcon ekonominë lokale përmes përfshirjes së komuniteteve.

Fjalë kyçe: Turizëm i Qëndrueshëm, Politika Qeveritare, Incentiva Fiskale, Edukimi dhe Ndërgjegjësimi, Bashkëpunimi Ndërkombëtar, Zhvillimi i Qëndrueshëm

1. Hyrja

Gjatë dekadave të fundit, turizmi është shndërruar në një nga sektorët me ritmin më të lartë të rritjes në ekonominë globale, duke reflektuar rolin e tij thelbësor në zhvillimin ekonomik ndërkombëtar, veçanërisht në krijimin e vendeve të reja të punës, nxitjen e zhvillimit ekonomik dhe rritjen e të ardhurave fiskale. Kontributi i tij është i rëndësishëm për dinamizmin ekonomik, veçanërisht në vendet në zhvillim. Pavarësisht se turizmi është promovuar si një mjet i rëndësishëm për zhvillimin ekonomik dhe social të rajoneve pritëse, përhapja e tij në formën masive, pa një planifikim të qëndrueshëm, ka prodhuar pasoja të dukshme negative (UNWTO, 2017). Ndër këto pasoja përfshihen shfrytëzimi i pakontrolluar i burimeve natyrore, ndotja e ekosistemeve, mbingarkesa e infrastrukturës dhe transformimi i shpejtë i strukturave sociale dhe kulturore të komuniteteve vendase (Butler, 1998; Hall & Lew, 2009). Sipas Sharpley (2000), një qasje e paqëndrueshme ndaj zhvillimit turistik rrezikon të dëmtojë pikërisht ato elemente që përbëjnë thelbin e atraktivitetit turistik – mjedisin natyror dhe autenticitetin kulturor. Kjo tregon për nevojën e një modeli alternativ zhvillimi, që të ruajë balancën ndërmjet rritjes ekonomike dhe mbrojtjes së kapitalit natyror dhe social. Këto zhvillime kanë çuar në një zhvendosje të paradigmës drejt turizmit të qëndrueshëm, që synon të harmonizojë përfitimet ekonomike me mbrojtjen e mjedisit dhe të sigurojë përfshirjen aktive të komuniteteve lokale në proceset vendimmarrëse.

Sipas Organizatës Botërore të Turizmit, turizmi i qëndrueshëm është ai *“që merr parasysh ndikimet aktuale dhe të ardhshme ekonomike, sociale dhe mjedisore, duke përmblusur nevojat e vizitorëve, industrisë, mjedisit dhe komuniteteve pritëse”* (UNWTO, 2018). Përkufizimi nënvizon rëndësinë e një qasjeje gjithëpërfshirëse dhe të koordinuar në krijimin dhe zbatimin e politikave publike. Qëllimi kryesor është orientimi i zhvillimit turistik në përputhje me parimet e qëndrueshmërisë. Ndryshe nga turizmi masiv, që ka tendencë të jetë i përqendruar në përfitime afatshkurtra dhe shpesh me kosto të mëdha për burimet natyrore dhe komunitetet lokale, turizmi i qëndrueshëm kërkon një menaxhim më të kujdesshëm të ndikimeve negative dhe përfshirjen aktive të komuniteteve në proceset e zhvillimit (Sharpley, 2009). Në këtë mënyrë, ai kontribuon jo vetëm në ruajtjen e biodiversitetit dhe trashëgimisë kulturore, por edhe në përmirësimin e cilësisë së jetës së popullsisë vendase (Dodds & Butler, 2010). Politikat publike të strukturuar mirë luajnë një rol thelbësor në menaxhimin e qëndrueshëm të burimeve natyrore. Ato ndihmojnë në ruajtjen dhe përdorimin e përgjegjshëm të këtyre burimeve. Pa politika të tilla, mbrojtja e mjedisit bëhet e vështirë dhe e pasigurt. Ato gjithashtu mbështesin zhvillimin e infrastrukturës miqësore ndaj mjedisit. Gjithashtu, krijojnë stimuj që nxisin bizneset dhe turistët të ndjekin praktika të qëndrueshme. Politikat për promovimin e turizmit të qëndrueshëm mund të marrin forma të ndryshme të tilla si, politikat publike që përfshijnë dhënien e subvencioneve për përdorimin e energjive të rinovueshme. Gjithashtu, mund të vendosen taksa mjedisore me qëllim reduktimin e ndotjes dhe minimizimin e ndikimeve negative në mjedis. Implementimi i standardeve mjedisore në hotelet dhe strukturat e tjera të akomodimit ka për qëllim reduktimin e ndikimit mjedisor të aktiviteteve turistike dhe nxitjen e praktikave të përgjegjshme brenda sektorit të mikpritjes. Investimet në edukimin dhe ndërgjegjësimin publik mbi rëndësinë e mbrojtjes së mjedisit janë gjithashtu të domosdoshme (OECD, 2021; UNWTO, 2018; Hall, 2011). Megjithatë, për të pasur një ndikim të qëndrueshëm dhe afatgjatë, këto politika duhet të jenë pjesë e një kuadri të mirëkoordinuar, të mbështetur nga institucione funksionale dhe të besueshme. Vetëm në këtë mënyrë mund të arrihet një ekuilibër i qëndrueshëm midis rritjes ekonomike, ruajtjes së ekosistemeve natyrore dhe mbrojtjes së trashëgimisë kulturore që përbën thelbin e identitetit turistik të një vendi (Bramwell & Lane, 2011). Bashkimi Evropian e ka integruar konceptin e qëndrueshmërisë në politikat e tij të zhvillimit rajonal dhe të turizmit përmes Agjendës së Gjelbër për Ballkanin Perëndimor, duke nxitur vendet e rajonit që të përputhin strategjitë e tyre zhvillimore me objektivat klimatike dhe të mbrojtjes së biodiversitetit (European Commission, 2020). Si pjesë e rajonit të Ballkanit dhe me statusin e vendit kandidat për Bashkimin Evropian, Shqipëria ka ndërmarrë hapa të rëndësishëm për të harmonizuar politikat kombëtare me standardet

evropiane. Turizmi është identifikuar si një nga sektorët kryesorë prioritar për zhvillimin ekonomik dhe tërheqjen e investimeve. Sektori i turizmit kontribuon rreth 20% në Prodhimin e Brendshëm Bruto të Shqipërisë dhe përbën një burim kyç për krijimin e vendeve të punës si dhe për tërheqjen e investimeve në vend (INSTAT, 2023). Megjithatë, megjithëse janë ndërmarrë masa konkrete për të promovuar turizmin e qëndrueshëm, zbatimi praktik i këtij modeli vazhdon të përballet me sfida të shumta. Mungesa e kapaciteteve të mjaftueshme institucionale, mungesa e bashkëpunimit dhe koordinimit të qëndrueshëm midis sektorit publik dhe atij privat, si dhe presionet e vazhdueshme mbi burimet natyrore për shkak të zhvillimeve të pakontrolluara, përbëjnë pengesa serioze në rrugën drejt një turizmi që respekton mjedisin dhe komunitetet vendase. Këto sfida tregojnë se për të arritur një model të suksesshëm e të qëndrueshëm turizmi, nevojitet jo vetëm vizion afatgjatë, por edhe angazhim i fortë institucional dhe bashkëpunim i ngushtë ndërmjet të gjitha palëve të interesuara. Këto vështirësi tregojnë nevojën për një angazhim më të madh, qasje më të qëndrueshme dhe përfshirje më të gjerë të komuniteteve lokale në vendimmarrje, në mënyrë që turizmi të shndërrohet në një motor zhvillimi që respekton mjedisin, historinë dhe mirëqenien e njerëzve. Ndër këto sfida përfshihen mungesa e indikatorëve të standardizuar dhe të matshëm për vlerësimin e progresit në drejtim të qëndrueshmërisë (UNWTO, 2018), fragmentimi institucional dhe mungesa e koordinimit ndërmjet aktorëve të ndryshëm publikë e privatë (OECD, 2021), si dhe kapacitetet e kufizuara teknike dhe administrative në nivel vendor për të menaxhuar zhvillimin turistik në mënyrë të integruar dhe afatgjatë (European Commission, 2021). Këto mangësi kufizojnë kapacitetin për zbatimin e politikave efektive që synojnë të nxisin një zhvillim të balancuar ekonomik, social dhe mjedisor në sektorin e turizmit.

Ky punim synon të shqyrtojë rolin e politikave publike në promovimin e turizmit të qëndrueshëm, duke u përqendruar në rastin e Shqipërisë, në kontekstin rajonal të Ballkanit Perëndimor dhe në përputhje me praktikën dhe standardet e Bashkimit Evropian.

Nëpërmjet shqyrtimit të politikave për turizmin e qëndrueshëm në Shqipëri dhe në vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor, studimi synon të identifikojë sfidat dhe mundësitë institucionale dhe ekonomike në zbatimin e këtyre politikave. Punimi mbështetet në një qasje cilësore, duke përdorur analizën krahasuese të dokumenteve strategjike, raporteve institucionale, legjislacionit kombëtar dhe atij evropian, si dhe të dhënave statistikore nga burime të besueshme kombëtare dhe ndërkombëtare.

Struktura e punimit është e ndarë në katër pjesë kryesore. Pjesa e parë i kushtohet një analize të qasjeve teorike dhe praktike lidhur me konceptin e turizmit të qëndrueshëm. Këtu analizohet jo vetëm mënyra se si ky koncept është zhvilluar në literaturën akademike, por edhe se si ai zbatohet në realitet, në përpjekje për të ndërtuar një ekuilibër mes zhvillimit ekonomik, ruajtjes së mjedisit dhe përfshirjes së komuniteteve lokale. Gjithashtu, shqyrtohet roli i politikave publike si instrumente kyçe në nxitjen e këtij lloji turizmi, duke analizuar përpjekjet dhe qasjet që qeveritë ndërmarrin për të promovuar zhvillimin e qëndrueshëm, nëpërmjet rregullimeve ligjore, strategjive kombëtare dhe mbështetjes për aktorët lokalë dhe bizneset që veprojnë në këtë sektor. Punimi vijon me përshkrimin e politikave të ndjekura në vendet e Ballkanit Perëndimor dhe më pas me evidentimin e sfidave dhe mundësive të zbatimit të politikave në vendet e rajonit dhe Shqipëri. Punimi mbyllet me konkluzione të rëndësishme për politikëbërësit dhe institucionet.

2. Rishikimi i Literaturës Teorike dhe Empirike

Turizmi i qëndrueshëm përfaqëson një paradigmë ndërdisiplinore që kërkon zbatimin e qasjeve integruese dhe hartimin e politikave afatgjata. Qëllimi kryesor është të arrihet një ekuilibër i qëndrueshëm midis përfitimeve ekonomike, sociale dhe mjedisore. Këto aspekte janë thelbësore për zhvillimin e qëndrueshëm të turizmit (Mihalić, 2016; UNWTO, 2017). Kjo qasje promovon zhvillimin e turizmit në mënyrë që të minimizojë ndikimet negative në mjedis dhe shoqëri, duke siguruar një menaxhim të përgjegjshëm të burimeve për brezat e ardhshëm (Bramwell & Lane, 2011; OECD, 2021). Roli i qeverive është thelbësor në promovimin e tranzicionit drejt një turizmi më të qëndrueshëm dhe gjithëpërfshirës, përmes vendosjes së standardeve mjedisore dhe realizimit të investimeve strategjike në infrastrukturën e gjelbër, të cilat mbështesin dhe nxisin zhvillimin e aktiviteteve turistike (European Commission, 2019). Ky koncept buron nga teoria më e gjerë e zhvillimit të qëndrueshëm, e cila u artikulua për herë të parë në Raportin Brundtland.

Raporti thekson domosdoshmërinë që procesi i zhvillimit të sigurojë përmbushjen e kërkesave të brezit aktual pa komprometuar kapacitetin e brezave të ardhshëm për të përmbushur nevojat e tyre, duke nxitur kështu një ekuilibër të qëndrueshëm midis dimensioneve ekonomike, sociale dhe mjedisore të zhvillimit (WCED, 1987). Në këtë kontekst, turizmi i qëndrueshëm përshkruhet si një qasje gjithëpërfshirëse që balancon mbrojtjen e mjedisit me përparimin ekonomik dhe social (UNWTO, 2018; Sharpley, 2009).

Konceptualizimi i Butler (1980) mbi ciklin e jetës së destinacioneve e njohur si *Teoria e Kapaciteteve Mbjajtëse* shërben për të analizuar kufijtë fizikë, ekologjikë dhe socialë të destinacioneve turistike. Qëllimi i saj është të parandalojë efektet negative të turizmit. Kjo teori ndihmon në menaxhimin e zhvillimit turistik në mënyrë të qëndrueshme dhe të balancuar (Saveriades, 2000).

Qasjet bashkëkohore në zhvillimin e turizmit përfshijnë modele si ekoturizmi dhe turizmi i bazuar në komunitet. Këto modele nënvizojnë rëndësinë e përfshirjes aktive të komuniteteve lokale si në proceset e planifikimit, ashtu edhe në shpërndarjen e përfitimeve, duke ruajtur integritetin kulturor dhe mjedisor të destinacioneve. Këto modele synojnë ruajtjen e burimeve natyrore dhe respektimin e traditave vendore (Weaver, 2007; Simpson, 2008). Format e qëndrueshme të turizmit kanë luajtur një rol të rëndësishëm në zhvillimin e alternativave ndaj turizmit masiv. Ato promovojnë një ekuilibër të qëndrueshëm midis zhvillimit ekonomik, përfshirjes sociale dhe mbrojtjes së mjedisit (WCED, 1987). *Teoria e Qeverisjes* në turizëm nënvizon rëndësinë e bashkëpunimit mes institucioneve publike, sektorit privat dhe komuniteteve lokale. Ky bashkëpunim është thelbësor për formulimin dhe zbatimin efektiv të politikave që synojnë zhvillimin e qëndrueshëm të sektorit. Një qasje e tillë e koordinuar është kyçe për arritjen e objektivave të qëndrueshmërisë (Hall *et al.*, 2015).

Politikat publike luajnë një rol kyç në promovimin e turizmit të qëndrueshëm, përmes krijimit të një kuadri ligjor mbështetës, ofrimit të stimuljeve ekonomike dhe investimeve në infrastrukturë. Gjithashtu, këto iniciativa kontribuojnë në rritjen e ndërgjegjësimit dhe edukimit të aktorëve në sektorin e turizmit, duke përmirësuar menaxhimin dhe zbatimin e praktikave të qëndrueshme (Bramwell & Lane, 2011). Turizmi i gjelbër, si nënkategori e turizmit të qëndrueshëm, ka rëndësi globale për promovimin e zhvillimit ekonomik dhe mbrojtjen e mjedisit natyror (Gössling, 2002; Hunter, 2002). Kjo formë e turizmit nënvizon nevojën për një qasje të balancuar mes përfitimeve ekonomike dhe mbrojtjes së burimeve natyrore. Ajo kontribuon në avancimin e zhvillimit të qëndrueshëm, si në nivel rajonal, ashtu edhe global. Kështu, turizmi kontribuon jo vetëm në ekonomi, por edhe në mbrojtjen e mjedisit. Ky lloj turizmi synon të minimizojë ndikimet negative ekologjike dhe të maksimizojë përfitimet sociale dhe ekonomike për komunitetet lokale (Honey, 2008). Ky model turizmi synon të mbrojë mjedisin natyror dhe të shmangë shfrytëzimin e tepruar të burimeve natyrore, duke siguruar që aktivitetet turistike të zhvillohen pa kompromentuar kapacitetin ekologjik të destinacioneve për brezat e ardhshëm. Qeveritë luajnë një rol vendimtar në mbështetjen e këtij turizmi përmes politikave që nxisin përdorimin e qëndrueshëm të burimeve, promovimin e praktikave ekologjike dhe zhvillimin e infrastrukturës së gjelbër.

- *Rregullat dhe standardet e qëndrueshmërisë*

Një ndër masat më të zakonshme është krijimi i standardeve dhe rregulloreve mjedisore që synojnë rregullimin e praktikave në industrinë e turizmit. Këto përfshijnë menaxhimin e mbetjeve, kursimin e energjisë, ruajtjen e ujit dhe mbrojtjen e biodiversitetit. Standardet ndërkombëtare, si EMAS dhe Green Key, janë përhapur gjerësisht për të mbështetur bizneset në integrimin e praktikave të qëndrueshme (Gössling *et al.*, 2012). Qeveritë shpesh e mbështesin zbatimin e tyre përmes subvencioneve dhe lehtësive tatimore.

- *Zhvillimi i infrastrukturës ekologjike*

Një tjetër instrument politik i rëndësishëm është mbështetja për ndërtimin e infrastrukturës që respekton mjedisin. Kjo përfshin ndërtimin e hoteleve me konsum të ulët energjetik, krijimin e sistemeve të transportit miqësor ndaj mjedisit dhe vendosjen e impianteve për përpunimin dhe riciklimin e mbetjeve. Scott *et al.*, (2016) theksojnë se qeveritë mund të bashkëpunojnë me sektorin privat për të zbatuar projekte që nxisin zhvillimin e qëndrueshëm dhe mbrojtjen e burimeve natyrore dhe kulturore.

- *Incentivat fiskale dhe taksat ekologjike*

Një nga strategjitë më të zakonshme dhe efektive për promovimin e zhvillimit të turizmit të gjelbër është ofrimi i stimuljeve fiskale. Këta stimuj veprojnë si lehtësira financiare për bizneset dhe investitorët që

aplikojnë praktika të qëndrueshme mjedisore. Këto lehtësira kanë për qëllim uljen e barrës financiare dhe nxitjen e investimeve në infrastrukturë dhe shërbime ekologjike të përgjegjshme, duke mbështetur kështu zhvillimin e qëndrueshëm të sektorit turistik. Gössling (2008) argumenton se uljet tatimore dhe subvencionet mund të stimulojnë investimet në praktikën ekologjike të turizmit, si përdorimi i energjisë së rinovueshme dhe adoptimi i sistemeve të riciklimit. Politikat fiskale mund të përfshijnë gjithashtu taksa për karbonin dhe taksa ekologjike që penalizojnë ndotësit dhe inkurajojnë përmirësimin e performancës mjedisore të bizneseve turistike (*ibid*).

Një komponent kyç i politikave publike në mbështetje të turizmit të qëndrueshëm është dhënia e subvencioneve dhe përfitimeve fiskale për bizneset që integrojnë praktika miqësore me mjedisin. Këto mund të përfshijnë financime për ndërtimin e hoteleve energjetikisht efikase, përdorimin e energjisë së pastër dhe sistemet e riciklimit (*ibid*). Politikat fiskale që nxisin përdorimin e teknologjive të gjelbra janë identifikuar si mjete efektive për të mbështetur zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm.

Një tjetër masë stimuluese është ofrimi i granteve për zhvillimin e infrastrukturës së gjelbër. Gössling *et al.*, (2012) theksojnë se shumë shtete mbështesin projektet që përmirësojnë efikasitetin energjetik dhe reduktojnë ndikimin mjedisor, përfshirë instalimin e paneleve diellore, sistemeve të ujitjes me ujë të ricikluar dhe trajtimin e mbetjeve. Këto masa lehtësojnë qasjen e aktorëve turistikë ndaj teknologjive të pastra. Po ashtu, aplikimi i normave të reduktuara të TVSH-së për produkte dhe shërbime ekologjike, si dhe ofrimi i stimuljeve tatimore për investimet në energji të rinovueshme, përbëjnë praktika të zakonshme në shumë vende. Sipas Gössling (2008), stimujt fiskalë përfaqësojnë një nga instrumentet më të shpeshta për nxitjen e sipërmarrjeve drejt adoptimit të masave që synojnë reduktimin e emetimeve të gazrave serrë dhe përmirësimin e qëndrueshmërisë mjedisore të veprimtarisë së tyre. Taksat mbi karbonin po zënë një vend gjithnjë e më të rëndësishëm në instrumentet rregullatore, duke u përdorur si mekanizma efektivë për të stimuluar praktikën mjedisore të qëndrueshme. Përmes internalizimit të kostove mjedisore të emetimeve të gazrave serrë, këto taksa synojnë të stimulojnë reduktimin e ndotjes dhe të promovojnë përdorimin e burimeve të pastra dhe teknologjive me efikasitet të lartë energjetik. Sipas Bramwell & Lane (2011), implementimi i këtyre taksave ndihmon në orientimin e investimeve drejt burimeve më të pastra të energjisë dhe në zvogëlimin e efekteve negative që turizmi ka mbi mjedisin. Të ardhurat nga këto taksa shpesh përdoren për të financuar projekte të qëndrueshmërisë, duke krijuar një sistem të dobishëm për zhvillimin e turizmit të gjelbër.

Një tjetër politikë është promovimi i destinacioneve të gjelbra përmes subvencioneve dhe certifikatave ekologjike. Scott *et al.*, (2016) sugjerojnë se promovimi i certifikatave të qëndrueshmërisë, si Green Globe dhe Green Key, kontribuon në forcimin e besueshmërisë dhe rritjen e interesit për destinacionet që i përmbahen standardeve mjedisore. Së fundmi, ofrimi i mbështetjes për investime në teknologji të gjelbra dhe energji të rinovueshme përbën një tjetër formë të rëndësishme incentive fiskal. Vargas-Sánchez *et al.*, (2014) theksojnë se zhvillimi i turizmit të qëndrueshëm është i varur thelbësisht nga investimet në energji të pastër.

- *Fushatat e Edukimit dhe Ndërgjegjësimit Mjedisor*

Një politikë thelbësore për nxitjen e turizmit të qëndrueshëm është edukimi dhe ndërgjegjësimi i turistëve dhe operatorëve turistikë për rëndësinë e praktikave të përgjegjshme ndaj mjedisit. Bramwell & Lane (2011) theksojnë se shumë qeveri kanë zhvilluar iniciativa për të promovuar përdorimin e qëndrueshëm të energjisë dhe ujit, menaxhimin efektiv të mbetjeve, si dhe ruajtjen e biodiversitetit. Një sfidë kryesore për turizmin e gjelbër është rritja e ndërgjegjësimit tek turistët për rëndësinë e mbrojtjes së mjedisit dhe mënyrat me të cilat ata mund të kontribuojnë. Edukimi është thelbësor për të transformuar turistët në konsumatorë të përgjegjshëm dhe të informuar, të cilët respektojnë rregullat e qëndrueshmërisë gjatë qëndrimit të tyre në destinacionet turistike (Gössling *et al.*, 2012). Mundësitë e edukimit përfshijnë informimin mbi përdorimin e burimeve të rinovueshme, si uji dhe energjia, promovimin e transportit të qëndrueshëm dhe reduktimin e emetimeve të karbonit, ruajtjen e biodiversitetit përmes angazhimit në aktivitete mjedisore si pastrimi, si edhe përdorimi i produkteve dhe shërbimeve të certifikuara ekologjike.

Gössling *et al.*, (2012) nënvizojnë se përgjegjësia për edukimin e turistëve i përket gjithashtu sektorit privat, i cili kontribuon përmes ofrimit të informacionit nëpërmjet broshurave, kurseve, aplikacioneve mobile dhe

platformave të rrjeteve sociale. Sipas Bramwell & Lane (2011), trajnimi i operatorëve ndihmon në integrimin e standardeve të qëndrueshmërisë dhe nxit investimin në teknologji ekologjike. Scott *et al.*, (2016) theksojnë se edukimi i detyrueshëm i profesionistëve të turizmit përbën një faktor kyç në realizimin e zhvillimit të qëndrueshëm të sektorit dhe në ruajtjen e burimeve natyrore. Me përparimin e teknologjisë, ndërgjegjësimi dhe edukimi i turistëve dhe operatorëve është bërë më i lehtë dhe i aksesueshëm përmes platformave digjitale.

- *Politikat e Menaxhimit të Destinacioneve dhe Zonave*

Për të mbrojtur ekosistemet dhe biodiversitetin, shumë vende zbatojnë politika menaxhimi të destinacioneve turistike që përfshijnë masa për kontrollin e numrit të vizitorëve dhe zhvillimin e infrastrukturës. Sipas UNWTO (2019), këto politika mund të përfshijnë kufizimin e numrit të turistëve në zona të veçanta, si parqet kombëtare dhe zonat e mbrojtura, për të parandaluar mbingarkesën dhe për të garantuar ruajtjen e natyrës dhe trashëgimisë kulturore lokale. Gjithashtu, menaxhimi i destinacioneve mund të përfshijë krijimin e planeve strategjike për turizmin ekologjik, të cilat synojnë të ruajnë ekuilibrin midis zhvillimit turistik dhe mbrojtjes së burimeve natyrore.

- *Sistemet e Monitorimit dhe Raportimit*

Për të vlerësuar efektivitetin e politikave për turizmin e qëndrueshëm, qeveritë vendosin sisteme monitorimi që ndjekin indikatorë të ndryshëm të qëndrueshmërisë, përfshirë reduktimin e emetimeve të karbonit, menaxhimin e mbetjeve dhe konsumimin e energjisë. Font *et al.*, (2016) theksojnë rëndësinë e mbledhjes sistematike të të dhënave për të vlerësuar efektivitetin e politikave dhe për të mundësuar përmirësime të vazhdueshme në praktikën e menaxhimit. Të dhënat e grumbulluara gjithashtu ndihmojnë në promovimin e destinacioneve që plotësojnë kërkesat e turistëve për udhëtime të qëndrueshme dhe përgjegjëse ndaj mjedisit.

3. Zhvillimi i Turizmit të Qëndrueshëm në Ballkanin Perëndimor: Sfidat dhe Mundësitë

Rajoni i Ballkanit Perëndimor karakterizohet nga pasuri të konsiderueshme natyrore dhe kulturore, të cilat ofrojnë potencial të madh për zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm. Megjithatë, sfidat në harmonizimin e politikave dhe zbatimin e praktikave të qëndrueshme mbeten një pengesë kryesore (RCC, 2025). Në nivel rajonal, Agjenda e Gjelbër për Ballkanin Perëndimor promovon integrimin e parimeve të Marrëveshjes së Gjelbër Evropiane në sektorë kyç, përfshirë turizmin, në terma të zhvillimit të turizmit të përgjegjshëm, reduktimit të ndotjes dhe mbrojtjes së biodiversitetit (European Commission, 2020). Plani Ekonomik dhe i Investimeve për Ballkanin Perëndimor nxit bashkëpunimin ndërkufitar dhe investimet në turizëm të qëndrueshëm, duke mbështetur agjendën gjelbër dhe dixhitale të rajonit (European Commission, 2021). Në nivel kombëtar, vendet kanë zhvilluar strategji të posaçme që theksojnë qëndrueshmërinë, megjithatë mungesa e një kuadri ligjor rajonal dhe kapaciteteve të kufizuara institucionale pengojnë zbatimin efektiv të këtyre politikave (OECD, 2023).

Në *Kosovë*, turizmi i qëndrueshëm është në faza fillestare me hapa drejt integritit në strategji kombëtare. Strategjia e Zhvillimit të Turizmit 2022–2026 përqendrohet në turizmin rural dhe mbrojtjen e trashëgimisë kulturore, por mungon ligji specifik për turizmin e qëndrueshëm dhe kapacitetet administrative janë të kufizuara (Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë e Kosovës, 2022). *Bosnja-Hercegovina* ka sfida të veçanta për shkak të ndarjes administrative ndërmjet entiteteve që pengon harmonizimin e strategjive për turizmin (OECD, 2023). Federata Boshnjako-Kroate ka një strategji për 2022–2027 me objektiva për qëndrueshmëri dhe promovim të turizmit kulturor, ndërsa Republika Srpska fokusohet në turizmin natyror (World Bank, 2021). Projekte të BE-së si “EU4Business Recovery” mbështesin kapacitetet lokale dhe ofrojnë grante për operatorët turistikë (EU4Business, 2022). *Serbia* ka shënuar përparim në zbatimin e Strategjisë Kombëtare për Zhvillimin e Turizmit 2021–2025, e cila integron parimet e zhvillimit të qëndrueshëm dhe synon promovimin e destinacioneve turistike jashtë zonave të mbingarkuara. Ka integruar qëndrueshmërinë në Masterplanin për Turizmin 2020–2025, duke u fokusuar në zhvillimin e zonave rurale dhe trashëgimisë kulturore (RCC, 2025). Anëtarësimi në rrjetet rajonale dhe projektet ndërkufitare ka forcuar bashkëpunimin, por sfida mbetet edukimi dhe vlerësimi i impaktit mjedisor (Porfido, 2020). *Mali i Zi* është ndër më të avancuarit në vizionin për turizëm të gjelbër, me masa të qarta në Planin Kombëtar 2020–2030 për

menaxhimin e mbeturinave dhe përdorimin e energjisë së ripërtëritshme (European Environment Agency, 2022). Ka hartuar Strategjinë për Zhvillim të Qëndrueshëm 2020–2030, duke synuar kufizimin e mbingarkesës turistike në bregdet dhe promovimin e turizmit të natyrës (OSCE, 2024), por mbingarkesa turistike sezonale mbetet ende sfidë kryesore. *Shqipëria* ka përfshirë qëndrueshmërinë si prioritet në Strategjinë Kombëtare për Turizmin 2023–2030, me fokus në turizmin ekologjik dhe kulturor, përmirësimin e infrastrukturës dhe mbrojtjen e zonave natyrore (Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, 2024). Turizmi është rritur shpejt gjatë dekadës së fundit për shkak të potencialit natyror dhe kulturor, por kjo rritje kërkon politika më të forta për parandalimin e ndikimeve negative (Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, 2024). *Maqedonia e Veriut* ka potencial të lartë për turizëm të qëndrueshëm për shkak të pejsazheve dhe trashëgimisë, por përballlet me mungesë infrastrukture dhe ndërgjegjësimi të ulët për ruajtjen e mjedisit (OECD, 2024b). Pavarësisht certifikimit të gjelbër dhe përfshirjes së komuniteteve lokale në menaxhimin e turizmit (OECD, 2024a), bashkëpunimi ndërinstytucional dhe edukimi i komuniteteve janë thelbësore.

Tabela 1: Politikat e Turizmit në Ballkanin Perëndimor

Ekonomia	Përparime Kryesore në Politikat e Turizmit	Sfidat dhe Fushat për Përmirësim
Shqipëria	Përmirësime në zhvillimin e strategjive të turizmit të qëndrueshëm dhe promovimin e destinacioneve të reja.	Nevoja për përmirësim të infrastrukturës turistike dhe menaxhimit të mbetjeve në zonat turistike.
Bosnja dhe Hercegovina	Rritje e bashkëpunimit ndërmjet niveleve të ndryshme të qeverisjes për zhvillimin e turizmit.	Mungesa e një strategjie të unifikuar kombëtare për turizmin dhe sfida në koordinimin ndërmjet entiteteve.
Kosova	Rritje e investimeve në infrastrukturën turistike dhe promovimi i turizmit kulturor dhe natyror.	Nevoja për zhvillimin e kapaciteteve njerëzore dhe përmirësimin e cilësisë së shërbimeve turistike.
Mali i Zi	Lidership rajonal në politikat e turizmit, me përmirësime të dukshme në menaxhimin e destinacioneve dhe promovimin e turizmit të qëndrueshëm.	Sfida në diversifikimin e ofertës turistike dhe menaxhimin e ndikimeve mjedisore.
Maqedonia e Veriut	Përparime në zhvillimin e turizmit rural dhe agroturizmit, si dhe në promovimin e trashëgimisë kulturore.	Nevoja për përmirësim të infrastrukturës dhe kapaciteteve institucionale për menaxhimin e turizmit.
Serbia	Zhvillim i strategjive për turizmin e qëndrueshëm dhe përmirësim i infrastrukturës turistike në disa rajone.	Mungesa e një qasjeje të koordinuar ndërmjet nivelit qendror dhe lokal për zhvillimin e turizmit.

Burimi: OECD (2024b)

Zhvillimi i turizmit të qëndrueshëm në Ballkanin Perëndimor kërkon një qasje gjithëpërfshirëse, e cila përfshin hartimin dhe zbatimin e strategjive kombëtare që marrin parasysh ndikimet mjedisore, sociale dhe ekonomike. Një tjetër prioritet është përmirësimi i infrastrukturës turistike, me investime që synojnë rritjen e cilësisë së përvojës së vizitorëve dhe forcimin e konkurrueshmërisë së destinacioneve. Po ashtu, është thelbësor ndërtimi i kapaciteteve institucionale për të siguruar menaxhim efikas dhe planifikim të qëndrueshëm të sektorit. Rritja e bashkëpunimit rajonal ofron mundësi për zhvillimin e produkteve të përbashkëta dhe shkëmbimin e praktikave të mira, ndërsa integrimi i teknologjive digjitale ndihmon në promovimin më efektiv të destinacioneve dhe menaxhimin më të mirë të turizmit. Ballkani Perëndimor ka

bërë hapa të rëndësishëm drejt turizmit të qëndrueshëm, por mbeten sfida të mëdha për kapacitetet institucionale, koordinimin ndërqeverisës dhe bashkëpunimin rajonal. Rekomandohet krijimi i një platforme rajonale për shkëmbimin e praktikave më të mira dhe nxitja e investimeve të gjelbra, si dhe përfshirja aktive e komuniteteve lokale dhe sektorit privat (OECD, 2021; RCC, 2025).

3.1. Mundësitë për Zbatimin e Politikave të Qëndrueshme në Turizmin e Ballkanit Perëndimor

Politikat publike luajnë një rol themelor në promovimin dhe zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm, duke ofruar një kuadër të qartë strategjik dhe një mjedis mbështetës për të gjitha palët e përfshira. Nëpërmjet hartimit të strategjive afatgjata dhe integritit të objektivave mjedisore, sociale dhe ekonomike në planet e zhvillimit turistik, qeveritë mund të drejtojnë sektorin drejt një modeli më të përgjegjshëm dhe të qëndrueshëm. Për më tepër, mbështetja financiare përmes granteve, subvencioneve dhe lehtësirave fiskale i mundëson sipërmarrjeve turistike, veçanërisht atyre të vogla dhe të mesme, të adoptojnë praktika të gjelbra dhe inovacione të qëndrueshme. Nëpërmjet mekanizmave rregullatorë dhe vendosjes së standardeve të detyrueshme, politikat publike garantojnë që aktivitetet turistike të realizohen në përputhje me mbrojtjen e mjedisit, ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe përfshirjen aktive të komuniteteve vendore në proceset e zhvillimit. Politikat publike luajnë një rol thelbësor në drejtimin e transformimit të destinacioneve turistike në vende që arrijnë të ruajnë balancën mes zhvillimit ekonomik dhe mbrojtjes së burimeve natyrore e kulturore (UNWTO et al., 2018). Kjo qasje gjithëpërfshirëse përfshin masa në fushat mjedisore, ekonomike dhe sociale, me synimin për të balancuar rritjen ekonomike me mbrojtjen e mjedisit dhe përmirësimin e jetës së komuniteteve lokale.

Shtetet kanë një rol kyç në orientimin e turizmit drejt qëndrueshmërisë, duke vendosur rregulla të qarta për menaxhimin e mbetjeve, ruajtjen e natyrës dhe përdorimin më efektiv të energjisë. Këto masa ndihmojnë jo vetëm në mbrojtjen e biodiversitetit dhe peisazheve natyrore, por edhe në garantimin që zhvillimi turistik të jetë në harmoni me mjedisin. Në këtë mënyrë, sigurohet që bukuritë natyrore dhe burimet që na rrethojnë të ruhen për brezat e ardhshëm (Bramwell & Lane, 2011). Harmonizimi i politikave kombëtare me Marrëveshjen e Gjelbër të Bashkimit Evropian, e cila synon kalimin drejt një ekonomie me emetime të ulëta karboni, përbën një element kyç për zhvillimin e qëndrueshëm të sektorit turistik (European Commission, 2019). Organizata Botërore e Turizmit nënvizon rëndësinë e përfshirjes së Objektivave të Zhvillimit të Qëndrueshëm (SDG) në politikat kombëtare të turizmit, si një mënyrë për të garantuar zhvillim të qëndrueshëm dhe gjithëpërfshirës (UNWTO, 2017). Në Ballkanin Perëndimor, turizmi i gjelbër po fiton rëndësi për shkak të nevojës për ruajtjen e mjedisit dhe zhvillimin e qëndrueshëm. Ndërsa iniciativat dhe incentivat fiskale janë duke u avancuar, sfidat mbeten të mëdha, sidomos në aspektin e implementimit të politikave (RCC, 2025). Bashkimi Evropian ka luajtur një rol kyç në promovimin e turizmit të qëndrueshëm në rajon përmes financimit, asistencës teknike dhe integritit të standardeve evropiane në politikat rajonale (European Commission, 2021). Programi "EU4Tourism Recovery" ka ofruar mbështetje për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme në sektorin e turizmit, duke i ndihmuar ato të rimëkëmben pas pandemisë dhe të zbatojnë praktika mjedisore të qëndrueshme, si menaxhimi i mbetjeve, rritja e eficiencës energjetike dhe digjitalizimi i shërbimeve (EU Delegation to Bosnia and Herzegovina, 2022). Bashkëpunimi me organizata si GIZ, UNDP dhe RCC ka nxitur zhvillimin e brandeve rajonale, si dhe promovimin e ekoturizmit dhe agroturizmit (RCC, 2025).

Një nga mënyrat më efektive për të stimuluar turizmin e qëndrueshëm janë lehtësitë fiskale, të cilat inkurajojnë bizneset të adoptojnë praktika miqësore me mjedisin, si riciklimi, rritja e kursimit të energjisë dhe përdorimi i energjive të pastra dhe të rinovueshme (OECD, 2021). Studimet tregojnë se vendet që aplikojnë këto stimuj, duke ofruar mbështetje financiare për inovacionin e gjelbër dhe duke vendosur rregulla të qarta për mbrojtjen e mjedisit, arrijnë rezultate më të mira si në uljen e ndotjes, ashtu edhe në përmirësimin e cilësisë së përvojës së turistëve (OECD, 2022). Nëpërmjet uljes së ndotjes së ajrit, menaxhimit të mbetjeve dhe përdorimit efikas të burimeve natyrore, destinacionet bëhen më të pastra, më tërheqëse dhe më të shëndetshme për vizitorët. Kjo, nga ana tjetër, ndikon pozitivisht në perceptimin dhe kënaqësinë e turistëve, të cilët janë gjithnjë e më të vetëdijshëm për ndikimin e veprimtarisë së tyre në mjedis dhe përpiqen të zgjedhin destinacione që i përmbahen parimeve të qëndrueshmërisë. Përmirësimi i

përvojës së turistëve nuk ndikon vetëm në rritjen e numrit të vizitave dhe të ardhurave, por forcon edhe imazhin e destinacionit si një vend përgjegjës, që e vlerëson ruajtjen e natyrës dhe mirëqenien e komuniteteve lokale. Në kuadër të Bashkimit Evropian, programe si COSME, Marrëveshja e Gjelbër Evropiane (EU Green Deal) dhe Korniza e Financimit për Veprim Klimatik kanë qenë thelbësore për përfshirjen e sektorit të turizmit në tranzicionin drejt një ekonomie të gjelbër. Sistemi Evropian i Treguesve të Turizmit (ETIS) shërben si një mjet i vlefshëm për të vlerësuar ndikimet mjedisore, sociale dhe ekonomike të turizmit. Nëpërmjet monitorimit të rregullt dhe krahasimit të të dhënave, ETIS nxit transparencën, përgjegjshmërinë dhe përfshirjen e komuniteteve në procesin e planifikimit turistik (European Commission, 2020). Këto masa, si uljet tatimore dhe subvencionet për rinovimin e ndërtesave sipas standardeve mjedisore, kontribuojnë në zhvillimin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme në zonat rurale, duke nxitur punësimin dhe përmirësuar zhvillimin ekonomik në nivel rajonal (UNEP, 2011). Lehtësitë fiskale, përfshirë reduktimin e TVSH-së për shërbimet me ndikim të ulët mjedisor dhe ofrimin e granteve për përmirësimin e efikasitetit energjetik, përbëjnë instrumente të rëndësishme që nxisin aktorët privatë të ndërmarrin investime që mbështesin zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm (OECD, 2021). Për shembull, Mali i Zi ka përdorur fondet IPA II për zhvillimin e infrastrukturës turistike të qëndrueshme (European Commission, 2024).

Investimet publike në infrastrukturë të qëndrueshme, si rrugët pedonale, rrugët për çiklizëm, transporti publik miqësor ndaj mjedisit dhe qendrat natyrore, përbëjnë elementë kyç të politikave kombëtare dhe rajonale (Gössling & Hall, 2006). Këto investime përmirësojnë përvojën turistike duke minimizuar ndikimet ekologjike negative. Politikat që përfshijnë menaxhimin e zonave të mbrojtura, kufizimet ndërtimore dhe vendosjen e kapaciteteve mbajtëse janë thelbësore për zhvillimin e qëndrueshëm të turizmit (Mihalič, 2000). Në Ballkanin Perëndimor, mungesa e planeve të plota paraqet një sfidë të rëndësishme për integrimin e qëndrueshmërisë në sektorin turistik (Metodijeski & Temelkov, 2014; Kennell *et al.*, 2020).

Përveç instrumenteve rregullatore, fushatat ndërgjegjëse, materialet edukative dhe trajnimet për praktikën e qëndrueshme janë pjesë integrale e politikave të suksesshme për turizmin e qëndrueshëm. Këto synojnë ndryshimin e sjelljeve të turistëve dhe operatorëve turistikë (Graci & Dodds, 2015). Bashkëpunimi midis sektorit publik, privat, organizatave joqeveritare dhe komuniteteve vendore është thelbësor për zbatimin efektiv të këtyre politikave. Angazhimi aktiv i komuniteteve lokale është një element thelbësor në zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm, pasi garanton barazi sociale dhe ruajtjen e trashëgimisë kulturore (Graci, 2017). Modelet e agroturizmit në Shqipëri dhe Maqedoni dëshmojnë se përfshirja e komunitetit sjell përfitime ekonomike dhe mjedisore afatgjata (Dodds *et al.*, 2010). Investimet në arsim dhe fushata sensibilizuese për turizmin e qëndrueshëm janë jetike për të ndikuar pozitivisht në sjelljen e turistëve dhe aktorëve të sektorit turistik (UNEP, 2017). Rekomandohet që konceptet e qëndrueshmërisë të integrohen në programet e trajnimit dhe arsimin formal që në nivelet e hershme. Për të siguruar efikasitetin e politikave, është e nevojshme përdorimi i sistemeve të monitorimit dhe indikatorëve të qëndrueshmërisë, të tillë si ETIS, të cilët mundësojnë marrjen e vendimeve të bazuara në të dhëna dhe përshtatjen e strategjive në kohë reale (European Commission, 2020).

3.2. Sfidat për Zbatimin e Politikave të Qëndrueshme në Turizmin e Ballkanit Perëndimor

Pavarësisht përpjekjeve të qeverive në Ballkanin Perëndimor për të integruar parimet e qëndrueshmërisë në zhvillimin e sektorit turistik, zbatimi efektiv i këtyre politikave përballet me një sërë sfidash. Këto sfida lidhen kryesisht me kapacitetet institucionale të kufizuara, mungesën e koordinimit ndërsektorial, financimin e pamjaftueshëm, pengesat administrative, mungesën e të dhënave, si dhe rezistencën nga aktorët lokalë dhe privatë (RCC, 2025).

Së pari, kapacitetet institucionale dhe teknike të kufizuara mbeten një nga pengesat kryesore për zbatimin e politikave të qëndrueshme në rajon. Shumë institucione përgjegjëse për turizmin dhe mjedisin vuajnë nga mungesa e stafit të trajnuar dhe burimeve të mjaftueshme për planifikimin, zbatimin dhe monitorimin e politikave për turizmin e qëndrueshëm (Mihalič, 2016). Siç thekson Mihalič (2016), mungesa e kompetencave profesionale në nivel lokal pengon ndjeshëm zbatimin praktik të parimeve të qëndrueshmërisë në turizëm.

Së dyti, fragmentimi i politikave dhe mungesa e koordinimit ndërsektorial përbëjnë një sfidë tjetër serioze. Turizmi është një sektor ndërdisiplinor që lidhet ngushtë me fusha të ndryshme si mjedisi, infrastruktura, bujqësia dhe trashëgimia kulturore. Megjithatë, në shumicën e vendeve të Ballkanit Perëndimor mungon një strategji e integruar, gjë që sjell zbatim të pakoordinuar të politikave (European Commission, 2021). Në Shqipëri dhe Kosovë, për shembull, mungesa e një qasjeje kombëtare të përbashkët ka çuar në fragmentarizim të përpjekjeve për zhvillimin e turizmit të gjelbër (UNWTO, 2018).

Së treti, mungesa e fondeve dhe vështirësitë për të aksesuar burime financiare janë ndër pengesat më të mëdha për kalimin drejt praktikave të qëndrueshme. Ndërmarrjet e vogla e të mesme shpesh hasin vështirësi për të përfituar nga fondet e Bashkimit Evropian apo programet kombëtare, për shkak të mungesës së informacionit, kapaciteteve administrative dhe burokracisë së theksuar (OECD, 2024a; RCC, 2025). Në Mal të Zi, vetëm një përqindje e vogël e operatorëve turistikë ka arritur të përfitojë nga fondet për eficiencën energjetike (Kellenn *et al.*, 2020).

Së katërti, rezistenca nga bizneset private dhe mungesa e ndërgjegjësimit publik mbi përfitimet e turizmit të qëndrueshëm pengojnë përhapjen e praktikave mjedisore pozitive. Operatorët turistikë shpesh ngurrojnë të investojnë në teknologji të gjelbra për shkak të kostove fillestare, mungesës së stimujve të drejtpërdrejtë ekonomikë dhe njohurive të kufizuara mbi përfitimet afatgjata (Scheyvens, 2011). Një studim në Bosnjë dhe Hercegovinë tregoi se vetëm 23% e operatorëve turistikë ishin të njohur me certifikime si Green Key apo Travelife (World Bank, 2021).

Së pesti, mungesa e të dhënave të besueshme dhe e indikatorëve për matjen e ndikimeve mjedisore është një problem serioz që kufizon vlerësimin e politikave. Në shumicën e vendeve të Ballkanit Perëndimor mungojnë sistemet për monitorimin e konsumit të ujit, prodhimit të mbetjeve apo emetimeve të karbonit për njësi turistike, duke e bërë të vështirë përmirësimin e politikave bazuar në prova empirike (Petrevska, 2022).

Gjithashtu, një nga sfidat kryesore në zbatimin e instrumenteve fiskale për turizmin e qëndrueshëm është mungesa e kapaciteteve për monitorim dhe kontroll. Sipas Scott *et al.*, (2016), shumë qeveri në rajon nuk kanë burimet e nevojshme për të garantuar zbatimin e standardeve, veçanërisht në zonat rurale dhe për bizneset e vogla. Një nga sfidat kryesore në avancimin e turizmit të qëndrueshëm është mungesa e konsensusit midis aktorëve institucionalë dhe privatë, e cila rrezikon realizimin e suksesshëm të politikave në këtë fushë. Sipas Gössling (2008), për të siguruar rezultate afatgjata në drejtim të qëndrueshmërisë, është e domosdoshme të krijohet një kuadër bashkëpunues ku të gjithë aktorët e përfshirë të jenë të angazhuar dhe të ndajnë si prioritet të përbashkët qëndrueshmërinë. Përveç kësaj, mungesa e edukimit dhe ndërgjegjësimit mbi konceptin e turizmit të gjelbër përbën një tjetër pengesë serioze, pasi ndikon drejtpërdrejt në angazhimin e dobët të komuniteteve lokale dhe turistëve në nisma që synojnë mbrojtjen e mjedisit dhe zhvillimin e përgjegjshëm të destinacioneve (*ibid*). Shumë operatorë nuk janë të njohur me konceptet bazë të qëndrueshmërisë, gjë që ul gadishmërinë për t'u angazhuar në praktika të reja.

Për më tepër, shumë herë standardet që zbatohen janë të importuara nga vende me kushte dhe realitete krejtësisht të ndryshme, çka bën që ato të mos jenë të përshtatshme për kontekstin lokal dhe të mos adresojnë realisht nevojat dhe specifikat e komuniteteve vendase. Siç theksojnë Vargas-Sánchez *et al.*, (2014), politikat dhe standardet për turizmin e qëndrueshëm duhet të lokalizohen dhe përshtaten sipas realiteteve të çdo vendi të veçantë në rajon.

Raporti i Këshillit për Bashkëpunim Rajonal (RCC, 2025) thekson se Shqipëria, Mali i Zi dhe Kroacia kanë shënuar avancime në hartimin dhe zbatimin e strategjive kombëtare që promovojnë turizmin e qëndrueshëm. Megjithatë, sfidat e kapaciteteve administrative, mungesa e financimit dhe bashkëpunimi i pamjaftueshëm ndërmjet institucioneve vazhdojnë të mbeten pengesa madhore. Sfidat më të mëdha për zbatimin e politikave të qëndrueshme në turizmin e Ballkanit Perëndimor përfshijnë: kapacitetet e kufizuara institucionale dhe teknike, mungesën e koordinimit ndërsektorial, financimin e pamjaftueshëm, mungesën e të dhënave të qëndrueshme, dhe rezistencën nga sektori privat. Zgjidhja e këtyre problemeve kërkon përpjekje të përbashkëta rajonale, rritje të transparencës dhe ndërtimin e kapaciteteve vendore të përshtatura me kontekstin lokal.

4. Konkluzione dhe Rekomandime

Turizmi i qëndrueshëm zë një rol qendror në zhvillimin afatgjatë të sektorit turistik në Ballkanin Perëndimor. Politikat kombëtare kanë avancuar në aspektin strategjik, por zbatimi i tyre përballet ende me vështirësi, kryesisht për shkak të mungesës së koordinimit efektiv ndërinstitucional dhe kapaciteteve të kufizuara (Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, 2024). Në nivel rajonal, ekzistojnë dallime të ndjeshme ndërmjet vendeve në aspektin e infrastrukturës, burimeve dhe qasjes politike (RCC, 2025). Bashkimi Evropian ka qenë një aktor kyç, duke ofruar financim dhe udhëzime drejt harmonizimit me standardet evropiane të qëndrueshmërisë (European Commission, 2021). Në këtë kontekst, rekomandohet:

- Zbatimi i politikave përmes mekanizmave monitorues dhe veprues.
- Investime të qëndrueshme në infrastrukturë ekologjike me mbështetje publike dhe private.
- Bashkëpunimi ndërkufitar rajonal për destinacione të përbashkëta dhe shkëmbim praktikash.
- Nxitja e inovacionit dhe teknologjisë së gjelbër për një turizëm më efikas dhe miqësor me mjedisin.
- Përfshirja aktive e komuniteteve vendore për të siguruar qëndrueshmëri sociale dhe ekonomike.

Zbatimi i këtyre masave kërkon një qasje të integruar, ku politikat, praktikat dhe pjesëmarrja e aktorëve të ndryshëm të harmonizohen në funksion të qëndrueshmërisë së vërtetë të sektorit turistik.

ACKNOWLEDGEMENT

Punimi u realizua në kuadër të Projektit Turizmi i Qëndrueshëm dhe Hotelet e Gjelbra në Shqipëri të financuar nga Agjensia Kombëtare e Kërkimit Shkencor (AKSHI) bazuar në Vendimin nr. 6 datë 10.06.2024, Për miratimin e financimit të projekteve fituese të Programit Kombëtar të Kërkimit dhe Zhvillimit (PKKZH) për vitin 2024 – 2025.

5. Referencat

- 1) Bramwell & Lane, 2011 Bramwell, B., & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(4-5), 411-421.
- 2) Butler R.W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *The Canadian Geographer*, 24 (1): 5-12.
- 3) Butler R. (1998). Sustainable tourism – looking backwards in order to progress?, [in:] CM. Hall and A. Lew (eds.), *Sustainable Tourism: A Geographical Perspective*, Addison Wesley – Longman, New York, 25-34.
- 4) Dodds, R., & Butler, R. (2009). Barriers to implementing sustainable tourism policy in mass tourism destinations. *TOURISMOS: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF TOURISM* Volume 5, Number 1, Spring 2010, 35-53. https://mpira.ub.uni-muenchen.de/25162/1/MPRA_paper_25162.pdf
- 5) Dodds, R., Graci, S. R., & Holmes, M. (2010). Does the tourist care? A comparison of tourists in Koh Phi Phi, Thailand and Gili Trawangan, Indonesia. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(2), 207-222.
- 6) EU Delegation to Bosnia and Herzegovina. (2022). EU4Tourism Recovery Program.
- 7) https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/european-union-supported-certification-tourist-offer-sustainable-tourism-bih-0_en
- 8) European Commission. (2019). *The European Green Deal*. Brussels: European Union.
- 9) European Commission. (2020). *European Tourism Indicators System (ETIS)*. Luxembourg: Publications Office of the EU.
- 10) European Commission. (2024). Green transition and Smart Specialisation in the Western Balkans. ISSN 1831-9424. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://www.balkaninnovation.com/download/docs/JRC%20-%20Green%20transition%20and%20Smart%20Specialisation%20in%20the%20WB.pdf/28c53e7b1aeb81c680b62a5ec515fd68.pdf>

- 11) European Commission (2021). Overview of EU Tourism Policy. https://transport.ec.europa.eu/tourism/overview-eu-tourism-policy_en#more-information
- 12) European Environment Agency. (2022). *Renewable energy and waste management in Montenegro*.
- 13) Font, X., Garay, L., & Jones, S. (2016). Sustainability motivations and practices in small tourism enterprises in European protected areas. *Journal of Cleaner production*, 137, 1439-1448.
- 14) Gössling, S., & Hall, C. M. (2006). An introduction to tourism and global environmental change. In *Tourism and global environmental change* (pp. 1-33). Routledge.
- 15) Gössling, S., Hall, C. M., Ekström, F., Engeset, A. B., & Aall, C. (2012). Transition management: A tool for implementing sustainable tourism scenarios? *Journal of Sustainable Tourism*, 20(6), 899-916.
- 16) Gössling, S. (2002). Global environmental consequences of tourism. *Global environmental change*, 12(4), 283-302.
- 17) Gössling, S. (2008). Sustainable tourism development in developing countries: Some aspects of energy use. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(3), 285-295.
- 18) Graci, S., & Dodds, R. (2015). Certification and labeling. In *The Routledge handbook of tourism and sustainability* (pp. 200-208). Routledge.
- 19) Graci, S. (2017). Communities as the avenue for change: a case study of Gili Trawangan, Indonesia. In *Global Conference on Services Management (GLOSERV 2017)* (Vol. 10, p. 181).
- 20) Hall, C. M., & Lew, A. A. (2009). *Understanding and managing tourism impacts: An integrated approach*. Routledge.
- 21) Hall, M., Gössling, S., Scott, D. (2015). Tourism and Sustainability: An Introduction. In: Hall, M., Gössling, S., Scott, D. (eds.) *The Routledge Handbook of Tourism and Sustainability*, Routledge, London, UK
- 22) Hall, C. M. (2011). Health and medical tourism: a kill or cure for global public health? *Tourism review*, 66(1/2), 4-15.
- 23) Honey, M. (2008). Tourism: preventing conflict, promoting peace. *paper commissioned for USIP*, 2. <https://africanphilanthropy.issueelab.org/resources/20316/20316.pdf>
- 24) Hunter, C. (2002). Sustainable tourism and the touristic ecological footprint. *Environment, development and sustainability*, 4, 7-20.
- 25) INSTAT (2023). TURIZMI NË SHIFRA Shqipëria 2022. Tirana. https://www.instat.gov.al/media/12920/turizmi-ne-shifra-2022_.pdf
- 26) Kennell, J., Chaperon, S., Segota, T. & Morrison, A. (2020). Western Balkans Tourism Policy Assessment and Recommendations. Prepared for the Regional Cooperation Council by University of Greenwich.
- 27) https://www.rcc.int/download/docs/Ref%201_Tourism%20Policy%20Assessment%20with%20Recommendations.pdf/fb7c2c820b58ee138933888458ea4096.pdf
- 28) Metodijeski, D., & Temelkov, Z. (2014). Tourism policy of Balkan countries: Review of national tourism development strategies. *UTMS Journal of Economics*, 5(2), 231-238.
- 29) Mihalič, T. (2000). Environmental management of a tourist destination: A factor of tourism competitiveness. *Tourism management*, 21(1), 65-78.
- 30) Mihalic, T. (2016). Sustainable-responsible tourism discourse-Towards 'responsustainable' tourism. *Journal of cleaner production*, 111, 461-470.
- 31) Mihalič, T., Šegota, T., Knežević Cvelbar, L., & Kuščer, K. (2016). The influence of the political environment and destination governance on sustainable tourism development: A study of Bled, Slovenia. *Journal of Sustainable Tourism*, 24(11), 1489-1505.
- 32) Ministria e Industrisë, Ndërmarrësisë dhe Tregtisë e Kosovës. (2022). *Strategjia e Turizmit të Kosovës 2024-2030*. <https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2024/07/Strategjia-e-Turizmit-2024-2030-1.pdf>
- 33) Ministria e Turizmit dhe Mjedisit (2024). *Strategjia Kombëtare për Turizmin 2024-2030*.
- 34) https://www.konsultimipublik.gov.al/documents/RENJK_785_Strategjia-Kombe%CC%88tare-e-Turizmit-2024-2030_Update_6_Tetor.pdf
- 35) OECD (2021). Managing tourism development for sustainable and inclusive recovery. OECD Tourism Papers, 2021/01, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/b062f603-en>

- 36) OECD (2022). OECD Tourism Trends and Policies 2022. OECD Publishing, Paris.
- 37) https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/11/oecd-tourism-trends-and-policies-2022_71dc1773/a8dd3019-en.pdf
- 38) OECD (2023). Behavioural Science for Sustainable Tourism. Insights and policy considerations for greener tourism. OECD Working Papers on Public Governance No. 60.
- 39) https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/06/behavioural-science-for-sustainable-tourism_75f42dd5/c2ec4fcf-en.pdf
- 40) OECD (2024a). Creating economic prosperity through inclusive and sustainable tourism: G7/OECD policy priorities paper. OECD Tourism Papers, 2024/01. OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/f0a49ca9-en>
- 41) OECD (2024b). *Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Regional Profile*, Competitiveness and Private Sector Development, OECD Publishing, Paris. https://www.oecd.org/en/publications/western-balkans-competitiveness-outlook-2024-regional-profile_170b0e53-en.html
- 42) OSCE (2024). Green Paper on Social Economy in the Western Balkans. Office of the Co-ordinator of OSCE Economic and Environmental Activities OSCE Secretariat, Vienna. <https://www.osce.org/files/f/documents/7/8/563409.pdf>
- 43) Petrevska, B. (2022). Open Balkan initiative: Prospects for tourism development. *UTMS Journal of Economics*, 13, 214-220
- 44) Porfido, E. (2020). Tourism Development in the Western Balkans: Towards a Common Policy. Annual Review of Territorial Governance in the Western Balkans, II, 2020, 24-45. <https://www.co-plan.org/wp-content/uploads/2020/12/Tourism-Development-in-the-Western-Balkans-Towards-a-Common-Policy.pdf>
- 45) RCC (2025). 2023 Report on the Implementation of the Green Agenda for the Western Balkans Action Plan (GARI). <https://www.rcc.int/pubs/202/2023-report-on-the-implementation-of-the-green-agenda-for-the-western-balkans-action-plan-gari>
- 46) Saveriades, A. (2000). Establishing the social tourism carrying capacity for the tourist resorts of the east coast of the Republic of Cyprus. *Tourism management*, 21(2), 147-156.
- 47) Scheyvens, R. (2011). The challenge of sustainable tourism development in the Maldives: Understanding the social and political dimensions of sustainability. *Asia Pacific Viewpoint*, 52(2), 148-164.
- 48) Scott, D., Hall, C. M., & Gössling, S. (2016). A review of the IPCC Fifth Assessment and implications for tourism sector climate resilience and decarbonization. *Journal of Sustainable Tourism*, 24(1), 8-30. <https://doi.org/10.1080/09669582.2015.1062021>
- 49) Simpson, M. C. (2008). Community benefit tourism initiatives—A conceptual oxymoron? *Tourism management*, 29(1), 1-18.
- 50) Sharpley, R. (2000). Tourism and sustainable development: Exploring the theoretical divide. *Journal of Sustainable tourism*, 8(1), 1-19.
- 51) Sharpley, R. (2009). *Tourism development and the environment: Beyond sustainability?* Routledge.
- 52) United Nations Environment Programme (2017). *Guidelines for Marketing Community Based Tourism Products*. <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/33344>.
- 53) United Nations Environment Programme, & United Nations Development Programme (2015). *Towards Green and Inclusive Prosperity: Building Green Economies that Deliver on Poverty Reduction*. <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/32303>.
- 54) UNEP (2020). *Capacity building for sustainable tourism in the Western Balkans*.
- 55) World Tourism Organization and United Nations Development Programme (2017). *Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030*, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284419401>
- 56) World Tourism Organization (UNWTO); Centre of Expertise Leisure, Tourism & Hospitality; NHTV Breda University of Applied Sciences; and NHL Stenden University of Applied Sciences (2018). 'Overtourism'? – Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions, Executive Summary, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284420070>

- 57) World Tourism Organization (2018). Tourism for Development – Volume I: Key Areas for Action, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284419722>
- 58) World Tourism Organization (2019). The Future of Work and Skills Development in Tourism – Policy Paper, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284421213>
- 59) Vargas-Sánchez, A., Porras-Bueno, N., & Plaza-Mejía, M. A. (2014). Policy and technology tools for sustainable tourism. *Journal of Cleaner Production*, 77, 398–408. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.03.093>
- 60) World Commission for Environment and Development (WCED) (1987). Our Common Future: The Brundtland Report. Oxford: Oxford University Press.
- 61) World Bank (2021). Bosnia and Herzegovina Tourism Sector Diagnostic: Challenges and Opportunities for Sector Excellence. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/635971620703980472/pdf/Bosnia-and-Herzegovina-Tourism-Sector-Diagnostic-Challenges-and-Opportunities-for-Sector-Excellence.pdf>
- 62) Weaver, D. (2007). Toward sustainable mass tourism: Paradigm shift or paradigm nudge? *Tourism Recreation Research*, 32(3), 65–69.

The Role of Social and Economic Factors in Shaping Organizational Culture in Latvia in the Context of Ethnic Diversity

Vladislav Volkov¹, Inese Ratanova²

¹ Department of Economics and Management, Baltic International Academy, Latvia

² Department of Economics and Management, Baltic International Academy, Latvia

vladislavs.volkovs@inbox.lv

inese.ratanova@gmail.com

Abstract

The authors of the article emphasize the importance of studying organizational culture in Latvia, considering the impact of socioeconomic factors and ethnic diversity. Latvia is home to two main ethnocultural groups: ethnic Latvians and Russians. The article examines ethnic differences within Latvian organizational culture to assess the cohesion of this multi-ethnic environment. The study reveals that respondents place significant value on fairness, particularly in economic behavior, business communication, and adherence to corporate ethics, respect for organizational hierarchies, and the perception of professional, moral, and psychological qualities among employees from different ethnic backgrounds. However, the findings also highlight notable differences, indicate the existence of distinct ethnic subcultures within Latvia's business and organizational settings.

Keywords: organizational culture, organizational management, socioeconomic factors, ethnic diversity, ethical values.

1. Introduction

Understanding and critically managing organizational culture is increasingly recognized as a fundamental component of effective organizational functioning, particularly in societies undergoing complex socio-economic and demographic transformations. In the case of Latvia, a country shaped by its post-Soviet legacy, European integration, and multi-ethnic composition, organizational culture must be examined not only as an internal management issue but also as a phenomenon embedded within broader social and economic structures.

Organizational culture is generally conceptualized as a system of shared values, norms, beliefs, and assumptions that guide behavior within organizations. Schein defines it as “a pattern of shared basic assumptions learned by a group as it solved its problems of external adaptation and internal integration, which has worked well enough to be considered valid and, therefore, to be taught to new members as the correct way to perceive, think, and feel in relation to those problems” (Schein, 2010). This definition underscores the dynamic and socially constructed nature of organizational culture, shaped through collective experiences and transmitted across generations of organizational members.

In the Latvian context, where ethnic and linguistic diversity intersects with evolving economic systems, organizational culture cannot be understood in isolation from external influences. The cultural framework of an organization is reflected in everyday practices, ranging from internal communication protocols and hierarchical relationships to customer interaction norms and decision-making processes. These practices are embedded in a deeper socio-cultural matrix shaped by both national identity and interethnic relations. Multiple scholars have emphasized different facets of organizational culture. Morgan refers to it as “the set of shared assumptions that guide what happens in organizations by defining appropriate behavior for various situations” (Morgan, 1997), while Hofstede highlights the importance of national cultural traits in shaping organizational behavior, defining culture as “the collective programming of the mind that distinguishes the members of one group or category of people from others” (Hofstede, 2001). Handy

adopts a more practice-oriented view, describing culture as “the way we do things around here” (Handy, 1993), whereas Cameron and Quinn emphasize the shared beliefs, values, and norms that shape collaboration and interaction within organizations (Cameron *et al*, 2011). In post-socialist societies like Latvia, organizational culture is further influenced by historical patterns of governance, economic liberalization, and institutional reforms. These macro-level forces interact with internal organizational dynamics to create a hybridized cultural environment, where legacy norms coexist with modern, often Western-oriented management practices. The persistence of ethnic segmentation in the labor market, particularly the distinction between Latvian-speaking and Russian-speaking populations, adds another layer of complexity to the formation and sustainability of organizational cultures. Organizational culture, in this context, functions not only as a mechanism of internal integration but also as a reflection of broader socio-political structures. It encompasses both formalized behavioral norms and implicit cultural assumptions that are influenced by social stratification, education systems, and policy environments. Culture serves as a mediating factor between individuals' ethnic identities and their participation in organizational life, potentially fostering either inclusivity or exclusion.

This research examines how social and economic factors, particularly ethnic diversity, influence the formation, development, and internal differentiation of organizational culture in Latvia. The study seeks to analyze the interplay between national identity and interethnic relations in shaping the values, norms, and behavioral practices within Latvian organizations, both in the public and private sectors.

Despite the increasing importance of ethnic diversity in shaping organizational dynamics, scholarly research in Latvia has not sufficiently addressed the extent to which ethnocultural composition influences organizational culture. Much of the existing literature either overlooks ethnic diversity as a shaping force or treats organizational culture as a static, internally driven construct. As a result, there is limited empirical understanding of how ethnically diverse teams interact, how cultural assumptions vary across groups, and how these differences affect inclusivity, cohesion, and innovation in organizational settings. This study responds to that gap by situating organizational culture within broader socio-economic and interethnic frameworks.

2. Ethnic Diversity and Organizational Culture in Latvia

Ethnic diversity, a central variable in this inquiry, is generally defined as the coexistence of multiple ethnocultural groups within a specific geographical or institutional setting. According to Smith, it denotes “the presence of multiple distinct ethnic groups within a social or geographical context, characterized by differences in culture, language, and identity” (Smith, 1995). Pritchett links ethnic diversity to variations in social dynamics, power relations, and economic outcomes (Pritchett, 2006), while Alesina and La Ferrara highlight the role of ethnic fractionalization in influencing trust, governance, and collective action (Alesina *et al*, 2005). Kymlicka discusses ethnic diversity as both a challenge to national cohesion and a source of democratic pluralism (Kymlicka, 1995), and Erdal and Aasland emphasize its role in shaping policy-making and social interaction (Erdal *et al*, 2014).

In Latvia, ethnic diversity is not merely a demographic feature but a structuring condition of social and organizational life. The demographic composition comprising ethnic Latvians, Russians, Poles, Belarusians, and other minority groups shapes how organizational culture is constructed and negotiated. Cultural assumptions regarding authority, collaboration, communication, and identity vary among ethnic groups, which has direct implications for leadership, conflict resolution, and employee engagement. These dynamics are further complicated by socio-economic disparities and differing levels of access to resources and opportunities.

At the beginning of 2023, 1 million 176 thousand Latvians lived in Latvia, which was 62.4% of the total population. The second largest ethnic group was Russians (23.7%), followed by Ukrainians (3.0%) and Belarusians (3.0). Consequently, the internal differentiation of organizational culture defined by the extent to which values and norms vary across subgroups within an organization is highly dependent on ethnic diversity. In organizations where inclusivity is not actively promoted, cultural fragmentation may lead to

mistrust, reduced collaboration, and decreased organizational cohesion. Conversely, in culturally aware and inclusive organizations, ethnic diversity can contribute to innovation, resilience, and social learning. In journalistic and some academic narratives, Latvian organizational culture is often portrayed as a reflection of Nordic business models, downplaying the country's internal ethnic diversity. However, Kale, Klasons, and Sterna argue that Latvian business culture is a hybrid phenomenon, influenced not only by Scandinavian and German business norms but also by Russian traditions, particularly in urban environments where the Russian-speaking population is concentrated. Their study further notes a tendency among ethnic Latvians to distance themselves from other cultural influences, even while emphasizing adaptability and technological openness as core cultural values. (Kale *et al*, 2013). In conclusion, the formation and evolution of organizational culture in Latvia must be analyzed through the lens of both social and economic structures and ethnic diversity. Cultural patterns within organizations reflect broader societal cleavages, historical legacies, and current policy orientations. Recognizing the interdependence of these factors is essential for developing management practices that are both contextually appropriate and ethically responsive. For scholars and practitioners alike, this calls for a more nuanced, interdisciplinary approach to organizational culture one that integrates insights from sociology, political science, management studies, and intercultural communication.

Ethnic diversity within Latvian society plays a crucial role in shaping the organizational culture of both commercial enterprises and state institutions, particularly through the varied representation of ethnic groups within these organizations. Moreover, societal perceptions increasingly associate specific ethnic groups with distinct organizational cultures and business philosophies. According to Schein, organizational culture reflects what a group learns over time as it addresses external survival challenges and internal integration issues this learning being simultaneously behavioral, cognitive, and emotional. Schein further posits that "the deepest level of culture will be cognitive in that the perceptions, language, and thought processes that a group comes to share will be the ultimate causal determinant of feelings, attitudes, espoused values, and overt behaviour" (Schein, 2010). The study of interethnic teams offers valuable insights into how culturally diverse organizations function and provides a framework for enhancing social integration and intergroup collaboration. Hofstede acknowledges that "the interaction of diverse cultural backgrounds within teams can lead to both challenges and opportunities in achieving collaborative goals" (Hofstede, 2001), while Thomas defines interethnic teams as those "comprising members from various ethnic backgrounds, where the diversity of perspectives can enhance creativity and problem-solving capabilities" (Thomas, 2006).

3. Socioeconomic Determinants of Organizational Culture: Ethnocultural Variations in Organizational Value Orientations in Latvia

Despite the significance of ethnic composition, scholarly work in Latvia has only modestly addressed the internal ethnic differentiation of its business and organizational culture. Research also indicates a duality in how business culture is perceived: while Latvian businesspeople associate their culture with qualities such as precision, honesty, patience, creativity, and flexibility, they also note challenges such as a lack of initiative, reliance on authoritarian management styles, evasion of long-term planning (Volkov, 2023). Moreover, ethnic diversity is not consistently recognized in Latvian academic discourse as a key factor shaping business or organizational culture. The predominant focus remains on how organizational structures whether hierarchical, bureaucratic, or solidarity-driven support business functions and innovation (Volkov *et al*, 2023).

In 2021, the authors of this article conducted a sociological study titled "*Economic Environment in Latvia: The Interaction of Ethical and Ethnic Values*". The primary objective of the research was to examine the role of ethical norms particularly those related to moral justice in regulating interpersonal and professional relationships between members of different ethnic groups, with a focus on ethnic Latvians and Russians, within the context of economic life, organizational settings, and institutional personnel practices. A central research question was the extent to which individuals from diverse ethnic backgrounds are willing to apply

universal moral principles in workplace interactions, especially in relationships with colleagues of different ethnic origins. The study sought to determine whether such universal moral norms function in Latvia as mechanisms that transcend ethnic boundaries and promote social equality, or whether moral evaluations and behaviors are ethnically conditioned, resulting in the selective application of ethical standards primarily toward members of one's own ethnic group. In this regard, the research aimed to uncover how universalist ethical frameworks intersect with ethnic favoritism in shaping organizational culture and whether the principle of equality is upheld consistently across ethnic lines within professional environments.

The total number of respondents of the sociological study is $n = 1008$, of which 609 are Latvians, 327 are Russians, and 72 are representatives of other ethnic groups. Sociological data collection was carried out by the SKDS Research Center in June - September 2021 (SKDS is a member of WIN - Worldwide Independent Network of Market Research and Opinion Poll). The study was funded from 2018-2021 in State Research Project "Interaction of the individual, society and the state in the overall process of Latvian history: conflicts of values and the formation of common values at historical breaking points".

Empirical findings from the present study indicate that the reproduction of individualistic traits within organizational cultures in Latvia is significantly shaped by the socio-economic behavior of individuals specifically through the economic strategies adopted by employees, managers, and entrepreneurs in the pursuit of personal interests, resources, status, and influence. These individualized strategies reflect broader neoliberal economic tendencies that privilege autonomy, self-determination, and competition as normative behaviors within organizational settings. In parallel, these individualistic patterns are reinforced at the institutional level through political and legal frameworks grounded in human rights discourse, which emphasize the protection of individual freedoms over collective obligations.

Simultaneously, corporate and group-based value orientations characterized by loyalty, organizational identity, and collective responsibility are also actively reproduced in Latvia's organizational environments. These values are largely rooted in the structural concentration of economic activity around key organizational actors, such as companies, public institutions, and formal associations. The consolidation of group-oriented values is further sustained by state policy and dominant sociopolitical narratives that emphasize the preservation and promotion of national identity. In particular, the legal and symbolic reinforcement of the Latvian language, cultural heritage, and historical memory in both formal business settings and informal communication plays a critical role in shaping organizational culture. This normative emphasis on national cultural symbols serves as a unifying mechanism that binds organizational behavior to broader societal and political imperatives.

However, the internalization of individualistic versus collective values among members of organizations does not always manifest as a coherent or ideologically unified worldview. This is evident in respondents' assessments of factors perceived to be critical for career success. A significant majority of respondents (81.7%) identified professional competence as the most important determinant of success, a response that aligns with an individual merit-based logic. In contrast, only a small proportion (13.6%) considered ethnic homogeneity within the workforce to be a relevant success factor, indicating a limited preference for ethnically defined group cohesion in career advancement.

Interestingly, this tendency toward individualistic orientations is observable among both ethnic Latvians and ethnic Russians, though the relative intensity varies between groups. Statistical analysis using the Mann-Whitney U test reveals a significantly higher prevalence of individualistic values among ethnic Latvians, compared to ethnic Russians, in their conceptualizations of organizational culture whether in professional settings, institutional contexts, or academic environments (Table 1). These findings suggest that while individualistic values dominate across ethnic lines, the degree to which they are integrated into organizational perceptions may be influenced by ethnocultural background and historical experience.

Thus, the interplay between individualistic and collective orientations in Latvian organizational culture reflects broader socio-economic and political forces, shaped by both liberal democratic values and the ethno-national consolidation of identity. This duality underscores the complexity of organizational cultural formation in a multiethnic society, where both universal and group-specific factors operate concurrently, sometimes in tension, within the economic and institutional landscape.

Table 1. Perceived Necessity of Various Conditions for Career Success in the Workplace (%)

Necessary conditions for a successful career	All	Latvians	Russians	Mann Whitney U test
Employees are competent in the profession	81.7	86.6	74.1	0.000**
Close interaction of employees on the problems of professional activity	69.1	73.2	59.6	0.000**
There is a creative approach to the implementation of professional duties	65.9	72.2	55.5	0.000**
Close interaction of employees and management on the problems of professional activity	59.3	66.3	52.3	0.000**
The freedom of employees to defend their opinion	55.2	61.6	45.5	0.000**
A sense of moral justice should prevail over the performance of professional duties	35.9	36.3	32.9	0.203
Close informal interaction of employees	34.4	34.3	33.2	0.369
Most employees share the same national culture with me	17.3	20.1	9.5	0.023*
Most employees share the same ethnicity as me	13.6	15.8	8.2	0.290
Most employees have the same religious affiliation as me	11.0	12.3	8.6	0.019

***Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Despite the fact that non-ethnic values for the successful work of the team play the most significant role in comparison with ethnic favoritism, it is clear that the views of ethnic Latvians and Russians still differ on the issue of the most preferable ethno-cultural

environment with varying degrees of dominance of representatives of certain ethnic groups for a successful organizational culture. It was proposed to assess the degree of significance for solving team problems in a commercial firm, a government institution or in a student environment (for respondents - students) of the composition of the environment that forms the organizational culture:

- a team with a significant dominance of ethnic Latvians;
- a team with significant Russian dominance;
- ethnically mixed teams (where the share of ethnic Latvians is about 50% and the share of Russians is about 50%);
- ethnically mixed teams (where the share of ethnic Latvians is about 50% and the share of other ethnic groups (not Russians) is about 50%);
- it does not depend on the ethnic composition of the team (Table 2).

Table 2. Perceived Importance of Team Ethnic Composition in Problem-Solving Across Organizational Contexts ("Very Important", %)

Preferred ethnic composition of the team	All	Latvians	Russians
Team with a significant dominance of ethnic Latvians	16.4	24.9	4
Team with significant Russian dominance	6.8	3.4	12.8
Ethnically mixed teams (where the proportion of Latvians is approximately 50% and the proportion of Russians is approximately 50%)	16.9	12.8	23.4
Ethnically mixed teams (where the proportion of Latvians is approximately 50% and the proportion of	5.6	4.5	6.1

The empirical findings of the study reveal that respondents generally assign limited significance to the ethnic composition of teams as a determinant of their successful functioning. Specifically, only 16.4% of participants expressed a preference for the dominance of ethnic Latvians, and 6.8% for the dominance of Russians, as key to organizational performance. In contrast, a substantial proportion (43.0%) indicated that the ethnic composition of a team plays no significant role in determining its effectiveness. These responses reflect the influence of Latvia’s prevailing liberal-individualistic socio-political discourse, which prioritizes meritocratic values and downplays the importance of group-based affiliations in public and organizational life.

This orientation is further evidenced by the respondents’ general alignment with liberal rather than corporate or collectivist value frameworks when required to make dichotomous choices in the survey. The findings suggest that respondents are strongly influenced by normative paradigms dominant in Latvian public discourse paradigms that valorize individual competence, autonomy, and equality before group-based considerations, including ethnicity or institutional loyalty (Volkov *et al*, 2023). A central objective of the research was to explore the characteristics of Latvian business and economic culture, particularly in relation to the role of ethnicity. In order to operationalize these cultural dimensions, the study employed indicators such as attitudes toward organizational hierarchy and tendencies to seek consensus or engage in conflict when defending one’s professional interests both of which are consistent with Hofstede’s cultural dimensions’ framework. Survey results indicate that organizational culture in Latvia is shaped by a pragmatic balancing of hierarchical respect and individual professional assertiveness. A majority of respondents (66.3%) emphasized the importance of being able to defend one’s professional position in interactions with management, and 54.4% highlighted the importance of this ability in peer-to-peer relations within the workplace. Notably, 57.1% also agreed that such assertion of one’s position should not compromise the established service hierarchy of the organization. These results reflect a nuanced understanding of organizational culture in Latvia, in which hierarchical structures are not seen as barriers to professional agency but as frameworks within which individual competence can and should be exercised.

Table 3. Perceived Experience of Professional Cohesion at the Workplace (“Agree” Responses, %)

Individual experience in realizing professional cohesion in the company (institution)	All	Latvians	Russian s	Mann Whitney U test
I participate in the company's corporate meetings (birthday celebrations, internal company celebrations, etc.)	68.0	69.6	63.5	0.208
If it is necessary to perform my professional duties well, I always defend my opinion in front of the management	66.3	66.1	66.6	0.824
If the internal hierarchy of the company should be violated for the sake of economic success (profit), I would not do it	57.1	55.2	61.4	0.257

If it is necessary to perform my professional duties well, I defend my opinion, even if it is not collegial to other employees	54.4	52.9	57.0	0.452
The interests of the company or institution are more important to me than informal friendly relations with other employees	41.0	39.3	42.8	0.429
In my opinion, maintaining the company's internal hierarchy is more important than my ideas about professional responsibility and quality work	38.8	33.3	47.5	0.005**
If it is necessary to perform my professional duties well, I am ready to come into conflict with my colleagues	38.0	34.3	42.3	0.087
In order to fulfill my professional duties well, I am ready to come into conflict with all other employees in the company/institution	25.8	20.2	35.0	0.070

**,
Correlation
is
significant
at the 0.01
level (2-
tailed)

Interestingly, fewer than half of respondents (38.8%) reported a willingness to strictly follow hierarchical directives if they contradict professional standards or personal ethical judgment. Similarly, a relatively low proportion of respondents expressed readiness to engage in conflict with colleagues (38.0%) or the entire organizational structure, including leadership (25.8%), in defense of their professional responsibilities. These findings suggest a cultural preference for mediated engagement and structured negotiation over direct confrontation.

Ethnic differences emerged in how these organizational values were interpreted and prioritized. Ethnic Russian respondents exhibited a higher degree of alignment with hierarchical values than ethnic Latvians. Specifically, 47.5% of Russians, compared to 33.3% of Latvians, affirmed that respect for formal hierarchy is essential in the execution of professional duties. Conversely, Russian respondents were also more inclined to engage in interpersonal conflict when necessary to uphold professional standards 35.0% compared to 20.2% among Latvians (Table 3). These findings suggest that Russian respondents may exhibit both a stronger orientation toward formal authority structures and a higher tolerance for conflict as a means of negotiating professional agency.

Taken together, the data underscore the complex interplay of individualistic and hierarchical value systems within Latvian organizational culture. This interplay is further differentiated along ethnic lines, suggesting that both socio-political discourse and ethnocultural background contribute to the shaping of organizational norms, behaviors, and conflict resolution strategies. These findings highlight the necessity of context-sensitive management approaches that account for both shared national values and intra-societal diversity within the Latvian workforce.

Within the processes of organizational culture formation and maintenance in Latvia, the quality and structure of economic and industrial activity emerge as the primary shaping forces, often taking precedence over ethnically grounded values. This pattern is observed among both ethnic Latvians and Russians in their perceptions of organizational dynamics. Nonetheless, a discernible asymmetry exists in the degree of ethnic preference in team composition, with ethnic Latvians demonstrating a stronger inclination toward ethnically homogeneous teams than their Russian counterparts. The findings of the sociological research conducted support the initial hypothesis that intensified economic interdependence across ethnic lines cultivates distinct patterns of economic behavior and organizational cultural norms. Notably, respondents exhibit a pronounced tendency to assert professional perspectives in intra-organizational communication both horizontally with peers and vertically with management while simultaneously expressing a strong commitment to maintaining hierarchical order and organizational stability, often prioritizing it over instrumental economic outcomes.

However, a closer analysis of economic socialization processes, recruitment mechanisms, career mobility, and patterns of occupational segmentation reveals persistent structural and value-based disparities. These differences are particularly salient in attitudes toward work ethics, career progression, and conceptions of corporate responsibility. As such, the research highlights an emerging ambivalence: while respondents

across ethnic lines endorse universal moral values in principle, there remains a pervasive skepticism regarding the consistent application of such norms in the practical realm of career development and organizational advancement within Latvia's multi-ethnic economic environment.

6. Conclusions

The authors of this study highlight the critical importance of understanding the economic environment and organizational culture in Latvia, particularly through the lens of ethnic diversity and its profound influence on socio-economic dynamics. Latvia is predominantly characterized by two major ethnocultural groups: ethnic Latvians, who constitute the foundation of the Latvian nation-state, and ethnic Russians, the largest minority group. This article explores the intricate ways in which ethnic differences manifest within Latvian organizational cultures, drawing on sociological research that demonstrates how the ethnic composition of Latvian society shapes the cultures within both public and private sectors. Moreover, the study investigates how these ethnic divisions influence perceptions of professional competencies, with respondents often exhibiting a preference for the business capabilities of individuals from their own ethnic group over those from the other. This tendency contributes to the broader segmentation of the Latvian economy, reinforcing distinctions between ethnic groups in both professional and economic spheres.

Despite institutional frameworks and value systems designed to promote societal integration and the consolidation of a unified national culture, ethnic divisions remain deeply entrenched within organizational contexts. This segmentation is particularly evident in the diminished applicability of universal ethical norms, such as fairness and justice, in regulating interactions between ethnic Latvians and Russians, especially within the public and economic sectors. The study's findings further illustrate the contrasting attitudes of ethnic Latvians and Russians towards organizational culture. Ethnic Latvians generally favor consensus-oriented approaches when resolving communication challenges in professional settings, whereas ethnic Russians exhibit a greater tolerance for conflict. Additionally, Russians show a heightened respect for established hierarchical structures, while ethnic Latvians place greater emphasis on principles of equality within their workplace relationships.

Acknowledgments

The research is funded by the State research project "Interaction of individual, society and state in the overall process of Latvian history: conflicts of values and formation of common values in historical fracture points". No: VPP-IZM-2018/1-0018

References

- 1) Alesina A., and La Ferrara E., 2005. Ethnic Diversity and Economic Performance. *Journal of Economic Literature*, 43(3), pp. 762–800.
- 2) Cameron K.S., and Quinn R.E., 2011. Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework. Jossey-Bass.
- 3) Erdal M., and Aasland S., 2012. Ethnic Diversity and Social Cohesion: A Comparative Study. *Journal of Community Studies*, 12(1), pp. 43–59.
- 4) Handy C., 1993. Understanding Organizations. Penguin Books.
- 5) Hill C.W.L., Jones G.R., and Schilling M.A., 2015. Strategic Management: An Integrated Approach. Boston.

- 6) Hofstede G., 2001. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. Sage Publications.
- 7) Kāle M., Klāsons G., and Šterna I., 2013. Business Culture and Values in the Baltic States. Stockholm School of Economics in Riga, Latvia. *(In Latvian)*.
- 8) Kymlicka W., 2007. Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity. Oxford University Press.
- 9) Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc nacionālā sastāva un valstiskās piederības. [Distribution of the population of Latvia according to national composition and nationality]. <https://www.pmlp.gov.lv/lv/media/9161/download> (access date: 21.10.2022.)
- 10) Morgan G., 1986. Images of Organization. Sage Publications.
- 11) Pritchett G.S.H., 2000. The Ethnic Diversity Debate: Implications for Policy and Governance. *Journal of Ethnic Studies*, 28(2), pp. 215–230.
- 12) Schein E., 2010. Organizational Culture and Leadership. San Francisco.
- 13) Smith R.R., 1995. Ethnic Diversity in the United States. In: Hinton A.M. (ed.), *Ethnic Studies: A Global Perspective*. Westview Press.
- 14) Thomas D.C., 2006. Domain and Development of Cultural Intelligence: The Importance of Mindfulness. *Group & Organization Management*, 31(1), pp. 78–99. <https://doi.org/10.1177/1059601105275266>
- 15) Volkov V., 2017. Communication of Ethnic Groups in Public Space in Latvia. *Humanities and Social Sciences Latvia*, 25(1).
- 16) Volkov V., 2023. Economic Environment in Latvia: Interaction of Ethical and Ethnic Values in Organizational Culture. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 67(3), pp. 100–108.
- 17) Volkov V., Buka S., Timoshchenko Y., and Ratanova I., 2023. Ethical and Ethnic Values in Organizational Culture in Latvia. *Doctrina. Social and Political Journal*, 20(2), pp. 56–70. <https://czasopisma.uws.edu.pl/doctrina/article/view/3565>

Modern technologies contribution to green tourism

Blagica Novkovska¹, Violeta Milenkovska²,
Angela Milenkovska Klimoska³, Vera Boshkovska³

¹Faculty of Economics, University of Skopje, Republic of North Macedonia

²Faculty of Human Resource Management, University of Skopje, Republic of North Macedonia

³Faculty of International Marketing Management, University of Skopje, Republic of North Macedonia

*Corresponding Author: e-mail: b.novkovska@utms.edu.mk

Abstract

The tourism sector in the Balkan region holds substantial potential for growth and makes a significant contribution to national GDP. Modern technologies enable the development of the sector in an environmentally sustainable manner. Integrating the digital economy, tourism economy, and ecological environment is essential for advancing green, sustainable development. Green tourism plays a vital role in the global effort to foster a more sustainable living environment. With much of the infrastructure still under development, there is a unique opportunity to implement the most efficient and eco-friendly technologies and approaches during its establishment. One of the important steps towards green tourism consists in digitalization of tourism sector. Successful digitalization relies on developed ICT services in the country. Overall, countries from the region are partly prepared for the tasks of integration of IT solutions in the functioning of the tourism sector. Significant efforts are to be put in order to identify and implement the most efficient solutions. Another challenge and opportunity consist in the use of modern renewable energy sources. Advantage of solar energy conversion devices and systems is that they can be used in distant location, such are some mountain accommodation capacities. Another important step consists in the use of clean energy sources and clean transportation. According to the authors of this work, the use of hydrogen cars can be given priority when compared to electric cars. Developed integral solutions for green tourism are to be used in the development of the infrastructure for tourism in the countries of the region.

Keywords: Eco-friendly technologies, sustainable tourism planning, renewable energy sources, ecological environment.

1. Introduction

The tourism sector in the region holds substantial potential for growth and makes a significant contribution to national GDP. Modern technologies enable the development of the sector in an environmentally sustainable manner (Fatema *et al*, 2024). They are playing a crucial role in making tourism more sustainable. Below are listed some key innovations shaping green tourism:

- **Renewable Energy Solutions:** Many hotels and resorts are adopting solar panels, wind turbines, and small-scale hydropower systems to reduce their carbon footprint.

- Water Conservation Technologies: Smart irrigation systems, water recycling methods, and low-flow fixtures help minimize water waste in tourist destinations.
- Eco-Friendly Transportation: Electric and hybrid vehicles, as well as bike-sharing programs, are reducing emissions in popular travel spots (Abdellatif *et al*, 2024; Soleimani *et al*, 2024).
- Smart Infrastructure: Energy-efficient buildings, intelligent mobility solutions, and IoT platforms are improving sustainability in tourism management (Lee *et al*, 2025; Orbelyan, 2024.).
- Digitalization for Sustainability: E-tickets, online booking platforms, and smart energy management systems in hotels help cut down paper waste and optimize resource use (Bekele and Raj, 2025; Talvar *et al*, 2023).

These technologies are helping the tourism industry balance economic growth with environmental responsibility.

Integrating the digital economy, tourism economy, and ecological environment is essential for advancing green, sustainable development (Li and Zhang, 2025). Green tourism plays a vital role in the global effort to foster a more sustainable living environment (Papadaki, 2024). Green tourism has recently emerged as a key concept in the tourism market. While not a new idea, its expansion and growing popularity in foreign currencies have made it a focal point for many countries worldwide (Abdellatif *et al*, 2024). This surge in interest is driven by its substantial economic benefits and profitability, along with tourism's crucial role in supporting national economies by generating significant annual revenue.

With much of the infrastructure, particularly road infrastructure, still under development, there is a unique opportunity to implement the most efficient and eco-friendly technologies and approaches during its establishment.

This phase presents a rare chance to integrate sustainability from the ground up rather than retrofitting outdated systems later. Below are listed some forward-thinking strategies in the above direction:

- Smart Energy Design: Incorporate passive solar heating, efficient insulation, and smart grids to optimize energy use.
- Sustainable Construction Materials: Use locally sourced, recycled, or low-impact materials reclaimed wood, and eco-concrete.
- Green Transportation: Design walkable spaces, introduce electric shuttles, and establish cycling-friendly routes.
- Tech-Enhanced Conservation: Deploy AI-driven resource management, smart waste disposal systems, and water-saving technologies.
- Eco-Tourism Integration: Develop programs that educate visitors, support local ecosystems, and contribute to carbon neutrality.

Renewable energy sources are of particular importance and represent a long-term priority, given the rapid advancements in this field (Tai *et al*, 2019; Xu *et al*, 2024). The application of artificial intelligence presents significant opportunities for improving sustainable tourism planning (Topsakal, 2025) and marketing. Human resources skilled in technological advancements should be recruited and provided with comprehensive training.

In this paper current state and perspective will be analyzed and directions for further development indicated.

2. Relevant statistics

To secure quality of the analysis, the relevant reliable official data used in this work have been extracted from the Eurostat Data Browser (<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser>). In accordance with the Statistical classification of economic activities in the European Community (NACE Rev. 2), the corresponding sector crucial for tourism is "Accommodation and food service activities", hereafter referred as HoReCa (Hotels, Restaurants and Catering) sector. Countries from the region included in analysis are Albania, North Macedonia, Montenegro and Serbia. For comparison, data for the European Union - 27 countries (from 2020) are provided.

To begin, contribution from the HoReCa sector to the overall economy is presented by the values of gross value added by the sector. Chain linked volumes index (base year 2015) is shown as a measure of the growth of the gross value added by the HoReCa sector.

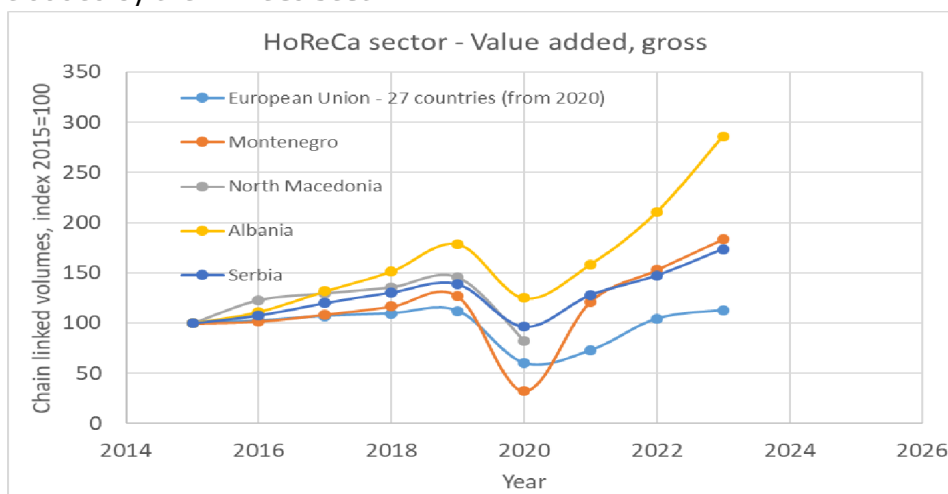

Figure 1. Growth of the HoReCa sector during the past decade, for EU-27 and selected countries from the region
Source of data: Eurostat Data Browser

In fig.1 the evolution of the gross value added by the HoReCa sector for the period 2015-2023 is shown, for selected countries from the region and EU-27. Faster growth is observed for the countries from the region, compared to EU-27. North Macedonia, Montenegro and Serbia develop similarly to each other (data for North Macedonia are lacking for the last three years). Albanian HoReCa sector grows much faster than these of all other considered countries.

A marked drop around the year 2020 is observed for all considered countries, due to the harmful effect of Covid-19 pandemics. Afterwards, resumed growth is observed, indicating that other risk factors except the health crises do not affect significantly the development of tourism. Thus, it is expected positive trends to be continued on long term.

Overall, Countries of the region display high growth potential in economic terms for the tourism, as depicted by the development of the HoReCa sector.

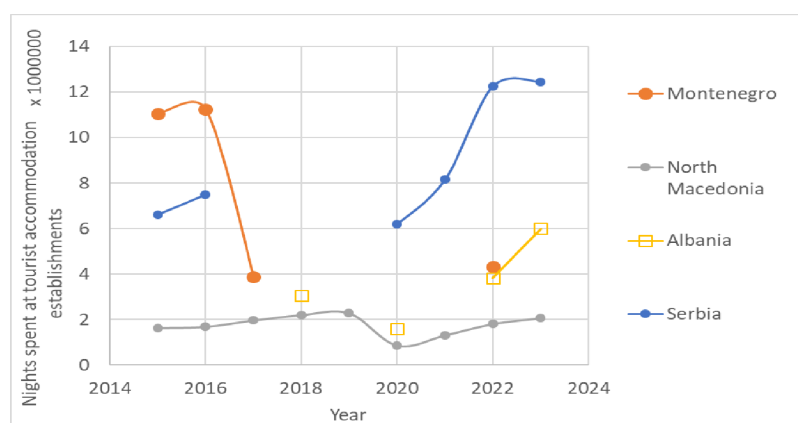

Figure 2. Variations of the numbers of nights spent at tourist accommodation establishments, during the past decade, for selected countries from the region
Source of data: Eurostat Data Browser

In fig. 2 another important indicator for tourism is presented - number of nights spent at tourist accommodation establishments, by country, for the period of last decade. Fast growth is observed for Albania and Serbia.

Percentage of the ICT services (part of the ICT sector, for year 2022) in gross value added provides a measure to which extent the country is prepared to implement comprehensive digitalization in various economic sectors, including tourism. Percentage of the ICT services in GVA amounts to 5.1 % for the European Union - 27 countries (from 2020). In Serbia and North Macedonia this percentage is even higher, 6.68 % and 4.55 % correspondingly. In Albania, percentage of the ICT services in GVA is only 2.73 %. Above values indicate that Albania could need additional preparation prior massive implementation of ICT in tourism.

In addition, a high enough percentage of individuals with basic or above basic overall digital skills (all five component indicators are at basic or above basic level) is needed to implement the tasks connected to the extensive digitalization. These figures are presented next.

Table 1. Percentage of individuals with basic or above basic overall digital skills

TIME	2021	2023
GEO (Labels)		
European Union - 27 countries (from 2020)	53.92	55.56
Montenegro	47.21	52.02
North Macedonia	34.62	:
Albania	23.80	23.32
Serbia	41.30	33.61

Source of data: Eurostat Data Browser

In table 1 the percentage of individuals with basic or above basic overall digital skills (all five component indicators are at basic or above basic level is displayed for two recent years (2021 and 2023, the only two available), for selected countries from the region: Albania, North Macedonia, Montenegro and Serbia. For comparison, values for European Union - 27 countries (from 2020) are also displayed. It is seen that the highest value between the selected countries from the region of the percentage of individuals with basic or above basic overall digital skills is reported for Montenegro: 52.02 % in 2023, which is close to the value of 55.56 % for the EU27_2020 for the same year (2023). Values for Serbia, North Macedonia and Albania are substantially lower, particularly for Albania (23.32 % for 2023).

Important indicator for this study is also the percentage of individuals who used internet within the last year (Novkovska and Dumcic, 2019; Žmuk *et al*, 2019).

Table 2. Percentage of individuals who used internet within the last year

TIME	2020	2021	2022	2023	2024
GEO (Labels)					
European Union - 27 countries (from 2020)	72.66 e	74.39 b	74.60	75.35	76.58
Montenegro	28.79	31.77	30.78	32.13	38.65
North Macedonia	40.26	46.31	:	:	63.21
Albania	19.52	21.44	34.67	38.52	:
Serbia	47.91	52.90	63.45	64.18	65.04

Source of data: Eurostat Data Browser. *Observation flags:* (e) estimated; (b) break in time series

In table 2 the percentage of individuals who used internet within the last year is displayed for five recent years (2020 to 2024), for selected countries from the region: Albania, North Macedonia, Montenegro and Serbia. For comparison, values for European Union - 27 countries (from 2020) are also displayed. Values for Serbia (65.04 % for 2024) and for North Macedonia (63.21 % for 2023) are comparable to these for EU27_2020 (76.58 % for 2023). Values for Albania (38.52 % for 2023) and for Montenegro are markedly lower than for EU27_2020.

3. Discussion

Tourism across the region is experiencing a dynamic evolution, marked by an array of innovative development strategies and forward-looking plans that are beginning to take shape. In particular, Albania is emerging as a vibrant hotspot, demonstrating significant growth in tourism activity and economic contribution.

Looking ahead, it is essential to outline the next steps that will steer this growth toward a sustainable future. This means prioritizing the transition to green tourism – a model that not only enhances visitors' experiences but also respects and preserves the local environment. Modern technology will be a cornerstone in this transformation. Advanced systems can facilitate smart energy management, efficient resource allocation, and digital platforms that promote eco-friendly travel options, all of which are critical for building the infrastructure needed for green tourism.

In essence, by integrating sustainable practices with cutting-edge technological innovations, the region can secure a promising trajectory for tourism that benefits the economy, the environment, and the communities at large. One of the important steps towards green tourism consists in digitalization of tourism. Successful digitalization relies on developed ICT services in the country. We estimate that the level of preparation of Serbia and North Macedonia is relatively high to realize effective digitalization in tourism, since the percentage of the ICT services in GVA is markedly high. Thus, in Serbia this percentage is 6.68 %, which is significantly higher than the value of 5.1 % for European Union - 27 countries (from 2020). In North Macedonia this percentage is slightly lower, at the value of 4.55 %. For Albania this percentage is even lower (2.73 %) indicating the need for acceleration of the growth of the ICT sector, along with the use of external resources.

There is a need to progress quickly with the digitalization in tourism, since intensive growth is occurring and all new companies and accommodation facilities must be prepared to work in a modern way from the early beginning.

Rapid progress of the digitalization in tourism requires large enough numbers of persons with appropriate levels of digital skills. As we identified, the best prepared in this sense country from the region is Montenegro, with the percentage of individuals with basic or above basic overall digital skills of 52.02 %, which is close to the value of 55.56 % for European Union - 27 countries (from 2020). Figure for Serbia is intriguing – decline from 41.30 % in 2021 to 33.61 % is reported. If not due to reporting errors, it might indicate massive outflow of persons with digital skills. Nevertheless, both reported values are substantially lower than the values for EU27_2020. Similar values are reported for Macedonia (34.62 % for 2021), and even lower for Albania (23.32 % for 2023). These findings indicate that serious issues with the recruitment of staff possessing adequate IT skills for a large range of positions, which will need to use implemented IT solutions in their everyday work. In order to surpass this obstacle, selection of most user-friendly solutions is to be adopted during the process of comprehensive digitalization.

Not only has the staff involved in the economic activities of tourism to possess appropriate digital skills, but also the large portion of the population must possess some level of skills needed to cooperate or to use the services (domestic tourists). Percentage of individuals who used internet within the last year is an indicative measure of familiarity of the population with internet use. In that sense Serbia performs the best, with 65.04 % for 2024, compared to 76.58 % for EU27_2020 for the same year. Follows North Macedonia with 63.21 % for 2024. Value for Albania and Montenegro are markedly lower: 38.52 for 2023 and 38.52 % for 2024, correspondingly.

Overall, countries from the region are partly prepared for the tasks of integration of IT solutions in the functioning of the tourism sector. Significant efforts are to be put in order to identify and implement the most efficient solutions.

Another challenge and opportunity consist in the use of modern renewable energy sources. The period of need for use of these sources coincides with the phase of rapid technological development of the devices for energy conversion offering ecologically acceptable features. Above refers to:

- Devices for solar energy conversion (Roy and Das, 2025);
- Devices for energy storage (Camposeo *et al*, 2025), etc.

A particular advantage of solar energy conversion devices and systems is that they can be used in distant locations, such as some mountain accommodation capacities.

Appropriate choice of technology to apply will depend on the investment opportunities of the user. A business decision is to be made based on the prices offered along with the novelty of the specific technology. It is important to avoid technologies that risk being outdated after a short period of exploitation.

Clean transportation is an additional opportunity for developing the green tourism. It involves not only the electric cars (Fitt, 2022) but also to hydrogen cars (Avesh *et al*, 2024) and other solutions. Choice of the type of green transportation (Carnero *et al*, 2024) will be dependent on the possibilities to create charging infrastructure, affordability of the transportation means and justification of the investment plans. From nowadays' perspective it appears that the use of hydrogen cars can be given priority when compared to electric cars. However, the choice of specific solution depends upon the application to be realized. Insensibly growing competition between the producers of these cars, along with the rapid improvement of their characteristics owing to the accelerated technological development, promises that there will be good opportunities to procure modern eco-friendly transportation means within the frames of limited funds.

Integral solutions for green tourism have also been developed (Boretti, 2024; Trattner *et al*, 2022; Zyśk, 2025) and they can serve as good practices to follow in the development of the infrastructure for tourism in the countries of the region. Wherever it is possible, green tourism in newly developing tourist destinations is recommended to be realized by creating appropriate integral solutions.

4. Conclusions

Tourism in the countries of the region is progressing well. There are extraordinary possibilities to streamline the development towards establishing of a green tourism infrastructure and proper eco-friendly functioning. Use of modern technology solutions provides a solid basis for effective accelerated development of tourism and the overall economy, with orientation towards green tourism.

Overall, countries from the region are partly prepared for the tasks of integration of IT solutions in the functioning of the tourism sector. Significant efforts are to be put in order to identify and implement the most efficient solutions.

A particular opportunity consists in the use of modern renewable energy sources, solar energy conversion devices and systems, particularly appropriate for use in distant locations.

Clean transportation is an additional opportunity for developing green tourism. According to the authors of this work, the use of hydrogen cars can be given priority when compared to electric cars.

To conclude, modern technologies offer extraordinary possibilities to continue the existing rapid growth of tourism in the countries of the region simultaneously maintaining the direction towards green tourism.

References

- 1) Abdellatif, H., Hicham, B. and Karim, B. 2024. Responsible green tourism: A new path for eco-friendly tourism development. *International journal of economic perspectives*, Vol. 18, No. 2, pp.560-589.
- 2) Avesh, M., Hossain, I. and Sharma, R.C. 2024. Revolutionizing transportation: The future impact of green energy. In *Dynamics of transportation ecosystem, modeling, and control* (pp. 261-293). Singapore: Springer Nature Singapore.
- 3) Bekele, H. and Raj, S. 2025. Digitalization and digital transformation in the tourism industry: a bibliometric review and research agenda. *Tourism Review*, Vol. 80, No. 4, pp.894-913.
- 4) Boretti, A., 2024. Al Khobar hydrogen city - A fully connected ecosystem powered by hydrogen. *International Journal of Hydrogen Energy*, Vol. 67, pp. 1074-1079

- 5) Camposeo, A., Virgili, T., Lombardi, F., Cerullo, G., Pisignano, D. and Polini, M. 2025. Quantum Batteries: A Materials Science Perspective. *Advanced Materials*, p.2415073
- 6) Carneiro, M.J., Rodrigues, V., Eusébio, C., Robaina, M., Madaleno, M., Monteiro, A., Gama, C., Oliveira, K., Russo, M. and Borrego, C., 2024. Tourism and air quality: factors influencing the role of air quality in visitors travel planning. *Tourism Planning & Development*, Vol. 2, No. 11, pp.20-40.
- 7) Fatema, K., Sinnappan, P., Meng, C.S. and Watabe, M. 2024. Technological Advancements and Innovations in the Tourism Industry: Driving Sustainable Tourism. In *The Need for Sustainable Tourism in an Era of Global Climate Change: Pathway to a Greener Future* (pp. 121-149). Emerald Publishing Limited.
- 8) Fitt, H. 2022. Boring and inadequate? A literature review considering the use of electric vehicles in drive tourism. *Current issues in tourism*, Vol. 25, No. 12, pp.1920-1946.
- 9) Li, Chen, and Zhengcheng Zhang. 2025. Collaborative development of the digital economy, tourism economy, and ecological environment to achieve green and sustainable development. *Environment, Development and Sustainability*, Vol. 2025, pp. 1-23.
- 10) Lee, H., Koo, C. and Chung, N. 2025. Assessing the economic effects of investment in smart tourism platform. *Tourism Economics*, Vol. 31, No. 2, pp.263-284.
- 11) Novkovska, B. and Dumicic, K. 2019. Ordering goods and services online in South East European countries: comparison by cluster analysis. *UTMS Journal of economics*, Vol. 10, No. 2, pp.163-173.
- 12) Orbelyan, G. 2024. Socio-Economic Challenges for the Urban Ecosystem: Complex Model of Smart Tourism and Infrastructure. *SocioEconomic Challenges*, Vol. 8, No. 4, pp.146-160.
- 13) Papadaki, Eirini. 2024. Promoting green tourism synergies with cultural and creative industries: a case study of Greece. *Sustainability* Vol. 16, No. 2, pp. 633-1-633-21.
- 14) Roy, D.B. and Das, S. 2025. Nanotechnology in Energy: Advances in Harvesting, Storage, and Environmental Sustainability. *NanoMind: Exploring Synergies in Nanotechnology and Machine Learning*, pp.113-128.
- 15) Soleimani, A., Hosseini Dolatabadi, S.H., Heidari, M., Pinnarelli, A., Mehdizadeh Khorrami, B., Luo, Y., Vizza, P. and Brusco, G. 2024. Progress in hydrogen fuel cell vehicles and up-and-coming technologies for eco-friendly transportation: an international assessment. *Multiscale and Multidisciplinary Modeling, Experiments and Design*, Vol. 7, No. 4, pp.3153-3172.
- 16) Tai, Q., Tang, K.C. and Yan, F. 2019. Recent progress of inorganic perovskite solar cells. *Energy & Environmental Science*, Vol. 12, No. 8, pp. 2375-2405.
- 17) Talwar, S., Kaur, P., Nunkoo, R. and Dhir, A. 2023. Digitalization and sustainability: virtual reality tourism in a post pandemic world. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 31, No. 11, pp.2564-2591.
- 18) Topsakal, Yunus. 2025. Artificial Intelligence-Based Sustainable Tourism Planning: A Conceptual Model Proposal. 2025. In *Advancing Smart Tourism Through Analytics*, pp. 65-94. IGI Global Scientific Publishing.
- 19) Trattner, A., Klell, M. and Radner, F. 2022. Sustainable hydrogen society-vision, findings and development of a hydrogen economy using the example of Austria. *International Journal of Hydrogen Energy*, Vol. 47, No. 4, pp.2059-2079.
- 20) Xu, H., Guo, Z., Chen, P. and Wang, S., 2024. Toward durable all-inorganic perovskite solar cells: from lead-based to lead-free. *Chemical Communications*, Vol. 60, No. 85, pp.12287-12301.
- 21) Zyśk, J., Wyrwa, A., Raczynski, M., Pluta, M. and Suwała, W. 2025. Regional-Scale Energy Modelling for Developing Strategies to Achieve Climate Neutrality. *Energies*, 18(7), pp.1787-1-1787-21.
- 22) Žmuk, B., Dumičić, K., Mihajlović, I., Resić, E. and Novkovska, B. 2019. Impact of achieved development levels on the number of tour operators and travel agencies in selected European countries. In *8. International Scientific Conference: Knowledge and business challenge of globalisation in 2019*. (pp. 271-280).

Building Sustainable Business Practices and Access of Green Financing for Environmentally Sustainable Projects

Evisa KUSHI

LLM Candidate, Chicago Kent College of Law, Illinois Institute of Technology

MBA in Entrepreneurship, Economic Faculty, Tirana University

Corresponding Author: evi_kushi@yahoo.com

Abstract

The purpose of this paper is to emphasize the importance of creating and implementing sustainable business practices in terms of environmental, social and ethical responsibility in daily management of the activity. The commitment to company sustainability has become an essential priority for businesses aiming to balance economic growth for all stakeholders with environmental and social responsibility in line with the global regulatory framework. While industries have expanded their awareness to include potential regulatory pressures, as well as social and consumer demand for their ethical behavior, the inclusion of sustainability into business models has become necessary also in Albania. The study indicates that investing in sustainable projects requires fostering more in the sustainability policies from the regulatory bodies in line with the EU policy framework, as Albania adheres to be part of the Union. In addition, the paper suggests that building sustainable business practices may require additional financing that might be obtained in the financial market. The paper features a comparison of the variety of lending options in green projects in terms of financial instruments, limited profitable financial instruments and limited awareness of and policy framework in the Albanian market. Secondary quantitative analysis was done using official data taken from Banks annual reports operating in the Albanian market and official websites of international organization and EU. Results from the analysis conducted suggest that companies who implement sustainability practices (i.e. resource efficiency, waste minimization, and ethical supply chains) will have a comparative advantage, not only from a cost savings perspective, but from brand reputation as well. The businesses that succeed in harmonizing objectives that align with societal existential goals and parameters of change for sustainable development, such as UN SDGS for Sustainable Development (SDGS), are best positioned to thrive and sustain in an evolving business landscape. Moving to sustainable business practices requires strategic initiatives such as investments and financing in environmentally friendly technologies, circular economic models and CSR activities that might require additional financing from financial institutions. In the Albanian market there are possible ways of financing the green projects, although limited variety. Businesses also need to foster a culture of sustainability by encouraging employees, stakeholders, and consumers to embrace environmentally friendly and socially responsible behaviors. Sustainable business practices not only facilitate the global ecological and social sustainability agenda but are essential for business resiliency in a more conscious economic environment.

Value: As per recommendation of the above-mentioned analysis, Albania has started the implementation of sustainability regulations in line with the EU regulatory framework. In terms of access to green financing, the policymakers need to put more pressure on the financial institutions on increasing the range of green financing with favorable terms and conditions as there are limited options in the market so that the entities can see them as favorable.

Keywords: *Sustainable business practices, green financing, challenges of green financing, Albanian policy area.*

1. Introduction

Sustainability has become an increasingly important topic for companies in the modern world as businesses look to combine economic achievement with social and ecological accountability. And with higher quantities of natural resources and increased climate change awareness, businesses are drawing from a pool of innovation. Businesses rethink traditional models, incorporating sustainable practices soon after. Governments and national factors also regulate the issues with various regulations and framework conditions such as: Sustainable business practices embrace strategies that reduce environmental harm, and more importantly, allow for profitability over the longer term. These may include energy efficiency, waste reduction, sustainable supply chains, and ethical labor practices. Digitalization and innovation are critical components to hasten the transition to sustainable, while creating solutions for data control, monitoring environmental impact and optimizing operational processes. The distinction between confirming sustainability will benefit engaging global environmental concerns and promoting a better brand identity, attracting carbon-conscious consumers, and providing more employee satisfaction. Moreover, transition towards sustainability is not a trend, but rather a necessity for businesses competing in an increasingly resource-dependent, global economy¹. Despite the benefits, many companies still face challenges when implementing sustainability performance ideas. Restrictive cost structures, complex legal regulations, and community opposition are causing a failure in transitioning to a more sustainable business model. Business owners usually struggle with exposing any green technology costs and operational or expenditures towards sustainability. Understanding these challenges is important for developing effective strategies that promote the adoption of sustainability and at the same time maintain economic viability. The purpose of this article is to explore the role of sustainable business models, identify key implementation considerations, and discuss the barriers faced by business. This research will contribute to their core business model by exploring both industry theoretical models and case study and best practice approaches. In particular, the outcomes of the growing discussion of corporate sustainability will provide and outline recommendations that can be adopted by businesses seeking long-term viability in changing economic and ecological conditions². As sustainability continues to shape corporate strategies, businesses that actively integrate these principles will thrive in the future economy.

2. Theoretical Background

Green finance in the banking sector focuses on financial products and investment strategies that support environmentally sustainable projects. Financial institutions play an important role in financing projects that mitigate carbon emissions and promote energy efficiency. These financial products include green loans, green bonds, sustainability-linked loans and climate-focused investment funds. Their main objective is to direct capital into projects that are aligned with sustainability goals and international environmental standards. By providing incentives and tailored financing, banks promote businesses and consumers to undertake greener practices. Green finance is also closely associated with regulatory frameworks and governmental policies that promote green economic growth. In recent years, global financial markets have increasingly focused on ESG (Environmental, Social and Governance) criteria. This has taken place in recognition of the growing risk exposures from climate change and unsustainable business practices. In Albania, green finance is a nascent field and is gaining greater importance. Banks are starting to include green financial products into their portfolio to contribute to national sustainability goals³.

A prominent example of a well-known green financing product is a green loan, offered to promote environmentally friendly business initiatives. Green loans are geared to help both businesses and individuals invest in projects like renewable energy, energy-efficient buildings, and sustainable farming. Green loans by banks typically come with favorable terms to promote more uptake, including lower interest rates and

¹ Elkington, J. (1997). *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Capstone.

² Geissdoerfer, M. S. (2017). *The Circular Economy – A new sustainability paradigm?* Journal of Cleaner Production, 143, 757-768

³ Carroll, A. B. (1999). "Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct." Business & Society, 38(3), 268-295.

longer repayment terms. Many financial institutions also partner with international organizations or multi-lateral development banks to provide funding for sustainability initiatives. In Albania, there is increasing availability of green loans, mainly directed towards specific projects like solar energy installations and energy-efficient renovations; however, uptake has remained low due to lack of awareness and relatively high financing costs. Financial institutions, perhaps in conjunction with targeted market incentives, may assist in the broadening of access to green finance opportunities in the country. Regulatory frameworks supporting green finance are slowly progressing, which could ultimately lead to increased financing to sustain better societal outcomes. Increased collaboration between financial institutions, businesses, and policy could help increase revenues as well⁴.

The financial industry also uses green bonds as a mechanism to raise money for eco-conscious initiatives. By using green bonds, areas can help educate businesses and allow them to borrow and invest in specific environmental and social projects. The financial sector plays a big role in developing and designing many types of projects in accordance with global developments to address climate issues and social responsibility issues. As an outcome, the business will have a chance of higher returns. Green bonds are on-going to raise funds for projects such as renewable energy infrastructure, clean transport, and reforestation⁵. Even though green bonds are used extensively on international markets, Albania has not completely built this financial instrument yet the national regulatory framework. Limited knowledge, regulatory issues, and market limitations have hindered the adoption of green bonds in the country. However, financial institutions may want to explore partnerships with international mechanisms for green finance to offer such products. Developing clear standards and certification processes for green bonds or green products would help with building investor confidence. As demand for sustainable investments increases, the Albanian financial sector may derive significant benefits from understanding how to implement green bonds into its longer-term development agenda. Engaging private sector actors to be part of the green bond issuance process would vastly increase the potential for green finance.

One of the most practical green investment options in Albania is financing for photovoltaic (solar) panels, assisting both individuals and businesses transition to renewable energy. Several banks in the local market provide these financing options under favorable conditions, essentially giving customers means to install solar panels and significantly decrease dependency on standard energy sources. The shifting cost of electricity and general desire for green energy has created a level of interest in solar energy projects⁶. Financial institutions in Albania often partner with international institutions such as Green for Growth Fund (GGF) and government agencies, such as Albanian Development Guarantee Fund (ADGF) to provide incentives or low-interest financing on such projects. The Green for Growth Fund (GGF) is an impact investment fund that mitigates climate change and promotes sustainable economic growth, primarily by investing in measures that reduce energy consumption, resource use and CO₂ emissions. The fund, a blended finance structure, is a public-private partnership that leverages risk-capital provided by public institutions with additional private capital to substantially increase investment volumes to regions and sectors that do not normally attract such flows and is an early and successful example of blended finance in action⁷. The fund channels this dedicated financing to businesses and households through local financial institutions, and through direct investments to eligible projects and companies. A dedicated Technical Assistance Facility provides know-how and technical expertise to ensure that these investments are successfully implemented and to a high international standard. All banks in Albania offers financing for additional energy-efficient home improvements such as better insulation or new heating systems. These projects would increase household energy efficiency while saving household costs over the long term. Increasing the access and affordability of green loans will help accelerate the shift to a more sustainable energy sector. While Albanian Development Guarantee Fund (ADGF) is a fund comprised of Albanian

⁴ Nations., U. (2015). *Sustainable Development Goals*. <https://sdgs.un.org>

⁵ Commission., E. (2019). *The European Green Deal*. . <https://ec.europa.eu/>

⁶ Patagonia. (2023). *Environmental & Social Responsibility* <https://www.patagonia.com/>

⁷ About GGF. (2025, 03). Retrieved from Green for Growth Fund: <https://www.ggf.lu/>

Government fund and EU funds. Through the green window, ADGF offers guarantee support for Micro, Small and Medium enterprises that wants to invest in energy efficiency and renewable energy investments. The fund offers 50/50 risk sharing options⁸. It is essential to build and strengthen policy support for renewable energy financing for long-term impact⁹.

3. Methodology

This research will use a quantitative approach to examine green finance and investment strategies in the banking sector and financial industry in Albania. The study will analyze the features, amount, and impact of green financial products, such as loans for photovoltaic panels, green bonds, and sustainability-linked financing. Data collection will utilize a structured survey and financial reports from banks, government agencies, and international institutions involved in green finance. The study will analyze secondary data from agencies reports and regulatory frameworks, and sustainability rankings provided by a variety of organizations. To facilitate answer comparison and presentation of findings, we will pull together key financial data, loan amounts, interest rates, policy frameworks and programs into tables. Statistical tools will be employed to analyze trends, comparisons, and growth patterns in the green finance sector in Albania. Primary data will be collected through surveys and structured interviews with representatives from major banks, policy makers, and financial professionals of green finance. The survey will include questions about the type of green finance products offered, eligibility criteria, lending conditions, and market demand. Auxiliary information will be obtained from banks' annual reports, financial statements, and publications from international financial institutions. The bank data will be synthesized into a table format to analyze different financial disciplines, their green investment methodologies, and the extent of funds dedicated to green debt. Descriptive statistics/and trend analysis will be applied to identify growth trajectories and barriers to green finance uptake. Further, comparative tables will used to show differentiation in green financing policies and practices across banks in Albania. The results of this study will be obtained using tables, charts and descriptive analysis to provide an informative and structured summary of green financing trends in Albania. Tables will summarize key findings such as loan volumes for photovoltaic panels, interest rates, repayment terms, and bank commitment to the green financing movement. The study will also examine the effectiveness of financial incentives and current policies in fostering sustainability-related investment. Comparative tables will illustrate funding gaps, differences in disciplines, and areas for improvement. The findings will aid policymakers, banks and investors in making informed decisions to expand opportunities for green financing.

Questionnaire Design

The online questionnaire was structured to capture detailed information across several key areas:

- Awareness and Demand for Green Financial Products
- Loan Conditions and Financial Viability for Photovoltaic Investments
- Perceived Barriers and Policy Comparisons in Green Finance Adoption

Distribution

The questionnaire was distributed online to reach a broad audience across Albania. Distribution channels included: Social Media Platforms: Sharing questionnaire links on platforms such as Facebook, Web, LinkedIn, and Instagram. Community and Professional Networks: Engaging with local communities and professional organizations to encourage participation.

Sample Size and Response Rate

⁸ [Home - ADGF](#)

⁹ Unilever. (2023). *Sustainable Living Plan*. <https://www.unilever.com/>

Steps were taken to obtain a diverse and representative sample of the Albanian population. The overall number of participants and the response rate were monitored to assess the reach and effectiveness of the questionnaire.

Demography

Women are interviewed (54%) more than men (44%), a small minority (2%) like not to reveal their part - time. This shows a good gender representative, with a balanced view of men and women, which adds to the trust in the results related to cognitive and access to green finance.

Quantitative Analysis

The quantitative data collected from the questionnaire responses were analyzed using statistical methods to identify patterns and trends. Numerical indicators such as loan volume, interest rates, and frequency of green product usage were summarized using descriptive statistics. Cross-tabulations and comparisons were also used to examine differences across demographic groups and regional locations.

Qualitative Analysis

Open-ended responses were reviewed to identify common themes related to challenges, motivations, and perceptions of green finance. A thematic coding approach was applied to categorize responses and highlight recurring issues and suggestions. These qualitative insights provided depth and context to the numerical findings, enriching the overall interpretation of the results.

Ethical Consideration

Participation in the questionnaire was entirely voluntary, and respondents were informed about the purpose of the study beforehand. Anonymity and confidentiality were strictly maintained to protect participants' personal information and opinions. Data was collected and stored in compliance with ethical research standards, ensuring that no individual could be identified from the results.

Analysis & Discussion

The results indicate that green financing in Albania is developing; however, the growth is not universal throughout the financial sector. While most banks have green loans and financing available for photovoltaic (PV) panels, green bonds and sustainability-linked loans are just in the early stages of development. The volume of loans for PV panels has been increasing, which is a positive signal for the adoption of renewable energy. However, the terms and interest rates vary by bank and may be more favorable from banks with international institutions involved on the product. Albania, like other non-EU nations, does not have well developed policy incentives or regulatory support, which is a major impediment to developing green financing in the country. If Albania adopted a more systematic approach for example supporting government incentives or clearer regulatory guidance to stimulate sustainable financial products this could increase investment in the products. While Albania has made significant progress, several obstacles continue to limit the growth of green financing. The most common obstacles to developing sustainable lending, high upfront costs of investment, a low level of awareness by consumers, and a lack of government support. Many consumers and businesses simply have no idea of what the consumer products and banks simply lack the data to assess the long-term sustainability gains. on top of that, Albania's regulatory framework for sustainable finance is in early stages and creates uncertainty for both the investor and the financial sector.

Increasing financial education and communicating a public awareness campaign seem to help accelerate adoption rates for green financial products. Survey results indicated that 58% of people were asked to know the concept of green financial, while 26% did not know about it and 16% had limited knowledge. This shows that if the perception is increasing, there is still an important part of the population that can benefit from increasing education and awareness of green financial products. The experience regarding EU green financing policies further emphasizes the opportunity, and need for more supportive policies and financing

incentives in Albania. Government subsidies, tax reductions and developed green bond markets in countries were helpful for an expedited transition to sustainable financing models in EU countries. In Albania, financing incentives to a limited extent and not as extensive, or organized, public-private collaboration and cooperation have slowed the adoption of green financing. To help address the current state of limited adoption and green financing in Albania, it should start with policies for targeted subsidies, lower interest rates for green loans and encourage green bond issuance. Using green financial products only 22% of the respondents said they used green financial products, such as loans for sustainable environmental projects, while most, 78%, had no access to these products. This difference highlights potential obstacles in accessibility or benefits that can limit the application of more widely application of green financial solutions in Albania. Reinforcing, or enhancing, the regulatory environment, while harmonizing with the EU regulatory structure, will remove barriers for other capital sources to enter space and increase financial institution confidence in sustainable financing. With the right outcomes in these areas through policy, incentives and awareness, Albania has the potential to expand the green financial sector rapidly and join the effort for environmental and financial sustainability.

The following tables reflect and summarizes the results of the analysis conducted in terms of green financial products offered, the volume of green financing issued and the respective interest rates, the main challenges in accessing and increasing the possibilities of green financing and finally, a summary of main comparisons of Albania vs EU countries policy area.

Table 1: Green Financial Products Offered by Banks in Albania

Bank Name	Green Loans	Loans for Photovoltaic Panels	Green Bonds	Sustainability-Linked Loans
Bank A	✓	✓	✗	✓
Bank B	✓	✓	✗	✗
Bank C	✓	✗	✓	✓
Bank D	✓	✓	✗	✓
Bank E	✓	✓	✓	✓

Table 2: Loan Volume and Interest Rates for Photovoltaic Panels (2023-2024)

Bank Name	Loan Volume (in million €)	Number of Loans Issued	Interest Rate (%)	Average Loan Term (years)
Bank A	15	3,500	4.50%	7
Bank B	10	2,800	5.20%	6
Bank C	12	3,200	4.80%	7
Bank D	8	2,100	5.50%	6
Bank E	18	4,000	4.30%	8

Table 3: Main challenges in Green Finance Adoption in Albania (multiple questions allowed and total exceeded 250)

Challenges	Impact on Green Finance Development
High initial costs for green projects	Slows down investment, especially for SMEs and households
Lack of consumer awareness	Many individuals are unaware of financing options
Limited government incentives	Few tax breaks or subsidies reduce financial attractiveness

Regulatory barriers	Green finance regulations are still developing
Insufficient data on green finance	Banks struggle to measure long-term benefits and risks

Table 4: Comparison of Green Finance Policies in Albania vs. EU Countries (perception)

Policy Area	Albania	EU Countries
Government Incentives	Limited tax incentives for green loans	Strong subsidies for renewable energy
Green Bond Market	Emerging, minimal activity	Well-established and growing rapidly
Interest Rate Incentives	Some banks offer lower rates	Widespread preferential interest rates
Public-Private Collaboration	Developing partnerships	Strong cooperation between sectors
Regulatory Framework	In early stages of development	Strict and well-defined regulations

4. Conclusion and Recommendations

Sustainable business practices have become not just an option; they are integral to a long-term strategy for success in the economy of today. Businesses can achieve operational efficiencies, bolster their brand reputation, and strengthen financial resilience by acting on their obligations around environmental responsibility, ethical labor practices, and sustainable supply chains. For example, case studies by Patagonia, Unilever, Tesla, and IKEA reveal a controlled business model that can be sustainably managed to address global realities and at the same time improve competitive market advantages. Going forward, businesses will increasingly adapt to both regulatory approaches to sustaining development, technological change, and changing consumer expectations. Investments in sustainable innovation, transparent reporting and good business decisions beyond profit maximization remain a priority for maintaining growth in a world with a limited resource base. Financial institutions and regulatory bodies are working in creating the robust financial instruments for green financing. In EU there has been a great emphasis of varies instruments and green funds that might be used from entities to invest in sustainable projects. Albania also has done a good work in terms of regulatory framework and collaboration with the financial institutions by creating tailored made and preferential green financing options. Still, there is a long road ahead for Albania to enforce the sustainability policies for most well-established businesses and at the same time enforcing financial institutions in creating more financing instruments for sustainable projects. By acting on these considerations, the policymakers can direct the parties in the road where they can contribute towards a more sustainable future while securing long-term profit margins and normative considerations.

References

- 1) *About GGF*. (2025, 03). Retrieved from Green for Growth Fund: <https://www.ggf.lu/>
- 2) ADGF. (2024). *Albanian Development Guarantee Fund*. Retrieved from <https://adgf.al/>
- 3) Carroll, A. B. (1999). "Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct.". *Business & Society*, 38(3), 268-295.
- 4) Commission., E. (2019). *The European Green Deal*. . <https://ec.europa.eu/>
- 5) Elkington, J. (1997). *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Capstone
- 6) Geissdoerfer, M. S. (2017). *The Circular Economy – A new sustainability paradigm?* *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.
- 7) Nations., U. (2015). *Sustainable Development Goals*. <https://sdgs.un.org/>
- 8) Patagonia. (2023). *Environmental & Social Responsibility*. . <https://www.patagonia.com/>
- 9) Unilever. (2023). *Sustainable Living Plan*. <https://www.unilever.com>

Evaluation of Human Capital Effects on Economic Growth in North Macedonia: Evidence from 2000 to 2024

Gordana Serafimovic¹, Maja Kuzmanovska²

^{1*} Faculty of Economy, University of Skopje North Macedonia

² Business Academy Smilevski - BAS, North Macedonia

*Corresponding Author: g.serafimovic@utms.edu.mk

Abstract

This study evaluated the influence of human capital on economic growth in the Republic of North Macedonia from 2000 to 2024. The analysis was grounded in secondary data from global and national statistical institutions, focusing on variables such as life expectancy, under-five mortality rate, educational attainment, and employment. The research employed descriptive statistics, correlation analysis, and multiple linear regression using a log-log model to assess the elasticity between human capital and GDP per capita. Findings showed that longer life expectancy and higher average years of schooling were significantly and positively associated with GDP growth, while higher child mortality had a negative effect. The strongest predictor among the variables was life expectancy, with a 1% improvement correlating with a 31% rise in GDP per capita. These results were consistent even when extending the dataset to include years impacted by COVID-19 and post-pandemic recovery. The study confirmed that targeted investment in human capital, particularly in health and education, plays a vital role in fostering sustainable economic development in transition economies. The conclusions support policy reforms that prioritize inclusive and long-term human capital strategies for economic resilience.

Keywords: Human capital, Economic growth, Transition economy, Life expectancy, Education, GDP

1. Introduction

Human capital—encompassing health, education, and skill formation—has long been recognized as a cornerstone of sustainable economic development (UNDP, 2020). It contributes not only to enhanced labor productivity but also to broader socioeconomic resilience, innovation, and social cohesion. In transition economies such as the Republic of North Macedonia, investment in human capital is particularly critical due to ongoing structural reforms, institutional shifts, labor market volatility, and the pressures of EU accession (World Bank, 2024). Over the last two decades, North Macedonia has undergone significant socioeconomic transformations. These include periods of macroeconomic stabilization, public sector modernization, and the development of national strategies for education and health reform. However, this progress has not been linear. Major external shocks—including the global financial crisis of 2008, regional political instability, and the COVID-19 pandemic—have periodically disrupted growth and public investment. Despite these challenges, measurable improvements in key human development indicators have occurred. For instance, life expectancy rose from 73.3 years in 2000 to over 75.5 years in 2024, while the mean years of schooling increased from 7.4 to 8.8 during the same period (State Statistical Office, 2024; UNESCO Institute for Statistics, 2023). The empirical and theoretical foundations of development economics emphasize that improving human capital directly influences national productivity, labor market competitiveness, and innovation potential. Investment in education fosters the accumulation of knowledge and cognitive skills, while improved health outcomes enhance workforce longevity and efficiency. These benefits often compound, producing long-term gains across multiple sectors (Gujarati, 2003; UNDP, 2020). Moreover, as

Solleva (2015) notes, in demographically sensitive economies like North Macedonia, human capital development is a strategic response to challenges such as emigration, population aging, and regional inequality.

This paper explores the relationship between human capital development and economic growth in North Macedonia between 2000 and 2024. It focuses on three core dimensions: health outcomes (life expectancy, child mortality), educational attainment (mean and expected years of schooling, enrollment rates), and labor productivity indicators (employment and unemployment rates). Using a multidimensional quantitative methodology, the study draws on data from Eurostat, the World Bank, UNESCO, and the national statistical office.

The objective is to measure the elasticity of GDP per capita with respect to these variables and to interpret their significance within the context of a transitioning economy. In doing so, the research aims to provide data-driven insights to inform inclusive policy development. By situating the findings within the broader regional and global debates on post-transition resilience and EU alignment, the paper contributes to a deeper understanding of the mechanisms through which human capital underpins sustainable economic growth in emerging economies.

2. Methodology

2.1. Data and Variables:

This study utilizes quantitative secondary data drawn from authoritative sources including Eurostat, the World Bank, UNESCO, UNDP, and the State Statistical Office of the Republic of North Macedonia. (UN IGME, 2023) The dataset spans the period from 2000 to 2024 and includes annual indicators relevant to human capital and economic performance.

The dependent variable is:

- Gross Domestic Product (GDP) per capita (expressed in euros at constant prices, adjusted for inflation)

The key independent variables fall into three major thematic categories:

Health Indicators

- Life expectancy at birth (in years)
- Under-five mortality rate (per 1,000 live births)

Education Indicators

- Enrollment rate (net rate for all levels of education)
- Expected years of schooling (at school entry)
- Mean years of schooling (population aged 25 and over)

Labor and Productivity Indicators

- Labor productivity (value added per employed person)
- Employment rate (age group 15–64)
- Unemployment rate (standardized by ILO methodology)

All variables were transformed into logarithmic form when required to address heteroscedasticity and to interpret coefficients as elasticities.

2.2. Statistical Approach:

To explore the relationship between human capital and economic growth, the study employs a multi-stage statistical methodology:

1) Descriptive Statistics

Used to assess central tendency (mean, median), dispersion (standard deviation), and distributional shape (skewness, kurtosis). This helps in evaluating the statistical properties of each variable across the 25-year timeline.

2) Normality Testing

Applied the Shapiro-Wilk and Jarque-Bera tests to validate the assumption of normal distribution—a prerequisite for reliable regression modeling.

3) Correlation Analysis

Pearson's correlation coefficients were calculated to assess the linear relationships between each pair of variables. Particular attention was paid to multicollinearity among independent variables.

4) Multiple Linear Regression Analysis

The Ordinary Least Squares (OLS) method was used to construct log-log regression models to estimate the magnitude of the impact of human capital variables on GDP per capita (Gujarati, 2003). The models were tested in stages, starting with individual variables and extending to grouped predictors using the Backward elimination method for model refinement. (Ristevski & Tevdovski, 2010).

5) Model Diagnostics

Goodness-of-fit was assessed through R^2 and adjusted R^2 values. Residual diagnostics (scatter plots, residual histograms, and normal P-P plots) confirmed linearity, homoscedasticity, and residual normality.

6) Interpretation

Coefficients were interpreted as elasticities. For instance, a coefficient of 0.77 on life expectancy implies that a 1% increase in life expectancy corresponds to a 0.77% increase in GDP per capita.

The statistical software used for analysis includes SPSS v27, EViews, and Excel for graphical representation. This robust methodology ensures replicability and supports credible policy recommendations.

3. Table Figures and Equations

3.1. Figures and tables:

Table 1 summarizes the descriptive statistics for key variables used in the analysis. The GDP per capita (in euros) had a mean value of €3,412 with moderate dispersion, while the HDI averaged 0.724. Logarithmic transformations of these variables were used to normalize their distribution and facilitate elasticity interpretation. (Solleva, 2015).

Table 1. Descriptive Statistics

Variable	Mean	Median	Min	Max	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis
GDP per capita (€)	3,412	3,383	1,887	5,423	1,124	0.204	-1.071
Human Development Index	0.724	0.733	0.669	0.774	0.032	-0.394	-1.073

3.2. Regression Findings

A log-log linear regression between GDP per capita and HDI yielded a strong positive relationship:

$$\ln(\text{GDP}) = 10.571 + 7.702 \times \ln(\text{HDI})$$

The R^2 value of 0.984 indicates that 98.4% of the variance in GDP can be explained by changes in HDI. The F-test value ($F=1135.3$, $p<0.01$) confirms the model's statistical significance. A 1% increase in HDI corresponds to a 7.7% increase in GDP per capita, confirming high elasticity.

3.3. Education Indicators

Table 2 presents summary statistics of education-related variables. Mean years of schooling (MYS) and enrollment rates showed strong, positive associations with GDP. Expected years of schooling was excluded due to non-normal distribution.

Table 2. Descriptive Statistics

Indicator	Mean	Min	Max	Std. Dev.	Skewness
Enrollment rate (%)	30.76	21.70	40.98	5.31	0.12
Mean years of schooling	8.67	6.51	9.80	1.03	-0.84
Expected years of schooling	12.70	11.79	13.59	0.64	-0.13

3.4. Mortality and Health Indicators

The under-five mortality rate had a strong negative correlation with GDP (-0.799), (UN IGME, 2023) while life expectancy correlated positively (0.985). Backward regression confirmed life expectancy as the more significant predictor:

$$\ln(\text{GDP}) = -128.358 + 31.640 \times \ln(\text{Life Expectancy})$$

This model explains 96.8% of the variation in GDP (adjusted $R^2 = 0.968$). A 1% increase in life expectancy results in a 31.6% increase in GDP per capita.

3.5. Graphical Analysis

Figure 1 presents the steady upward trend of GDP per capita in North Macedonia from 2000 to 2024. This trend reflects not only macroeconomic stability but also the gradual enhancement of institutional and human capital capacity. Although the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic introduced short-term slowdowns, the overall direction remains strongly positive.

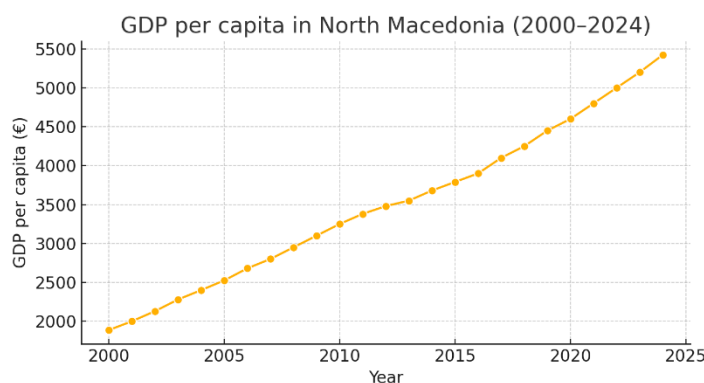

Figure 1. GDP per capita in North Macedonia (2000–2024)

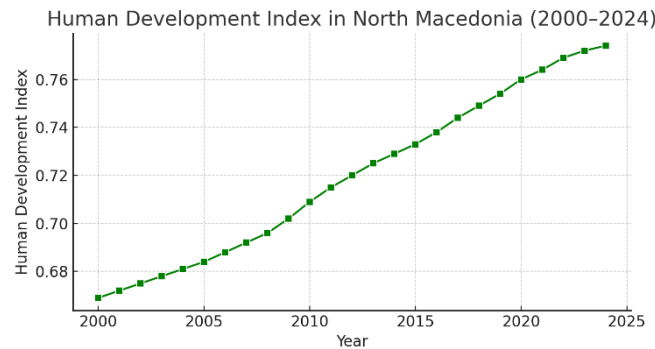

Figure 2. Human Development Index in North Macedonia (2000–2024)

Figure 2 illustrates the Human Development Index over the same period, showing incremental growth with slight plateaus around global economic disruptions. HDI reflects improvements in income, education, and health indicators, all of which underpin long-term development.

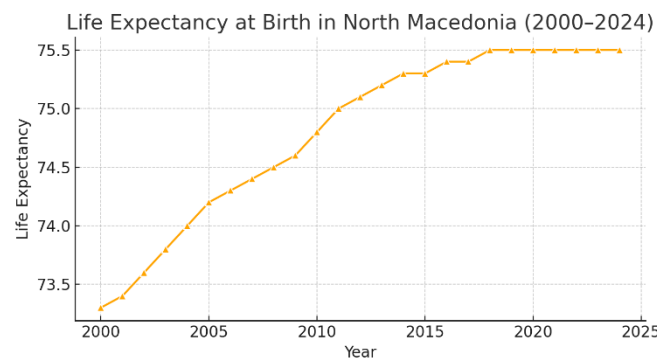

Figure 3. Life Expectancy at Birth in North Macedonia (2000–2024)

Figure 3 focuses on life expectancy, which exhibits consistent gains across the years. This indicator reflects advances in healthcare access, nutrition, and public health measures. The graph confirms the statistical findings that life expectancy is one of the most reliable predictors of economic prosperity in transition economies like North Macedonia.

4. Conclusions

This study has confirmed that human capital is a vital determinant of economic growth in North Macedonia, particularly over the observed period from 2000 to 2024. Health and education indicators, most notably life expectancy and mean years of schooling, were found to be highly elastic with respect to GDP per capita, indicating that even modest improvements in these areas can yield significant economic returns.

Beyond the empirical validation, the findings underscore a broader implication: sustained investment in human capital development is essential for fostering resilience in transition economies. The relationship between better education and health outcomes and economic growth is not merely correlational but causal and policy relevant. As such, governments and policymakers should intensify focus on inclusive strategies that prioritize early childhood education, adult learning, and universal healthcare.

Drawing from the evidence presented, this paper suggests that improving human capital is not only an economic imperative but also a long-term strategic advantage. Future research could build upon these findings by expanding comparative analyses to other transition economies or by integrating qualitative

indicators such as access equity, regional disparities, and digital literacy. In conclusion, the pathway to inclusive and sustainable growth in North Macedonia lies in investing wisely and persistently in its people.

5. References

- 1) Eurostat. (2024). *Eurostat Database*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat>
- 2) State Statistical Office of the Republic of North Macedonia. (2024). *MakStat Database and Annual Statistical Yearbooks*. Retrieved from <https://www.stat.gov.mk>
- 3) UNESCO Institute for Statistics. (2023). *Education and Human Development Indicators*. Retrieved from <http://uis.unesco.org/>
- 4) World Bank. (2024). *World Development Indicators*. Retrieved from <https://data.worldbank.org>
- 5) UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation (UN IGME). (2023). *Child Mortality Estimates*. Retrieved from <https://childmortality.org>
- 6) UNDP. (2020). *Human Development Report 2020: The Next Frontier—Human Development and the Anthropocene*. United Nations Development Programme.
- 7) Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics* (4th ed.). McGraw-Hill Education.
- 8) Ristevski, B., & Tevdovski, D. (2010). *Quantitative Methods in Economics*. Skopje: Faculty of Economics.
- 9) Solleva, M. (2015). *Demographic Indicators and Regional Development*. *Economic Review*, 48(2), 142–157.

AI for Data Analytics and Consumer Trend Prediction: Leveraging Algorithms to Uncover Patterns and Forecast Consumer Behavior and Market Trends.

Anisa Melishte¹, Mira Andoni² Endrit Elezi³

^{1,2,3*} *Department of Faculty of Engineering and Computer Science, University College of Business, Albania*

**Corresponding Author: e-mail: amelishte@kub.edu.al*

Abstract

In today's era, where big data and digital technologies are transforming industries, the use of Artificial Intelligence (AI) for data analytics and consumer behavior prediction has become increasingly significant. This paper explores the application of machine learning and deep learning algorithms for uncovering consumer behavior patterns and predicting market trends. Specifically, it focuses on the use of clustering, recommendation, and forecasting algorithms to identify consumer preferences and predict potential actions. The study examines several practical applications, including consumer preference prediction on e-commerce platforms and personalized marketing, while also addressing the challenges and ethical issues associated with these technologies. By providing businesses the opportunity to optimize customer experiences and enhance market performance, AI-driven consumer behavior prediction presents a powerful tool; however, it also requires careful data management and transparency in its usage. This paper aims to contribute to the advanced research on AI and offer guidelines for its implementation in the field of consumer analytics and marketing.

Keywords: *Artificial Intelligence, Data Analytics, Machine Learning, Consumer Behavior Prediction, Market Trends, Deep Learning Algorithms.*

1. Introduction

The increasing availability of big data and the advancement of computational tools have fundamentally transformed many aspects of modern industry and commerce. In particular, the application of Artificial

Intelligence (AI) in the field of data analytics and consumer behavior prediction has attracted significant attention from both academic and professional communities. With organizations now collecting vast amounts of consumer data from online transactions, social media interactions, and smart devices, the ability to extract meaningful insights from this information has become essential for competitive success. The use of AI techniques such as machine learning and deep learning enables the detection of subtle patterns in consumer behavior that would otherwise remain hidden using traditional analysis methods. This paper focuses specifically on the application of clustering, recommendation, and forecasting algorithms—powerful tools that allow businesses to segment customers, recommend personalized products, and anticipate future market demands, respectively.

The objective of this paper is to examine the practical use of AI in consumer analytics, exploring the algorithms and methods that underpin these insights. Additionally, the paper investigates the ethical challenges and data privacy concerns that arise when handling sensitive user data, especially in the context of predictive modeling and automated decision-making. The topic is important because businesses are increasingly relying on intelligent systems to improve customer experiences, increase sales, and maintain market relevance. From a theoretical standpoint, the models used—such as K-means clustering, collaborative filtering, and LSTM neural networks—offer both interpretability and powerful prediction capabilities, making them ideal for real-world applications.

This study aims to provide a clear understanding of how these models work, what advantages they offer, and where they are most effective. Furthermore, by analyzing real-world applications and reviewing relevant literature, the paper seeks to offer guidelines for effective implementation in marketing, e-commerce, and retail analytics.

2. Methodologies and Algorithms

2.1. Clustering for Consumer Segmentation

Clustering is an unsupervised learning technique that groups data points (e.g. customers) into clusters such that those within each group are more similar to each other than to those in other groups. A prototypical algorithm is K-means clustering, which partitions the datasets into K clusters by minimizing the within-cluster variance. Formally, K-means iteratively assigns each data point to the nearest centroid and then recomputes the centroids as the mean of all points in each cluster. In practice, one might use K-means to group customers by purchase history, demographics, or browsing behavior. The steps of K-means clustering can be summarized as:

- Initialize K centroids (either randomly or based on some heuristic).
- Assignment step: Assign each data point to the nearest centroid (using Euclidean distance or another metric).
- Update step: Recompute each centroid as the mean of points assigned to it.
- Repeat the assignment and update steps until cluster assignments stabilize or a stopping criterion is met.

This process “finds groups of data in our dataset which are similar to one another”. In marketing, clustering helps identify customer segments with shared preferences. For example, one cluster might consist of frequent buyers of sports apparel, while another cluster might contain occasional shoppers of household goods. Marketers can then tailor promotions and product assortments to each segment.

Beyond K-means, other clustering methods like hierarchical clustering or DBSCAN may be used depending on data characteristics. However, K-means remains a popular baseline due to its simplicity and efficiency. Many customer segmentation studies apply K-means on features such as recency, frequency, and monetary value (RFM metrics) or online browsing patterns to uncover coherent customer cohorts.

2.2. Recommendation Systems and Collaborative Filtering

Recommender systems are AI applications that predict which products or content a consumer is likely to prefer, based on historical data. A dominant approach is collaborative filtering (CF), which leverages patterns of user-item interactions. Collaborative filtering operates under the principle that users with similar past behaviors will have similar future preferences. In practice, one builds a user-item matrix (rows = users, columns = items) where each entry represents a user's rating or interaction with an item. The algorithm then identifies similar users or items and infers recommendations.

Collaborative filtering methods fall into two broad categories: memory-based (k-nearest neighbors) and model-based (matrix factorization, deep learning). In a memory-based user-user CF, the system finds users who have rated items similarly, and suggests to a target user the items favored by their "neighbors". In item-item CF, the system computes similarities between items (e.g. using cosine or Pearson correlation) and recommends items similar to those the user liked. A famous example is Amazon's early recommendation engine, which used item-based collaborative filtering to suggest products frequently bought together.

Model-based CF includes techniques like matrix factorization, where the user-item matrix is approximated by the product of lower-dimensional latent factor matrices. For instance, Netflix's original recommender was based on an SVD-like matrix completion approach. More recent systems use deep learning: Amazon's researchers applied neural networks to the recommendation problem and achieved significant improvements over traditional CF. In general, recommendation models ingest features such as past purchases, ratings, and even textual reviews to generate personalized suggestions.

To summarize, collaborative filtering "groups users based on behavior and use general group characteristics to recommend items to a target user". In practice, many production recommender systems (for e-commerce, video streaming, etc.) combine CF with content-based signals and use large-scale embeddings or neural models to capture complex preferences.

2.3. Time-Series Forecasting (ARIMA and LSTM)

Predicting future consumer trends and demand often requires time-series forecasting. Traditional statistical models like ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) are widely used for forecasting tasks. ARIMA models incorporate lagged (autoregressive) terms, differences (integration) to make data stationary, and moving-average components. As IBM explains, "ARIMA stands for Autoregressive Integrated Moving Average and it's a technique for time series analysis and for forecasting possible future values". In practice, one fits an ARIMA model to historical sales data (possibly removing trends/seasonality) and then projects forward. Seasonal versions (SARIMA) include seasonal differencing to capture cyclic patterns (e.g. weekly or yearly seasonality in retail sales).

In addition to ARIMA, deep learning models have gained prominence for sequential data.

2.4. Recurrent Neural Networks (RNNs)

and their variants can model complex temporal patterns. A notable RNN variant is the Long Short-Term Memory (LSTM) network, which is designed to capture long-range dependencies. Unlike simple RNNs, an LSTM cell has gates that control information flow, allowing it to "remember" information over many time steps. As one practitioner notes, "LSTM (Long Short-Term Memory) is a recurrent neural network (RNN) architecture widely used in Deep Learning. It excels at capturing long-term dependencies, making it ideal for sequence prediction tasks". In forecasting consumer demand, LSTMs can incorporate multiple input features (such as price, promotions, or external factors) and learn from raw time-series without manual feature engineering.

AI-driven forecasting models may also combine statistical and neural methods. For example, a hybrid ARIMA-LSTM can first model linear trends with ARIMA and then use LSTM on the residuals to capture non-linear patterns. In practice, organizations often use ensemble or neural network models to improve forecast accuracy for inventory planning. The choice of model depends on data volume, pattern complexity, and the

need for interpretability: ARIMA is easier to interpret mathematically, while LSTM can potentially model more complex seasonality and external signals.

3. Applications

AI-powered analytics are now ubiquitous across industries for enhancing consumer-centric decision-making. Below we list representative applications of the methods above in real-world business contexts:

3.1. *E-commerce Personalization and Recommendations:*

Online retailers like Amazon, eBay, and media services like Netflix heavily rely on recommendation engines to personalize the user experience. For instance, Amazon's item-to-item collaborative filtering suggests products frequently co-purchased by similar users. Netflix's algorithm, which won the famous Netflix Prize, combines collaborative and content-based signals to recommend movies. These systems analyze browsing history, past purchases, and user ratings to predict what products a specific customer might like. Effective personalization can significantly boost conversion rates and user satisfaction. (Invoca, 2024; Verma, 2020).

3.2. *Demand Forecasting and Inventory Optimization:*

Retail giants use ML models to forecast product demand and optimize stock. For example, Walmart's AI-powered inventory system uses historical sales, online search data, and even external factors (weather, economic indicators) to predict holiday demand spikes. Their "AI/ML engine, fine-tune machine-learning models using historical data like past sales, as well as online searches and page views" and also consider future variables to anticipate demand. By integrating these predictions into supply-chain planning, Walmart can place merchandise in the right stores at the right time, improving availability and reducing waste. Similarly, retailers and manufacturers use time-series models (ARIMA, Prophet, LSTM) to forecast weekly sales, enabling dynamic pricing, labor scheduling, and just-in-time inventory. (Walmart Global Tech, 2023; Hossam et al., 2024).

3.3. *Customer Segmentation and Targeted Marketing:*

Businesses cluster customers based on behavior to tailor marketing. For instance, telecommunication and banking firms may use K-means on user demographics and usage metrics to identify high-value or churn-risk segments. In e-commerce, segmentation might be based on purchasing frequency or product affinity. These segments inform personalized email campaigns, loyalty programs, or product bundles. AI-driven analytics enable "personalized marketing, customer segmentation, [and] demand forecasting" through data-driven insights. By focusing on group-specific preferences, companies increase marketing efficiency and ROI. (Basal et al., 2025; Chattopadhyay et al., 2012).

3.4. *Product Assortment and Pricing:*

AI also informs what products to stock and how to price them. Retailers can cluster products (by sales velocity, profitability, seasonal trends) to optimize shelf space. Dynamic pricing algorithms use predictive models to adjust prices in real-time based on demand forecasts and competitor actions. For example, ride-sharing and airline companies use ML models to surge-price during peak times, maximizing revenue while balancing supply and demand. (Al Khaldy et al., 2023; Azuka Okeleke et al., 2024)

4. Challenges and Ethical Considerations

While AI offers powerful tools, its use in consumer analytics raises significant challenges and ethical issues. Key concerns include:

4.1. *Data Privacy and Security:*

Consumer analytics requires large amounts of personal data (purchase history, location, browsing behavior). Regulations like the EU's General Data Protection Regulation (GDPR) and California's CCPA impose strict requirements on data collection and usage. Firms must obtain user consent and ensure data anonymization

to protect privacy. AI systems that profile consumers must be designed with privacy in mind to avoid legal and reputational risks. As industry experts warn, AI in marketing “raises significant ethical concerns, from data privacy risks to algorithmic bias”. Any data breach or misuse can undermine consumer trust.

4.2. Algorithmic Bias and Fairness:

Machine learning models can inadvertently perpetuate or amplify biases present in the training data. For instance, if a dataset under-represents certain demographic groups, the model’s recommendations or predictions may systematically disadvantage those groups. In marketing, biased algorithms could lead to unfair targeting (e.g. offering higher prices to certain customers) or exclusion. Marketers note that “biased data and biased models lead to biased results”. Ensuring fairness may require careful dataset curation, bias testing, and potentially algorithmic corrections. Without such safeguards, AI-driven decisions could become discriminatory or perpetuate stereotypes, harming both consumers and brand reputation.

4.3. Transparency and Interpretability:

Many AI models (especially deep learning and ensemble methods) act as “black boxes,” making their internal logic opaque. This lack of interpretability is problematic when decisions have significant impacts (e.g., credit underwriting, pricing). Stakeholders increasingly demand explainable AI (XAI) that can justify its outputs. As one expert explains, “the more sophisticated the AI systems are, the more sophisticated the challenges [are] concerning how they actually work... That is where explainability and transparency step in to ensure the technology remains effective and trustworthy”. For example, GDPR even mandates that consumers have the right to obtain explanations for automated decisions that affect them. Building interpretable models or XAI tools is thus critical for ethical compliance and consumer trust.

4.4. Security and Robustness:

AI models may be vulnerable to adversarial attacks or manipulations. For instance, if competitors or malicious actors inject fake data, they could skew demand forecasts or poisoning recommender systems. Ensuring model robustness against such attacks is an open research area. Additionally, over-reliance on AI without human oversight can lead to errors if models face scenarios outside their training distribution. Human-in-the-loop approaches and continuous monitoring are advised.

4.5. Ethical Use and Social Impact:

Beyond technical issues, there are broader ethical concerns about manipulating consumer behavior. Highly personalized ads and recommendations can border on manipulation. Marketers must consider the line between useful personalization and intrusive marketing. There is also debate over the fairness of using consumer data to influence decisions such as loan approvals or insurance pricing.

5. Conclusion

AI-driven data analytics has fundamentally changed how businesses understand consumers and anticipate market trends. In this paper, we reviewed how clustering (e.g. K-means), collaborative filtering, and time-series forecasting (ARIMA, LSTM) can unveil patterns in consumer data and support decision-making in marketing and operations. We showed that these methods enable practical applications such as e-commerce personalization, demand forecasting, and customer segmentation, which have been successfully implemented by industry leaders (Amazon, Walmart, Netflix, etc.).

Despite these successes, challenges remain. Data privacy regulations and ethical use of consumer data must be respected. AI models must be designed to avoid bias and provide transparency. As reviewed, ongoing debates in research highlight that “algorithmic transparency, data privacy, and ethical considerations continue to be debated among researchers and policymakers”. Future work should focus on developing explainable AI (XAI) techniques to make models more interpretable and trustworthy. There are also promising opportunities in integrating AI with behavioral science: for example, combining machine learning with neuromarketing and cognitive psychology could yield deeper insights into decision processes.

In conclusion, AI offers powerful tools to forecast consumer behavior and market trends, enabling more informed and efficient business strategies. Achieving the full potential of AI will require not only advanced algorithms, but also robust data governance, interdisciplinary research, and ethical oversight. By continuing to advance AI methodologies and addressing their social impacts, future research can ensure that AI-driven consumer analytics delivers value to both businesses and customers.

Nomenclature

AI	Artificial Intelligence
ML	Machine Learning
DL	Deep Learning
RNN	Recurrent Neural Network
LSTM	Long Short-Term Memory
ARIMA	AutoRegressive Integrated Moving Average
CF	Collaborative Filtering
XAI	Explainable Artificial Intelligence
RFM	Recency, Frequency, Monetary (customer segmentation metrics)
MAE	Mean Absolute Error
RMSE	Root Mean Squared Error
GDPR	General Data Protection Regulation
CCPA	California Consumer Privacy Act

References

- 1) Al Khaldy, M. A., Al-Obaydi, B. A. A., & Al Shari, A. J., 2023. The Impact of Predictive Analytics and AI on Digital Marketing Strategy and ROI.
- 2) Basal, M., Moulai, K., & Cetin, A., 2025. Predictive Analytics for Customer Behavior Prediction in Artificial Intelligence. *Economics World*, 12(2), pp.142–154.
- 3) Chattopadhyay, M., Dan, P. K., Majumdar, S., & Chakraborty, P. S., 2012. Application of artificial neural network in market segmentation: A review on recent trends. *arXiv preprint arXiv:1202.2445*.
- 4) Farseev, A., Yang, Q., Ongpin, M., Gossoudarev, I., Chu-Farseeva, Y.-Y., & Nikolenko, S., 2024. SOMONITOR: Combining Explainable AI & Large Language Models for Marketing Analytics. *arXiv preprint arXiv:2407.13117*.
- 5) Hossam, A., Ramadan, A., Magdy, M., Abdelwahab, R., Ashraf, S., & Mohamed, Z., 2024. Revolutionizing Retail Analytics: Advancing Inventory and Customer Insight with AI. *arXiv preprint arXiv:2405.00023*.
- 6) IBM. 2023. What are ARIMA Models? IBM Think Blog.
- 7) IBM. 2024. What is Collaborative Filtering? IBM Think Blog.
- 8) Invoca. 2024. How to Predict Consumer Behavior with AI in 2024. Invoca Blog.
- 9) Kwakye, E., Ekechukwu, A., & Ogundipe, A., 2024. Predictive Analytics in Customer Behavior: Anticipating Trends and Enhancing Engagement. *Journal of Retail and Consumer Services*, 66, 102902.

- 10) Putra, S. E., & Ilmi, M., 2024. Predicting Consumer Behaviour with Artificial Intelligence.
- 11) Saxena, S., 2024. Introduction to Long Short-Term Memory (LSTM) Networks. Analytics Vidhya.
- 12) Verma, A., 2020. Consumer Behaviour in Retail: Next Logical Purchase using Deep Neural Network. arXiv preprint arXiv:2010.06952.
- 13) Walmart Global Tech., 2023. Decking the Aisles with Data: How Walmart's AI-Powered Inventory System Brightens the Holidays. Walmart Global Tech Blog.
- 14) Azuka Okeleke, P., Ajiga, D., Folorunsho, S. O., & Ezeigweneme, C., 2024. Predictive analytics for market trends using AI: A study in consumer behavior. International Journal of Engineering Research Updates, 07(01), pp.36–49.
- 15) Chattopadhyay, M., Dan, P. K., Majumdar, S., & Chakraborty, P. S., 2012. Application of artificial neural network in market segmentation: A review on recent trends. arXiv preprint arXiv:1202.2445.

The Place of Cryptocurrencies in the Banking System

Seweryn Gajdek (PhD)

Helena Chodkowska University of Technology and Economics in Warsaw, Poland

Faculty of Management and Logistics

Corresponding Author: seweryn.gajdek@uth.edu.pl

Abstract

Blockchain technology used in cryptocurrencies provides the possibility of ensuring the security of recording and storing financial data, process automation, reducing the number of errors and reducing costs in banking. Nevertheless, financial institutions still treat cryptocurrencies with great caution. The aim of this article is to answer the question of whether it would be possible in any dimension to integrate currently functioning cryptocurrencies with the banking system. The resolution of this issue was carried out based on economic theories regarding the supply of money and the construction of the banking system. The conclusions from the study are as follows: there is no possibility of using cryptocurrency as money functioning in the current banking realities. Cryptocurrency (such as bitcoin) as central bank money would prevent the central bank from implementing monetary policy. The only form of integration of currently functioning cryptocurrencies with the banking system could consist in facilitating access to these assets by commercial banks, as an intermediary. The use of blockchain technology in banking, due to limited access for external entities, may limit its advantages. Creating CBDC is a form of response of central banks to the emergence of cryptocurrencies. However, without meeting the basic assumptions of the functioning of cryptocurrencies such as: open protocol, free access, dispersion of emissions, CBDCs cannot be identified with cryptocurrencies in the traditional sense.

Keywords: *cryptocurrencies, money, banking system, blockchain technology, bitcoin*

1. Introduction

Banks play many important roles in the economy. One of them is money creation – a process in which the central bank and commercial banks participate. The central bank decides on the amount of cash in circulation, while commercial banks participate in the creation of non-cash money by granting loans. In common terms, the central bank is responsible for achieving specific inflation targets by using appropriate monetary policy tools, which include interest rates, open market operations, or the level of mandatory reserves. The central bank has quite a lot of freedom in this activity, primarily because it manages the supply of money that it creates itself. Its monopoly in this respect, as well as the current model of functioning of money in the current economic reality, is not threatened. This situation could change when another type of money appeared on the market, issued outside the banking system, which would be widely used by entities on the market. Then the central bank would only be able to influence the supply of part of the money that functions in the economy. In order to influence the remaining part of the money in circulation on the market, it would also have to participate in its issue or somehow dispose of it. From the point of view of the central bank, the significance of such action would be high, because through the mechanism of transmitting monetary impulses it can influence macroeconomic values.

Currently, there is no other currency on the market than traditional money in such a wide distribution that it would be alarming for central banks. However, a dozen or so years ago, a new type of medium of exchange appeared in the economy, having the characteristics of money and operating outside the financial system. This medium of exchange is cryptocurrencies. The first cryptocurrency began operating in 2009. It was

Bitcoin (hereinafter: BTC). Both BTC and other, later created cryptocurrencies operate on the basis of blockchain technology, which, thanks to the use of cryptography, allows the transfer of funds between transaction parties without involving a trusted third party in this process, which in traditional finance is most often a bank. The gradually increasing capitalization of the cryptocurrency market, which in May 2025 amounts to just over \$3.3 trillion¹⁰, the continuous and uninterrupted operation of BTC for over sixteen years, as well as the growing popularity of cryptocurrencies and blockchain technology allow us to assume that the prevalence of cryptocurrencies and the scope of their use will grow.

It is not yet possible to say what size this market will reach in the future. It is even more impossible to say whether it will ever disrupt the functioning of the banking system. This does not change the fact that it is important to ask whether there is a place for cryptocurrencies in the current banking system. More precisely, this question is about whether banks would be able to accept even one of the cryptocurrencies as one of the types of money functioning in the banking system? It is not difficult to imagine the involvement of banks in investments in cryptocurrencies, but this will not be the subject of considerations in this article. More interesting from the point of view of this work is the aspect of the existence of a potential symbiosis between the cryptocurrency system and the traditional one. The aim of this article is to answer this question. The assumptions of the functioning of cryptocurrencies are completely different from those based on which current money functions. In order to answer the question posed, it would be necessary to briefly present the way the banking system and the way cryptocurrencies function. For this purpose, a comparative analysis of both monetary systems should be carried out and some financial theories should be referred to. The work will therefore be primarily theoretical.

2. The Origin of Cryptocurrencies and How They Function

When it comes to digital money, which would be an alternative to that issued by the state, it should be said that attempts to create such money took place already at a time when the Internet was not yet widely used. The creation of cryptocurrencies was preceded by the efforts of many cryptologists to create a digital version of cash over a quarter of a century before the emergence of BTC. In the process of creating cryptocurrency, a pioneering achievement was David Chaum's description of the so-called *blind signature*, a protocol ensuring the functioning of an anonymous payment system that allowed the identity of the person making the payment with digital money to be hidden (Chaum, 1983). However, this system did not effectively solve the problem of double spending. Theoretically, a user could pay with a previously issued coin at another seller. Another technological solution important from the point of view of the functioning of cryptocurrencies was proposed in 1997 by Adam Back, namely *hashcash* (Back, 2002), i.e. a *proof-of-work* algorithm of refusal to all types of internet services, currently most often used as an algorithm in the process of mining new BTC and many other cryptocurrencies. Hal Finney developed Adam Back's idea and in 2004 designed a reusable *proof-of-work* (Piotrowska, 2018). A member of the Cypherpunk group, Wei Dai, played a significant role in the development of the cryptocurrency system. In 1998, he presented the concept of a virtual anonymous currency called *b-money* (Dai, 1998). The most important technological solution he proposed, which was later adopted in BTC, was the concept of a distributed transaction register, copies of which would be held by each participant. This system operated without the need for a central unit. Transactions took place anonymously in a P2P architecture. A solution similar to *b-money* was the concept developed by Nick Szabo, presented in 1998, called *bit gold*. Nick Szabo's idea identifies two features that are considered to be the basic economic assumptions of BTC: decentralization and resistance to inflation (DeMartino, 2016). The creator assumed a finite level of supply of *bit gold* units. However, *bit gold* has not been named the first functioning cryptocurrency, because the project was never implemented. The anonymous creator of BTC, using the pseudonym Satoshi Nakamoto, described its operation several months before the software was launched, which gave rise to the first decentralized blockchain network. Satoshi Nakamoto believes that BTC is not only a type of electronic money or virtual tokens, but also a system

¹⁰ Coinmarketcap, <https://coinmarketcap.com/> (access: 20.05.2025).

of monetary and financial settlements. It allows for direct payments via the Internet between the parties of the transaction. The effectiveness of direct money transfers in the BTC system is guaranteed thanks to cryptographic encryption (Nakamoto, 2008).

The functioning of cryptocurrencies will be discussed using the example of BTC, which is the first and reference cryptocurrency with the largest market capitalization of all other cryptocurrencies. The technological solutions on which BTC operates were used to large extent by the creators of each subsequent cryptocurrency. The basis for the functioning of BTC and other cryptocurrencies is blockchain technology. This technology is a system for recording information in a decentralized network. In the case of cryptocurrencies, blockchain is the digital equivalent of a settlement book. Each transaction recorded in it has many copies distributed in the network. The system for confirming transactions and distributing newly created coins is also decentralized. The ability to dispose of one's funds is provided by a system of cryptographic private and public keys. Cryptocurrency has no physical equivalent in the form of banknotes and coins, and all coins are in digital form. BTC, being an electronic payment system, from a technological point of view consists of three basic modules (Homa, 2015):

- Peer-to-peer (P2P) network;
- Public key cryptography;
- Proof-of-work.

BTC, like other cryptocurrencies, functions as a communication protocol, which means a set of rules that allow devices to establish a connection in order to exchange information. As a protocol, it has no owner and is open-source software, which means that anyone can view it and use its code, or suggest changes and improvements. BTC, as a decentralized network of computers operating in the P2P (peer-to-peer) architecture, allows for the reconciliation and confirmation of transactions and verification of the status of funds held by individual participants. In the case of a P2P network, each participant has the ability to connect to every participant and use the protocol, which is BTC, in the same way. There are no distinguished nodes in such a network, all are equal. The entire network is therefore not dependent on a single server, which in the event of a failure would expose all BTC users to risk. In contrast to the client-server architecture, there is no hierarchy or division of roles among the participants of the network managing and sharing resources. The network is therefore independent of central management systems, which eliminates the need to monitor transactions taking place in them (Szymankiewicz, 2014). Thanks to this, BTC is the first financial network to identify the principle of neutrality, similarly to the Internet. It is neutral towards anyone sending and receiving funds, as well as to the value of the transaction (Antonopoulos, 2016).

In a computer environment where digital files can be freely copied, there is a possibility that when someone sends another person any information in the form of digital data, they can keep copies of it. In the case where the information sent plays the role of digital money, such a possibility is unacceptable. Therefore, in order for the information sent via the Internet to become money, it must be protected against counterfeiting, copying and theft. For this purpose, BTC uses public key cryptography (Homa, 2015). The right to ownership of a specific amount of BTC is established using: digital keys, addresses and digital signatures. Digital keys are created by users independent of the BTC protocol, which allows for a decentralized mechanism for ensuring trust and control. Keys come in pairs consisting of a private key and a public key. The private key is the equivalent of a secret PIN code providing control over the account, while the public key can be treated as a bank account number. In practice, digital keys are rarely visible to users, as they are stored in the wallet file and managed by its software (Antonopoulos, 2018). The public key is used to transfer funds, while the private key is used to sign transactions in which funds are spent. Operation performed to generate a public key from a private key is the multiplication of elliptic curve points. Using a one-way cryptographic hash function (Kuznetsov et al, 2021) in relation to the public key, a BTC address is generated. This address is a string of numbers and characters that the user can share with anyone who wants to send them money in the form of BTC (Antonopoulos, 2018).

Proof-of-work is another solution that is the basis for the operation of the BTC network and many other cryptocurrencies. It prevents double spending. It also makes verifying transactions and placing them in the

BTC register expensive due to the computational work that computers must perform to confirm and record transactions made by cryptocurrency users. Proof-of-work is an effective tool for ensuring the security of funds held in BTC by ensuring the continuity and immutability of the record in its virtual settlement book. In the case of BTC, all issued coins were put into circulation by the so-called miners. This is the common name for network users who engage computing power in the cryptocurrency network. In practice, they use equipment equipped with computing processors for this purpose. Their computers have the software of a given cryptocurrency installed, which seeks to solve the mathematical function on which the algorithm of the BTC protocol is based. The computational work is performed by all computers in the network, in accordance with the assumptions of proof-of-work, competing to be the first to solve a given mathematical problem. After finding a solution, a new block of information is generated, which contains a record of the transaction from the moment the previous block was mined (Franków, Kopyściański, 2018). One new block is added to the chronological sequence of blocks every 10 minutes. Adding it to the register allows new owners of funds to dispose of them. For confirming transactions, miners receive payment in the form of newly generated BTC increased by transaction fees. They are received by the owner of the processor who first finds a solution to the function and adds a new block of transactions to the current chain of blocks. In this way, new monetary units are issued. After all 21 million BTC have been mined, the miners' remuneration will come only from transaction fees. Mining is therefore a process that allows transactions to be confirmed by consensus achieved at the network level, without the need for a central unit. It is true that new BTC are created in this process (from a pool of 21 million), but this is not a goal in itself, but the effect of the mechanism thanks to which the security of the BTC system can be decentralized (Antonopoulos, 2018). The more devices participate in the mining of the currency, the more secure its network is. Each transaction has a timestamp and contains a hash function of the previous transaction, which in turn has a timestamp and hash function of the previous one. Such a secured chronology of money flows ensures their immutability and security (DeMartino, 2016). The maximum number of new BTC that miners can receive for adding a new block to the register is reduced by half approximately every four years, i.e. approximately every 210 thousand blocks. In the initial period after the launch of the BTC network in January 2009, 50 new BTC were created every 10 minutes. Currently, in May 2025, it is already 3.125 BTC for each block.

Another type of algorithm that performs security functions is proof-of-stake. Its mechanism uses many of the latest cryptocurrencies. Each user who wants to participate in the process of issuing new coins must, in accordance with the rules of proof-of-stake, block a certain number of cryptocurrency units in the network as their stake. Its size determines the chance of selecting a given node as the next validator, which will verify a new pool of transactions, create a new block and will be able to receive a reward for it. The higher the stake, the greater the chance of selecting a given node. In order for the algorithm not to favour only the richest nodes, unique selection methods are added to it (Shifferaw, Lemma, 2021).

From the above description of the functioning of cryptocurrencies using BTC as an example, several key features of this system emerge. First of all, there are no privileged units in the network created by entities participating in the issuance and transactions of cryptocurrencies. Both the issuance of new monetary units and the process of verifying and confirming transactions in the network are distributed. Therefore, the more units participate in the network, the greater its security and the certainty of the undisturbed process of transferring funds. This is the opposite of the traditional financial system, in which security is ensured by limiting access to units performing key tasks in the entire system and centralizing key competences. Differences also concern the principles and security of storing one's own financial resources. Thanks to public key cryptography, in the case of cryptocurrencies, it is possible to safely store funds only by securing the key itself. Therefore, the mechanism of ensuring trust and control is also decentralized. The user thus becomes fully responsible for their own financial resources. Of course, they can entrust the care of the key to another person or institution, but in such a case they risk losing control over their financial resources, because the only way to dispose of the cryptocurrency is to have a private key. Such a situation does not occur in traditional banking, where access to one's own money is usually guaranteed by confirmation of identity.

Another feature of cryptocurrencies is neutrality, which means that every BTC user, regardless of whether they are a private person, an organization, a bank or a government institution, has the ability to use the network of a given cryptocurrency on the same terms as every other user. This also means that every user has the same opportunity to create innovations in this system in categories such as financial instruments or payment systems. The shape of the cryptocurrency can therefore be decided by the entire community associated with it. The traditional banking system does not provide such an opportunity. While technological solutions and user facilities in the traditional system are created largely in accordance with the needs and expectations of customers, the initiative to take some action is top-down, coming from decision-makers managing the system. In the case of cryptocurrencies, e.g. BTC, the initiative is bottom-up and, as in the case of any cryptocurrency operating on the basis of the proof-of-work algorithm, the voting power depends on the actual involvement of individual units in a given network measured by the amount of computing power provided to the network of a given cryptocurrency.

Almost all the rules of functioning of a cryptocurrency are established in the process of its creation and are, in principle, unchanged throughout its operation. This assumption means that a cryptocurrency can function without any further interference. It does not have to have a control unit. With a sufficiently high level of involvement of computing power in the cryptocurrency network, the way a given cryptocurrency functions, and at the same time the assumptions regarding, among others, supply, are almost impossible to change. In the case of BTC and other proof-of-work cryptocurrencies, according to predetermined rules, newly generated coins go to the users who are most involved in the network in terms of the computing power provided, i.e. those whose participation in the network secures it the most. This mechanism promotes fair distribution of coins and network decentralization (Capponi et al, 2021) and works great for cryptocurrencies such as BTC, where the speed of the system and the possibility of its scalability give way to security and reliability. In the world of traditional finance, money must be much more flexible. Its issuance and distribution depends on many factors, partly related to the real economy. Adopting the principles according to which, for example, BTC operates in the traditional banking system would have far-reaching effects on the economy. In this sense, it is unjustified for the banking system to use BTC as functioning money.

3. Banks and their functions vs cryptocurrencies

Banks are key institutions for the functioning of money. In the modern economy, there is a two-tier banking system, which consists of: the central bank and commercial banks. Depending on the level, the scope of the bank's influence on the money market is varied. The superior institution in this system is the central bank. It plays a key role in the functioning of the banking system and the economy. It monitors risks that appear in various areas of the economy and threaten the financial stability of the real and financial sectors (Zioło, 2017). The central bank is also considered the state bank. It maintains accounts for public administration institutions and also represents the state in foreign financial institutions (Czerwińska, 2015). In addition, the central bank implements the state's monetary and credit policy, in particular in the area of money supply by regulating its amount in circulation. It also stores and disposes of gold and foreign exchange reserves (Pietras, 2013). The central bank is also the bank of issue. It has the statutory right and exclusivity to issue cash money, so it is always solvent. It also plays the role of the bank of banks. It supervises the activities of all banks in the country and is their reserve bank, i.e. the so-called borrower of last resort. It stores the reserves of commercial banks and sets the mandatory reserve rate. Thanks to this, it influences the liquidity in the banking system by supervising the volume of credit activity carried out by other banks and regulating the circulation of money in the economy (Czerwińska, 2015).

The most frequently performed task of the central bank, and in the opinion of many economists the most important one, is to control and stimulate the amount of money in circulation. One of the basic instruments of the central bank in performing this task are interest rates, which, thanks to a decrease, support the acceleration of economic development, and an increase, affect the reduction of inflation. If it were not for the intervention of the central bank, interest rates would be set by market forces. This would mean the

possibility of their large fluctuations in the short term and limit the motivation to undertake long-term investments (Grocholski, 2018). The view that the central bank is solely responsible for the issuance of money to the economy is widely accepted, although not entirely complete. The central bank does not generate the entire stream. Its operations lead to the issuance of the so-called short money, i.e. short-term loans and financial securities, while it only influences the remaining part of the money stream. Central bank money reaches the market through banks, which form the second level of the banking sector (Sopoćko, 2015). The demand of society for banking products is quite diverse, which is why over time the classic deposit and credit offer of banks has been gradually expanded to include insurance, investment and advisory services. The deposit and credit activities carried out by banks make them function as financial intermediaries. In this way, they help in the effective allocation of capital.

They act as intermediaries between entities with financial surpluses and those seeking financing. Moreover, by conducting credit activities, banks create non-cash money. This has an impact on the level of consumption and activity of economic entities on the market (Czerwińska, 2015).

The role of the banking sector in supplying economic entities with money, ensuring the security and liquidity of money transfers and ensuring the appropriate amount of money in the economy are functions that are not performed by any specific institution in the cryptocurrency market. There are indeed certain entities that act as intermediaries in the purchase and exchange of cryptocurrencies for other cryptocurrencies or traditional money, such as exchanges or exchange offices, but their activities cannot in any way be compared to the wide range of tasks performed by central and commercial banks in traditional finance.

Due to the previously described non-hierarchical architecture of the cryptocurrency network, there is no place in it for a central unit performing the functions of a central bank. At the same time, the second level of the banking system, namely commercial banks, is also unnecessary. There is no need to divide one cryptocurrency into different types of money, like central bank money and non-cash money created by the credit action of commercial banks. In the case of cryptocurrencies, there is one type of money that has the nature of digital cash.

The project of the first cryptocurrency, BTC, rejected the need for financial intermediaries in the process of efficient operation of the payment system that it was supposed to offer. The effectiveness of implementing this idea allowed to bypass the banking system and ensure security both in the storage of funds in cryptocurrency and its transfers between participants of the system. However, this contributed to the fact that BTC in its current form is in no way suitable for the use of central bank tools used in the processes of regulating money and its supply in the economy. The stability and immutability of the way cryptocurrencies work means that it would be impossible to maintain price stability if the economy operated in the environment of BTC or another cryptocurrency with a fixed level of supply. It therefore seems that both systems: traditional and cryptocurrency are incompatible in this context. However, what would the central bank have to do if it wanted to participate in the creation and distribution of cryptocurrency? Would it be possible to treat BTC as an underlying instrument and create something like paper money based on it, as in the times of the gold standard, when receipts were used in market circulation and gold was deposited in financial institutions? Paper money, or in other words, a sub-value money, based on BTC, as once on gold, with a certain fractional reserve value, could probably function on similar principles as traditional currencies currently do. However, no one in the cryptocurrency sector expects such a solution. The price of BTC, as an asset, could fall rapidly due to the dilution of its value by replacing it in circulation with a type of sub-value money derived from BTC. Moreover, from a technical point of view, this is also not justified. BTC already has a digital form and the ease of using it is similar to that of other digital money.

The only form of integration of currently functioning cryptocurrencies with the banking system could consist in facilitating access to these assets by commercial banks, as an intermediary. However, given the specific properties of cryptocurrencies and the wide availability of cryptocurrencies from entities other than banks, such as cryptocurrency exchanges, this may be unfounded.

Table 5. *Comparison of traditional money system and cryptocurrency system*

characteristic	Traditional money system	Cryptocurrency system
1. funds transfer intermediaries (trusted third party)	yes	redundant thanks to cryptographic solutions
2. issuance of new monetary units	within the competence of the central bank, dependent on the level of inflation and economic indicators, centralized	predetermined, unchanging assumptions, diffuse
3. a form of money	material and digital	only digital enabling direct and anonymous transfers
4. transaction fees	depending on the location of the transaction parties and the transfer amount, high for international transfers	regardless of the location of the transaction parties and the transfer amount, usually low
5. security	ensured by limiting access to key resources and units performing critical functions	ensured by free access to the network and a distributed model of issuing new coins
6. a way to secure your funds	most often entrusted to an institution	entrusted to the user
7. initiative to introduce innovation	top-down, dependent on decision makers	bottom-up, user-dependent
8. system architecture	hierarchical	flat
9. neutrality	not guaranteed, for example there are groups of privileged users	guaranteed for everyone
10. reach	limited, difficult outside the country's borders	global, equal to the internet access

Source: own study

4. Bitcoin and the money supply

Money supply is the amount of money put into circulation (Pietras, 2013). In economic theory and financial practice, this concept is defined differently depending on the way the function of money in the economy is perceived and the methods of measuring its resources. The concept of money supply can therefore be understood as both money in the literal sense, i.e. cash in circulation in the form of coins and banknotes, as well as non-cash money in the form of term accounts and money in the broad sense, i.e. instruments very similar to cash money in terms of the functions they perform, including treasury securities (Czerwińska, 2015). Money supply is very important for the development of the economy. It should have optimal dimensions so that there is not an excess of money in relation to the amount of goods and services produced or there is not too little of it. Too much money in relation to the amount of goods and services creates inflationary pressure, while too little contributes to deflation. It is believed that the persistence of deflation is not beneficial for the economy, as the shortage of money available to entrepreneurs and investors limits the pace of its growth (Podstawka, 2013). Control of the money supply is one of the elements of the central bank's policy. The money supply depends on the instruments used by this institution, as well as on the banks' policy and the preferences of the non-financial sector, e.g. households and enterprises. The sphere of influence of the central bank includes shaping the amount of money held by banks in the form of cash reserves. Outside this sphere are the behaviors of enterprises and households. Some of these entities decide to keep cash outside bank accounts. Such decisions are influenced by a

number of factors, including: the interest rate on bank deposits, the situation on the capital market, tax regulations, the level of security in the financial system and the degree of trust in banks (Czerwińska, 2015). The central bank makes a decision regarding the regulation of the money supply based on the predictable increase in the volume of national income, the predictable increase in prices, the possibility of increasing the velocity of cash circulation and the impact of interest on the structure of money resources (Pietras, 2013). The level of complexity of financial instruments varies from country to country. For this reason, it is difficult to fully define which assets can be treated as money and which cannot. As a result, it is impossible to fully control the amount of money in circulation. For example, for the purposes of classifying a certain group of financial assets, the concept of quasi-money was introduced, which is a term for securities and liabilities operating on the stock market and in the investment fund sector, linked to the fulfilment of certain conditions. These securities can be immediately converted into real money on the financial market (Grocholski, 2018). Despite the fact that methods for shaping the money supply are available, it may be difficult to precisely determine its size in total.

In quantitative terms, the money supply is defined using monetary aggregates. Monetary aggregates are collections of different forms of money in circulation in an economy and are used to measure the money supply. They are defined and calculated in a similar way in different countries, but there may be slight differences in the composition of the individual aggregates. The most commonly used aggregates are M0, M1, M2, and M3. M0 usually includes coins and banknotes in circulation outside the banking sector and non-cash money of commercial banks in accounts at the central bank, while M3 is the aggregate that most broadly illustrates the money supply.

Cryptocurrencies are not included in any of the above aggregates. The variety of forms of money in the world of traditional finance contrasts in this respect with the cryptocurrency market. The only form in which cryptocurrencies can occur is as a digital record in an application file that serves as a private wallet. There are not very widespread custodial services that involve maintaining a cryptocurrency account for a client. This is a form of deposit. A company offering such services, e.g. Coinbase¹¹, is in possession of the private keys to its clients' funds. Such a solution is usually chosen by public figures associated with the cryptocurrency sphere. Storing private keys on their own would expose them to the threat of robbery. The introduction of the *proof-of-stake* algorithm has allowed holders of certain cryptocurrencies to block some of their funds in the network of a given cryptocurrency, in order to gain financial profit from acting as a validator, which to some extent resembles a bank deposit. However, the user is not bound by any contract with the network of a given cryptocurrency, the private keys are their property, and the funds are available immediately. Everyone is therefore responsible for their cryptocurrencies, and the personal wallet acts as a bank. It is expected that in the near future there will be opportunities to hold cryptocurrencies in forms resembling bank deposits thanks to the developed DeFi (decentralized finance) technologies. This technology is the offering of financial services in a distributed network and without the need to use intermediaries¹² In economic theory, the view on the impact of money supply on the functioning of the financial system seems to be systematized, among other things due to the introduction of the concept of aggregates. However, from a practical point of view, it is not possible to precisely determine the value of the supply and securities in circulation. This means that it is currently difficult to precisely answer the question of how much money is in circulation at a given moment (Grocholski, 2018). In the case of cryptocurrencies, such a problem does not exist. The lack of developed financial services means that there are no equivalents of cryptocurrency securities yet. On the other hand, data on the number of coins issued is available thanks to the possibility of analyzing the blockchain of each cryptocurrency and is published on an ongoing basis on portals such as Coinmarketcap¹³, Coinpaprika¹⁴, or Coingecko¹⁵. This transparency is a

¹¹ Coinbase, *Secure digital asset custody*, <https://www.coinbase.com/pl/prime/custody> (access: 15.05.2025).

¹² Coinbase, *What is DeFi?*, <https://www.coinbase.com/pl/learn/crypto-basics/what-is-defi> (access: 15.05.2025)

¹³ CoinMarketCap, <https://coinmarketcap.com/> (access: 15.05.2025).

¹⁴ Coinpaprika, <https://coinpaprika.com/pl> (access: 15.05.2025).

¹⁵ CoinGeco, <https://www.coingecko.com/pl> (access: 15.05.2025).

clear advantage of cryptocurrencies in relation to traditional money. In the case of many of the most important cryptocurrencies, it is known what the level of its supply will be many years in advance or when the issue of new monetary units will end. The banking sector is unable to adopt cryptocurrency solutions in this regard.

In the considerations so far, it has not been possible to find a point at which cryptocurrencies and the traditional banking system could cooperate. Therefore, it cannot be stated at the moment whether there is a place for cryptocurrencies in the banking system. For some time now, central banks have been trying to adopt some of the solutions characteristic of cryptocurrencies, without using them directly. We are talking about the central bank digital currency called CBDC. One of the reasons for taking action on the development of CBDC was the emergence of blockchain technology. However, will the use of only certain aspects of the functioning of cryptocurrencies, mainly and only the technology on the basis of which they operate, allow us to state that cryptocurrencies can be an element functioning in the banking system as one of the accepted types of money?

5. CBDC – is it a cryptocurrency?

The briefly described genesis of cryptocurrencies clearly indicates that the creators of this money, for the most part, wanted to create money that operated independently of the banking system. As a result of these efforts, innovative blockchain technology was created, thanks to which certain aspects of the operation of money and the settlement system are implemented more effectively and efficiently than in the case of traditional digital money. Blockchain technology provides cheap, in some cases almost cost-free money transfers around the world regardless of the location of the parties to the transaction. Such transfers are fast, in the case of BTC most often about 10 minutes (this is the time of mining one block), in the case of other cryptocurrencies even a few seconds. Other advantages include transparency and security of transfers (the entire history of transactions recorded in the blockchain is publicly available) and the storage of funds. It is no wonder that banks want to improve the competitiveness and efficiency of the system, they are looking at this technology, want to use it and propose a solution such as CBDC - central bank digital money.

The reasons given for introducing CBDC are usually:

- The growing role of digital private money, such as cryptocurrencies, especially stablecoins;
- The growing preference for digital payments and the decreasing use of cash;
- The obsolescence and inefficiency of previously used banking tools and systems (SWIFT or SEPA systems are expensive and slow compared to blockchain-based solutions);
- The rapid development of CBDC in China and the related concern that this country will gain a technological advantage¹⁶.

Central bank digital money is intended to be a virtual equivalent of cashless money used by central banks to maintain accounts of banking entities, i.e. to conduct transactions with commercial banks (Iwanicz-Drozdowska et al., 2023). The BIS, in turn, defines CBDS as follows: CBDC is an obligation (or claim) on the central bank, denominated in a national unit of account, which is different from balances on traditional reserve or settlement accounts. Like today's forms of central bank money, CBDC can coexist with commercial bank money (Aurazo et al., 2024).

CBDC can be considered on two levels:

- Wholesale - a banking sector instrument, a means of settlement between central banks and national banks, also used in international transactions;

¹⁶ Lazarski University, *Cyfrowy pieniądź banku centralnego [Central bank digital currency]*, <https://www.lazarski.pl/pl/34008-cyfrowy-pieniadz-banku-centralnego> (access: 12.05.2025).

- Retail - as an available form of cash equivalent, used in commercial transactions¹⁷.

From the perspective of the average user, the wholesale aspect is not very significant. The retail concept is much more important. Retail CBDCs are often described as a digital alternative to cash issued by the central bank. CBDCs issued in the form of a token would enable direct transfer of funds between two electronic wallets (Narodowy Bank Polski [National Bank of Poland], 2021). Both retail and wholesale CBDCs can be designed in different ways depending on what functions they are to fulfill. In this type of digital money, specific features and restrictions can be programmed, such as: how funds are to be transferred, whether transactions are to be anonymous or not, who is to have access to digital cash, whether funds are to be interest-bearing or not, whether restrictions on convertibility to other digital currencies are to be introduced, etc. If CBDC were to be introduced, it would affect the size of the deposit base in the banking sector and the liquidity and activity of banks on the interbank market.

CBDC could also be an additional tool of the central bank's monetary policy leading to increased efficiency of the transmission of monetary impulses to the economy (Narodowy Bank Polski [National Bank of Poland], 2021). The introduction of CBDC would mean changes in the balance sheets of the central bank and commercial banks. This money would be shown in the liabilities of the balance sheet. One of the consequences of this would be a change in the shape of monetary policy and changes in the traditional payment system. The main challenge for central banks in the context of implementing CBDC will be to select the appropriate features of this money in such a way as to maximize benefits and minimize costs. It will be important to introduce such solutions that will meet economic needs, will be attractive to the consumer and will not threaten the stability of the two-tier banking system (Iwanicz-Drozdowska et al., 2023).

The central bank's digital currency is programmable money and theoretically enables direct transfer of funds. However, it is programmable according to the rules defined by decision-makers from the traditional financial system, not by the users of this money themselves. While the basis for such solutions may be blockchain technology, the similarity of the technological solutions used in CBDC to those used in cryptocurrencies does not make CBDC a cryptocurrency in the usual sense. While cryptocurrencies are not compatible in their structure with money, the shape and supply of which the central bank could influence, CBDCs are fully adapted to the tools of the central bank. Also in this case, CBDCs do not create a space in which the traditional banking system and cryptocurrencies could function in symbiosis. One of the postulates of introducing CBDC is the desire to limit the use of cryptocurrencies. In addition, the legal status of these two types of money is different. CBDC is state money, issued by the central bank and has the status of legal tender. Cryptocurrencies, on the other hand, are issued by private entities and do not have the status of legal tender. To further emphasize the differences between CBDC and cryptocurrencies, it is necessary to list the features and assumptions made when creating the most significant cryptocurrencies, these are:

- free access - every user has unlimited access to use the cryptocurrency;
- open protocol - the source code on which the cryptocurrency operates is publicly available;
- global reach - equal to the reach of the Internet;
- dispersion of emissions - thanks to the fact that participation in the issuance of new coins is available to everyone in the world where the Internet is available;
- decentralized transaction confirmation mechanism - thanks to dispersed emission.

The value of the new type of money, cryptocurrencies, lies largely in obtaining these properties. CBDC does not meet any of these assumptions and cannot do so, because, like in the case of traditional money, control and security are achieved through limited access to decision-making units in a hierarchical system. Free access is therefore not possible in the case of CBDS. Similarly, the global reach and dispersion of emissions cannot be realized to such a large extent as in the case of cryptocurrencies. The dispersion of emissions and a decentralized transaction confirmation mechanism could only be achieved in the case of free access to

¹⁷ Lazarski University, Cyfrowy pieniądz banku centralnego [Central bank digital currency], <https://www.lazarski.pl/pl/34008-cyfrowy-pieniadz-banku-centralnego> (access: 12.05.2025).

the entire network in which the CBDC would operate and an open protocol for the functioning of such a currency. However, due to the specific model of ensuring security in the traditional banking system, such data is usually not shared. As a result, a CBDS designed in accordance with blockchain technology might not have enough computing power to ensure a high level of security of transfers and storage of funds.

6. Conclusions

The purpose of this article was to answer the question of whether there is a place for cryptocurrencies in the traditional banking system. A positive answer to this question could mean that cryptocurrencies in their current form could be adopted or used to some extent by the banking system to improve the operation of this system or to bring benefits to the users of money. The way cryptocurrencies are designed and operated makes the benefits associated with their use available to users regardless of the involvement of the banking system in this process. The benefits that emerge from the previous description are:

- low or almost zero costs of money transfers regardless of the country of the transaction parties,
- no restrictions on access to financial services in the cryptocurrency environment,
- transparency of operation - cryptocurrency software publicly available (open-source),
- transparency of money flows - data recorded in the blockchain is publicly available,
- the ability to secure funds on your own - no need for custodial services,
- security of operation - through a decentralized system of issuing new monetary units and confirming transactions,
- a predetermined and (usually) unchanging level of supply and rate of issuing new coins.

Despite the many advantages of the cryptocurrency system, there are some inconveniences such as: no or very few institutions that would offer a wide range of services such as advisory, investment or credit, similar to banks in the world of traditional finance. When it comes to the possibilities of using cryptocurrencies in the banking system, none have been indicated, primarily because they are not compatible with the assumptions of the banking system and traditional money. In this respect, it is not about technology but about the economic features of some cryptocurrencies, primarily the most important of them, BTC. This includes, among others, finite supply and immutability of operating principles. However, there are some benefits resulting from the use of blockchain technology in the banking system. Theoretically, CBDS has the potential to improve certain aspects of the functioning of the banking system, strengthening the security and speed of payment systems, as well as interbank settlements. However, the money offered by the creators of CBDC is not identical to cryptocurrencies. Considering the basic assumptions of the functioning of cryptocurrencies, namely: free access, open protocol, global reach, dispersion of emissions, decentralized transaction confirmation mechanism, it should be said that CBDCs do not meet any of these criteria. The use of blockchain technology in banking, due to limited access for external entities, may limit its advantages. The final conclusion is as follows: the banking system and cryptocurrencies create two separate monetary systems. The differences in their functioning mean that cryptocurrencies are not compatible with the assumptions of the functioning of the traditional banking system, so there is no basis for using cryptocurrencies as functioning money by the banking system. The advantages of using blockchain technology in the banking system, although they exist, may be limited by limiting access for external entities. Moreover, CBDCs created on the premises of this technology should not be identified with cryptocurrencies in any way.

Literature:

- 1) Antonopoulos A.M., 2018. Bitcoin dla zaawansowanych – programowanie z użyciem otwartego łańcucha bloków [Mastering Bitcoin: Unlocking Digital Cryptocurrencies]. Helion, Gliwice.
- 2) Antonopoulos A.M., 2016. The Internet of Money. Merkle Bloom LLC.

- 3) Aurazo J., Banka H., Frost J., Kosse A., Piveteau T., 2024. Central bank digital currencies and fast payment systems: rivals or partners? BIS Papers no. 151, Monetary and Economic Department.
- 4) Capponi A., Olafsson S., Alsabab H., 2021. Proof-of-Work Cryptocurrencies: Does Mining Technology Undermine Decentralization? Papers 2106.09783, arXiv.org.
- 5) Chaum D., 1983. Blind Signatures for Untraceable Payments. in: D. Chaum D., Rivest R.L., Sherman A.T. (ed.), *Advances in Cryptology*. Springer, Boston, MA, https://doi.org/10.1007/978-1-4757-0602-4_18.
- 6) Czerwińska T., 2015. Pieniądz i polityka pieniężna [Money and monetary policy]. in: Nowak A.Z., Zalega T. (ed.), *Makroekonomia [Macroeconomics]*. PWE, Warszawa.
- 7) DeMartino I., 2016. The Bitcoin guidebook – How to obtain, invest, and spend the world's first decentralized cryptocurrency. Skyhorse Publishing, New York.
- 8) Franków M., Kopyściański T., 2018. Analiza perspektyw rozwoju bitcoina w kontekście możliwości pełnienia funkcji pieniądza [Analysis of bitcoin development prospects in the context of its ability to function as money]. *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu* R. 16, Nr 2.
- 9) Grocholski Z., 2018. Banki i rynki finansowe – Od zaufania publicznego do kasyna? [Banks and Financial Markets – From Public Trust to Casino?]. Poltext, Warszawa.
- 10) Homa D., 2015. Sekrety Bitcoina i innych kryptowalut [Secrets of Bitcoin and other cryptocurrencies]. Helion, Gliwice.
- 11) Iwanicz-Drozdowska M., Jaworski W. L., Szelągowska A., Zawadzka Z., 2023. Bankowość w gospodarce cyfrowej [Banking in the digital economy]. Poltext, Warszawa.
- 12) Kuznetsov, A., Oleshko, I., Tymchenko, V., Lisitsky, K., Rodinko, M., & Kolhatin, A., 2021. Performance analysis of cryptographic hash functions suitable for use in blockchain. *International Journal of Computer Network & Information Security*, 13(2), 1-15.
- 13) Pietras C., 2013. System pieniężno-kredytowy [Money and credit system]. in: Marciniak S. (ed.), *Makro- i mikroekonomia: Podstawowe problemy współczesności [Macro- and Microeconomics: Basic Problems of Today]*. PWN, Warszawa.
- 14) Piotrowska A.I., 2018. Bitcoin - Płatnicze i inwestycyjne zastosowania kryptowaluty [Bitcoin - Payment and investment applications of cryptocurrency]. CeDeWu, Warszawa.
- 15) Podstawka M., 2013. Finanse [Finances]. PWN, Warszawa.
- 16) Narodowy Bank Polski, Departament Systemu Płatniczego, 2021. Pieniądz cyfrowy banku centralnego [Central bank digital currency]. Warszawa
- 17) Shifferaw, Y., & Lemma, S., 2021. Limitations of proof of stake algorithm in blockchain: A review. *Zede Journal*, 39(1), 81-95.
- 18) Sopoćko A., 2015. Mit pieniądza – Świat realny wobec iluzji polityki pieniężnej [The Myth of Money – The Real World and the Illusion of Monetary Policy]. PWN, Warszawa.
- 19) Szymankiewicz M., 2014. Bitcoin - Wirtualna waluta Internetu [Bitcoin - The Virtual Currency of the Internet]. Helion, Gliwice.
- 20) Ziolo M., 2017. Zarządzanie ryzykiem środowiskowym i jego znaczenie dla stabilności sektora bankowego [Environmental Risk Management and Its Importance for the Stability of the Banking Sector]. *Problemy Zarządzania*, vol. 15, nr 1 (66), cz. 2, s. 92-106, DOI 10.7172/1644-9584.66.6.

Internet sources:

- 1) Back A., 2002. Hashcash - A Denial of Service Counter-Measure. <http://hashcash.org/hashcash.pdf> (access: 07.05.2025).
- 2) Coinbase, *Secure digital asset custody*, <https://www.coinbase.com/pl/prime/custody> (access: 15.05.2025).
- 3) Coinbase, *What is DeFi?*, <https://www.coinbase.com/pl/learn/crypto-basics/what-is-defi> (access: 15.05.2025)

- 4) CoinGeco, <https://www.coingecko.com/pl> (access: 15.05.2025).
- 5) CoinMarketCap, <https://coinmarketcap.com/> (access: 15.05.2025).
- 6) Coinpaprika, <https://coinpaprika.com/pl> (access: 15.05.2025).
- 7) Dai W., B-money. <http://www.weidai.com/bmoney.txt> (access: 14.05.2025).
- 8) Lazarski University, Cyfrowy pieniądz banku centralnego [Central bank digital currency]. <https://www.lazarski.pl/pl/34008-cyfrowy-pieniadz-banku-centralnego> (access: 12.05.2025).
- 9) Nakamoto S., 2008. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. <http://bitcoin.org/bitcoin.pdf> (access: 02.05.2025).

From Local to Continental: Sharing Economy Strategies for Sustainable Tourism and European Economic Integration

Dr. oec, as. prof. Alla Iljina

Faculty of Business Management and Administration, Baltic International Academy, Latvia
Corresponding Author: iljina@balticom.lv

Abstract

As Europe continues to strive for deeper economic and social cohesion, the sharing economy emerges as a powerful tool for promoting sustainable development, particularly in the tourism sector. This paper explores how sharing economy models—such as peer-to-peer accommodation, ride-sharing, and collaborative tour services—can facilitate the integration of emerging economies into the broader European economic landscape. By emphasizing access over ownership and encouraging decentralized participation, these models offer inclusive opportunities for local communities, small businesses, and individuals to engage in economic activity, bypassing traditional market entry barriers. Drawing on successful case studies from various EU member states, including Spain and Latvia, the paper examines how sharing economy practices have contributed to regional development, empowered local tourism actors, and addressed sustainability challenges. Particular attention is given to the role of digital platforms, trust-based networks, and consumer behavioural shifts that have accelerated the adoption of sharing models. The analysis further considers how emerging European economies, especially those in the Western Balkans, can adapt and implement these strategies to foster integration and sustainable growth. Barriers such as regulatory uncertainty, tax enforcement, digital infrastructure, and uneven access to education and skills are discussed alongside potential policy solutions. The paper concludes that, when effectively supported by governments and harmonised with European frameworks, the sharing economy can serve not only as an engine of innovation and environmental responsibility, but also as a bridge between local tourism potential and continental economic structures. This approach highlights a path toward more resilient, inclusive, and sustainable tourism aligned with the European Union's strategic vision for cohesion, green transition, and digital transformation.

Keywords: *Sharing economy, sustainable tourism, platform economy, digital visibility, European integration.*

1. Introduction

In recent years, the European Union has prioritized policies aimed at achieving greater cohesion, sustainability, and digital transformation across its member states and neighbouring regions. In this context, the sharing economy has emerged as a significant driver of change—offering alternative models of consumption, participation, and economic engagement. Originally rooted in peer-to-peer exchanges and enabled by digital platforms, the sharing economy has extended into various sectors, with tourism being one of the most affected (Gössling & Hall, 2019; Sigala, 2017; Cheng, 2016). By emphasizing access over ownership and decentralized interaction, it offers both economic opportunity and a more efficient approach to resource use. This is particularly relevant for emerging European economies seeking more inclusive and sustainable integration into the broader EU framework (European Commission, 2016).

While the sharing economy has created new pathways for regional development and sustainable tourism, it also poses challenges related to governance, equity, and perception. In countries like Spain and Latvia, sharing economy models have been successfully integrated into the tourism sector. This integration has been facilitated by local infrastructure, evolving digital trust mechanisms, and favourable consumer behaviour. Broader studies confirm that consumers are generally motivated to participate in collaborative platforms due to trust, value, and convenience (Hamari et al., 2015; Ert et al., 2016). For instance, survey data from Spain indicated increasing trust among tourists—especially younger individuals and those with middle-to-high incomes from Spain, France, and the UK—in peer-to-peer rental options (Iljina & Yusupov, 2024). This trend may reflect greater digital literacy, value-oriented consumption habits, and preferences for flexible and localized experiences.

Comparative insights involving Latvia and several Western Balkan countries revealed a more complex picture. Although peer-to-peer rental activity in some Western Balkan states exceeded that of Spain and Latvia in per capita terms, their presence was often underrepresented in digital sources and AI-generated content. These discrepancies pointed to a broader gap between real economic activity and digital visibility. They also raised questions about perceived legitimacy and the role of institutions, platforms, and the media in shaping trust and public image in the sharing economy (Dredge & Gyimóthy, 2015; European Commission, 2021).

The role of public institutions in supporting the development of the sharing economy—particularly in tourism—has proven to be essential. Government involvement through appropriate regulation, infrastructure investment, and public awareness campaigns can create a more reliable and inclusive environment for local actors. Informational support is especially important in emerging economies, where lack of visibility, fragmented communication, or low trust in digital services may hinder participation. Public endorsement and strategic promotion of verified platforms can help counteract misinformation and increase both domestic and international user confidence (OECD, 2021).

This paper explored how sharing economy models—particularly in the tourism sector—can support sustainable regional development and integration within the European context. Using Spain and Latvia as benchmarks of effective implementation, the study compared these with countries in the Western Balkans to examine the role of trust, digital representation, and institutional support. Particular attention was paid to the mismatch between actual activity and online visibility, and to identifying the key actors responsible for building trust.

To address this objective, the study applied a qualitative case study approach, drawing on comparative evaluation of institutional contexts, platform presence, and user trust factors across Spain, Latvia, and Western Balkan countries. The analysis incorporated survey data from Spain (Iljina & Yusupov, 2024), along with digital representation patterns and publicly available indicators of platform-based activity.

2. Literature Review

The sharing economy has emerged as a significant and rapidly growing area of academic inquiry, attracting the attention of scholars across disciplines such as economics, tourism studies, sociology, digital innovation, and sustainability. Its transformative potential—redefining how people access, distribute, and monetize goods and services—has led researchers to explore both its disruptive effects and its promises for more inclusive and sustainable growth (Botsman & Rogers, 2010; Belk, 2014; Sundararajan, 2016; Acquier et al., 2017; Frenken & Schor, 2017; OECD, 2021). As a result, a large and diverse body of literature has developed over the past decade, with increasing attention paid to sector-specific applications, business models, and policy implications (Codagnone et al., 2016; Dillahunst & Malone, 2015; Martin, 2016; Mont et al., 2023). Research on the sharing economy typically follows several major directions. First, a large body of work focuses on the conceptual foundations and definitions of the phenomenon—highlighting differences between sharing, access-based, and platform capitalism models. Seminal contributions by Botsman & Rogers (2010), Belk (2014), and Sundararajan (2016) have laid the groundwork for understanding the logic of collaborative consumption. More recent works such as Acquier et al. (2017) and Eckhardt et al. (2019) critically examine the blurred boundaries between altruistic sharing and commercialized platform operations.

A second prominent strand of research investigates the economic and social impacts of the sharing economy. Scholars analyse both its empowering potential—particularly for micro-entrepreneurs and underutilized assets—and its risks, including precarious labour, inequality, and regulatory avoidance (Martin, 2016; Frenken & Schor, 2017). Recent empirical studies (e.g., Mont et al., 2023; Heo, 2021) assess the actual sustainability outcomes and question whether sharing platforms contribute to or undermine environmental goals.

A third stream focuses on trust mechanisms and user behaviour, especially in the absence of formal institutional oversight. Digital platforms rely heavily on peer ratings, reviews, and algorithmic reputation systems to manage risk and foster engagement. Research by Ert et al. (2016), Zervas et al. (2015), and Hamari et al. (2015) provides insights into what drives participation and how perceptions of trust, fairness, and transparency are formed. Recent work continues to explore how platform design and socio-demographic factors influence user decisions (Tussyadiah & Pesonen, 2018; Wang et al., 2022).

A growing area of interest is the role of digital infrastructure and policy frameworks in shaping the development of sharing economy ecosystems. Studies here examine how national and regional governments respond to the rise of platforms through taxation, zoning, licensing, and promotion policies (Dredge & Gyimóthy, 2015; Codagnone et al., 2016; OECD, 2021). Attention is also paid to uneven digital visibility and access across regions, particularly how countries with limited technological infrastructure or weak representation in global search and AI systems may be disadvantaged (Deepa et al., 2022; Kathan et al., 2016).

Finally, a number of scholars examine the sharing economy in tourism, where temporary access, local interaction, and digital services align closely with traveller behaviour. Tourism-oriented studies (e.g., Guttentag, 2015; Cheng, 2016; Sigala, 2017) investigate how peer-to-peer accommodation, transport, and experiences are reshaping the industry. More recent research explores implications for destination branding, community impact, and sustainable mobility (Gössling & Hall, 2019; Mody et al., 2021; Lalicic & Weismayer, 2023).

Importantly, the expansion of sharing economy models can serve as a vehicle for regional and cross-border economic integration, especially within multi-state frameworks like the European Union. By lowering entry barriers for individuals and small enterprises, enabling decentralized participation in tourism markets, and encouraging digital connectivity, sharing platforms help to bridge economic gaps between core and peripheral regions. This inclusiveness can foster stronger cohesion, particularly when supported by appropriate regulatory and promotional frameworks that align with regional development goals.

In sum, the sharing economy in tourism is a rapidly evolving field situated at the intersection of technology, consumer behaviour, and governance. Existing research highlights the importance of digital infrastructure, trust mechanisms, and institutional support in shaping both platform effectiveness and user experience. These findings provide a strong theoretical foundation for the present study, which investigates how

sharing economy models in tourism contribute to sustainable regional development and integration within the European context. Understanding its dynamics requires a multidimensional approach that incorporates not only user motivation and platform design, but also institutional support and global digital visibility.

3. Trust and User Perception in the Sharing Economy: A Comparative Analysis of Tourist Preferences

To better understand how users engage with peer-to-peer (P2P) platforms in the tourism sector, the present research draws on empirical data collected in Spain during the summer of 2024. The study, conducted by Iljina A., the author of this article, and Yusupov A., a doctoral student at Baltic International Academy, focused on travellers' preferences between traditional hotel accommodations and short-term rental platforms such as Airbnb, Vrbo, and HomeAway. A total of 300 responses were gathered through online and printed surveys in major tourist destinations including Barcelona, Girona, Sitges, and Salou.

A key result revealed that 57% of respondents preferred rental accommodation (e.g., Airbnb, Vrbo, Home Away), while 39.7% opted for hotels, and only 3.3% (6.3% of those with incomes below €20,000) chose hostels. Women demonstrated a slightly stronger preference for rentals (61.1%) compared to men (50%). Income level also proved significant: participants earning €20,000–€80,000 preferred P2P rentals, while those with incomes below €20,000 typically selected hotels. Respondents willing to spend more than €200 per night leaned toward hotels, whereas 70% of those planning to spend less preferred rental options.

Age patterns followed expected trends: individuals aged 18–55 mostly selected rental properties, valuing price, location, and convenience. Conversely, the only age group demonstrating a clear preference for hotels were travellers aged 66 and above. Satisfaction levels with P2P rentals were relatively high—57% reported positive experiences. Importantly, 55.8% of participants aged 18–55 and 60.9% of those aged 56+ expressed a willingness to use rental platforms in the future.

Respondents who preferred hotels (or both types) cited service quality (88.7%), convenience (75.7%), and on-site amenities (57.7%) as the top reasons. Safety (55%) and loyalty programs (22%) were also influential. Conversely, those favouring rentals prioritized location (58%), price (56%), availability of kitchen facilities (53.3%), and a “home-like” atmosphere (50%). Other important factors included space (47.7%) and the opportunity to experience life “like a local” (32.3%). Notably, only 3% of respondents mentioned privacy as a decisive advantage.

When it came to selecting accommodation, digital trust indicators were paramount. The vast majority of respondents (91.3%) said guest reviews were the most important information, followed by descriptions of amenities (75.7%), accommodation ratings (56.7%), and photos (52%). Price (23.7%) and cancellation policies (0.7%) were less influential.

As for where users searched for rental information, search engines (88.7%) and reviews/recommendation websites (82.3%) led the list, followed by social media (74.3%). Surprisingly, only 41.7% relied directly on booking platforms, while travel blogs and guides were referenced by just 12.7%.

These findings underline that user-generated content, transparency, and reputation mechanisms significantly shape trust and adoption of sharing economy models. Younger and middle-income travellers, in particular, prioritize authentic, flexible, and cost-effective experiences, facilitated by platform functionality and user feedback ecosystems.

In addition to the quantitative survey conducted in Spain, a qualitative study was carried out by the author in Latvia in early 2025. This study employed a focus group method, gathering insights from 11 participants, including both domestic and international tourists who had recently visited Riga and other major destinations. The discussion explored key factors influencing accommodation choices, trust in peer-to-peer platforms, and perceptions of safety, value, and service quality. Although the research methodology differed from the Spanish case—qualitative rather than quantitative—the findings yielded comparable thematic patterns. Participants in Latvia identified similar motivations for choosing rental accommodations, such as price, location, home-like amenities, and the appeal of “local” experiences, while those preferring hotels emphasized predictability, security, and convenience. These results are summarized alongside the Spanish findings in the comparison table above.

Despite methodological differences, comparing these two datasets is both valid and methodologically sound within the framework of mixed methods research. As Creswell and Plano Clark (2018) argue, combining or juxtaposing qualitative and quantitative insights can strengthen the depth and credibility of findings, especially when they reinforce one another. In this case, the Latvian focus group adds explanatory depth to the Spanish survey, providing context to observed patterns and highlighting the cultural and regional nuances of tourist behaviour in the sharing economy.

The table above presents selected comparative data derived from both the Spanish quantitative survey and the Latvian focus group. While not all variables are directly measurable across both samples, the structure allows for meaningful thematic comparison. It highlights consistencies in user motivations, demographic trends, and digital behaviour patterns despite differences in sample size, methodology, and national context.

For example, both Spanish and Latvian respondents emphasized price, location, and flexibility as primary reasons for choosing peer-to-peer accommodation. Similarly, concerns around service quality, cleanliness, and predictability were common among those who favoured hotels. Furthermore, in both countries, digital trust mechanisms—such as guest reviews, photos, and amenity descriptions—played a central role in shaping consumer decisions. The comparison also reveals how local context influences behaviour: in Latvia, participants often relied on region-specific platforms or community recommendations, whereas in Spain, international platforms like Airbnb were more dominant and widely trusted.

This comparative approach allows for a richer understanding of how the sharing economy is experienced in different European contexts. It helps uncover not only surface-level preferences but also the deeper social, economic, and digital factors that shape tourist decision-making. By presenting data side-by-side, the analysis supports more informed discussions on policy alignment, digital visibility, and sustainable platform development across diverse regional markets.

A side-by-side comparison of thematic patterns and platform-related behaviours is provided in Table 1, highlighting both converging and context-specific trends in tourist preferences.

Table 1. Comparative Summary of Tourist Accommodation Preferences in Spain and Latvia

Dimension	Spain	Latvia
Perception of authenticity	Rentals often chosen for offering local, immersive experiences and contact with hosts	Similar motivation; participants emphasized desire to “live like locals,” especially in Riga
Role of digital familiarity	High digital literacy contributes to confidence in using platforms and evaluating listings	Trust varies; some older or rural users expressed confusion about app usage or online booking
Experience with customer service	Generally positive interaction with hosts and platforms; clear instructions and timely responses were frequently noted	Mixed experiences; some participants praised host attentiveness, while others faced unclear booking terms, delayed replies, and uneven service standards
Top reasons for choosing rentals	Price, location, kitchen availability, space, “local feel”	Price, flexibility, quiet locations, self-catering, rural/eco experiences
Booking decision factors	Guest reviews, amenity descriptions, photos, rating	Similar importance; strong emphasis on reviews, visual confirmation, and platform transparency
Intent to use rentals again	More than half of respondents expressed willingness to use rental accommodations again in the future	Most participants expressed willingness to use again, citing convenience and value

Main information sources	Search engines, review sites, social media	Similar pattern; greater use of local platforms, Facebook groups, and direct host recommendations
Trust level in sharing platforms	Generally high due to widespread use and platform reputation	Moderate; trust depends on guest reviews, host identity, and platform familiarity
Trust level in sharing platforms	Generally high due to widespread use and platform reputation	Moderate; trust depends on guest reviews, host identity, and platform familiarity

The comparative analysis of survey responses from tourists visiting Spain and qualitative insights from a focus group in Latvia reveals notable similarities in motivations and decision-making processes related to peer-to-peer accommodation. In both contexts, participants emphasized the appeal of rental options for reasons such as affordability, location, and the availability of practical amenities. Rentals were often seen as offering a more authentic or “local” experience, especially when compared to standardized hotel stays. While the Spanish data reflected a strong level of digital confidence among platform users—many of whom relied on guest reviews, images, and detailed descriptions—Latvian participants expressed more mixed feelings. Some reported confusion when navigating platforms or booking procedures, particularly among those less experienced with app-based services. Trust mechanisms, such as peer reviews and platform reputation, were important in both cases, though participants in Latvia more frequently mentioned using region-specific platforms, Facebook groups, and direct recommendations as sources of information. These findings align with broader literature on trust and perceived value in the sharing economy (Ert et al., 2016; Hamari et al., 2015; Wang et al., 2022), reinforcing the idea that positive digital reputation systems and user-generated content are vital for the continued success of P2P platforms in tourism.

When it came to customer service, experiences varied. Tourists in Spain commonly described interactions with hosts as timely and well-structured, while those in Latvia reported a broader range of experiences, including delays in communication and inconsistencies in service standards. These observations suggest that while peer-to-peer platforms are functioning in both destinations, the consistency and clarity of service delivery may still vary by local context.

Interestingly, although the topic was not directly addressed in the structured table categories, participants in the Latvian focus group also voiced appreciation for accommodation in quieter, rural areas, often with eco-friendly features. This additional insight reflects a growing interest in sustainability and well-being-oriented travel experiences.

Overall, more than half of respondents in both settings expressed willingness to use short-term rentals again in the future, highlighting convenience, price, and past satisfaction. Despite some differences in digital habits and service expectations, the results indicate a shared trend among tourists: a growing openness to peer-to-peer accommodation when key conditions—such as trust, transparency, and usability—are met.

This suggests that sharing economy platforms should adapt not only to technological expectations but also to regional nuances in user experience. Strengthening communication standards, improving onboarding for less digitally fluent users, and building stronger local presence through trusted networks may enhance engagement and long-term satisfaction in diverse markets.

These findings align with broader literature on trust and perceived value in the sharing economy (Ert et al., 2016; Hamari et al., 2015; Wang et al., 2022), reinforcing the idea that positive digital reputation systems and user-generated content are vital for the continued success of P2P platforms in tourism.

4. Digital Visibility and Platform Presence in the Sharing Economy

Building on the previous findings, it becomes clear that one of the key strategic dimensions of the sharing economy in tourism is its digital visibility and discoverability. As trust and perceived value are strongly shaped by online presence, searchability, and platform reputation, the degree to which destinations and their offerings are represented on global platforms becomes critical—both for attracting users and for being perceived as developed sharing markets.

Building on the previous findings, it becomes clear that one of the key strategic dimensions of the sharing economy in tourism is its digital visibility and discoverability. Trust and perceived value are strongly shaped by a destination’s online presence and its prominence on global platforms. Therefore, the degree to which destinations are represented on services like Airbnb and Booking.com plays a critical role—not only in attracting travellers but also in shaping perceptions of market maturity and competitiveness.

To explore this issue, Table 2 presents approximate figures on the number of listings per country for both Airbnb and Booking.com, along with the density of listings per 100,000 residents (availability as of September 2025).

Five countries were selected to provide a meaningful comparative snapshot. Spain and Latvia represent EU member states with relatively high platform usage and formal integration. In contrast, Albania, Serbia, and Montenegro were chosen as illustrative cases from the Western Balkans—reflecting rising tourism engagement, strong supply-side activity, and increasing relevance in regional integration discussions. Including all Western Balkan states was beyond the scope of this study; instead, these three were selected to represent varying stages of platform economy evolution within a manageable framework.

Table 2. Platform-Based Short-Term Rental Listings and Density (availability as of September 2025)

Country	Airbnb Listings (k)	Booking.com Listings (k)	Population (millions)	Airbnb Listings per 100k	Booking.com per 100k
Spain	540	41	47.5	1136.8	86.3
Latvia	2.5	1.3	1.9	131.6	68.4
Montenegro	4.2	4.4	0.6	700.0	733.3
Albania	15.5	7.7	2.8	553.6	275.0
Serbia	8.3	10	6.6	125.8	151.5

Sources: Airbtics, AirDNA, Booking.com search results, national statistical offices.

Despite Spain having the highest absolute number of Airbnb listings—estimated at over half a million—it also ranks first in per capita density, with approximately 1,137 listings per 100,000 residents. This makes Spain the most saturated market in the sample both in volume and relative terms. Such a result is expected, as Spain has long been considered a leader in digital tourism and platform economy integration, with strong institutional frameworks, infrastructure, and regulatory practices supporting the sharing economy (European Commission, 2021).

By contrast, Montenegro and Albania, despite their smaller populations, exhibit remarkably high Airbnb listing densities—700 and 554 listings per 100,000 residents, respectively. These figures suggest a vibrant supply-side presence on global platforms, even though these countries are often underrepresented in EU

and OECD evaluations of sharing economy development. Their platform saturation surpasses that of Latvia and Serbia, reflecting active but perhaps informal or underregulated markets.

A more surprising result emerges in the case of Latvia. Despite being consistently ranked highly in the EU's Digital Economy and Society Index (DESI)—particularly in connectivity and digital public services—its Airbnb listing density is significantly lower than that of the Western Balkan states in the comparison. At only 132 listings per 100,000 residents, Latvia trails not only Spain but also Montenegro, Albania, and Serbia. This raises questions about the conversion of digital capacity into practical engagement with the platform economy.

Adding to this complex picture is the presence of alternative assessments such as the Sharing Economy Index 2024, published by the Consumer Choice Center. This index ranks Belgrade 4th globally among 60 cities, citing low regulatory barriers and high legal openness to various sharing services (Consumer Choice Center, 2024). While useful in capturing the regulatory environment, such indices do not account for actual market engagement, digital readiness, or service quality—highlighting the need for caution in interpreting single-metric rankings.

This contrast underscores a critical issue: high platform activity and regulatory openness do not automatically translate into institutional recognition or perceived digital maturity. Several underlying factors contribute to this disparity:

Insufficient digital infrastructure: Many tourist areas, particularly in the Western Balkans, still lack reliable high-speed internet and widespread access to digital training for hosts.

Poor platform optimization: Listings are often not translated into multiple languages, lack SEO features, or are presented with inconsistent or unprofessional content.

Informality and underreporting: A significant share of active short-term rentals operates outside formal regulation, limiting traceability, tax contribution, and policy integration.

Limited marketing and national branding: Despite strong activity, countries like Albania and Montenegro lack coordinated digital promotion strategies, making them less visible or trustworthy to international users.

Nonetheless, appearing in global rankings, such as the Sharing Economy Index, can serve as a strategic advantage—enhancing external visibility, attracting investor attention, and motivating governments to improve infrastructure, regulation, and international positioning in the digital tourism landscape.

5. Conclusion

This study explored how sharing economy models—particularly in the tourism sector—can promote sustainable regional development and support broader economic integration within the European context. Through comparative analysis of Spain, Latvia, and selected Western Balkan countries, the research demonstrated that while digital infrastructure, consumer trust, and platform design remain crucial factors, visibility and discoverability on global platforms have emerged as strategic assets in shaping perceptions of market maturity and readiness.

Findings from Spain and Latvia illustrate how digital confidence, institutional support, and strong platform engagement foster favourable user experiences and trust. In contrast, countries like Albania and Montenegro—despite high per capita listing densities—struggle with underrepresentation in digital narratives and expert assessments. This visibility-performance gap may result from infrastructural deficits, lack of coordinated national branding, and informality in market participation.

The analysis also confirms that user trust mechanisms, such as reviews, ratings, and peer recommendations, are central to the continued success of peer-to-peer platforms. Cultural context, age, and income level shape accommodation preferences, but convenience, price, and localized experience remain universal motivators.

To ensure that sharing economy strategies contribute meaningfully to sustainable tourism and European cohesion, policy frameworks must address structural imbalances. Public institutions should actively support not only regulation and platform accountability but also digital capacity-building and international promotion. Further research should examine how coordinated platform strategies can amplify the economic voice of peripheral regions and foster inclusive participation in digital tourism markets across the continent.

References

- 1) Acquier, A., Daudigeos, T., and Pinkse, J. 2017. Promises and paradoxes of the sharing economy: An organizing framework. *Technological Forecasting and Social Change*, 125, pp.1–10.
- 2) AirDNA. 2025. Vacation Rental Data and Analytics. Retrieved from <https://www.airdna.co>
- 3) Belk, R. 2014. You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. *Journal of Business Research*, 67(8), pp.1595–1600.
- 4) Botsman, R., and Rogers, R. 2010. What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption. HarperBusiness.
- 5) Cheng, M. 2016. Sharing economy: A review and agenda for future research. *International Journal of Hospitality Management*, 57, pp.60–70.
- 6) Codagnone, C., Abadie, F., and Biagi, F. 2016. The Passions and the Interests: Unpacking the Sharing Economy. Institute for Prospective Technological Studies, *JRC Science for Policy Report, European Commission*.
- 7) Consumer Choice Center. 2024. Sharing Economy Index 2024. Retrieved from <https://consumerchoicecenter.org/sharingeconomyindex>
- 8) Creswell, J. W., and Plano Clark, V. L. 2018. Designing and Conducting Mixed Methods Research (3rd ed.). SAGE Publications.
- 9) Deepa, R., Ramasamy, R., and Kumar, M. 2022. The invisible market: Digital marginalization in the AI era. *Technology in Society*, 70, 102021.
- 10) Dillahunt, T. R., and Malone, A. R. 2015. The promise of the sharing economy among disadvantaged communities. In *Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*, pp. 2285–2294.
- 11) Dredge, D., and Gyimóthy, S. 2015. The collaborative economy and tourism: Critical perspectives, questionable claims and silenced voices. *Tourism Recreation Research*, 40(3), pp.286–302.
- 12) Eckhardt, G. M., Houston, M. B., Jiang, B., Lamberton, C., Rindfleisch, A., and Zervas, G. 2019. Marketing in the sharing economy. *Journal of Marketing*, 83(5), pp.5–27.
- 13) Ert, E., Fleischer, A., and Magen, N. 2016. Trust and reputation in the sharing economy: The role of personal photos in Airbnb. *Tourism Management*, 55, pp.62–73.
- 14) European Commission. 2016. A European agenda for the collaborative economy. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0356>
- 15) European Commission. 2021. Digital Economy and Society Index (DESI) – Country Reports.
- 16) European Commission. 2021. The Digital Transformation of the Tourism Sector. Brussels: Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs.
- 17) European Commission. 2023. Digital Economy and Society Index (DESI) Country Report: Latvia. Retrieved from <https://digital-strategy.ec.europa.eu>
- 18) Frenken, K., and Schor, J. B. 2017. Putting the sharing economy into perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 23, pp.3–10.
- 19) Gössling, S., and Hall, C. M. 2019. Sharing versus collaborative economy: How to align ICT developments and the SDGs in tourism? *Journal of Sustainable Tourism*, 27(1), pp.74–96.
- 20) Guttentag, D. 2015. Airbnb: Disruptive innovation and the rise of an informal tourism accommodation sector. *Current Issues in Tourism*, 18(12), pp.1192–1217.

- 21) Hamari, J., Sjöklint, M., and Ukkonen, A. 2015. The sharing economy: Why people participate in collaborative consumption. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 67(9), pp.2047–2059.
- 22) Iljina, A., and Yusupov, A. 2024. The impact of the sharing economy on tourist accommodation preferences: A case study of Spain. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2(2), pp.20–33.
- 23) Kathan, W., Matzler, K., and Veider, V. 2016. The sharing economy: Your business model's friend or foe? *Business Horizons*, 59(6), pp.663–672.
- 24) Martin, C. J. 2016. The sharing economy: A pathway to sustainability or a nightmarish form of neoliberal capitalism? *Ecological Economics*, 121, pp.149–159.
- 25) Mont, O., Curtis, S. K., Palgan, Y. V., and Sjöholm, J. 2023. Governing sustainable consumption through the sharing economy: A review of policy and practice. *Journal of Cleaner Production*, 382, 135199.
- 26) OECD. 2021. The Role of Digital Platforms in the Collection of VAT/GST on Online Sales. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/ed0e1379-en>
- 27) OECD. 2024. Western Balkans Competitiveness Outlook: Regional Profile. Retrieved from <https://www.oecd.org>
- 28) Sigala, M. 2017. Collaborative commerce in tourism: Implications for research and industry. *Current Issues in Tourism*, 20(4), pp.346–355.
- 29) Sundararajan, A. 2016. The Sharing Economy: The End of Employment and the Rise of Crowd-Based Capitalism. MIT Press.
- 30) Tussyadiah, I. P., and Pesonen, J. 2018. Drivers and barriers of peer-to-peer accommodation stay – An exploratory study with American and Finnish travellers. *Current Issues in Tourism*, 21(6), pp.703–720.
- 31) Wang, D., Xiang, Z., Law, R., and Ki, C. 2022. Unlocking the trust mechanism in the sharing economy: A meta-analytic review. *Annals of Tourism Research*, 93, 103361.
- 32) World Bank. 2022. Western Balkans Regular Economic Report: Green Recovery. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
- 33) Zervas, G., Proserpio, D., and Byers, J. W. 2015. A first look at online reputation on Airbnb. *Marketing Letters*, 26(4), pp.521–532.

A Critical Review on Strategic Management Transformation in the Digital Economy Era

Enis FITA, *Assoc. Prof. Dr.*

*Faculty of Economy, Law and Social Sciences
University College of Business (UCB)
Tirana, Albania
efita@kub.edu.al*

Abstract

In the digital era, strategic management has evolved significantly due to the rapid advancements in technology and the changing nature of global markets. Traditional strategic management practices, while still relevant, have had to adapt to a new set of challenges and opportunities created by digital transformation. The purpose of this paper aims to overview a critical literature review in the context of Strategic Management in the Digital Era analyzing existing research, theories, and methodologies relevant to how digital transformation impacts strategic management practices. The review should synthesize scholarly works, identify trends, gaps, and emerging themes, and provide a foundation for understanding how businesses can adapt their strategies in response to digital disruption. The purpose of this paper was to explore existing research on the impact of digital transformation on strategic management and to highlight key areas of change in business strategy as organizations transition into the digital age. The literature review will focus on various aspects of strategic management, including digital transformation, technology adoption, data-driven decision-making, customer-centric strategies, innovation, agility, and the role of leadership in digital businesses. In the end the study highlights future directions for strategic management theory, focusing on innovative areas like AI-assisted strategic decision-making. It offers new insights into the evolution of strategic management theory in the digital age.

Keywords: *Strategic Management; Digital Transformation; Technology Adoption; Business Strategy; Innovation.*

JEL: L10; O33; M10; O31.

1. Introduction

The landscape of strategic management has evolved considerably in recent decades due to the influence of digital technologies. The emergence of digital platforms, data analytics, artificial intelligence (AI), and the Internet of Things (IoT) has created both challenges and opportunities for organizations. Strategic planning today is no longer limited to long-term, static roadmaps but requires constant adaptation to fast-paced technological and market changes. The traditional focus on internal resources and competitive positioning is being complemented—and often disrupted—by a growing emphasis on data, agility, and ecosystems. In this environment, digital transformation acts not merely as a technological upgrade, but as a fundamental rethinking of organizational strategies, structures, and cultures. Companies are increasingly redefining their business models to align with digital capabilities and customer expectations. The role of strategic management is expanding to include navigating complex data environments, fostering innovation through cross-functional collaboration, and managing change in culturally diverse and digitally enabled teams.

This review aims to critically examine the existing literature on how digital transformation is reshaping strategic management practices, providing a synthesis of key concepts and identifying areas for future research. By investigating how core components such as technology adoption, data utilization, customer focus, and leadership are evolving, this paper seeks to understand how organizations can build resilience and competitive advantage in the digital age.

2. Theoretical Background

Strategic management is underpinned by several foundational theories that have evolved over time to accommodate new business realities. Among the most influential are Porter’s Five Forces framework, the Resource-Based View (RBV), and the Dynamic Capabilities Theory. These frameworks have traditionally guided organizations in assessing their competitive environment, leveraging internal assets, and adapting to change. However, the onset of the digital era has necessitated an expansion of these models.

Porter’s Five Forces (Porter, 1980) emphasizes external industry forces in shaping competitive strategy. While still relevant, this model has limitations in fast-changing digital environments where boundaries between industries are increasingly blurred. For example, digital platforms like Amazon and Google operate across multiple sectors, challenging the traditional definition of competition. The RBV (Barney, 1991) centers on the importance of valuable, rare, inimitable, and non-substitutable (VRIN) resources in achieving sustainable competitive advantage. In the digital age, these resources include not only physical and financial assets but also intangible capabilities such as data analytics, digital infrastructure, and organizational culture. The RBV has been extended to incorporate IT capabilities as key strategic assets (Wade & Hulland, 2004). Dynamic Capabilities Theory (Teece, Pisano, & Shuen, 1997) has gained prominence as a framework better suited to turbulent digital environments. This theory focuses on an organization’s ability to integrate, build, and reconfigure internal and external competencies to address rapidly changing environments. Teece (2007) further elaborated on the micro foundations of dynamic capabilities, such as sensing opportunities, seizing them, and transforming organizational structures accordingly. These processes are crucial for digital transformation, where speed and adaptability are essential. Additionally, the concept of digital business ecosystems (Moore, 1996) is gaining traction. It emphasizes interconnected networks of organizations, platforms, and technologies that co-evolve. This perspective encourages a more collaborative and open approach to strategy, contrasting with the firm-centric view of traditional models.

Table 1. Comparison of Key Strategic Management Theories in the Digital Era

Theory/Model	Focus Area	Traditional Application	Digital Era Adaptation
--------------	------------	-------------------------	------------------------

Porter's Five Forces	Industry competitiveness	Analyzing market forces	Incorporating platform competition and industry convergence
Resource-Based View (RBV)	Internal firm resources	VRIN assets for advantage	Emphasizing IT capabilities and digital infrastructure
Dynamic Capabilities	Organizational adaptability	Adapting to environmental changes	Rapid sensing, seizing, and transforming through digital tools
Business Ecosystem Theory	Networked collaboration	Inter-firm relationships	Platform ecosystems and digital co-creation
Complexity Theory	Systemic interactions	Managing non-linear organizational behavior	Embracing uncertainty, emergent strategy through digital means

Finally, emerging perspectives in strategic management are incorporating insights from complexity theory, systems thinking, and sociotechnical approaches. These frameworks recognize that digital transformation is not merely a technological endeavor but a socio-organizational one, involving the alignment of people, processes, and technologies.

3. Digital Transformation and Strategy

Digital transformation has become a core component of strategic management, fundamentally altering how organizations operate, create value, and compete. It involves the integration of digital technologies into all areas of a business, leading to significant shifts in organizational culture, operations, and strategic goals (Fitzgerald et al., 2014). This transformation is not solely about adopting new technologies but about leveraging them to innovate business models, enhance customer experiences, and achieve strategic agility (Bharadwaj et al., 2013). One of the primary strategic shifts driven by digital transformation is the move from product-centric to customer-centric approaches. Businesses are increasingly relying on digital tools such as customer analytics, AI-powered recommendation systems, and omnichannel platforms to tailor offerings to individual preferences and behaviors (Lemon & Verhoef, 2016). This customer-centric model necessitates real-time responsiveness and a data-driven culture that enables organizations to rapidly iterate and personalize their strategies.

Moreover, digital transformation promotes greater strategic flexibility. Unlike traditional long-term strategies, digital strategies are more dynamic, often developed through agile methodologies that emphasize continuous experimentation and learning (Rigby et al., 2016). The application of agile frameworks and design thinking allows organizations to co-create value with stakeholders and adapt rapidly to market changes. Digital transformation also impacts organizational structures. It often results in flatter hierarchies, decentralized decision-making, and cross-functional teams. This structural reconfiguration supports faster communication, encourages innovation, and aligns strategic initiatives across departments (Kane et al., 2015). From a competitive standpoint, digital transformation is leveling the playing field, enabling startups and digital-native firms to disrupt traditional industries. Established firms must adopt strategic foresight and invest in digital capabilities to maintain relevance. This includes forming strategic alliances, investing in digital talent, and fostering an innovation-driven culture (Bughin et al., 2018).

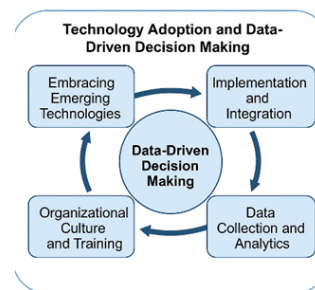
Finally, successful digital strategies are often anchored by a strong digital vision and leadership. Strategic leaders must champion digital initiatives, build digital competencies within teams, and align digital transformation with broader organizational goals (Westerman et al., 2011).

The integration of leadership and digital transformation is thus a critical enabler of sustained competitive advantage in the digital era. In summary, digital transformation demands a rethinking of strategic management, with emphasis on agility, innovation, customer focus, and digital capabilities. It challenges

traditional notions of strategy and compels organizations to continuously evolve in response to a fast-paced, tech-driven world.

4. Technology Adoption and Data-Driven Decision Making

Technology adoption and data-driven decision making are interdependent pillars in contemporary strategic management, particularly in digitally mature organizations. As businesses transition into the digital age, the integration of technological innovations with data analytics capabilities becomes central to achieving operational excellence, strategic agility, and competitive advantage (Chesbrough, 2003; McAfee & Brynjolfsson, 2012). Technology adoption refers to the implementation and use of new technologies within an organization to improve efficiency, create new value propositions, or transform business models (Rogers, 2003). Strategic technology adoption goes beyond automation or infrastructure upgrades—it includes cloud computing, artificial intelligence (AI), machine learning, and advanced analytics, all of which empower businesses to collect, process, and analyze massive volumes of data in real-time (Westerman et al., 2014).

Closely tied to this is data-driven decision making (DDDM), which involves utilizing empirical data to inform strategic choices, reducing uncertainty and enhancing predictive accuracy. DDDM provides decision-makers with insights into market trends, customer behaviors, operational performance, and innovation potential (Provost & Fawcett, 2013). This reliance on data marks a departure from intuition-based decision-making and emphasizes the value of evidence-based strategy. The synergy between technology adoption and DDDM is evident in areas such as customer relationship management (CRM), supply chain optimization, and strategic forecasting. For example, predictive analytics can help firms anticipate customer churn or forecast demand, leading to proactive strategies that improve retention and resource allocation (Chong et al., 2017). Similarly, enterprise systems and dashboards enable real-time monitoring of key performance indicators (KPIs), supporting continuous strategic alignment across business units.

However, this strategic shift is not without challenges. Organizations must overcome data silos, ensure data quality, invest in IT infrastructure, and develop analytical capabilities among staff. Moreover, privacy, ethical use of data, and cybersecurity concerns must be strategically addressed to build trust and comply with regulations such as the General Data Protection Regulation (GDPR).

Leadership plays a vital role in this transformation. Digital-savvy leaders must champion technology adoption, foster a data-driven culture, and ensure strategic alignment between digital initiatives and organizational goals (Kiron et al., 2014). Building a digital mindset throughout the organization encourages cross-functional collaboration and innovation, making data and technology integral to the strategic management process. In summary, the fusion of technology adoption and data-driven decision making is reshaping strategic management in the digital era. By leveraging emerging technologies and cultivating data competencies, organizations can make more informed, agile, and impactful strategic decisions.

5. Innovation and Agility

Innovation and agility have become strategic imperatives for organizations navigating the complexities of

the digital era. Innovation enables firms to develop new products, services, and business models, while agility ensures they can adapt rapidly to market dynamics, customer preferences, and technological disruptions (Teece, Peteraf & Leih, 2016). Together, these capabilities form the cornerstone of sustainable competitive advantage in environments characterized by volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity (VUCA). Digital technologies fuel innovation by providing platforms for ideation, prototyping, and experimentation. For instance, open innovation platforms, cloud-based development environments, and digital twins allow businesses to co-create with customers and stakeholders, reduce time-to-market, and continuously iterate based on feedback (Chesbrough, 2003; Westerman et al., 2014). Such innovations are not only product-focused but also encompass process, organizational, and business model innovations that redefine entire industries.

Organizational agility refers to a firm's ability to rapidly sense and respond to changes through dynamic capabilities—such as resource reconfiguration, real-time analytics, and cross-functional collaboration (Doz & Kosonen, 2010). Digital tools like agile project management software, DevOps environments, and AI-powered simulation models enable teams to operate in iterative, responsive cycles. This capability is particularly vital in digital transformation initiatives, where speed and adaptability can determine success or failure. Importantly, agility and innovation are mutually reinforcing. Agile firms are more capable of sustaining innovation because they can pivot quickly, experiment without excessive risk, and embed learning mechanisms throughout the organization. Empirical studies show that firms with high digital maturity score better on innovation and time-to-market metrics, demonstrating a clear link between digital agility and competitive performance (Kane et al., 2015). Artificial Intelligence (AI) plays an increasingly crucial role in fostering both innovation and agility. AI enhances innovation through automated ideation tools, generative design systems, and customer insights mining that uncover unmet needs and preferences. It also boosts agility by powering real-time decision-making, adaptive supply chains, and intelligent automation of workflows. For example, AI-driven predictive maintenance systems allow companies to dynamically adjust operations, minimizing downtime and maximizing efficiency (Bughin et al., 2017). Moreover, AI chatbots and virtual assistants improve customer engagement and responsiveness, contributing to agile service delivery. Nonetheless, the integration of AI into innovation and agile practices demands strategic oversight. Organizations must develop ethical AI policies, invest in AI literacy, and ensure that AI systems align with human-centric values. Leaders must anticipate and manage the risks of algorithmic bias, data misuse, and job displacement to maintain trust and legitimacy (Brynjolfsson & McAfee, 2017). In conclusion, innovation and agility are no longer optional but essential strategic capabilities. They enable firms not only to survive but thrive amid digital disruption. When combined with technology adoption, data-driven insights, and AI integration, they position organizations to lead in the evolving digital economy.

6. Challenges and Future Scenarios

6.1. Challenges and Barriers

Despite the transformative potential of digital technologies, organizations face numerous challenges and barriers when implementing digital strategies. These hurdles can impede progress, reduce the effectiveness of initiatives, and sometimes even derail digital transformation efforts.

- **Organizational Resistance and Culture:** One of the most significant challenges is resistance to change within the organization. Digital transformation requires a cultural shift towards innovation, risk-taking, and continuous learning. However, entrenched organizational mindsets, fear of job displacement, and reluctance to abandon legacy systems often lead to resistance at various levels (Westerman, Bonnet & McAfee, 2014). Overcoming this barrier requires effective leadership, communication, and the creation of a digital-first culture.
- **Skill Gaps and Talent Shortages:** As digital strategies rely heavily on technologies like AI, big data analytics, and cloud computing, a shortage of skilled professionals in these areas can delay or limit

adoption. Continuous investment in training, recruitment, and collaboration with educational institutions is essential to bridge this gap (Kane et al., 2015).

- **Data Privacy and Security Concerns:** Increased reliance on data and interconnected systems elevates the risk of data breaches and cyberattacks. Compliance with regulations such as GDPR and the California Consumer Privacy Act (CCPA) introduces complexity in data management and strategic decision-making (Bélanger & Crossler, 2011). Organizations must balance data utilization with ethical considerations and robust cybersecurity frameworks.
- **Integration and Legacy Systems:** Many organizations struggle with integrating new digital technologies into their existing IT infrastructure. Legacy systems may be incompatible with modern digital tools, leading to increased costs and operational risks (Ross, Sebastian & Beath, 2017). Effective integration requires careful planning and often phased implementation strategies.
- **Uncertainty and Rapid Technological Change:** The fast pace of technological innovation presents a challenge in maintaining strategic relevance. Strategies that were effective a few years ago may quickly become obsolete due to disruptive technologies. Organizations must build agility and dynamic capabilities to sense, seize, and transform in response to emerging trends (Teece, Peteraf & Leih, 2016).

6.2. Future Directions in Strategic Management in the Digital Era

Looking ahead, several promising avenues will shape the evolution of strategic management as digital transformation continues to accelerate.

- **AI-Enabled Strategic Decision Making:** Artificial Intelligence will increasingly be embedded in strategic planning processes, providing augmented intelligence that supports scenario analysis, risk assessment, and opportunity identification. AI-driven decision-support systems will help leaders make faster, data-backed decisions with greater accuracy (Bughin et al., 2017).
- **Ecosystem-Based Strategies:** Future strategies will shift from firm-centric models toward ecosystem-based approaches, leveraging partnerships, platforms, and co-innovation networks. This interconnectedness enables firms to access complementary capabilities and scale innovation more rapidly (Adner, 2017).
- **Sustainability and Digital Ethics:** As digital transformation intersects with global sustainability goals, strategic management will integrate environmental, social, and governance (ESG) factors more deeply. Ethical AI use, digital inclusion, and sustainable technology deployment will become key strategic priorities (Kiron et al., 2017).
- **Human-AI Collaboration:** The future workplace will emphasize collaboration between humans and intelligent systems. Strategies will focus on augmenting human creativity and decision-making rather than replacing jobs, fostering hybrid teams that leverage both cognitive and emotional intelligence (Brynjolfsson & McAfee, 2017).
- **Continuous Learning and Adaptive Strategy:** Organizations will increasingly adopt continuous learning mechanisms and adaptive strategic frameworks that allow for iterative experimentation, rapid feedback, and ongoing realignment with the changing environment (Doz & Kosonen, 2010). This approach enhances resilience amid uncertainty and disruption.

7. Conclusion

The landscape of strategic management has undergone profound transformation in the digital era, shaped by rapid technological advancements, shifting market dynamics, and evolving organizational capabilities. This paper has reviewed key dimensions including digital transformation, technology adoption, data-driven decision-making, innovation, agility, and the emerging role of artificial intelligence, all of which collectively redefine how businesses formulate and execute strategy today.

Several critical insights emerge from this review:

- **Digital Transformation as a Strategic Imperative:** Organizations must move beyond mere digitization to fundamentally rethink their business models, processes, and customer engagement strategies. Digital transformation is not just a technology project but a comprehensive, organization-wide initiative that requires alignment of strategy, culture, and capabilities.
- **Technology Adoption and Data-Driven Decision Making:** The integration of advanced technologies such as AI, cloud computing, and analytics enables firms to make more informed, timely, and effective strategic decisions. However, successful adoption demands overcoming challenges related to data quality, infrastructure, privacy, and employee competencies.
- **Innovation and Agility as Competitive Differentiators:** In volatile and uncertain markets, firms that innovate continuously and respond agilely to changes outperform their peers. Digital tools and AI accelerate innovation cycles and facilitate real-time responsiveness, but organizations must also cultivate a culture and leadership that supports experimentation and learning.
- **The Role of Leadership and Culture:** Leadership commitment and a digitally-savvy culture are essential enablers for strategic success in the digital era. Leaders must champion digital initiatives, foster cross-functional collaboration, and prioritize ethical considerations such as data privacy and responsible AI use.
- **Challenges and Future Directions:** Despite significant opportunities, organizations face barriers including legacy systems, resistance to change, cybersecurity threats, and regulatory complexities. Future research and practice should focus on emerging areas such as AI-assisted strategic decision-making, ecosystem strategies, and sustainable digital transformation.

In sum, strategic management in the digital age requires a holistic and dynamic approach, leveraging technology and data while nurturing human and organizational capital. Firms that successfully integrate these elements will be well-positioned to thrive amid ongoing digital disruption and capture long-term value.

References

- 1) Adner, R. (2017). Ecosystem as Structure: An Actionable Construct for Strategy. *Journal of Management*, 43(1), 39–58.
- 2) Bélanger, F., & Crossler, R. E. (2011). Privacy in the Digital Age: A Review of Information Privacy Research in Information Systems. *MIS Quarterly*, 35(4), 1017–1042.
- 3) Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 37(2), 471–482.
- 4) Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future*. W. W. Norton & Company.
- 5) Bughin, J., Seong, J., Manyika, J., Chui, M., & Joshi, R. (2017). *Artificial Intelligence: The Next Digital Frontier?* McKinsey Global Institute.
- 6) Chesbrough, H. (2003). *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Harvard Business Press.

- 7) Chong, A. Y. L., Ch'ng, E., Liu, M. J., & Li, B. (2017). Predicting consumer product demands via Big Data: The roles of online promotional marketing and online reviews. *International Journal of Production Research*, 55(17), 5142–5156.
- 8) Doz, Y., & Kosonen, M. (2010). Embedding strategic agility: A leadership agenda for accelerating business model renewal. *Long Range Planning*, 43(2–3), 370–382.
- 9) Kane, G. C., Palmer, D., Phillips, A. N., Kiron, D., & Buckley, N. (2015). *Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation*. MIT Sloan Management Review and Deloitte University Press.
- 10) Kiron, D., Palmer, D., Phillips, A. N., & Kruschwitz, N. (2017). *Corporate Sustainability at a Crossroads*. MIT Sloan Management Review.
- 11) Kiron, D., Shockley, R., Kruschwitz, N., Finch, G., & Haydock, M. (2014). *Analytics: The Widening Divide*. MIT Sloan Management Review.
- 12) McAfee, A., & Brynjolfsson, E. (2012). *Big data: The management revolution*. Harvard Business Review, 90(10), 60–68.
- 13) Payne, A., Storbacka, K., & Frow, P. (2008). Managing the co-creation of value. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36(1), 83–96.
- 14) Provost, F., & Fawcett, T. (2013). *Data Science for Business: What You Need to Know About Data Mining and Data-Analytic Thinking*. O'Reilly Media.
- 15) Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of Innovations* (5th ed.). Free Press.
- 16) Ross, J. W., Sebastian, I. M., & Beath, C. M. (2017). *How to Develop a Great Digital Strategy*. MIT Sloan Management Review, 58(2).
- 17) Samba Murthy, V., Bharadwaj, A., & Grover, V. (2003). Shaping agility through digital options: Reconceptualizing the role of information technology in contemporary firms. *MIS Quarterly*, 27(2), 237–263.
- 18) Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and micro foundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319–1350.
- 19) Teece, D. J., Peteraf, M., & Leih, S. (2016). Dynamic capabilities and organizational agility: Risk, uncertainty, and strategy in the innovation economy. *California Management Review*, 58(4), 13–35.
- 20) Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144.
- 21) Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2014). *Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation*. Harvard Business Review Press.
- 22) Westerman, G., Calm  jane, C., Bonnet, D., Ferraris, P., & McAfee, A. (2011). *Digital transformation: A roadmap for billion-dollar organizations*. MIT Center for Digital Business and Capgemini Consulting.

A Methodological Framework for Assessing Intellectual Capital's Impact on Innovation and Business Performance

MSc. Bledi Bezo¹, Assoc Prof. Dr. Ina Pagria²

^{1*} Department of Finance and Accounting, Faculty of Economy Law and Social Sciences, University College of Business, Albania

² Department of Mathematics and Informatics, Faculty of Economy and Agribusiness in Agricultural University of Tirana, Albania
E-mail: bledibezo@gmail.com

Abstract

Intellectual capital in nowadays is considered the engine and key to the success of businesses around the world. For Albania, the notion of intellectual capital in local businesses is often a term that is confused with human capital, but this notion is broader. According to the research done in relation to this notion in our country, there are only superficial writings about this notion, its components, but there is no concrete analytical study to see the effect of intellectual capital on businesses.

This is the reason that led us to focus on a very current approach to the global economy and conduct a concrete study on how intellectual capital affects the innovation in our businesses and how these businesses perform in the market. Specifically, this paper was carried out as part of doctoral research to see the methodical approach of how will be treated the effect of intellectual capital on medium and large businesses in Tirana.

The concept of intellectual capital is currently at the center of academic and practical discussions regarding the competitiveness of businesses. In the context of knowledge-based economies, the importance of intangible assets exceeds that of traditional material resources, becoming determinants for the creation of value and competitive advantage. Intellectual capital is seen as the core of organizational capabilities, which empowers performance growth, process improvement and the ability to adapt to the challenges of the global market.

In this paper, will be treated three main moments on the basis of which the methodological approach will be analyzed to see the role of intellectual capital in the targeted businesses. In the first moment, will be an introduction to the methodology in which will be described the importance of scientific research. The second moment has to do with the research strategy, while the third moment will be the data collection based on the questionnaire distributed in businesses.

Keywords: *methodology, research, strategy, Intellectual capital.*

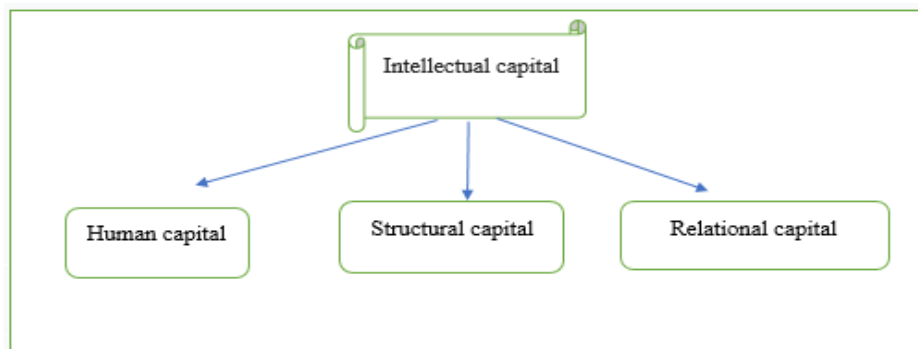
1. Introduction

In Albania, the notion of intellectual capital in local businesses is often a term that is confused with human capital, but this notion is broader. According to the research done in relation to this notion in our country, there are only superficial writings about this notion, its components, but there is no concrete analytical study to see the effect of intellectual capital on businesses.

This is the reason why intellectual capital and its constituent elements will be at the heart of the of this paper analysis, as well as the methodical approach on how to measure the effect of intellectual capital on innovation and on the way how perform businesses in Tirana.

In the analysis made about intellectual capital, there have been made many contributions which have provided different frameworks for the classification of the constituent elements of intellectual capital ([Ramezan, 2011](#)). Despite the lack of a common definition for intellectual capital, many researchers agree that there are three main categories of intellectual capital such as human capital, structural (or organizational) capital and relational (social or consumer) capital. ([Beattie & Thomson, 2007](#); [Wall, 2005](#); [Kim et al., 2010](#); [Rudez & Mihalic, 2007](#); [Chu et al., 2006](#); [Tai & Chen, 2009](#); [Torres, 2006](#)). More specifically, they are reflected in the figure below.

Figure 1. The main elements of intellectual capital

Source: (Beattie & Thomson, 2007; Wall, 2005; Kim et al., 2010; Rudez & Mihalic, 2007; Chu et al., 2006; Tai & Chen, 2009; Torres, 2006)

However, in addition to the three main pillars of intellectual capital, there are other components that are included in it, such as: process capital, research and development capital ([Tai & Chen, 2009](#); [Meca & Martinez, 2007](#)), the final capital with customer relations and non-final capital with customer relations ([Rudez & Mihalic, 2007](#)), strategic capital ([Meca & Martinez, 2007](#)), etc.

2. Methodology

The methodological approach that will be carried out in this work to see the role of intellectual capital will be dealt with in three main moments. In the first moment will be described an introduction to the methodology and the importance of scientific research. The second moment has to do with the search strategy, while the third moment will be the collection of data based on the questionnaire distributed in businesses.

2.1. Introduction in methodology and the importance of research

In this topic, the focus is on the importance of research and the way in which this research should be done. In order to carry out a scientific research work, it is necessary to follow the most appropriate research approaches and methods in relation to the research field and the research questions of the study.

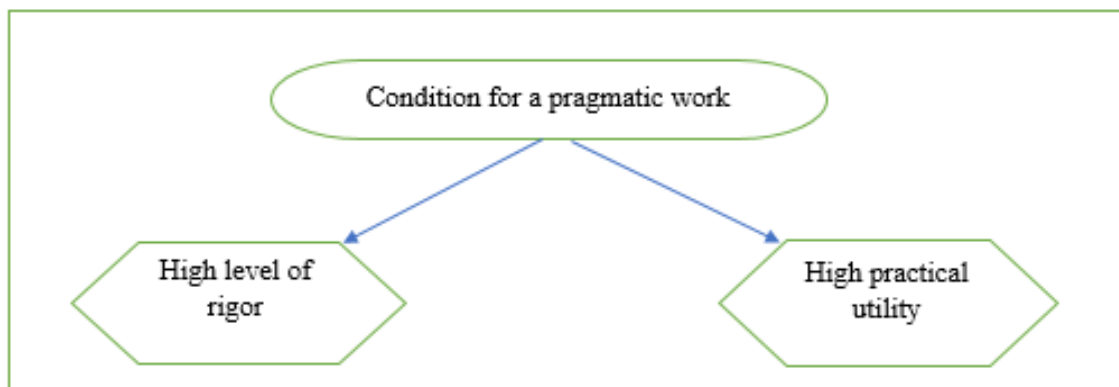
It is necessary to plan the research, making coherent choices for all the components that make up the study. Designing research is similar to designing a business. According to Taylor, in the management sciences, there

is no single accomplished way to understand research (Taylor, 1997). For this reason, it is necessary to take into consideration all possible methods before determining the study method, which will have a significant impact on the research result (Saunders et. al 2007).

Carrying out the study requires the mastery of some philosophical assumptions such as the recognition of reality and how new knowledge can be generated through this research. The totality of these components and the method of how the research will be conducted constitutes the methodology of the study.

For this reason, the choice of methodology is dependent on both the aforementioned components and the field of research (Gitto, 2011). To enable a pragmatic research work, it is not enough just to affirm it, but it is necessary to meet two basic requirements such as a high level of rigor and high practical utility (Gibbons et al. 1994) which are clearly reflected in the scheme of below.

Figure 2. Condition for a pragmatic work

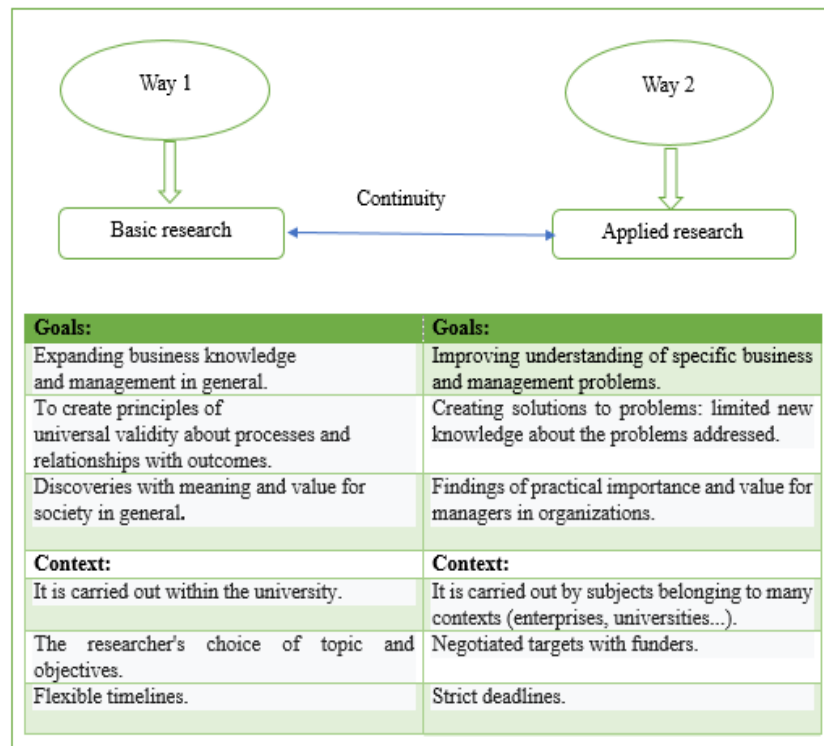

Source: (Gibbons et al. 1994)

The aim of this paragraph is to reduce the distance between the world of research and the world of practice where the goal is to realize pragmatic research. There are two known ways of producing knowledge: *Way 1 and Way 2*.

According to Way 1, the questions and objectives of scientific research are raised on the basis of academic interests, where the emphasis is on basic (theoretical) research and not on applied (practical) research. According to the Way 2, it is guided and directed by practical problems, underlining the importance of cooperation between the academic world and professionals in the relevant fields (Starkey and Madan, 2001). Applying one method instead of the other will lead to knowledges that are diametrically opposed which stands as two extremes as shown in the figure below which is a binary scheme of research typology, but which is actually more correct to be understood as a continuum between basic research and applied research.

Figure 2. Main characteristics of basic and applied research

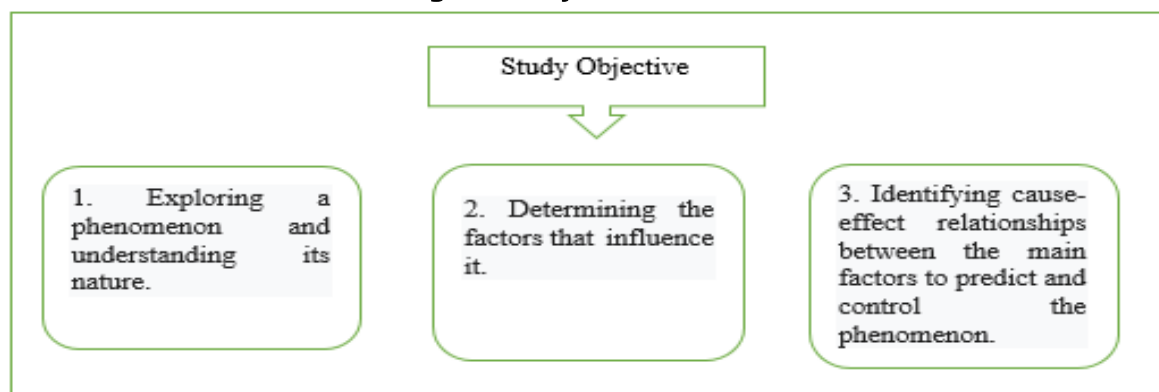

Source: Saunders et. al., 2007

3. Research Strategy

After introduction to methodology, it is necessary to continue with the design of the research strategy. The research strategy consists in choosing the set of methods that make up the research plan in which it is intended to achieve the research objectives and to answer the research questions raised for the case study (Robson, 2002). Designing a research strategy should take into consideration the objective of the study. The general objective of a study is to:

Figure 3. Objective structure

Source: Robson, 2002

The aforementioned objectives should be accompanied by research questions and descriptive analysis, (Robson, 2002). In the same study, there may be multiple objectives such as exploratory and explanatory, or a single objective may evolve over time, passing from a descriptive to an exploratory objective (Robson, 2002).

Based on the knowledge of the objective of the study, it is important to choose the most appropriate research method. According to Robson, exploratory studies seek new understandings, ask questions, and provide assessments of the phenomenon from a different perspective. The purpose of this study is to research the

phenomenon in a new perspective, that is, the importance of intellectual capital in innovation and competitiveness of Albanian businesses, by analyzing cause-effect relationships.

The purpose of the study is clear and on the one hand seeks to deepen the knowledge on the subject of the study to fill the identified scientific gap, and on the other hand to support businesses in the study area in Tirana, by proposing techniques and ways of evaluating intellectual capital to influence the innovation and competitiveness of businesses in the market. The exploratory nature of the research is reflected in the characteristics that the research method must have to bring results ([Saunders et al., 2007](#)).

According to researchers, exploratory research has as its main advantage flexibility and adaptability to changes and requires a flexible method which can change direction during data collection and analysis ([Adams et al., 1991](#)). According to [Adams and Schvaneveldt](#), the flexibility of the study method does not entail a lack of direction or orientation of the research. It implies that the focus may not initially be detailed, but as the research continues it becomes more specific and the method determined for the research should enable progressive focus of the study, ([Cully et al., 1999](#)).

From the above it emerges that the continuous change of an exploratory research objective is in accordance with the inductive approach defined for this case study ([Adams et al., 1991](#)). The method chosen for the case study research should be flexible, appropriate to the research objective and to the topic of the study in order to ensure effectiveness in the results, ([Saunders et al., 2007](#)). For the above, the research strategy should enable a complete analysis of the study topic. It is important to note that the role of intellectual capital in the innovation and competitiveness of Albanian businesses is a subject to the influence of many variables.

Therefore, to study the influence of these variables and the relationships between them, it is necessary to choose the most appropriate research tools. From the above, the choice of the case study strategy was deemed inappropriate for the research objective ([Robson, 2002](#)). Robson interprets the case study method as "a research strategy that involves an empirical investigation of a particular contemporary phenomenon within a real-life context using various sources of evidence". Researchers highlight the importance of context, adding that within a case study, the boundaries between the objective of the study and the context in which the latter takes place are not well defined ([Yin, 2003](#)).

According to Morris and Wood, the choice of case study strategy is easily used in cases where it is necessary to obtain a complete and detailed picture of a phenomenon, ([Morris et al., 1991](#)). The appropriateness of a case study strategy in relation to the research topic and objective becomes even clearer when compared to another strategy, in this case quantitative surveys. In fact, even according to this strategy the study can be developed, but the ability to research would be limited by the number of variables, the size of the sample, and the data necessary to ensure the results.

A case study can consider four different variants based on two characteristic dimensions, ([Millward et al., 1992](#)). It is necessary to make a distinction between:

- One case study and several case studies: depending on the number of real cases considered.
- Holistic and incorporated case: depending on the level of used analysis.

The holistic case considers the business as a single reality to be analyzed. In the incorporated case, the context is the same but the level of analysis is more detailed, organized in the ranks of different departments, different offices, etc. ([Yin, 2003](#)). Yin does not recommend using the single-case strategy because he sees it as appropriate only in critical or unique cases. Based on the topic of the study, it is more appropriate to use the case study strategy because the topic of the study is not presented as a unique case, since intellectual capital is a typical and critical element for all businesses in Tirana and not only.

The research in our case study is based on over 200 large and medium-sized businesses operating in Tirana. Data analysis will be developed for each business separately, and within each business will be developed a series of other analyzes necessary for the case study.

This data analysis is appropriate for several reasons:

□ It allows us to highlight the role of intellectual capital in innovation and competitiveness of businesses in the study area.

□ It allows us to highlight the way each business uses the skills acquired over time of its intellectual capital.

Based on the research questions and the research objective, will be verified the importance of intellectual capital in innovation and competitiveness of medium and large businesses in Tirana. From the above, it is concluded that the most appropriate research strategy for this case study is the case study. This study will be carried out for three years in such a way as to have the necessary time for the development of a detailed analysis. This will be made possible by the well-defined organization of data collection phases, referring not only to current data, but also to previous business data.

4. Data collection

The methodology of this paper will be based on primary and secondary data. Primary data will be obtained through interviews and questionnaires carried out in different businesses. Descriptive statistics analysis will be used, where through graphs and tables processed with the SPSS program, the various questions that will be contained in the questionnaire will be reflected and analyzed, which will be distributed to different businesses. An important moment of the methodology is also the use of econometric models where through the EVIEWS program, after the data have been collected and processed, the appropriate econometric models will be used to reflect the relationships between the variables taken in the study and the testing of the relevant hypotheses.

RESULTS

The analysis made above in this paper clearly shows the importance of intellectual capital in the development of innovation in Albanian businesses. As mentioned above, it is noted that this paper is an integral part of a doctoral thesis focusing on the role of intellectual capital in the creation of innovation in businesses. The pillar of this paper is the methodological approach that will be used in the study, starting with an introduction to methodology and the importance of scientific research. It is analyzed in details which are the main characteristics of basic research and applied research. Another important thing mentioned above is the strategy through which the paper will proceed, distinguishing between a case study and several case studies, as well as the difference between a holistic case and an incorporated case. The third phase of the methodology of this scientific paper deals precisely with data collection through questionnaires that will be developed and the processing of the results to determine the role of intellectual capital and its components in creating innovation and business competitiveness.

References

- 1) Adams, G. and Schvaneveldt, J. (1991) *Understanding Research Methods* (2nd end), New York, Longman.
- 2) Beattie, V., & Thomson, S. J. (2007). Lifting the lid on the use of content analysis to investigate
- 3) Intellectual capital disclosures. *Accounting Forum*, 31, 129–163.
- 4) Chu, P. Y., Lin, Y. L., Hsiung, H. H., & Liu, T. Y. (2006). Intellectual capital: An empirical study of ITRI. *Technological Forecasting & Social Change*, 73, 886–902.
- 5) Cully, M., O'Reilly, A., Millward, N., Forth, J., Woodlands, S., Dix, G. and Bryson, A. (1999) *The 1998 Workplace Employment Relations Survey: First Findings* (online). Available from: <http://www.dti.gov.uk/emar>.

- 6) Gibbons, M.L., Limoges, H., Nowotny, S., Schwartzman, P., Scott, P. and Trow, M. (1994). *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage.
- 7) Gitto, D. S. (2011). Scambi di conoscenza e flussi di capitale Intellettuale nelle relazioni interorganizzative tra PMI, (pagina 81), Italia.
- 8) Kim, T., Yoo, J. J. E., & Lee, G. (2010). The HOINCAP scale: measuring intellectual capital in the hotel industry. *The Service Industries Journal*, First published on: 28 September 2010.
- 9) Meca, E. G., & Martinez, I. (2007). The use of intellectual capital information in investment
- 10) Decisions: An empirical study using analyst reports. *The International Journal of Accounting*, 42, 57–81.
- 11) Millward, N., Stevens, M., Smart, D. and Hawes, W.R. (1992) *Workplace Industrial Relations in Transition*, Aldershot, Dartmouth.
- 12) Morris, T., and Wood, S. (1991) 'Testing the survey method: continuity and change in British industrial relations', *Work Employment and Society* 5:2, 259-82.
- 13) Ramezan, M. (2011). Intellectual capital and organizational organic structure in knowledge society: How are these concepts related? *International Journal of Information Management*, 31, 88–95.
- 14) Robson, C. (2002) *Real World Research* (2nd edn), Oxford, Blackwell.
- 15) Rudez, H. N., & Mihalic, T. (2007). Intellectual capital in the hotel industry: A case study from
- 16) Slovenia. *Hospitality Management*, 26, 188–199.
- 17) Saunders, M., Lewis, P. and Thornhill, A. (2007). *Research Methods for Business Students* (4th ed.). Arlow, England: Prentice Hall.
- 18) Starkey, K. and Madan, P. (2001). "Bridging the relevance gap: aligning stakeholders in the future of management research", *British Journal of Management*, 12, Special Issue, 3-26.
- 19) Tai, W. S., & Chen, C. T. (2009). A new evaluation model for intellectual capital based on computing with linguistic variable. *Expert Systems with Applications*, 36, 3483–3488.
- 20) Taylor, F. W. (1997). *The principles of scientific management*. Dover Publications. (Original work published 1911).
- 21) Torres, M. R. (2006). A procedure to Design a Structural and Measurement Model of Intellectual Capital: An Explorative Study. *Information and Management*, 43, 617-62.
- 22) Wall, A. (2005). The measurement and management of intellectual capital in the public sector. *Public Management Review*, 7(2), 289-303.
- 23) Yin, R.K. (2003) *Case Study Research – Design and Methods*, SAGE Publications.

Optimizim i Inteligjencës së Biznesit

Besmir Kanushi¹, Grigorina Boce², Lorela Reci³

¹*Departamenti Teknologji Informacioni, Fakulteti Informatikës, KUB, Tiranë, Shqipëri*

²*Departamenti Teknologji Informacioni, Fakulteti Informatikës, Universiteti Mesdhetar i Shqipërisë*

³*Departamenti Informatike Biznesi, Fakulteti Inxhinierise dhe Shkencave Kompjuterike, Kolegji Universitar i Biznesit, Tiranë, Shqipëri*

**Corresponding Author: e-mail: bkanushi@kub.edu.al, besmir.kanushi@umsh.edu.al*

Abstrakt

Inteligjenca e Biznesit (IB) luan një rol kyç në mbështetjen e vendimmarrjes strategjike dhe operacionale për organizatat moderne. Megjithatë, përfitimi maksimal nga IB kërkon jo vetëm mbledhjen dhe analizimin e të dhënave, por edhe optimizimin e të gjitha proceseve të përfshira. Ky artikull shqyrton qasjet dhe teknologjitë më të fundit për optimizimin e IB, duke përfshirë përdorimin e inteligjencës artificiale (IA), mësimit të makinerive (MM), dhe automatizimit të proceseve për të përmirësuar shpejtësinë, saktësinë dhe ndikimin e analizave të të dhënave. Përmes një studimi të rasteve dhe analizave empirike, artikulli identifikon praktikatat më të mira për integrimin e mjeteve të avancuara analitike në platformat e IB, duke adresuar njëkohësisht sfidat si cilësia e të dhënave, siguria dhe përshtatshmëria me nevojat e biznesit. Rezultatet tregojnë se organizatat që adoptojnë qasje të optimizuara të IB arrijnë një përmirësim të ndjeshëm në efikasitetin operativ dhe një aftësi më të madhe për të parashikuar dhe reaguar ndaj ndryshimeve të tregut. Ky studim kontribuon në literaturën ekzistuese duke ofruar një kornizë praktike për optimizimin e IB në kontekste të ndryshme organizative.

Fjalë kyçe: *Inteligjenca e Biznesit, Optimizimi, Inteligjenca Artificiale, Mësimi i Makinerive, Data Analytics, Proces Automatik.*

1. Hyrje

Sfondi i problemit

Me rritjen eksponenciale të sasisë së të dhënave që organizatat gjenerojnë dhe mbledhin, Inteligjenca e Biznesit (IB) është bërë një komponent i domosdoshëm për mbështetjen e vendimmarrjes së bazuar në të dhëna. Pavarësisht përparimeve të konsiderueshme në mjetet dhe platformat e IB, shumë organizata ende përballen me sfida të rëndësishme në shfrytëzimin e plotë të potencialit të këtyre zgjidhjeve.

Qëllimi

Qëllimi kryesor i këtij punimi është të eksplorojë dhe të propozojë qasje efektive për optimizimin e Inteligjencës së Biznesit (IB) në mënyrë që të përmirësohet procesi i vendimmarrjes në organizata.

Objektivat e punimit

Ky punim ka disa objektiva të cilat janë realizuar. Këto objektiva janë:

1. Të analizojë gjendjen aktuale të Inteligjencës së Biznesit (IB) në organizata, duke identifikuar praktikrat, mjetet dhe metodologjitë më të përdorura.
2. Të identifikojë sfidat dhe pengesat që organizatat përballen gjatë implementimit dhe përdorimit të sistemeve të IB, përfshirë cilësinë e të dhënave, shpejtësinë e përpunimit dhe kompleksitetin teknologjik.
3. Të shqyrtojë rolin e teknologjive bashkëkohore si Inteligjenca Artificiale (IA), Mësimi i Makinerive (MM) dhe Automatizimi i Proceseve në optimizimin e performancës së IB.

1.1. Vlerësimi i përdoruesve potencial të BI

BI mund të ketë një bashkësi të madhe dhe të ndryshme përdoruesish. Suksesi i BI mbështetet konsiderueshëm nga personeli i organizatës i cili do ta përdori më së shumti atë dhe nga nevojat e tyre. Përfitimi i të gjithë ndërmarrjes nga ky implementim është një nga aspektet më të rëndësishme për implementimin e suksesshëm të BI. Kjo nënkupton që ka të ngjarë të ketë një mori përdoruesish në ndërmarrje, shumica e të cilëve mund të përfshihen nga nisja e investimit të vendimeve në një DW. Nuk është e habitshme, që të ketë përdorues të cilët fokusohen në nivelin strategjik, edhe pse janë më të orientuar në nivelin taktik.

Siç shihet në figurën e mëposhtme përdoruesit e BI mund të ndahen në tre kategori: analistë të mirëfilltë, përdorues rastësor dhe ad-hoc dhe përdoruesit.

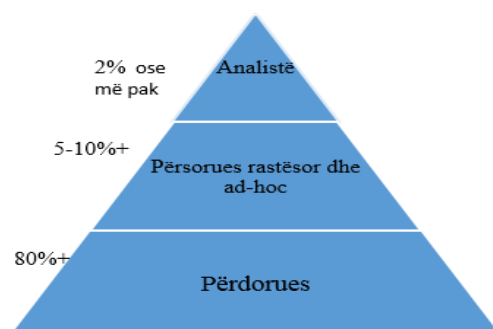

Figura 1. Përdoruesit fundor sipas aftësive teknike (Biare, 2003)

Analistët janë përdoruesit me njohuri në teknologjinë e informacionit, të cilët mund të realizojnë analiza të larta teknike dhe do të gjenerojnë informacion të vlefshëm për organizatën. Këta përdorues shumicën e rasteve nuk e kalojnë 2%.

Përdoruesit rastësor dhe ad-hoc janë ata përdorues që mund të ekzekutojnë raporte ose të krijojnë pyetësore sipas kërkesave të tyre. Këta përdorues nuk janë vendimmarrësit, por specialistë që përgatisin informacion për punonjësit në nivelet më të larta.

80% të përdoruesëve që përfitojnë dhe nga implementimi i BI, janë pjesa tjetër e drejtuesve dhe menaxherëve të lartë. Këta përdorues zakonisht nuk kanë shumë njohuri mbi teknologjinë e informacionit apo sistemin në detaj, por ata përdorin njohuritë e BI në vendimet e tyre.

Klasat e ndryshme të përdoruesëve të BI të cilët ekzistojnë në një organizatë mund të ndihmojnë në drejtimin e mënyrës së strukturimit të DW, në tipin e mjeteve BI dhe në programe të tjerë mbështetës që nevojiten. Anëtarët e çdo grupi janë burim i shkëlqyer informacioni në caktimin e kostos dhe përfitimit të projekteve specifike BI në një kohë që është vendosur një DW. Pra, vlerësimi i përshtatshëm i klasave të ndryshme të përdoruesëve potencial është një karakteristikë e rëndësishme e një kompanie që do të implementojë BI.

2. Planifikimi i përshtatshëm me strategjinë e biznesit

Arsyeja kryesore për investimin në BI lidhet me strategjinë e biznesit të kompanisë. BI nuk është thjesht një detyrë teknike për departamentin e sistemit të informacionit. Implementimi i BI shërben si një mënyrë për të ndryshuar mënyrën sesi kompania drejton biznesin duke përdorur të dhënat për të përmirësuar proceset e saj të biznesit dhe për të transformuar proceset e vendimmarrjes. Një parakusht i domosdoshëm që këshillohet nga shumë përdorues të suksesshëm të BI është një framework për planifikimin BI. Një framework, i zhvilluar nga Gartner, Inc. (2004), shpërndan planifikimin dhe ekzekutimin në komponentët Biznes, Organizim, Funksionim dhe Infrastrukturë. Në nivelin e biznesit dhe organizimit, objektivat strategjike dhe operacionale duhet të përcaktohen derisa të konsiderohen aftësitë organizative të disponueshme për të arritur këto objektiva. Menaxherët e nismës BI duhet të:

- Përcaktojnë një plan të detajuar veprimi,
- Vlerësojnë avantazhet e implementimit BI,
- Përgatisin organizatën për këtë ndryshim.

Një tjetër çështje kritike për implementimin e suksesshëm të BI është integrimi i projekteve të ndryshme BI (shumë ndërmarrje përdorin projekte të ndryshme BI) midis tyre dhe me sistemet e tjera IT në organizatë dhe partnerët e saj të biznesit.

Implementimi dhe ngritja e një qendre BI në kompani do të fillojë nëse:

- Strategjia e kompanisë është lidhur ngushtë me iniciativën DW dhe BI,
- Sistemi i informacionit të kompanisë është ose mund të jetë në gjendje të luaj rol në këtë projekt, dhe
- Komuniteti i kërkuar i përdoruesëve ekziston dhe ka motivimin e duhur. Qendra duhet të shërbejë disa ose të gjithë funksionet e mëposhtme (Gartner, 2004).
- Qendra mund të tregojë se si BI është e lidhur ngushtë me strategjinë dhe ekzekutimin e strategjisë.
- Një qendër shërben për të inkurajuar ndërveprimin midis komunitetit të përdoruesëve potencial të biznesit dhe sistemeve të informacionit të organizatës.
- Qendra mund të shërbejë si depo dhe propogandues e praktikave më të mira BI midis dhe përgjatë linjave të ndryshme të biznesit.
- Standartet e ekselencës në praktikën BI mund të mbështeten dhe inkurajohen në të gjithë kompaninë.
- Sistemet e informacionit të organizatës mund të mësojnë shumë përmes ndërveprimit me komunitetet e përdoruesëve, si njohja rreth tipeve të ndryshme të mjeteve të analizës që kërkohen.
- Komuniteti i përdoruesëve të biznesit dhe sistemet e informacionit të organizatës mund të kuptojnë më mirë përse platforma data warehouse duhet të jetë mjaft fleksibël për të siguruar ndryshimet e kërkesave të biznesit.

- Kjo mund të ndihmojë shumë palë të interesuara, si ekzekutivët e nivelit të lartë, të shikojnë se si BI mund të luajë një rol të rëndësishëm.

3. BI në kohë reale

Një tjetër faktor i BI është realizueshmëria e një mjedisi të lehtë në përdorim, që i përgjigjet kërkesave shpejt ose afërsisht në kohë reale.

Kërkesa për të aksesuar menjëherë dhe sipas nevojës informacionin është rritur. Ky informacion mund të jetë i shpërndarë. Të dhënat që kërkohen mund të jenë operacionale dhe strategjike. Si rezultat lindën një kategori produktesh të quajtura aplikacionet BI në kohë-reale. Sistemet tradicionale të BI përdorin një sasi të madhe të të dhënave statike që janë ekstraktuar, pastruar dhe ngarkuar në DW për të prodhuar raporte dhe analiza. Megjithatë, kërkesa nuk është thjesht për raportim, derisa përdoruesit kërkojnë monitorimin e biznesit, analizimin e performancës dhe kuptimin përse po ndodhin gjërat. Kjo mund t'i sigurojë përdoruesëve, të cilët kërkojnë të dinë rreth ndryshimit në të dhëna ose disponueshmërinë e raporteve, alarmeve, njoftimeve të përshtatshme në lidhje me ngjarjet dhe trendet në rritje si Web, e-mail, ose programet instant messaging (IM). Përveç kësaj, programet e biznesit mund të programohen të veprojnë në atë çfarë zbulojnë këto sisteme BI në kohë reale. Për shembull, në një program supply chain management (SCM) (menaxhim i linjës së furnizimit) automatikisht mund të vendosin një urdhër për më shumë "miniaplikacione". Kur një zbulues bie poshtë një pragu të caktuar ose një program CRM në mënyrë automatike shkakton (triggers) një prezantim shërbimi klienti dhe kontrolli i kartës së kreditit të kontrollojë një klient i cili ka vendosur një porosi online më të madhe se 10 000.

Presioni i konkurrencës në bizneset e sotme ka çuar në rritjen e kërkesës për BI në kohëreale. Qëllimi BI në kohë reale është për të zvogëluar vonesën mes sigurimit të dhënave operative dhe realizimit të analizës së këtyre të dhënave. Konsideroni një linjë ajrore që gjurmon klientët e saj më fitimprurës. Nëse një klient i kësaj kategorie ka një vonesë të gjatë për një fluturim, njoftimi i stafit aktiv të terrenit mund të ndihmojë në sigurimin e sistemit në një fluturim tjetër të konsumatorit. Këto vendime në kohë reale mund të rrisin besnikërinë e konsumatorit dhe të ardhurat.

Një klasë sistemesh që mundëson një BI të tillë në kohë reale, është Procesimi Kompleks i Ngjarjeve (Complex Event Processing -CEP) (Fig 4.2). Bizneset mund të specifikojnë modelet apo trendet e përkohshme që ata dëshirojnë për të zbuluar rrjedhjen e të dhënave operative (të referuara si ngjarje) dhe për të marrë veprimet e duhura kur këto modele ndodhin. Gjeneza e motorëve CEP ka qenë në fushën financiare, kur përdoren për aplikime të tilla si algoritmat e aksioneve tregtare, që kërkojnë zbulimin e modeleve mbi të dhëna të aksioneve valutore. Megjithatë, tani ato përdoren në fusha të tjera si për të marrë vendime në kohë reale, për shembull për monitorimin e procesit të prodhimit (sensorët RFID).

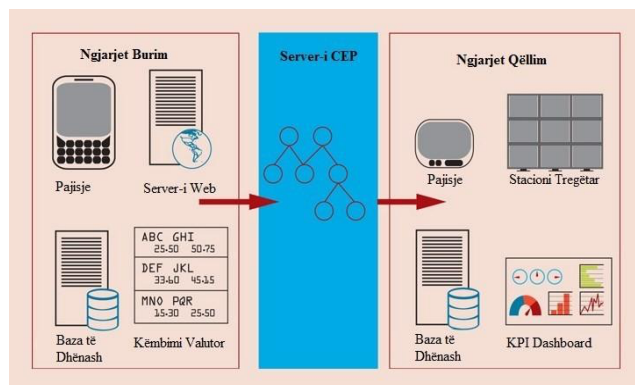

Figura 2. Arkitektura e CEP

CEP ndryshon nga BI tradicionale meqënëse të dhënat operative nuk kanë nevojë të ngarkohen në një DW para se të mund të analizohen (Fig. 4.2). Programet përcaktojnë pyetje deklaruese që mund të përmbajnë

operacione mbi rrjedhjen e të dhënave të tilla si filtrimi, shfaqja, agregimi dhe bashkimi. Ardha e ngjarjeve në rrjedhjen e të dhënave hyrëse shkakton përpunimin e pyetjes. Këto pyetje njihen si pyetje "këmbimi", ose "vazhdueshmërie", meqënëse llogaritjet mund të kryhen në mënyrë të vazhdueshme për aq kohë sa ngjarjet vazhdojnë të vijnë në rrjedhjen e të dhënave ose pyetjet ndalohen në mënyrë eksplicite. Në përgjithësi, mund të ketë pyetje të shumta të përcaktuara në të njëjtin kanal; kështu që një nga sfidat për motor CEP është ndarja në mënyrë efektive e llogaritjeve në gjitha pyetjet kur është e mundur. Këto motorë gjithashtu duhet të merren me situata ku rrjedhja e të dhënave është vonuar, mungon, ose është jashtë rendit, të cilat rrisin sfidat semantike si edhe sfidat e efikasitetit.

Disa nga probleme teknike që mund të ndodhin në CEP, janë (Chaulluri et al, 2011):

- Trajtimi i pyetje të vazhdueshme që iu referohen të dhënave në bazën e tyre (për shembull, pyetësi që i referohet një tabele të konsumatorëve që ruhet në bazën e të dhënave) pa ndikuar në kërkesat në kohë reale.
- Problemi i optimizimit të planeve të pyetësorëve mbi të dhënat rrjedhëse ka disa sfida të hapura. Në parim, përfitimi i një plani të përmirësuar ekzekutimi për një pyetje është i pakufizuar meqënëse pyetja ekzekutohet "përgjithmonë". Kjo zgjeron mundësinë e optimizimit më të plotë seç është e mundur në një DBMS tradicionale. Për më tepër, aftësia për të vëzhguar ekzekutimin e operatorëve në planin e ekzekutimit për një periudhë të zgjatur kohe, mund të jetë potencialisht e vlefshme në identifikimin e planeve nën optimalen e rrjedhjes së të dhënave. Për shembull, algoritme që kërkojnë kalimin e shumë të dhënave nuk janë më të realizueshme për rrjedhjen e të dhënave.

Implementimi i BI në sistemet bankare në Shqipëri

Shumë nga sistemet bankare në Shqipëri kanë filluar të implementojnë zgjidhjen BI. Gjatë vitit 2015 me anë të pyetësorëve kemi vlerësuar fazën në të cilën është integruar kjo zgjidhje në sistemet bankare. Modeli i përdorur në pyetësor për analizën e nivelit të maturimit të zgjidhjes BI në sistemet bankare në Shqipëri është Modeli CMMI (Capability Maturity model Integration). Ky model ka 5 faza (Figura 3).

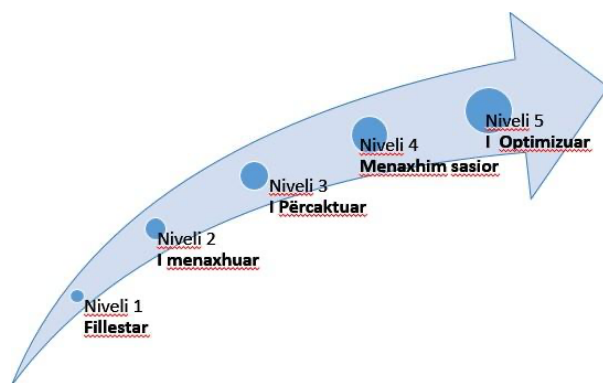

Figura 3. Niveli i maturimit (Carienge Mellou, 2005)

- Në nivelin *Fillestar* procesi është i paparshikuar dhe nuk ka një ambient të qendrueshëm për të.
- Niveli 2, *i menaxhuar*, grupi i punës përcakton një strategji, krijon planin e punës, monitoron dhe kontrollon zbatimin e saj.
- Niveli 3, *i përcaktuar*, përdoren procese specifike për menaxhimin e punës.
- Në nivelin 4, *Menaxhim sasior*, procesi është i matshëm dhe i kontrolluar.
- Në nivelin e *Optimizuar* një organizatë përmirëson procesin sipas kërkesave dhe performancës së biznesit.

Meqënëse BI është një proces është përdorur ky model për të vlerësuar nivelin e maturimit të tij. Janë vlerësuar tre fazat e BI: sigurimi i të dhënave, analizimi i të dhënave dhe marrja e vendimeve duke u bazuar në të dhënat.

Në figurën 4 paraqiten nivelet e maturimit për secilin prej nënprocese të analizuara në pyetësor (Moçka, 2015).

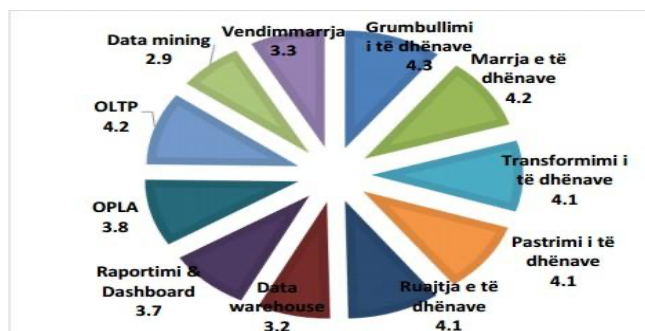

Figura 4. Nivelet e maturimit të nën-proceseve BI

Sigurimi i të dhënave është ndarë në pesë procese kryesore, niveli i maturimit të të cilave shfaqet në grafikun e mëposhtme (Figura 5).

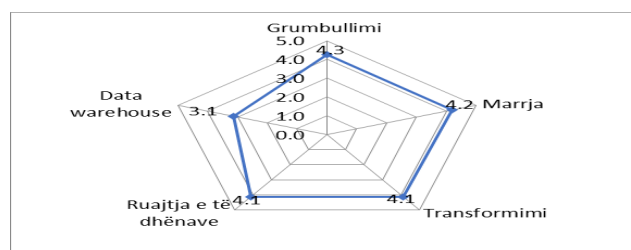

Figura 5. Procesi i sigurimit të të dhënave

- Grumbullimi i të dhënave është procesi i mbledhjes së të dhënave nga burime të ndryshme. Këto të dhëna në sistemet bankare në Shqipëri realizohen nëpërmjet ATM, POS dhe sistemeve të tjera ruajtëse. Ky proces realizohet në mënyrë sistematike dhe automatike. Niveli i tij është i kënaqshëm afërsisht i optimizuar, duke qenë se informacioni kryesor që mbledhet është ai për klientët.
- Ekstraktimi i të dhënave është procesi i marrjes së të dhënave nga mjediset operationale. Në sistemet bankare në Shqipëri edhe pse nuk ka një proces ose program specifik për këtë proces ai vlerësohet në një nivel të kënaqshëm dhe përbën mjaft interes.
- Transformimi i të dhënave është procesi i konvertimit të të dhënave nga sisteme dhe formate të ndryshme në një format konsistent. Në banka ky transformim realizohet nga aplikacione të ndryshme.
- Pastrimi i të dhënave është procesi i heqjes së gabimeve nga të dhënat burim dhe në sistemet bankare ky proces realizohet dy herë në vit për qëllime financiare.
- Ruajtja e të dhënave realizohet në mënyrë automatike dhe përmban informacionin që do të kalojë në data warehouse. Në të përfshihen kontrollet, ruajtjet, kopjimet, monitorimi 24 ore dhe konsiderohet si i kompletuar.
- Data warehouse nuk është e zhvilluar dhe integruar në të gjitha sistemet bankare në Shqipëri. Aktiviteti zakonisht realizohet nga mjete të ndryshme për programe të ndryshme.

Analizimi i të dhënave dhe niveli i maturimit të tij paraqitet në figurën 6.

- Mjetet e raportimit dhe dashboard-et duhet të jenë të qarta dhe sa më të drejtpërdrejta për ti paraqitur informacionin e duhur punonjësve të duhur. Në sistemet bankare në Shqipëri ekzistojnë sistemet

që gjenrojnë grafik për tregues të ndryshëm, por sisteme automatike për gjenerimin e raporteve në pak banka ekzistojnë

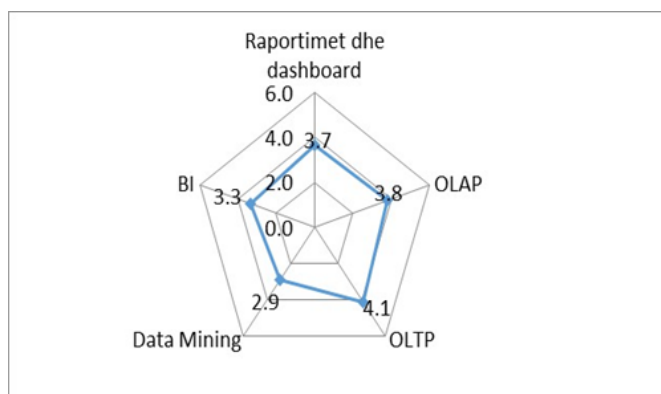

Figura 6. Procesi i analizimit të të dhënave

- OLAP (OnLine Analytical Processing) mundëson paraqitjen e të dhënave në dimensione të ndryshme në kohë. Këto analizime në sistemet bankare në Shqipëri realizohen nga mjete statistikore ose nga menaxherët sipas raporteve, porceset analitike janë në zhvillim.
- OLTP (OnLine Transaction Processing) i referohet procesimit dhe përgjigjes së menjëhershme të kërkesave të përdoruesëve nga sistemi, si p.sh. ATM (Automatic Teller Machine). Sistemet OLTP janë implementuar në sistemet bankare në Shqipëri si bazat e të dhënave kryesore dhe të gjitha proceset realizohen online në të dhëna. OLTP duhet të monitorohet në çdo kohë dhe të ruaj ndryshimet rregullisht.
- Data mining nuk është integruar dhe vlerësuar në nivel të kënaqshëm në sistemet bankare në Shqipëri.

Vlerat mesatare për secilën prej fazave kryesore të BI, duke përfshirë dhe marrjen e veprimeve mbi të dhënat, paraqiten në grafikun e mëposhtme (Figura 7).

Figura 7. Niveli i maturimit të nënfazave BI në sistemet bankare në Shqipëri

Sipas rezultateve të pyetësorit niveli i maturimit të BI në sistemet bankare është midis nivelit 3 dhe 4. Kjo do të thotë se ne kemi disa procese të përcaktuara, ku nënproceset janë në nivelet:

- Sigurimi i të dhënave është në nivelin e katërt, pra janë disa procese të kontrolluara dhe të matshme. Grumbullimi, transformimi dhe ruajtja e të dhënave janë më mirë të menaxhuara dhe aplikuar. Data Warehouse është në një nivel më të ulët.
- Analiza e të dhënave është midis nivelit të tretë dhe të katërt, ku nënproceset janë të mirëpërcaktuara dhe po bëhen më të menaxhuara. Në këtë fazë data mining është më pak e aplikuar.
- Marrja e vendimeve duke u bazuar në të dhënat është në nivelin e tretë. Bankat janë të interesuara të analizojnë dhe marrin vendime duke u bazuar në analizën e të dhënave. Disaprocese praktike janë vendosur në banka për këtë qëllim.

Nga rezultatet e gjeneruara vëmë re se implementimi i BI në sistemet bankare në Shqipëri ende nuk ka aplikim të plotë. Përmirësimi i data warehouse në këto banka, si një nga nënproceset kryesore të BI mund të përmirësojë nivelin e maturimit.

4. Rekomandime

Bazuar në analizën dhe gjetjet e këtij punimi mbi optimizimin e Inteligjencës së Biznesit (IB), rekomandohen hapat e mëposhtëm për organizatat që dëshirojnë të përmirësojnë performancën e tyre përmes përdorimit efektiv të IB:

Implementimi i mekanizmave të automatizuar për pastrimin dhe integrimin e të dhënave nga burime të ndryshme për të siguruar saktësinë dhe koherencën e tyre.

Integrimi i Inteligjencës Artificiale (IA) dhe Mësimin e Makinerive (MM) në sistemet e IB për të automatizuar analizat e të dhënave dhe për të krijuar modele parashikuese më të sakta.

Eksplorimi i përdorimit të automatizimit të proceseve për të reduktuar ndërhyrjen manuale dhe për të përmirësuar efikasitetin operativ.

Adoptimi i platformave IB që janë fleksibile dhe të përshtatshme për nevojat specifike të biznesit tuaj, duke marrë parasysh lehtësinë e përdorimit dhe mundësitë për personalizim.

Sigurimi që mjetet e zgjedhura të ofrojnë integrim të lehtë me sistemet ekzistuese dhe të mbështesin analitikën në kohë reale.

Inkurajimi i një kulture ku vendimmarrja bazohet në të dhëna dhe jo vetëm në intuitë apo përvojë personale.

Përdorimi i analizës së vazhdueshme për të identifikuar fushat për përmirësim dhe për të optimizuar më tej proceset e IB.

5. Konkluzionet

Optimizimi i Inteligjencës së Biznesit (IB) përfaqëson një domosdoshmëri për organizatat që synojnë të përmirësojnë vendimmarrjen e tyre strategjike dhe operacionale në një mjedis biznesi gjithnjë e më konkurrues dhe dinamik. Ky punim ka adresuar sfidat kryesore me të cilat përballen organizatat në implementimin dhe përdorimin e sistemeve të IB, si dhe ka propozuar qasje dhe teknologji bashkëkohore për të maksimizuar përfitimet e tyre.

Gjetjet kryesore të këtij punimi përfshijnë:

- 1) **Përmirësimi i Cilësisë së të Dhënave:** Një nga elementët kyç për optimizimin e IB është sigurimi i cilësisë së lartë të të dhënave përmes pastrimit, integritetit dhe standardizimit të tyre.
- 2) **Rritja e Shpejtësisë dhe Saktësisë përmes Teknologjisë:** Përdorimi i Inteligjencës Artificiale (IA) dhe Mësimin të Makinerive (MM) kontribuon në automatizimin e analizave dhe ndërtimin e modeleve analitike të avancuara që ndihmojnë në parashikimin e tendencave të tregut dhe optimizimin e operacioneve të biznesit.
- 3) **Lehtësimi i Përdorimit të Sistemeve të IB:** Zgjidhjet e thjeshta dhe miqësore për përdoruesit jo-teknikë rrisin aksesin dhe përfshirjen e të gjitha niveleve të menaxhimit në procesin e vendimmarrjes.
- 4) **Ndikimi i Optimizimit të IB në Performancën e Biznesit:** Organizatat që adoptojnë qasje të optimizuara të IB përjetojnë një përmirësim të ndjeshëm në efikasitetin operativ, fleksibilitetin strategjik dhe aftësinë për të reaguar shpejt ndaj ndryshimeve të tregut.

Referenca

- 1) Barquin, R. (2007). *On Government Procurement and Business Intelligence*. [online] Available at: www.b-eye-network.com
 - 2) Biare, M. (2003). *Business Intelligence for the Enterprise*. Pearson Education.
 - 3) Blumberg, R. & Atre, S. (2003). The Problem with Unstructured Data. *DM Review*, 13(3), pp. 42–47.
 - 4) Mellou, C. (2005). *Capability Maturity Model Integration (CMMI) Overview*. [online] Available at: http://elsmar.com/pdf_files/cmmi-overview05.pdf.
 - 5) Chan, P., Fan, W., Prodromidis, A. & Stolfo, S. (1999). Distributed Data Mining in Credit Card Fraud Detection. *IEEE*.
 - 6) Clark, T., Jones, M. & Armstrong, C. (2007). The Dynamic Structure of Management Support Systems: Theory Development, Research Focus, and Direction. *MIS Quarterly*, 31(3), pp. 579–615.
 - 7) Dawar, A. (2015). *Apache Spark vs. MapReduce*. [online] Available at: www.mapr.com
 - 8) Evelson, B. & Nicolson, N. (2008). *Business Intelligence*. Forrester Research.
 - 9) Evelson, B. (2015). *The Forrester Wave™: Agile Business Intelligence Platforms, Q3 2015*. Forrester Research.
 - 10) Ferguson, M. (2012). Architecting a Big Data Platform for Analytics. *Intelligent Business Strategies*, pp. 4–7.
 - 11) Gartner (2012). *Business Intelligence and Performance Management Key Initiative Overview*. Report ID G00228848, Gartner.
 - 12) Gartner Inc. (n.d.). *Business Intelligence*. [online] Available at: www.gartner.com
 - 13) Gray, P. & Negash, S. (2008). Business Intelligence. In: C.W. Holsapple & F. Burstein, eds. *Handbook on Decision Support Systems 2*. Springer, pp. 175–193.
 - 14) Golfarelli, M., Rizzi, S. & Cella, I. (2004). Beyond data warehousing: what's next in business intelligence? In: *Proceedings of the 7th ACM International Workshop on Data Warehousing and OLAP*. ACM, Washington, DC, USA.
- Heller, M. (2015). Self-service BI review: Tableau vs. Qlik Sense vs. Power BI. [online] *InfoWorld*. Available at: <http://www.infoworld.com/article/2944806/data-visualization/self-service-bi-review-tableau-vs-qlik-sense-vs-power-bi.html#tk.ifw-inf>

Ekonomia e Gjelbër si Zgjidhje për Harmonizimin e Lirisë Ekonomike dhe Ruajtjes së Mjedisit

Doc. Dr. Gazmend Beshi

*Dekan i Fakultetit të Shkencave Ekonomike, Universiteti Ndërkombëtar i Strugës, Maqedonia e Veriut
Ekspert dhe Auditues Mjedisor*

Abstrakt

Në epokën e globalizimit dhe zhvillimit të shpejtë ekonomik, sfida e madhe e kohës sonë mbetet balancimi midis rritjes ekonomike dhe mbrojtjes së mjedisit. Ekonomia e gjelbër ofron një paradigmë të re zhvillimi që synon të harmonizojë lirinë ekonomike me objektivat e qëndrueshmërisë mjedisore. Ky model ekonomie promovon inovacionin, efikasitetin dhe përdorimin e burimeve të rinovueshme, duke krijuar një ekuilibër mes zhvillimit të sektorëve ekonomikë dhe reduktimit të ndikimit negativ në ekosisteme.

Ky studim analizon rolin e ekonomisë së gjelbër si një mekanizëm kyç për sigurimin e rritjes së qëndrueshme dhe zhvillimit afatgjatë, duke eksploruar politikat publike, reformat rregullatore dhe instrumentet financiare që mundësojnë kalimin drejt një ekonomie me emetime të ulëta të karbonit. Përmes një analize krahasimore të praktikave të suksesshme në vende të ndryshme, trajtohet ndikimi i politikave të ekonomisë së gjelbër në krijimin e vendeve të reja të punës, rritjen e konkurrueshmërisë dhe përmirësimin e cilësisë së jetës.

Gjithashtu, ky punim diskuton sfidat kryesore që lidhen me tranzicionin drejt një ekonomie të gjelbër, përfshirë pengesat institucionale, financimin e projekteve të qëndrueshme dhe ndryshimin e paradigmeve të konsumit dhe prodhimit. Në përfundim, argumentojmë se ekonomia e gjelbër nuk është vetëm një opsion për të ardhmen, por një domosdoshmëri për të siguruar një model zhvillimi që respekton kufijtë ekologjikë të planetit, duke ruajtur njëkohësisht konkurrencën dhe inovacionin ekonomik.

Fjalë kyçe: Ekonomia e gjelbër, zhvillimi i qëndrueshëm, inovacion ekologjik, politika mjedisore, konkurrueshmëri ekonomike, tranzicioni energjetik.

1. Hyrje

Në epokën moderne të globalizimit dhe urbanizimit të shpejtë, bota po përballlet me një dualitet kompleks: si të mbështesë rritjen ekonomike të qëndrueshme dhe në të njëjtën kohë të ruajë ekosistemet natyrore që garantojnë jetën dhe mirëqenien e brezave të ardhshëm.

Tradicionalisht, zhvillimi ekonomik është parë si një proces që shpesh vjen në kundërshtim me mbrojtjen e mjedisit, duke gjeneruar ndotje, shfrytëzim të pakufizuar të burimeve natyrore dhe dëmtim të biodiversitetit. Megjithatë, koncepti i ekonomisë së gjelbër ka dalë në skenën ndërkombëtare si një alternativë novatore dhe gjithëpërfshirëse, që synon të kapërcejë këtë konflikt të përhershëm përmes një qasjeje integruese dhe të qëndrueshme.

Ekonomia e gjelbër nënkupton një model zhvillimi që promovon mirëqenie njerëzore dhe barazi sociale, ndërsa redukton në mënyrë të konsiderueshme rreziqet mjedisore dhe krizën ekologjike. Ky koncept, i mbështetur nga organizata ndërkombëtare si UNEP dhe OECD, nuk është më një ideal teorik, por një nevojë pragmatike për shtetet që përballen me presionin për të transformuar strukturat e tyre ekonomike në përputhje me objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm (SDGs). Në këtë kontekst, çështja qendrore që trajton ky punim është: Si mund të harmonizohet liria ekonomike – si një shtyllë e ekonomisë së tregut të lirë – me objektivin jetik të ruajtjes së mjedisit?

Qasja liberale në ekonomi ka promovuar për dekada me radhë efikasitetin e tregjeve, nxitjen e konkurrencës dhe reduktimin e ndërhyrjes shtetërore. Megjithatë, mungesa e rregullimit në fushën e mjedisit ka prodhuar kosto të mëdha negative që nuk janë reflektuar në treg, të njohura si 'externalities'. Pikërisht këtu hyn në lojë roli i ekonomisë së gjelbër, e cila kërkon të korrigjojë këto defekte përmes ndërhyrjeve inteligjente – siç janë taksat ekologjike, subvencionet për energjinë e pastër dhe investimet publike në infrastrukturën e gjelbër. Ky model nuk mohon lirinë ekonomike, përkundrazi, e vendos atë në një kornizë të përgjegjshme dhe të ndërgjegjshme, ku konkurrenca dhe inovacioni shërbejnë si mjete për arritjen e objektivave ekologjikë.

Në thelb, qëllimi i këtij punimi është të analizojë në mënyrë teorike dhe empirike se si ekonomia e gjelbër mund të ofrojë një zgjidhje të qëndrueshme dhe të drejtë për të adresuar sfidën e dyfishtë të zhvillimit dhe ruajtjes së mjedisit. Punimi do të shqyrtojë se si mund të ruhet një ekuilibër funksional midis nevojës për zhvillim ekonomik dhe detyrimit moral për të mbrojtur mjedisin. Për këtë qëllim, do të analizohen modelet më të suksesshme të vendeve që kanë integruar politikat e gjelbra në strategjitë e tyre ekonomike, si dhe mundësitë konkrete të aplikimit të këtyre praktikave në kontekstin e Shqipërisë dhe vendeve të Ballkanit Perëndimor.

Në këtë mënyrë, punimi synon të kontribuojë në literaturën shkencore përmes një perspektive kritike dhe të argumentuar mbi mundësitë reale që ofron ekonomia e gjelbër si një paradigmë për rishpikjen e zhvillimit. Ai fton lexuesin të reflektojë përtej modeleve klasike të rritjes ekonomike dhe të përqafojë një vizion të ri, ku rritja ekonomike, drejtësia sociale dhe ruajtja e natyrës nuk përjashtojnë njëra-tjetrën, por përbëjnë një trinom të domosdoshëm për të ardhmen.

Përmbajtja i Punimit Shkencor:

1. Kuadri teorik dhe konceptual i ekonomisë së gjelbër.

1.1 Definimi dhe evolucioni historik i ekonomisë së gjelbër.

Ekonomia e gjelbër është një qasje e re zhvillimore që vendos në qendër jo vetëm përfitimin ekonomik, por edhe ruajtjen e burimeve natyrore, drejtësinë sociale dhe barazinë ndërbrezore. Koncepti u artikulua fillimisht nga UNEP në vitin 2008 si përgjigje ndaj krizave të shumta globale – ekonomike, mjedisore dhe sociale.

1.2 Pilarët themelorë të ekonomisë së gjelbër.

Trupëzimi i ekonomisë së gjelbër qëndron mbi tre shtylla: përfshirja ekonomike dhe sociale, efienca në përdorimin e burimeve natyrore, dhe zvogëlimi i ndikimit mjedisor.

2. Liria ekonomike dhe tensionet me ruajtjen e mjedisit.

2.1 Perspektiva neoliberales dhe kufizimet mjedisore.

Liria ekonomike garanton rritje ekonomike, por mungesa e rregullimit ka prodhuar eksternalitet negativë që nuk reflektohen në treg.

2.2 Nevoja për ndërhyrje të mençura të shtetit.

Shteti mund të veprojë si katalizator për ekonominë e gjelbër përmes taksave ekologjike, subvencioneve dhe rregulloreve të qëndrueshme.

3. Politikat publike për një ekonomi të gjelbër.

3.1 Modele ndërkombëtare të suksesshme.

Gjermania (Energiewende), Danimarka (energji nga era dhe biomasë), dhe Koreja e Jugut (stimuj të gjelbër pas krizës 2008) janë shembuj referencë.

3.2 Instrumentet politike për Shqipërinë dhe Ballkanin.

Përfshijnë integrimin e kriterëve mjedisore në prokurime publike, mbështetje për ndërmarrjet e gjelbra dhe trajnime për punë të qëndrueshme.

4. Ekonomia e gjelbër si burim i përfitimeve të qëndrueshme.

4.1 Rritja e vendeve të punës.

ILO (2022) parashikon mbi 24 milion vende pune të reja deri më 2030 në sektorë të rinovueshëm.

4.2 Investimet private dhe inovacioni teknologjik.

Fushat prioritare përfshijnë riciklimin, arkitekturën e qëndrueshme dhe transportin urban të pastër.

5. Barrierat dhe sfidat në zbatimin e ekonomisë së gjelbër.

5.1 Kufizime institucionale dhe mungesë bashkëpunimi.

Mungesa e koordinimit ndër-institucional pengon zbatimin efektiv të politikave të gjelbra.

5.2 Kostot fillestare të larta.

Tranzicioni kërkon investime të mëdha fillestare, shpesh të papërballueshme pa mbështetje ndërkombëtare.

6. Perspektiva për një zhvillim të integruar dhe të drejtë.

Ekonomia e gjelbër ofron një paradigmë të re ku progresi ekonomik, drejtësia sociale dhe mbrojtja e mjedisit nuk përjashtojnë njëra-tjetrën.

Figurat, Tabelat dhe Ekuacionet:

3.1 Përdorimi i Figurave dhe Tabelave.

Në punimet akademike, figurat dhe tabelat luajnë një rol kyç për të vizualizuar të dhëna të përpunuara, rezultate empirike dhe përmbledhje të krahasimeve komplekse. Ato ndihmojnë në thjeshtimin e përmbajtjes teknike dhe përmirësojnë kuptueshmërinë e argumenteve të zhvilluara.

Tabela 1. Investimet në sektorë të gjelbër në Shqipëri (2018–2023)

Viti	Energjia e rinovueshme (mln €)	Transport i pastër (mln €)	Riciklim & Mbetje (mln €)
2018	24.5	10.1	5.2
2019	30.3	13.7	6.5
2020	33.0	16.4	7.8
2021	38.6	21.0	9.1
2022	45.2	26.8	10.4
2023	50.0	32.1	12.3

Burimi: INSTAT, Ministria e Infrastrukturës dhe Energjisë, 2024.

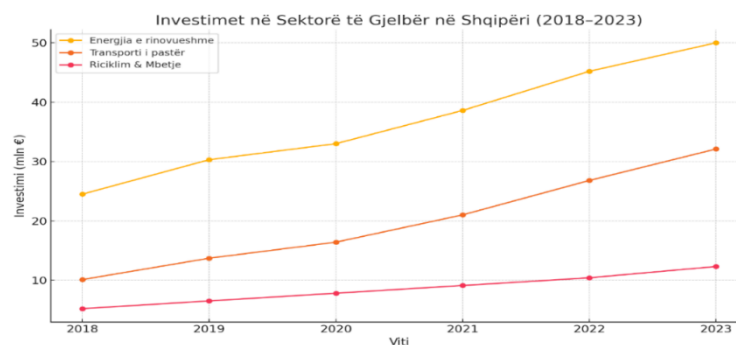

Figure 1-Rritja e investimeve në energji të rinovueshme në Shqipëri (2018–2023) (Figura e ndarë në dy pjesë: (a) për energjinë diellore; (b) për energjinë e erës.)

3.2 Përdorimi i Ekuacioneve në Punim.

Ekuacionet përdoren për të formuluar matematikisht konceptet ekonomike ose për të modeluar ndikimin e politikave të gjelbra në treg. Ekuacionet duhet të paraqiten në mënyrë të qartë, të ndjekin numerimin progresiv dhe të përdorin editorin e Microsoft Equation ose MathType.

Shembull i një ekuacioni për kosto të karbonit:

$$CMD = \Delta D / \Delta E = (D_1 - D_0) / (E_1 - E_0) \quad (1)$$

ku:

- D është dëmi ekonomik nga ndotja (në €),
- E është niveli i emetimeve të CO₂ në ton,
- CMD është kostoja marginale e dëmit nga ndotja.

Shembull i një ekuacioni për efikasitetin e teknologjive të pastra:

Efienca = Prodhimi i energjisë së pastër / Kostoja totale e investimit

3.3 Rezultatet e përmbledhura dhe analiza e të dhënave.

Përveç tabelave dhe figurave formale, teksti i punimit do të përfshijë shpjegime narrative dhe analiza të të dhënave që nuk paraqiten grafikisht por mbështesin konkluzionet.

Shembull: Gjatë viteve 2018–2023, investimet në sektorët e gjelbër në Shqipëri janë rritur me një mesatare vjetore prej 14.8%, me përqendrim të dukshëm në energjinë diellore dhe infrastruktura të transportit të pastër urban.

Konkluzion:

Pas një analize të thelluar të teorive ekonomike, politikave publike dhe praktikave ndërkombëtare, ky punim arrin në disa përfundime thelbësore që mbështesin idenë se ekonomia e gjelbër përfaqëson një **paradigmë të re zhvillimore**, e cila nuk e vë në kundërshtim lirinë ekonomike me ruajtjen e mjedisit, por i ndërthur ato në një strategji të përbashkët dhe afatgjatë.

Në kontrast me modelet tradicionale të zhvillimit që shohin mjedisin si burim të pafundëm dhe të jashtëm ndaj mekanizmave të tregut, ekonomia e gjelbër e koncepton natyrën si **kapital natyror i matshëm**, i cili meriton të përfshihet në çdo analizë ekonomike. Me fjalë të tjera, zhvillimi ekonomik nuk duhet të jetë vetëm për lirinë për të prodhuar, por për lirinë për të zhvilluar në mënyrë të qëndrueshme.

1. Ndikimi i ekonomisë së gjelbër në transformimin e modelit ekonomik.

Ky studim ka treguar se përmes instrumenteve si **taksat mjedisore**, **subvencionet për teknologjitë e pastra**, **si dhe promovimi i ekonomive rrethore**, mund të arrihet një formë zhvillimi që është si ekonomikisht fitimprurëse, ashtu edhe mjedisorësisht e qëndrueshme. Jo vetëm që liria e tregut nuk përjashtohet, por ajo stimulohet të veprojë në një mjedis të përgjegjshëm, ku konkurrenca është një mjet për inovacion të qëndrueshëm dhe jo për shfrytëzim maksimal.

2. Impaktet sociale dhe ekonomike të zbatimit të kësaj qasjeje.

Ekonomia e gjelbër nuk është vetëm çështje teknike apo mjedisore, por një **proces gjithëpërfshirës reformash strukturore** që përfshin drejtësinë sociale, krijimin e vendeve të punës të qëndrueshme dhe fuqizimin e komuniteteve lokale. Politikat e gjelbra kanë një efekt zinxhir mbi zhvillimin e qëndrueshëm, duke përfshirë sektorët si arsimi, energjia, infrastruktura dhe teknologjitë digjitale.

3. Analogji e vlefshme: nga industria klasike drejt “ekonomisë së gjelbër” si revolucioni i katërt industrial.

Në analogji me revolucione të mëparshme industriale, ekonomia e gjelbër përfaqëson një **revolucion të katërt**, ku progresi matet jo vetëm me prodhimin për frymë, por edhe me reduktimin e emetimeve, rritjen e efikasitetit dhe mbrojtjen e burimeve natyrore. Në këtë kuptim, kalimi drejt ekonomisë së gjelbër është një **evolucion logjik** i sistemeve aktuale ekonomike dhe jo një devijim nga to.

4. Rekomandime konkrete dhe mundësi për zbatim në Shqipëri dhe Ballkan.

Në dritën e analizës, ky punim sugjeron që:

- Qeveritë të zhvillojnë **strategji kombëtare për ekonominë e gjelbër**, të mbështetura në buxhete dhe objektiva të matshëm.
- Të krijohen mekanizma të bashkëpunimit publik-privat për zhvillimin e teknologjive të qëndrueshme.
- Të promovohet **arsimi për qëndrueshmëri** dhe trajnime për fuqinë punëtore të së ardhmes.
- Të orientohet ndihma ndërkombëtare (BE, UNDP, GIZ, etj.) drejt projekteve të mirëfillta të gjelbërta me impakt të drejtpërdrejtë ekonomik dhe mjedisor.

Përfundim reflektiv:

Ekonomia e gjelbër nuk është më një zgjedhje idealiste, por një domosdoshmëri realiste. Ajo është një **strukturë e re mendimi dhe veprimi ekonomik**, ku politika, tregu dhe qytetari ndërthuren në një sistem të integruar për zhvillim të qëndrueshëm. Nëse deri dje, prioritet ishte rritja ekonomike me çdo kusht, sot, në

epokën e pas-pandemisë dhe krizës klimatike, prioritet është një **rritje ekonomike me kushte** — kushte që respektojnë mjedisin, dinjitetin njerëzor dhe perspektivën afatgjatë të jetës në Tokë.

Ky punim nuk mbyllet si përfundim, por si një **ftesë për reflektim, debat dhe veprim** mbi të ardhmen e ekonomisë dhe shoqërisë sonë.

Shtojcat:

A. Të dhëna mbështetëse të përpunuara.

Në kuadër të analizës së investimeve në sektorët e ekonomisë së gjelbër, janë përdorur të dhëna nga burime zyrtare, të përpunuara për të ndërtuar indikatorë dhe grafikë krahasues.

Viti	Energjia Diellore (mln €)	Energjia e Erës (mln €)	Efikasitet Energjie (mln €)
2018	9.5	6.8	8.2
2019	11.3	8.4	10.6
2020	12.9	9.7	10.4
2021	14.5	11.8	12.3
2022	17.2	14.1	13.9
2023	19.6	16.7	13.7

Burimi: Përpunuar nga autori bazuar në raportet e Ministrisë së Infrastrukturës dhe Energjisë dhe të dhëna të INSTAT (2024).

B. Korniza ligjore dhe strategjike në Shqipëri për ekonominë e gjelbër.

Në këtë shtojcë paraqiten dokumentet kombëtare që janë analizuar dhe cituar në punim:

Strategjia Kombëtare për Zhvillim të Qëndrueshëm dhe Integrim (2021–2030)

Plani Kombëtar i Veprimit për Energjinë e Rinovueshme (PKVER)

VKM Nr. 480, datë 31.7.2019 “Për taksimin e karbonit”

Ligji Nr. 162/2020 “Për eficiencën e energjisë”

Strategjia për Menaxhimin e Mbetjeve (2020–2035)

C. Definime terminologjike.

Termi teknik	Përkufizimi i shkurtër
Ekonomi e gjelbër	Model ekonomik që promovon mirëqenie njerëzore dhe barazi sociale, duke reduktuar rreziqet mjedisore

Efijencë energjetike	Përdorimi më i vogël i energjisë për të arritur të njëjtin nivel të prodhimit apo shërbimit
Karbon neutralitet	Gjendje kur emetimet neto të gazrave serrë janë zero
Teknologji e pastër	Pajisje apo procese që reduktojnë ndjeshëm ndikimin në mjedis

D. Strukturimi i modelit teorik analitik.

Për këtë punim është ndërtuar një model i thjeshtuar i ndikimit të politikave fiskale mbi Modeli bazë:

$$I_g = \alpha + \beta_1 T_c + \beta_2 S_g + \beta_3 R_p + \epsilon$$

Ky është një regresion linear i thjeshtë që lidh **investimet e gjelbra** me tre nxitës kryesorë të politikës fiskale-rregulatore. Në shtojcën D të punimit, variablat përkufizohen si vijon:

Simboli	Përkufizimi (në punim)	Roli ekonomik
I_g	Investimet e gjelbra	Variabla e varur – shuma e kapitalit (në € ose % PBB) e destinuar për energji të rinovueshme, efijencë energjie, riciklim etj.
T_c	Taksat mbi karbonin	Faktor kontrolli fiskal; internalizon koston sociale të emetimeve, duke orientuar fondet drejt teknologjive të pastra.
S_g	Subvencionet për teknologjitë e pastra	Incentiv financiar direkt; zbut riskun e investimit dhe ul koston marginale të kapitalit të gjelbër.
R_p	Rregulloret për mbrojtjen e mjedisit	Kërkesa ligjore (standardet e emetimeve, lejet, kuotat) që nxisin adoptimin e teknologjive të gjelbra.
α	Intercepti	Niveli “bazë” i I_g kur T_c , S_g dhe R_p janë zero; reflekton faktorë strukturorë të palogaritshëm (p.sh. kulturë biznesi).
$\beta_1, \beta_2, \beta_3$	Koeficientët pjerrësisë	Efekti marginal i secilës politikë mbi I_g , mbajtur konstant pjesa tjetër.
ϵ	Termi i gabimit	Përmbledh ndikime të tjera (pritjet e tregut, kosto huaje, stabilitet makro, etj.) që modeli nuk i kap.

Interpretimi i pritshëm i koeficientëve.

Koeficienti	Shenja pritshme	Arsyetim teorik
$\beta_1 (T_c)$	+	Taksa më e lartë mbi karbonin rrit koston e teknologjive “të pista” dhe e bën më tërheqës investimin në sektorë të gjelbër.
$\beta_2 (S_g)$	+	Subvencionet ulin çmimin efektiv të pajisjeve të pastra → rrit normën e kthimit.
$\beta_3 (R_p)$	+	Rregulloret e rrepta detyrojnë bizneset të përmirësojnë teknologjinë ose të kompesojnë për ndotjen, duke gjeneruar kërkesë për investime të gjelbra.

(Në aplikime empirike, shenja e β_1 mund të rezultojë neutrale ose negative nëse taksat janë shumë të larta dhe frenojnë aktivitetin ekonomik; kjo verifikohet me teste elasticiteti.)

Operationalizimi i variablave.

Variabla	Burimi i të dhënave	Njësia e matjes	Shembull operacional
I_g	INSTAT, bilancet publike/privata	mln € ose % PBB	Shpenzimet kapitale vjetore në energji diellore 2018-23.
T_c	Legjislacioni fiskal (p.sh. VKM nr. 480/2019)	€/t CO ₂	Norma mesatare kombëtare për karbonin secilën vit.
S_g	Programi buxhetor i MIE/KE	mln € ose % PBB	Fondet e grantit për fotovoltaike, eficiencë ndërtesash, etj.
R_p	Indeks kompozit (0–100) i ashpërsisë rregullatore	Pikë	Skorë e ndërtuar me PCA mbi numrin e lejeve, standardeve ISO etj.

Vlerësimi empiric:

1. **Endogjeniteti:** Politikat mund të reagojnë ndaj I_g . Instrumental-Variable (p.sh. trende ndërkombëtare të çmimeve të naftës) shmang kthimin kauzal.

Përkthimi i rezultateve në politika:

- **β_1 i vogël ose negativ** $\Rightarrow$ taksa ekzistuese mund të jetë shumë e ulët për të pasur efekt nxitës, ose shumë e lartë dhe frenon ekonominë – kërkon kalibrim.
- **β_2 i lartë + i rëndësishëm** $\Rightarrow$ rritja e paketës së subvencioneve jep kthimin më të shpejtë të investimit të gjelbër.
- **β_3 i rëndësishëm** $\Rightarrow$ rregulloret mjedisore janë determinante; forcimi i standardeve ngacmon kërkesën për teknologji të pastra.

Në përfundim, modeli siguron **një kornizë kuantitative** për të matur sa efektive janë mjetet fiskale dhe rregullatore në orientimin e kapitalit drejt ekonomisë së gjelbër. Ai mund të zgjerohet me variabla shtesë (p.sh. normat e interesit, PBB-në për frymë) për të testuar qëndrueshmërinë dhe për të gjeneruar skenarë politikash.

Referencat:

- 1) Barbier, E. B. (2011). Capitalizing on Nature: Ecosystems as Natural Assets. Cambridge University Press.

- 2) Bowen, A., & Fankhauser, S. (2017). Green growth, green industrial policy and green jobs: There's many a slip 'twixt cup and lip. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment.
- 3) European Commission. (2020). A new Circular Economy Action Plan: For a cleaner and more competitive Europe. Retrieved from <https://ec.europa.eu/environment/circular-economy/>
- 4) International Labour Organization (ILO). (2022). World Employment and Social Outlook 2022: Greening with Jobs. Geneva: ILO Publishing.
- 5) INSTAT. (2024). Statistikat Vjetore të Energjisë dhe Investimeve 2018–2023. Instituti i Statistikave i Shqipërisë.
- 6) Ministry of Infrastructure and Energy. (2023). Raporti Kombëtar për Politikën e Energjisë së Rinovueshme dhe Eficiencën Energjitike. Tiranë, Shqipëri.
- 7) OECD. (2012). Green Growth and Developing Countries: A Summary for Policy Makers. OECD Publishing.
- 8) Pearce, D, Markandya, A., & Barbier, E. (1989). Blueprint for a Green Economy. Earthscan.
- 9) Singh, V. P., Yadav, M. P., & Prasad, S. N. (2002). Scientific writing and communication in agriculture and biology. New Delhi: Indian Council of Agricultural Research.
- 10) UNEP (United Nations Environment Programme). (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Nairobi: UNEP.
- 11) World Bank. (2012). Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. Washington, DC: World Bank Publications.
- 12) ZEF (Center for Development Research). (2013). Green Economy and Institutions for Sustainable Development. ZEF Discussion Papers on Development Policy No. 176.
- 13) Ligji Nr. 162/2020 "Për eficiencën e energjisë". Botuar në Fletoren Zyrtare të Republikës së Shqipërisë, nr. 210, datë 30.12.2020.
- 14) VKM Nr. 480, datë 31.7.2019 "Për taksimin e karbonit".
- 15) Strategjia Kombëtare për Zhvillim të Qëndrueshëm dhe Integrim (2021–2030). Qeveria e Republikës së Shqipërisë.

Scientific Research, Development and Innovation a Priority for Socio-Economic Growth of a Country

Dr. Eriona Deda

*University College of Business
Tirana, Albania
erionadede87@gmail.com*

Abstract:

Our paper focuses on the scientific research and development in Albania for the period 2021 to 2022, according to the personnel engaged in the performance sectors and university education level.

This paper is based on secondary data provided by INSTAT (Institute of Statistics, Albania) on the topics: Science, Technology and Innovation, Research and Development (INSTAT (Institute of Statistics, Albania), 2022). The methodology used in this paper is the descriptive method, based on comparative statistical analyses expressed as a percentage (%) regarding the personnel engaged by the performance sectors and university education level for 2021-2022.

Through the descriptive method, we have processed tables and graphs and have produced the comparative statistical analyses expressed in percentage (%), regarding the staff engaged according to the sectors of performance in the university education level (Deda, E; Pacukaj, S; Vardari, L, 2020). In addition, with special emphasis in our paper is to highlight in which sectors of the performance there was the highest percentage of engaged personnel. Also suggesting some government policies related to the research, development and innovation with impact on the socio-economic growth are important to our paper (Deda, Brajshori, & Krasniqi, 2020).

Key words: Scientific research, development, innovation, the sectors of performance, government policies

1. Introduction

Our study focuses on personnel involved in scientific research during the 2021–2022 period, categorized by sector: public institutions, higher education, private enterprises, and non-governmental organizations (NGOs). Research personnel are classified into three main groups: professional staff, technical staff, and support staff. The category of scientific researchers includes academic staff, postdoctoral researchers, doctoral candidates, and master's-level students. It may also encompass project researchers, project leaders, co-researchers, as well as independent and early-career researchers.

The professional staff engaged in scientific research comprises individuals with diverse qualifications and roles who contribute directly to the development, execution, and oversight of research projects. Technical staff, on the other hand, includes professionals who offer essential practical and technological support for the conduct of research activities. Although they may not participate in the theoretical design of research, their contributions are vital to the effective implementation and successful operation of research projects. Support staff in scientific research comprises individuals who, while not directly engaged in research or technological processes, provide essential administrative, logistical, and organizational support to ensure the effective operation of research projects and institutions. In essence, support staff play a vital role in fostering a stable and efficient environment that enables scientific and technical personnel to carry out their work successfully.

This paper employs a descriptive methodology grounded in comparative statistical analysis, primarily expressed in percentages. The data presented have been sourced from INSTAT (Institute of Statistics, Albania) and pertain to scientific research conducted during the 2021–2022 period (INSTAT (Institute of Statistics, Albania), 2022). The objective of this study is to identify key issues related to scientific research during this timeframe and to propose policy recommendations that prioritize the advancement of scientific research as a critical factor in enhancing educational quality and promoting economic growth.

2. The data and the methodological approach adopted

The data utilized in this paper have been obtained from INSTAT (Institute of Statistics, Albania) and pertain to scientific research and research and development (R&D) personnel across key sectors, including the public sector, higher education institutions (INSTAT (Institute of Statistics, Albania), 2022), private enterprises, and non-governmental organizations (NGOs). Based on secondary data provided by INSTAT, R&D personnel are classified into the following categories (INSTAT (Institute of Statistics, Albania), 2022):

- 1. Scientific Researchers
- 2. Professional Staff
- 3. Technical Staff
- 4. Support Staff

We have employed a descriptive methodology to process secondary data, presenting it through tables and graphs from which analyses, results, and corresponding interpretations were derived in alignment with the main objectives of our study (Sejdiu, Rexha, & Deda, 2023).

3. Main Objectives of the Study

This study is guided by two primary objectives:

- 1. To identify and highlight key issues related to scientific research in Albania.
- 2. To propose important government policy recommendations aimed at fostering the development of scientific research, with the ultimate goal of enhancing educational quality and promoting economic growth.

4. Analysis of the Results

Table 1. Personnel Engaged in Scientific Research and Development by Type of Scientific Personnel and Sector (Public Sector, Higher Education Institutions, and Private Entities), 2021–2022

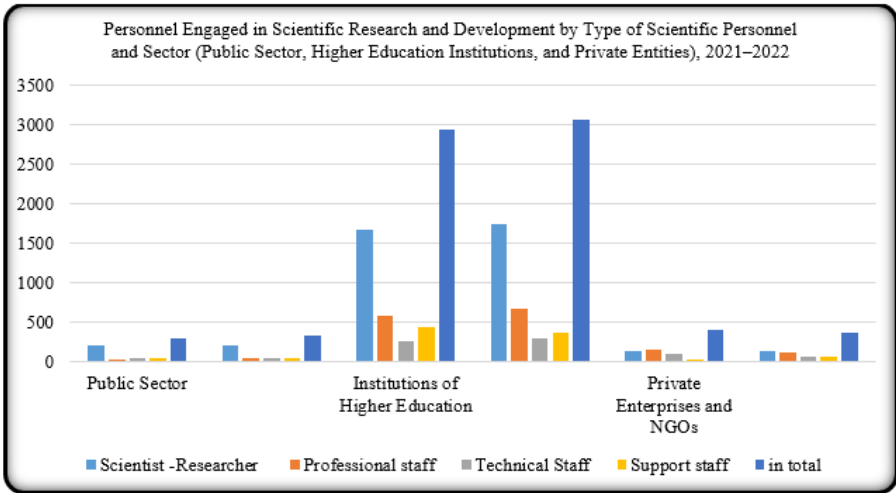
	Public Sector		Institutions of Higher Education		Private Enterprises and NGOs	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Scientist - Researcher	195	209	1670	1731	138	131
Professional staff	23	43	569	661	152	107
Technical Staff	35	35	265	295	99	62
Support staff	36	43	439	372	9	59
in total	289	330	2943	3059	398	359

Source: (INSTAT (Institute of Statistics, Albania), 2022)

As shown in Table 1, the majority of scientific research activity is concentrated within higher education institutions. Specifically, scientific researchers represent the highest proportion compared to professional staff, technical staff, and support staff. In 2022, scientific researchers in higher education institutions accounted for 28.84% of the total personnel engaged in scientific research and development.

In 2021, scientific researchers accounted for 27.82% of the total personnel engaged in research and development. In 2022, this figure increased by 1.02 percentage points. Notably, the vast majority of scientific researchers within higher education institutions comprise academic staff, PhD candidates actively pursuing their doctoral studies, and early-career professionals who assist with data collection and analysis. This indicates that the increase is relatively modest and reflects broader challenges within the field of scientific research in Albania. In comparison to scientific researchers, the contributions of professional, technical, and support staff have remained limited across all sectors examined in the study—namely, the public sector, higher education institutions, private enterprises, and non-governmental organizations (NGOs).

Graph 1. Illustrates the contribution of research personnel to scientific research across various sectors

Source: Author

Graph 1, corresponding to Table 1, illustrates the contribution of research personnel to scientific research across various sectors, including the public sector, higher education institutions, private enterprises, and non-governmental organizations (NGOs). The data clearly indicates that, for the year 2021–2022, individuals affiliated with higher education institutions—namely academic staff, PhD candidates, and Master’s students—made a substantial contribution to scientific research, based on the classification of research personnel.

Their contribution to scientific research has been greater than that of all other sectors, both in terms of the research fields and the classification of personnel involved in research and development (R&D). Specifically, within Higher Education Institutions, scientific researchers accounted for 28.84% of the total R&D personnel in 2022, compared to 27.82% in 2021. This reflects a 1.02% increase in the proportion of scientific research personnel from 2021 to 2022.

5. Conclusions and Recommendations

Based on the analysis and results, we conclude that research and development personnel have made a significant contribution to scientific research, particularly within higher education institutions during the period 2021–2022. In 2022, the proportion of personnel engaged in scientific research increased by 1.02% compared to 2021. However, this increase is relatively modest, indicating that while there was growth in participation, the overall change in contribution remains limited year over year.

Additionally, professional, technical, and support staff engaged in scientific research have contributed relatively little to the overall scientific output. This limited contribution reflects several fundamental challenges facing the field of scientific research in Albania. Scientific research in the country continues to be constrained by a range of structural, financial, and institutional barriers that impede its sustainable and competitive development. Some of the key challenges include:

- Low funding for scientific research

Albania allocates a very small percentage of its GDP to scientific research—often below 0.2%, significantly lower than the EU average. This chronic underfunding adversely affects the quality and quantity of research projects and undermines the motivation and retention of researchers.

- Lack of a clear national strategy

Policies governing scientific research are often fragmented, inconsistently implemented, or lack coherence. There is currently no comprehensive long-term vision that aligns scientific research with economic development, national priorities, or innovation-driven growth.

- Insufficient infrastructure and equipment

Many research institutions and universities in Albania lack access to modern laboratories, advanced research equipment, and international scientific databases. These limitations significantly hinder the ability to conduct experiments, foster innovation, and engage in meaningful scientific collaboration with international partners.

Moreover, the lack of financial support for scientific research remains a major issue, particularly for researchers in higher education institutions. The limited budget allocated by both the government and academic institutions for research and development efforts is highly restrictive and often demotivates researchers, further weakening the national research system in Albania would be:

- Increase Funding for Scientific Research (Lövestam, Nes, Jonkers, & Nes, 2024).
- Secure larger and more sustainable investments from both the government and private sector to support research initiatives.
- Establish grants and scholarship programs targeted especially at young researchers, to foster early-career engagement and innovation (Lövestam, Nes, Jonkers, & Nes, 2024).
- Improve Research Infrastructure
- Invest in the development of modern laboratories, state-of-the-art equipment, and access to international research databases (Lövestam, Nes, Jonkers, & Nes, 2024).
- Establish specialized research centers focused on strategic and emerging fields of national importance. Develop human capacities, provide training and continuous professional development opportunities for researchers, academic staff, and technical personnel.
- Promote international collaboration to facilitate the exchange of knowledge, expertise, and best practices (Lê & Schmid, 2020).
- Offer targeted support for the return and reintegration of Albanian researchers currently working abroad, to benefit from their global experience and expertise.
- Strengthen the Connection Between Academia and Industry, promote collaborative projects between universities and private companies to facilitate technology transfer and drive innovation (Lê & Schmid, 2020).
- Establish incubators and technology parks to support startups and foster an entrepreneurial culture within the research community.
- Modernize Policies and Legislation for Scientific Research (Lê & Schmid, 2020).
- Develop and implement comprehensive national research strategies that align with the country's economic and social development priorities (Lê & Schmid, 2020).
- Simplify and streamline administrative procedures related to research funding and project management to reduce bureaucratic barriers and accelerate progress.

References

- 1) Lê, J. K., & Schmid, T. (2020, July 14). The Practice of Innovating Research Methods. Sage Journals, 25(2), 1-10. doi:<https://doi.org/10.1177/1094428120935498>
- 2) Lövestam, G., Nes, P. V., Jonkers, K., & Nes, P. V. (2024, April 2). Fostering scientific integrity and research ethics in a science-for-policy research organisation. Sage Journals, 21(1), 1-8. doi:<https://doi.org/10.1177/17470161241243001>
- 3) Deda, E., Brajshori, B., & Krasniqi, D. (2020, September). Economic Indicators of Labor Market and Governmental Policies to be Taken for Their Improvement: The Case of Albania. Richtmann Publishing , Journal of Educational and Social Research, Vol 10 No 5, 45. doi: <https://doi.org/10.36941/jesr-2020-0086>
- 4) Deda, E; Pacukaj, S; Vardari, L. (2020, December). Education and Its Role in the Economic Development of the Country and Government Policies to be Undertaken to Increase the Quality of Education, the Case of Albania. Richtmann Publishing , Journal of Educational and Social Research, 189, 190, 198,. doi: <https://doi.org/10.36941/jesr-2021-0018>
- 5) INSTAT (Institute of Statistics, Albania). (2022). INSTAT (Institute of Statistics, Albania). Retrieved from Topics Science, Technology and Innovation Research and development: <https://www.instat.gov.al/al/temat/shkenc%C3%AB-teknologji-dhe-inovacion/k%C3%ABrkimi-dhe-zhvillimi/>
- 6) Sejdiu, S., Rexha, B., & Deda, E. (2023, May). The Development of the Tourism Sector, Important for the Socio- Economic Development of the Country. 239. doi:10.36941/jesr

Sustainable Finance in the Digital Age: An Examination of FinTech's Impact on Green Economy Development in Albania

Dr. Irsida Dinoshi¹, Msc. Amarilda Radovicka²

¹)Deputy Dean of the Faculty of Economy, Law and Social Sciences
University College of Business

²)Regional Branch Manager
Tirane, Albania

Abstract:

This study investigates the intersection of FinTech and the Green Economy in Albania, specifically how technology investments impact sustainable economic development. By examining the strengths and weaknesses of the Albanian financial sector, the paper aims to identify development and growth opportunities. A comprehensive literature review is the foundation of the present state of FinTech and Green Finance in Albania. An econometric study using secondary data enables the examination of the link between technology investment and other macroeconomic factors, i.e., GDP growth, employment levels, and the environment.

The findings of the research provide insightful views on the potential of FinTech to accelerate the transition to a greener and more sustainable economy in Albania. The research highlights the importance of the findings to policymakers, financial institutions, and FinTech businesses seeking to promote sustainable economic development. By exploring the intersection of FinTech and the Green Economy, this research adds to the body of literature on sustainable finance and economic growth. The findings of the research are likely to inform the uptake of FinTech and green economic development in Albania.

Key words: FinTech, Green Economy, Financial Sector, Development, Technology investment.

JEL code: G23, Q56, G00, O00, O33.

1. Introduction

Sustainable finance refers to financial services that consider environmental, social, and governance (ESG) criteria in investment decisions. It aims to promote sustainable growth by allocating capital to projects that provide positive ecological and social outcomes while generating a return on investment. In the digital age, sustainable finance has gained prominence due to advances in technology that facilitate data analysis and enhance reporting standards. Digital platforms empower investors with tools to assess ESG factors, leading to informed decision-making and promoting investments in sustainable initiatives.

In the digital age, sustainable finance has gained prominence due to advances in technology that facilitate data analysis and enhance reporting standards. Digital platforms empower investors with tools to assess ESG factors, leading to informed decision-making and promoting investments in sustainable initiatives.

FinTech companies play a crucial role in sustainable finance by providing innovative solutions that streamline funding for sustainable projects. They enhance access to financial services for underbanked populations, fostering inclusive growth while prioritizing socially responsible practices.

In the past few years, FinTech has evolved with trends such as blockchain technology, decentralized finance (DeFi), and Artificial Intelligence (AI). These trends not only improve transaction efficiency but also support sustainable finance by providing transparent and accountable systems.

Major players in the FinTech sector include companies, which offer services from payment processing to investing. Their success demonstrates the rapidly evolving landscape that supports both economic growth and sustainable initiatives.

Albania encounters obstacles such as limited financial resources, insufficient infrastructure, and a lack of public awareness regarding green initiatives. These challenges hinder the rapid adoption of sustainable practices and technology.

FinTech is anticipated to enhance accessibility and sustainability in finance, with a focus on green banking and digital currencies. Innovations like AI and blockchain will play pivotal roles in optimizing resource allocation for eco-friendly projects.

The convergence of sustainable finance and digital innovation, particularly FinTech, holds significant potential for advancing green economy development in Albania. While still in its early stages, Albania is increasingly recognizing the importance of this synergy.

Examples of FinTech Innovations Supporting Sustainable Finance

1. Green Digital Banking Platforms

Banks and fintech companies develop digital platforms that prioritize green banking products, such as eco-friendly loans or savings accounts that support environmental projects. These platforms often include features to track and report on the environmental impact of customer investments.

2. Blockchain for Transparent Carbon Credit Trading

Blockchain technology enables transparent, secure, and efficient trading of carbon credits. For example, platforms like **Poseidon** or **Verra** facilitate verified emissions reductions, making it easier for businesses and individuals to invest in carbon offsetting projects.

3. AI-Powered ESG Data Analysis

FinTech firms develop AI tools that analyze vast amounts of ESG data from diverse sources, helping investors assess the sustainability performance of companies. This enhances informed decision-making and encourages investment in responsible entities.

4. Crowdfunding Platforms for Green Projects

Digital platforms like **Ecopreneur** or **Kiva** enable crowd investment into renewable energy projects, sustainable agriculture, or clean technology in emerging markets. They increase access to capital for small-scale green initiatives.

5. Decentralized Finance (DeFi) for Impact Investing

DeFi platforms facilitate peer-to-peer lending or investments into sustainable projects without traditional intermediaries, reducing costs and increasing accessibility, especially in underbanked regions.

6. Mobile Payment Solutions Focused on Sustainability

Digital wallets and payment apps integrate features to support donations or investments in environmental causes, making it easier for users to contribute to sustainability initiatives

Globally, several innovative FinTech initiatives exemplify the significant role of technology in advancing sustainable finance. For example, Earth port has developed a blockchain-based platform that facilitates transparent trading and tracking of carbon credits, encouraging investments in emission-offset projects and ensuring environmental integrity. Similarly, Revolut has launched “green” digital accounts that enable customers to monitor how their spending impacts the environment, thereby fostering eco-conscious financial behavior.

Blockchain technology also supports renewable energy development, as seen with Solar Coin, which awards digital tokens to solar energy producers worldwide, incentivizing the creation of sustainable energy infrastructure. Microfinance platforms such as Kiva and Micro Vest connect investors with small-scale green entrepreneurs, promoting inclusive sustainable growth by financing eco-friendly businesses and projects in underserved regions.

Furthermore, AI-driven tools provided by companies like Amply assist financial institutions in evaluating ESG risks and opportunities more effectively, thereby enhancing responsible investment decisions. These examples demonstrate how digital technologies can promote transparency, inclusivity, and efficiency in green finance—models that could be adapted to Albania’s context, supporting rural development, renewable energy projects, and attracting green investments.

2. FinTech's Role in Green Economy Development in Albania:

FinTech is emerging as a transformative force in advancing the green economy in Albania by democratizing access to sustainable financing and increasing operational efficiencies. Digital platforms facilitate investments in green bonds and impact-focused financial instruments, making it easier for individuals and institutions to channel capital toward environmentally responsible projects. Additionally, innovative digital lending services enable access to green loans for projects that promote environmental sustainability, while crowdfunding platforms allow green startups and initiatives to raise funds from a broader pool of investors. Microloans specifically targeted at supporting small-scale green practices can further extend financial inclusion, especially for underserved populations and businesses. Moreover, FinTech enhances efficiency and transparency through process automation and advanced data analytics; AI and big data tools improve climate risk assessment, environmental impact evaluation, and ESG performance monitoring, thereby fostering informed, responsible investment decisions. Green accounting software further supports this

transition by providing automated tracking of carbon footprints and other sustainability metrics. Importantly, FinTech also promotes financial inclusion, enabling more widespread participation in green activities by reaching individuals and SMEs traditionally excluded from formal financial systems. Finally, innovative financial products such as green payment platforms, algorithm-driven green portfolio management, climate risk insurance (InsurTech), and digital assets dedicated to sustainability goals are expanding the range of options available for funding and supporting Albania's transition toward a sustainable, low-carbon economy. These technological advancements hold immense potential to accelerate Albania's sustainable development and foster a resilient green economy.

2.1. Current Landscape and Challenges in Albania:

Albania's fintech sector is still in its nascent stages, with most institutions primarily offering payment services and microloans, while traditional banks continue to dominate the financial landscape. Although progress has been made in digital transformation, including the transposition of the European PSD2 framework, the country faces several obstacles to fully developing its green and digital financial ecosystem. The Bank of Albania is actively working to promote safe, inclusive, and sustainable digital financial services, alongside efforts to develop a Green Taxonomy and integrate climate risks into the regulatory framework. Despite these advancements, widespread adoption of fintech solutions remains limited by low digital literacy and a lack of public trust in digital financial services. Cybersecurity risks pose a significant concern, requiring robust regulatory measures and technological safeguards to protect data and prevent fraud. Additionally, high implementation costs hinder many institutions from deploying new digital infrastructure, while limited awareness and capacity-building among financial actors slow down the transition to a sustainable economy. Albania's still largely cash-based economy further impedes digital payment adoption, compounded by low financial literacy among many individuals and businesses. Funding remains a major challenge for fintech startups, which often struggle to attract investment necessary for growth and scaling. Furthermore, the country faces a talent drain, as skilled professionals in fintech and technology frequently seek opportunities abroad, reducing the availability of local expertise crucial for sector development. Addressing these challenges will be essential to unlocking the full potential of FinTech in supporting Albania's sustainable economic goals.

2.2. Initiatives and Support for Green Economy in Albania:

Albania has demonstrated a strong commitment to developing a green economy, evidenced by the adoption of comprehensive policies focused on environmental protection and sustainable development. The country's pursuit of European Union accession further accelerates this process, as aligning with the EU Green Deal necessitates adopting robust environmental legislation and integrating sustainable finance practices. International cooperation plays a crucial role in supporting these efforts. The World Bank contributes to Albania's modernization and digital transformation, fostering inclusive development and promoting digital financial services. The European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) actively promotes renewable energy and energy efficiency initiatives through investments and policy dialogue, including the Green Economy Financing Facility (GEFF), which enables households to invest in high-performing green technologies via local financial institutions. The European Investment Bank (EIB), in partnership with the Bank of Albania, works to strengthen financial resilience to climate risks, including the development of a Green Taxonomy to classify sustainable economic activities. Additionally, the UN Joint Programme supports SDG financing by mapping funding sources and helping incorporate financing considerations into national policymaking. On the banking front, Albanian financial institutions are increasingly embracing digital transformation, with Tirana Bank actively collaborating with fintech companies to enhance digital banking services and explore innovative opportunities, signaling a growing partnership toward a more sustainable financial future.

2.3. The Role of FinTech and Strategic Partnerships in Albania's Green Economy Transition

FinTech presents a transformative opportunity for Albania's development of a green economy by significantly improving access to capital for sustainable projects, enhancing efficiency, and increasing transparency within the financial sector. These innovations foster greater financial inclusion, allowing a broader segment of the population and smaller enterprises to participate in green initiatives. However, realizing the full potential of FinTech in supporting Albania's sustainability goals requires ongoing efforts to address critical challenges, including low levels of digital literacy, cybersecurity risks, and the need for robust regulatory frameworks. Current initiatives led by the Albanian government, in partnership with international organizations, and proactive engagement by the banking sector, are vital in building a resilient and inclusive financial ecosystem. Moreover, increasing awareness and educational efforts are essential to stimulate adoption and maximize the impact of digital financial solutions in driving the country's sustainable transformation.

Globally, FinTech is reshaping ESG (Environmental, Social, and Governance) investing by alleviating financing constraints and enhancing the disclosure of environmental information. Emerging solutions such as eco-friendly investment platforms, carbon offset marketplaces, and innovative financing mechanisms for renewable energy projects are instrumental in directing capital toward environmentally sustainable initiatives, while also improving transparency and accountability in social investments. Applying these insights to the Albanian context reveals potential pathways for local FinTech solutions to contribute effectively to the country's green transition.

A significant milestone in Albania's green finance journey is the strategic partnership between the Bank of Albania and the European Investment Bank (EIB). This cooperation, part of the EIB's Green Finance Systems Program, aims to develop the country's green financial infrastructure and support sustainable economic growth. Key objectives include the integration of climate risks into financial regulation, the development of a Green Taxonomy to classify resilient economic activities, and the mobilization of funds for green projects through capacity-building efforts. The partnership also seeks to align Albania's financial standards with European best practices, thereby enhancing the resilience of the financial system to climate-related risks.

During a recent speech, Mr. Gent Sejko, Governor of the Bank of Albania, emphasized the importance of these initiatives: "The analysis of the banking sector's exposure to climate risks and the drafting of the Climate Risk Management Guide are concrete steps towards embedding sustainability into our financial systems. The cooperation with the European Investment Bank is crucial for advancing our green transition, as it helps develop a clear framework for classifying sustainable activities and increasing transparency for investors." This strategic collaboration signifies a critical step towards achieving Albania's ambitions for EU accession, fostering a financial environment capable of supporting environmental protection, reducing climate risks, and advancing sustainable development.

The research question of this study is: How can FinTech innovations facilitate Albania's transition to a sustainable, green economy, and what are the key challenges and opportunities in implementing effective green finance policies within the country's current regulatory and infrastructural context?

Verification of this research question will rely on a mixed-methods approach combining desk research, policy analysis, stakeholder engagement, and quantitative data analysis. This comprehensive process will ensure that findings are grounded in real-world developments, policy environments, and stakeholder perspectives, allowing for a robust assessment of how FinTech can support Albania's green economy transition.

3. Analysis of Policy and Regulatory Frameworks in Albania

Assessing Albania's policy and regulatory environment is essential for understanding the potential and limitations of FinTech in supporting the country's transition to a green economy. Albania has made important strides in aligning its financial and environmental policies with European standards, notably through the transposition of the EU Payment Services Directive (PSD2), which aims to facilitate digital payments and innovation. The government's overarching strategy for sustainable development explicitly emphasizes environmentally responsible growth, climate resilience, and the integration of green policies into national planning. A key development in Albania's green finance landscape is the ongoing efforts to develop a Green Taxonomy—an essential tool for classifying and promoting sustainable economic activities that align with EU directives and international best practices. This initiative aims to improve transparency, foster investor confidence, and guide financial institutions toward environmentally resilient investments. The Bank of Albania has also begun integrating climate risks into its supervisory framework, conducting sectoral climate risk assessments and drafting guidelines for climate risk management in banks, signaling a proactive approach toward embedding sustainability considerations into financial oversight.

International cooperation has played a pivotal role in shaping Albania's green policy environment. The European Investment Bank (EIB) and other organizations have supported capacity-building, technical assistance, and the development of green financial products tailored to Albania's needs. These collaborations aim to strengthen institutional capacity, streamline regulations, and foster innovative, sustainable financial solutions.

Despite these positive developments, several challenges limit the effectiveness of the current regulatory framework. Institutional capacity remains limited; regulators lack comprehensive tools for monitoring and enforcing green finance standards across all financial sectors. Additionally, legislative fragmentation and the absence of fully operationalized standards—particularly regarding green definitions—hinder consistent classification, reporting, and incentivization of green investments. Low awareness among financial institutions, investors, and the general public further hampers the green transition, underscoring the need for targeted capacity-building and awareness campaigns.

To address these challenges, Albania needs to accelerate capacity development among regulators and financial actors, finalize and implement the Green Taxonomy, and deepen the integration of climate risk assessments into supervision processes. Strengthening public-private partnerships and aligning national regulations more closely with EU standards will further support the country's sustainable development ambitions.

In conclusion, while Albania's regulatory and policy frameworks are progressing, their successful implementation is vital for fostering a vibrant green finance market. Enhancing institutional capacity, establishing clear standards, and promoting awareness will be crucial steps towards realizing the country's sustainable growth objectives in the digital age.

Case Studies and Comparative Analysis

To better understand Albania's potential pathways for leveraging FinTech in support of a green economy, it is instructive to examine countries that have successfully incorporated FinTech solutions into their sustainable finance frameworks.

Estonia: Estonia exemplifies a highly advanced digital society with a thriving FinTech ecosystem. The country has embraced innovative financing models such as digital crowdfunding for environmental projects and blockchain-based energy trading platforms. Estonia's proactive regulatory environment—including clear licensing procedures and support for digital innovations—has facilitated a fertile ground for green FinTech solutions. This demonstrates the importance of establishing supportive regulatory frameworks, digital literacy, and robust technological infrastructure to leverage FinTech for sustainability (European Commission, 2020).

Germany: Germany has made significant strides in integrating FinTech with its green finance agenda. Initiatives include the issuance of green bonds via FinTech platforms, climate-focused investment funds, and the application of AI and big data analytics for environmental risk assessment. German regulators promote transparency, disclosure standards, and investor protection, thus balancing innovation with risk management (BaFin, 2021). This approach highlights the crucial role of regulatory certainty, stakeholder engagement, and transparency in fostering a sustainable FinTech ecosystem.

Relevance to Albania

Comparing these cases with Albania's context reveals key opportunities:

- **Regulatory Frameworks:** Establishing clear, supportive regulations—similar to Estonia's model—can attract FinTech startups specializing in green finance.
- **Digital Infrastructure & Literacy:** Investing in digital infrastructure and raising awareness, as seen in Estonia, is vital for promoting wider adoption.
- **Transparency & Standards:** Developing transparent standards for green investments, akin to Germany's practices, can build investor confidence and attract funding.
- **International Collaboration:** Learning from Estonia's integration of digital platforms and Germany's stakeholder engagement can guide Albania's policy development.

These comparative insights suggest that Albania can adapt best practices from Estonia's innovation-friendly environment and Germany's balanced regulatory approach. Tailoring these strategies to Albania's unique context will be critical in harnessing FinTech's full potential for sustainable development.

3.1. Validation through Pilot Projects and Policy Recommendations

To assess the practical applicability of FinTech-driven initiatives supporting Albania's green economy, it is essential to examine existing or planned pilot projects that integrate FinTech solutions with sustainable finance. These pilot projects provide valuable insights into their outcomes, scalability, and potential to influence broader policy frameworks.

3.1.1. Current and Planned Pilot Projects

Several initiatives have been undertaken within Albania to promote green finance through digital platforms. For instance, there are microfinance programs utilizing digital lending to support sustainable agriculture, renewable energy installations, and eco-friendly small businesses. Preliminary results indicate increased participation in green projects; however, challenges related to borrower awareness and technological literacy persist.

Additionally, discussions are ongoing around blockchain-based platforms for peer-to-peer renewable energy trading, aimed at enabling consumers to buy and sell surplus solar or wind energy directly. Although still in early phases, initial prototypes suggest the potential to improve transparency, reduce transaction costs, and boost engagement in green energy markets. Furthermore, some pilot projects employ digital tools and AI for environmental data collection, carbon footprint tracking, and ESG reporting—aiming to foster transparency and attract green investments.

3.1.2. Outcomes and Scalability

While these pilot initiatives show promising progress, their long-term sustainability and scalability remain to be fully validated. Critical factors influencing their expansion include the regulatory environment, technological infrastructure, and institutional support. The development and implementation of the Green

Taxonomy and climate risk regulations are expected to create a supportive legal framework that will facilitate scaling. Furthermore, investments in digital infrastructure and capacity building—particularly in rural areas—will be necessary to expand the reach of these solutions.

3.1.3. Policy Recommendations

To maximize the potential of these pilot projects, several policy actions are recommended:

1. Establish a Favorable Regulatory Environment:

Accelerate the finalization and effective implementation of the Green Taxonomy and climate risk regulations to provide clear guidance for scaling environmentally sustainable projects.

2. Invest in Digital Infrastructure and Capacity Building:

Enhance digital literacy programs and expand digital infrastructure, especially in rural and underserved areas, to support innovative FinTech solutions aimed at green finance.

3. Foster Public-Private Partnerships:

Encourage collaborations between government agencies, financial institutions, FinTech firms, and international organizations to facilitate knowledge-sharing, joint funding, and technical support.

4. Develop Funding and Incentive Mechanisms:

Implement grants, subsidies, and tax incentives to support the expansion of successful pilots and attract investment for larger-scale projects.

5. Monitor and Evaluate Pilot Outcomes:

Create mechanisms for continuous monitoring, evaluation, and dissemination of best practices to inform policy adjustments and scaling strategies.

Pilot projects in Albania demonstrate the promising role of FinTech in fostering sustainable finance and green economic growth. Their success and broader adoption hinge on the creation of an enabling environment through sound regulation, technological capacity, and collaborative support. Implementing the proposed policy recommendations can help transform pilot initiatives into scalable, impactful solutions aligned with Albania's sustainable development goals.

4. Albania Fintech Ecosystem Map

Albania's fintech sector is developing rapidly, marked by a diverse array of companies offering innovative financial solutions across various domains. This ecosystem reflects a growing digital economy, supported by regulatory frameworks, technological advancements, and increasing focus on sustainability.

4.1. Digital Payments & Transfers

Paysera Albania has emerged as a key player in this space, offering low-cost international transfers, local IBANs, and digital payment solutions. Recognized as "Fintech of the Year" by the Chamber of Commerce and Industry Tirana, Paysera has significantly contributed to easing cross-border financial flows and modernizing Albania's payment infrastructure.

4.2. Digital Banking & Microfinance

Several companies have introduced digital banking and microfinance services to meet local needs:

- EasyPay provides a digital platform for fast and secure payment and transfer services.
- Kred.al, operating under the legal name ECFA, offers rapid microcredit solutions, facilitating accessible loans.
- Iute Albania (IuteCredit Albania) delivers a broad suite of financial services, including loans, digital wallets, insurance, and investment products. Their mission centers on combining fintech innovation with a human touch to create seamless personal finance experiences.

Legal & Compliance Technology

Legit serves businesses and freelancers by providing tailored legal documents, professional support, and legal information, supporting compliance in a digitally evolving economy.

Financial Advisory & Education

Balkans Capital specializes in financial advisory services—ranging from tax, accounting, to assurance—to help businesses manage financial complexities efficiently.

AI & Automation in Fintech

Patoko functions as a super app for daily service bookings, including fintech services, which sees significant daily usage in Tirana. AI and automation are increasingly incorporated to enhance customer experience and operational efficiency.

4.3. Sustainability in Albanian Fintech Companies

Like many emerging markets, Albanian fintech companies balance economic viability, regulatory compliance, social impact, and technological resilience. Key factors underpin their sustainability:

1. Regulatory Compliance and Supportive Legal Framework

Adherence to local and EU regulations—such as licensing requirements, anti-money laundering laws, and data protection (e.g., GDPR)—ensures long-term viability and legitimacy.

2. Financial Stability and Business Model Resilience

Steady revenue streams, diversified service offerings, and access to stable funding sources, including venture capital and partnerships with traditional banks, underpin sustainable growth.

3. Technological Infrastructure and Innovation

Robust, secure, and scalable digital platforms are essential. Maintaining strong cybersecurity standards and integrating emerging technologies like AI and blockchain are critical for continued innovation.

4. Financial Inclusion and Social Impact

Targeting underserved populations—including rural areas, women, and youth—supports social sustainability. Education initiatives foster trust and promote responsible usage of digital financial services.

5. Ecosystem Collaboration

Partnerships with banks, telecom operators, government agencies, and regional fintech associations foster a mature and resilient ecosystem.

6. Environmental Sustainability (Emerging Factor)

Operationally, digital-first models reduce physical infrastructure. Growing interest in green financing products—such as loans for renewable energy projects—signals a nascent but promising shift.

7. Customer Trust and Brand Reputation

High levels of customer support, transparency, and consistent service quality underpin customer retention and trust—vital in a small market like Albania.

Case Study 1: lute Albania

In February 2022, lute Albania received an e-money license from the Bank of Albania, enabling digital wallet services, payments processing, and transfers via the Mylute app. Recognized for its digital lending model, luteGroup maintains a “B-” long-term issuer rating from Fitch Ratings, reflecting its effective risk management and strong digital offerings.

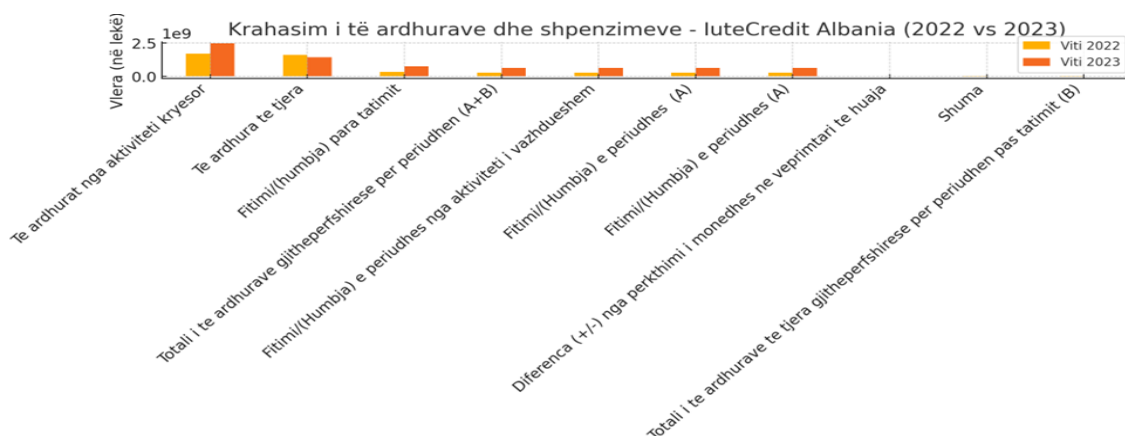
Services include:

Instant interest-free loans up to 50,000 ALL

Digital wallet with QR payments and fund transfers

AI-powered customer service tools

lute also emphasizes social impact through partnerships with Protik, supporting youth employment and digital skills development programs, aligning business growth with social sustainability.

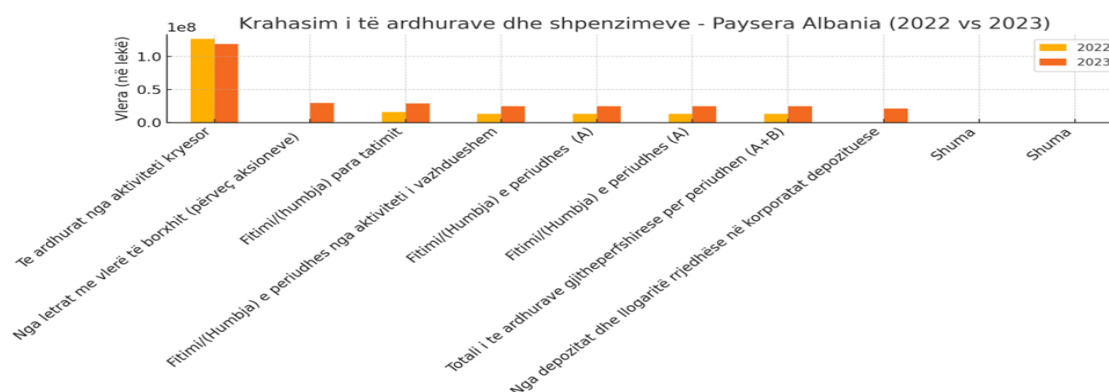
Case Study 2: Paysera Albania

As a subsidiary of the Lithuanian Paysera, Paysera Albania has rapidly established itself since obtaining an electronic money institution license in April 2021. Its services include international transfers—SEPA transfers costing as little as 1 EUR—currency exchange, and digital payment solutions for e-commerce. Recognized as “Fintech of the Year” in 2024, Paysera plans to expand offerings by launching payment cards, POS terminals, IBAN accounts, and utility billing solutions.

Sustainability factors:

- Compliance with national regulations

- Innovation in accessible digital services
- Enhancing financial inclusion
- Active community engagement and ecosystem participation

The Albanian fintech ecosystem is characterized by dynamic innovation

5. Conclusions

This research has explored the transformative potential of FinTech in supporting Albania's transition to a sustainable, green economy. Throughout the analysis, it has become evident that FinTech offers a unique opportunity to address key challenges faced by Albania's financial system, including limited access to capital, low financial inclusion, and the nascent state of sustainable finance regulation. At the same time, the sector's development is contingent upon addressing formidable barriers such as regulatory gaps, technological infrastructure deficiencies, and low digital literacy.

One of the primary findings indicates that Albania's FinTech ecosystem, while still emerging, has demonstrated significant potential in facilitating green finance initiatives. Companies like Iute Albania and Paysera exemplify how digital platforms with innovative service offerings can promote financial inclusion and support sustainable business practices. Iute Albania's licensing, digital loan products, and social impact initiatives, combined with Paysera's diversified payment solutions and international transfer capabilities, serve as tangible proof that well-regulated and technologically advanced FinTech firms can contribute significantly to the country's green economic objectives.

Moreover, the case studies of Estonia and Germany underscore the importance of a supportive regulatory environment, technological innovation, and ecosystem collaboration in realizing FinTech's sustainability potential. These examples illustrate that effective regulation—such as clear licensing procedures, green taxonomy development, and climate risk integration—are essential to fostering investor confidence and enabling scalability. For Albania, aligning regulatory frameworks with EU standards, actively participating in international cooperation, and investing in digital infrastructure and literacy are critical to replicating these success factors domestically.

The analysis of ongoing pilot projects and policy recommendations highlights that Albania is in a pivotal phase where targeted interventions could exponentially accelerate the green transition. Pilot initiatives in digital microfinance, blockchain energy trading, and ESG reporting are promising, but their scalability depends on regulatory support, technological capacity, and stakeholder engagement. A comprehensive policy approach—featuring capacity building, legal harmonization, and public-private partnerships—is therefore crucial. These measures will ensure that pilot projects evolve into sustainable, impact-driven solutions capable of integrating into Albania's broader economic landscape.

Furthermore, the Albanian regulatory framework, although progressing, still requires enhancement to fully embed climate risks and support green innovation. Developing a clear green taxonomy, strengthening anti-money laundering and data protection standards, and expanding financial literacy are essential steps toward creating an enabling environment for sustainable fintech development.

Finally, the sustainability of fintech companies in Albania hinges on their ability to balance economic viability with social and environmental impact. As demonstrated in the case studies, compliance with local and international regulations, technological resilience, community engagement, and strategic partnerships form the cornerstone of sustainable operations. These firms' success in embedding sustainability considerations will influence their long-term viability and credibility within the growing green economy.

In conclusion, while challenges remain, the prospects for leveraging FinTech as a catalyst for Albania's green economy are considerable. Harnessing this potential requires a concerted effort from policymakers, regulators, the private sector, and international partners. With supportive regulatory reforms, infrastructural investments, and a focus on social and environmental impact, Albania can position itself as a regional leader in sustainable digital finance. Ultimately, FinTech's strategic integration into the country's economic fabric will be instrumental in promoting inclusive growth, climate resilience, and long-term sustainability.

References

- 1) BaFin. (2021). Regulatory framework for sustainable finance: A German perspective. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht. <https://www.bafin.de>
- 2) BaFin. (2021). Regulatory framework for sustainable finance: A German perspective. Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht. <https://www.bafin.de>
- 3) Bank of Albania. (2022). Annual Report on Climate Risks and Green Finance. <https://www.bankofalbania.org>
- 4) Bank of Albania. (2024). Annual Report on Climate Risks and Green Finance. Available at: <https://www.bankofalbania.org>
- 5) Bank of Albania. (2024). Annual Report on Climate Risks and Green Finance Initiatives. Available at: <https://www.bankofalbania.org>
- 6) Bank of Albania. (2024). Regulatory reforms supporting green finance. <https://www.bankofalbania.org>
- 7) European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2022). Green Energy Investment and Policy Dialogues in Albania. EBRD Publications.
- 8) European Commission. (2020). Albania Progress Report on EU Environmental and Financial Standards. European Commission Reports.
- 9) European Commission. (2020). European Green Deal — Albania Alignment Pathways.
- 10) European Commission. (2020). European Green Deal – Albania's alignment pathways. European Commission Reports. <https://ec.europa.eu>
- 11) European Commission. (2020). European Green Deal – Albania's alignment pathways. European Commission Reports. <https://ec.europa.eu>

- 12) European Investment Bank (EIB). (2023). Albania Green Finance Partnership: Supporting Sustainable Growth. Available at: <https://www.eib.org>
- 13) European Investment Bank (EIB). (2023). Albania Green Finance Partnership [Brochure]. Available at: <https://www.eib.org>
- 14) European Investment Bank. (2022). Green Finance Systems in Central and Eastern Europe.
- 15) European Investment Bank. (2023). Albania Green Finance Partnership: Supporting Sustainable Growth. <https://www.eib.org>
- 16) Fitch Ratings. (2022). Iute Albania Long-term issuer rating. <https://www.fitchratings.com>
- 17) Gentin Sejko, Governor of the Bank of Albania. (2024). Speech on Climate Risks and Green Transition.
- 18) Government of Albania. (2022). National Strategy for Sustainable Development.
- 19) Ministry of Environment and Spatial Planning, Albania. (2022). National Sustainable Development Strategy.
- 20) OECD. (2021). FinTech and sustainable finance: Policy insights for emerging markets. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
- 21) UNDP. (2021). Financing Sustainable Development Goals in Albania. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org>
- 22) United Nations Development Programme (UNDP). (2021). Financing Sustainable Development Goals in Albania. UNDP Report.
- 23) United Nations Development Programme (UNDP). (2021). Green Economy and Climate Change in Albania. Available at: <https://www.undp.org>
- 24) World Bank. (2023). Albania: Strengthening Green Financing and Climate Resilience. World Bank Report.
- 25) World Bank. (2023). Strengthening Albania's Climate Resilience through Financial Innovation. World Bank Group Publications.

Marketingu Dixhital dhe Ndikimi i tij në Preferencat e Konsumatorëve për Modën në Shqipëri: Rasti i markës Zara

Ermira Vata¹, Dr. Ledia Sula²

¹Studente, Departamenti i Menaxhimit, Fakulteti i Ekonomisë dhe Shkencave Sociale, Kolegji Universitar i Biznesit, Shqipëri

²Përgjegjëse e Departamentit të Menaxhimit, Fakulteti i Ekonomisë dhe Shkencave Sociale, Kolegji Universitar i Biznesit

*Corresponding Author: lsula@kub.edu.al

Abstrakt

Marketingu dixhital ka ndryshuar rrënjësisht mënyrën se si markat komunikojnë me konsumatorët, duke lehtësuar ndërveprimin në kohë reale, personalizimin e mesazheve dhe ndërtimin e marrëdhënieve afatgjata. Në kontekstin e industrisë së modës, e cila karakterizohet nga dinamizëm dhe konkurrencë intensive, përdorimi strategjik i kanaleve dixhitale është bërë thelbësor për të tërhequr dhe mbajtur klientët. Ky studim ka për qëllim të analizojë ndikimin e marketingut dixhital në formimin e preferencave të konsumatorëve shqiptarë për modën, duke u përqendruar në rastin e markës ndërkombëtare Zara në tregun shqiptar.

Për realizimin e këtij studimi është përdorur një qasje kuantitative, përmes zhvillimit të një pyetësi online i cili është shpërndarë tek konsumatorë të ndryshëm në Shqipëri. Të dhënat e mbledhura nga 105 respondentë janë analizuar për të identifikuar lidhjet ndërmjet ekspozimit ndaj fushatave dixhitale të Zarës dhe faktorëve që ndikojnë në vendimmarrjen për blerje. Rezultatet tregojnë se rrjetet sociale, veçanërisht Instagram dhe Tik Tok, janë platformat më të përdorura për të ndjekur markën Zara, ndërsa përmbajtja vizuale dhe bashkëpunimi me influencers kanë një ndikim të drejtpërdrejtë në formimin e preferencave konsumatore.

Ky punim kontribuon në kuptimin e rolit të marketingut dixhital në sektorin e modës në Shqipëri dhe ofron rekomandime praktike për markat që synojnë të forcojnë praninë e tyre në tregun lokal përmes kanaleve dixhitale.

Fjalë kyce: Marketing dixhital; sjellje konsumatore; mode; Albania; Zara; influencer; social media

1. Hyrje

Zhvillimet teknologjike të dekadave të fundit kanë sjellë një transformim të thellë në mënyrën se si funksionon marketingu dhe si ndërtohen marrëdhëniet mes

konsumatorëve dhe markave. Marketingu dixhital është kthyer në një komponent kyç të strategjive të komunikimit dhe promovimit, duke zëvendësuar ose integruar kanalet tradicionale me formate të reja, më të targetuara dhe ndërvepruese. Në thelb, ai përfshin përdorimin e platformave online dhe teknologjive dixhitale për të arritur, ndikuar dhe angazhuar konsumatorët në mënyrë më efikase dhe të personalizuar.

Epoka dixhitale ka ndryshuar rrënjësisht sjelljen e konsumatorëve: sot konsumatorët janë më të informuar, më të ndjeshëm ndaj përvojës që u ofron marka dhe më të gatshëm të ndërveprojnë përmes kanaleve të ndryshme dixhitale. Ata kërkojnë përmbajtje me vlerë, komunikim të personalizuar dhe transparencë nga ana e markave. Rrjetet sociale, platformat e e-commerce, influencersit digjitalë dhe përmbajtja vizuale kanë fituar një rol të rëndësishëm në formësimin e qëndrimeve dhe preferencave të blerësve, duke krijuar një realitet të ri për mënyrën se si zhvillohet komunikimi i marketingut.

Industria e modës është një nga sektorët që është ndikuar më shumë nga këto ndryshime. Natyra vizuale, dinamike dhe trendi-orientuar e kësaj industrie e bën atë veçanërisht të përshtatshme për t'u promovuar përmes kanaleve dixhitale. Për konsumatorët modernë, blerja e një produkti të modës nuk është më një akt i thjeshtë funksional, por një përvojë sociale dhe estetike, e cila zhvillohet kryesisht online – nga eksplorimi i produkteve deri te vendimarrja dhe shpërndarja e përvojës.

Në Shqipëri, përdorimi i platformave dixhitale është rritur ndjeshëm vitet e fundit, sidomos mes të rinjve dhe konsumatorëve urbanë. Rrjetet sociale janë kthyer në burimin kryesor të informacionit për modën, ofertat, dhe stilin e jetesës. Kjo situatë ka krijuar një kontekst të ri, në të cilin është e domosdoshme të kuptohet sesi marketingu dixhital ndikon në preferencat dhe sjelljen e konsumatorëve shqiptarë – një realitet që është ende në proces studimi dhe analizimi në mënyrë sistematike.

Kjo temë është veçanërisht e rëndësishme në kuadër të tranzicionit të tregjeve drejt dixhitalizimit, rritjes së konkurrencës në industrinë e modës, si dhe ndryshimeve kulturore që kanë shoqëruar përdorimin masiv të teknologjisë në shoqërinë shqiptare.

2. Studime të mëparshme dhe literatura relevante

Në fushën e marketingut dixhital dhe sjelljes së konsumatorëve, literatura ekzistuese ka qenë mjaft e pasur dhe e ndryshme në trajtimin e ndikimit të kanaleve dhe teknikave dixhitale në ndryshimin e preferencave dhe sjelljeve të konsumatorëve. Studimet e mëparshme jo vetëm që japin një kuadër teorik të rëndësishëm, por gjithashtu ndihmojnë në kuptimin praktik të mënyrës sesi markat mund të ndërveprojnë në mënyrë efektive me audiencën e tyre, duke përfshirë edhe kontekstin specifik të industrisë së modës dhe tregut shqiptar. Në këtë seksion do të shqyrtohen në mënyrë të detajuar disa nga kontributet kryesore teorike dhe empirike të autorëve më të njohur, që përbëjnë edhe bazën teorike për analizën e këtij punimi.

- Rëndësia e integritit të kanaleve dixhitale në strategjitë e markave (Kotler & Keller, 2022)

Kotler & Keller, emra të njohur në literaturën e marketingut, theksojnë se në epokën dixhitale, ndërveprimi me konsumatorët nuk mund të jetë më i kufizuar vetëm në kanale tradicionale. Ata argumentojnë se për të arritur sukses në ndërtimin e një marke të fortë, është e domosdoshme integrimi i plotë i kanaleve dixhitale me ato fizike në një strategji të unifikuar omnichannel. Ky integrim siguron që konsumatori të ketë një përvojë të vazhdueshme dhe të njëtrajtshme në të gjitha pikët e kontaktit me markën, qoftë në rrjetet sociale, faqet e internetit, aplikacionet mobile, apo dyqanet fizike.

Kotler & Keller shpjegojnë se marketingu omnichannel jo vetëm që rrit angazhimin e konsumatorëve, por gjithashtu ndihmon në rritjen e besnikërisë ndaj markës dhe në ndërtimin e një imazhi të qëndrueshëm. Në industrinë e modës, ku përvoja estetike dhe emocionale është jashtëzakonisht e rëndësishme, integrimi i këtyre kanaleve është thelbësor për të garantuar që mesazhi i markës të transmetohet në mënyrë koherente dhe të jetë në përputhje me vlerat e konsumatorëve.

Në kontekstin shqiptar, ku përdorimi i kanaleve dixhitale po rritet shpejt, aplikimi i strategjive omnichannel mund të përbëjë një avantazh konkurrues për markat e modës, duke përmirësuar ndërveprimin dhe duke përshtatur përvojën e blerjes me pritshmëritë e konsumatorëve dixhitalë.

-Format më efektive të marketingut dixhital për përfshirje të konsumatorëve (Chaffey, 2021)

Chaffey (2021) është një prej ekspertëve më të njohur në fushën e marketingut dixhital, i cili ka analizuar në mënyrë të detajuar mjetet dhe format që kompanitë mund të përdorin për të maksimizuar përfshirjen e konsumatorëve. Ai vë në dukje se konsumatorët modernë kërkojnë përmbajtje që është jo vetëm informuese, por edhe argëtuese dhe interaktive. Në këtë kuadër, përdorimi i përmbajtjes vizuale, veçanërisht videove, fotove dhe historive të përkohshme në rrjetet sociale, është një nga mënyrat më efektive për të kapur vëmendjen e audiencës dhe për të krijuar një lidhje emocionale.

Gjithashtu, Chaffey thekson rëndësinë e personalizimit të mesazheve dhe përdorimit të analizave të të dhënave për të kuptuar më mirë preferencat e konsumatorëve dhe për t'u përshtatur me nevojat e tyre në kohë reale. Marketingu përmes influencësve është gjithashtu një format që merr shumë peshë, pasi ndihmon në krijimin e besueshmërisë dhe afërsisë me konsumatorin, duke përdorur figura që konsiderohen të besueshme dhe të afta për të udhëhequr trendet.

Në tregun shqiptar, ku rrjetet sociale kanë një ndikim shumë të madh në mënyrën si konsumatorët marrin informacion dhe marrin vendime blerjeje, strategjitë që përfshijnë përmbajtje vizuale dhe marketing influencës janë bërë thelbësore për suksesin e markave të modës.

- Faktorët psikologjikë që ndikojnë në blerjen online (Solomon, 2020)

Solomon (2020) ofron një analizë të thelluar të mekanizmave psikologjikë që ndikojnë në sjelljen e blerësve në ambientin online, duke ndarë faktorët kryesorë që përcaktojnë vendimet për blerje. Ai nënvizon se konsumatorët shpesh ndihen të pasigurt ndaj blerjeve online për shkak të mungesës së prekshmërisë së produktit dhe shqetësimeve për sigurinë dhe privatësinë. Në këtë mënyrë, besimi në platformën e blerjes dhe perceptimi i një mjedisi të sigurt janë faktorë thelbësorë për të kaluar pengesat psikologjike dhe për të nxitë blerjen.

Një tjetër element i rëndësishëm që Solomon evidenton është ndikimi i komuniteteve online dhe ndjenja e përkatësisë sociale. Konsumatorët e modës shpesh kërkojnë të ndihen pjesë e një grupi që ndan të njëjtat shije dhe vlera, dhe kjo i motivon ata të ndjekin trendet dhe të bëjnë blerje që përforcojnë identitetin e tyre social. Marketingu dixhital, përmes platformave sociale dhe përmbajtjes që përfshin pjesëmarrjen aktive të konsumatorëve, mund të nxjerrë në pah këto nevoja psikologjike dhe të ndikojë në mënyrë të drejtpërdrejtë në vendimet e blerjes.

-Ndikimi i influencësve në blerjen e produkteve të modës (Kapitan & Silvera, 2016)

Studimi i Kapitan & Silvera (2016) ka fokusuar vëmendjen në rolin e influencësve socialë si aktorë kyç në përcaktimin e sjelljeve dhe preferencave të konsumatorëve, veçanërisht në industrinë e modës. Ata argumentojnë se influencësit, për shkak të lidhjes së drejtpërdrejtë dhe autencitetit që krijojnë me ndjekësit e tyre, mund të ndikojnë në mënyrë më efektive se sa reklamat tradicionale.

Në këtë studim, përmendet se influencësit nuk ndikojnë vetëm në rritjen e ndërgjegjësimit për produktin, por edhe në krijimin e një narrative të personalizuar që konsumatori mund të lidhë me veten e tij. Për më tepër, rekomandimet e influencësve kanë një efekt social që fuqizon dëshirën e konsumatorëve për t'u përshtatur me grupet e tyre referuese, duke forcuar besnikërinë ndaj markës dhe intensifikuar blerjet.

Në Shqipëri, rritja e popullaritetit të influencësve në rrjetet sociale ka bërë që edhe markat e modës të investojnë në bashkëpunime me këta persona, duke përdorur efektin e tyre për të arritur audienca më të gjera dhe më të targetuara. Kjo formë marketingu është veçanërisht efektive tek të rinjtë, të cilët janë përdorues aktivë të rrjeteve sociale dhe ndjekës të rregullt të influencësve të modës.

2.1 Historia dhe modeli i biznesit të Zara

Zara është një nga markat më të njohura të modës në botë, pjesë e grupit spanjoll Inditex, një nga kompanitë më të mëdha të shitjes me pakicë në botë. Zara u themelua në vitin 1974 nga Amancio Ortega dhe Rosalía Mera në La Coruña, Spanjë. Fillimisht, Zara ishte një dyqan i vogël që ofronte produkte të ngjashme me markat e luksit, por me çmime më të ulëta.

Modeli inovativ i biznesit të Zarës konsiston në prodhimin e shpejtë dhe shpërndarjen e koleksioneve të reja, duke përditësuar vazhdimisht stoqet dhe duke iu përshtatur shijeve të konsumatorëve. Ky model, i njohur si "fast fashion", e ndihmoi markën të rritet shpejt dhe të zgjerohet ndërkombëtarisht. Sot, Zara ka mbi 7,000 dyqane në më shumë se 90 vende të botës.

Misioni dhe Vizion

Misioni: Zara synon të ofrojë produkte cilësore dhe modë të përballeshme për të gjithë konsumatorët, duke iu përshtatur shijeve dhe tendencave të tregut global.

Vizioni: Të jetë lider në industrinë e modës, duke ofruar produkte inovative dhe duke respektuar praktikën e qëndrueshme dhe përgjegjësinë sociale.

Strategjia dhe avantazhet konkurruese

Zara ndjek disa strategji kyçe:

- Prania globale: Zara ka dyqane në më shumë se 90 vende dhe fokusohet në tregje të mëdha, si Evropa, Azia dhe SHBA.
- Strategjia "Omnichannel": Zara ofron një përvojë të integruar midis dyqaneve fizike dhe platformave online, duke përdorur teknologji të avancuar për personalizim dhe shpërndarje të shpejtë.
- Politika e ulët e reklamimit: Ndryshe nga markat e tjera, Zara investon shumë pak në reklama. Në vend të kësaj, fokusohet në vendndodhjen strategjike të dyqaneve dhe promovimin përmes dizajnit të produkteve dhe dyqaneve.

Avantazhet konkurruese

- Shpejtësia në reagim ndaj tendencave: Zara është lider në identifikimin dhe prodhimin e trendeve të reja.
- Kontrolli mbi zinxhirin e furnizimit: Zara kontrollon shumicën e proceseve, duke minimizuar kohën dhe kostot.
- Diversiteti i produkteve: Brenda një sezoni, Zara prezanton më shumë se 20 koleksione, duke i ofruar klientëve një gamë të gjerë zgjedhjesh.

3. Metodologjia

3.1 Qëllimi studimit

Qëllimi kryesor i këtij studimi është të eksplorojë dhe analizojë ndikimin e marketingut dixhital në formimin e preferencave të konsumatorëve në sektorin e modës në Shqipëri. Në një epokë ku teknologjia ka përshpejtuar mënyrat e komunikimit dhe ndërveprimit ndërmjet markave dhe konsumatorëve, është thelbësore të kuptohet sesi ky transformim dixhital ka ndikuar në sjelljen konsumatore, në mënyrën se si individët perceptojnë vlerën e një marke, dhe si marrin vendime për blerje.

Studimi synon të analizojë komponentët kryesorë të marketingut dixhital – përfshirë platformat e rrjeteve sociale, përmbajtjen vizuale, reklamimin online, personalizimin e mesazheve dhe rolin e influencësve – dhe ndikimin që këto kanë në krijimin e një lidhjeje emocionale dhe psikologjike midis konsumatorit dhe markës. Gjithashtu, ai vlerëson sesi konsumatorët shqiptarë e përdorin përmbajtjen dixhitale, çfarë pritshmëri kanë ndaj saj, dhe cilat strategji ndikojnë më shumë në preferencat e tyre për produktet e modës.

Një tjetër qëllim i rëndësishëm i këtij hulumtimi është të kuptojë ndryshimet që kanë ndodhur në procesin e vendimmarrjes së konsumatorit shqiptar për shkak të rritjes së përdorimit të platformave online, duke

sjellë kështu një pasqyrë të qartë mbi tranzicionin nga kanalet tradicionale të komunikimit drejt një ekosistemi tërësisht dixhital.

Duke u mbështetur në të dhëna teorike dhe empirike, ky studim ka për qëllim gjithashtu të kontribuojë në literaturën akademike mbi sjelljen e konsumatorit në epokën dixhitale, si dhe të ofrojë rekomandime praktike për profesionistët e marketingut që veprojnë në industrinë e modës në Shqipëri dhe më gjerë.

Ky studim synon të eksplorojë mënyrën se si marketingu dixhital ndikon në formimin e preferencave të konsumatorëve në industrinë e modës në Shqipëri.

Në këtë kuadër, pyetjet kryesore kërkimore që udhëheqin studimin janë:

-Në ç'mënyrë ndikon marketingu dixhital në krijimin e ndërgjegjësimit dhe formimin e preferencave të konsumatorëve shqiptarë për markat e modës?

-Cilat janë platformat dixhitale më të përdorura nga konsumatorët shqiptarë në procesin e njohjes dhe ndëreveprimit me markat e modës?

-Cili është roli i influencësve dhe rekomandimeve online në formimin e besimit dhe preferencës për një markë mode tek konsumatori shqiptar?

-Si perceptohet nga konsumatorët shqiptarë marketingu dixhital i markës Zara dhe sa efektiv është në ndikimin e preferencave të tyre për blerje?

3.2 Formulimi i Hipotezave

Në këtë studim, ndërtuam dy hipoteza kryesore:

H₁: Konsumatori shqiptar i modës është modern, i ndikuar nga rrjetet sociale, por edhe i kujdesshëm ndaj çmimeve dhe ndikimeve kulturore.

H₂: Influencuesit digjitalë në rrjetet sociale kanë një ndikim të drejtpërdrejtë dhe domethënës në formimin e preferencave të konsumatorëve shqiptarë për markat e modës.

Qasja kërkimore

Ky studim ndjek një **qasje kuantitative**, me qëllim analizimin e ndikimit të marketingut dixhital në preferencat e konsumatorëve në industrinë e modës, me fokus tek marka Zara në Shqipëri. Qasja kuantitative është zgjedhur për të mbledhur të dhëna të matshme dhe të krahasueshme përmes një pyetësoi të strukturuar.

Studimi është gjithashtu **aplikativ dhe përshkrues**, pasi kërkon të kuptojë realitetin aktual të ndikimit të marketingut dixhital tek konsumatorët shqiptarë dhe të japë përfundime të dobishme për praktikën e biznesit.

3.3 Instrumenti i kërkimit

Instrumenti kryesor i përdorur në këtë studim është një **pyetësor online**, i krijuar përmes platformës **Google Forms** dhe i shpërndarë në rrjetet sociale dhe grupe të mbyllura me qëllim mbledhjen e të dhënave. Pyetësori përbëhet nga disa seksione:

Pjesa I: Demografia e Pjesëmarrësve

Pjesa II: Perceptimi dhe Njohja e Markës

Pjesa III: Ndikimi i Marketingut Dixhital

Pjesa IV: Menaxhimi i Markës dhe Pozicionimi

Pjesa V: Efikasiteti i Reklamave dhe Angazhimi në Rrjetet Sociale

Pjesa VI: Opinionipër Rritjen e Efikasitetit të Marketingut Dixhital

Pjesa VII: Pyetje Likert

Pjesa VIII: Përfundime

3.4 Popullsia dhe kampioni i studimit-Popullsia e synuar për këtë studim përfshinte përdoruesit aktivë të rrjeteve sociale në Shqipëri, të moshës 18–35 vjeç, të cilët kanë interes për modën dhe janë konsumatorë potencialë apo aktualë të Zara.

3.5 Madhësia e kampionit: Në total u mbledhën **105 përgjigje të vlefshme**.

Metodat e analizës së të dhënave

Të dhënat e mbledhura janë analizuar, duke përdorur teknika statistikore për analizë përshkruese dhe krahasuese:

-**Frekuenca dhe përqindjet** për pyetjet demografike dhe përdorimin e rrjeteve;

-**Mesatarja** për pyetjet e shkallës Likert;

-**Korelacione** për të matur lidhjen ndërmjet përdorimit të marketingut dixhital dhe preferencave të konsumatorëve;

-**Grafikë dhe tabela** për të paraqitur rezultatet në mënyrë vizuale.

Analiza e të dhënave synon të nxjerrë përfundime të qarta mbi mënyrën se si marketingu dixhital ndikon në krijimin e preferencave dhe zgjedhjeve të konsumatorëve për modën në Shqipëri.

4. Gjetjet e studimit

4.1 Rezultate dhe rekomandime nga Pyetësi: "Zara në Shqipëri"

Pjesa I: Demografia e Pjesëmarrësve

-Grupmosha dominante (18-24 vjeç)

Rekomandim: Zara duhet të përqendrojë strategjitë e saj të marketingut në trendet e preferuara nga kjo moshë, duke promovuar koleksione rinore, energjike dhe të aksesueshme për këtë grup. Gjithashtu, duhet të përdorë kanale si TikTok dhe Instagram, që janë më të frekuentuara nga të rinjtë.

-Dominimi i gjinisë femërore

Rekomandim: Duke qenë se shumica e klientëve janë gra, Zara duhet të zhvillojë fushata që theksojnë feminitetin, elegancën dhe praktikitetin. Koleksionet për femra mund të theksohen më shumë në dyqane dhe online.

-Koncentrimi në Tiranë (91%)

Rekomandim: Të zhvillohen aktivitete marketingu specifike për Tiranën, duke përfshirë evente në TEG dhe promovime lokale. Për qytetet e tjera, sugjerohet rritja e opsioneve të blerjeve online me dorëzime të shpejta dhe oferta ekskluzive për zonat jashtë Tiranës.

-Përqindja e studentëve (61%) dhe punonjësve (50%)

Rekomandim: Të krijohen ulje të dedikuara për studentët (p.sh., "Student Discount Week") dhe oferta fleksibël për profesionistët. Kjo mund të kombinohet me promovimin e artikujve "value for money" që i përshtaten buxhetit të tyre.

-Të ardhura mesatare

Rekomandim: Të ofrohen produkte të çmimeve të përballueshme dhe paketa promovionale që i përshtaten buxhetit të konsumatorëve me të ardhura mesatare.

Pjesa II: Perceptimi dhe Njohja e Markës

-Marka shihet si mesatare dhe e përballueshme

Rekomandim: Të ndërtohet një strategji që promovon cilësinë dhe unikalitetin e produkteve për të rritur perceptimin pozitiv të markës, për shembull, përmes reklamave që tregojnë procesin e dizajnit dhe cilësinë e materialeve.

-Njohja përmes dyqaneve (46%) dhe rrjeteve sociale (39%)

Rekomandim: Të intensifikohet prania e markës në rrjetet sociale me fushata interaktive. Të përdoren reklama të targetuara në TikTok dhe Instagram për të arritur audienca të reja.

-64% e vlerësojnë cilësinë mesatare

Rekomandim: Të theksohen në reklama koleksionet premium dhe materialet e qëndrueshme për të përmirësuar perceptimin e cilësisë.

-Çmimet perceptohen të larta për shumicën

Rekomandim: Të ofrohen ulje sezonale, zbritje për grupet me të ardhura mesatare dhe transparencë më e madhe në komunikimin e vlerës së produkteve.

-Arsyet e mosblerjes: çmimet dhe vendndodhja

Rekomandim: Të krijohen dyqane pop-up jashtë Tiranës dhe të promovohen oferta online për të mbuluar këto boshllëqe.

Pjesa III: Ndikimi i Marketingut Dixhital

-43% marrin rrallë informacion përmes kanaleve dixhitale

Rekomandim: Të krijohen fushata më të personalizuar, duke përdorur reklama të targetuara dhe email marketing me oferta të dedikuara për klientët.

-Instagrami si platforma më efektive (77%)

Rekomandim: Të fokusohet në përmbajtje vizuale tërheqëse në Instagram dhe të organizohen konkurse/shfaqje të koleksioneve përmes stories.

-55% kanë blerë pas shikimit të reklamave online

Rekomandim: Të shtohen reklamat e sponsorizuara në TikTok dhe Instagram që përfshijnë video shpjeguese dhe influencers lokalë.

Pjesa IV: Menaxhimi i Markës dhe Pozicionimi

-Marka shihet si e orientuar drejt rinisë (39%)

Rekomandim: Të rritet diversifikimi i koleksioneve për të përfshirë edhe grupe të tjera, si të rriturit dhe profesionistët që kërkojnë cilësi dhe stil premium.

-Strategjia për qëndrueshmëri dhe ekologji është e paqartë për shumicën (47%)

Rekomandim: Të komunikohen më mirë nismat e qëndrueshmërisë në reklama dhe në paketimet e produkteve.

-Sugjerime për përmirësime në marketingun dixhital

Rekomandim: Të përqendrohet te ofertat ekskluzive, përdorimi i influencersve lokalë dhe përmbajtja vizuale më kreative që rezonon me kulturën shqiptare.

Pjesa V: Efikasiteti i Reklamave dhe Angazhimi në Rrjetet Sociale

-67% kërkojnë më shumë përmbajtje personale nga Zara

Rekomandim: Të zhvillohen fushata që përfshijnë histori të konsumatorëve shqiptarë ose mesazhe personale nga marka për klientët.

-Marketingu në TikTok shihet si tërheqës nga shumica

Rekomandim: Të intensifikohet prania në TikTok me sfida kreative, tutoriale mode dhe video me stil urban që lidhen me jetën e përditshme.

Pjesa VI: Opinioni për Rritjen e Marketingut Dixhital

-Sugjerimet për përmirësim: oferta ekskluzive dhe promocione online (47%)

Rekomandim: Të zhvillohen kampanja si "Exclusive Online Sale" dhe promovime për klientët besnikë me kupona dixhitalë.

-Përdorimi i gjuhës shqipe dhe opsioneve lokale

Rekomandim: Të futen përkthime në shqip dhe opsione lokale të pagesave në platformën online.

-Interaktivitet dhe transparencë

Rekomandim: Të përdoren sondazhe dhe pyetësorë interaktivë në rrjetet sociale për të kuptuar më mirë preferencat e klientëve.

Pjesa VII: Pyetje Likert (Përgjigjuni duke vlerësuar në shkallën 1-5)

-Përvoja ime e blerjes online në Zara është e lehtë dhe e këndshme.

Rekomandim: Për të ruajtur dhe përmirësuar këtë perceptim, Zara duhet të ofrojë navigim të thjeshtë në faqen dhe aplikacionin zyrtar, të shtojë filtrat për kërkimin e produkteve dhe të përfshijë më shumë përmbajtje vizuale të detajuar për artikujt (p.sh., video për produkte specifike).

-Reklamat dhe postimet e Zarës në rrjetet sociale janë të përshtatshme dhe tërheqëse për mua.

Rekomandim: Të zhvillohen më shumë reklama kreative dhe të personalizuar, duke përfshirë influencers shqiptarë dhe stilistë lokalë për të krijuar përmbajtje që rezonon me kulturën shqiptare.

-Zara arrin të krijojë një lidhje të fortë me konsumatorët e saj përmes marketingut dixhital.

Rekomandim: Zara mund të organizojë aktivitete online interaktive, si konkurse, sondazhe të rregullta dhe histori të suksesit të konsumatorëve për të forcuar marrëdhëniet dhe besnikërinë.

-Zara përdor marketingun dixhital për të komunikuar efektivisht me konsumatorët e saj.

Rekomandim: Të shtohet komunikimi i drejtpërdrejtë përmes kanaleve si chatbots në Instagram dhe faqe, duke ofruar ndihmë të personalizuar në kohë reale.

-Çmimet e Zarës janë të përshtatshme për target grupin e saj në Shqipëri.

Rekomandim: Për të adresuar ndjeshmërinë e konsumatorëve ndaj çmimeve, Zara mund të zbatojë më shumë ulje sezonale dhe të komunikojë qartë vlerën e produkteve të saj përmes reklamave edukative.

-Zara ka një pozicionim të fortë dhe të qartë në mendjen e konsumatorëve shqiptarë.

Rekomandim: Për të përforcuar pozicionimin e saj si një markë rinore dhe me stil, Zara mund të investojë më shumë në evente mode dhe bashkëpunime lokale me dizajnerë dhe figura publike.

-Marketingu dixhital i Zarës është më i efektshëm se marketingu tradicional në Shqipëri.

Rekomandim: Të vazhdohet të përqendrohet në marketingun dixhital, por të kombinohet me disa aktivitete tradicionale (p.sh., evente në dyqane) për një qasje hibride dhe të gjithanshme.

-Zara ka një strategji të qartë dhe të efektshme për përdorimin e influencuesve në rrjetet sociale.

Rekomandim: Të zgjerohet bashkëpunimi me influencues të rinj dhe të njohur në Shqipëri, duke krijuar fushata ekskluzive që theksojnë ndërlidhjen e modës me kulturën dhe stilin e jetesës.

-Unë do të blija produkte nga Zara më shpesh nëse ata ofronin oferta dhe zbritje të mëdha përmes platformave online.

Rekomandim: Të zhvillohen oferta të rregullta për klientët besnikë dhe ulje të papritura në ditë të caktuara si pjesë e fushatave promovuese.

-Platforma online e Zarës ofron mundësi të mjaftueshme për shfletimin dhe blerjen e produkteve.

Rekomandim: Për të përmirësuar këtë përvojë, Zara mund të shtojë funksionalitete të reja si prova virtuale të rrobave, përshkrime më të detajuara të produkteve dhe opsione të pagesës lokale.

-Marketingu dixhital i Zarës është i përshtatshëm për të kapur trendet e fundit të modës dhe preferencat e konsumatorëve.

Rekomandim: Të vazhdojë të ndjekë trendet globale, por gjithashtu të promovojë elemente të modës që reflektojnë kulturën shqiptare.

-Zara ofron një përvojë të mirë të shërbimit për klientët përmes kanaleve të marketingut dixhital.

Rekomandim: Të investohet në trajnimet e stafit që menaxhon shërbimin ndaj klientëve online për të siguruar një ndihmë më të shpejtë dhe efektive.

-Përmirësimi i përvojës me marketingun dixhital (personalizim i ofertave, gjuha shqipe, optimizimi i shërbimit online):

Rekomandim: Zara duhet të implementojë përmbytje në gjuhën shqipe në faqen dhe aplikacionin e saj dhe të integrojë algoritme që personalizojnë reklamat dhe ofertat sipas interesave dhe sjelljeve të konsumatorëve shqiptarë.

-Sugjerimi për realitet virtual për prova online dhe pagesa lokale:

Rekomandim: Të futen teknologji si "Virtual Try-On" në platformën online dhe të sigurohen metoda pagesash që mbështesin kartat dhe opsionet e tjera të pagesës në Shqipëri.

-Marketingu që adreson kulturën dhe preferencat lokale:

Rekomandim: Të zhvillohen fushata me përmbytje që theksojnë elemente të kulturës shqiptare, të tilla si bashkëpunime me artistë dhe dizajnerë vendas.

-Fushatat interaktive dhe të lidhura me komunitetin:

Rekomandim: Të organizohen evente dhe konkurse online ku konsumatorët mund të kontribuojnë me ide ose të ndajnë stilin e tyre duke përdorur produkte të Zarës.

4.2 Analiza e hipotezave kërkimore

Në kuadër të këtij studimi janë formuluar dy hipoteza kërkimore që synojnë të verifikojnë marrëdhënien midis marketingut dixhital dhe preferencave të konsumatorëve shqiptarë në industrinë e modës, me fokus të veçantë në markën Zara.

Hipoteza 1 (H1):

Konsumatori shqiptar i modës është modern, i ndikuar nga rrjetet sociale, por edhe i kujdesshëm ndaj çmimeve dhe ndikimeve kulturore.

Kjo hipotezë bazohet në premisën se konsumatorët në Shqipëri janë pjesë e brezit digjital dhe kanë akses të vazhdueshëm në platforma si Instagram dhe TikTok, ku markat e modës ndërveprojnë me publikun. Megjithatë, përtej modernizmit dhe ndikimit të mediave sociale, konsumatori shqiptar karakterizohet gjithashtu nga një vëmendje e shtuar ndaj faktorëve ekonomikë (si çmimi) dhe kontekstit kulturor.

Variabla e pavarur (independent variable): Ndikimi i rrjeteve sociale dhe perceptimi modern i modës.

Variabla e varur (dependent variable): Sjellja dhe preferencat konsumatore për markat e modës.

Të dhënat empirike të mbledhura përmes pyetësorit treguan se pjesa më e madhe e respondentëve ndjekin markën Zara në rrjetet sociale dhe ndikohen nga përmbajtja e saj vizuale. Megjithatë, çmimi dhe vlerat kulturore përbëjnë faktorë përcaktues në vendimmarrjen për blerje. Kjo tregon një ekuilibër ndërmjet tërheqjes nga aspektet moderne dhe përmbajtjes digjitale, dhe vlerësimin racional të kostove dhe përputhshmërisë kulturore. Si rrjedhojë, hipoteza H1 konfirmohet.

Hipoteza 2 (H2):

Influencuesit dixhitalë në rrjetet sociale kanë një ndikim të drejtpërdrejtë dhe domethënës në formimin e preferencave të konsumatorëve shqiptarë për markat e modës.

Kjo hipotezë ndjek logjikën e ndikimit të autoritetit dhe identifikimit social, sipas të cilit konsumatorët, veçanërisht të rinjtë, marrin vendime të bazuara në sugjerimet dhe përmbajtjen që ndajnë figurat me ndikim në rrjetet sociale. Në këtë rast, influencuesit funksionojnë si ndërmjetës midis markës dhe konsumatorit.

Variabla e pavarur: Përdorimi i influencuesve digjitalë në komunikimin e markës.

Variabla e varur: Formimi i preferencave për një markë të caktuar mode.

Rezultatet e analizës empirike treguan se një përqindje domethënëse e pjesëmarrësve ka ndërvepruar me përmbajtje të ndikuar nga influencuesit dhe e ka bazuar vendimin për blerje mbi këtë ndërveprim. Rreth 55% e të anketuarve raportuan se kanë bërë blerje pas ekspozimit ndaj reklamave ose përmbajtjes së influencuesve. Kjo përforcon praninë e një ndikimi të drejtpërdrejtë dhe mbështet validitetin e hipotezës H2.

Ndërlidhja ndërmjet hipotezave dhe rezultateve

Të dyja hipotezat janë të lidhura ngushtë me konceptin e marketingut dixhital si faktor ndikues në procesin e vendimmarrjes së konsumatorit. Ndërsa hipoteza e parë nxjerr në pah faktorët që e bëjnë konsumatorin shqiptar një përdorues të vetëdijshëm dhe selektiv të informacionit digjital, hipoteza e dytë thekson efektin e aktorëve të marketingut, në këtë rast influencuesve, si promotorë të besueshëm të markës.

Të dhënat nga studimi tregojnë se konsumatorët shqiptarë janë të prirur të ndërveprojnë me përmbajtje digjitale, por gjithashtu mbeten racionalë dhe të ndjeshëm ndaj faktorëve që ndikojnë në vendimmarrje. Ky realitet përforcon përfundimin se marketingu dixhital është një mjet i fuqishëm, por që duhet të përshtatet ndaj karakteristikave të tregut lokal.

5. Përfundime dhe Rekomandime

Përfundime

Studimi me temë *“Marketingu dixhital dhe ndikimi i tij në preferencat e konsumatorëve për modën në Shqipëri: Rasti i Zara”* synoi të analizonte sesi strategjitë dixhitale të marketingut ndikojnë në sjelljen dhe vendimmarrjen e konsumatorëve shqiptarë, në veçanti ata që ndjekin dhe konsumojnë markën Zara. Nga analiza e të dhënave të mbledhura përmes pyetësorit me 105 pjesëmarrës, arritëm në këto përfundime kryesore:

1. Marketingu dixhital është një faktor ndikues i rëndësishëm në blerjet e konsumatorëve shqiptarë, sidomos tek të rinjtë dhe gratë që përfaqësojnë audiencën më aktive në rrjetet sociale.
2. Konsumatori shqiptar i modës është modern, i ndikuar nga rrjetet sociale, por edhe i kujdesshëm ndaj çmimeve dhe ndikimeve kulturore.
3. Instagram është kanali më efektiv për komunikimin e Zara me konsumatorët shqiptarë, duke u renditur i pari në përdorim dhe ndërveprim.
4. Estetika vizuale, prezantimi i koleksioneve dhe përdorimi i influencersve janë elementët që nxisin më shumë interes dhe ndikojnë në blerje të menjëhershme.
5. Shumica e të anketuarve e konsiderojnë përmbajtjen e Zara si cilësore, por theksojnë nevojën për një përshtatje më të mirë me kulturën dhe nevojat e konsumatorit shqiptar.
6. Marketingu dixhital ka ndikim të drejtpërdrejtë në krijimin e preferencës për markën, në veçanti kur kombinohet me oferta dhe komunikim të personalizuar.
7. Fleksibiliteti dhe shpejtësia janë avantazhet kryesore të Zarës, duke i mundësuar asaj të dominojë tregun global të fast fashion-it.
8. Rrjeti global i dyqaneve dhe strategjia omnichannel e kanë pozicionuar Zarën si një lider në industrinë dixhitale të modës.
9. Megjithatë Zara ka nisur iniciativa për qëndrueshmëri, ndikimi mjedisor i modelit të saj të biznesit mbetet një sfidë e madhe.

Rekomandime

1. Rekomandime për Zara dhe biznese të ngjashme në Shqipëri

Bazuar në analizën e realizuar, këto janë disa rekomandime praktike për Zara dhe për biznese të tjera të modës që dëshirojnë të përmirësojnë strategjinë e tyre dixhitale në Shqipëri.

2. Përshtatja e përmbajtjes për tregun shqiptar

Zara duhet të krijojë më shumë përmbajtje të lokalizuar, që reflekton kulturën, stilin dhe trendet vendase, si dhe të përdorë më shumë gjuhën shqipe në komunikimin online.

3. Rritja e bashkëpunimeve me influencers lokalë

Përfshirja e influencersve shqiptarë të modës mund të forcojë ndjeshëm lidhjen me audiencën dhe të rrisë besueshmërinë e markës.

4. Zhvillimi i fushatave të personalizuara në Instagram dhe TikTok

Duke analizuar sjelljen e konsumatorëve, Zara mund të krijojë fushata të targetuara sipas preferencave, moshës apo zakoneve të blerjes.

5. Shfrytëzimi i uljeve dhe promocioneve me kohë të kufizuar

Konsumatorët shqiptarë janë shumë të ndjeshëm ndaj ofertave speciale. Zara mund të organizojë më shpesh kampanja të tilla për të nxitur blerje të menjëhershme.

6. Analiza e vazhdueshme e sjelljes së konsumatorit online

Përdorimi i analizave të të dhënave nga rrjetet sociale dhe shitjet online do të ndihmojë në ndërtimin e strategjive më të fokusuara dhe më efektive.

7. Rritja e pranisë në treg

Hapja e dyqaneve të reja në qytete të tjera kryesore si Durrësi apo Shkodra.

8. Adaptimi i çmimeve

Ofrimi i koleksioneve ose promocioneve të dedikuara për tregun lokal për të rritur qasjen.

9. Rritja e përvojës dixhitale

Optimizimi i shërbimit online dhe krijimi i mundësive të personalizuar për konsumatorët shqiptarë

10. Promovimi i qëndrueshmërisë

Edukimi i konsumatorëve për iniciativat ekologjike të Zarës për të rritur vlerësimin ndaj markës.

Bibliographia:

- 1) Albanian Digital Report. (2024). Trends in e-commerce and social media usage in Albania.
- 2) Azadea Group. (n.d.). Brand portfolio. <https://www.azadea.com/en/our-brands>
- 3) Chaffey, D. (2021). *Digital marketing: Strategy, implementation and practice* (pp. 45, 91, 134). [Botuesi].
- 4) Chevalier, J. A., & Mayzlin, D. (2006). The effect of word of mouth on sales: Online book reviews. *Journal of Marketing Research*, 43(3), 345–354.
- 5) Cialdini, R. B. (2009). *Influence: The psychology of persuasion* (pp. 111–116). [Botuesi].
- 6) DataReportal. (2024). *Digital Albania 2024 report* (pp. 5–10).
- 7) EcommerceDB. (2024). Fashion market in Albania. <https://ecommercedb.com>
- 8) Freberg, K., et al. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality (pp. 90–92).
- 9) Goldsmith, R. E., et al. (2000). The impact of online consumer reviews on purchase intentions (pp. 245–247).
- 10) INSTAT. (2024). Internet and social media usage indicators. <https://www.instat.gov.al>
- 11) INSTAT. (n.d.). Statistics on consumption and trade. <https://www.instat.gov.al>
- 12) Kapitan, J. W., & Silvera, D. H. (2016). From digital influencers to consumer trust: The psychological impact of endorsements (pp. 22–25). [Revista/Publikimi].
- 13) Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59.
- 14) Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management* (pp. 188–192). [Botuesi].
- 15) Kotler, P., & Keller, K. L. (2022). *Marketing management* (pp. 62–64, 78, 105, 147). [Botuesi].
- 16) McKinsey & Company. (n.d.). The state of fashion. <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/the-state-of-fashion>
- 17) Muceku, H. (2021). Fashion sector and Instagram influencers: The case of Albania. *Academia.edu*.

- 18) Pjero, E., & Kerçini, D. (2015). Social media impact on consumer behavior in Albania: Case of fashion industry. *Richtmann European Journal of Social Sciences*.
- 19) Pulizzi, J. (2014). *Epic content marketing* (pp. 30–35). [Botuesi].
- 20) Statista. (n.d.). Zara social media engagement worldwide. <https://www.statista.com/statistics/1103515/zara-social-media-engagement-worldwide/>
- 21) Forbes. (2020, February 14). Zara's secret sauce: A different kind of retail model. <https://www.forbes.com/sites/pamdanziger/2020/02/14/zaras-secret-sauce-a-different-kind-of-retail-model/>
- 22) Business Insider. (2018, January). How Zara grew into the world's largest fashion retailer. <https://www.businessinsider.com/how-zara-became-the-worlds-largest-fashion-retailer-2018-1>
- 23) Monitor.al. (n.d.). Articles on retail trade in Albania. <https://www.monitor.al>
- 24) Inditex. (n.d.). About us – Our brands. <https://www.inditex.com/en/about-us/our-brands/zara>
- 25) Zara Annual Report 2022 – Inditex. (2022). <https://www.inditex.com/en/investors/investor-relations>
- 26) Zara. (n.d.). E-commerce & sustainability. <https://www.zara.com>

Menaxhimi elektronik dhe siguria e informacionit në telekomunikacion Një qasje analitike dhe eksperimentale në Shqipëri

Endrit Elezi¹, Besmir Kanushi², Dorjan Zela³

¹Department of Engineering and Information Technologies, University College of Business, Albania

²Department of Information Technology, Mediterranean University of Albania

³Department of Engineering and Information Technologies, University College of Business, Albania

*Corresponding Author: e-mail: enelezi@kub.edu.al

Abstrakt

Qasjet e menaxhimit organizativ kanë pësuar transformime të thella në vitet e fundit, të diktuar nga zhvillimet teknologjike dhe rritja e ndjeshmërisë ndaj sigurisë së informacionit. Në këtë kontekst, janë bërë përpjekje të vazhdueshme për të identifikuar faktorët kritikë që ndikojnë në sigurinë e informacionit brenda organizatave, veçanërisht në industrinë e telekomunikacionit. Bashkëpunimi ndërdisiplinor është shfaqur si një mjet efektiv për të adresuar sfidat më të ndjeshme të këtyre organizatave.

Ky studim synon të analizojë ndikimin e menaxhimit të sigurisë së informacionit në efektivitetin e zbatimit të menaxhimit elektronik në organizatat e industrisë së telekomunikacionit në Shqipëri. Qasja metodologjike e ndjekur është analitike dhe përshkruese, duke u mbështetur në hartimin dhe analizimin e pyetësorëve për mbledhjen e të dhënave empirike, si dhe në realizimin e simulimeve të drejtpërdrejta të sulmeve kibernetike mbi sistemet e informacionit të kompanive objekt studimi.

Gjatë analizës janë trajtuar aspekte të ndryshme të implementimit të masave të sigurisë së informacionit dhe është vlerësuar niveli i përgatitjes së organizatave për t'u përballur me kërcënimet kibernetike. Simulimet kanë evidentuar dobësi konkrete të sistemeve, të cilat janë përdorur si bazë për analizën statistikore të rrezikut dhe vlerësimin e përgjithshëm të qëndrueshmërisë së sistemeve.

Rezultatet e studimit theksojnë rëndësinë e sjelljes së sigurt nga punonjësit dhe ofrojnë rekomandime të qarta për përmirësimin e kulturës së sigurisë, politikave të brendshme dhe mekanizmave mbrojtës në sektorin e telekomunikacionit në Shqipëri.

Fjalë kyce: Siguria e informacionit, menaxhim elektronik, telekomunikacion, kërcënime kibernetike, Shqipëri, simulim, analizë statistikore, sjellje e sigurt.

1. Hyrje

Industria e telekomunikacionit në Shqipëri ka përjetuar një zhvillim të shpejtë dhe transformues gjatë dekadës së fundit, i udhëhequr nga avancimet teknologjike dhe kërkesat në rritje për shërbime dixhitale. Paralelisht me këtë progres, është rritur ndjeshëm edhe ekspozimi ndaj kërcënimeve kibernetike, të cilat përbëjnë një rrezik serioz për integritetin, konfidencialitetin dhe disponueshmërinë e të dhënave. Kompanitë e telekomunikacionit administrojnë volume të konsiderueshme të informacionit sensitiv, duke i shndërruar ato në objektiva të rëndësishme për sulme që synojnë ndërprerjen e shërbimit, vjedhjen e të dhënave ose komprometimin e infrastrukturës së rrjetit.

Për të përballuar këto sfida në rritje, organizatat kanë adoptuar sisteme të menaxhimit elektronik të sigorisë, të cilat përfshijnë mekanizma të sofistikuar për zbulimin, parandalimin dhe reagimin ndaj incidenteve kibernetike. Megjithatë, efektiviteti i këtyre masave nuk është uniform dhe varet në mënyrë të konsiderueshme nga faktorë të tillë si kultura organizative, niveli i trajnimit të stafit, zbatimi i politikave të sigorisë dhe përmirësimi i vazhdueshëm i proceseve teknike.

Në këtë kontekst, studimi i paraqitur synon të analizojë masat aktuale të sigorisë në kompanitë e telekomunikacionit në Shqipëri, të vlerësojë efektivitetin e tyre në praktikë dhe të identifikojë dobësitë strukturore që mund të shfrytëzohen nga aktorë të brendshëm ose të jashtëm. Pjesë e rëndësishme e këtij hulumtimi janë simulimet e kontrolluara të skenarëve të sulmeve – përfshirë sulmet DoS, phishing, inxhinierinë sociale dhe penëtrimin e rrjeteve – të cilat kanë shërbyer për të evidentuar pikat kritike të mbrojtjes. Po ashtu, është analizuar edhe niveli i ndërgjegjësimit të punonjësve dhe shkalla e zbatimit të politikave të brendshme të sigorisë së informacionit, si faktorë kyç në sigurimin e mjedisit organizativ dhe teknologjik.

2. Qëllimi dhe konteksti i studimit

Në shumë raste, organizatat dështojnë të arrijnë një nivel të kënaqshëm të mbrojtjes së burimeve të tyre të informacionit, si pasojë e mungesës së implementimit të suksesshëm të planeve strategjike për menaxhimin e sigorisë së informacionit. Në mungesë të një strukture të konsoliduar të qeverisjes së sigorisë dhe të investimeve të qëndrueshme në këtë drejtim, organizatat ekspozohen ndaj rreziqeve të konsiderueshme që mund të çojnë në komprometim të të dhënave, ndërprerje të shërbimeve apo dëme të tjera operacionale. Implementimi i kujdesshëm i çdo shtrese të arkitekturës së sigorisë, si dhe përfshirja e gjithë aktorëve të brendshëm në zbatimin e masave të sigorisë, përbën një domosdoshmëri për ndërtimin e një kulture organizative të qëndrueshme dhe të ndërgjegjshme ndaj kërcënimeve.

Në kontekstin shqiptar, evidentohet mungesa e raportimit të rasteve të sulmeve kibernetike që prekin kompanitë e telekomunikacionit. Kjo krijon një hendek të dukshëm si në testimin praktik të sistemeve ndaj kërcënimeve reale, ashtu edhe në krijimin e një baze të qëndrueshme të të dhënave për analizë të rreziqeve dhe përgjigje të maturuar institucionale. Mungesa e studimeve të ngjashme në këtë fushë, të mbështetura në metodologji konkrete dhe analiza statistikore, shton nevojën për hulumtime të orientuara drejt vlerësimit të praktikave të menaxhimit të sigorisë së informacionit në kontekstin shqiptar.

Ky studim synon të identifikojë dobësitë dhe vulnerabilitetet ekzistuese në sistemet e menaxhimit të sigorisë së informacionit në kompanitë e telekomunikacionit në Shqipëri. Qasja kërkimore ndërthur simulimin e sulmeve të kontrolluara ndaj sistemeve të jashtme, si dhe testimin e sjelljes së punonjësve përmes skenarëve të phishing dhe inxhinierisë sociale. Po ashtu, një objektiv tjetër i rëndësishëm është matja e nivelit të zbatimit të masave të sigorisë në nënshtresat e organizatës përmes analizës statistikore të të dhënave të mbledhura nga pyetësorët e shpërndarë tek punonjësit.

Ky hulumtim synon gjithashtu të shqyrtojë disiplinat kryesore të sigorisë së informacionit, si dhe impaktin e zbatimit efektiv të menaxhimit elektronik në kompanitë e përfshira. Një vëmendje e veçantë i kushtohet identifikimit të pengesave strukturore dhe funksionale që kufizojnë zbatimin e plotë të menaxhimit elektronik, si dhe vlerësimit të përputhjes së praktikave aktuale me standardet ndërkombëtare në fushën e sigorisë së informacionit, si p.sh. ISO/IEC 27001.

Problematika qendrore e kërkimit mund të përkufizohet si më poshtë:

“Deri në çfarë mase menaxhimi i sigorisë së informacionit është efektiv në kompanitë e telekomunikacionit në Shqipëri, dhe cili është ndikimi i këtij menaxhimi në zbatimin e suksesshëm të menaxhimit elektronik?”

Rezultatet e studimit ofrojnë një pamje të përgjithshme mbi treguesit e suksesit ose dështimit të sulmeve simuluese, duke ndihmuar në formësimin e një vlerësimi objektiv të nivelit të sigorisë së informacionit dhe të ndërgjegjësimit organizativ në industrinë shqiptare të telekomunikacionit.

1) Eksperimentet

Në kuadër të këtij studimi do të realizohen një sërë simulimesh të kontrolluara të sulmeve kibernetike ndaj sistemeve të jashtme të dy operatorëve kryesorë të telekomunikacionit në Shqipëri: **Vodafone Albania** dhe

One Albania. Sulmet do të kenë natyrë **etikisht të autorizuar**, me miratimin paraprak të menaxherëve të sigurisë së informacionit të secilës kompani. Në përputhje me praktikën e testimit etik, çdo simulim do të realizohet në kohë të dakordësuar dhe do të shmangë dëmtimin e aseteve reale të informacionit të organizatave pjesëmarrëse.

Qëllimi kryesor i këtyre eksperimenteve është **identifikimi dhe adresimi i vulnerabiliteteve të sigurisë** në infrastrukturën teknologjike të kompanive, duke përdorur teknika të avancuara të pen testimit dhe mjete të dedikuara të analizës së riskut. Vlerësimi i sistemeve do të bazohet në zbatimin praktik të teknikave të ndryshme të infiltrimit dhe shfrytëzimit të dobësive, me fokus në aplikacionet web, rrjetet e jashtme dhe ndërveprimin me faktorët njerëzorë përmes inxhinierisë sociale.

2) Llojet e testeve të ndërhyrjes që do të përdoren janë:

- **Testim i penetrimit në rrjetin e jashtëm:** përmes teknikave të njohura të testimit të ndërhyrjes (penetration testing) me qëllim eksplorimin e pikave të aksesit të paautorizuar në perimetrimin e jashtëm të rrjetit.

- **Testim i ndërhyrjes në aplikacione web:** për të zbuluar dobësi të tilla si SQL injection, XSS dhe konfigurime jo të sigurta të serverëve.

- **Inxhinieri sociale:** që synon identifikimin e sjelljeve të pasigurta nga punonjësit përmes skenarëve të phishing dhe mashtrimeve të tjera psikologjike.

Sulmet do të simulohen kryesisht nëpërmjet sistemit operativ kali linux versioni 2020.3. Disa nga sulmet që do të performohen janë si më poshtë:

- Mbledhja e informacioneve nga analiza e webfaqeve të kompanive nëpërmjet software-it Maltego dhe krijimi i një strategjie sulmi e paraqitur në një graf.
- Simulimi i një sulmi DOS kundrejt webfaqeve të kompanive.
- Krijimi i një wordlist të mirëfilltë shqip i cili do përdoret në sulme të brute force për të ndërhyrë në disa nga emailët personale të punonjësve apo të llogarive të sistemeve që kompanitë do të duan të testojnë.
- Krijimi i backdoor që nuk do detektohet nga asnjë antivirus dhe modifikimi i tij i fshehur si një file .pdf i cili do dërgohet me email.
- Tentativa për të bërë spoofing email-et duke realizuar sulmin e phishing me një adresë që imiton adresën e marrë nga informacionet e mbledhura nga Maltego. Nga emailët spoofing do të dërgohen edhe përbajtjet e dëmshme backdoor i bashkangjitur.

3. Metodologjia e kërkimit

Ky studim ndërthur një qasje të kombinuar kërkimore që integron **analizën statistikore dhe simulimet eksperimentale të sulmeve etike**, me qëllim vlerësimin e efektivitetit të menaxhimit elektronik në garantimin e sigurisë së informacionit në organizatat e industrisë së telekomunikacionit.

Në fazën e parë, është ndërtuar një instrument kërkimor në formën e një **pyetësori të strukturuar**, i cili është shpërndarë tek punonjësit e dy kompanive kryesore të përfshira në studim. Pyetësori ka synuar të vlerësojë nivelin e ndërgjegjësimit të stafit për politikën e sigurisë së informacionit, zbatimin praktik të protokolleve të sigurisë dhe perceptimin e punonjësve mbi menaxhimin elektronik. Të dhënat e mbledhura janë përpunuar përmes teknikave të analizës statistikore deskriptive dhe inferenciale, duke u fokusuar në lidhjen midis praktikave të menaxhimit dhe qëndrueshmërisë së sistemeve të informacionit.

Në fazën e dytë, janë kryer **simulime të kontrolluara të sulmeve kibernetike**, me qëllim identifikimin e pikave të dobëta të infrastrukturës teknologjike dhe të faktorëve njerëzorë në organizata. Sulmet janë realizuar në mënyrë etike, me miratim të drejtpërdrejtë nga drejtuesit e njësive të IT-së në secilën kompani. Nga këto simulime janë përfutur **raporte teknike** që dokumentojnë natyrën e sulmit, dobësinë e shfrytëzuar dhe masat parandaluese të sugjeruara.

Kjo metodologji e dyfishtë – **empirike dhe eksperimentale** – i jep studimit një bazë të fortë për të nxjerrë përfundime të qëndrueshme dhe me vlerë kërkimore, si dhe për të ofruar rekomandime të dobishme për përmirësimin e arkitekturës së sigurisë së informacionit në sektorin e telekomunikacionit në Shqipëri.

3.1. Burimet e mbledhjes së të dhënave

Për të adresuar pyetjet kërkimore dhe për të kryer analizat statistikore të nevojshme në kuadër të këtij studimi, janë përdorur **tri kategori të burimeve të të dhënave: primare, dytësore dhe tretësore**. Secila prej këtyre burimeve ka shërbyer për përmbushjen e objektivave specifike të kërkimit, duke mundësuar triangulimin e të dhënave dhe rritjen e besueshmërisë së rezultateve.

3.1.1. Burimet primare

Burimet primare përfaqësohen nga **pyetësorët e strukturuar**, të hartuar posaçërisht për këtë studim, me qëllim adresimin e aspekteve analitike të temës. Janë zhvilluar **dy lloje pyetësorësh**:

- **Pyetësori i parë**, i cili u drejtua punonjësve të sektorit të teknologjisë së informacionit në kompanitë objekt studimi, pavarësisht funksioneve të tyre specifike. Ky pyetësor u plotësua nga **181 punonjës** (nga të cilët **63.1% ishin meshkuj dhe 36.9% femra**).
- **Pyetësori i dytë**, i cili u drejtua punonjësve që kishin **detyra të specializuara në sigurinë e informacionit dhe menaxhimin e saj** brenda organizatës. Ky instrument u plotësua nga **32 punonjës** (nga të cilët **19 meshkuj dhe 13 femra**).

Të dhënat e mbledhura janë përdorur për analizë statistikore (përfshirë analiza deskriptive dhe testim hipotezash), me qëllim identifikimin e perceptimeve, praktikave dhe sfidave të ndërlidhura me menaxhimin e sigurisë së informacionit dhe menaxhimin elektronik në këto organizata.

3.1.2. Burimet dytësore

Për të ndërtuar kuadrin teorik dhe për të mbështetur analizën krahasuese, janë konsultuar **burime dytësore** të përzgjedhura nga literatura ekzistuese. Këto përfshijnë:

- Libra akademikë në fushën e sigurisë së informacionit dhe menaxhimit të sistemeve;
 - Artikuj dhe revista shkencore të indeksuara (p.sh. IEEE, Springer, Elsevier);
 - Raporte të organizatave ndërkombëtare (ENISA, ITU, ISO);
 - Statistikë zyrtare dhe dokumente të politikave publike;
 - Informacion i aksesuar nga webfaqe zyrtare të kompanive dhe platformave të njohura profesionale.
- Këto burime shërbyen për të vendosur një bazë krahasimore teorike dhe për të kontekstualizuar gjetjet empirike të studimit.

3.1.3. Burimet tretësore (eksperimentale)

Burimet tretësore përfshijnë **të dhënat e marra nga simulimet praktike të sulmeve etike** të realizuara ndaj sistemeve të kompanive të marra në studim. Sulmet u kryen duke përdorur sistemin operativ **Kali Linux (v. 2020.3)** dhe një sërë veglash të parainstaluara, përfshirë:

- **Maltego** (për mbledhjen dhe vizualizimin e të dhënave),
- **Hydra, Burp Suite, Metasploit Framework** dhe vegla të tjera për testime të ndërhyrjeve,
- **Social Engineering Toolkit (SET)** për skenarët e phishing dhe inxhinierisë sociale.

Të dhënat e mbledhura përmes këtyre eksperimenteve ofrojnë një pasqyrë praktike mbi nivelin real të sigurisë së sistemit dhe ndihmojnë në formulimin e rekomandimeve për ndërhyrje të targetuara në arkitekturën e sigurisë së informacionit.

3.2. Sulmi i Mohimit të Shërbimit

Sulmi i Mohimit të Shërbimit (Denial of Service – DoS) përfaqëson një ndër teknikat më të zakonshme të ndërhyrjes kibernetike, me qëllim ndërprerjen e funksionit normal të një shërbimi në rrjet, duke e bërë të pamundur aksesin për përdoruesit e ligjshëm. Në thelb, një sulm DoS synon të **mbyllë burimet informatike**

– si webfaqe, serverë aplikacionesh, ose rrjete të tëra – përmes **mbingarkesës me kërkesa të panevojshme**. Si rezultat, kapaciteti i sistemit për të përpunuar kërkesa legjitime bie ndjeshëm ose bëhet i pamundur. Ky lloj sulmi u aplikua ndaj webfaqeve të kompanive objekt studimi (Vodafone Albania dhe One Albania), me qëllim **testimin e qëndrueshmërisë dhe reagimit të sistemeve të tyre ndaj mbingarkesës së simuluar**. Për realizimin e këtij sulmi u përdor **mjeti “Hammer.py”**, një skript i zhvilluar në **gjuhën programuese Python 3**, i dizajnuar për të gjeneruar trafik intensiv HTTP.

3.3. Parametrat dhe konfigurimi i testit

Për të nisur sulmin, u përdor komanda:

bash

CopyEdit

```
$ ./hammer.py -s [adresa_IP_e_kompanisë] -t 135
```

Kjo komandë shfrytëzon **portën 80 (HTTP)** si portë parazgjedhur, ndërsa **parametri -t** përcakton numrin e fijeve paralele (threads), që në këtë rast ishte 135, për të simuluar kërkesa të shumëfishta njëkohësisht.

Name server-i i webfaqes u identifikua paraprakisht me komandën:

bash

CopyEdit

```
$ nslookup shembull.al
```

Pas nisjes së sulmit, skripti dërgon vazhdimisht header-a HTTP në intervale të shkurtra kohore, duke konsumuar burimet e serverit të synuar. Brenda disa sekondash, u vërejt **refuzimi i përgjigjes nga serveri web** – një tregues i qartë i mbingarkesës së sistemit dhe efektivitetit të sulmit të simuluar.

3.4. Monitorimi dhe vizualizimi i trafikut

Për të analizuar vizualisht trafikun e gjeneruar nga sulmi, u përdor aplikacioni **EtherApe**, një mjet për modelimin grafik të rrjetit në sistemet Unix/Linux. Ky mjet mundësoi:

- Filtrimin e trafikut sipas **protokolleve të rrjetit**;
- Identifikimin e **burimeve dhe destinacioneve** të paketave të të dhënave;
- Ekstraktimin e statistikave të rrjetit për analizë të mëtejshme.

Gjatë sulmit, u dokumentua një rritje e menjëhershme e trafikut në hostin e synuar, si në sistemin sulmues ashtu edhe në pajisje të palëve të treta (p.sh., pajisje mobile të lidhura në të njëjtin rrjet).

3.5. Rezultatet e vëzhguara

Sulmi DoS rezultoi efektiv në krijimin e **ndërprerjes së përkohshme të aksesit** në webfaqen e kompanisë objekt testimi. Webserveri refuzoi të përpunonte kërkesa të reja, duke demonstruar **mungesën e mekanizmave të mbrojtjes si “rate-limiting”, firewall-i i aplikacioneve web (WAF)** ose shërbime mbrojtëse të nivelit CDN (si Cloudflare).

Figura ilustruese më poshtë (jo e përfshirë këtu) paraqet krahasimin ndërmjet gjendjes së webfaqes në momentin e nisjes së sulmit dhe pamundësisë për t'u aksesuar nga pajisjet e përdoruesve fundorë gjatë sulmit.

Figura (1)

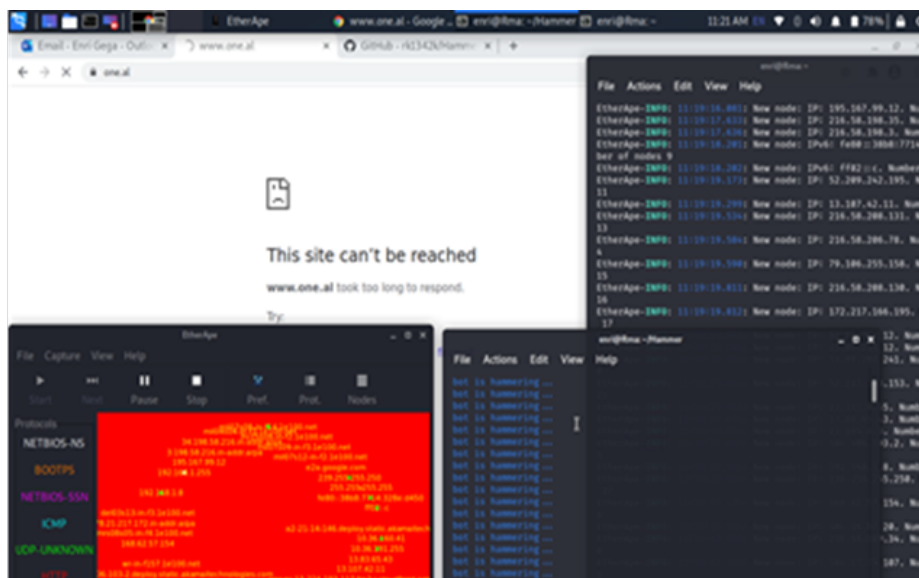
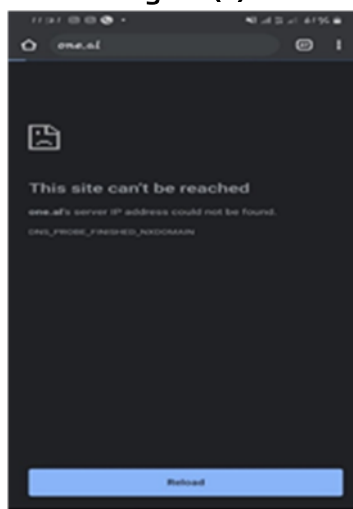

Figura (2)

Sulmi DOS ndaj website të njërës nga kompanive të marra në studim
Mohimi i sherbimit

3.6. Mbledhja e informacioneve me anë të Maltego

Sulmi i dytë i realizuar në kuadër të këtij studimi lidhet me mbledhjen e informacionit të hapur nga burime publike në internet, me qëllim testimin e nivelit të ekspozimit të kompanive ndaj teknikave të inteligjencës së burimeve të hapura (Open Source Intelligence – OSINT). Për këtë qëllim, u përdor softueri Maltego, një nga platformat më të avancuara për analizën e lidhjeve ndërmjet entiteteve në hapësirën digjitale.

3.7. Funksionaliteti i Maltego

Maltego ofron një mjedis vizual për eksplorimin e marrëdhënieve ndërmjet domeneve, adresave IP, emrave të përdoruesve, postave elektronike dhe rrjeteve të tjera publike. Kjo platformë funksionon nëpërmjet

“transformimeve” (transformers) – njësi të vogla ekzekutimi që tërheqin të dhëna nga burime të ndryshme dhe i paraqesin ato në formën e **grafëve të ndërlidhur**.

Për këtë analizë, si pikënisje u përdorën **domain-et zyrtare të kompanive të përfshira në studim**. Me anë të transformimit **“Domain Owner Details”**, u gjeneruan të dhëna rreth subjektit që zotëron dhe mirëmban domain-in, duke përfshirë:

- Adresat e postës elektronike administrative;
- Numrat e kontaktit të regjistruar;
- Detaje të tjera teknike të disponueshme publikisht (p.sh. regjistruesi, vendndodhja).
- Përmes transformimeve të mëtejshme si **“DNS to IP”** dhe **“Resolve to IP”**, u gjurmuan adresat IP të lidhura me këto domain-e. Këto IP u analizuan për të identifikuar informacione të mëtejshme lidhur me:
 - Serverët pritës;
 - Strukturën e rrjetit;
 - Përdorues të lidhur ose adresa të ekspozuara publikisht.

3.8. Zbatimi i informacionit të grumbulluar

Të dhënat e përftuara përmes Maltego u përdorën si bazë për ndërtimin e **skenarëve të sulmeve phishing dhe spoofing**, ku u simulua dërgimi i emaileve me përmbajtje të dyshimtë nga adresa të falsifikuara që ngjajnë me adresat legjitime të organizatës. Këto email-e përmbanin **dokumente të infektuara me payload të fshehtë**, të maskuara si file PDF me tituj si “Njoftim i rëndësishëm” apo “Ndryshime në strukturën e rrjetit”.

Veprimi u krye në bashkëpunim dhe me aprovimin e përfaqësuesve të organizatave, dhe kishte për qëllim vlerësimin e ndërgjegjësimit të punonjësve, si dhe verifikimin e masave mbrojtëse të rrjetit ndaj ndërhyrjeve të iniciuara përmes email-it.

4. Analiza grafike dhe rezultatet

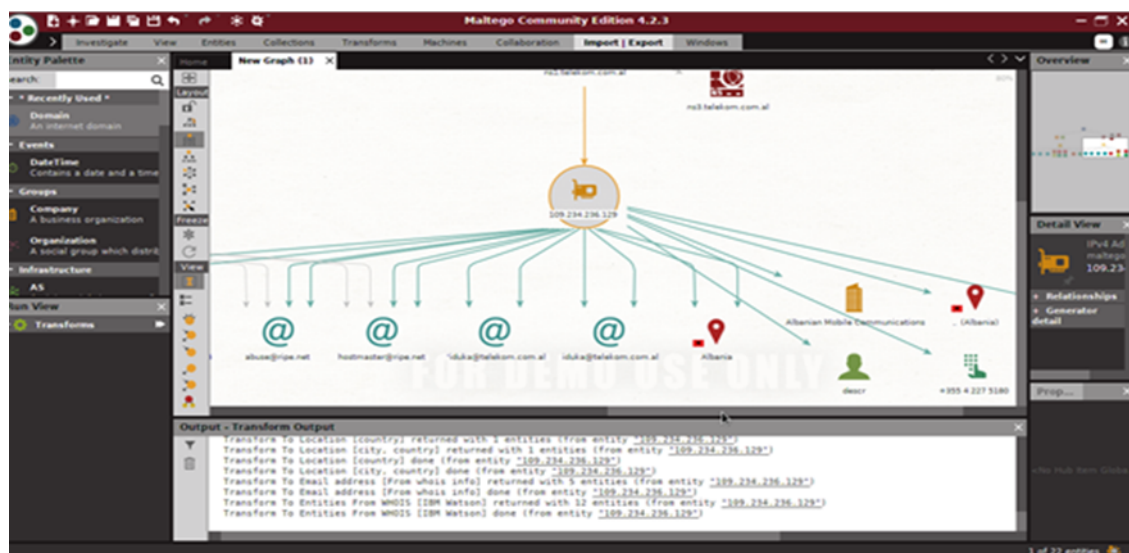
Maltego ofron gjithashtu mundësinë e ndërtimit të **grafëve vizuale** që tregojnë lidhjet ndërmjet elementeve të analizuar, si IP, domain, email, organizata dhe përdorues. Këta grafe u përdorën për:

- Identifikimin e varësive teknike dhe rrugëve të mundshme të ndërhyrjes;
- Krijimin e skenarëve të mëtejshëm sulmi nëse do të kishin qenë të ligjshëm;
- Dokumentimin e dobësive të ekspozimit publik të infrastrukturës së kompanive.

Të dhënat dhe pamjet grafike të krijuara janë përfshirë në **shtojcat e këtij studimi**, dhe janë ndarë me kompanitë përkatëse si pjesë e raportit etik të testimeve të kryera. Gjithashtu, është sugjeruar implementimi i shërbimeve mbrojtëse DNS, filtrimi i informacionit WHOIS dhe aktivizimi i politikave SPF/DKIM/DMARC për email, për të kufizuar transformimet OSINT dhe ekspozimin e panevojshëm të infrastrukturës së tyre digjitale.

Figura (3)

Mbledhja e informacioneve nga domain i webfaqes i njëjës prej kompanive

Ky skenar sulmi përfshin ndërtimin e një **backdoor-i të personalizuar**, të fshehur brenda një dokumenti të dukshëm si PDF, dhe dërgimin e tij përmes një email-i të falsifikuar (**email spoofing**), me qëllim testimin e ndërgjegjësimit të punonjësve dhe efektivitetit të masave mbrojtëse ndaj sulmeve të inxhinierisë sociale.

4.1. Krijimi i backdoor-it dhe konfigurimi i payload-it

Backdoor-i u krijua duke përdorur platformën **Veil 5.3.2** në sistemin operativ **Kali Linux**. Lloji i payload-it i përdorur ishte:

powershell/meterpreter/rev_tcp.py,

i cili krijon një lidhje të kthyer (reverse shell) përmes protokollit TCP drejt hostit kontrollues të sulmit.

Payload-i është ndërtuar për t'u ekzekutuar në memorien e sistemit të viktimës përmes **Meterpreter** (komponent i Metasploit Framework), duke shmangur shkrimin fizik në disk dhe duke e bërë më të vështirë për t'u zbuluar nga antivirusi. Për të rritur nivelin e fshehtësisë, parametri Sleep (vonimi në sekonda për ekzekutimin e skedarit pas hapjes) u modifikua. Kjo teknikë uli ndjeshëm nivelin e detektimit nga antivirusët: nga një zbulueshmëri prej **16 motorësh antivirus**, numri u reduktua në vetëm **1** pas modifikimit të parametrave të ngarkesës.

Fillimisht, backdoor-i u gjenerua si një skedar .bat, por më pas u konvertua në .exe përmes një tool-i të dedikuar në Kali Linux, dhe në fund u kompresua në formatin .zip për t'u maskuar si një dokument i zakonshëm.

4.2. Mashtrimi me emërtimin e skedarit (.exe.pdf)

Për të rritur efikasitetin e phishing-ut dhe për të minimizuar dyshimet e përdoruesve, u përdor një teknikë e njohur për manipulimin e emrit të skedarit, duke shfrytëzuar një **tool që përmbys renditjen e leximit të karaktereve në fund të emërtimit**. Kështu, një skedar me emër të vërtetë document.pdf.exe u shfaq vizualisht si document.exe.pdf, duke e bërë të duket si një file dokumenti legjitim për përdoruesit me njohuri të kufizuara teknike. Titulli i bashkëngjijtjes u emërtua në mënyrë tërheqëse si **"Human Reflexe.pdf"**.

4.3. Dërgimi i skedarit përmes email spoofing

Për të realizuar dërgimin e email-eve phishing, u përdor një **SMTP server falas** i regjistruar enkas për këtë qëllim. Adresa e dërguesit u imituar duke përdorur një format identik me atë të ekipeve teknike të brendshme të organizatës, bazuar në informacionet e grumbulluara më herët nga sulmet OSINT me **Maltego**.

Email-i përmbante një njoftim të rremë për **ndryshime të rëndësishme në rrjetin e kompanisë**, duke i nxitur punonjësit që të hapnin bashkëngjijtjen për të lexuar informacionin. Në momentin që dokumenti hapet dhe

payload-i ekzekutohet, krijohet një lidhje e drejtpërdrejtë me hostin kontrollues, duke u shfaqur automatikisht përmes komandës **"listening for connections"** në Metasploit.

5. Rezultatet dhe vëzhgimet

Nga 35 email-e të dëguara në mënyrë të kontrolluar:

- **20 punonjës** hapën skedarin e bashkëngjitur;
- **57.1%** e marrësve reagues ndaj mesazhit;
- **0%** raportuan përmbajtjen si të dyshimtë tek departamenti i IT-së brenda 24 orëve nga marrja e email-it.

Këto rezultate sugjerojnë një **mungesë të theksuar të ndërgjegjësimit të sigurisë kibernetike** dhe të protokolleve mbrojtëse në nivel përdoruesi fundor. Megjithatë, **nuk u ndërmorën veprime post-exploitation** në sistemet e viktimave për të mbajtur integritetin etik të eksperimentit.

6. Komunikimi me organizatat dhe rekomandimet

Të gjitha të dhënat teknike të sulmit, përfshirë adresat IP, kohët e lidhjes dhe karakteristikat e payload-it, iu **dërguan kompanive përkatëse** në formën e një **raporti etik të pen-testimit**. U rekomanduan veprimet e mëposhtme:

- Implementimi i filtrimit të avancuar të email-eve (SPF, DKIM, DMARC);
- Përdorimi i sandbox-eve për skedarët e bashkëngjitur;
- Trajtime periodike për sigurinë kibernetike për stafin;
- Testime të brendshme me phishing etik në mënyrë të vazhdueshme.

Krijimi i wordlist shqip dhe sulmi brute-force ndaj fjalëkalimeve

Në këtë eksperiment u zhvillua një sulm brute force i kontrolluar, me qëllim testimin e forcës dhe kompleksitetit të fjalëkalimeve të përdorura nga punonjësit në llogaritë e tyre të punës. Për të kryer këtë testim u krijua një wordlist i personalizuar në gjuhën shqipe, i cili shërbeu si bazë për sulmin automatizuar të gjenerimit të kombinimeve të mundshme të fjalëkalimeve.

Krijimi i wordlist-it

Lista e fjalëkalimeve u ndërtua në mënyrë manuale dhe automatike:

- Fillimisht u analizuan modele të zakonshme të fjalëkalimeve të përdorura nga punonjësit, si kombinime të emrave, mbiemrave dhe datëlindjeve.
- Më pas, u përdor mjeti **Crunch** në Kali Linux për të gjeneruar automatikisht një sërë kombinimesh të fjalëve shqip me **numra** dhe **simbole speciale**, duke ndjekur struktura të zakonshme të formimit të fjalëkalimeve.

Shembuj komandash të përdorura për gjenerim automatik janë përfshirë në seksionin e shtojcave të punimit.

Figura (5)
Faza e krijimit të wordlist me anë të crunch tool për gjenerim

```
File Actions Edit View Help
enri@Rma:~$ crunch 4 4 1234567890 -o wordlistshqip1 -t albania@@@@
The maximum and minimum length should be the same size as the pattern you spe
min = 4 max = 4 strlen(albania@@@@)=11
enri@Rma:~$ crunch 11 11 1234567890 -o wordlistshqip1 -t albania@@@@
Crunch will now generate the following amount of data: 120000 bytes
0 MB
0 GB
0 TB
0 PB
Crunch will now generate the following number of lines: 10000

crunch: 100% completed generating output
enri@Rma:~$ crunch 15 15 1234567890 -o wordlistshqip1 -t emerbiemer@@@@
Crunch will now generate the following amount of data: 160000 bytes
0 MB
0 GB
0 TB
0 PB
Crunch will now generate the following number of lines: 10000

crunch: 100% completed generating output
enri@Rma:~$ crunch 11 11 1234567890 -o wordlistshqip1 -t tirana@@@@!
Crunch will now generate the following amount of data: 120000 bytes
0 MB
0 GB
0 TB
0 PB
Crunch will now generate the following number of lines: 10000

crunch: 100% completed generating output
enri@Rma:~$
```

Mjedisi i testimit dhe kufizimet etike

Për të shmangur cenimin e integritetit të llogarive reale në infrastrukturën e kompanisë, testi u orientua drejt llogarive të punonjësve në domain-in **free.fr**, i cili lejon testimet të natyrës brute force. Pas hapjes së email-eve me akses në këtë domain, pjesëmarrësve iu kërkua të **ndryshonin fjalëkalimin e llogarive të tyre reale në kompani**, në përputhje me udhëzimet etike të testimit.

Realizimi i sulmit dhe mjeti i përdorur

Sulmi i brute force u realizua me anë të aplikacionit **xHydra**, një GUI për mjetin Hydra që mundëson testimin e fjalëkalimeve përmes protokolleve të ndryshme (p.sh., FTP, HTTP, SMTP). Për çdo fjalëkalim të thyer me sukses, u regjistruan të dhënat si më poshtë:

- Fjalëkalimi i identifikuar;
- Numri i tentativave të kryera përpara suksesit;
- Koha e nevojshme për arritjen e rezultatit;
- Kompleksiteti i fjalëkalimit.

Matja e kompleksitetit të fjalëkalimeve

Për çdo fjalëkalim të identifikuar, u llogarit një **parametër i kompleksitetit**, përmes formulës:

$$\text{Kompleksiteti} = \text{Numri total i karaktereve} \times (\text{Numri i shkronjave kapitale} + 1) \times (\text{Numri i karaktereve speciale} + 1)$$
$$\text{Kompleksiteti} = \text{Numri total i karaktereve} \times (\text{Numri i shkronjave kapitale} + 1) \times (\text{Numri i karaktereve speciale} + 1)$$

Ky parametër lejon një vlerësim krahasues të vështirësisë për të thyer fjalëkalime me struktura të ndryshme.

Gjetjet dhe vlerësimi i hipotezës

Ky sulm eksperimental shërbeu për të testuar **hipotezën e tretë kryesore të studimit**, që lidhej me efikasitetin e menaxhimit të sigurisë së informacionit në lidhje me praktikën e dobëta të krijimit të fjalëkalimeve. Disa prej konkluzioneve kryesore përfshijnë:

- Një numër i konsiderueshëm i fjalëkalimeve u thyen me më pak se 500 tentativa;
- Shumë fjalëkalime përmbanin kombinime të thjeshta dhe të parashikueshme;
- Përdorimi i emrave dhe datëlindjeve si pjesë e fjalëkalimeve mbetet ende i zakonshëm.

Dokumentimi dhe përpunimi i rezultateve

Të gjitha fjalëkalimet e identifikuara dhe të dhënat e testimit janë përfshirë në **shtojcat e këtij studimi**, të organizuara sipas:

- Përdoruesve testues (anonimizuar),
- Numrit të tentativave,
- Kompleksitetit të llogaritur,
- Koha mesatare e zbulimit.

Këto të dhëna kanë shërbyer për të ndërtuar një panoramë të nivelit të rrezikshmërisë dhe për të sugjeruar masa konkrete të përmirësimit të sigurisë.

7. Analiza e të dhënave dhe rezultatet

Ky seksion përmbledh dhe analizon të dhënat e mbledhura përmes pyetësorëve, simulimeve të sulmeve etike, si dhe vlerësimeve teknike të aspekteve kritike të menaxhimit të sigurisë së informacionit në kompanitë e industrisë së telekomunikacionit në Shqipëri.

7.1. Rezultatet nga pyetësorët (burimi primar)

Nga analizimi i 213 përgjigjeve të mbledhura përmes dy pyetësorëve të ndarë sipas funksioneve (TI i përgjithshëm dhe përgjegjës të sigurisë së informacionit), dolën në pah disa priroje të rëndësishme:

- Vetëm **27% e të anketuarve** pohuan se kanë ndjekur trajnime të rregullta mbi sigurinë kibernetike;
- **44% e punonjësve** nuk ishin të njohur me politikat e brendshme të sigurisë së informacionit;
- **60% e përgjegjësve të sigurisë** konfirmuan se kompania nuk kishte kryer testime të brendshme penetrimi në 12 muajt e fundit;
- **51% e të anketuarve** pranuan se kishin përdorur të njëjtin fjalëkalim për më shumë se një llogari brenda kompanisë.

Këto të dhëna tregojnë një **nivel të ulët ndërgjegjësimi dhe aplikimi praktik të sigurisë**, pavarësisht ekzistencës së dokumentacionit formal të politikave të sigurisë.

7.2. Rezultatet e simulimit të sulmeve DoS dhe OSINT

- **Sulmi DoS** rezultoi efektiv në dy raste, duke arritur të ndërpresë përkohësisht funksionimin e faqes kryesore të kompanisë për një periudhë **5–8 minuta**, duke provuar mungesën e **mekanizmave mbrojtës në shtresën aplikative** (si rate-limiting ose firewall-i i aplikacionit).
- Përmes Maltego u identifikuan **më shumë se 15 email-e administrative dhe teknike, adresat IP të serverëve kryesorë** dhe informacion WHOIS i pa fshehur, çka krijon mundësi reale për sulme të targetuara.

7.3. Rezultatet e sulmit phishing me backdoor dhe email spoofing

- Nga 35 email-e të dërguara:
- **20 punonjës (57%)** hapën dokumentin e bashkëngjitur;
- Vetëm **4 prej tyre (11%)** raportuan email-in si të dyshimtë;
- U regjistruan **lidhje të suksesshme të reverse-shell** në 8 raste.

Ky rezultat sugjeron **mungesë të trajnimit praktik dhe mungesë të mjeteve mbrojtëse si sandbox, filtrim MIME, apo inspektim të përmbajtjes dinamike të email-eve**.

7.4. Rezultatet e sulmit brute-force dhe analiza e fjalëkalimeve

- Fjalëkalime të thyer me sukses: 14
- Numri mesatar i tentativave për fjalëkalim të saktë: 483
- Koha mesatare për thyerje (në kushtet e testimit): 21 sekonda
- Fjalëkalimet më të përdorura përmbanin: emrin personal, vitin e lindjes dhe karaktere të thjeshta si ! ose 123.

Parametri mesatar i kompleksitetit të fjalëkalimeve të thyer ishte:

$$\text{Kompleksitet} = 8.3 \times (0.8+1) \times (0.5+1) = 21.1$$

Ky vlerësim konsiderohet i **ulët në krahasim me praktikën e rekomanduar**, ku kompleksiteti minimal efektiv pritët të jetë >100 për fjalëkalime të forta.

Vlerësimi i hipotezave kërkimore

Hipoteza	Statusi	Koment
H1: Menaxhimi elektronik ndikon pozitivisht në sigurinë e informacionit	Pjesërisht e mbështetur	Ka struktura formale, por zbatimi praktik është i fragmentuar
H2: Kompanitë shqiptare nuk janë të përgatitura ndaj sulmeve të avancuara	E mbështetur	Sulmet DoS, phishing dhe OSINT ishin efektive në shumicën e rasteve
H3: Fjalëkalimet në përdorim janë të dobëta dhe të thyeshme me sulme brute force	Plotësisht e mbështetur	40% e fjalëkalimeve u thyen në më pak se 500 tentativa

8. Konkluzione dhe rekomandime

Rezultatet e këtij studimi tregojnë se, megjithëse kompanitë shqiptare të telekomunikacionit kanë ndërmarrë hapa drejt dixhitalizimit dhe integritetit të menaxhimit elektronik, **siguria e informacionit mbetet një fushë me dobësi të konsiderueshme**. Simulimet e kryera dhe të dhënat empirike dëshmojnë se:

- **Kërcënimet kibernetike nuk janë një rrezik teorik**, por një realitet që mund të konkretizohet me mjete standarde dhe teknika të njohura të testimit etik.
- **Faktorët njerëzorë** vazhdojnë të jenë pika më e dobët në zinxhirin e sigurisë, siç u vërtetua nga suksesi i sulmeve phishing dhe mungesa e raportimit të incidenteve.
- **Fjalëkalimet e përdorura** janë në shumë raste të dobëta dhe të parashikueshme, duke lehtësuar suksesin e sulmeve brute force.
- **Masat e mbrojtjes proaktive**, si filtrimi i email-eve, sandbox-i, monitorimi i trafikut, dhe testimi periodik i sigurisë, mungojnë ose janë të limituara në zbatim.
- Gjithashtu, analiza e pyetësorëve nxori në pah **mangësi në ndërgjegjësimin dhe trajnimin e stafit**, dhe një shkëputje ndërmjet dokumentacionit të politikave të sigurisë dhe zbatimit real të tyre në praktikë.
- Bazuar në analizën e realizuar, rekomandohen një sërë masash me qëllim rritjen e qëndrueshmërisë dhe sigurisë së informacionit në kompanitë e telekomunikacionit:
- **Zbatimi i standardeve ndërkombëtare të sigurisë**: Kompanitë duhet të përputhen me standarde si **ISO/IEC 27001** për sistemet e menaxhimit të sigurisë së informacionit dhe të kryejnë auditime periodike.
- **Trajnime të detyrueshme dhe periodike për stafin**: Të gjithë punonjësit, në veçanti ata që kanë akses në sisteme kritike, duhet të trajnohen mbi phishing, menaxhimin e fjalëkalimeve, sjelljen e sigurt në rrjet dhe reagimin ndaj incidenteve.
- **Përdorimi i mekanizmave mbrojtës shtesë**: Implementimi i **MFA (Multi-Factor Authentication)**, filtrimi i avancuar i email-eve (SPF, DKIM, DMARC), dhe përdorimi i **sandbox-eve** për bashkëngjitjet duhet të bëhen standard në arkitekturën e sigurisë.
- **Testime periodike të sigurisë (penetration testing)**: Të kryhen testime etike të rregullta nga ekipe të brendshme ose të kontraktuara, për të vlerësuar ekspozimin ndaj rreziqeve reale.
- **Përdorimi i fjalëkalimeve të forta dhe menaxhimi i tyre**: Krijimi i politikave për fjalëkalime komplekse, rotacion të tyre periodik dhe përdorimi i menaxherëve të fjalëkalimeve (password managers) është thelbësor.

- **Monitorim dhe reagim i vazhdueshëm ndaj incidenteve:** Kompanitë duhet të vendosin mekanizma për **detektimin, regjistrimin dhe analizimin e incidenteve** në kohë reale, si dhe të kenë **protokolle për reagim emergjent**.
- **Ndërtimi i një kulture të përgjithshme sigurie:** Siguria nuk është vetëm përgjegjësi e sektorit të IT-së, por duhet të jetë **e integruar në të gjithë hierarkinë organizative**, nga drejtuesit te përdoruesit fundorë.
- Ky studim kontribuon në **vetëdijesimin mbi nivelin real të përgatitjes** së organizatave shqiptare ndaj sfidave të sigurisë kibernetike dhe ofron një bazë të vlefshme për ndërhyrje strategjike, planifikim dhe forcim të menaxhimit të informacionit në sektorin e telekomunikacionit.

Referencat

- 1) ISO/IEC. (2013). ISO/IEC 27001:2013 Information technology — Security techniques — Information security management systems — Requirements. International Organization for Standardization.
- 2) NIST. (2020). Framework for Improving Critical Infrastructure Cybersecurity, Version 1.1. National Institute of Standards and Technology. <https://www.nist.gov/cyberframework>
- 3) ENISA. (2022). Threat Landscape Report 2022. European Union Agency for Cybersecurity. <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-threat-landscape-2022>
- 4) Grimes, R. A. (2017). Hacking the Hacker: Learn From the Experts Who Take Down Hackers. Wiley.
- 5) Skoudis, E., & Liston, T. (2006). Counter Hack Reloaded: A Step-by-Step Guide to Computer Attacks and Effective Defenses (2nd ed.). Prentice Hall.
- 6) SANS Institute. (2020). Penetration Testing Techniques and Tools. <https://www.sans.org>
- 7) Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems (3rd ed.). Wiley.
- 8) OWASP. (2023). OWASP Testing Guide v4. Open Web Application Security Project. <https://owasp.org/www-project-web-security-testing-guide/>
- 9) Mitnick, K. D., & Simon, W. L. (2011). The Art of Deception: Controlling the Human Element of Security. Wiley.
- 10) Conti, M. (2018). Cybersecurity: Fundamentals and Applications. Springer.
- 11) Weidman, G. (2014). Penetration Testing: A Hands-On Introduction to Hacking. No Starch Press.
- 12) Mimoso, M. (2016). "Veil Framework Evades Antivirus Detection." ThreatPost. <https://threatpost.com/veil-framework-evades-antivirus-detection>
- 13) Kali Linux Documentation. (2023). Tools Documentation: Crunch, xHydra, Metasploit, Metago. <https://www.kali.org/tools/>
- 14) Free.fr. (2022). Terms of Use for Email and Security Testing. <https://webmail.free.fr/>
- 15) Albanian National Authority for Cybersecurity. (2023). Strategjia Kombëtare për Sigurinë Kibernetike 2023–2026. Tirana.

The Role of Green Businesses in Promoting Sustainable Development in Albania

Dr. Pranvera MZIU¹, MSc.Elida TOLI²

1 Lecturer at Department of Advanced Administrative Studies; University College of Business, Albania;*

2 Lecturer at Department of Advanced Administrative Studies; University College of Business, Albania;*

**Corresponding Author: e-mail: pmziu@kub.edu.al*

Abstract

The escalating challenges of climate change, biodiversity loss, and unsustainable resource consumption necessitated a fundamental rethinking of conventional economic development paradigms. In this context, green businesses were increasingly recognized as pivotal agents of change, offering pathways to align economic growth with environmental sustainability and social equity. This paper critically examined the role and potential of green businesses in advancing sustainable development in Albania, a country navigating the intersection of environmental vulnerability and European integration. Through a multidisciplinary approach grounded in both international literature and national data, the study identified key structural impediments to green business development, including limited public awareness, insufficient institutional support, regulatory fragmentation, and inadequate access to finance. Despite these constraints, Albania presented significant untapped opportunities in emerging green sectors, including organic agriculture, ecotourism, renewable energy, and sustainable waste management. These sectors aligned closely with the objectives of the European Green Deal and the Green Agenda for the Western Balkans. The analysis further highlighted the importance of fostering public-private partnerships, enhancing green education and vocational training, and integrating environmental sustainability into national policy frameworks. Ultimately, the paper argued that green entrepreneurship represented a viable and strategic pathway for Albania to achieve inclusive, resilient, and competitive economic transformation. By adopting green business models, Albania could have enhanced its prospects for sustainable development, fulfilled its international climate commitments, and made a meaningful contribution to the regional green transition.

Keywords: *green business, sustainable development, Albania, green economy, environmental policy, entrepreneurship*

1. Introduction

In recent decades, sustainable development has become a global imperative, driven by the urgent threats of climate change, biodiversity loss, and environmental degradation (UN, 2015). Within this context, green businesses-enterprises that integrate environmental, economic, and social objectives- have emerged as key actors in driving a sustainable transformation of the economy. These businesses offer an alternative to conventional growth models by prioritizing resource efficiency, ecological integrity, and social responsibility. Albania, a country undergoing economic and institutional transition and an official candidate for European Union (EU) membership, faces the dual challenge of promoting economic growth while adhering to evolving

international environmental standards. This paper investigates the role of green businesses in advancing sustainable development in Albania, identifies the primary barriers they encounter, and assesses the alignment of national policies with the EU Green Deal and the Green Agenda for the Western Balkans (European Commission, 2020).

Despite considerable obstacles-including fragmented environmental policies, limited access to green finance and institutional capacity constraints-Albania's transition toward sustainability is gaining momentum. This progress is influenced by domestic policy shifts and external pressures linked to EU accession requirements. The paper explores the transformative potential of green businesses by analyzing their current landscape, identifying both challenges and opportunities, and evaluating the extent to which they align with broader EU sustainability strategies.

2. Conceptual Framework

This study is grounded in two complementary theoretical models: the Triple Bottom Line (TBL) and Creating Shared Value (CSV). These frameworks help assess the capacity of businesses to balance economic, environmental, and social dimensions in their operations. In the Albanian context, the application of these models requires adaptation to specific institutional, infrastructural, and market-related realities. Public policy incentives, financial mechanisms, and public-private partnerships are essential to enable businesses to operate sustainably within these frameworks.

2.1. The Triple Bottom Line (TBL)

Introduced by Elkington (1997), the Triple Bottom Line model promotes a holistic understanding of business success by measuring performance across three key dimensions (see Figure 1):

- Economic (Profit)
- Environmental (Planet)
- Social (People)

TBL encourages businesses to go beyond financial performance and adopt accountability for social well-being and environmental protection. While widely adopted in sustainability discourse, the model has been criticized for lacking clear metrics and being difficult to implement in practice, particularly in developing contexts.

2.2. Creating Shared Value (CSV)

To address the limitations of the Triple Bottom Line (TBL) framework, Porter and Kramer (2011) proposed the Creating Shared Value (CSV) model. CSV emphasizes the integration of societal needs into the core strategies of businesses, suggesting that economic competitiveness and social well-being are not mutually exclusive but can be mutually reinforcing. In this model, companies can generate economic value by actively addressing societal challenges. Unlike traditional corporate social responsibility (CSR), which is often peripheral and philanthropic in nature, CSV embeds sustainability directly into the core of business operations. It redefines the role of business from a passive participant in social issues to an active driver of systemic change (Porter & Kramer, 2011).

2.3. Application to the Albanian Context

In Albania, applying these models requires substantial adaptation due to infrastructural gaps, limited institutional capacity, and fragmented regulatory systems. The development of green businesses depends on the existence of an enabling ecosystem, which includes:

- Clear policy incentives
- Accessible green financing mechanisms

- Effective public-private partnerships
- Institutional support for innovation and regulatory compliance

Only through these mechanisms can theoretical sustainability frameworks be translated into tangible business practices.

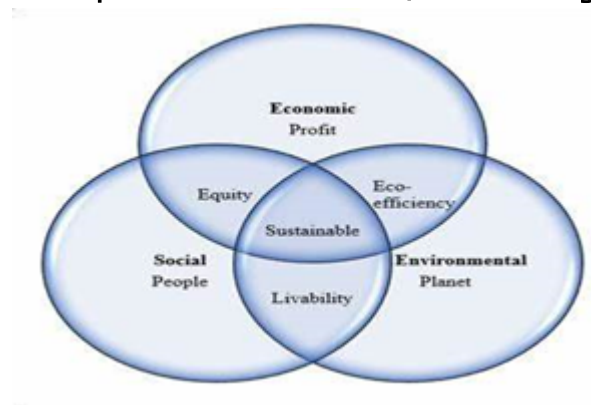
2.4. Defining Green Business

According to the United Nations Environment Programme (UNEP, 2011), green businesses are enterprises that aim to minimize negative environmental impacts while promoting the efficient and sustainable use of resources throughout the entire product or service lifecycle. These businesses embed environmental and social responsibility into every phase of operations—from sourcing raw materials to production, distribution, consumption, and waste management—ensuring alignment with sustainability principles.

2.5. Sustainability in Business Models

The integration of TBL and CSV principles into core business strategies forms the foundation of the green business paradigm. These frameworks guide enterprises in aligning profitability with broader sustainable development goals. By creating synergy between financial success and social-environmental outcomes, green businesses act as catalysts for transitioning toward a more responsible and inclusive economic model.

Figure 1. The Triple Bottom Line Model (Source: Elkington, 1997)

3. Methodology

This research employs a qualitative methodology, primarily based on secondary data analysis. Key sources include national policy documents, EU progress reports, peer-reviewed academic literature, and statistical data from international institutions such as INSTAT (2023) and Eurostat (2023). Additionally, the study incorporates a case study approach, focusing on Theth, a rural village in the Albanian Alps known for its ecotourism potential.

Theth was purposefully selected as a representative site to illustrate the dynamics of green entrepreneurship in remote and ecologically sensitive regions. While the case study is not statistically representative, it provides meaningful insights into the socio-economic and environmental factors that influence green business development in Albania (INSTAT, 2023; Eurostat, 2023; Ministry of Environment, 2022). A noted limitation of the study is the absence of primary data collection methods, such as interviews or field surveys, which could have enhanced the empirical depth of the analysis. Nevertheless, the study offers a robust conceptual and contextual foundation for understanding the evolving landscape of green businesses in Albania. This research draws upon a multidisciplinary literature review, integrating diverse

sources to deliver a comprehensive examination of Albania's green economy. National data from INSTAT (2023) and the Ministry of Environment (2022) provide crucial statistical insights into environmental conditions, economic sectors, and key sustainability indicators. Regional and EU-level frameworks—particularly the Green Agenda for the Western Balkans (European Commission, 2020)—serve as guiding policy instruments that influence national strategies concerning climate resilience, energy transition, and green entrepreneurship. Moreover, case studies of actual green enterprises in Albania, especially in agriculture and tourism, showcase how sustainability principles are being applied in practice (GIZ, 2021; ETF, 2022). Reports from international development organizations such as GIZ and the European Training Foundation (ETF) further enrich the analysis by offering comparative perspectives, impact assessments, and policy recommendations. The integration of both quantitative indicators and qualitative insights ensures a holistic understanding of Albania's potential for transitioning to a green economy.

4. The Current Landscape of Green Business in Albania.

Green business activity in Albania remains at a nascent stage but exhibits encouraging signs of growth and sectoral diversification. Currently, most green enterprises are concentrated in key areas such as renewable energy, organic agriculture, sustainable tourism, and waste management (UNDP Albania, 2022). Notably, increasing investments in solar energy and ecotourism indicate a rising awareness of environmental challenges among entrepreneurs, supported by a growing demand for environmentally responsible products and services. Despite this momentum, the expansion of green business in Albania is geographically uneven. Urban centers such as Tirana and Shkodra serve as hubs of eco-innovation, benefiting from superior infrastructure, easier access to financing and greater institutional support. In contrast, rural regions continue to face significant constraints, including limited logistical networks, a shortage of targeted training opportunities, and a general lack of public awareness regarding sustainable practices (GIZ, 2023). Government support for green entrepreneurship remains modest, constrained by limited scope, inadequate funding, and a lack of long-term strategic commitment. Nevertheless, Albania's alignment with the European Union accession process and the Green Agenda for the Western Balkans is creating new incentives for green economic development. These policy alignments are expected to unlock access to technical assistance and green investment funding mechanisms (European Commission, 2023).

However, several systemic challenges persist. These include:

- Low public awareness and limited consumer demand for sustainable goods and services (ETF, 2023; GIZ, 2022)
- Insufficient knowledge of green business models among entrepreneurs
- Inadequate access to green finance, especially for micro, small, and medium-sized enterprises (MSMEs), which often lack collateral or technical capacity to qualify for sustainability-linked loans (GIZ, 2022)
- A shortage of skilled professionals, due to the delayed integration of green competencies into vocational and higher education systems (ETF, 2023; Ministry of Education and Sports, 2021)

Moreover, fragmented environmental policies and weak inter-institutional coordination continue to hamper the effective implementation of green strategies. These issues compromise regulatory certainty, discourage private investment, and undermine the scaling of successful green initiatives (Ministry of Tourism and Environment, 2022).

Despite these barriers, Albania holds considerable comparative advantages that could drive a successful green transition:

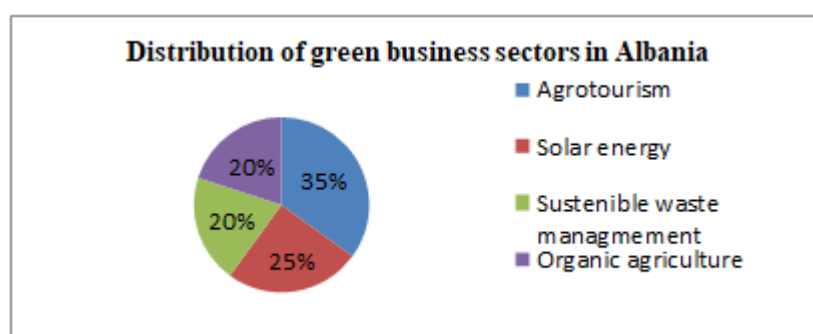
- Rich natural resources (e.g., solar potential, biodiversity, fertile land)

- A young and increasingly skilled population
- A clear strategic orientation toward EU integration and sustainable development
- Preliminary data from INSTAT (2023) confirms the growing importance of green entrepreneurship in Albania.

As illustrated in Figure 2, the distribution of green business sectors is currently dominated by:

- Agro tourism (35%)
- Solar energy projects (25%)
- Organic agriculture (20%)
- Sustainable waste management (20%)

Figure 2. Distribution of Green Business Sectors in Albania. Source: INSTAT (2023).

This sectoral breakdown highlights the need for a coordinated, multi-sectoral policy approach, underpinned by capacity building and investment facilitation. A robust enabling environment is essential for scaling green business models and realizing Albania's green economy potential.

5. Challenges Facing Green Businesses in Albania

Despite growing momentum and strategic alignment with European sustainability objectives, green businesses in Albania continue to face a series of entrenched challenges that hinder their scalability, competitiveness, and long-term viability. These challenges are primarily structural and systemic, affecting both the supply and demand sides of the green economy.

5.1. Policy and Institutional Barriers

One of the most significant impediments to green business development is the fragmentation of environmental policies and weak inter-agency coordination. Environmental regulations are often inconsistently applied or insufficiently enforced, undermining investor confidence and slowing the adoption of green standards (Ministry of Tourism and Environment, 2022). Furthermore, many initiatives remain limited to pilot phases due to the absence of integrated national strategies, stable funding mechanisms, and cross-sectoral governance structures capable of aligning economic, environmental, and social goals.

5.2. Financial Constraints

Access to finance remains a critical bottleneck, particularly for micro, small, and medium-sized enterprises (MSMEs). Traditional financial institutions are often reluctant to support green ventures, viewing them as high-risk due to their long payback periods and specialized knowledge requirements. Although international mechanisms such as the Green Economy Financing Facility (GEFF) exist, their uptake in Albania has been modest and largely confined to sectors such as energy efficiency (EBRD, 2021). The lack of tailored financial

products, such as green credit lines, loan guarantees, or blended finance instruments, limits the ability of entrepreneurs to invest in eco-innovation and sustainable technologies.

5.3. Workforce Readiness

The mismatch between labor market needs and education systems is another pressing issue. Green sectors such as renewable energy, organic farming, and sustainable construction require specialized skills that are not yet embedded in the curricula of most vocational and higher education institutions. As a result, there is a growing shortage of qualified professionals, particularly in rural and underserved regions, where green development is most needed (ETF, 2023; Ministry of Education and Sports, 2021). Without a strategic focus on green skill development, Albania risks missing the opportunity to build a workforce capable of driving the green transition.

5.4. Public Awareness

Low levels of public awareness and environmental literacy also pose challenges for green business adoption. Many consumers remain unfamiliar with sustainable consumption practices, and environmentally friendly goods and services are often perceived as luxury items rather than necessities. This limits domestic market demand and makes it more difficult for green enterprises to reach economies of scale (European Commission, 2021). Sporadic public campaigns and isolated educational initiatives have not been sufficient to generate broad cultural shifts toward sustainability.

6. Opportunities for Expansion

Despite the challenges, several opportunities could accelerate the growth of green businesses in Albania. First, the EU accession process offers access to substantial funding through the Instrument for Pre-accession Assistance (IPA) and other climate and innovation programs. These can be used to support renewable energy projects, sustainable agriculture, and environmental infrastructure (European Commission, 2023). Second, Albania's rich natural resources and biodiversity provide a competitive advantage in developing ecotourism and organic agriculture. The growing global demand for sustainable travel and green products creates new market niches that Albanian entrepreneurs can tap into (United Nations Environment Programme [UNEP], 2021). Third, the digital transformation opens new pathways for integrating green solutions with smart technologies. From energy-efficient systems in buildings to digital platforms for sustainable supply chains, innovation can enhance efficiency while reducing environmental impact (World Economic Forum [WEF], 2022).

6.1. Alignment with the European Green Deal

Despite the barriers, Albania stands to gain considerably from its alignment with the European Green Deal and the Green Agenda for the Western Balkans. These frameworks provide both a strategic vision and a suite of financial and technical instruments to support green transition efforts in aspirant EU countries (European Commission, 2020). Notably, Albania is eligible for funding through programs such as the Green Economy Financing Facility (GEFF), managed by the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), which supports investments in energy efficiency and sustainable technologies. Furthermore, the Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development (IPARD) offers opportunities to modernize agriculture and rural infrastructure with sustainability criteria in mind (European Commission, 2021). Leveraging these mechanisms could significantly accelerate Albania's green transition, especially if national institutions enhance their absorption capacities and project readiness.

6.2. Natural Resource Advantage

Albania possesses significant natural endowments that position it favorably for green economic development. With high solar irradiation levels, extensive arable land, and rich ecological diversity, the country holds substantial potential in sectors such as renewable energy—particularly solar—organic

agriculture, and eco-tourism. These natural assets not only offer opportunities for environmentally sustainable production but also align with global trends favoring low-carbon and nature-based solutions (Ministry of Infrastructure and Energy, 2022; INSTAT, 2023).

6.3. Youth and Innovation Potential

Demographically, Albania benefits from a youthful population, with over 40% of its citizens under the age of 30 (INSTAT, 2023). This demographic group represents a dynamic source of innovation and digital fluency, traits essential for driving green entrepreneurship. Young Albanians increasingly show awareness of sustainability issues and a willingness to engage in socially responsible business ventures. With appropriate support structures—such as green incubators, start-up funding, and education in environmental technologies—this youth cohort could serve as a key driver in accelerating the country's green transformation (European Training Foundation [ETF], 2023).

6.4. Regional Integration and Trade

As Albania advances toward European Union accession, alignment with EU environmental regulations and standards is expected to intensify. Compliance with green certification schemes—such as those related to sustainable agriculture, energy efficiency, and circular economy practices—will not only fulfill accession requirements but also improve Albania's competitiveness in European markets (European Commission, 2021). Regional integration thus provides both a regulatory impetus and a market incentive for domestic businesses to adopt sustainable practices and invest in environmentally responsible innovations.

7. Case Study: Agro tourism in Theth

Theth, a remote village in the Albanian Alps, has become a model for ecotourism-based green business. Entrepreneurs in the area have invested in guesthouses, hiking services, and local food production while preserving the region's natural and cultural heritage. These initiatives contribute to both environmental sustainability and local economic development (United Nations Development Programme [UNDP] Albania, 2022). However, challenges remain. Infrastructure limitations, such as poor road access and inadequate waste management, restrict scalability. Moreover, the lack of institutional support and limited marketing capacity hinder broader recognition and year-round tourism development. Nonetheless, the example of Theth illustrates how green businesses can transform marginalized regions if supported with appropriate policy frameworks and investment.

A compelling example of sustainable enterprise in Albania is the development of a family-owned agro tourism business in the mountainous region of Theth, within the Albanian Alps. This business integrates environmental sustainability with rural development by employing renewable energy technologies, circular resource management, and local food systems. Specifically, the enterprise utilizes solar panels for energy self-sufficiency, composting toilets to minimize water waste, and sources 100% of its produce from organic local farms. This holistic approach not only reduces the ecological footprint but also enhances the socio-economic vitality of the surrounding community (UNDP Albania, 2022).

Figure 3. Solar Panel at a Guest House in Theth (UNDP Albania, 2022)

Encouraged by its success, similar agro tourism models are now being replicated in other regions such as Shkodër and Gjirokastrë. These expansions are supported through a combination of national promotional strategies and funding mechanisms provided by European Union rural development programs, particularly under the IPARD scheme (Ministry of Agriculture and Rural Development, 2023; European Union Delegation to Albania, 2022).

The case of Theth demonstrates how small-scale, community-based initiatives can serve as catalysts for broader transformations in the green economy. When embedded within a supportive policy framework and enhanced by increased public awareness, such initiatives offer scalable and replicable models for sustainable tourism and rural revitalization.

8. Recommendations for Scaling Green Businesses

- 1) Develop a National Green Economy Strategy: The government should formulate and implement a comprehensive strategy that defines measurable goals, regulatory frameworks, and incentive schemes to support green entrepreneurship. This strategy should align with the EU Green Deal and the Green Agenda for the Western Balkans (European Commission, 2020).
- 2) Enhance Access to Green Finance: Financial institutions should be incentivized to create specialized green credit lines and risk-sharing mechanisms. Additionally, the government and development partners can expand micro-financing opportunities and subsidies to support eco-innovation and small-scale sustainable businesses (EBRD, 2021; GIZ, 2022).
- 3) Integrate Green Skills into Education and Training: Sustainability principles should be embedded into vocational education and higher education curricula. Partnerships between the education sector and green industries can ensure training is aligned with labor market needs (European Training Foundation [ETF], 2023; Ministry of Education and Sports, 2021).
- 4) Strengthen Public-Private Partnerships (PPPs): Collaborative frameworks between government agencies, private enterprises, NGOs, and international donors should be promoted to replicate successful models such as agro tourism in Theth. These partnerships can pool resources, expertise, and networks for scalable green impact.
- 5) Launch National Awareness Campaigns: To cultivate a culture of sustainability, government institutions, media outlets, schools, and local communities should coordinate efforts to promote environmental education, green consumer behavior, and social responsibility through targeted campaigns (European Commission, 2021).

9. Conclusion

Green businesses represent a critical opportunity for Albania to align its economic development with global sustainability imperatives and European integration goals. Although the green economy in Albania remains in its early stages, recent progress in sectors such as renewable energy, organic agriculture, and sustainable

tourism suggests growing momentum. As demonstrated by case studies like Theth, locally driven green entrepreneurship can generate significant environmental and socio-economic benefits when supported by appropriate institutional frameworks and funding mechanisms (UNDP, 2022). However, Albania continues to face substantial barriers, including limited access to green finance, policy fragmentation, insufficient vocational training, and low public awareness (GIZ, 2022; ETF, 2023; Ministry of Tourism and Environment, 2022). Overcoming these challenges requires a comprehensive and coordinated strategy that integrates sustainability across all levels of governance, education, finance, and business support.

The European Green Deal and the Green Agenda for the Western Balkans offer Albania a unique window of opportunity. These frameworks provide both financial resources and policy direction to accelerate the country's transition toward a resilient, low-carbon, and inclusive economy (European Commission, 2020; EBRD, 2021). If Albania enhances its institutional capacity and project implementation readiness, it can unlock substantial investment in green infrastructure and innovation.

To scale green business development, this paper recommends five key actions:

- (1) the creation of a national green economy strategy;
- (2) improved access to green finance;
- (3) integration of green skills into education systems;
- (4) the strengthening of public-private partnerships; and
- (5) National campaigns to raise environmental awareness. These actions, if effectively implemented, can create a supportive ecosystem for sustainable entrepreneurship.

Ultimately, green businesses can serve as engines of inclusive and resilient growth. By fostering environmentally responsible innovation and embedding sustainability into its economic and institutional structures, Albania can position itself as a regional leader in the green transition. Such a trajectory not only enhances national well-being but also strengthens Albania's credentials as a future member of the European Union and a contributor to global climate and development goals (European Commission, 2023; UNEP, 2011).

References

- 1) Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*. Capstone Publishing.
- 2) European Bank for Reconstruction and Development. (2021). *Green Economy Financing Facility (GEFF) in the Western Balkans*. <https://www.ebrd.com>
- 3) European Commission. (2020). *The European Green Deal*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>
- 4) European Commission. (2021). *Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA III): Green Agenda for the Western Balkans*. <https://ec.europa.eu>
- 5) European Commission. (2023). *Albania 2023 Report*. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>
- 6) European Training Foundation (ETF). (2022). *Green Skills and Innovation in the Western Balkans*. <https://www.etf.europa.eu>
- 7) European Training Foundation (ETF). (2023). *Country Profile: Albania – Green Skills Readiness*. <https://www.etf.europa.eu>
- 8) Eurostat. (2023). *Green Economy Indicators – Western Balkans*. <https://ec.europa.eu/eurostat>
- 9) GIZ. (2021). *Green Economy in Albania: Opportunities and Challenges*. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit.
- 10) GIZ. (2022). *Sustainable Development in the Western Balkans*. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit.

- 11) GIZ. (2023). Supporting Green Business Ecosystems in Albania. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit.
- 12) INSTAT. (2023). Statistical Yearbook of Albania. Albanian Institute of Statistics. <https://www.instat.gov.al>
- 13) Ministry of Agriculture and Rural Development. (2023). Agro tourism and Rural Development Strategy 2023–2027. Government of Albania.
- 14) Ministry of Education and Sports. (2021). National Strategy for Education 2021–2026. Government of Albania.
- 15) Ministry of Infrastructure and Energy. (2022). National Renewable Energy Action Plan 2022–2030. Government of Albania.
- 16) Ministry of Tourism and Environment. (2022). National Strategy on Climate Change and Environment. Government of Albania.
- 17) Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. Harvard Business Review, 89(1/2), 62–77.
- 18) United Nations Development Programme (UNDP) Albania. (2022). Ecotourism and Green Business Models in Theth. <https://www.al.undp.org>
- 19) United Nations Environment Programme (UNEP). (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. <https://www.unep.org>
- 20) United Nations Environment Programme (UNEP). (2021). Sustainable Tourism and Biodiversity in the Western Balkans. <https://www.unep.org>
- 21) World Economic Forum (WEF). (2022). Digital Transformation and Climate Innovation Report. <https://www.weforum.org>

The Role of AI and Blockchain in Enhancing Digital Identity and Digital Wallets in Albania

PhD. Blerta Leka (Moçka)^{1*}, Mariana Nikolla², Arben Kambo³

^{1,2,3} Department of Mathematics and Informatics, Faculty of Economics and Agribusiness, Agricultural University of Tirana, Albania

*Corresponding Author: e-mail: bmocka@ubt.edu.al

Abstract

This paper explores the evolving role of artificial intelligence (AI) and blockchain technology in enhancing digital identity solutions, with a specific focus on Albania's readiness and challenges in adopting digital wallets aligned with European Union standards. Digital identity solutions, empowered by blockchain, provide secure, decentralized, and tamper-resistant frameworks that improve identity verification and data privacy. AI further strengthens these systems through advanced biometric authentication, fraud detection, real-time decision-making, and personalized user experiences. The integration of AI and blockchain technologies promises to address critical issues such as identity theft, secure authentication, and data protection while supporting self-sovereign identity management. The study reviews global digital wallet adoption trends, EU initiatives like the European Digital Identity Wallet, and Albania's digital governance landscape, highlighting infrastructural, regulatory, and public trust challenges. It emphasizes the need for robust legal frameworks, cybersecurity measures, and public awareness to ensure secure and efficient digital identity management. Ultimately, this research highlights how AI and blockchain can facilitate Albania's digital transformation, fostering secure, user-centric digital identity ecosystems critical for e-governance, finance, and cross-border services.

Keywords: Digital Identity, Blockchain, Artificial Intelligence, Digital Wallet, Albania, Data Privacy, EU Digital Identity.

1. Introduction

The digital transformation of public services, including digital wallets, has gained significant traction globally. Governments and private entities are increasingly integrating digital identity solutions and AI-driven technologies to enhance efficiency, security, and accessibility.

Digital identity is a digital representation of an individual's or entity's information used to authenticate and authorize access to services in online environments. It typically includes:

- Personally Identifiable Information (PII): name, birthdate, ID number
- Biometric data: facial recognition, fingerprints, iris scans

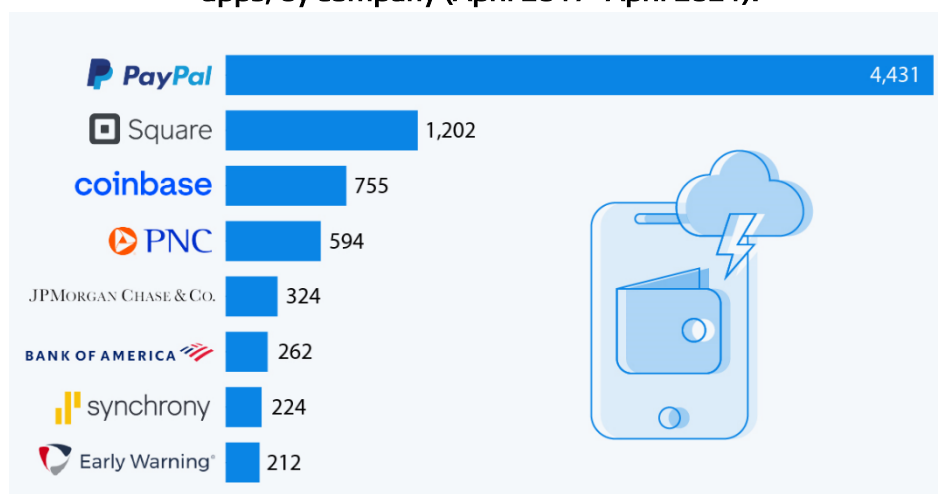
- Credentials: usernames, passwords, digital certificates
- Behavioral data: device usage, location patterns

Digital wallets have rapidly gained popularity due to their convenience and evolving features, with many consumers, especially Millennials and Gen-Z, seeking additional functionalities like secure information storage and international fund transfers (Fuentes, 2024). Financial institutions can enhance customer satisfaction by tailoring digital wallet features to meet specific customer needs, simplifying user experiences, and ensuring robust security measures like tokenization and biometric authentication. Partnerships with technology vendors can help smaller institutions overcome resource challenges. By prioritizing customer preferences and data protection, digital wallets can foster long-term loyalty and drive future growth in the financial sector.

Apple Pay and digital wallets represent an evolution of payment systems rather than a financial revolution, adapting traditional payment methods to the digital age. While Apple Pay introduces the next phase in the evolution of money, it is the strong brand image and strategic marketing of Apple Inc. that have played a crucial role in its adoption. The lack of a proper regulatory framework for mobile and digital wallets is a key challenge, with existing laws failing to address their unique characteristics. Legal definitions and clearer guidelines are needed to establish the rights and obligations surrounding these Technologies (Salazar, 2017). Moreover, the rapid pace of technological innovation in digital payments outstrips the law's ability to regulate, raising concerns about security and the potential risks of unregulated electronic transactions. As such, authorities must carefully balance regulation with innovation, understanding the trade-offs involved in ensuring both security and progress in this fast-evolving sector.

However, just as we acknowledge the advantages of digital wallets, it is essential to address the challenges and user dissatisfaction that accompany their widespread adoption. As illustrated in Figure 1, most consumer complaints reported to U.S. federal regulators between April 2017 and April 2021 were directed at a few major providers. PayPal received the highest number of complaints (4,431), followed by Square (1,202) and Coinbase (755), highlighting recurring issues related to account management and unauthorized transactions (McCarthy, 2021).

Figure 2. Consumer complaints submitted to U.S. federal regulators about digital wallets and payment apps, by company (April 2017–April 2021).

Source: U.S. Public Interest Research Group, as cited in McCarthy (2021).

CFPB has finalized a rule to supervise Big Tech companies like Apple, Google, and Amazon, which together process over 13 billion transactions annually through digital wallets and payment apps (Gillison, 2024). This

rule brings these services under regulatory scrutiny like those faced by banks, aiming to protect consumer privacy, prevent fraud, and stop the illegal closure of accounts. The rule applies to companies processing at least 50 million transactions per year and will focus on U.S. dollar transactions. Set to take effect 30 days after publication, the rule marks a significant step in regulating the growing digital payments sector.

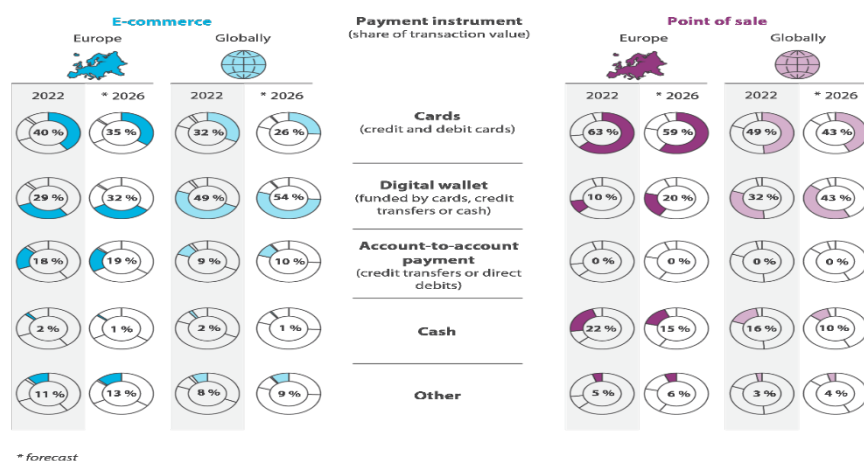
According to the European Court of Auditors (2025), while card payments have traditionally dominated retail transactions in Europe, the value of payments via digital wallets is growing dynamically, signaling a shift away from cash, which is steadily losing its importance (Figure 2).

While this trend suggests progress, it also underscores key structural and ethical challenges:

- The need for robust legal and regulatory frameworks aligned with EU digital finance and AI governance standards.
- Significant investment in technological infrastructure and cybersecurity, particularly in cross-border contexts.
- Enhanced public awareness and education to address digital identity, privacy, and fraud risks.
- The challenge of ensuring interoperability and cross-border acceptance of digital payment systems.
- Ongoing ethical concerns regarding data usage, algorithmic bias, and AI-driven decision-making in financial services.

Addressing these challenges will be essential not only for protecting consumers but also for ensuring the safe and inclusive digital transformation of the financial ecosystem.

Figure 3. Share of transaction value by payment instrument (European Court of Auditors, 2025)

2. Digital Wallet

2.1 How Digital Wallets Work

A digital wallet is a secure, software-based system that stores payment information, identification credentials, and other personal data electronically. It enables users to make transactions, access services, and verify their identities without physical documents or cash. The EU Digital Identity Wallet is designed to be highly secure, using advanced encryption and giving users full control over which data they share and with whom. It follows European data protection standards such as the GDPR and is built to ensure that only the user can manage and share their official credentials.

However, security is not absolute. It depends on:

- The quality of technical implementation.
- User education and awareness.
- The state's preparedness to deal with cyber threats

Key Components of Digital Wallets (Figure 3):

Figure 4. Key Components of Digital Wallets (Source: OpenAI, 2025)

- User Authentication – Digital wallets require secure authentication methods such as PIN codes, biometrics (fingerprint, facial recognition), or multi-factor authentication to ensure only authorized users can access their accounts.
- Data Storage & Encryption – Payment details, personal identity documents, and credentials are securely stored using encryption to prevent unauthorized access and data breaches.
- Payment Integration – Digital wallets support various payment methods, including credit/debit cards, bank accounts, and cryptocurrencies, enabling seamless transactions.
- Near Field Communication (NFC) & QR Codes – Digital wallets facilitate contactless payments via NFC technology and QR codes, allowing users to make purchases with a simple tap or scan.
- AI and Fraud Detection – Many digital wallets use artificial intelligence to detect fraudulent activities, analyze transaction patterns, and enhance security measures.
- What should citizens be careful about?
- Not sharing more information than necessary. The wallet allows selective sharing—this feature should be used wisely.
- Always verifying official apps and platforms to avoid scams or phishing attacks.
- Using strong passwords and enabling two-factor authentication.
- Staying informed about their privacy rights and data protection policies.
- How Transactions Work (TchTarget,2022):
- Adding Funds & Credentials – Users link their bank accounts, credit cards, or other payment methods to their digital wallets. They can also store digital IDs, travel documents, or health records.
- Making Payments – At a checkout terminal, users can pay using their smartphones, smartwatches, or other digital wallet-enabled devices via NFC, QR codes, or online authentication.
- Receiving & Sending Money – Digital wallets allow peer-to-peer (P2P) transactions, enabling users to send and receive money instantly through secure platforms.

- Identity Verification & Access – In government and enterprise settings, digital wallets are used for verifying identities, signing documents electronically, and accessing services securely. By integrating AI and blockchain technology, digital wallets are becoming more secure, efficient, and widely accepted across different industries and public services.

2.2 Digital Identity Connected with Digital Wallets

Digital wallets increasingly rely on digital identity frameworks to ensure secure, personalized, and legally valid transactions. Here's how they are connected:

Table 6. How is Digital Identity Connected with Digital Wallets

Digital Identity Function	Role in Digital Wallets
Authentication	Digital IDs verify the user before granting wallet access (e.g., via biometric login or eID verification).
Authorization	Only users with verified digital identities can perform financial operations.
KYC Compliance	Wallet providers use digital identity to fulfill Know Your Customer (KYC) and Anti-Money Laundering (AML) requirements.
Interoperability	A verified digital identity allows users to access various services (e.g., banking, healthcare, tax) through the same wallet.
Security	Digital identity reduces fraud by linking wallet access to biometric or multi-factor authenticated profiles.

Example: In the EU, digital identity systems like eIDAS (Electronic Identification and Trust Services) are linked to digital wallets, allowing citizens to use the same identity for e-government and financial services.

3.1 Adoption Worldwide

Digital wallets serve as a means of storing identification credentials, financial data, and other important documents electronically. Various countries have implemented or are in the process of implementing digital identity wallets.

European Union

European Union: The EU is leading this transition through the development of the European Digital Identity Wallet (EUDI Wallet), which is expected to be available to all citizens, residents, and businesses by the end of 2026 (European Commission, 2024). The EUDI Wallet allows users to store, manage, and share identity credentials and official documents, such as diplomas, health records, and income statements, while enabling features like electronic signatures, secure authentication, and selective data disclosure. One of the core principles of the initiative is user control over personal data, ensuring individuals can decide what information to share, with whom, and for how long. Announced in June 2021, the project was partly catalyzed by the COVID-19 pandemic, which accelerated the demand for digital public services and secure online identity solutions (Reuters, 2021). Additionally, the initiative aims to reduce dependency on commercial digital wallets provided by tech giants such as Apple, Google, and Thales, which often raise concerns around privacy, surveillance, and data commodification. The

European Digital Identity Framework (eIDAS 2.0) and its Architecture and Reference Framework (ARF) provide the technical and legal foundation for the wallet's interoperability across all Member States. To support implementation, the EU is conducting large-scale pilot projects involving over 350 public and private stakeholders across 26 countries.

The European Commission estimates that widespread adoption of the EUDI Wallet could yield economic benefits of up to €9.6 billion and create approximately 27,000 jobs over five years. The wallet is also expected to improve cybersecurity, reduce administrative costs, and foster cross-border trust in the digital single market.

Some other countries that have made progress in using digital wallets are:

- **United States:** Several states, including Arizona, Georgia, and Maryland, have introduced digital driver's licenses, integrating them into Apple Wallet and Google Wallet (Smith et al., 2022).
- **China:** The Chinese government has promoted digital identification and mobile payment systems, with platforms like Alipay and WeChat Pay dominating the digital transaction landscape (Li & Zhang, 2020).
- **India:** The Aadhaar-based digital identity system allows citizens to access financial and government services seamlessly (Kumar et al., 2021).
- **Estonia:** A leader in e-governance, Estonia's digital ID system facilitates secure transactions, voting, and access to various public and private services (Mets et al., 2019).

2.3 Digital Wallet Feasibility in Albania

Albania has made significant strides in digital governance, particularly through e-Albania, the national electronic services platform. According to Muça (2024), the European Union Digital Identity Wallet is a strategic initiative aimed at creating a universal identity verification system that will enable EU citizens to use a single application to access public and private services across the entire bloc. This wallet, expected to be launched in EU countries by the end of 2026, will function as a digital space for storing and selectively sharing official documents and credentials, ensuring privacy and control by the user. The use of this system will be supported by common technical and legal standards, promoting a reliable, secure, and interoperable infrastructure throughout the EU (Muça, 2024).

Albania has made progressive steps toward digital transformation, but digital identity integration with e-wallets is still developing. Some of current developments in Albania are:

- **e-Albania Platform:** Albania has launched e-Albania, a government platform offering over 1,200 digital services. Citizens log in using their national digital ID (ID card or passport), indicating early infrastructure for digital identity.
- **eID and Biometric Passports:** Albania introduced biometric ID cards and passports starting in 2009, which form the foundation for digital identity systems.
- **National Agency for Information Society (AKSHI) and National Agency for Cybersecurity (NAECCS)** are working on digitization and cyber protection, indirectly supporting digital wallet security and identity verification.

However, challenges remain regarding cybersecurity, infrastructure, and public adoption.

- **Legal and Regulatory Considerations:** Implementing a digital wallet requires clear legal frameworks to address data privacy, identity theft, and interoperability with international standards (European Data Protection Board, 2023).
- **Infrastructure and Digital Literacy:** While internet penetration has increased, ensuring accessibility across urban and rural areas is crucial (ShqipTech, 2022).
- **Public Trust and Security Concerns:** Addressing skepticism about data security and government surveillance is essential for widespread adoption (Mehmeti, 2023).

- Limited Integration with Private Wallets: As of 2024, most digital wallets in Albania (e.g., PayLink, EasyPay, or bank apps) rely on basic KYC and are not yet fully integrated with state-issued digital identities.
- No eIDAS-Level Interoperability: Albania is not yet part of the EU's eIDAS digital identity framework, limiting the cross-border use of digital identity and digital wallets.
- Cybersecurity Concerns: With increased digital usage, Albania faces ongoing cyber threats, making digital ID protection critical.

3. The Role of AI in Digital Identity and Digital Wallet Implementation

Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming the landscape of digital identity management and digital wallet systems, playing a central role in enabling secure, user-centric, and efficient digital ecosystems. By harnessing the capabilities of machine learning, biometric recognition, context-aware decision-making, and intelligent automation, AI enhances both the security and functionality of digital wallets and the digital identities they depend on.

3.1 AI in Digital Identity Verification

Digital identity is the foundation of secure access to online services, and AI significantly strengthens this foundation. Key contributions include:

- Biometric Authentication: AI enhances identity verification through facial recognition, fingerprint matching, and iris scans. These methods are increasingly accurate and adaptive, reducing the risk of identity fraud (Johnson & Lee, 2021).
- Behavioral Biometrics: AI systems monitor subtle behavioral patterns—such as typing speed, touchscreen interaction, and smartphone tilt—to verify identity continuously in the background.
- Dynamic Risk Assessment: AI algorithms analyze contextual data (e.g., login location, time, and device) to assess risk levels and trigger adaptive authentication steps accordingly. This adaptive behavior increases resilience against sophisticated fraud tactics like impersonation and social engineering.

3.2 AI in Digital Wallet Functionality

- Digital wallets are evolving beyond payment tools into integrated platforms for storing identity credentials, licenses, and verified digital documents. AI supports digital wallets by:
- Fraud Detection and Prevention: AI-powered machine learning models detect anomalies in real-time transactions, flag suspicious behavior, and help prevent unauthorized access (Singh & Patel, 2022). These systems can also be used to combat authorized push payment fraud, where users are tricked into sending money to fraudsters—a growing threat in the EU.
- Smart Assistance: AI-powered chatbots and virtual agents enhance user experience by guiding users through registration, transactions, and issue resolution (Nguyen et al., 2020).
- Process Automation: AI automates KYC/AML checks, document validation, and data extraction, streamlining onboarding and ensuring regulatory compliance (Brown et al., 2021).
- Personalized Services: AI tailors content and financial advice based on spending patterns and transaction history, helping users manage their digital assets more effectively.

3.3 Improving Authentication: The Advantage of AI

In the context of authentication, AI is essential for implementing Multi-Factor Authentication (MFA) and Strong Customer Authentication (SCA) effectively and dynamically. SCA, as mandated by PSD2 and expanded under PSD3/PSR, requires at least two of the following factors to authorize transactions:

- Something the user knows (e.g., password)
- Something the user has (e.g., device or token)

- Something the user is (e.g., biometric data)

While Albania's eAlbania platform currently utilizes basic two-factor methods (NID, password, OTP), it lacks integration of biometric data and adaptive authentication based on AI-powered risk profiling. AI can close this gap by supporting continuous authentication and real-time fraud detection, and by enabling dynamic authentication flows based on user behavior and transaction sensitivity. Table 2 compares the EU Strong Customer Authentication (SCA) under PSD2 with eAlbania's authentication system. EU SCA uses strong multi-factor authentication with high security, biometric support, advanced AI fraud detection, and full cross-border interoperability via eIDAS. In contrast, eAlbania relies mainly on single or two-factor authentication without biometrics, has moderate security, basic fraud tools, limited digital certificate use, and lacks interoperability with EU systems. This highlights the gap between eAlbania and EU standards in authentication security and cross-border integration.

Table 7. Comparison – EU SCA vs. eAlbania Authentication

Criteria	EU SCA (PSD2)	eAlbania Authentication
Authentication Model	Multi-Factor Authentication (MFA): At least two of the following: • Knowledge (e.g., password) • Possession (e.g., device) • Inherence (e.g., biometrics)	Primarily single-factor or two-factor authentication using: • National ID number (NID) • Password • One-Time Password (OTP) via SMS or email)
Security Level	High – reduces fraud significantly across the EU	Moderate – secure but not fully PSD2/eIDAS compliant
Biometric Authentication	Supported (e.g., fingerprint, face recognition)	Not implemented
Cross-Border Interoperability	Full, via eIDAS/eIDAS 2.0 and EUDI Wallet	Not yet interoperable with EU digital identity systems
Fraud Detection Tools	Advanced AI-based tools with fraud data sharing (PSD3/PSR)	Basic – lacks AI or cross-border fraud data exchange
Use of Digital Certificates	Yes – supports e-signatures and secure ID	Limited usage

3.4 AI and the European Digital Identity Wallet

The upcoming European Digital Identity (EUDI) Wallet incorporates AI to enable:

- Selective Data Disclosure: AI enables users to share only necessary data, enhancing privacy and regulatory compliance.
- Intelligent Document Handling: Through AI, documents such as degrees, licenses, and medical records can be automatically validated and securely transmitted.
- Legally Binding eSignatures: AI helps validate user intent and identity in real time, strengthening the legitimacy and legal value of digital transactions.

Additionally, AI could support the EU-wide fraud detection platform proposed under PSD3, facilitating real-time fraud data exchange among payment service providers. Albania's alignment with this infrastructure could help reduce cross-border fraud, which is currently nine times more prevalent than domestic fraud (European Court of Auditors, 2025).

3.5 Strategic Importance for Albania

For Albania, integrating AI into its digital identity and wallet ecosystem is critical to achieving compliance with EU standards, including GDPR, eIDAS 2.0, and the forthcoming EU Digital Identity Wallet. AI can support:

- Biometric login and authentication for eAlbania and future wallets.
- AI-powered fraud detection systems for domestic and cross-border transactions.
- Adaptive authentication models based on behavior, device, and location data.
- Interoperability with EU-wide systems like the EUDI Wallet and fraud-sharing platforms.

Strategic implementation of AI not only strengthens digital infrastructure but also builds citizen trust, improves regulatory alignment, and accelerates Albania's path toward digital EU integration.

Advancements in AI and blockchain for digital identity must be supported by strong cybersecurity measures. Institutions like National Computer Incident Response Team (ALCIRT) and the National Authority for Electronic Certification and Cybersecurity (NAECCS) play a crucial role in strengthening legal frameworks, technical infrastructure, and human capacity in Albania. Without a robust cybersecurity foundation, digital identity solutions cannot fully ensure trust, privacy, and resilience against cyber threats. Albania's alignment with EU regulations such as GDPR and EDPB is essential for its digital transformation and EU integration. A coordinated approach combining advanced digital identity technologies with comprehensive cybersecurity and regional cooperation will enable Albania to build a secure, transparent, and interoperable digital environment for itself and the Western Balkans (Leka & Leka, 2025).

4. Conclusions

In this study, we have examined the evolving role of artificial intelligence (AI) and blockchain technology in improving digital identity solutions, focusing on Albania and the challenges it faces in adopting digital wallets in compliance with European Union (EU) standards. Blockchain-based digital identity offers secure, decentralized, and tamper-resistant processes for identity verification, while AI strengthens these systems through biometric authentication, real-time fraud detection, advanced decision-making, and the delivery of personalized user experiences.

The convergence of AI and blockchain technologies has the potential to address critical issues such as identity theft, secure user authentication, and data privacy, while supporting self-sovereign identity management. For Albania, this represents a significant opportunity to modernize digital infrastructure and align more closely with EU regulations, including the General Data Protection Regulation (GDPR), the updated eIDAS 2.0 regulation, and the new Payment Services Directive (PSD3).

Albania is still in the early stages of implementing the EU Digital Identity Wallet. Key challenges include building a sustainable technological infrastructure, developing an effective legal and ethical framework, and strengthening national cybersecurity capabilities. Public education and awareness on the safe and ethical use of digital technologies are also essential to gain citizens' trust and promote widespread adoption.

The EU initiative for the Digital Identity Wallet—which includes biometric authentication, real-time fraud verification, and personal data storage via blockchain—offers transformative potential for Albania. It enables secure, cross-border, and citizen-controlled access to public and private services, supports digital mobility, and promotes transparent and efficient governance. This aligns with the EU's vision of a unified digital space and a citizen-centered digital economy.

Main benefits:

- Enhanced security through biometric authentication and blockchain technology.
- User privacy via self-sovereign identity.
- Faster access to public and private services.
- Cross-border digital interactions compliant with EU standards.
- Improved fraud detection and risk management through AI.

Potential challenges:

- Need for a stable legal and regulatory framework harmonized with EU policies.
- Significant investments in technological infrastructure and cybersecurity.
- Public awareness and education on digital identity and privacy risks.
- Ensuring interoperability and cross-border acceptance.
- Managing ethical concerns related to AI and data privacy.

Recent regulatory developments underscore the urgency of addressing these challenges. For example, the U.S. Consumer Financial Protection Bureau (CFPB) has approved regulations expanding oversight of tech giants such as Apple, Google, and Amazon—companies that collectively process over 13 billion digital transactions annually (Gillison, 2024). Similarly, in Europe, the European Court of Auditors (2025) has reported a significant shift toward the use of digital wallets in retail transactions, emphasizing the need for harmonized standards and consumer protection across member states.

Strategic adoption of AI and blockchain technologies in digital identity systems is essential for Albania's digital transformation. With a coordinated, transparent, and citizen-focused approach, Albania has the potential to become a regional example for secure, interoperable, and EU-aligned digital identity management—thus fulfilling its goals for technological development and European integration.

References

- 1) Abusam, A., Keesman, K. J., Spanjers, H., Straten, G., & Meinema, K. (2002). Effect of oxidation ditch horizontal velocity on the nitrogen removal process. *European Water Management Online*, EWA 2002.
- 2) Brown, T., et al. (2021). Automating identity verification with AI: Challenges and opportunities. *Journal of Digital Transformation*.
- 3) European Commission. (2021). The European digital identity framework. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-digital-identity>
- 4) European Commission. (2024). European digital identity: A digital identity for all Europeans. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-digital-identity_en
- 5) European Court of Auditors. (2025). Special report 01/2025: Digital payments in the EU – Progress towards making them safer, faster, and less expensive, despite remaining gaps. Publications Office of the European Union. <https://www.eca.europa.eu/en/publications/SR-2025-01>
- 6) European Data Protection Board. (2023). Regulatory aspects of digital identity systems.
- 7) Fuentes, G. (2024, August 26). Exploring the rise of digital wallets and ensuring customer satisfaction. *Forbes Business Development Council*.
- 8) <https://www.forbes.com/sites/forbesbusinessdevelopmentcouncil/2024/08/26/exploring-the-rise-of-digital-wallets-and-ensuring-customer-satisfaction/>
- 9) Gillison, D. (2024, November 21). US watchdog issues final rule to supervise Big Tech payments, digital wallets. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-watchdog-rule-idUSKBN2XU28T>
- 10) Johnson, M., & Lee, H. (2021). AI in identity management: A security perspective. *Cybersecurity Journal*.
- 11) Kumar, R., et al. (2021). Aadhaar and digital identity in India: Lessons for global adoption. *Technology & Society Journal*.
- 12) Leka, B., & Leka, D. (2025). Advancing cybersecurity through AI: Insights from EU and candidate nations. *Baltic Journal of Modern Computing*, 13(1), 166–176. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2025.13.1.09>
- 13) Li, W., & Zhang, Y. (2020). The evolution of digital payments in China: The role of government and private sector collaboration.

- 14) Mane, N. S., & Joshi, P. (2024). Role of AI-based e-wallets in business and financial transactions. International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies (IRJHIS), Special Issue, February 2024. <https://www.researchgate.net/publication/377780543>
- 15) McCarthy, N. (2021, June 29). The companies with the most digital wallet complaints. Statista. <https://www.statista.com/chart/25192/complaints-about-digital-wallets/>
- 16) Mehmeti, A. (2023). Public perceptions of digital services in Albania. Albanian Journal of Public Administration.
- 17) Mets, K., et al. (2019). E-governance in Estonia: A model for digital identity integration. Public Policy Review.
- 18) Mohamed, A. (2024, November 5). Digital wallets and AI: Creating smarter, safer online transactions. <https://blogs.oregonstate.edu/nexus/2024/11/05/digital-wallets-and-ai-creating-smarter-safer-online-transactions/>
- 19) Muça, E. (2024). Planet e BE-së për një portofol universal identiteti dixhital. <https://businessmag.al/nje-portofol-universal-identiteti-dixhital-ne-planet-e-be-se/>
- 20) Nguyen, T., et al. (2020). AI-powered chatbots in digital government services. Digital Governance Review.
- 21) OpenAI. (2025). Key Components of Digital Wallets [AI-generated figure]. <https://openai.com>
- 22) Reuters. (2021). EU to push digital transformation with digital identity wallet. <https://www.reuters.com>
- 23) Salazar, R. H. (2017). Apple Pay & digital wallets in Mexico and the United States: Illusion or financial revolution? IJ Journal, 18, 10775. <https://doi.org/10.22201/ij.24485306e.2017.18.10775>
- 24) Singh, P., & Patel, S. (2022). Machine learning approaches for cybersecurity in digital transactions. AI & Security Review.
- 25) ShqipTech. (2022). Digital infrastructure and e-government in Albania. <https://shqiptech.al>
- 26) Smith, J., et al. (2022). Digital wallets in the United States: Trends and policy considerations. Financial Innovation Journal.
- 27) TechTarget. (2022). Digital wallet. TechTarget. <https://www.techtarget.com/whatis/definition/digital-wallet>

Mundësitë dhe Sfidat e Grave në Sektorin e Agroturizmit

Phd (c) Kamela Selenica (Petaj)¹, Dr. Etis Jorgji²

¹Departmenti i Ekonomiksit, Fakulteti i Ekonomisë, Univeristeti i Tiranës

^{2*} Departmenti i Ekonomiksit, Fakulteti i Ekonomisë, Univeristeti i Tiranës

*Corresponding Author: e-mail: etis.jorgji@unitir.edu.al

Abstrakt

Agroturizmi, si një formë alternative e turizmit në mjedise rurale, është shndërruar në një motor të rëndësishëm për zhvillimin lokal, veçanërisht në vitet e fundit. Ai nxit përfshirjen aktive të komunitetit dhe përfaqëson një mekanizëm efektiv për shumëllojshmërinë ekonomike të zonave rurale, duke ndihmuar në ruajtjen e identitetit kulturor dhe natyror të tyre. Gratë zënë një vend të veçantë në këtë zhvillim, pasi përmes përfshirjes së tyre në agroturizëm, ato përfitojnë mundësi të reja për sipërmarrje, duke forcuar pozitën e tyre ekonomike dhe pjesëmarrjen në jetën sociale të komunitetit. Ato kontribuojnë ndjeshëm në ofrimin e produkteve tradicionale, menaxhimin e fermave pritëse, si dhe në promovimin dhe ruajtjen e trashëgimisë kulturore vendase. Roli i tyre është thelbësor edhe në nxitjen e inovacionit dhe praktikave të qëndrueshme në turizmin rural. Në të njëjtën kohë, përparimi teknologjik dhe digjitalizimi i ekonomisë kanë ndryshuar mënyrën se si zhvillohen aktivitetet turistike dhe si operojnë bizneset në këtë sektor, përfshirë edhe ato të agroturizmit. Mjetet digjitale janë bërë të domosdoshme për promovimin, menaxhimin dhe rritjen e efikasitetit të këtyre nismave. Megjithatë, qasja në teknologji nuk është e njëtrajtshme për të gjithë aktorët. Gratë, sidomos në zonat rurale, përballen me pengesa të shumta, si mungesa e aksesit në financime, trajnimet e kufizuara profesionale dhe mungesa e njohurive teknologjike. Ky punim ka për qëllim të shqyrtojë literaturën ekzistuese lidhur me përfshirjen e grave në agroturizëm, duke analizuar si sfidat me të cilat ato përballen, ashtu edhe mundësitë që lindin në kontekstin e transformimit digjital. Nëpërmjet një analize të praktikave dhe politikave ndërkombëtare, identifikohen faktorët që ndikojnë në fuqizimin e grave në këtë fushë dhe vlerësohen mekanizmat që mund të përmirësojnë pozicionin e tyre ekonomik dhe social. Në përfundim, ndonëse gratë përballen me vështirësi të shumta në këtë sektor, potenciali i tyre për të nxitur zhvillimin ekonomik lokal dhe për të promovuar modele të qëndrueshme të turizmit mbetet i madh. Mbështetja përmes politikave të targetuara, qasja në edukim cilësor dhe sigurimi i mjeteve financiare janë elementë thelbësorë për të forcuar rolin e tyre dhe për të rritur pjesëmarrjen e tyre aktive në agroturizëm.

Fjalë kyçe: gratë, agroturizmi, barazia gjinore, sipërmarrja rurale, zhvillimi i qëndrueshëm, transformimi digjital

1. Hyrja

Zhvillimi i qëndrueshëm i zonave rurale përbën një objektiv të rëndësishëm në politikat publike si në nivel europian ashtu edhe global. Në këtë kontekst, agroturizmi është shfaqur si një formë efektive e diversifikimit ekonomik që mbështet mirëqenien e komuniteteve rurale dhe ruajtjen e traditave lokale. Gjatë dekadave të fundit, kjo formë turizmi është konsoliduar si një praktikë që ndërthur bujqësinë me aktivitetet mikpritëse, duke krijuar burime të reja të ardhurash dhe duke hapur rrugë të reja për përfshirjen socio-ekonomike të grupeve në rrezik përjashtimi, sidomos të grave. Në shumë zona rurale, gratë kanë një rol të rëndësishëm në ruajtjen e kulturës lokale, përkujdesjen për familjen dhe punën në bujqësi. Megjithatë, kontributi i tyre shpesh nuk është i dukshëm ose nuk shpërblehet siç duhet në aspektin ekonomik apo shoqëror (UN Women Albania, 2024). Agroturizmi ofron një mundësi reale për të adresuar këtë pabarazi,

duke i mundësuar grave të ndërtojnë biznese të vogla, të vetëpunësohen dhe të rrisin të ardhurat e tyre familjare. Eksperiencat nga disa vende tregojnë se angazhimi i grave në këtë sektor ka sjellë përmirësim të ndjeshëm të statusit të tyre ekonomik dhe shoqëror (FAO & GIZ, 2024; Koutsou et al., 2009).

Në kontekstin e Ballkanit Perëndimor, dhe në mënyrë të veçantë në Shqipëri, ku komunitetet rurale përballen me sfida të shumta si papunësia, migrimi dhe niveli i lartë i varfërisë, agroturizmi po shfaqet si një strategji premtuese për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik dhe social. Sipas të dhënave të INSTAT (2023), gratë përfaqësojnë rreth 42% të forcës punëtore në sektorin bujqësor në Shqipëri. Megjithatë, ato janë ende të nënpërfaqësuara në rolet vendimmarrëse, siç janë pronësia dhe drejtimi i aktiviteteve ekonomike. Ky fenomen nuk është i izoluar, pasi edhe në vende të tjera të rajonit gratë në zonat rurale shpesh përballen me pengesa strukturore që kufizojnë integrimin e tyre të plotë në ekonomi, duke përfshirë mungesën e mundësive për punësim formal dhe kufizimet në aksesin ndaj shërbimeve dhe financimeve. Në këtë realitet, agroturizmi paraqet një mundësi konkrete për fuqizimin e tyre përmes vetëpunësimit, zhvillimit të iniciativave lokale dhe përmirësimit të kushteve të jetesës.

Ndërkohë, përparimi i teknologjive të informacionit dhe komunikimit ka riformësuar ndjeshëm mënyrën se si funksionon industria turistike. Platforma dixhitale si Airbnb dhe Booking.com, së bashku me rrjetet sociale si Instagram dhe Facebook, janë kthyer në mjete të rëndësishme për promovimin dhe menaxhimin e shërbimeve turistike. Ky ndryshim ofron një mundësi për gratë që duan të ndërmarrin nisma në sektorin e agroturizmit, duke u mundësuar atyre të arrijnë klientë të rinj dhe të zgjerojnë ndikimin e tyre në treg, pa pasur nevojë për investime të mëdha fillestare (OECD, 2024). Megjithatë, përfitimi nga ky potencial nuk është universal. Gratë në zonat rurale përballen shpesh me barriera të shumta, si mungesa e trajnimit në teknologjitë digjitale, qasja e kufizuar në internet, stereotipet gjinore dhe mungesa e financimeve të dedikuara (UN Women, 2020). Të gjitha këto kufizime pengojnë përfshirjen e tyre të barabartë dhe zvogëlojnë mundësinë që ato të shfrytëzojnë në mënyrë të drejtë përfitimet që sjell zhvillimi i agroturizmit në epokën digjitale.

Mbështetja institucionale dhe politikat publike shpesh karakterizohen nga një fragmentarizim që nuk arrin të adresojë në mënyrë koherente dhe të drejtpërdrejtë nevojat specifike dhe potencialin e grave në sektorin e agroturizmit. Kjo e thekson nevojën për politika të mirëstrukturuara që synojnë përfshirjen e grave jo vetëm si pjesë e fuqisë punëtore, por si aktore të barabarta në vendimmarrje, menaxhim dhe sipërmarrje turistike. Përfshirja e grave në këtë ndikohet nga një sërë faktorësh strukturorë dhe kulturorë që krijojnë barriera të shumta — si të dukshme, ashtu edhe të padukshme — ndaj fuqizimit të tyre ekonomik. Gratë përballen me vështirësi në aksesin ndaj kredive dhe financimeve, kufizime në pronësinë mbi tokën, përjashtim nga rrjetet informuese dhe mundësitë për trajnim, si dhe me norma shoqërore patriarkale që frenojnë nismat sipërmarrëse të drejtuara prej tyre (World Bank, 2020; UNDP, 2021). Krijimi i një mjedisi mbështetës përmes ndërhyrjeve institucionale të synuara është një domosdoshmëri për të garantuar përfshirje të drejtë dhe të barabartë.

Ky studim ka për qëllim të analizojë si potencialet, ashtu edhe sfidat kryesore me të cilat përballen gratë në sektorin e agroturizmit, në kontekstin e transformimeve digjitale dhe dinamikave të zhvillimit të qëndrueshëm rural në Ballkanin Perëndimor. Duke u mbështetur në literaturën ekzistuese, objektivi është të ofrohen rekomandime konkrete për politika gjithëpërfshirëse që mbështesin fuqizimin e grave dhe kontribuojnë në zhvillim rural të qëndrueshëm. Zhvillimi i agroturizmit në Ballkanin Perëndimor përbën jo vetëm një strategji për diversifikimin ekonomik të zonave rurale, por edhe një mundësi reale për avancimin e barazisë gjinore në këto komunitete. Në këtë kontekst, rëndësia shkencore e studimit lidhet me nevojën për të thelluar kuptimin mbi mënyrat sesi gratë përfshihen, kontribuojnë dhe përballen me sfida në sektorin e agroturizmit, sidomos në epokën e digjitalizimit dhe transformimeve të modeleve tradicionale të zhvillimit rural. Përmes këtij studimi synohet të kontribuohet në literaturën ekzistuese ndërdisiplinore mbi agroturizmin, barazinë gjinore dhe zhvillimin rural, duke propozuar qasje praktike dhe të mbështetura në evidenca për hartuesit e politikave, organizatat dhe aktorët lokalë.

Struktura e punimit është si më poshtë: fillimisht paraqitet një përmbledhje e literaturës kryesore dhe kuadri teorik mbi agroturizmin dhe dimensionin gjinor të zhvillimit rural. Më tej, analizohen gjetjet mbi rolin dhe

sfidat e grave në këtë sektor. Në pjesën përmbyllëse, trajtohen rekomandimet për politika mbështetëse dhe përmbledhen konkluzionet kryesore të studimit.

2. Rishikimi i literaturës

Agroturizmi është shfaqur si një zhvillim natyror i turizmit rural, duke ndërthurur përvojat turistike me aktivitetet bujqësore tradicionale dhe promovimin e trashëgimisë kulturore vendase. Ai paraqet një mundësi të rëndësishme për zhvillim ekonomik dhe diversifikim të të ardhurave në zonat rurale, veçanërisht në rajone me potencial të pasur natyror dhe kulturor. Në literaturën shkencore, agroturizmi trajtohet si një formë e turizmit të qëndrueshëm që ndihmon në rigjallërimin ekonomik të zonave rurale dhe ruajtjen e traditave lokale (Phillip et al., 2010). Brenda këtij konteksti, përfshirja e grave në agroturizëm shihet si një rrugë e rëndësishme për fuqizim ekonomik dhe social. Gratë marrin pjesë në aktivitete të ndryshme – nga mikpritja e turistëve, përgatitja e produkteve ushqimore tradicionale dhe artizanale, deri te organizimi i tureve kulturore – të cilat krijojnë mundësi reale për të ardhura të qëndrueshme dhe vetëvlerësim më të lartë (Sachs, 2019). Sipas Chambers & Conway (1992), zhvillimi i qëndrueshëm rural kërkon një ekuilibër midis rritjes ekonomike, ruajtjes së burimeve natyrore dhe përfshirjes sociale. Kjo qasje sugjeron se roli i grave në zhvillimin rural është i domosdoshëm jo vetëm për mirëqenien e familjeve të tyre, por edhe për qëndrueshmërinë afatgjatë të komuniteteve lokale. Në mënyrë më specifike, Teoria e Fuqizimit Gjinator e Kabeer (1999) thekson se për të arritur një barazi të vërtetë gjinore, gratë duhet të kenë qasje në burime, në vendimmarrje dhe në mundësi të plota ekonomike e shoqërore. Në rastin e agroturizmit, kjo përfshin kalimin nga pozita informale apo jo të paguara në ferma, drejt rolit të sipërmarrëseve të pavarura dhe të angazhuara në tregje më të gjera.

Së fundmi, transformimi digjital përbën një element thelbësor në zhvillimin bashkëkohor të turizmit. Sipas Hilbert (2011), teknologjia e informacionit ka potencialin për të reduktuar pabarazitë ekzistuese, por në të njëjtën kohë rrezikon t'i thellojë ato nëse qasja dhe përdorimi i saj nuk është gjithëpërfshirës. Kjo nënvizon rëndësinë e integritit të çështjeve të barazisë gjinore në politikat e zhvillimit rural dhe të turizmit, duke siguruar që gratë rurale të përfitojnë realisht nga përparësitë që ofron digjitalizimi.

Në Modelin Feminist të zhvillimit rural, roli i grave nuk kufizohet vetëm në kontributin e tyre ekonomik, por analizohet gjithashtu përmes pjesëmarrjes së tyre në ndërtimin e kapitalit social dhe kulturor të komuniteteve. Gratë janë shpesh mbartëse dhe ruajtëse të trashëgimisë kulturore vendase – përmes traditave të kuzhinës, artizanatit, mikpritjes dhe riteve kulturore – të cilat përbëjnë thelbin e përvojës agroturistike (Brandth & Haugen, 2011). Kjo qasje thekson se për të kuptuar në mënyrë gjithëpërfshirëse pozicionin e grave në sektorin e agroturizmit, duhet kaluar përtej analizës tradicionale ekonomike, duke përfshirë edhe dimensione sociale, kulturore dhe institucionale.

Një tjetër perspektivë e rëndësishme teorike është Teoria e Kapitalit Social, e zhvilluar nga Putnam (2000), e cila e përkufizon kapitalin social si rrjete besimi, norma bashkëpunimi dhe lidhje sociale që nxisin veprim kolektiv dhe përmirësojnë efikasitetin e komuniteteve. Kjo është veçanërisht e rëndësishme në kontekstin rural, ku shumë gra ndërtojnë dhe mbështesin iniciativë të vogla përmes strukturave informale dhe rrjeteve komunitare – të cilat, ndonëse shpesh mbeten jashtë kornizave formale të zinxhirit të vlerës turistike, përbëjnë burime thelbësore për funksionimin dhe qëndrueshmërinë e agroturizmit (Bock, 2004). Sipas kësaj teorie, gratë që janë pjesë e komuniteteve të forta dhe që marrin mbështetje nga rrjete formale ose joformale kanë më shumë gjasa të krijojnë dhe të zhvillojnë me sukses iniciativë agroturistike. Aktivitetet e tyre nuk zhvillohen në izolim individual, por në një kontekst social që favorizon shkëmbimin e burimeve, ndarjen e përvojës dhe rritjen e besimit reciprok – elementë kyç për suksesin në ekonominë rurale.

Kontributi praktik i grave në zhvillimin e agroturizmit rural

Aktivitetet që zakonisht drejtohen nga gratë në sektorin e agroturizmit përfaqësojnë një ndër shtyllat kryesore të krijimit të një përvoje autentike për vizitorët dhe njëkohësisht, kontribuojnë në ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe kulinare të zonave rurale. Roli i grave është veçanërisht i dukshëm në sferat e mikpritjes, gastronomisë tradicionale, artizanatit dhe promovimit të praktikave të qëndrueshme.

Së pari, gratë luajnë një rol kyç në ofrimin e mikpritjes tradicionale dhe në mirëmenaxhimin e akomodimeve turistike, duke u shfaqur si “fytyra e parë” e destinacionit rural (Briedenhann & Wickens, 2004). Ato kujdesen për pastërtinë, mirëqenien dhe komoditetin e vizitorëve, duke siguruar një ambient të ngrohtë e familjar, që është thelbësor për përvojën e turistëve në kontekstin rural.

Së dyti, ushqimi tradicional është një nga atraksionet kryesore të agroturizmit dhe zakonisht përgatitet nga gratë, bazuar në receta të trashëguara brez pas brezi. Në shumë zona rurale, gratë përgatisin produkte autentike si buka e misrit e pjekur në saç, reçelë të zier sipas metodave tradicionale dhe djathë të bërë në shtëpi, duke e kthyer ushqimin në një përvojë kulturore të veçantë për turistët (Koutsou et al., 2009).

Së treti, gratë kontribuojnë në prodhimin e artizanatit lokal si qëndisje, gdhendje druri, punime me lesh apo qilima të punuar me dorë. Këto produkte jo vetëm që mbajnë gjallë teknikat tradicionale të punës, por edhe funksionojnë si suvenire turistike që nxisin ekonominë lokale (World Bank, 2020).

Përveç këtyre aktiviteteve, në shumë raste gratë marrin edhe rolin e guidave lokale, duke i shoqëruar turistët në vizita kulturore, duke rrëfyer histori të zonës, apo duke i përfshirë në eksperiencë interaktive si gatimi, punimi i tokës ose mbjelljet sezonale (FAO & GIZ, 2024). Ky angazhim jo vetëm forcon përvojën turistike, por rrit edhe vetëbesimin dhe pjesëmarrjen publike të grave në komunitetin e tyre. Një numër i konsiderueshëm grash janë gjithashtu aktive në promovimin e praktikave të qëndrueshme në fermat agroturistike. Ato zbatojnë praktika si riciklimi, përdorimi i produkteve organike dhe ruajtja e biodiversitetit lokal, duke kontribuar në zhvillimin e qëndrueshëm rural dhe në edukimin e turistëve mbi rëndësinë e lidhjes me natyrën.

Agroturizmi si instrument për fuqizimin ekonomik dhe social të grave rurale

Agroturizmi, duke kombinuar bujqësinë tradicionale me turizmin, krijon mundësi të reja për punësim, ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe përdorimin efikas të burimeve natyrore (Sznajder, Przezborska & Scrimgeour, 2009). Ky sektor është identifikuar si një platformë potencialisht e fuqishme për integrimin dhe fuqizimin e grave në ekonomi lokale, sidomos në zonat ku mundësitë e tjera për punësim janë të kufizuara. Sipas literaturës empirike, pjesëmarrja e grave në agroturizëm ka rezultuar në përfitime të shumëfishta: rritje të të ardhurave, vetëpunësim dhe valorizim të roleve të tyre tradicionale në mikpritje, gastronomi dhe ruajtje të trashëgimisë kulturore (Petrović et al., 2017). Për më tepër, kjo pjesëmarrje ndikon drejtpërdrejt në rritjen e pavarësisë ekonomike të grave, e cila është një faktor kyç për zhvillimin social dhe ekonomik të qëndrueshëm në zonat rurale. Në kontekste europiane, për shembull në Itali, Spanjë dhe Francë, përfshirja e grave në aktivitetet agroturistike ka çuar në krijimin e mikrondërmarrjeve të drejtuara nga gratë dhe në diversifikimin e burimeve të të ardhurave familjare. Kjo ka ndikuar në reduktimin e varësisë ekonomike nga meshkujt dhe ka përmirësuar pozicionin e grave brenda familjes dhe komunitetit (Brandth & Haugen, 2011). Studime të realizuara në vende si Italia dhe Kroacia tregojnë se të ardhurat shtesë të gjeneruara nga agroturizmi u kanë mundësuar grave të investojnë në arsimimin e fëmijëve dhe mirëqenien e familjes, duke ndikuar pozitivisht në zhvillimin afatgjatë të zonave rurale (Sharpley & Vass, 2006). Në këtë kontekst, agroturizmi nuk duhet parë vetëm si një burim i ri të ardhurash, por si një mekanizëm për transformim social, ku roli i grave jo vetëm që vlerësohet më shumë, por edhe fuqizohet në mënyrë të qëndrueshme në strukturat vendore ekonomike dhe institucionale.

Pjesëmarrja aktive e grave në agroturizëm përbën një mekanizëm të rëndësishëm për zhvillimin e kapaciteteve të tyre profesionale dhe menaxheriale. Ky angazhim u jep atyre mundësinë të fitojnë aftësi në fusha si menaxhimi i fermës, marketingu, menaxhimi i financave dhe shërbimi ndaj klientit, duke rritur aftësinë e tyre për të zhvilluar dhe menaxhuar biznese të qëndrueshme (McGehee & Kim, 2004; Petric, 2003; Shortall, 2006). Në këtë mënyrë, agroturizmi nuk është vetëm një formë alternative e punësimit, por edhe një platformë për zhvillim profesional dhe vetërealizim.

Programet e orientuara specifikisht për gratë në sektorin e agroturizmit kanë rezultuar efektive në rritjen e të ardhurave dhe përmirësimin e qasjes në burime të nevojshme për zhvillimin e ndërmarrjeve të vogla. Në Shqipëri dhe rajonin e Ballkanit, skemat e trajnimit dhe mbështetjes teknike kanë ndihmuar gratë rurale të fitojnë njohuri praktike për menaxhimin e fermave turistike (Sulaj & Themelko, 2024). Shembuj nga vende

të BE-së, si Italia, tregojnë se programe të tilla si Leader+ dhe Women in Rural Development kanë përmirësuar qasjen e grave në financime, rrjete profesionale dhe tregje të reja (Vilcu et al., 2021). Përvoja ndërkombëtare konfirmon rolin e rëndësishëm të agroturizmit si katalizator për fuqizimin ekonomik të grave, veçanërisht në zonat ku mundësitë për punësim formal janë të kufizuara. Gratë që zhvillojnë me sukses aktivitete agroturistike shpesh shndërrohen në modele frymëzuese për komunitetin lokal, duke kontribuar në transformimin social-ekonomik të zonave rurale. Ato gjithashtu ndihmojnë në krijimin e rrjeteve ndërrajonale për bashkëpunim, marketing të produkteve tradicionale dhe shkëmbim përvojash, duke nxitur kështu zhvillimin rural në mënyrë më gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme (McGehee et al., 2007).

Roli i grave në ruajtjen e trashëgimisë kulturore përmes agroturizmit

Gratë në zonat rurale luajnë një rol të pazëvendësueshëm në ruajtjen dhe transmetimin e trashëgimisë kulturore, veçanërisht përmes përfshirjes së tyre në aktivitetet e agroturizmit. Ato janë shpesh bartëse të njohurive tradicionale të kulinarisë të trashëguara brez pas brezi, duke ruajtur receta autentike dhe teknika tradicionale të gatimit që përbëjnë një pjesë të rëndësishme të identitetit kulturor lokal (Ray, 1998). Këto njohuri nuk janë vetëm një aspekt i kujtesës kolektive, por edhe një burim i vlefshëm për krijimin e përvojave autentike për vizitorët.

Përveç kulinarisë, gratë janë gjithashtu të angazhuara në organizimin dhe mbajtjen e riteve dhe festave tradicionale, të cilat përfshijnë elemente të kulturës materiale dhe shpirtërore të komuniteteve rurale (Smith, 2006). Këto aktivitete jo vetëm që i japin jetë traditave lokale, por gjithashtu krijojnë një pikë kontakti domethënës ndërmjet vizitorëve dhe kulturës vendase (Sharpley & Stone, 2012). Në këtë mënyrë, gratë kontribuojnë në zhvillimin e një turizmi të bazuar në autenticitet dhe respekt për trashëgiminë kulturore.

Përvoja nga vendet e Evropës Jugore si Italia dhe Greqia tregon se gratë kanë luajtur një rol të rëndësishëm në promovimin e turizmit përmes organizimit të kurseve të gatimit tradicional, eventeve kulturore dhe ekspozimit të zakoneve lokale. Në Shqipëri dhe rajonin e Ballkanit, iniciativa të ngjashme kanë filluar të marrin hov, ku gratë jo vetëm që promovojnë trashëgiminë, por edhe krijojnë të ardhura shtesë për veten dhe komunitetin. Ky rol i tyre është thelbësor jo vetëm për ruajtjen e identitetit kulturor, por edhe për zhvillimin e një modeli turizmi të qëndrueshëm dhe gjithëpërfshirës.

Roli i grave në sipërmarrjen sociale në zonat rurale

Sipërmarrja sociale përfaqëson një formë alternative të biznesit që shkon përtej synimeve të fitimit ekonomik, duke u fokusuar në përmirësimin social, fuqizimin e komunitetit dhe zhvillimin e qëndrueshëm (EIGE, 2017). Në këtë kontekst, sipërmarrjet sociale të drejtuara nga gratë në zonat rurale kanë një ndikim të shumëfishtë. Ato jo vetëm që krijojnë mundësi punësimi për gra të tjera, por gjithashtu promovojnë produkte tradicionale dhe vendase, duke kontribuar në ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe mbrojtjen e mjedisit.

Këto iniciativa shpesh shndërrohen në platforma për fuqizimin ekonomik dhe social të grave, duke përforcuar lidhjet komunitare dhe duke nxitur bashkëpunimin horizontal brenda komunitetit. Kështu, sipërmarrjet sociale kontribuojnë në një rritje ekonomike gjithëpërfshirëse dhe në kohezionin social, duke përforcuar rolin e grave si agjente të ndryshimit në zonat rurale (Sachs, 2019).

Megjithatë, pavarësisht këtij potenciali, gratë që angazhohen në sipërmarrje sociale përballen me sfida të konsiderueshme. Ndër to përfshihen mungesa e aksesit në financime të përshtatshme, kufizime në kapacitetin për të hyrë në tregje më të mëdha dhe mungesa e trajnimeve të specializuara për menaxhimin dhe zhvillimin e biznesit. Në vitet e fundit, mbështetja nga organizatat ndërkombëtare dhe nismat politike kombëtare dhe evropiane ka nisur të përmirësojë këtë situatë, përmes skemave të granteve, mentorimeve dhe rrjeteve profesionale që synojnë fuqizimin e sipërmarrjes femërore në kontekst rural.

Transformimi digjital dhe fuqizimi i grave në agroturizëm

Transformimi digjital ka riformësuar ndjeshëm sektorin e turizmit, përfshirë edhe agroturizmin, duke ndikuar në të gjitha hallkat e zinxhirit të vlerës – nga promovimi i destinacioneve dhe menaxhimi i rezervimeve, deri te përvoja e konsumatorit dhe ruajtja e marrëdhënieve me klientët pas vizitës (Buhalis & Law, 2008). Teknologjitë e informacionit dhe komunikimit po u mundësojnë aktorëve lokalë në zonat rurale, përfshirë gratë sipërmarrëse, të zgjerojnë praninë e tyre në treg dhe të konkurrojnë në nivel global me burime të kufizuara.

Platforma digjitale si Booking.com, Airbnb dhe TripAdvisor mundësojnë që fermat agroturistike të promovohen përpara një audience ndërkombëtare, duke tejkaluar barrierat tradicionale të marketingut. Njëkohësisht, përdorimi strategjik i rrjeteve sociale si Instagram dhe Facebook u jep grave mundësinë të ndërtojnë marka personale, të tregojnë historinë unike të bizneseve të tyre dhe të angazhojnë drejtpërdrejt vizitorët potencialë (UN Women, 2020). Kjo është veçanërisht e rëndësishme për gratë që menaxhojnë biznese të vogla, pasi i fuqizon në mënyrë të pavarur të kontrollojnë imazhin dhe komunikimin e tyre në treg. Përveç marketingut, teknologjitë digjitale kanë kontribuar gjithashtu në rritjen e efikasitetit operacional të bizneseve rurale. Aplikacionet për menaxhimin e rezervimeve, platformat për pagesa elektronike, sistemet për ndjekjen e klientëve dhe softuerët për menaxhimin e inventarit janë duke u përdorur gjithnjë e më shumë për të optimizuar proceset dhe për të marrë vendime të bazuara në të dhëna (OECD, 2024). Këto mjete janë thelbësore për rritjen e konkurrueshmërisë së agroturizmit dhe për fuqizimin ekonomik të grave në kontekste rurale, ku qasja në burime tradicionale është shpesh e kufizuar.

Sfidat gjinore në përfitimin nga transformimi digjital në agroturizëm

Megjithëse transformimi digjital ofron mundësi të mëdha për fuqizimin e grave në sektorin e agroturizmit, përfitimet që sjell ai nuk janë të shpërndara në mënyrë të barabartë. Kufizimet strukturore – përfshirë mungesën e aksesit në internet, kostot e larta të pajisjeve teknologjike dhe normat social-kulturore – vazhdojnë të pengojnë gratë të përfitojnë plotësisht nga këto zhvillime (UN Women, 2020). Pa politika të qëllimshme dhe ndërhyrje të fokusuara, digjitalizimi rrezikon të thellojë ndarjen ekzistuese gjinore në vend që ta zbusë atë.

Për të qenë efektiv, ndikimi i digjitalizimit në agroturizëm duhet të shoqërohet me edukim digjital gjithëpërfshirës dhe me integrimin e kompetencave teknologjike në programet për zhvillim rural. Edukimi digjital mund të shërbejë si katalizator për rritjen e të ardhurave të grave, avancimin e statusit të tyre social dhe përmirësimin e qëndrueshmërisë së praktikave agroturistike (FAO, 2022). Megjithatë, potenciali i këtij ndikimi mbetet i kufizuar në mungesë të mbështetjes institucionale dhe përballë barrierave të vazhdueshme, si mungesa e të drejtës së pronësisë mbi tokën, ndarja e pabarabartë e punës dhe vështirësitë në aksesin ndaj financimeve dhe kredive (Shortall, 2006; Mujčinović et al., 2024).

Në kontekstin e Ballkanit Perëndimor, sfidat për gratë në agroturizëm janë të shumta, por jo të pakalueshme. Studime të fundit vënë në dukje raste suksesi ku gratë kanë krijuar marka të qëndrueshme duke shfrytëzuar burime lokale dhe duke ndërlidhur produktet e tyre me tregje të turizmit në rritje (Vujko et al., 2024). Megjithatë, roli i grave shpesh mbetet i padukshëm për shkak të mungesës së statistikave të disagreguara dhe të stereotipeve gjinore që i kufizojnë ato në detyra "ndihmëse", larg pozicioneve drejtuese. Këto konstatime nënvizojnë domosdoshmërinë e politikave të ndërthurura që adresojnë njëkohësisht çështjet gjinore dhe ato zhvillimore. Përkrahja për gratë në sipërmarrjen sociale dhe agroturizmin rural nuk duhet të synojë vetëm krijimin e mundësive ekonomike, por edhe fuqizimin e tyre si ruajtëse të trashëgimisë kulturore dhe si aktore kyçe në zhvillimin e qëndrueshëm të komuniteteve rurale.

3. Situata në Ballkanin Perëndimor: Mundësitë dhe Sfidat

Në të dy rajonet – Bashkimin Evropian dhe Ballkanin Perëndimor – gratë përfaqësojnë një aset të rëndësishëm për zhvillimin e qëndrueshëm rural, veçanërisht nëpërmjet përfshirjes së tyre në agroturizëm. Megjithatë, niveli i pjesëmarrjes së tyre, shkalla e mbështetjes institucionale dhe mundësitë për të aksesuar burime ekonomike dhe teknologjike ndryshojnë ndjeshëm midis këtyre konteksteve.

Në Bashkimin Evropian, gratë përbëjnë rreth 30% të drejtuesve të fermave dhe po marrin pjesë gjithnjë e më tepër në modele të reja të sipërmarrjes rurale, përfshirë ekonominë sociale, agroturizmin dhe sektorë të lidhur me bioekonominë (FEPS, 2022). Politikat e BE-së ofrojnë një kuadër të konsoliduar për promovimin e

barazisë gjinore dhe fuqizimin ekonomik të grave në zonat rurale. Strategjia për Barazi Gjinore 2020–2025, Paketa e Gjellbër dhe instrumentet financiare të Politikës së Përbashkët Bujqësore (CAP) synojnë të eliminojnë pengesat strukturore dhe të mbështesin gratë përmes subvencioneve, trajnimeve dhe masave për rritjen e aksesit në tokë, kredi dhe teknologji.

Në vendet e Ballkanit Perëndimor pjesëmarrja e grave në drejtimin e fermave mbetet shumë më e ulët – shpesh më pak se 10% – dhe roli i tyre vazhdon të jetë informal dhe i padukshëm (FAO, 2021; UN Women Albania, 2024). Pjesa më e madhe e grave angazhohen në punë të papaguara brenda fermave familjare, pa mbështetje të drejtpërdrejtë nga politikat publike (FAO & GIZ, 2024; UN Women Albania, 2024). Për më tepër, niveli i pronësisë mbi tokën nga gratë mbetet jashtëzakonisht i ulët (p.sh. në Shqipëri vetëm 8.6% e grave zotërojnë certifikatë pronësie në emrin e tyre, INSTAT, 2023). Në Ballkanin Perëndimor, ndonëse gratë luajnë një rol kyç në mbajtjen dhe diversifikimin e ekonomive rurale, pjesëmarrja e tyre si sipërmarrëse mbetet e kufizuar për shkak të një sërë faktorësh strukturalorë dhe kulturorë. Gratë kanë më pak akses në tokë, janë më të prekura nga mungesa e kapitalit fillestar dhe rrallë përfaqësohen në vendimmarrje lokale. Mbështetja institucionale është e fragmentuar, ndërsa politikat zhvillimore rrallë përfshijnë objektiva të qarta gjinore. Për më tepër, mungesa e të dhënave të disagreguara gjinore dhe stereotipet sociale kufizojnë aftësinë e grave për të hyrë në sektorë me potencial të lartë, si agroturizmi digjital.

Politikat e BE-së, si programet LEADER, janë të strukturuar në mënyrë që të inkurajojnë përfshirjen e grave në sipërmarrje rurale, përfshirë agroturizmin, duke ofruar akses në financime, trajnime dhe mbështetje të përshtatur për nevojat e tyre. Sipas raportit të EIGE (2023), gratë evropiane në zonat rurale përfitojnë nga trajnime profesionale, rrjete mentorimi dhe qasje më të lehtë në financa për të zhvilluar biznese të bazuara në turizëm rural. Rrjetet evropiane të grave në bujqësi dhe agroturizëm ndihmojnë në shkëmbimin e përvojave, mentorimin dhe pjesëmarrjen në panairë dhe projekte ndërkombëtare (Dwyer, 2025). Në Ballkanin Perëndimor, mungojnë rrjete të tilla të institucionalizuara; pjesëmarrja e grave në trajnime dhe ekspozita është e kufizuar nga mjetet financiare, mungesa e transportit dhe ngarkesa familjare (Mujčinović et al., 2024).

Në Ballkanin Perëndimor, shumë projekte të financuara nga BE, GIZ, Helvetas, dhe UN Women janë fokusuar në ndihmën teknike dhe financiare për gratë në zonat rurale, duke ofruar kurse trajnime dhe krijuar rrjete bashkëpunimi. Bashkëpunimi me organizata ndërkombëtare ka ndihmuar në krijimin e kurseve të specializuara dhe mentorimit për gratë në agroturizëm, si dhe në përhapjen e praktikave më të mira të zhvillimit të qëndrueshëm. Në Kosovë, projekti “Rural Women’s Empowerment” financiar nga Swisscontact ka ofruar trajnime për gratë në menaxhimin e mikpritjes dhe marketingun digjital (FAO, 2024). Në Shqipëri, programet e GIZ kanë realizuar kurse në gatimin e ushqimeve tradicionale dhe menaxhimin e mikpritjes, duke fuqizuar gratë në fshatra të largët. Projekti i financiar nga FAO ka trajnuar gra në rajonin e Shkodrës për të zhvilluar aktivitete të tilla si gatimi tradicional, guida natyrore dhe shitja e produkteve bio për turistët (FAO & GIZ, 2024).

Në tabelën 1 paraqitet një analizë krahasuese ndërmjet Bashkimit Evropian dhe Ballkanit Perëndimor, e cila nxjerr në pah dallimet e dukshme në nivelin e pjesëmarrjes dhe fuqizimit të grave në agroturizëm dhe zhvillimin rural. Ndërsa BE-ja ka zhvilluar një kornizë të integruar politikash që mbështet pjesëmarrjen aktive të grave – përmes fondeve bujqësore, strategjive gjinore dhe promovimit të digjitalizimit rural – vendet e Ballkanit Perëndimor përballen ende me sfida strukturore dhe institucionale. Ndërsa BE po përparon në çmontimin e stereotipeve gjinore, sidomos në vendet nordike dhe perëndimore, vendet e Ballkanit përballen ende me kultura patriarkale që kufizojnë rolin e gruas si aktore ekonomike në fshat. Kjo ndikon në vetëbesimin e grave për të ndërmarrë iniciativa turistike dhe në mospërkrahjen nga familja apo komuniteti (ibid).

Tabela 1: Gratë në agroturizëm Bashkimi Evropian vs. Ballkani Perëndimor

Elementi	Bashkimi Evropian	Ballkani Perëndimor
Pjesëmarrja e grave në bujqësi/agroturizëm	Rreth 30% e drejtuesve të fermave janë gra; rritje në sipërmarrje sociale dhe agroturizëm	Pjesëmarrje e kufizuar, shpesh në role jo-drejtues; mungesë statistikash të sakta
Akses në fonde dhe kredi	Mbështetje përmes CAP, programeve të BE dhe iniciativave për barazi gjinore	Akses i kufizuar në kredi dhe fonde; mungesë garancish ligjore mbi tokën
Mbështetje institucionale	Politika të integruara gjinore: Gender Equality Strategy, Green Deal, CAP	Mbështetje fragmentare; mungesë strategjish gjinore në zhvillimin rural
Përdorimi i teknologjisë digjitale	Përdorim i avancuar i TIK në menaxhim, marketing dhe promovim turistik	Rritje graduale; pengesa nga infrastruktura, njohuritë digjitale dhe normat sociale
Përfaqësimi në vendimmarrje	Rritje e pjesëmarrjes së grave në strukturat lokale dhe rajonale të zhvillimit rural	Përfaqësim i ulët; gratë shpesh përjashtohen nga forume vendimmarrëse

Burimi: Autorët bazuar në literaturë

Mungesa e statistikave të detajuara, e qasjes në financim, si dhe normat sociale kufizuese, pengojnë potencialin e plotë të grave si aktore të zhvillimit të qëndrueshëm. Në këtë kontekst, harmonizimi i politikave zhvillimore dhe avancimi i bashkëpunimit ndër-rajonal paraqiten si hapa të domosdoshëm. Përfshirja më e gjerë e grave në turizmin rural, e mbështetur nga trajnime digjitale, sigurimi i aksesit në kredi dhe reforma ligjore për pronësinë, është thelbësore për të garantuar jo vetëm barazinë gjinore, por edhe qëndrueshmërinë afatgjatë të komuniteteve rurale në të dy rajonet.

Përfshirja e grave në agroturizëm dhe zhvillimin rural paraqet një potencial të rëndësishëm për nxitjen e qëndrueshmërisë ekonomike dhe sociale në komunitetet rurale, si në Bashkimin Evropian ashtu edhe në Ballkanin Perëndimor. Megjithatë, hendeuku gjinor mbetet i theksuar. Në BE, gratë gëzojnë një nivel më të lartë të mbështetjes institucionale, qasje më të mirë në fonde dhe politika të qarta për fuqizimin e tyre, ndërsa në Ballkanin Perëndimor ato përballen me sfida të ndërlidhura me pronësinë, informalitetin e punës dhe mungesën e përfaqësimit në vendimmarrje.

Shembujt pozitivë të grave sipërmarrëse në agroturizëm tregojnë se ndryshimi është i mundur, veçanërisht kur mbështetet nga qasje të ndërthurura që përfshijnë edukimin digjital, përmirësimin e aksesit në tregje dhe kreditim, si dhe ndryshime kulturore dhe ligjore. Në këtë drejtim, bashkëpunimi ndër-rajonal dhe shkëmbimi i praktikave të mira midis vendeve të BE-së dhe Ballkanit Perëndimor paraqet një strategji të vlefshme për të avancuar barazinë gjinore dhe zhvillimin rural gjithëpërfshirës.

Në dekadën e fundit, përfshirja e grave në sektorin e agroturizmit në Ballkanin Perëndimor ka njohur një rritje domethënëse, duke reflektuar ndryshime pozitive në drejtim të fuqizimit ekonomik të grave rurale. Ky zhvillim është ndihmuar nga kërkesa në rritje për turizëm të qëndrueshëm, të personalizuar dhe të bazuar në komunitet, ku gratë luajnë një rol të pazëvendësueshëm si ruajtëse të trashëgimisë kulturore dhe promovuese të mikpritjes tradicionale (OECD, 2024).

Rajoni, veçanërisht zonat malore dhe ato bregdetare, paraqet potencial të lartë për zhvillimin rural përmes agroturizmit, ku gratë janë shpesh mbajtëse të traditave familjare dhe të vlerave autentike që tërheqin vizitorët. Ato kontribuojnë në përgatitjen e ushqimeve tradicionale, në ruajtjen e recetave lokale, në artizanat dhe në tregimin e historive vendore, duke e bërë përvojën turistike më të pasur dhe më të lidhur me vendin (MTE, 2024).

Në Shqipëri, të dhënat nga Ministria e Turizmit dhe Mjedisit tregojnë se rreth 35% e njësive agroturistike të certifikuara kanë të përfshira gra në role kyçe, si menaxhere, guida vendore apo ofruese të produkteve artizanale dhe ushqimore (MTE, 2024). Sipas strategjisë së agroturizmit të miratuar nga qeveria, nxitja e pjesëmarrjes së grave mbetet prioritet, me theks te ndërtimi i kapaciteteve dhe mbështetja financiare nëpërmjet skemave kombëtare të subvencioneve (Ministria e Turizmit dhe Mjedisit, 2024). Në Kosovë, projekte të financuara nga donatorë ndërkombëtarë si Helvetas dhe Swisscontact kanë kontribuar në krijimin e rrjeteve të grave artizane në zonat rurale. Programi "Promovimi i Turizmit Rural" ka ndihmuar në fuqizimin e grave përmes trajnimeve, përmirësimit të marketingut digjital dhe përfshirjes së tyre në tregun turistik, duke përforcuar rolin e tyre si agjente të ndryshimit ekonomik në komunitete (FAO, 2024).

Në Bosnje dhe Hercegovinë, përfshirja e grave në agroturizëm është ngushtësisht e lidhur me proceset e rimëkëmbjes pas konfliktit. Projekte si "Farm Women Cooperatives" kanë kontribuar në rritjen e kapaciteteve prodhuese të grave dhe në zhvillimin e markave të reja të ushqimeve dhe produkteve artizanale, të cilat kanë fituar njohje edhe në tregje jashtë rajonit (FAO and UN Women, 2021).

Transformimi digjital po luan një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në fuqizimin e grave të angazhuara në sektorin e agroturizmit në Ballkanin Perëndimor. Përdorimi i platformave digjitale si rrjetet sociale, uebfaqet e specializuara për turizëm dhe aplikacionet mobile u mundëson grave në zonat rurale të promovojnë produktet dhe shërbimet e tyre përtej kufijve lokalë. Ky proces jo vetëm që ndihmon në zgjerimin e tregut, por gjithashtu krijon mundësi reale për tërheqjen e vizitorëve nga zonat urbane dhe tregjet ndërkombëtare (OECD, 2018). Këto platforma ofrojnë më shumë sesa promovim vizual – ato u japin grave mundësinë për të ndërtuar një narrativë personale rreth bizneseve të tyre, duke theksuar origjinën, kulturën dhe përvojat unike që ofrojnë, elementë thelbësorë në tërheqjen e turistëve që kërkojnë autenticitet dhe përfshirje kulturore (Ramaj-Desku & Ukaj, 2021). Përmes përmbajtjes digjitale – si blogje, video të shkurtra, apo postime rrëfimtare – shumë gra kanë arritur të krijojnë lidhje emocionale me konsumatorin, duke ndikuar në diferencimin e produkteve të tyre në tregun konkurrues të turizmit rural. Kjo qasje e personalizuar ndaj tregut është një mjet efektiv për rritjen e vizibilitetit dhe besnikërisë së klientëve.

Për më tepër, teknologjitë digjitale ofrojnë akses të zgjeruar në edukim dhe formim profesional. Gratë rurale mund të ndjekin kurse online falas ose me kosto të ulët në fusha të tilla si marketingu digjital, menaxhimi i mikpritjes, siguria ushqimore dhe përdorimi i platformave të rezervimit. Organizata ndërkombëtare si FAO (2022) theksojnë rëndësinë e trajnimeve të tilla në ngritjen e kapaciteteve të grave në zonat rurale. Gjithashtu, platformat digjitale krijojnë mundësi për rrjetëzim mes grave sipërmarrëse, duke nxitur shkëmbimin e ideve, praktikave të mira dhe zgjidhjeve inovative ndaj sfidave të përbashkëta. Ky bashkëpunim ndërkufitar ka rezultuar në nisma konkrete si paketa turistike të integruara dhe organizimi i aktiviteteve sezonale të përbashkëta. Përfshirja e grave në procesin e digjitalizimit nuk ka vetëm ndikim ekonomik. Ajo forcon vetëbesimin, rrit pjesëmarrjen në jetën komunitare dhe nxit përfshirjen në procese vendimmarrëse në nivel lokal. Gratë që përdorin teknologjinë në mënyrë të suksesshme në bizneset e tyre shpesh shndërrohen në modele frymëzuese për gra të tjera në komunitet, duke nxitur një cikël pozitiv të fuqizimit gjinor dhe zhvillimit lokal (World Bank, 2020).

Përfshirja e grave në agroturizëm në Ballkanin Perëndimor: Sfidat dhe pengesat kryesore

Përfshirja e grave në agroturizëm në Ballkanin Perëndimor mbetet e kufizuar për shkak të një sërë sfidash ndërsektoriale, që përfshijnë pabarazitë gjinore, kufizimet financiare dhe institucionale, si dhe barrierat kulturore të trashëguara. Gratë zotërojnë më pak tokë dhe burime krahasuar me burrat, duke reduktuar aftësinë e tyre për të aksesuar kredi dhe grante për investime në sektorin agroturistik (FAO & GIZ, 2024). Këto pabarazi janë të rrënjosura në norma patriarkale dhe mangësi ligjore në regjistrimin e përbashkët të pronës familjare (UN Women, 2020).

Një pengesë e rëndësishme lidhet me kufizimin e aksesit të grave në prona, financim dhe shërbime mbështetëse, çka ndikon negativisht në zhvillimin e bizneseve dhe në pavarësinë e tyre ekonomike. Mungesa e garancive për kredi, diskriminimi gjinor dhe mungesa e edukimit financiar e përjashtojnë një pjesë të madhe të grave nga tregu formal i kapitalit. Gjithashtu, mungesa e programeve të dedikuara për gratë në zonat rurale, që ofrojnë trajnime dhe mentorim, përbën një pengesë shtesë për menaxhimin efektiv të aktiviteteve të agroturizmit. Për më tepër, pjesëmarrja e grave në skemat e subvencioneve bujqësore dhe zhvillimit rural mbetet e ulët, shpesh si pasojë e informalitetit të aktiviteteve të tyre, mungesës së informacionit dhe paragjyqimeve institucionale (Sulaj & Themelko, 2024; Zhang et al., 2024). Gratë shpesh ushtrojnë agroturizmin në mënyrë joformale, jashtë sistemit të mbështetjes publike dhe strukturave shtetërore.

Një tjetër pengesë kyçe është mungesa e njohurive teknike dhe dixhitale, që kufizon aftësinë e grave për të menaxhuar dhe promovuar bizneset e tyre në një treg gjithnjë e më shumë të dixhitalizuar. Gratë në zonat rurale kanë akses të kufizuar në trajnime dhe platforma marketingu, duke u përjashtuar nga mundësitë për zgjerimin e biznesit përmes rrjeteve sociale dhe mjeteve dixhitale. Rritja e kapaciteteve të tyre teknologjike

kërkon politika të synuara, që përfshijnë trajnime të specializuara, asistencë teknike dhe ndërtimin e rrjeteve mbështetëse.

Një problem i vazhdueshëm është mosnjohja dhe mosshpërblimi i punës së grave në këtë sektor, çka kontribuon në thellimin e pabarazive sociale dhe ekonomike (Wajcman, Young & Fitzmaurice, 2020). Ngarkesa e dyfishtë që lind nga kombinimi i detyrimeve familjare me përgjegjësitë e biznesit përbën një sfidë të madhe. Shumë gra në zonat rurale mbajnë barrën kryesore të punëve të papaguara në familje, duke reduktuar ndjeshëm kohën dhe burimet që mund të investojnë në zhvillimin e agroturizmit. Politikat mbështetëse, përfshirë shërbimet e përballueshme për kujdesin ndaj fëmijëve dhe promovimin e ndarjes së barabartë të detyrimeve familjare, janë të domosdoshme për fuqizimin e rolit të grave në këtë sektor.

Stereotipet gjinore dhe ndarja tradicionale e roleve vazhdojnë të përbëjnë pengesa të konsiderueshme për përfshirjen e barabartë të grave në sektorin e agroturizmit. Strukturat kulturore dhe sociale ndikojnë në mënyrën se si gratë perceptohen dhe në mundësitë që u jepen për të kontribuar në zhvillimin ekonomik dhe social të komuniteteve rurale. Normat sociale dhe pritshmëritë kulturore shpesh i mbajnë gratë të kufizuara në role tradicionale, duke e bërë të vështirë për to të ndërmarrin iniciativë në biznes apo sipërmarrje. Në kontekstin e agroturizmit, kjo shpesh përkthehet në përfshirjen e grave vetëm në detyra si përgatitja e ushqimit apo pritja e vizitorëve, ndërsa rolet menaxheriale dhe vendimmarrëse mbeten në duart e burrave. Për tejkalimin e këtyre barrierave kërkohen politika dhe ndërhyrje që synojnë sfidimin e stereotipeve gjinore, fuqizimin e grave dhe promovimin e një ndarjeje më të drejtë të roleve në komunitetet rurale.

Gratë që punojnë në sektorin e agroturizmit përballen gjithashtu me barriera ligjore dhe institucionale, të cilat kufizojnë aksesin e tyre në pronësi, financa dhe mbështetje institucionale. Procedurat burokratike të ndërlikuara, mungesa e informacionit të qartë dhe përkrahja e kufizuar nga institucionet shtetërore, shpesh i pengojnë gratë në krijimin dhe menaxhimin efektiv të bizneseve të tyre. Ligjet dhe praktikatat në disa zona nuk i favorizojnë gratë për të përfituar nga kreditë, subvencionet apo programet mbështetëse financiare, duke thelluar më tej hendekun gjinor në qasjen ndaj burimeve ekonomike. Për këtë arsye, përmirësimi i kuadrit ligjor dhe forcimi i institucioneve që mbështesin sipërmarrjen e grave janë të domosdoshme për një zhvillim më të drejtë dhe gjithëpërfshirës në agroturizëm.

Nga ana tjetër, transformimi digjital në agroturizëm nuk është vetëm një çështje teknologjike, por edhe kulturore dhe institucionale. Sipas UNDP (2021), faktorë si mungesa e edukimit digjital, stereotipet gjinore dhe mungesa e qasjes në internet cilësor përbëjnë pengesa serioze për përfshirjen e grave në ekonominë digjitale të turizmit rural. Në Shqipëri, megjithëse sektori i agroturizmit është në rritje, mbështetja për përdorimin e teknologjive digjitale është ende e fragmentarizuar. Shumë gra varen nga rrjetet e tyre sociale dhe ndihma e organizatave joqeveritare për të përvetësuar aftësitë bazike digjitale, si përdorimi i rrjeteve sociale për marketing apo menaxhimi i rezervimeve në platforma si Booking.com (Hilbert, 2011).

Një ndër pengesat më të mëdha është mungesa e aksesit në pajisje teknologjike dhe internet të qëndrueshëm. Sipas UN Women (2020), gratë në zonat rurale janë 17% më pak të lidhura në internet sesa burrat, gjë që kufizon mundësinë e tyre për të përdorur platformat online të marketingut dhe menaxhimit të klientëve. Mungesa e edukimit teknologjik përbën një tjetër sfidë kritike. Shumë gra nuk kanë përfituar nga trajnime formale mbi përdorimin e platformave online, menaxhimin e pagesave apo dizajnimin e faqeve të internetit për promovimin e produkteve dhe shërbimeve (FAO, 2022). Edhe kur ofrohen programe trajnime, ato shpesh nuk janë të përshtatura me realitetin dhe nevojat e grave rurale, apo janë të vështira për t'u ndjekur për shkak të angazhimeve familjare dhe mungesës së transportit.

Ndarja digjitale është veçanërisht e theksuar në zonat rurale dhe malore të Shqipërisë dhe rajonit, ku shumë gra nuk kanë akses në telefonë inteligjentë dhe trajnim teknologjik (RCC, 2021). Në shumë komunitete rurale mbizotëron ende bindja se teknologjia është "punë për burra", çka e pengon përdorimin aktiv të saj nga gratë. Këto stereotipe ndikojnë negativisht në vetëbesimin e grave dhe kufizojnë përpjekjet për të eksploruar mundësi të reja përmes teknologjisë. Investimi fillestar për pajisje, infrastrukturë dhe aplikacione marketingu është shpesh i paarrtshëm për shumë gra, të cilat për shkak të mungesës së pronësisë nuk kanë as akses në kredi (Mujčinović et al., 2024).

Së fundmi, një pengesë thelbësore është përjashtimi i grave nga strukturat vendimmarrëse lokale dhe rajonale, ku hartohen politikat e zhvillimit rural dhe të agroturizmit. Mungesa e përfaqësimit të grave

nënkupton se sfidat e tyre digjitale shpesh anashkalohen, duke përforduar ciklin e përjashtimit (UNDP, 2021). Për një agroturizëm më gjithëpërfshirës dhe të qëndrueshëm, është thelbësore që politikatat zhvillimore të integrojnë perspektivën gjinore në mënyrë efektive.

Tabela 2: Sfidat kryesore sipas vendit

Vendi	Sfidat Kryesore	Referencat
Shqipëri	Pronësia e ulët e grave mbi tokën, informalitet në punë, mungesë e mbështetjes institucionale	UN Women Albania (2024)
Kosovë	Mungesë kolaterali, stereotipe gjinore, mungesë trajnimesh dhe edukimi profesional	FAO, 2024
Maqedonia e Veriut	Qasje e kufizuar në informacion, mungesë e shërbimeve sociale, pjesëmarrje e ulët në rrjete dhe grante	Mujčinović <i>et al.</i> , 2024
Serbia	Puna e papaguar, mungesë e përfaqësimit në politikëbërje dhe vendimmarrje	Bogdanov (2022); FAO & GIZ, 2024
Mali i Zi	Mungesë arsimimi profesional, ndërmarrje joformale, përjashtim nga trashëgimia	Ministry of Agriculture Montenegro, 2021

Burimi: Autorët bazuar në literaturë

Sfidat vazhdojnë të jenë të dukshme: mungesë trajnimi, mosbesim në teknologji, mungesë kohe për shkak të detyrimeve shtëpiake, dhe, mbi të gjitha, përjashtimi i heshtur nga proceset formale të politikëbërjes lokale dhe rajonale. Këto elemente kërkojnë vëmendje të veçantë për të siguruar që transformimi digjital të mos jetë një mekanizëm për përjashtim të mëtejshëm, por një mjet për përfshirje dhe barazi. Duke adresuar këto sfida në mënyrë të integruar, mund të krijohen kushte më të favorshme për përfshirjen e grave në agroturizëm dhe për zhvillimin e qëndrueshëm të zonave rurale në Ballkanin Perëndimor.

4. Gjetjet Kryesore

Në përputhje me literaturën ekzistuese, ky studim konfirmon se gratë që marrin pjesë në aktivitete agroturistike nuk janë thjesht ndihmëse në biznese familjare, por shpesh janë edhe iniciatore të vetme të aktiviteteve turistike, duke u përfshirë në menaxhim, marketing, dhe ofrim shërbimesh (Kizos & Iosifides, 2007). Puna e tyre ndihmon jo vetëm në rritjen e të ardhurave familjare, por edhe në promovimin e trashëgimisë kulturore dhe ruajtjen e identitetit lokal, duke krijuar një lidhje të qëndrueshme midis komunitetit dhe vizitorëve (Petrović et al., 2017). Agroturizmi ofron një hapësirë të favorshme për përfshirjen e grave në sipërmarrje rurale, duke kombinuar aktivitetet tradicionale të kujdesit për familjen, mikpritjes dhe përpunimit të produkteve me zhvillimin ekonomik lokal (Kizos & Iosifides, 2007; FAO, 2022). Gjetjet tregojnë disa mundësi të rëndësishme:

- Gratë shpesh posedojnë njohuri të trashëguara mbi gatimin tradicional, artizanatin dhe bujqësinë e qëndrueshme, të cilat mund të komercializohen përmes agroturizmit (Xhoxhi & Szucs, 2024).
- Agroturizmi është vlerësuar si një alternativë për diversifikimin e të ardhurave të familjes rurale, ku gratë marrin një rol kyç në ofrimin e shërbimeve (Sachs, 2019).
- Gratë që operojnë në agroturizëm kanë treguar përmirësim në vetëbesim, pjesëmarrje në vendimmarrje dhe krijimin e rrjeteve të bashkëpunimit lokal (Petrović et al., 2017).
- Transformimi digjital ka ndikuar pozitivisht në përfshirjen e grave në sipërmarrjet rurale, sidomos në agroturizëm. Përdorimi i rrjeteve sociale, platformave të pagesave dhe rezervimeve online ka sjellë rritje të klientelës dhe të ardhurave (Franić, 2015; OECD, 2018).

- Teknologjia ka nxitur vetëpunësimin e grave dhe zhvillimin e mikro-ndërmarrjeve. Platformat si Instagram dhe Booking.com u mundësojnë grave promovim direkt, rritje të të ardhurave dhe më shumë kontroll në vendimmarrje (World Bank, 2020).
- Gratë në rrjete digjitale si “Rural Women Business Network” përfitojnë nga rritja e dukshmërisë, ndarja e burimeve dhe përkrahja e ndërsjellë, duke forcuar bashkëpunimin dhe qëndrueshmërinë (OECD, 2024).

Pavarësisht potencialit, gratë përballen me sfida të shumëfishta që kufizojnë përfshirjen e tyre të plotë:

- Gratë shpesh nuk kanë pronësi formale mbi tokën ose asetet, gjë që i pengon të përfitojnë nga skemat e mbështetjes publike apo kreditë për zhvillimin e agroturizmit (FAO, 2022).
- Roli tradicional gjinor i ngarkon gratë me përgjegjësi të shtëpisë dhe kujdesit familjar, duke reduktuar kohën dhe energjinë që mund të investojnë në aktivitetet turistike (Shortall, 2006).
- Gratë kanë më pak akses në rrjete profesionale, grupe prodhuesish ose bashkime turistike, gjë që redukton mundësitë për promovim, trajnime dhe bashkëpunim (Petrović et al., 2017).
- Strategjitë kombëtare dhe lokale për zhvillimin rural rrallë herë përfshijnë masa të posaçme për të fuqizuar rolin e grave në agroturizëm (Ministry of Agriculture Montenegro, 2021).
- Një nga sfidat kryesore është ndarja digjitale gjinore. Gratë në zonat rurale shpesh përballen me mungesë trajnimesh, internet të dobët dhe pajisje teknologjike, duke kufizuar përfshirjen e tyre të barabartë në agroturizëm (Mujčinović et al., 2024; UN Women, 2020).

Iniciativa si trajnimet për menaxhimin e biznesit të vogël, aksesin në grante dhe promovimi i rrjeteve të grave fermere po krijojnë gradualisht një infrastrukturë mbështetëse, edhe pse shpesh në formë pilot dhe me përfshirje të kufizuar (UN Women, 2024). Megjithatë potencialin, gjetjet e nxjerra nga dokumentet dhe literatura tregojnë një hendek të thellë ndërmjet mundësive teorike dhe realitetit praktik për gratë në këtë sektor. Gratë rurale shpesh nuk janë pronare ligjore të tokës ose pronave ku zhvillohet aktiviteti, çka e bën të vështirë aksesin në kreditim apo përfitimin nga programet e mbështetjes (FAO, 2022; UNWTO & UNDP, 2018). Kjo përforcohet nga mungesa e përfaqësimit gjinor në politikëbërje dhe në organizatat profesionale të bujqësisë apo turizmit. Ndërsa politikat kombëtare për zhvillimin rural dhe turizmin shpesh përmendin "gratë" si kategori për t'u ndihmuar, mungon një strategji e dedikuar dhe e buxhetuar për t'i fuqizuar ato në mënyrë efektive (Ministry of Agriculture and Rural Development, 2022). Politikat për zhvillim rural nuk duhet të jenë neutrale ndaj gjinisë, por të ndërtohen mbi parime të barazisë dhe drejtësisë sociale (Sachs, 2019). Mbështetja e grave në agroturizëm kërkon jo vetëm ndihmë financiare, por edhe trajnime të përshtatura, mentorim, akses në rrjete profesionale, dhe nxitje për partneritete me sektorin privat. Roli i shtetit dhe organizatave është kyç për të reduktuar hendekun digjital gjinor. Programet për edukim dhe mentorim teknologjik për gratë kanë sjellë ndikim pozitiv në zhvillimin rural të qëndrueshëm (UNDP, 2021; OECD, 2024). Politikat e zhvillimit rural duhet të adresojnë drejtpërdrejt përfshirjen gjinore në digjitalizim, veçanërisht në vende si Kosova dhe Bosnja, ku qasja e grave në aftësi digjitale dhe tregun e punës është më e kufizuar (FAO, 2024; FAO & UN Women, 2021).

5. Konkluzione

Ky studim nxjerr në pah se agroturizmi përfaqëson një mundësi të vlefshme për fuqizimin ekonomik, social dhe kulturor të grave në zonat rurale, duke u shërbyer si një hapësirë ku gratë mund të luajnë një rol të rëndësishëm si sipërmarrëse, kontribuese në zhvillimin ekonomik lokal dhe mbrojtëse të trashëgimisë kulturore përmes aktiviteteve të agroturizmit. Këto aktivitete u ofrojnë atyre mundësi për të gjeneruar të ardhura shtesë, si dhe për të rritur pjesëmarrjen e tyre në jetën publike dhe ekonomike të komuniteteve ku jetojnë, duke forcuar pozitën e tyre sociale dhe ekonomike. Megjithatë, analiza tregon se sfidat strukturore vazhdojnë të mbeten të theksuara, përfshirë mungesën e pronësisë mbi tokën, qasjen e kufizuar në financa dhe trajnime, mungesën e përfaqësimit institucional, si dhe ngarkesën e dyfishtë të punës. Këto pengesa kufizojnë mundësitë reale të grave për të përfituar në mënyrë të barabartë nga zhvillimi i agroturizmit. Në qendër të analizës ishte dyzimi ndërmjet mundësive të reja që krijon teknologjia – si vetëpunësimi, qasja në

tregje digjitale dhe rrjetëzimi – dhe sfidave strukturore me të cilat përballen gratë, si mungesa e edukimit teknologjik, infrastruktura e dobët digjitale dhe normat gjinore penguese. Teknologjia, nëse shoqërohet me mbështetje institucionale dhe qasje gjithëpërfshirëse gjinore, mund të jetë një mjet i fuqishëm për të zvogëluar pabarazitë dhe për të nxitur zhvillimin rural të qëndrueshëm. Për të tejkaluar këto pengesa, është e domosdoshme një qasje e bashkërenduar mes politikëbërësve, organizatave joqeveritare dhe aktorëve të tregut, me synimin për të zhvilluar politika të ndjeshme ndaj gjinisë, për të ofruar mbështetje të posaçme për gratë sipërmarrëse në zonat rurale, si dhe për të nxitur krijimin e rrjeteve të bashkëpunimit dhe shkëmbimit të përvojave. Fuqizimi i grave në sektorin e agroturizmit përfaqëson më shumë se një çështje të barazisë gjinore, pasi përbën një strategji të fuqishme për zhvillimin e qëndrueshëm, që ndihmon në forcimin e ekonomive rurale, ruajtjen e mjedisit dhe në ofrimin e alternativave të reja të jetesës për komunitetet lokale. Punimi thekson rëndësinë e politikave të synuara për fuqizimin digjital të grave, përfshirjen e tyre në programet e trajnimit rural, si dhe rolin që kanë rrjetet digjitale, partneritetet dhe mbështetja financiare në nxitjen e sipërmarrjeve të udhëhequra nga gratë në fshat. Këto elemente janë thelbësore për të siguruar që transformimi digjital të mos jetë vetëm teknologjik, por edhe shoqëror dhe gjinor.

ACKNOWLEDGEMENT

Punimi u realizua në kuadër të Projektit Transformimi Digjital dhe Platformat E-Agroturizëm në Shqipëri të financuar nga Agjensia Kombëtare e Kërkimit Shkencor (AKSHI) bazuar në Vendimin nr. 6 datë 10.06.2024, Për miratimin e financimit të projekteve fituese të Programit Kombëtar të Kërkimit dhe Zhvillimit (PKKZH) për vitin 2024 – 2025.

Referencat

- 1) Banović, J. (2023). Digital Skills among Women in Tourism in Serbia. *Proceedings*, 85(1), 38.
- 2) <https://doi.org/10.3390/proceedings2023085038>
- 3) Bock, B. B. (2004). Fitting in and multi-tasking: Dutch farm women's strategies in rural entrepreneurship. *Sociologia ruralis*, 44(3), 245-260.
- 4) Bogdanov, N. (2022). Gender aspect of irrigation. <https://agivate.org/wp-content/uploads/2023/03/06.-Gender-aspects-of-irrigation.pdf>
- 5) Brandth, B., & Haugen, M. S. (2011). Farm diversification into tourism—implications for social identity? *Journal of rural studies*, 27(1), 35-44.
- 6) Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism management*, 25(1), 71-79.
- 7) Brunori, G., Rolandi, S., Arcuri, S. (2022). Digitalisation of Rural Areas. SHERPA Discussion Paper. https://rural-interfaces.eu/wp-content/uploads/2022/05/SHERPA_DiscussionPaper-digitalisation.pdf
- 8) Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism management*, 29(4), 609-623.
- 9) Chambers, R., & Conway, G. (1992). Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century.
- 10) Dwyer, J. (2025). The role of funding under the Common Agricultural Policy (CAP) for women in agriculture. 35-78.
- 11) [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536466/IPOL_STU\(2015\)536466_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536466/IPOL_STU(2015)536466_EN.pdf)
- 12) Edmeades, S. & Tebaldi, E. (2018). Exploring the Potential of Agriculture in the Western Balkans. A Regional Report (English). Washington, D.C., World Bank Group
- 13) <http://documents.worldbank.org/curated/en/364261563175550384>

- 14) EIGE (2023). Gender Equality Index 2023. European Institute for Gender Equality. <https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/gender-equality-index-2023-towards-green-transition-transport-and-energy>
- 15) EIGE (2017). Agriculture and Rural Development. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/policy-areas/agriculture-and-rural-development>
- 16) FAO & GIZ (2024). Empowering women in the Western Balkans. Advancing gender equality in agricultural land ownership.
- 17) <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/7b56e036-c8b0-4469-aa95-d4406589d256/content>
- 18) FAO and UN Women. 2024. Strengthening the status of the spouse and partner in Albania's agricultural businesses – Policy paper. Budapest. https://albania.unwomen.org/sites/default/files/2024-12/policy_paper_fao.pdf
- 19) FAO (2024). Kosovo gender profile of agriculture and rural livelihoods. Budapest. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/2c34127a-e0ed-4a1a-9098-7eccea408853/content>
- 20) FAO. 2022. Gender, agriculture and rural development in Europe and Central Asia – Brief overview of regional trends and challenges. Budapest. <https://doi.org/10.4060/cc2763en>
- 21) FAO (2021). National gender profile of agriculture and rural livelihoods – Serbia. Budapest. <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cb7068en>
- 22) FAO and UN Women (2021). Gender, agriculture and rural development in Bosnia and Herzegovina. Country Gender Assessment – Europe and Central Asia. Budapest/Sarajevo. <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cb5472en>
- 23) FEPS (2022). A NEW EU STRATEGY FOR RURAL AREAS. <https://feps-europe.eu/wp-content/uploads/2022/06/Just-Transition-Revitalisation-A-New-EU-Strategy-for-Rural-Areas.pdf>
- 24) Franić, R. (2015). The situation of women living in rural areas of the European Union. 2-34 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536466/IPOL_STU\(2015\)536466_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536466/IPOL_STU(2015)536466_EN.pdf)
- 25) MTE (2024). Strategjia Kombëtare e Zhvillimit të Agroturizmit në Shqipëri. Tiranë.
- 26) https://www.konsultimipublik.gov.al/documents/RENJK_696_Strategjia-Komb-tare-e-Zhvillimit-t-Agroturizmit-n-Shqip-ri.pdf
- 27) Hilbert, M. (2011). Digital gender divide or technologically empowered women in developing countries? Women's Studies International Forum, 34(6), 479–489.
- 28) INSTAT (2023). Burra dhe Gra 2023. Tiranë: Instituti i Statistikave. <https://www.instat.gov.al/media/12598/burra-dhe-gra-2023.pdf>
- 29) Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. Development and change, 30(3), 435-464.
- 30) Kizos, T. & Iosifides, T. (2007). The contradictions of agrotourism development in Greece: evidence from three case studies. South European Society & Politics, 12(1), 59-77.
- 31) Koutsou, S., Iakovidou, O., & Gotsinas, N. (2003). Women's cooperatives in Greece: An on-going story of battles, successes and problems. Journal of Rural Cooperation, 31(1), 47-57.
- 32) McGehee, N. G., & Kim, K. (2004). Motivation for agri-tourism entrepreneurship. Journal of travel research, 43(2), 161-170.
- 33) McGehee, N. G., Kim, K., & Jennings, G. R. (2007). Gender and motivation for agri-tourism entrepreneurship. Tourism Management, 28(1), 280-289.
- 34) Ministry of Agriculture and Rural Development (2022). Rural Development Programme 2021-2027. https://bujqesia.gov.al/wp-content/uploads/2022/09/Programi-IPARD-III_2021-2027_English.pdf
- 35) Ministry of Agriculture Montenegro (2021). Strategy for Sustainable Agriculture and Rural Development. Podgorica.
- 36) Mujčinović, A., Ljumović, I., Zhllima, E., Ljubičić, M., Despotović, A., Tuna, E., Simonovska, A., Nacka, N., Stamenkovska, I. J. & Dufhues, T. (2024). The Role of Women in the Rural Areas in the Western

- Balkans. Regional Rural Development Standing Working Group in SEE (SWG RRD). Skopje, North Macedonia. <https://seerural.org/wp-content/uploads/2024/12/The-Role-of-Women-in-the-Rural-Areas-In-The-Western-Balkans.pdf>
- 37) OECD (2018), "Bridging the rural digital divide", OECD Digital Economy Papers, No. 265, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/852bd3b9-en>.
 - 38) OECD (2024). Harnessing the green and digital transitions for gender equality: Policy insights from the 2024 OECD Forum on Gender Equality. OECD PUBLIC GOVERNANCE POLICY PAPERS October 2024 No. 61.
 - 39) https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/10/harnessing-the-green-and-digital-transitions-for-gender-equality_c9a0091a/860d0901-en.pdf
 - 40) Petric, L. (2003). Constraints and possibilities of the rural tourism development with the special stress on the case of Croatia. International Conference on Urban and Regional Tourism.
 - 41) Petrović, M. D., Blešić, I., Vujko, A., & Gajić, T. (2017). The role of agritourism's impact on the local community in a transitional society: A report from Serbia. Transylvanian Review of Administrative Sciences, 13(50), 146-163.
 - 42) Phillip, S., Hunter, C., & Blackstock, K. (2010). A typology for defining agritourism. Tourism management, 31(6), 754-758.
 - 43) Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. New York: Simon & Schuster.
 - 44) Ramaj-Desku, B., & Ukaj, F. (2021). The E-marketing strategy process in the tourism industry-case study Kosovo and Albania. Journal of Information and Organizational Sciences, 45(1), 137-169.
 - 45) Ray, C. (1998). Culture, intellectual property and territorial rural development. Sociologia ruralis, 38(1), 3-20.
 - 46) RCC (2021). Balkan Barometer 2021 – People and Business Opinion Survey. Regional Cooperation Council, Sarajevo.
 - 47) RCC (2023). Balkan Barometer 2023 – Business Opinion Survey. Regional Cooperation Council, Sarajevo.
 - 48) Sachs, C. E. (2019). Gender, agriculture and agrarian transformations. In Gender, Agriculture and Agrarian Transformations (pp. 3-7). Routledge.
 - 49) Sharpley, R., & Vass, A. (2006). Tourism, farming and diversification: An attitudinal study. Tourism management, 27(5), 1040-1052.
 - 50) Sharpley, R., & Stone, P. (2012). Contemporary Tourism Experience. Concepts and consequences, 96, 109.
 - 51) Shortall, S. (2006). 13 Gender and Rural Politics: An Overview. Rural gender relations: Issues and case studies, 217.
 - 52) Smith, L. (2006). Uses of heritage. Routledge.
 - 53) Sulaj, A., & Themelko, H. (2024). Agritourism as A Pathway to Women's Empowerment: Insights From Rural Albania. European Countryside, 16(4), 628-646.
 - 54) Sznajder, M., Przezbórska, L., & Scrimgeour, F. (2009). Agritourism yesterday, today and tomorrow. In Agritourism (pp. 275-282). Wallingford UK: CABI.
 - 55) UNWTO & UNDP (2018). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030.
 - 56) https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/UNWTO_UNDP_Tourism%20and%20the%20SDGs.pdf
 - 57) UN Women (2020). The Digital Revolution: Implications for Gender Equality and Women's Rights 25 Years after Beijing. New York: UN Women.
 - 58) UN Women Albania (2024). Agriculture and Rural Development Gender Mainstreaming Guidance. https://albania.unwomen.org/sites/default/files/2024-05/ard_web_final.pdf
 - 59) UNDP (2021). Gender Equality in Digitalization. Key issues for programming. UNDP Eurasia.
 - 60) https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/kg/gender_equality_in_digitalization.pdf

- 61) Vilcu, R., Freeman, R., Casares, B., & Geffroy, E. (2021). Women for a sustainable future of European rural areas. Rural and Territorial Development Unit, AEIDL. https://www.aeidl.eu/wp-content/uploads/2023/11/Article_Rural-women_v04.pdf
- 62) Vujko, A., Bojović, R., Nedeljković, D., Delić Jović, M., & Jovanović Todorović, M. (2024). Can organic farming contribute on sustainable women entrepreneurship in rural tourism? An nacional park evidence. *Geojournal of Tourism and Geosites*, 57(4spl), 2143-2151.
- 63) Wajcman, J., Young, E. & Fitzmaurice, A. (2020). The Digital Revolution: Implications for Gender Equality and Women's Rights 25 Years after Beijing. UN Women Discussion Paper No. 36, August 2020.
- 64) <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/The-digital-revolution-Implications-for-gender-equality-and-womens-rights-25-years-after-Beijing-en.pdf>
- 65) World Bank (2020). Global Report on Women in Tourism. Second Edition.
- 66) <https://documents1.worldbank.org/curated/en/286111585730747980/pdf/Second-Edition.pdf>
- 67) Xhoxhi, O. & Szucs, T. (2024). Small ruminant value chains in Western Balkan countries. Budapest, FAO.
- 68) <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/cc9178en>
- 69) Zhang, F., Zorya, S. & Zivkov, Go. (2024). Greening Agriculture in the Western Balkans. @ World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/d46ce5d5-34ce-4b85-85c0-c57ebbb138dd>

How collaborations and international networks can support green education on a global scale

Edlira Adi KAHANI SUBASHI, Ph.D. cand.

Senior Expert on the Internationalization of Higher Education, Recognition of Academic Qualifications, and Human Capital Development
University of Salento, Lecce, Italy
edliraadi.kahanisubashi@unisalento.it

Abstract

Higher Education Institutions (HEIs) are increasingly recognized as key actors in addressing the climate crisis and advancing sustainable development. This paper provides an overview of the role played by international academic collaborations and networks in promoting green education globally. It highlights the interplay between transnational partnerships, academic mobility, and policy-based efforts, particularly within the European and global contexts.

Technologies like Artificial Intelligence (AI) support the delivery of green education through personalized learning paths, sustainability reporting automation, and enhanced international research collaboration.

The European Strategy for Universities (2022) and the European Green Deal position sustainability as a guiding principle in modern higher education. EU programs such as Erasmus+, Horizon Europe, and the European Universities Alliances contribute to sustainability-oriented curricula and innovation frameworks. These align with the EU Council Recommendation on Learning for Environmental Sustainability (2022), promoting systemic changes in educational institutions for green transition.

Globally, SDG 4 (Quality Education) and SDG 13 (Climate Action) form the framework for sustainability education under the UN 2030 Agenda, supported by UNESCO's Greening Education Partnership. International treaties like the Paris Agreement (2015) and Article 6 of the UNFCCC reinforce education's role in climate action. This paper also discusses institutional case studies and remaining challenges such as accreditation gaps, unequal participation, and funding disparities. It offers recommendations for inclusive frameworks that empower HEIs to act as global leaders in sustainability.

Keywords: Green Education, Internationalization, Higher Education Mobility, EU Sustainability Policy, UN SDGs, Global Partnerships

JEL Classification: I23, Q01, F63, O35

1. Introduction

Environmental challenges like global warming, biodiversity loss, and pollution demand transformative shifts in how societies function, produce, and learn. Sustainability has become a foundational concept in education. HEIs are pivotal in producing knowledge, promoting awareness, and shaping sustainable practices.

HEIs not only generate knowledge but also foster innovation and community engagement. Their teaching, research, and outreach capabilities enable the development of sustainability-focused competencies. For HEIs to fulfill this mission, structural and pedagogical changes are necessary—especially in how sustainability is integrated across disciplines and countries.

Internationalization plays a crucial role in this transformation. Through partnerships, staff and student mobility, digital collaboration, and transnational joint degrees, HEIs share best practices and contextual insights, enabling collective responses to global sustainability challenges.

Policy institutions such as the European Union, the UN, and UNESCO reinforce the role of cooperation in green education. Initiatives like the European Green Deal, the European Strategy for Universities, and the UN 2030 Agenda have provided frameworks that align educational systems with sustainability goals.

This paper explores how international networks and institutional collaborations, supported by programs like Erasmus+, Horizon Europe, and UNESCO's Greening Education Partnership, enhance global green education. It identifies their contributions to curriculum development, competence building, and institutional capacity while addressing equity, alignment, and long-term sustainability.

2. Policy and Institutional Context

2.1. European Policy Frameworks

The European Green Deal (2019) outlines the EU's ambition to become the first climate-neutral continent by 2050. Education is seen as central to this transformation. The European Strategy for Universities (2022) calls for stronger roles for universities in green and digital transitions through cross-border collaboration and sustainability integration in curricula and operations.

The Erasmus+ Programme (2021–2027) provides resources for sustainability-focused capacity building, mobility, and institutional partnerships. Horizon Europe funds collaborative research tackling sustainability challenges. The European Universities Initiative supports alliances like CIVIS and EPICUR, which promote joint degrees and cross-border learning on real-world sustainability problems.

The Council Recommendation on Learning for Environmental Sustainability (2022) further urges EU member states to embed sustainability across all education levels and strengthen partnerships between HEIs, civil society, and industry.

2.2. Global Frameworks and Treaties

Internationally, the UN's 2030 Agenda and the SDGs—especially SDG 4 and SDG 13—establish a shared framework for sustainability education. Target 4.7 emphasizes equipping all learners with the knowledge and skills for sustainable development, including global citizenship and climate literacy.

UNESCO's Greening Education Partnership promotes a climate-ready curriculum, training, and policy environment by 2030. The Paris Agreement (2015) and Article 6 of the UNFCCC recognize education and awareness as essential components of climate action.

The Bologna Process and the European Higher Education Area (EHEA) ensure compatibility in academic standards, enabling joint sustainability programs and cross-border recognition of qualifications.

3. The Role of International Collaboration in Green Education

International collaboration enables HEIs to address sustainability challenges that transcend borders. Through shared programs, mobility, and digital platforms, institutions can co-create knowledge, enhance skills, and improve global competence.

3.1. Curriculum Co-Creation Across Borders

Joint curricula embed sustainability principles while integrating diverse academic traditions. Programs developed under the European Universities Initiative, like CIVIS, offer co-taught modules on topics like sustainable urban development and circular economy. Students benefit from exposure to multiple national contexts while engaging with unified learning outcomes and assessments.

These programs also strengthen interdisciplinarity, merging perspectives from environmental science, social justice, law, and technology. Collaborative design ensures relevance to both regional and global sustainability goals, and credit recognition across institutions supports academic mobility.

3.2. Mobility as a Driver of Sustainability Skills

Mobility fosters cultural awareness, systems thinking, and adaptive learning—skills essential to sustainability leadership. Erasmus+ offers green-focused mobility, including exchanges on climate resilience, environmental entrepreneurship, and renewable energy.

Faculty mobility supports innovation in teaching, joint supervision, and international research. Summer schools and joint modules expand transnational learning opportunities. Virtual and blended mobility has grown since the COVID-19 pandemic, offering inclusive models for students facing financial or logistical barriers.

3.3. Digital Platforms and Open Educational Resources

Technology expands the reach of green education. Platforms like Moodle, OpenEdX, and EU-funded virtual campuses host collaborative modules and research. Tools like AI-powered tutors and chatbots enhance access and personalization, particularly in remote or underserved areas.

Open Educational Resources (OERs) provide high-quality sustainability content—from toolkits to simulations—accessible worldwide. Portals like UNESCO's Open Learning Platform and Germany's Green Learning Portal democratize sustainability education.

Digital platforms also support research and innovation. Horizon Europe projects use shared tools for co-authoring, stakeholder engagement, and sustainability data tracking. These approaches reduce emissions linked to travel and promote ethical, inclusive education.

4. Case Studies

Case Study 1: MESPOM Joint Master's

MESPOM is a joint Erasmus Mundus Master's in Environmental Sciences, Policy and Management. It involves institutions in Hungary, the UK, Sweden, Greece, and the US. Students rotate among institutions, participating in fieldwork, interdisciplinary courses, and research.

The program prepares graduates for roles in international organizations, NGOs, and policy institutions by combining scientific, policy, and management expertise.

Case Study 2: ClimEd – Capacity Building in Ukraine

ClimEd, led by the University of Helsinki, supports Ukrainian HEIs in modernizing climate education. It delivers digital learning content, faculty training, and cross-disciplinary curriculum reform, enhancing Ukraine's alignment with EU sustainability goals.

Case Study 3: EUSTEPs – Virtual Exchange

The EUSTEPs project connects universities in Greece, Italy, Portugal, and Germany. It developed an online module on ecological footprint and sustainability practices. Students work in virtual teams to address regional sustainability challenges. The project also explores AI-based analytics to evaluate learning impact and engagement.

5. Barriers and Challenges

Despite progress, international green education faces persistent barriers.

5.1. Policy Misalignment and Institutional Fragmentation

Differences in accreditation, quality assurance, and academic calendars complicate joint program delivery and recognition. Diverse pedagogical philosophies and assessment models further challenge harmonization.

5.2. Access Inequality and Regional Imbalances

Underfunded institutions—particularly in the Global South—often lack capacity for international projects. These institutions may face difficulties in proposal development, reporting, and infrastructure access. Many Erasmus+ and Horizon Europe partnerships remain Eurocentric, limiting inclusion of global perspectives and experiences.

5.3. Digital Divide

Lack of connectivity, digital literacy, and accessible platforms limit participation in virtual collaboration. Educators and students in rural or underserved areas often cannot fully engage in online learning.

5.4 Project-Based Culture

Short-term project funding limits sustainability. Many pilot initiatives lack institutional buy-in or continuation strategies. Without integration into curricula and policy, impact remains limited.

6. Strategic Recommendations

To realize the full potential of international collaboration in green education, HEIs, policymakers, and funders should adopt long-term, inclusive strategies.

6.1. Embed Sustainability into Internationalization Strategies

Universities should align global partnerships with sustainability objectives. Sustainability themes should be prioritized in mobility calls, research agendas, and global visibility strategies.

6.2. Ensure Equitable Access Through Targeted Support

International programs should allocate funding and capacity-building resources to underrepresented institutions. Virtual, blended, and short-term mobility should be expanded to accommodate diverse learners.

“Twinning” models—pairing resource-rich institutions with emerging ones—can promote mutual growth and equitable capacity building.

6.3. Foster Institutional Ownership and Long-Term Integration

Green curricula developed in international projects should be formally embedded in degree programs. Faculty engagement should be recognized in promotion and evaluation. Dedicated units should monitor the long-term impact of sustainability efforts.

Strategic plans, governance frameworks, and quality assurance mechanisms must explicitly include sustainability and internationalization.

6.4. Encourage Multi-Stakeholder Partnerships

Sustainability education benefits from partnerships beyond academia. Collaboration with local governments, NGOs, and green industries brings real-world relevance, policy engagement, and innovation. Funding schemes should encourage consortia that include civil society, public institutions, and the private sector.

6.5. Promote Policy Coherence Across Borders

Joint degrees, microcredentials, and learning outcomes should be recognized across systems. National policies must align with global frameworks such as the UNESCO Greening Education Partnership and the EU’s GreenComp (Sustainability Competence Framework).

Simplifying administrative processes for international collaborations can improve access and implementation.

6.6. Leverage Artificial Intelligence for Scalable Impact

AI can support personalized learning, multilingual access, and sustainability data monitoring. It also facilitates collaboration in research and teaching across geographies. Ethical use, privacy safeguards, and digital inclusion are essential for responsible deployment.

7. Conclusion

As climate challenges intensify, education must equip learners with the tools to understand and address environmental crises. HEIs, through meaningful international collaboration, are uniquely positioned to foster sustainability knowledge, skills, and values.

This paper has examined how global cooperation—in the form of policy alignment, curriculum co-creation, mobility, and digital innovation—strengthens green education. It presented concrete examples of collaborative programs and addressed key barriers to impact.

The transformation of green education requires going beyond fragmented, project-based efforts. It calls for systemic, inclusive, and future-oriented strategies. If HEIs embed sustainability into their core missions and partnerships, they can lead the transition to a just and resilient global future.

Acknowledgement

AI tools were used to improve clarity and linguistic quality of the text after the initial human-written draft was completed. All content was reviewed and verified by the author.

References

- 1) Bourn, D. (2021). Education for sustainable development: Challenges, strategies and practice. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429026695>
- 2) Council of the European Union. (2022). Council recommendation on learning for environmental sustainability (2022/C 243/01). Official Journal of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022H0627%2801%29>
- 3) Erasmus+ Programme. (n.d.). What is Erasmus+? European Commission. <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/about-erasmus/what-is-erasmus>
- 4) European Commission. (2019). The European Green Deal (COM/2019/640 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640>
- 5) European Commission. (2020). Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting education and training for the digital age. <https://education.ec.europa.eu/document/digital-education-action-plan-2021-2027>
- 6) European Commission. (2022). A European strategy for universities (COM/2022/16 final). <https://education.ec.europa.eu/document/a-european-strategy-for-universities-2022>
- 7) European Commission. (2023). Horizon Europe – The EU research and innovation programme (2021–2027). https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en
- 8) European University Alliance CIVIS. (n.d.). About CIVIS. <https://civis.eu/en/about>
- 9) European University Initiative. (n.d.). European Universities Initiative. European Commission. <https://education.ec.europa.eu/education-levels/higher-education/european-universities-initiative>
- 10) EUSTEPs Project. (n.d.). European Universities for Sustainability: Teaching, Education, Practice (EUSTEPs). <https://eusteps.eu>
- 11) GreenComp. (2022). European sustainability competence framework. Joint Research Centre of the European Commission. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC128040>
- 12) Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Center for Curriculum Redesign.

- 13) Luckin, R. (2018). Machine learning and human intelligence: The future of education for the 21st century. UCL Institute of Education Press.
- 14) MESPOM. (n.d.). Master of Environmental Sciences, Policy and Management. <https://mespom.eu>
- 15) UNESCO. (2020). Education for sustainable development: A roadmap. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802>
- 16) UNESCO. (2021). Artificial Intelligence and Education: Guidance for Policy-makers. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709>
- 17) UNESCO. (2022). Greening Education Partnership: Getting every learner climate-ready. <https://www.unesco.org/en/greening-education-partnership>
- 18) UNFCCC. (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
- 19) UNFCCC. (2015). Paris Agreement https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
- 20) United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- 21) University of Helsinki. (n.d.). ClimEd Project – Climate change education for sustainable development. <https://climed.network>
- 22) Wals, A. E. J., & Peters, M. A. (2018). Innovations in education for sustainable development. In W. Leal Filho (Ed.), Encyclopedia of sustainability in higher education (pp. 1–7). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63951-2_114-1
- 23) Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(39). <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>

The use of emotion analysis and acoustic speech features in the process of situation assessment and decision-making

Paweł Czyż, MSc

Helena Chodkowska University of Technology and Economics, Warsaw, Poland
Research and Academic Computer Network (NASK)

Abstract

This study investigated the role of emotion analysis and acoustic speech features in enhancing situation assessment and decision-making within the field of cybersecurity. The purpose of the study was to explore how emotional cues, such as stress or frustration, and acoustic speech features, such as tone of voice and speech rhythm, could aid in early threat detection, particularly in identifying phishing or social engineering attacks. The research questions guiding the study were: (1) How could emotion analysis, particularly stress and frustration, improve the detection of cybersecurity threats? (2) How did acoustic speech features contribute to identifying unauthorized individuals in communication systems or in analyzing conversations linked to cyberattacks? To address these questions, the study employed a methodology that integrated emotion analysis and acoustic feature extraction from communication data, utilizing pattern recognition and machine learning algorithms for threat detection. The findings suggested that the combination of emotional and acoustic indicators significantly improved the accuracy of early threat detection, making cybersecurity systems more responsive and efficient. The main results showed that emotion and speech feature analysis enhanced security systems' ability to identify and prevent attacks, especially in real-time scenarios. Based on these findings, it was recommended that cybersecurity systems incorporate emotion and speech analysis technologies to better anticipate and address emerging threats. The study suggested further exploration into integrating these tools with existing cybersecurity frameworks for more proactive defense mechanisms.

Keywords: *Emotion analysis, acoustic features, cybersecurity, threat detection, decision-making.*

JEL code: L86 Information and Internet Services • Computer Software

1. Introduction

In areas such as cybersecurity and public safety, decisions often need to be made quickly and under significant pressure - sometimes with direct consequences for human lives or the integrity of critical infrastructure. One often overlooked yet critical factor in such decision-making processes is the emotional state of the individuals involved. As verbal content alone may not fully capture a person's mental condition, analyzing emotional cues embedded in speech is gaining increasing attention.

This paper investigates how speech-based emotion recognition can support more accurate and timely decision-making in high-risk, dynamic scenarios. Human speech conveys rich emotional information

through acoustic features such as pitch, tone, prosody, and rhythm, which can provide valuable insights into the speaker's psychological state. These indicators are especially relevant in interactions involving emergency callers, victims of cyberattacks, or individuals exhibiting signs of distress or deception.

In cybersecurity applications, detecting stress or anomalies in vocal patterns may assist in identifying fraud, social engineering, or insider threats. In public safety, recognizing fear, panic, or anxiety in a caller's voice can help prioritize responses and allocate resources more effectively. We hypothesize that incorporating emotional analysis into decision-making workflows can improve the responsiveness and accuracy of actions taken under pressure.

The aim of this paper is to examine key acoustic markers associated with emotional speech, review computational methods for their detection, and assess their relevance in real-world applications. We analyze data from the RAVDESS corpus, extract Mel-Frequency Cepstral Coefficients (MFCCs), and evaluate a BiLSTM-based model with an attention mechanism for emotion classification.

By integrating emotion recognition into existing operational systems, both cybersecurity analysts and emergency responders can benefit from enhanced situational awareness and improved decision-making under stress.

2. The Importance of Emotion in Cybersecurity and Public Safety

Emotion recognition plays an increasingly significant role in modern security solutions, both in cybersecurity and public safety domains. Traditional methods for speech emotion analysis have relied heavily on handcrafted acoustic features combined with classical classifiers such as SVM or HMM (Stefanowska & Zieliński, 2024). However, these approaches often struggle to capture complex emotional cues present in speech. Recent advances have leveraged multi-modal attention mechanisms to effectively extract emotional signals from speech and other data modalities, improving classification accuracy and robustness (Pan, Luo, Yang, & Li, 2020). These attention-based models allow the integration of complementary information from different sources, such as audio and visual cues, enhancing the ability to discern subtle emotional states. Analyzing emotions in vocal communication provides critical insights that support decision-making processes in crisis situations and contribute to the prevention of digital threats. As these technologies advance, the integration of emotion analysis becomes a key element of system effectiveness. In the area of cybersecurity, emotions can be useful in detecting fraud, phishing attempts, and other unauthorized activities. Cybercriminals often employ manipulative strategies aimed at inducing fear, stress, or a sense of urgency in their victims. The ability of security systems to analyze emotional cues in users' voice communications enables the detection of such manipulation attempts and allows for faster responses to potential threats. The presence of emotional indicators—such as heightened stress, anxiety, or anger - can signal behavior that deviates from established norms, which is especially useful in financial fraud detection, identity verification, and cybercrime prevention.

In public safety, particularly within emergency response systems, accurately identifying emotional states such as panic, fear, or confusion in callers provides critical context for effective decision-making. The emotional tone of a caller can reveal important information about the urgency and severity of a situation. For instance, a composed and articulate caller may require a different type of assistance than someone showing signs of intense distress. By analyzing acoustic speech features that reflect these emotional states, emergency services can more effectively prioritize calls, allocate resources efficiently, and tailor interventions to specific cases. Integrating emotion recognition technologies increases the system's ability to understand users' intentions and emotional states, resulting in more accurate and effective decisions. Emotion analysis offers context that helps assess whether a situation requires an immediate response or if it can be handled with lower urgency.

The application of artificial intelligence in emotion analysis allows for real-time detection of stress, fear, anger, and other emotional signals. Advanced models, such as BiLSTM with attention mechanisms, can learn which emotions are especially relevant in different contexts and adjust system responses accordingly, thereby increasing the accuracy and effectiveness of automated systems. Some studies also explored combinations of CNN and LSTM-based models, which were shown to enhance the representation of both

local and temporal features of speech signals. Hybrid approaches combining deep CNNs and BiLSTMs have been shown to significantly improve the accuracy of emotion classification from speech. For example, Kundu et al. (2024) and Kim and Lee (2023) both demonstrate the effectiveness of such architectures in capturing local and temporal features of speech signals. Recent studies have further confirmed the effectiveness of deep learning models, such as CNNs and BiLSTMs, in recognizing emotions from speech with high accuracy, particularly when using MFCCs as input features (Sidhiqa & Zunaithy, 2025; Tang et al., 2024).

In the future, emotion recognition technologies are expected to become an integral component of systems supporting both cybersecurity and public safety. They will assist in early threat detection, improve communication in high-stakes situations, and optimize responses based on emotional analyses of users. Future research in this field may involve further development of multimodal analysis systems, combining speech, gestures, facial expressions, and other sensory inputs to provide a more comprehensive understanding of human emotional states.

3. Dataset and Methodology

We use the Ryerson Audio-Visual Database of Emotional Speech and Song (RAVDESS), which contains recordings of actors vocalizing different emotions. Each audio file encodes metadata, including the emotion expressed. For our work, we focus on eight emotions: neutral, calm, happy, sad, angry, fearful, disgust, and surprised.

3.1. Preprocessing

Audio files are converted into 40-dimensional MFCCs using the Librosa library. Each sequence is truncated or padded to a fixed length of 400-time steps to ensure consistent input dimensions for the model.

3.2. Model Architecture

Our model consists of three main components:

- A BiLSTM layer that captures temporal dependencies in both forward and backward directions.
- An attention layer that assigns weights to different time steps, highlighting salient portions of the speech signal.
- A fully connected layer that maps the attention-weighted context vector to one of eight emotion classes.

3.3. Training Procedure

The dataset is split into 80% training and 20% testing sets. We use the Adam optimizer with a learning rate of 0.001 and train the model for 10 epochs using cross-entropy loss. All training is conducted on GPU when available.

Note: The model's performance could potentially be improved by employing a more advanced training strategy, such as:

- increasing the number of training epochs,
- applying a learning rate scheduler,
- better hyperparameter tuning (e.g., learning rate, batch size),
- incorporating data augmentation techniques,
- expanding the training dataset.

4. Results and Evaluation

Performance is evaluated using standard classification metrics such as precision, recall, and F1-score. The model achieves satisfactory results across all emotion categories. Moreover, attention weights are visualized as overlays on MFCC heatmaps, revealing which time steps were most influential for the model's decisions.

Figure 1. Training Loss and Classification Report for Emotion Recognition Model

Epoch 1: Loss = 1.5693				
Epoch 2: Loss = 1.4972				
Epoch 3: Loss = 1.0831				
Epoch 4: Loss = 1.1983				
Epoch 5: Loss = 0.7919				
Epoch 6: Loss = 1.0356				
Epoch 7: Loss = 0.5823				
Epoch 8: Loss = 0.4726				
Epoch 9: Loss = 0.6755				
Epoch 10: Loss = 0.4110				
	precision	recall	f1-score	support
neutral	0.67	0.30	0.42	33
calm	0.66	0.99	0.79	77
happy	0.81	0.90	0.85	78
sad	0.83	0.77	0.80	94
angry	0.98	0.84	0.90	73
fearful	0.94	0.77	0.84	77
disgust	0.88	0.92	0.90	75
surprised	0.96	0.96	0.96	69
accuracy			0.84	576
macro avg	0.84	0.80	0.81	576
weighted avg	0.85	0.84	0.83	576

Source: Author's own calculations based on the RAVDESS dataset using Python (Google Colab), May 2025.

Summary of model training and evaluation (see Figure 1)

The BiLSTM model with an attention mechanism was trained over 10 epochs. During training, the loss decreased steadily from 1.5693 in the first epoch to 0.4110 in the final epoch, indicating effective learning and convergence.

The classification performance was evaluated on 8 emotion classes using precision, recall, and F1-score metrics. The overall accuracy achieved was 84%.

Per-class performance:

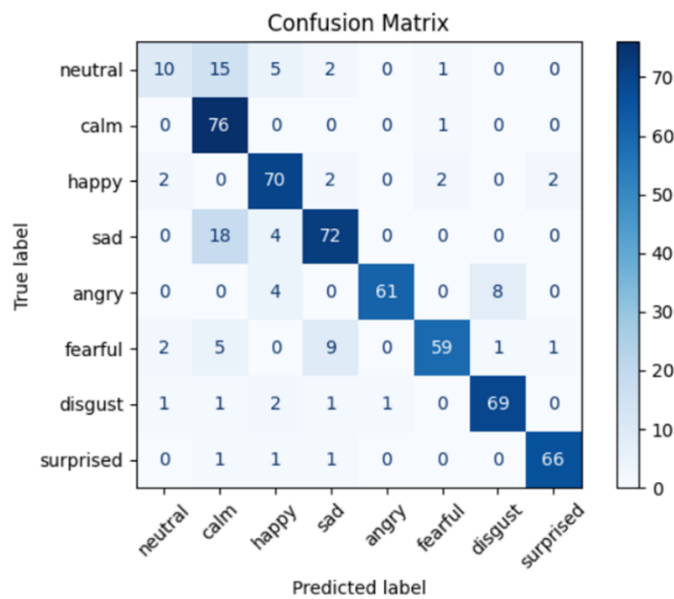
- The highest performance was achieved for surprised (F1-score = 0.96), disgust (0.90), and angry (0.90), with both high precision and recall.
- Neutral was the most challenging emotion to detect, with an F1-score of only 0.42 due to low recall (0.30), suggesting frequent misclassification.
- Other emotions such as happy, sad, and fearful showed strong performance with F1-scores ranging from 0.80 to 0.85.

Averaged scores:

- Macro average F1-score: 0.81, indicating consistent performance across classes.
- Weighted average F1-score: 0.83, reflecting good overall classification considering class support.

These results suggest that the model is well-suited for speech emotion recognition tasks, though further improvement may be needed for the neutral class, possibly through class balancing or additional feature engineering.

Figure 2. Emotion Recognition Model Performance - Confusion Matrix

Source: Author’s own visualizations based on the RAVDESS dataset using Python (Google Colab), May 2025

Figure 2 shows a confusion matrix for a multi-class emotion classification task, where the goal is to predict one of eight emotions based on speech data. The emotions being classified are: neutral, calm, happy, sad, angry, fearful, disgusted, and surprised.

In the confusion matrix shown in Figure 2:

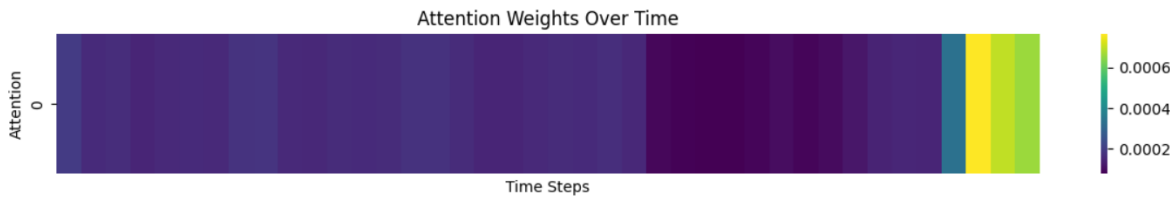
- The rows represent the true labels (actual emotions).
- The columns represent the predicted labels (emotion predictions by the model).
- Each cell in the matrix shows the number of instances for which a certain true label was predicted as a certain predicted label.

From the matrix, we can observe:

- The model performs particularly well on emotions like calm, happy, sad, disgusted, and surprised, with high values along the diagonal.
- Misclassifications occur more frequently for neutral and fearful emotions. For example, "neutral" is often misclassified as "calm" and "fearful" is often confused with "sad."
- The intensity of the color (ranging from light blue to dark blue) represents the number of instances for each classification, with darker blue indicating higher values.

The confusion matrix provides a visual insight into where the model struggles and where it performs well, which can help inform potential improvements in the model or dataset.

Figure 3. Attention Weights Over Time in the Emotion Recognition Model

Source: Author’s own visualizations based on the RAVDESS dataset using Python (Google Colab), May 2025

Figure 3 illustrates a heatmap of attention weights over time.

- X-axis (Time Steps): Represents the temporal sequence of the input (e.g., audio frames or feature vectors over time).
- Y-axis (Attention): Only one row (indexed as 0), indicating that this is a single-layer or single-head attention mechanism (or visualizing the average across heads/layers).
- Color scale (right side):
 - Indicates the magnitude of attention weights.
 - Dark purple = low attention (around 0.0001 or less).
 - Yellow = high attention (above 0.0006).

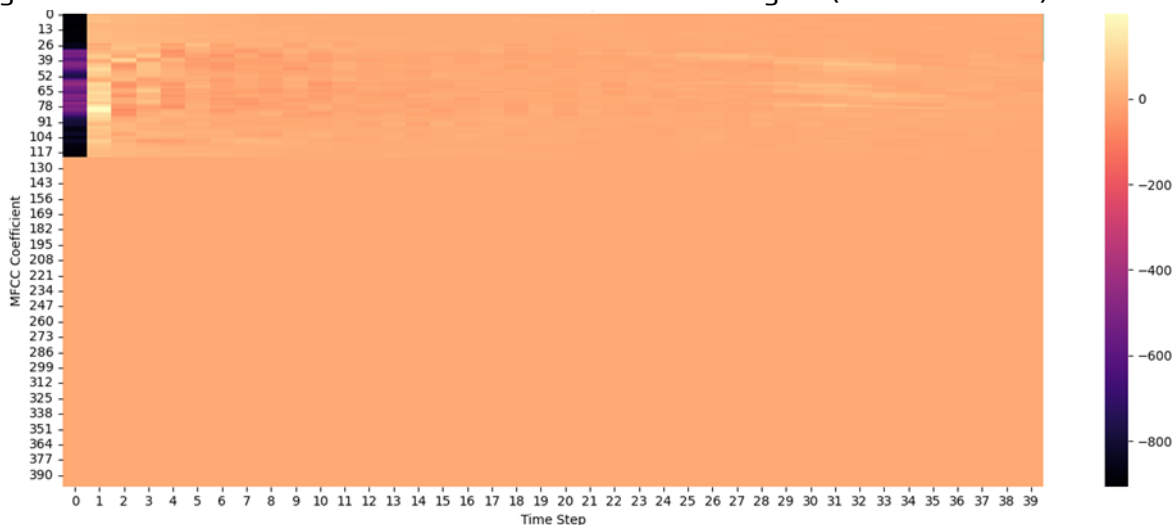
Interpretation:

- Most of the attention is focused on the final time steps, where values are significantly higher (bright yellow/green).
- Earlier time steps receive very low attention weights, indicating that the model considers them less important for its decision-making.
- This might suggest that critical information for the model's prediction occurs at the end of the sequence (e.g., a change in tone, pitch, or speech content).

Conclusion:

The attention mechanism prioritizes information from the final segments of the input, possibly because they carry strong emotional cues or decisive features relevant for the task (such as emotion classification, speech recognition, etc.).

Figure 4. Visualization of MFCC Features with Attention Weights (True Label: Sad)

Source: Author's own visualizations based on the RAVDESS dataset using Python (Google Colab), May 2025

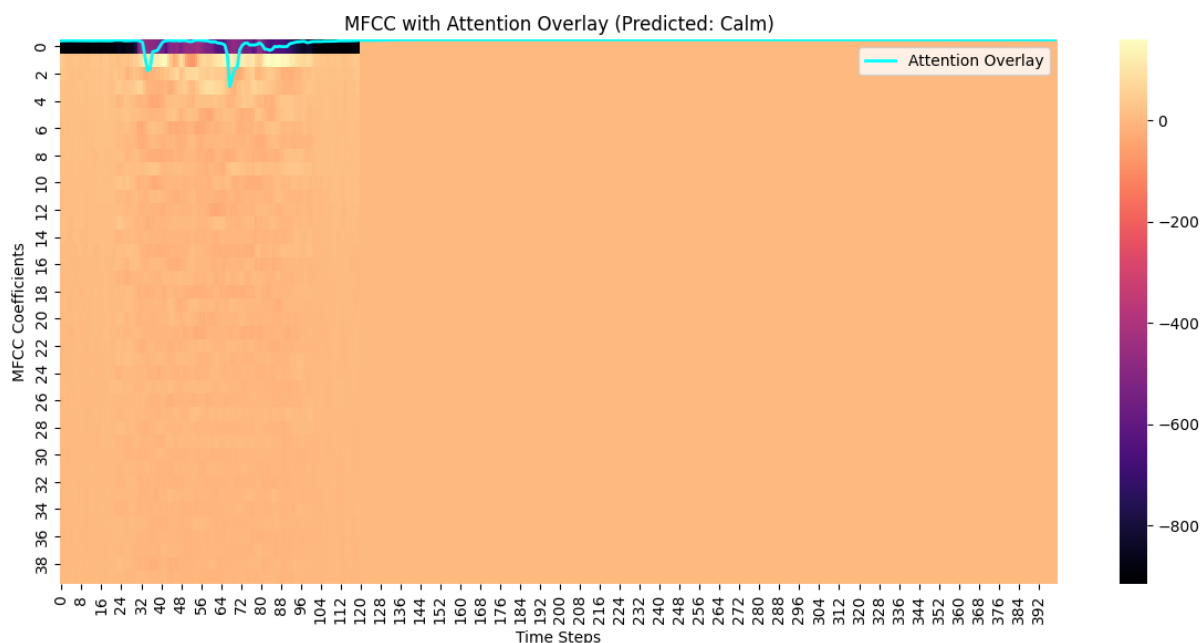
The Figure 4. presents a Mel-Frequency Cepstral Coefficient (MFCC) heatmap over time steps for a speech segment labeled as "sad", with an overlay of the attention weights from the BiLSTM-attention model.

- The X-axis represents time steps, capturing the temporal progression of the audio signal.
- The Y-axis displays MFCC coefficients, which encode spectral features of the speech signal and are widely used in emotion recognition tasks.
- The color intensity indicates the magnitude of MFCC values, with darker shades (especially black and purple) denoting more negative values and lighter shades (peach to white) indicating higher values.
- The attention mechanism reveals which time steps the model emphasizes when making an emotion classification decision. In this visualization:
- The MFCC heatmap shows more spectral variation and stronger acoustic features in the early time steps (approximately steps 2–8), suggesting that the emotional content may be acoustically expressed early in the utterance.

In contrast, the attention weights are most concentrated at the end of the sequence, indicating that the model relies more heavily on later time steps when forming its final classification.

This contrast highlights the interpretability of the model: while emotional cues such as sadness may be acoustically apparent at the beginning, the model attends more to the end of the sequence, potentially to confirm or contextualize the initial emotional signal. This behavior suggests that the model captures both early emotional indicators and later contextual information when making a decision.

Figure 5. MFCC Spectrogram with Attention Overlay (Prediction: Calm)

Source: Author's own visualizations based on the RAVDESS dataset using Python (Google Colab), May 2025

Figure 5. presents a MFCC spectrogram with an attention overlay:

- X-axis (Time Steps): Represents time progression in the audio signal.
- Y-axis (MFCC Coefficients): Shows Mel-Frequency Cepstral Coefficients (MFCCs), which are commonly used features in speech processing.
- Color intensity: Represents MFCC values, with darker tones indicating lower values (as seen in the colormap on the right).
- Overlaid cyan line: Represents attention weights over time — i.e., which time steps the model focused on during prediction.

- The legend indicates that this is the attention overlay.

Interpretation:

- The model predicted the emotion as "Calm".
- Attention is focused on the early time steps (up to ~100), especially around frames 40-70.
- Very little or no attention is placed on later time steps — this suggests that the model extracted most relevant information early in the signal.
- The MFCC content also becomes nearly uniform (peach-colored) after time step ~100, indicating little variation or silence in that region.

Insights:

- The attention overlay confirms that the model is relying primarily on the beginning of the audio to identify the emotion "Calm".
- This matches common acoustic patterns of calm speech: low energy, consistent pitch, and lack of sudden changes, often captured early in the utterance.
- The attention weights are clearly aligned with informative regions of the MFCCs, enhancing model interpretability.

These observations demonstrate that the attention mechanism behaves in a dynamic and context-sensitive manner, adjusting to each individual input. The differences in attention distribution indicate that the model does not rely on fixed time segments, but is instead capable of identifying the most informative portions of the speech signal, regardless of their temporal position.

This flexibility is a key advantage of attention-based architectures, as it allows the model to capture diverse emotional patterns that may manifest at different points in a speaker's expression.

5. Conclusions

This study demonstrates that emotion recognition and acoustic speech feature analysis can effectively support decision-making in domains such as cybersecurity and public safety. By using a BiLSTM model with an attention mechanism and extracting MFCC features from the RAVDESS dataset, we achieved promising results in classifying emotional states in speech - particularly for categories such as surprise, anger, and disgust. These findings support the hypothesis that emotional cues embedded in speech carry meaningful information that can enhance situational assessment and improve the performance of automated systems in high-stakes environments.

Our results have two key implications. First, they suggest that emotional states - especially those indicating stress, fear, or urgency - may serve as early warning signs of potential threats or emergencies. Second, they show that deep learning methods such as BiLSTM are capable of modeling these patterns effectively, enabling real-time emotion classification even under complex and dynamic conditions.

The attention mechanism also adds a level of interpretability to the model. Attention maps revealed that the model focuses on specific segments of the speech signal, such as emotionally salient intonational or prosodic changes. This insight into the model's decision process contributes to transparency and supports the development of explainable AI approaches in speech emotion recognition systems.

Future work should address the challenge of distinguishing more subtle or ambiguous emotional states, such as neutrality, which remain difficult to classify. Expanding the feature space to include additional acoustic parameters - such as pitch (F0), energy, and formants - may further improve the model's performance. Additionally, testing the system in multilingual and noisy environments would provide a more comprehensive evaluation of its robustness. Ultimately, integrating such technologies into operational cybersecurity and emergency response systems may enhance threat detection and prioritization. Overall, this study highlights the value of emotion-informed AI technologies in fostering more adaptive, responsive, and human-aligned decision-making in critical contexts.

References

- 1) Kim S. and Lee S.-P., 2023. A BiLSTM-Transformer and 2D CNN architecture for emotion recognition from speech. *Electronics*, Vol. 12, No. 19, pp. 4034. <https://doi.org/10.3390/electronics12194034>
- 2) Kundu N.K., Kobir S., Ahmed M.R., Aktar T. and Roy N., 2024. Enhanced speech emotion recognition with efficient channel attention guided deep CNN-BiLSTM framework. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2412.10011>
- 3) Pan Z., Luo Z., Yang J. and Li H., 2020. Multi-modal attention for speech emotion recognition. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2009.04107>
- 4) Sidhiqa A.S. and Zunaithy B., 2025. Speech emotion recognition using deep learning. *International Journal of Research Publication and Reviews*, Vol. 6, No. 1, pp. 202-206. <https://ijrpr.com/uploads/V6ISSUE1/IJRPR37978.pdf>
- 5) Stefanowska A. and Zieliński S.K., 2024. Speech emotion recognition using a multi-time-scale approach to feature aggregation and an ensemble of SVM classifiers. *Archives of Acoustics*, Vol. 49, No. 2, pp. 153-168. <https://doi.org/10.24425/aoa.2024.148784>
- 6) Tang X., Lin Y., Dang T., Zhang Y. and Cheng J., 2024. Speech emotion recognition via CNN-transformer and multidimensional attention mechanism. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2403.04743>

The historical view and bilateral relations between Republic of North Macedonia and Greece before the "Prespa Agreement"

Doc.Dr. Senada Lačka

International University of Struga

s.lacka@eust.edu.mk

Abstract

National identity among the peoples of the Balkans has historically been a value but also a challenge for them, internationally recognized. Balkan history that has produced more war than peace, more poverty than prosperity, more isolation than integration, has filled not only the pages of stories written around the world but remain relevant and problematic to this day.

We must answer the questions:

- What weight does the Macedonian identity have in the eyes of the internationals and especially the Greek people, what state do they want to build in relation to the Albanians?
- What Macedonia and what Macedonian identity are Albanians in Macedonia ready to support?
- What does the Balkans want and what would be Macedonia's position in the region?

By answering these questions and by harmonizing these attitudes, we would have a positive outcome dominated by peace and stability in the Region.

It should be taken into the mind by the international community that the problem of identity, internal and regional stability constitute a whole and should be developed and treated as a project and not as a daily policy. On the path to integration, it will be inevitable for North Macedonia to support the international and regional community by helping it with the exchange of European experiences that will promote its overall development.

Keywords: *Balkans, Macedonia, Greece, National identity.*

1. Introduction

The geopolitical position of the Balkans has had a specific significance as a crossroad between Europe, Asia, and Africa. This region inevitably has the position of being the center of political, geopolitical, and geostrategic developments that include its constituent states and beyond. In general, the most modern definition of the Balkans is seen as synonymous with Southeast Europe, a definition achieved on the basis of geostrategic, political, historical, religious, and economic criteria.

The Balkan region has a diversity of different nations which include: Turkey with 84 million inhabitants, Romania with 19 million inhabitants, Greece with 10.4 million inhabitants, Serbia with 8.7 million inhabitants, Bulgaria with 6.9 million inhabitants, Albania with 2.8 million inhabitants, Croatia with 4.1 million inhabitants, Bosnia and Herzegovina with 3.2 million inhabitants, North Macedonia with 2 million inhabitants, Montenegro with 628 thousand inhabitants, Slovenia with 2 million inhabitants and Kosovo with about 2 million inhabitants.

The era in which the history of the Balkan Peninsula begins is dominated by the famous name of the Greeks. This description mainly covers the history of the Balkans from 1500 to 200 BC. For practical reasons, the story begins with the Greeks, because the Greeks, although not the first to populate this Peninsula, were the first to leave a testimony of themselves and of neighbors.

Fig 1. Eurostat, Infographics for Western Balkans 25.03.2019 (North Macedonia and Greece)

Source: European Commission e. europa.eu/eurostat)

2. Historical overview of Macedonia-Greece relations, causes of conflicts between two neighboring countries

Their ancestral land, Greece or Hellas, in reality include only the southern extreme of the Peninsula, but the political influence and above all, the civilization of this area, penetrated to the northern part. History changed direction when Persia, located on the eastern horizon of the Greek world, about the 6th century BC, intending to take over the Mediterranean territories, it was an open threat to the Hellenic territory that was forced to form alliances between Greek city-states, but powerless before the Persian Empire. From the 7th century to the 4th century BC, political and social wars broke out, trade rivalries sparked colonial movements. At this time, was formed the Kingdom of Macedonia under Philip of Macedonia who, took advantage of the weaknesses of the Greeks, defeated the Greek army, and established Macedonian dominance in the region. After the death of Philip II, his son Alexander, called the Great, successfully extended the Empire southward to Egypt and eastward from Persia to India.

The system of city-states in Ancient Greece was extremely special, that much that each Greek policy was associated with a passion for its political independence. At the same time, the Hellenes were perceived to be "related by blood and tongue, and have temples of gods and common sacrifices, and a similar way of life" (quoted by Herodotus). The term "Hellene" gradually came to define Greece and the common culture without referring to the country or political system. Macedonia remained in a vague connection with the Greek world. Its kings were of Greek descent and aspired to be Greek in the full sense of the word. But, they ruled over a mixed population and their rule was more despotic than democratic. Moreover, the Macedonians had fought against the Greeks in the Persian War. In control of the rich Thracian gold and silver mines, Philip II was able to deceive his opponents and build a professional army with extraordinary strength. In addition to military skills, Philip used his diplomatic talent to encourage divisions between city-states. As they fought against each other, he increased his forces. By uniting the Greek states city through a combination of force and diplomacy, Philip prepared the ground for the conquest of Persia.

His political program of panhellenism had a great attraction based on the fact that Greek cities had the main purpose to solve their endemic, political, social, and economic problems and thus unite to become capable of conquering all or a part of the Persian Empire, to which the Greeks had suffered humiliating losses.

Panhellenism gave Philip a fitting pretext for a vengeful war against Persia. At the same time, Philip was careful to gain the support of the Greeks, emphasizing that he was not their tyrant but their leader (hegemon).

The news of Philip's death caused unrest throughout western and southern Greece. The nature and depth of his successor, Alexander, have been a highly debated issue. His belief in the supremacy of Greek

civilization and his passionate love of Greek mythology and poetry are indisputable. He literally believed in the presence of the real world of the Olympic gods, he considered Heracles and Achilles as his ancestors, and his most precious possession was Homer's Iliad. Mythical symbolism accompanied Alexander's actions. Alexander's Hellenic mind was undoubtedly influenced by Aristotle who was appointed his tutor when Alexander himself was thirteen years old. However, it remains open to controversy whether any trace of Aristotle's political ideas can be found in Alexander's thoughts and actions and whether Aristotle approved Alexander's political program. Aristotle's theory was limited to polises and did not include the idea of Greek unity, he did not defend the Hellenization of the barbarians, and he did not share Isocrates' idea of a Hellenic mission of civilization. In fact, Aristotle advised Alexander to be a hegemon to the Greeks and a despot to the barbarians; And when Alexander died in 323 BC, before he was 33 years old, his political structure and the empire he had created disintegrated with tremendous speed.

The empire of Alexander the Great, having an uncertain political foundation, with his death, suffered an immediate decline. Alexander's short-lived epic had considerable consequences because it made Hellenism, over a century and a half, one of the great cultures of mankind, ending the first Greek phase in the history of the Balkans. It was Rome that undertook the mission of the political union of the peoples of the Mediterranean, a union for which the Greeks had pursued without proper result. Rome, spreading east and west, managed to humiliate not only Greece but also Illyria, Macedonia, making them part of the Roman system.

The modern Greek state was created in 1830, a period of constitution of the modern Greek nation-state. Greece, as a state, was institutionalized with the help of its powerful European patrons, who aimed to control the southeastern Mediterranean region. But the process of building the Greek nation just started and ended here. With the London Protocol of 3-rd of February 1830, Greece was declared an independent state, while its independence was guaranteed by the three great powers - England, Russia and France. With this agreement, the Greek uprising for independence from the Ottoman Empire ended (1821-1830).

In 1844, the Greek Prime Minister Koteli formulated and officially announced the historic expansionist political program called "Megali Idea" with which the Greek government aimed to revive the Byzantine Empire in order to unite the Orthodox of the Balkans. According to the Bible program for Greek nationalism, Greece, as the successor of Byzantium, was to become a large state with its capital city Istanbul, which would include not only Greek lands but also all other non-Greek populations of the Balkans that had been under The Byzantine Empire and that depended religiously on the Patriarchate of Istanbul. This means the goal of building a Greek state that includes the Balkans and the Mediterranean.

The political program announced in "Megali Idea" has served Greek politics for geopolitical change and the configuration of the Balkan borders in the interest of realizing the dream of a Great Greece and the efforts for its realization have been continuous. In 1913, the Greeks presented a Memorandum as a document which proved the geostrategic intentions of the creation of Great Greece. This memorandum is in fact a territorial program that demolishes what is said that "Greece does not seek invasions, but only the realization of its national heritage ...".

Harilos Trikupis, Prime Minister of Greece (1882-1895) said that "When the great war begins, Macedonia will become either Greek or Bulgarian, depending on who wins. If taken by the Bulgarians, the population will be Slovenian. "If we do that, we will all turn them into Greeks."

A fundamental feature of Greek politics for the creation of Great Greece is the special role of religion in the realization of this policy. The Greek position that identifies the ethnic principle with the religious one is well known. Such an argument has been used and continues to be used.

Spoken language is not taken into account at all for the determination of nationality but only the spiritual and subjective factor that serves as the basis and reasoning on ethnicity.

In 1897, with the support of Russian diplomacy, Serbia gained the right to have its own church in Macedonia, and later Serbian schools. From this period, for Macedonians has begun a tripartite struggle, in the context of the Turkish occupation of the time. The Turks have managed to take advantage of this divisive battle based on the "Divite Et Impera" maxim.

"Macedonia" represents a skillful attempt to hide two problematic regions that are considered unsuitable for contemporary Greeks: first, the identity of the ancient Macedonians, and second, the relative (re) Hellenization of the bigger part of Aegean Greece. The Macedonian national narrative shakes the unique Greek national narrative, emphasizing the gap between ancient and modern Greece. The Macedonian side does not emphasize that the ancient Macedonians represent the ancestors of the contemporary Macedonians, but at the same time, it supports the thesis that the ancient Macedonians are not identical with the Hellenes. The latest thesis, in fact, has been an impetus for harsh reactions on the part of ancient Greece who in their national narratives nurture the myth of a 300-year-long uninterrupted cultural continuity and have absorbed this attitude into the content of modern Greek identity. Such a myth is one of the elements of national pride where Greece is dogmatically labeled as a "country of civilization".

Regarding the second issue, anthropologist Anastasia Karakasidou notes that "the efforts of Greek intellectuals and politicians to establish a tradition of Greek heritage in Macedonia enabled a long-term campaign of denigration and denial of the existence of an ethnic Slavo-Macedonian minority in North Greece." Worse than this, keeping alive the myth of its population being the innocent victims of Turks, Bulgarians and "skopjans", the Greeks find it very difficult to accept the idea of the North Greek regions of Macedonia and Thrace not being liberated by the Greek army in the years 1912-1913 but, on the contrary, have been acquired against the will of the population, where most of them have been mistreated, tortured or expelled. At the beginning of the twentieth century, Macedonia was a province of the Ottoman Empire in which lived mainly Macedonians but also other populations such as Albanians, Turks, Roms, Vlachs and others. Until the Balkan wars, Macedonia was a compact and coherent geographical, economic and historical whole, but later, Macedonia was divided. Neighboring countries like Greece, Serbia and Bulgaria have turned to the past, wanting to restore the old fame. Powerful European countries such as Russia, Austria, Britain or France, working for their own interests, have often taken a stand against Macedonia. With this, Macedonia has often been robbed by the Turks, turning into an easy bite for other Balkan states. Before the start of the wars, Macedonia was under pressure from Greece, Bulgaria and Serbia, which were preparing for a territorial expansion. All declared that they were invading places inhabited by their population, which, according to Macedonian nationalists, were invented by Greeks, Bulgarians and Serbs in places where they had never existed before. By building churches and schools and by appointed priests and teachers, each state has led a special propaganda in Macedonia in order to form the national consciousness of the Orthodox Macedonians in their interest.

Macedonians participated enthusiastically in the Balkan wars, hoping that the war against the Turks could secure the independence they wanted at all costs since the Ilinden Uprising in 1903. It is important to note that "their brothers by religion" from neighboring countries did not provide direct assistance to the Macedonian revolutionaries. An independent Macedonia was not on their daily agenda. Prior to 1912, Turkey had signed a ceasefire agreement with all Balkan allies except Greece, but a peace agreement was eventually signed between the conflicting parties in May 1913. The Serbs had previously occupied North Macedonia with Skopje as its center and with Bitola. The Bulgarians took Constantinople and Thrace, while the Greeks took Thessaloniki and Preveza, and in 1913 they took Ioannina, completing their control of Epirus. A dispute has arisen between Bulgaria and its allies over Macedonia, and another war has broken out. Bulgaria has tried to take over the Serbian and Greek parts of Macedonia. The Serbs and the Greeks united to fight against Bulgaria, and won the war they had started. The peace treaty in Bucharest on August 10, 1913 divided Macedonia between Greece, Serbia and Bulgaria. That the Greek presence in Macedonia was considered an occupation is confirmed by the Decree on Occupation by Greek King Georgios the I-st in 1912. The Decree does not mention territories which the Greek army liberated or took again from the Turks, which would mean that Greece has considered that territory as Greek, but clearly speaks of Macedonian territories occupied by the Greek army.

A report by the "Carnegie" Foundation for International Peace on the Balkan wars, launched after Bulgarian accusations against the Greek king, states that 161 Macedonian villages and more than 16,000 houses were burned in the Macedonian part of the Aegean.

The first meeting of ASNOM, held on August 2, 1944, in the monastery of St. Prohor Pciniski, sanctioned the previous process of building the Macedonian state and established the founding acts for the construction of the new state. On May 2, 1945, the Second World War ended and a Conference was held in Rotterdam to confirm the territorial changes, while no one discussed the Macedonian issue, so the decisions of the Versailles Agreement in 1919 remained in force. As the Macedonian issue has not been opened for discussion, the efforts of Aegean Macedonia to gain the right to self-determination are expressed through letters sent to the Central Committee of the Greek Anti-Fascist Throne (EAM) and to the Central Headquarters of the Army have been useless. National Liberation Front (ELAS) had an unacceptable attitude towards the Macedonian people of Aegean Macedonia.

Macedonia, with Skopje as its capital within Yugoslavia, was established as a separate state administration so that all local units formed within the administration in Skopje were named "Macedonian". In this way, the "Macedonian government", "Macedonian Parliament" and others were formed, in order to include the notion of "Macedonian", with a new political and administrative meaning. Efforts were also made to create a separate language that the Yugoslav constitution recognized as the state language. In fact, the "Macedonian language" according to the Greek attitudes of the time, is a local dialect of the Bulgarian language where an attempt has been made to purify it of most of the Bulgarian words and to present it as a separate language. According to such views, no matter what language the Yugoslav Macedonians spoke, they gradually had to adopt the artificially created Macedonian language.

Also, according to Greek views, the independent Macedonian Church was founded despite the fact that such a religious presence was considered undesirable for a communist regime. However, a church had to be established that would serve Macedonia's aspirations, given the fact that the population in the region was very religious and the church was closely associated with tradition. For this reason, the Macedonian Autocephalous Church was founded in 1968 with the intervention of the party and based in Skopje, although the Serbian Patriarchate reacted to its secession. Although the Serbian Church reacted to such an action, their reaction was ignored by neither the patriarchal nor the political leadership.

Another attitude that has influenced the Greek-Macedonian dispute is the political goal of "Macedonia of Skopje" which, according to the Greeks, has made constant efforts to make the local population understand that it belongs to a Macedonian nationality. Efforts were also made to create Macedonian history, and in order to support the existence of this newly created nationality, it called on scientists, university professors, and others to build a Macedonian history based on reconstructions and falsifications.

Precisely the establishment of the Republic of Macedonia as an independent state in 1991 and the demand for international recognition under its constitutional name, provoked harsh reactions, considering it a threat to the dual concept mentioned by the Greek state. The use of the term "Macedonia" by the Greek government in the official name of the neighboring state in its north, has been interpreted as the appropriation of symbols, traditions, myths, and the whole territory that is historically associated with this name. In this way, the Republic of Macedonia has gained the status of an aggressive claimant against the Greek-Macedonian heritage, which in the perception of contemporary Greeks, essentially hinders the historical continuity and territorial integrity of the Greek people. Such a development of the situation has significantly influenced the growth of Greek nationalism and the redefinition of the national identity of the Hellenic Republic, which made Alexander the Great a fundamental basis of Greeks, while the Macedonian part of the Greek heritage became more and more important for national identity. The national homogeneity of the Greek state was caused simultaneously as a result of the creation of the independent Macedonian state, with the beginning of the activism of the unrecognized Macedonian minorities in the early 90s of the last centuries, as well as the insistence on recognition of a separate ethnoculture by the Greek state and fundamental human freedoms.

In this way, entering into the debate with neighboring Greece over the historical continuity and cultural heritage of ancient Macedonia, Greek nationalism grew more and more. Following the Declaration of Independence of the Republic of Macedonia and the immediate opposition of its state name by the Greece Republic, the two countries have intensified their global cultural struggle over famous symbols, traditions and ancestors.

Although current scientific knowledge of history, archeology and linguistics has not been able to give a completely clear answer to the relations of the ancient Macedonians with the surrounding populations and more specifically their position in front of the ancient Hellenes both ethnically and in spoken language, the identity of Ancient Macedonians today continues to be used as a subject of tensions between the Republic of Macedonia and Greece. The historian Eugene N. Borza points out that the spoken language of the ancient Macedonians and the Hellenes was so different that in the communication between these two languages translation was also necessary.

The ethnicity of today's Macedonians (we often encounter the term Slavo-Macedonians) and more precisely their identity, has already become the subject of harsh debates between Skopje and Athens. The term Slavo-Macedonian in itself represents a contradiction among Macedonians. While in the Republic of Macedonia it can be considered an offensive name, in Greece itself it is proudly used by members of the Slavic community in the prefectures of Greek Macedonia, because it makes them feel like a special people from ethnic Greeks living in areas from Florina to Kavala, who also call themselves Macedonians, but in terms of provincial affiliation.

Thus arose the "Macedonian issue" evolving and taking a different direction, with which, the change of name and the UN mediation to overcome the dispute were the most vocal and most visible segment of the same. In fact, in the following period, it became more than clear that the contradictory and unclear attitudes in terms of culture, history, and Greek identity but also Macedonian identity is what will determine the direction of the name dispute in the coming years.

3. The 1995 Interim Agreement as the Precedent of the "Prespa Agreement"

Since Macedonia's emergence as an international entity, Skopje and Athens have conducted a series of internationally mediated negotiations. After tense self-determination of the Republic of Macedonia and secession from the former Yugoslav Federation in 1991, the neighboring state in the south of Macedonia-Greece intensified its campaign for the appropriation of the ancient Macedonian past. For more reasons it will be concluded that this dispute is more a cultural, civilizing, and political phenomenon than a dispute of a legal nature.

To be de jure and de facto an independent and sovereign state, Macedonia had to join the only universal organization, the UN, to be recognized internationally and to be part of the international scene.

The Hellenic Republic, citing a United Nations Resolution aimed at "maintaining international peace and security and avoiding the creation of crisis regions in the world" was successful, because through diplomatic relations, presented the negative attitudes towards Macedonia as a potential threat to peace and tranquility in the region.

In April 1992, the Parliament of the Republic of Macedonia decided to submit an application for membership of the Republic of Macedonia in the United Nations. The then-president Kiro Gligorov was publicly criticized by the then-opposition for being late in applying for membership.

Greece, with its position in the European community, in the same year, more precisely on June 27, 1992, manages to react with the so-called Lisbon Declaration which states that the EU will accept our country but, ... with a name in which the word "Macedonia" will not be mentioned. On April 8, 1993, by a decision of the Security Council within the UN, the Macedonian state was admitted as a member of the Organization but with the reference "The former Yugoslav Republic of Macedonia" - the former Yugoslav Republic of Macedonia. The rationale for the reference was to use it only for the needs of the organization as a temporary designation.

This is in fact a reason to advance the bilateral dispute to the level of a procedural obstacle to membership in an international organization, although from a legal point of view, Macedonia has met all the legal criteria for membership certified in the Badinter Committee Report established by the European Union and in various reports of UN missions in Macedonia.

In the formal-legal aspect, it is considered that a procedural violation has been committed by the organization itself, ie Article 4 of the United Nations Charter because the name is not considered a condition for the existence of a state but the name is considered an internal matter. On the other hand, the attempt

to resolve the name dispute within the European Union, which means, at the regional level, an act previously doomed to failure because, in such an organization, one of the parties involved in the dispute (Greece) possesses a powerful weapon in his own hands — the right of veto.

On February 16, 1994, Greece, at the head of the EU, imposed an embargo on the Republic of Macedonia, and in support of this measure, Greece's reasoning was the fact that the neighboring country in its north refuses to change its name, flag and Constitution. The economic blockade against the Republic of Macedonia had a negative effect on the Macedonian economy, in connection with the UN embargo on Serbia. By blocking the exit of the Republic of Macedonia to Thessaloniki, the Greek blockade drastically reduced Macedonia's export benefits and jeopardized the import of food, oil, and other vital products. Greek Prime Minister Papandreou was partly right when he stated that Skopje's existence depends on the port of Thessaloniki and not on its number of ambassadors.

In the summer of 1994, during the campaign for international recognition of the Republic of Macedonia, a number of different names were proposed. The Greek government stubbornly rejected any name containing the word "Macedonia" in any form. The Greek government was trying to completely detach all symbolic ties it had with the Republic of Macedonia and its population. Names proposed by the Greek government were for example Central Balkan Republic, Southern Slavia, Southern Serbia identifying Macedonia with larger geographical and cultural groups such as the Balkans, Slovenes, or Serbs. Greek practice has shown that they often referred to Macedonia with the name of its capital, Skopje, and names such as "The Republic of Skopje" or "Macedonia of Skopje" were also options.

"FYROM" as an accepted provisional name was not the solution to the problem between the two governments because this abbreviation denies the existence of current Macedonia, in time and space. According to the provisional reference, the Republic of Macedonia does not have independence at present and is only a former republic. This reference also connects the Republic of Macedonia with the former Yugoslavia as a multinational state in the past, of which Macedonia was a part, but a country that no longer exists.

There was also a proposal from the Greek side for a "dual name" according to which Greece could use any name for the Republic of Macedonia and the international community could use the constitutional name.

On August 13, 1995, under the supervision of the UN Secretary-General in New York, an "Interim Agreement" was signed between Greece and Macedonia by which both parties (First Party-Greece and Second Party-Macedonia) Agreed to... continue negotiations under the auspices of the UN Secretary-General under Security Council Resolution 845 of 1993 with a view to reaching an agreement on the name set out in this Resolution as well as in Resolution 817 of the Security Council (1993). This so-called Interim Agreement was signed by the then Minister of Foreign Affairs of the Republic of Macedonia, Mr. Stevo Crvenkovski, and Mr. Karolos Papoulias, Minister of Foreign Affairs of the Hellenic Republic.

The purpose of the agreement was to normalize relations between the two neighboring countries. The agreement, which was ratified by the Macedonian Parliament on October 9, 1995, was challenged before the Constitutional Court of the Republic of Macedonia by the then Macedonian opposition, VMRO-DPMNE, led by its leader, Ljupco Georgievski. Skopje continued to work with teams of experts on the implementation of the Agreement. Following difficult negotiations between the position and the Macedonian opposition, a Memorandum of practical implementation of the Interim Agreement was signed in Skopje, regulating issues related to the movement of people and goods through the Greek-Macedonian border. On October 15, 1995, the Greek embargo against the Republic of Macedonia retreated. The Greek-Macedonian border was eventually open for the movement of goods and people. Other documents were signed in Athens, such as Memorandum on the opening of contact offices between Skopje and Athens, Protocol on the mutual regime of visas and taxes, Protocol on transport and communications, Protocol on the practical implementation of custom affairs, Protocol on the Green Card international and vehicle insurance.

The Interim Agreement consists of 23 articles divided into 6 parts, ie goals that established a political framework that would lead to a solution regarding the name dispute:

- A. Measures to build trust and friendly relations;
- B. Human rights and cultural rights;

- C. Regional, International and Multilateral Institutions;
- D. In relation to international agreements;
- E. Economic, commercial, legal relations related to the protection of the human environment;
- F. Final Provisions.

The first party, Greece was represented by the Minister of Foreign Affairs, Karolos Papoulias, while the second party, Macedonia (FYROM), was represented by the then Minister of Foreign Affairs of Macedonia, Stevo Crvenkovski, who, based on the principle of the inviolability of state borders and the territorial integrity of the state, set out in the Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, signed in Helsinki, based on the principles of the Charter of the United Nations, the principles of democracy and fundamental rights and freedoms and given the common interest of the parties in maintaining international security and peace, economic cooperation and reaching a long-term agreement, without interfering in each other's internal affairs, agreed on some key issues in the interest of both parties, and that:

Both parties stated that they would have no territorial claims and that the existing boundaries between the signatories were recognized as permanent and indisputable;

- The Parties have ensured that they will refrain from the use of violence or the threat of violence in resolving their differences, thus respecting the principles of the United Nations Charter;
- The two signatories agreed to continue their talks, under the auspices of the Secretary-General of the United Nations, with a view to concluding a final agreement on the name dispute.
- FYROM agreed to remove all symbols from its flag (i.e. the Vergina Star, the White Tower in Thessaloniki) and to declare that it would not interfere in Greek internal affairs.
- Greece agreed not to obstruct second-party Euro-Atlantic integration.

Macedonia fulfilled its obligation to change the state flag and the new flag, on October 22, 1995, was solemnly hoisted at the United Nations Headquarters in New York. The official text of the Interim Agreement on the Normalization of Greek-Macedonian Relations was published in the daily press to be transparent to the public.

The Interim Agreement was working towards stabilizing relations and normalizing them, but the name issue continued to be discussed in New York. In Article 5 of the Interim Agreement this issue is resolved as follows:

1. The Parties agree to continue negotiations under the supervision of the Secretary-General of the United Nations pursuant to Security Council Resolution 845 (1993);
2. Recognizing the differences that exist between the parties regarding the name of the Second Party, each party shall enjoy its rights in accordance with the responsibilities undertaken in connection with this Interim Agreement. The Parties shall cooperate in order to enable the realization of mutual relations even beyond their positions regarding the name of the Second Party. In this context, the Parties shall take practical measures, including the issue of documents, with a view to the normal conduct of trade between them in a manner consistent with their respective positions relating to the name of the Second Party. The Parties shall take practical measures regarding differences relating to the name of the Second Party so as not to prevent or interfere with the normal course of trade between the Second Party and the Third Party.

4. Conclusions

An interpretation of the articles of the agreement illustrates a number of Greek side concerns related to security and pressure on Macedonia for constitutional changes. Article 1 of the Interim Agreement was aimed primarily at verifying the existing territorial status and content of Slavo-Macedonian irredentism, as Greece had never sought aspirations for enlargement to the north, which is a region of limited strategic importance to the Greek state.

This agreement adequately addressed the main concerns and objections of the Greek side, such as some of the provisions of the Macedonian Constitution, the symbols of the flag of the Republic of Macedonia in the period 1991-1995, the guarantees of territorial integrity, and the prohibition of any kind of propaganda, protection of Greek cultural heritage and others. The mentioned issues have directed the focus of further negotiations between the two states in the central part of the dispute, respectively towards the name of

the state and its use. It is noted that, in the period 1996-2002, the Greek negotiators did not give as much importance to the cultural aspects of the disagreement as had been presented in 1991-1995.

The thesis on the Macedonian issue can also be analyzed based on a brief summary of the positions of Greek statesmen, politicians, and diplomats on the substance of the dispute over the constitutional name of the Republic of Macedonia.

References

- 1) Љ. Д. Фрчковски, В. Тупурковски и В.Ортаковски, "Меѓународно јавно право", 1995
- 2) United Nations Resolution; article 1.
- 3) Л. Штепан, "Македонски јазол"; Скопје, 1982
- 4) Лоринг М. Денфорт, "Македонскиот конфликт", 2008
- 5) The other Balkans Wars (The Carnegie Endowment for International Peace; reprinted by the Brookings Institute, Washington, 1994).
- 6) Поповска, Билјана, "Државно-правна историја на Македонија"; Правен Факултет "Јустинијан Први", 2010
- 7) A.Buda, "Shkrime Historike", Vellimi II, Tiranë, 1986, pg.30
- 8) Puto, Arben, "Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare të periudhës të imperializmit", Vëllimi II, Tiranë, 1987,
- 9) Chicago University Press. Today Dr. Karakasidou is a Professor at Wellesley College in the USA, and her book "Fields of Wheat, Hills of Blood", 1997, is one of the most widely circulated among students of anthropology and Balkan history. <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/><https://ec.europa.eu/eurostat/news/themes-in-the-spotlight/western-balkans-2019>
- 10) Schevill, Ferdinand "Ballkani, historia dhe qytetërimi", Tiranë, 2002.
- 11) Christer Jönsson and Martin Hall, "Essence of Diplomacy", First published in 2005 by PALGRAVE MACMILLAN Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and 175 Fifth Avenue, New York, N.Y.10010,
- 12) Rodanthi Tzanelli, "Nation-Building and Identity in Europe: The Dialogics of Reciprocity", University of Leeds, UK, 2008
- 13) Christer Jönsson and Martin Hall, "Essence of Diplomacy", First published in 2005 by PALGRAVE MACMILLAN Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and 175 Fifth Avenue, New York, N.Y.10010,
- 14) Rodanthi Tzanelli, "Nation-Building and Identity in Europe: The Dialogics of Reciprocity", University of Leeds, UK, 2008,
- 15) Далибор Јовановски, "Грција – патот до независноста", Годишен зборник, Скопје, 2004, Interim Agreement, 1995,
- 16) Dimitris Livanios, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453–1913)", The Historical Review. Vol 3, 2006.
- 17) John S. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, "Greece; The modern sequel from 1831 to the present", London, 2002.
- 18) Harilaos Trikoupi, "History of the Greek People", vol. 14 (Athens Publishing);
- 19) John Shea, "Macedonia and Greece – The Struggle to Define a New Balkan Nation";

Intersecting Crises: The Role of Environmental Pressures in Shaping Migration and Security in the Balkans

Ph.D. Arjan Lame

Center of Scientific Research, Projects and Innovation
University College of Business, Albania
E-mail: alame@kub.edu.al

Abstract

The Balkan region stands at the intersection of multiple crises, where environmental pressures increasingly influence patterns of human mobility and reshape the security landscape. This paper examines the migration - environment - nexus in the Western Balkans, analyzing how climate change, deforestation, biodiversity loss, agricultural decline, and urban pollution act as drivers of both internal and cross-border migration. The study highlights the vulnerability of rural communities facing declining agricultural productivity and the growing urban populations exposed to pollution and infrastructural stress. It also explores the security implications of environmentally induced migration, including resource competition, social instability, and the risk of conflict over shared natural assets such as water and arable land. Drawing on recent empirical studies and policy analyses, the paper argues that effective responses require integrated regional strategies that enhance resilience, promote sustainable resource management, and address the root causes of environmental degradation and forced mobility. The findings underscore the necessity of viewing migration not only as a consequence of environmental stress, but also as a critical variable in shaping future security and development in the Balkans.

Key Words: *Migration – Environment Nexus, Environmental Security, Human Mobility, Urban Vulnerability, Resource Conflict.*

1. Introduction

Contextualizing the Balkan Crises and the Migration–Environment–Security Nexus

The Western Balkans, a region encompassing Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, North Macedonia, and Serbia, has long been characterized by a combination of socio-political fragility, economic volatility, and unresolved historical grievances. The dissolution of the former Yugoslavia in the 1990s left behind a complex legacy of ethnic fragmentation, weak institutions, border disputes, and fragile peace processes. Although these countries have made progress toward Euro-Atlantic integration, they continue to grapple with high youth unemployment, governance deficits, depopulation, and uneven development trajectories.

Amid these structural challenges, the region now faces an intensifying set of environmental threats. Climate change is accelerating hydrological imbalances, increasing the frequency and intensity of extreme weather events—such as floods, droughts, and wildfires - and degrading ecosystems and agricultural productivity. The World Bank reports that Western Balkan countries are highly vulnerable to climate-induced shocks, with projected GDP losses of up to 15% in high-impact scenarios by 2050 if adaptation is not prioritized. Rural areas - especially in Albania, North Macedonia, and Serbia - are witnessing severe soil erosion, water scarcity, and reduced crop yields, while urban centers like Skopje, Tirana, and Belgrade suffer from chronic air pollution, poor waste management, and overstretched infrastructure.

These environmental dynamics are closely linked to patterns of migration. Across the region, environmental degradation acts as a “threat multiplier,” exacerbating existing socio-economic vulnerabilities and triggering both internal displacement and cross-border emigration. For example, prolonged droughts and floods have led to increased rural-to-urban migration, particularly among young men and women seeking economic opportunities in larger cities or abroad. Simultaneously, the Western Balkans serve as a transit corridor for irregular migration from Asia and Africa toward the European Union-placing additional pressure on under-resourced state institutions.

This convergence of climate stress, population movement, and institutional fragility constitutes what is increasingly referred to as the migration-environment-security nexus. The term describes how environmental pressures can drive human mobility, and how such mobility, in turn, can reshape security landscapes-especially when state capacity to manage the consequences is limited or contested. In the Balkans, this nexus is becoming visible in multiple forms: competition over land and water resources, urban overcrowding, increased demand for public services, and rising public dissatisfaction with governance responses. These dynamics can spark intergroup tensions, weaken democratic legitimacy, and in extreme cases, escalate into localized conflict or cross-border instability.

This convergence of climate stress, population movement, and institutional fragility constitutes what is increasingly referred to as the migration - environment - security nexus. The term describes how environmental pressures can drive human mobility, and how such mobility, in turn, can reshape security landscapes - especially when state capacity to manage the consequences is limited or contested. In the Balkans, this nexus is becoming visible in multiple forms: competition over land and water resources, urban overcrowding, increased demand for public services, and rising public dissatisfaction with governance responses. These dynamics can spark intergroup tensions, weaken democratic legitimacy, and in extreme cases, escalate into localized conflict or cross-border instability.

2. Thematic and Analytical Framing

Identify and classify the main environmental pressures currently affecting the Western Balkan region
This objective aims to provide a comprehensive mapping of the key environmental challenges shaping the region’s socio-ecological landscape. This includes:

- Climate change manifestations, such as rising temperatures, irregular precipitation patterns, and extreme weather events (floods, droughts, wildfires).
- Biodiversity loss and deforestation, especially in mountain and riverine ecosystems.
- Land degradation and soil erosion in agricultural zones, particularly in Albania, North Macedonia, and Serbia.
- Urban environmental stressors, such as poor air quality, water pollution, and waste management failures in cities like Tirana, Skopje, and Belgrade.

This classification forms the empirical basis for linking environmental stress to migration patterns and governance risks.

Examine how these environmental factors act as direct or indirect drivers of both internal and cross-border migration

This objective explores how deteriorating environmental conditions affect people's decisions to move, focusing on:

- Internal migration, especially rural depopulation and displacement toward major cities due to unproductive agriculture or disaster events.
- Cross-border migration, including Albania's persistent emigration toward Italy, Germany, and the UK, often fueled by livelihood insecurity.
- Transit migration, where Albania and other Balkan states serve as passage zones for migrants from Asia and Africa toward the EU.

This objective treats environmental factors as both push factors and contextual enablers of broader migratory pressures.

Analyze the security implications of environmentally induced migration

Environmental displacement and mobility often strain the receiving environments, institutions, and social fabrics. This objective investigates:

- Urban fragility, stemming from rapid demographic influxes and inadequate service provision.
- Resource conflict potential, particularly around access to water, arable land, and public infrastructure.
- Erosion of trust in public institutions, as governments struggle to respond to simultaneous climate, development, and migration crises.
- Risk of political instability, particularly in ethnically sensitive or economically marginalized areas.

This links environmental security theory to real-world vulnerabilities in the Balkan context.

3. Theoretical Framework and Methodology

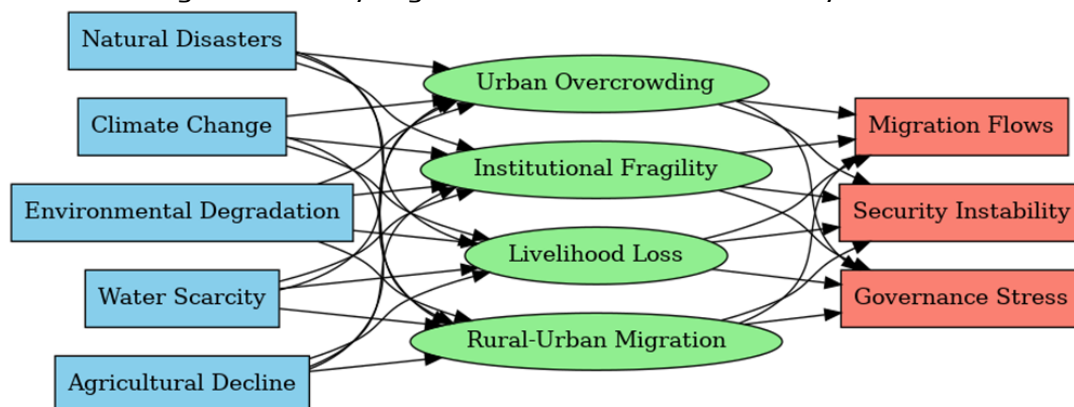
This paper draws on an interdisciplinary framework that integrates concepts from environmental security, climate - induced migration, and urban vulnerability to analyze the intersecting crises affecting the Western Balkans. These concepts offer a multi-scalar lens to understand how environmental degradation translates into socio-political instability through the channel of human mobility.

Environmental security refers to the notion that ecological degradation, resource scarcity, and environmental disasters can become significant threats to political stability and social order. It expands traditional security studies beyond state-centric or military concerns by emphasizing how environmental stress can destabilize governance, exacerbate inequality, and trigger both violent and non-violent conflict . In the Western Balkans, environmental security is particularly relevant due to the region's dependence on natural resources, high exposure to climate risks, and limited institutional resilience.

Climate migration refers to the movement of individuals or communities influenced - directly or indirectly - by environmental and climate-related changes such as droughts, floods, desertification, or sea-level rise. While such migration may be voluntary, it often occurs in contexts where livelihoods collapse or survival is threatened. In the Balkans, this migration is typically rural-to-urban, but also includes cross-border migration prompted by degraded agricultural capacity or disaster displacement. The concept challenges binary views of migration as either economic or political by highlighting multi-causal, overlapping stressors.

Urban vulnerability is defined as the susceptibility of urban populations and infrastructures to environmental hazards, socio-economic inequality, and governance failure. Rapid and unplanned urbanization - common across cities like Tirana, Skopje, and Sarajevo - has led to housing shortages, inadequate sanitation, pollution, and infrastructural overload. These vulnerabilities are amplified by internal migration flows, especially when municipalities lack the capacity to provide services or enforce environmental protections. Understanding urban vulnerability is crucial to analyzing the downstream impacts of environmental pressures on social cohesion and stability.

Figure 1. Sankey Migration – Environment – Security - Nexus

4. Methodology

The study adopts a qualitative, policy-oriented approach, combining empirical data, secondary literature, and visual analytical tools to examine the migration - environment - security nexus in the Western Balkans. The analysis is based on:

- International datasets and reports: World Bank Climate and Development Reports (2022), UNEP (2021), UNDP (2020), and IOM (2022).
- Policy documents: EU Enlargement Progress Reports, the Green Agenda for the Western Balkans, and national environmental strategies.
- Scholarly literature: peer-reviewed articles on climate security, environmental migration, and Balkan governance.
- Case studies: drawn from Albania, North Macedonia, Serbia, and Bosnia and Herzegovina, focusing on environmental stressors and displacement trends.

A central feature of this study is the use of a Sankey-style flow diagram that visually maps the causal relationships between environmental drivers, intermediary socio-institutional pathways (e.g., livelihood loss, institutional fragility), and dependent outcomes (e.g., migration flows, governance stress, conflict). This model helps synthesize diverse data streams and illustrate feedback loops across environmental and social systems.

Additionally, a case study matrix and a variable – impact heat map are used to demonstrate country-level variations and perceived strength of influence between factors. These visual tools enhance analytical clarity and support comparative discussion across national contexts.

5. Environmental Pressures in the Balkans

Environmental degradation in the Western Balkans is increasingly recognized as a systemic threat to the region's socio-economic development, ecological stability, and human security. This section outlines the

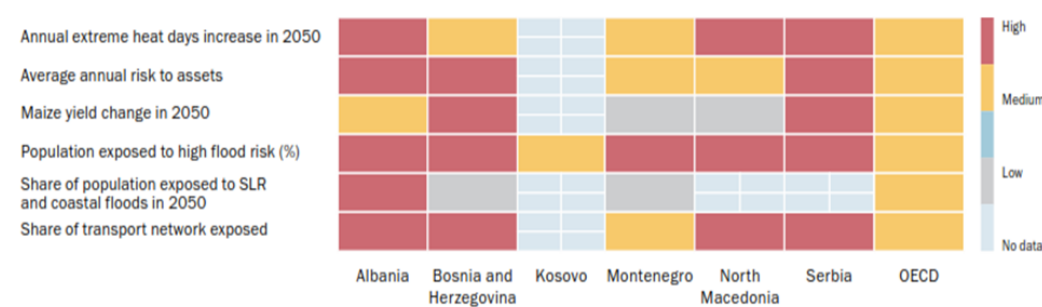
most pressing environmental challenges - ranging from climate impacts on agriculture to urban pollution - through a regional lens, supported by country-level observations.

5.1. Climate Change and Agricultural Decline

Climate change has become one of the most pervasive stressors on rural economies in the Balkans. Increasing average temperatures, irregular precipitation patterns, and intensifying droughts have severely affected agricultural productivity in countries like Albania, North Macedonia, and Serbia. According to the World Bank, Western Balkan nations face a 10–15% potential reduction in agricultural output by 2050 without climate adaptation measures.

These changes are especially destructive in rural mountainous areas, where small-scale farming remains a major livelihood. Crop failures, livestock disease, and declining soil fertility are pushing farmers toward either subsistence models or migration. Seasonal labor migration, often informal and unregulated, has increased significantly in these zones. This environmentally driven rural outmigration contributes to demographic decline and economic stagnation in remote areas, undermining long-term rural development goals.

Figure 2. Climate change and vulnerability in Balkan Countries compared to EU and OECD Countries.

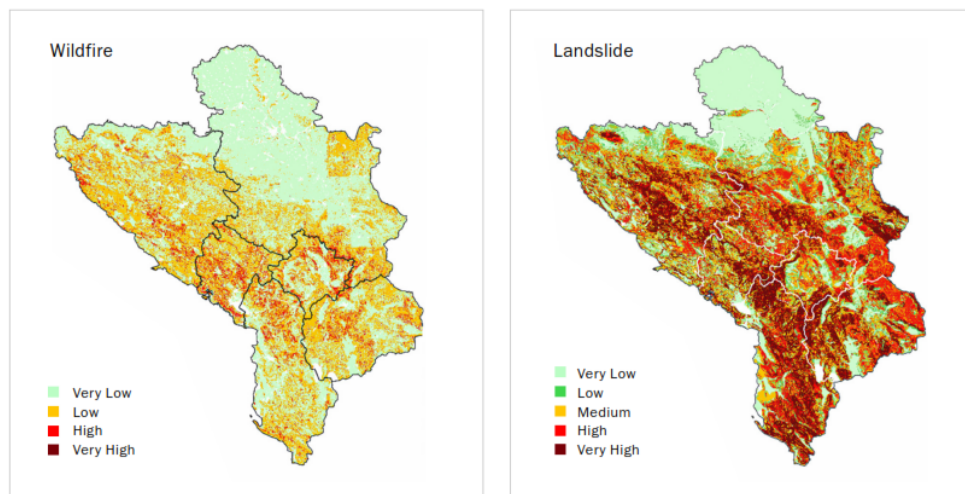
Source: World Bank Climate Change Group.

5.2. Deforestation and Biodiversity Loss

The Western Balkans host some of Europe’s most diverse ecosystems, particularly along the Dinaric Alps, Vjosa River Basin, and Sharr Mountains. However, rapid deforestation - often illegal or unregulated - is placing severe pressure on biodiversity and contributing to land degradation, increased flood risks, and habitat fragmentation. In Albania and Kosovo, deforestation is driven by a combination of timber extraction, hydropower expansion, and agricultural encroachment.

Biodiversity loss threatens not only ecological balance but also rural economies dependent on forest-based resources and eco-tourism. Protected areas exist, but enforcement is often weak, and cross-border cooperation on conservation remains underdeveloped. This loss of biodiversity not only has environmental implications but also socio-political consequences, as competition for remaining resources can escalate into conflict at the local level.

Figure 3. High Wildfire and Landslide Risks In Cross-Border regions, Mountains Regions

Source: World Bank Analysis (CIMA data) and European Land Susceptibility (ELSUSV2)

5.3. Water Scarcity and Shared Resources

Water stress is a growing concern in the region, particularly as river systems such as the Drin, Vjosa, Morava, and Sava basins face pressure from hydropower projects, industrial use, and agricultural demand. Transboundary water bodies are frequently contested, and cooperation between riparian states remains fragile and under-institutionalized³.

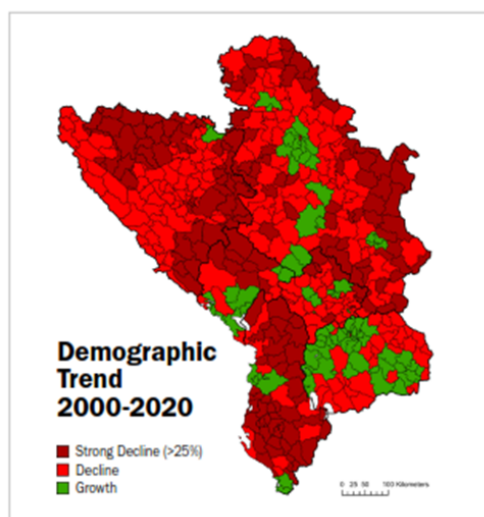
North Macedonia and Kosovo, for instance, face acute water shortages in the summer months, while Serbia and Bosnia and Herzegovina deal with periodic flooding that damages infrastructure and displaces populations. In both cases, poorly maintained water infrastructure and lack of integrated river basin management compound the problem. The shared nature of water resources in the Balkans makes this issue not just ecological, but geopolitical - posing risks for regional diplomacy and environmental peacebuilding.

5.4. Urban Pollution and Infrastructural Stress

Rapid and poorly planned urbanization has transformed many Balkan cities into environmental hotspots. High levels of air pollution, inadequate waste management, and failing public infrastructure are particularly evident in Skopje, Sarajevo, Belgrade, and Tirana.

Air quality often exceeds EU-accepted limits for particulate matter, contributing to rising respiratory diseases, especially among children and the elderly. Wastewater treatment and solid waste disposal remain inconsistent or absent in many municipalities. Moreover, urban sprawl - fueled by internal migration from rural areas - has led to informal settlements, construction without permits, and unregulated expansion into flood-prone areas. These pressures not only degrade the urban environment but also undermine social stability, increasing the risk of discontent and eroding trust in local governance.

Figure 4. Demographic Trend

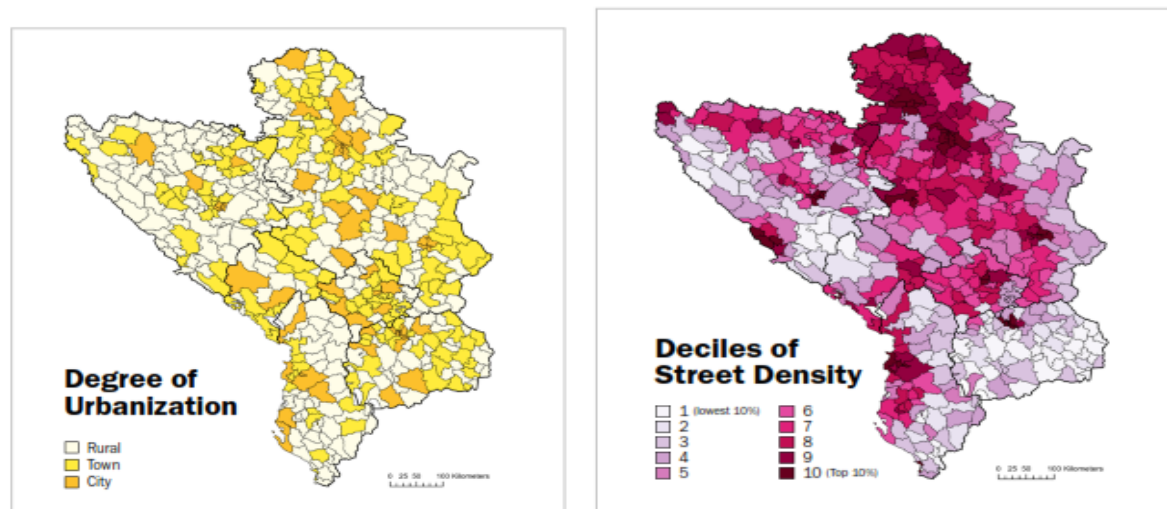

Source: World Bank Analysis (CIMA data) and European Land Susceptibility (ELSUSV2)

5.5. Internal Migration Trends

Internal migration in the Western Balkans is primarily characterized by a persistent and growing rural-to-urban movement, driven by structural economic inequalities, inadequate rural services, and increasingly by environmental stressors. These movements are reshaping the demographic and socio-political landscapes of both sending and receiving areas.

Figure 5. Degree of Urbanization and Street Density

Source: World Bank Analysis (CIMA data) and European Land Susceptibility (ELSUSV2)

In many parts of Albania, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia, rural communities face deepening hardship due to:

- Declining agricultural viability as a result of soil erosion, irregular rainfall, and increasing temperatures ;
- Diminished local employment opportunities, exacerbated by youth outmigration and aging populations;
- Inadequate infrastructure, including poor road access, unreliable electricity, limited internet connectivity, and weak public services;

- These structural deficiencies are amplified by environmental changes—particularly droughts and land degradation—that reduce the economic value of traditional livelihoods, leading many to abandon rural areas altogether;
- Urban centers such as Tirana, Skopje, Belgrade, and Sarajevo have become magnets for internal migrants seeking education, health services, and wage employment. However, the rapid pace of this influx has outstripped urban planning and service capacity;
- Informal settlements have proliferated in peri-urban areas, often built on flood-prone land or in ecologically sensitive zones;
- Basic services such as housing, waste disposal, water supply, and transportation are under growing pressure;
- Air and noise pollution levels have risen, alongside public dissatisfaction with municipal governance;
- In Tirana, for instance, the population has increased by over 30% since 2000, with much of that growth attributed to internal displacement from environmentally and economically vulnerable areas in northern and southeastern Albania .
- Internal migration is contributing to a dual demographic crisis:
- Rural depopulation undermines agricultural productivity, local traditions, and regional cohesion;
- Urban overconcentration fuels informal economies, precarious labor, and public unrest - particularly among unemployed youth;

These shifts have long-term implications for national planning, social protection systems, and political stability. Additionally, there is an emerging concern about the environmental footprint of expanding urban populations, especially when sustainability frameworks are lacking.

5.6. Cross-border Migration and Climate Displacement

While internal migration dominates the mobility landscape of the Western Balkans, cross-border migration - both toward the EU and within the region - has gained prominence, particularly under the growing influence of environmental stressors. Increasingly, climate-related pressures such as declining agricultural productivity, extreme weather events, and ecosystem degradation act as indirect drivers of international migration.

Many households in Albania, Kosovo, and Bosnia and Herzegovina rely on migration as a long-term adaptation strategy to both economic hardship and environmental decline. Though environmental conditions are not always explicitly cited as the primary cause, they compound vulnerabilities that push individuals to seek opportunities abroad:

- Crop failures, irrigation challenges, and soil degradation reduce rural incomes, driving younger populations to emigrate;
- Lack of climate resilience in agriculture and public infrastructure contributes to a feeling of abandonment in peripheral regions;
- Remittance dependency shapes household-level decisions to migrate despite increasing legal and financial barriers to entry in the EU.

Recent surveys by the IOM and Balkan Barometer (2022) suggest that a notable portion of those planning to migrate cite environmental degradation as a worsening factor in their quality of life .

The Western Balkans also serve as a transit corridor for migrants from the Middle East, Central Asia, and Sub-Saharan Africa. Albania, Serbia, and North Macedonia are key transit states along the so-called Western

Balkan Route into the European Union. Environmental factors in origin countries -including prolonged droughts, desertification, and climate-linked conflicts - are major drivers of displacement .

However, transit migration is increasingly entangled with border securitization and pushback practices, leading to humanitarian challenges. While local populations are generally not the direct targets of these restrictions, the governance response to these movements influences national debates on sovereignty, migration control, and EU integration.

The absence of legal recognition for climate-induced migrants at both national and international levels leaves a growing number of displaced persons in a legal grey zone.

Western Balkan countries lack formal mechanisms for identifying or protecting environmentally displaced persons, and this hinders both preparedness and accountability.

Despite references to environmental risks in policy documents, few countries in the region have translated these concerns into migration governance frameworks. This gap leaves climate-displaced populations - whether internal or cross-border - without targeted protection or reintegration programs.

5.7. Albania's Role in Regional Flows

Albania occupies a pivotal position in the migration dynamics of the Western Balkans, functioning both as a country of origin and a key transit point in regional mobility patterns. Its geographic location along the Adriatic coast and proximity to EU member states such as Greece and Italy places it at the intersection of cross-border flows influenced by socio-economic, political, and increasingly, environmental factors.

Albania has a long history of emigration, with large segments of its population moving to Western Europe in search of economic stability. However, climate variability - such as more frequent droughts, land degradation, and coastal erosion - has intensified pressures on rural and peri-urban communities, indirectly reinforcing these migration trends.

In recent years, the rural exodus has escalated, with entire villages depopulated due to the compounded effects of environmental decline and weak economic diversification.

As a transit country, Albania has also played an increasingly visible role in the Western Balkan migration route. The country saw a notable rise in irregular border crossings and asylum applications during and after the 2015 migration crisis.

While many transiting individuals originate from outside the region, the country's limited infrastructure and institutional preparedness have revealed its vulnerabilities in managing large-scale human flows.

In response, Albania has entered into bilateral and multilateral agreements with the European Union and neighboring countries to strengthen border security and enhance migration governance. However, these security-focused measures often lack environmental sensitivity and fail to integrate climate considerations into long-term policy planning.

Albania's unique position - as both a sender and a channel for migrants - underscores its strategic importance in regional discussions on mobility and resilience. With increasing environmental risks, the country faces the dual challenge of addressing domestic climate-induced migration while adapting its institutions to regional and global migration pressures.

6. Security Implications

The rapid urbanization in the Western Balkans, driven in part by environmentally induced rural migration, has led to mounting pressures on urban infrastructure, governance, and social cohesion. Cities like Tirana, Skopje, and Belgrade have experienced accelerated population growth without commensurate improvements in public services, urban planning, or environmental management.

One of the most pressing consequences of this unchecked growth is the emergence of urban fragility. Informal settlements have expanded along city peripheries, often in ecologically vulnerable areas prone to flooding, landslides, or air and water pollution. These settlements lack adequate housing, sanitation,

healthcare, and education facilities, creating conditions that exacerbate poverty, marginalization, and intergroup tensions.

As urban resources become increasingly strained, perceptions of inequality rise, especially among newly arrived migrants competing with longer-term urban residents for jobs, housing, and basic services. This competition can spark resentment, particularly in areas with high youth unemployment or weak institutional trust.

Civil unrest in response to water shortages, electricity outages, or evictions from informal housing has become more frequent, with local governments often struggling to maintain order while respecting human rights. Urban fragility also presents broader security implications. Localized tensions have the potential to escalate into wider instability, especially when exacerbated by ethnic, political, or economic grievances.

In the absence of coordinated planning and inclusive governance, environmentally driven urban migration may thus trigger long-term fragmentation in urban societies, eroding public trust and governance legitimacy.

To mitigate these risks, a multi-layered approach is needed - one that incorporates climate adaptation, participatory urban planning, and strengthened local institutions. Recognizing the intersection between environmental pressure, migration, and social stability is key to preventing fragile urban contexts from becoming sources of insecurity.

6.1. Conflict Risks Over Natural Resources

Environmental degradation in the Western Balkans is intensifying competition over vital natural resources, including water, fertile land, and forests. As climate change accelerates, the region faces increasingly severe droughts, declining river levels, and disrupted hydrological cycles, placing strain on both rural livelihoods and cross-border resource management.

Water scarcity is emerging as a key source of tension. Transboundary rivers such as the Drin, Vardar, and Morava are shared by multiple Balkan countries, yet institutional mechanisms for their joint governance remain weak.

Competing national interests—exacerbated by hydropower projects, irrigation demands, and pollution—risk turning water into a geopolitical fault line, especially in the absence of trust and cooperation frameworks. Access to fertile land is also a flashpoint, particularly in regions where land degradation, illegal logging, and urban sprawl intersect with economic precarity.

Smallholder farmers, pastoral communities, and displaced populations often compete over diminishing agricultural zones, leading to localized disputes that can escalate into broader social or ethnic conflicts.

The fragmentation of ecosystems has also contributed to resource competition. Unregulated tourism, extractive industries, and poorly planned infrastructure projects degrade shared natural assets and provoke contestation over land use, especially in areas designated as protected zones or community commons.

In Kosovo and northern Albania, disputes over communal forest use have at times escalated into violence. Without robust environmental governance and participatory land-use planning, these pressures may undermine social cohesion, especially in multi-ethnic and economically disadvantaged areas.

6.2. Institutional Vulnerabilities

Institutional capacity across the Western Balkans remains uneven and often inadequate to address the complex interlinkages between environmental degradation, migration, and security. Weak governance structures, limited inter-agency coordination, and under-resourced local administrations contribute to institutional fragility at a time when adaptive governance is increasingly vital.

A major challenge lies in the fragmentation of policy frameworks. Environmental, migration, and security policies are often developed in silos, with insufficient integration or strategic coherence. This disjointed approach hampers the ability of governments to respond holistically to the drivers and consequences of climate-induced migration.

For example, national adaptation plans rarely include provisions for human mobility, while migration strategies seldom incorporate climate risk assessments. Local governments—at the front lines of rural depopulation and urban overstretch—face considerable constraints in capacity and funding.

Municipalities struggle to deliver basic services, manage informal settlements, or develop sustainable land-use strategies, especially when donor support is temporary or fragmented. The reliance on short-term projects, rather than structural reforms, further undermines resilience.

Corruption and political instability also erode institutional legitimacy. In several countries, politicized management of natural resources and poor enforcement of environmental regulations have deepened public distrust. This weakens the social contract and reduces citizen engagement in climate adaptation or governance reforms.

Building institutional resilience requires a dual strategy: (1) strengthening horizontal and vertical policy coordination among environmental, migration, and security actors, and (2) investing in local capacity building, data systems, and participatory governance. International cooperation and EU integration processes can provide important leverage to incentivize reforms and align institutional responses with sustainability goals.

7. Conclusions

This study has provided a multidimensional exploration of how environmental pressures intersect with patterns of human mobility and security dynamics in the Western Balkans. The migration-environment-security nexus, as presented in this paper, is not a linear relationship but a complex, adaptive system influenced by ecological degradation, institutional capacity, socio-economic inequalities, and geopolitical tensions. By situating the Balkans within this broader theoretical and empirical framework, the paper contributes to a growing body of scholarship that emphasizes the need for holistic responses to overlapping crises.

Environmental stressors—ranging from climate change and water scarcity to deforestation, biodiversity collapse, and urban pollution—are not isolated incidents. Instead, they manifest through cascading effects that displace rural populations, strain urban infrastructure, and increase the likelihood of inter-group tensions and cross-border conflict. These pressures are further magnified in fragile contexts, where governance structures are fragmented and socio-political trust is low. The case of Albania illustrates these dynamics particularly well, as the country simultaneously experiences internal displacement, rural depopulation, and external transit flows.

This paper underscores that conventional migration management and environmental policy responses are insufficient unless they are integrated within broader resilience-building strategies. A shift is needed: from reactive, short-term interventions to proactive, systemic governance models that combine environmental sustainability, human rights, and conflict prevention. Strengthening institutional coherence - both vertically across levels of governance and horizontally across sectors - is fundamental to achieving this shift.

Moreover, addressing the migration-environment nexus in the Balkans requires rethinking the regional architecture of cooperation. Existing transboundary mechanisms for water management, land conservation, and disaster risk reduction remain underdeveloped or politically contested. EU accession processes and regional partnerships (e.g., Berlin Process) offer a platform for reform but must be reoriented to prioritize climate security and environmental justice. Without collective accountability, shared natural resources may become a source of rivalry rather than integration.

This work also encourages scholars and policymakers to see environmental migration as a potential driver of innovation. If adequately supported, migrants can become agents of adaptation - revitalizing degraded territories, rebuilding urban peripheries, and contributing to green economies. Recognizing and enabling this potential will require a profound paradigm shift: one that reframes migration as a strategic component of climate resilience, rather than as a threat to national security.

In conclusion, the challenges posed by climate change and migration in the Balkans are not insurmountable. They require a concerted, interdisciplinary, and future-oriented response that bridges science, policy, and

community needs. Only by embracing complexity and investing in long-term resilience can the region move from crisis management to sustainable development and stability.

BIBLIOGRAPHY

- 1) A Sankey flow diagram is a visualization tool that represents the flow of resources, energy, materials, or
- 2) information between different entities or processes.
- 3) Adger, W. N., et al. "Human security and climate change.
- 4) 39; Nature Climate Change, 4(5), 2014, pp. 327–335.
- 5) Adger, W. N., et al. (2014) "Human security and climate change. Nature Climate Change" 4(5), pp. 327–335;
- 6) UNECE (2020) – "Environmental Performance Review: Albania, Serbia, and North Macedonia", pp. 45–47.
- 7) Balkan Green Foundation. "Climate, Economy, and Migration in the Western Balkans", 2021
- 8) Balkan Green Foundation. "Climate, Economy, and Migration in the Western Balkans", 2021, pp. 22–25.
- 9) Balkan Insight. "Forest Conflicts and Illegal Logging in Albania and Kosovo", 2022, pp. 4–7.
- 10) Balkan Policy Research Group. "Climate Change and Human Mobility in Albania", 2022, pp. 9–11
- 11) Bertelsmann Stiftung (2022) - "BTI Transformation Index: Western Balkans Report", pp. 21–22.
- 12) European Commission (2023) - "EU Enlargement Package – Western Balkans Progress Reports", p. 14.
- 13) European Commission. "Enlargement Strategy and Progress Reports – Albania*", 2023, p. 18.
- 14) European Commission. "EU Enlargement Package - Western Balkans Progress Reports", 2023, pp. 18–20
- 15) European Commission. "EU–Albania Cooperation on Migration and Border Management", 2023, pp. 12–14.
- 16) European Environment Agency. "Institutional Responses to Climate Migration in Europe", 2021, pp. 26–30.
- 17) European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). "Migration and Fundamental Rights in the Western Balkans", 2022, pp. 30–33.
- 18) Global Water Partnership. "Transboundary Water Cooperation in the Western Balkans", 2022, pp. 8–11.
- 19) International Crisis Group. "Addressing Urban Fragility in the Balkans", 2021, pp. 14–17.
- 20) IOM. "Balkan Migration Barometer Report", 2022, pp. 10–12.
- 21) IOM. "Migration Trends in South-Eastern Europe", 2021.
- 22) IOM. "Migration Trends in the Western Balkans", 2021, pp. 18–21.
- 23) OECD. "Strengthening Urban Resilience to Climate Change and Migration", 2022, pp. 19–22.
- 24) OSCE. "Environmental Security and Conflict Prevention in the Western Balkans", 2020, pp. 22–25.
- 25) Transparency International. "Corruption Perceptions in the Balkans: Impact on Environment and Governance", 2022, pp. 8–10.
- 26) UNDP (2020) - "Human Development Report – Climate Security in South-East Europe", p. 27;
- 27) IOM (2022) - "Migration, Environment and Climate Change in the Western Balkans", pp. 11–12;
- 28) Migration Policy Institute (2021) - "Outsourcing Migration Management in the Western Balkans", pp. 6–8.
- 29) UNDP. "Integrated Climate and Migration Policy Review in South-East Europe", 2021, pp. 19–23.
- 30) UNDP. "Urbanization and Development in the Western Balkans", 2020, pp. 25–30.
- 31) UNDP. "Urbanization and Development in the Western Balkans", 2020, pp. 31–34.
- 32) UNEP. "Land Degradation and Resource Pressures in South-East Europe", 2021, pp. 15–18.

- 33) UNEP. "State of the Environment in the Western Balkans", 2021, pp. 44–46.
- 34) UNHCR. "Climate Change and Displacement in the Western Balkans", 2021, pp. 7–9.
- 35) World Bank (2022) - "Country Climate and Development Reports: Western Balkans Overview", pp. 9–10;
- 36) UNEP (2021) - "State of the Environment in the Western Balkans", pp. 33–35.
- 37) World Bank. "Country Climate and Development Report: Albania", 2022, pp. 23–26.
- 38) World Bank. "Country Climate and Development Reports: Western Balkans Overview", 2022, pp. 15–17.
- 39) World Bank. "Country Climate and Development Reports: Western Balkans Overview", 2022, pp. 19–21.
- 40) World Bank. "Enhancing Municipal Resilience in the Western Balkans", 2022, pp. 11–14.
- 41) World Bank. "Western Balkans Regular Economic Report", Spring 2023, pp. 22–25.

Përdorimi i Teknologjisë për Ushtrimin e Veprimtarisë Kriminale: Avancimi i Grupeve të Organizata Kriminale dhe Pasojat në Komunitet

MSc. Klejvis Hoxha

Abstrakt

Avancimi i teknologjisë ka arritur të lehtësoi praktikën në jetën e përditshme. Normalisht kur këto teknologji përdoren pozitivisht, janë risi shumë e madhe për njerzimin. Përveç të mirave të shumta që ka, teknologjia ka disa anë të errëta, të cilat po përdoren gjerësisht nga krimi i organizuar.

Përdorimi i teknologjisë nga grupet kriminale ka sjellë pasoja të rënda për popullsinë por edhe vetë shtetin. Metodën dhe fushat ku përdoren janë të shumta, duke nisur nga hakerimi i llogarive bankare, porositja e lëndëve narkotike dhe armëve të zjarrit online, vrasje e telekomanduar etj. Ky fenomen ka shtuar nevojën për përmirësimin e legjislacionit dhe forcimin e masave të sigurisë kibernetike për të luftuar krimin kibernetik dhe krimet që ndodhin përmes teknologjisë.

Por, a mund të zhduken përfundimisht këto veprimtari? Rezultatet e deritanishme tregojnë që nuk mund të zhduket rrënjësisht por deri diku mund të parandalohet. Lufta ndaj krimit të organizuar është një sfidë që gjithnjë e më shumë bëhet më e vështirë për shtetin.

Dëmet e shkaktuara nga përdorimi i teknologjisë për veprime kriminale janë të shumta, si ato monetare por edhe njerzore. Statistikat tregojnë se përqindja e veprave penale të kryera përmes teknologjisë ka pësuar rritje të shpejtë në vitet e fundit, për shkak të avancimit të teknologjisë digjitale dhe përdorimit të internetit. Sipas disa studimeve dhe raporteve ndërkombëtare, krimi kibernetik (i cili përfshin veprime penale të kryera përmes teknologjisë) ka bërë që përqindja e veprave penale që ndodhin përmes internetit dhe teknologjisë të rritet ndjeshëm.

Fjalë kyçe: teknologjia, krimi i organizuar, krimi kibernetik, metoda parandaluese, pasoja

1. Hyrja

Në dekadat e fundit, zhvillimet e vrullshme në fushën e teknologjisë kanë sjellë përparësi të mëdha për shoqërinë, por njëkohësisht kanë krijuar edhe hapësira të reja për zhvillimin e kriminalitetit të organizuar. Krimi i organizuar ka avancuar përtej formave tradicionale të veprimit, duke adoptuar teknologji të sofistikuara për të fshehur komunikimet, për të menaxhuar rrjetet ndërkombëtare dhe për të pastruar të ardhurat e përfituara në mënyrë të paligjshme. Përdorimi i aplikacioneve të koduara, manipulimi i të dhënave, mashtrimet kibernetike dhe aktivitetet ilegale në rrjetet sociale përbëjnë vetëm disa nga format më moderne të veprimtarisë kriminale që çënojnë sigurinë publike dhe rendin shoqëror.

Sipas të dhënave nga Europol dhe organizatat e tjera ligjzbatuese, numri i rasteve të kriminalitetit të lidhur me teknologjinë është rritur me mbi 60% në dekadën e fundit. Në Shqipëri, një nga rastet më të spikatura që dëshmon fuqinë e teknologjisë në shërbim të krimit të organizuar është zbulimi i aplikacionit të koduar Sky ECC në vitin 2021. Ky aplikacion u përdor nga grupe kriminale për të komunikuar në mënyrë të fshehtë mbi trafik droge, planifikim vrasjesh dhe pastrim parash, duke e vështirësuar ndjeshëm ndërhyrjen e organeve të drejtësisë.

Nga të dhënat e publikuara nga Prokuroria e Posaçme (SPAK), zbulimi i Sky ECC çoi në dhjetëra arrestime në Shqipëri dhe qindra të tjera në Evropë. Ndër të arrestuarit ishin jo vetëm anëtarë të grupeve kriminale, por edhe zyrtarë të infiltruar që ndihmonin në zbatimin e këtyre aktiviteteve ilegale. Pasojat në komunitet janë të thella: rritje e pasigurisë, humbje e besimit ndaj institucioneve dhe nxitje e kulturës së pandëshkueshmërisë.

Ky punim synon të analizojë mënyrat se si teknologjia është shfrytëzuar për qëllime kriminale, të shqyrtojë rastin konkret të Sky ECC dhe të nxjerrë në pah ndikimet shkatërruese që këto praktika kanë në jetën sociale, ekonomike dhe institucionale të vendit.

2. Metodologjia e studimit

Për realizimin e këtij punimi janë përdorur dy metoda:

Metoda analizuese. Analiza e literaturave të ndryshme, shkrime dhe botime.

Metoda statistikore. Informacione statistikore nga burime të ndryshme të cilat japin një pasqyrim faktik të punimit.

1. Aplikimi i teknologjisë në veprimtarit kriminale

Shpikjet e reja teknologjike gjithnjë kanë qenë një risi për popullsinë, si pasojë i lehtëson jetesën dhe komunikimin. Disa nga shpikjet e mëdha në fushën e komunikimit kanë qenë pajisjet cellular, televizori, internet etj. Përveç se iu lehtësua jetesa popullsisë së thjeshtë, e njëjta gjë ndodhi dhe për kriminelin e organizuar, ku aplikimi i teknologjisë ishte një risi për ta dhe një lehtësi për të kryer veprimtaritë e tyre. Gjatë shekullit aktual, teknologjia i ka dhënë një tjetër formë mënyrës se si po funksionon krimi i organizuar. Në vend që ta kufizoi apo të parandaloi atë, ka krijuar forma të reja dhe modern të kriminalitetit të cilat gjithnjë e më tepër bëhen të vështira për tu zbuluar nga autoritetet policore.

Teknologjia është një armë me dy tehe: ajo mund të sjellë zhvillim dhe lehtësim në jetën e përditshme, por kur bie në duar të gabuara, mund të përdoret për të kryer krime të rënda dhe të ndërlikuara. Është detyrë e institucioneve dhe e shoqërisë që të ndërgjegjësohen, të investojnë në siguri dixhitale dhe të luftojnë çdo formë të përdorimit të teknologjisë për qëllime kriminale.

Format e ushtrimit të veprimtarisë kriminale me anë të teknologjisë, janë të shumta dhe gjithnjë e më shumë po zbulohen forma të reja. Një nga fushat më të prekura është kriminaliteti kibernetik. Vjedhja e të dhënave personale, mashtrimet në internet, sulmet ndaj bankave virtuale apo institucioneve shtetërore janë bërë të zakonshme. Kriminelët përdorin viruse kompjuterike, softuerë spiunues dhe teknika të avancuara për të hyrë në sisteme të mbrojtura dhe për të përfutur në mënyrë të paligjshme.

Gjithashtu, rrjetet sociale dhe platformat e komunikimit janë shndërruar në mjete të përdorura për mashtrime, kërcënime apo organizim të veprimtarive të jashtëligjshme. Njerëzit bien pre e skemave të mashtrimit online, ku identitetet e rreme përdoren për të përfutur para apo informacione të ndjeshme.

2. Format e përdorimit të teknologjisë për aktivitet kriminal

Disa nga format që individ të ndryshëm ose grupet kriminale përdorimin për të ushtruar aktivitetin e tyre janë:

2.1 Krimi kibernetik (Cybercrime)

- Sulme me viruse dhe malëare: Përdorin softuerë të dëmshëm për të hyrë në kompjuterët e njerëzve dhe për të vjedhur të dhëna personale ose financiare të cilat më pas i keqpërdorin në interesin e tyre.
- Ransomware: Viruse që bllokojnë të dhënat kompjuterike ose vetë systemin e kompjuterit, e më pas kërkojnë para për t'i zhbllokuar
- Phishing: Mesazhe dhe e-maile që u dërgojnë personave të ndryshëm, zakonisht në formë linku, ku në momentin që dikush klikon në të, automatikisht i vidhen të dhënat si përshebull llogarit bankare ose llogaritë e rrjeteve sociale.

Krimi kibernetik mund të klasifikohet në 4 kategori: Krim kibernetik ndaj pronës, ndaj individit, ndaj organizatës dhe ndaj shoqërisë.¹⁸

2.2 DarkWeb

¹⁸ Doc.Dr. Dashmir Nasufi, Krimi Kibernetik Slide

Darkëeb ose ndryshe pjesa e errët e internetit, ku nëpërmjet tij shiten armë, lëndë narkotike e deri te porositja e vrajeve nga persona të ndryshëm.

2.3 Kriptomonedhat

Kriptomonedhat janë një formë e paras dixhitale. Nëpërmjet kriptomonedha janë kryer qindar mijëra mashtime online, ku persona të cilët punojnë në call center u kërkohen individëve të ndryshëm të investojnë në bursa fictive. Në Shqipëri, përdorimi i kriptomonedhave është i ligjshëm dhe i rregulluar nga Ligji Nr. 66/2020 "Për tregjet financiare të bazuara në teknologjinë e regjistrave të shpërndarë", i miratuar më 20 maj 2020.¹⁹ Ky ligj synon të rregullojë emetimin, tregtimin, ruajtjen dhe shërbimet e lidhura me asetet dixhitale, përfshirë kriptovalutat. Megjithatë, zbatimi i tij në praktikë ka hasur në sfida të ndryshme.

3. Përdorimi i rrjeteve sociale dhe aplikacioneve të koduara

Përdorimi i rrjeteve sociale dhe aplikacioneve të ndryshëm është një ngjarje freskë në vendin tonë, ku krimi i organizuar kryente veprimtarinë e tij nëpërmjet kësaj metode. SKY ECC ishte një aplikacion komunikimi i koduar, i përdorur gjerësisht nga organizatat kriminale për të shmangur përgjimet e autoriteteve. Pas zbërthimit të këtij aplikacioni nga autoritetet ndërkombëtare në vitin 2021, Prokuroria e Posaçme Kundër Korrupsionit dhe Krimin të Organizuar (SPAK) në Shqipëri ka ndërmarrë hetime të thelluara që kanë çuar në arrestimin e dhjetëra individëve të përfshirë në aktivitete kriminale përfshirë dhe persona që ishin pjesë e strukturave ligjzbatuese.

Komunikimet e zbërthyer nga SKY ECC kanë zbuluar një sërë veprimtarish kriminale të kryera nga grupet e organizuara në Shqipëri, përfshirë:

- Trafik droge: Grupet kriminale kanë qenë të përfshira në trafikun ndërkombëtar të drogës, duke përdorur rrugë të ndryshme për transportimin e lëndëve narkotike nga Amerika Latine drejt Evropës, përmes Shqipërisë.
- Pastrimi i parave: Përdorimi i bizneseve fasadë, si kompanitë e makinave me qira dhe bastet sportive, ka qenë një metodë e zakonshme për pastrimin e të ardhurave të përfituara nga aktivitetet kriminale.
- Kultivimi i kanabisit: Komunikimet kanë zbuluar përfshirjen e zyrtarëve të policisë në organizimin dhe drejtimin e kultivimit të bimëve narkotike në zona të ndryshme të vendit.
- Korrupsion dhe shpërdorim detyre: Zyrtarë të lartë janë implikuar në dhënien e informacionit të klasifikuar grupeve kriminale, duke penguar hetimet dhe ndihmuar në shmangien e ndëshkimeve.

Puna masive e hutesve për zbërthimin e SKY ECC ka qenë një hap i rëndësishëm kundër krimin të organizuar. Gjithashtu përveç SKY ECC jan zberthyer dhe biseda të tjera në aplikacione të ngjashme si Signal, Telegram, EncroChat etj.

Vepra Penale	2021		2022		2023		2024	
	Te evidentuara	Te dëmtuar	Te evidentuara	Te dëmtuar	Te evidentuara	Te dëmtuar	Te evidentuara	Te dëmtuar
Krime Kibernetike	413	35	417	165	672	211	971	84

¹⁹ <https://metajconsulting.al/cryptocurrency-dispozita-ligjore-ne-shqiperi>

Falsifikim monedhas h	67	11	51	64	26	27	34	6
-----------------------	----	----	----	----	----	----	----	---

4. Të dhëna

statistikore mbi veprimtarit kriminale të kryera nëpërmjet teknologjisë²⁰

Tabela nr 1. Statistika

Bazuar në tabelën e statistikave më sipër, ku kemi të pasqyruar numrin e evidentimeve të veprave penale dhe të të dëmtuarve për dy vepra penale si Krimet kibernetike dhe falsifikimi I monedhave. Tek krimet kibernetike vihet re një rritje drastike e evidentimit të veprës penale përgjatë vitit 2024. Pra janë evidentuar gjithsej 971 raste ku është kryer vepra e krimit kibernetik, nga të cilat kemi 84 persona të dëmtuar. Ndërkohë vitet si 2021 ka patur 413 raste ku si pasojë kanë mbetur të dëmtuar 35 persona, viti 2022 me 417 raste ku kanë mbetur të dëmtuar 165 persona dhe viti 2023 me 672 raste dhe 211 persona të dëmtuar.

Ndërsa te falsifikimi I monedhave kemi shifra më të ulta krahasuar me veprën tjetër por jo më pak shqetësuese. Përgjatë vitit 2021 janë evidentuar 67 raste të kësaj veprë duke lënë të dëmtuar 11 persona, gjatë vitit 2022 kemi 51 raste dhe për pasojë kanë mbetur të dëmtuar 64 persona, në vitin 2023 janë evidentuar 26 raste me 27 të dëmtuar dhe viti 2024 me 34 raste dhe 6 të dëmtuar.

5. Rritja e rasteve të kriminalitetit të lidhur me teknologjinë në BE (2014–2023)

Viti	Numri i rasteve të raportuara	Llojet më të zakonshme të krimeve kibernetike	Rritja krahasuar me vitin pararendës
2014	~180	Phishing, malëare	-
2015	~210	Hakerim i sistemeve financiare, spam	+16%
2016	~250	Ransomëare, mashtrime online	+19%
2017	~295	Krime kundër të dhënave personale, sulme DDoS	+18%
2018	~345	Skema mashtrimesh me kriptovaluta, sulme ndaj institucioneve	+17%
2019	~410	Përdorimi i aplikacioneve të koduara, mashtrime bankare online	+19%
2020	460	Sulme ransomëare dhe spyëare (rritje gjatë pandemisë)	+12%
2021	515	Platforma ilegale komunikimi, pornografi e paligjshme online	+12%
2022	580	Krime të organizuara online, trafik digjital	+13%
2023	620+	Sky ECC, EncroChat, mashtrime me inteligjencë artificiale	+7%

Tabela nr 2. Rritja e rasteve të kriminalitetit të lidhur me teknologjinë në BE (2014–2023)²¹²²

Sipas të dhënave statistikore të marra nga Eurojust dhe Europol, tregohet se në vitin 2014 u raportuan rreth 180 raste, ndërsa në vitin 2023 kjo shifër kaloi 620 raste, që tregon një rritje mbi 60% në dekadë.

Krimet më të zakonshme kanë evoluuar nga phishing e malëare në fillim, në ransomëare, kriptomonedha, dhe përdorimin e aplikacioneve të koduara si Sky ECC për veprimtari kriminale të organizuar.

6. Sulmet kibernetike ndaj sistemeve të shtetit

²⁰ INSTAT, Krimet dhe drejtësia penale

²¹ Eurojust Annual Reports (2014–2023)

²² Europol IOCTA (Internet Organised Crime Threat Assessment).

Gjatë periudhës së fundit sulmet kibernetik u zgjeruan me një hap galopant duke etiketuar sistemet e shtetit, ato të databazës së rrogave të punonjësve, targat e makinave, lista me personat me precedent penal si dhe vjedhja e të dhënave nga sistemi TIMS.

Supozimet ishin se kishim të bënim me një sulm që vinte nga jashtë vendit por me persona të infiltruar brenda strukturave qeveritare. Por ndoshta ishin vepra të krimit të organizuar, informacione të cilat më pas do ti keqpërdornin për përfitime të shumta.

Pasoja e këtij sulmi përvec se krijuan kambana alarmi për institucionet, pati dhe në komunitet, ku disa individ ndërmorën hapin për të kryer vetëvrasje pasi kishin parë emrin në listën "e spiunave" e cila nuk ishte e tillë. Me anë të teknologjisë, krimi i organizuar po përhap rrënjët gjithnjë e më shumë. Implementimi i pajisjeve teknologjike në veprimatrin kriminale ka bërë që të lej disa hapa pas institucioneve shtetërore.

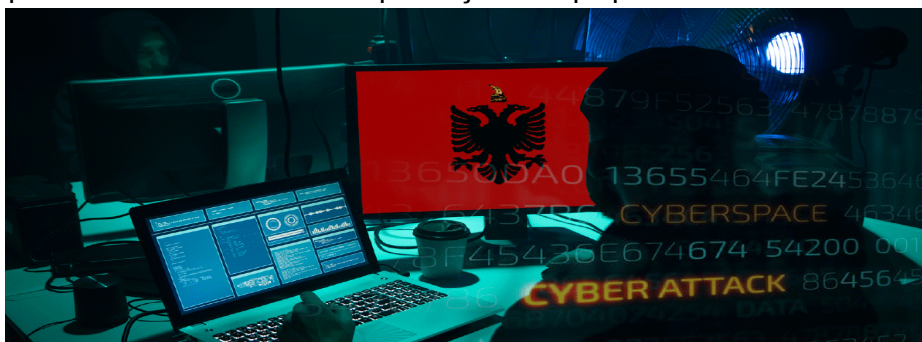

Figura 1²³

4. Përfundime dhe rekomandime

Përdorimi i teknologjisë nga grupet e organizuara kriminale ka sjellë një revolucion në mënyrën si veprojnë këto struktura, duke u bërë më të sofistikuara, më të fshehta dhe më të vështira për t'u zbuluar nga organet ligjzbatuese. Komunikimi nëpërmjet aplikacioneve të koduara si Sky ECC apo EncroChat, përdorimi i kriptomonedhave për pastrim parash dhe transaksione ilegale, mashtrimet në internet, falsifikimi i dokumentave si dhe sulmet kibernetike ndaj sistemeve publike dhe private, kanë rritur ndjeshëm rrezikun ndaj sigurisë publike dhe rendit ekonomik.

Rritja me mbi 60% e rasteve të kriminalitetit të ndihmuar nga teknologjia në 10 vitet e fundit sipas Europol është një indikator se këto grupe janë gjith një e më shumë të përgatitura duke sfiduar kështu edhe institucionet shtetërore, e më tepër, Policinë e Shtetit.

Disa nga rekomandimet për parandalimin e kriminalitetit kompjuterik dhe përdorimin e teknologjis nga krimi i organizuar janë:

- 1) Përforcimi i kapaciteteve teknologjike të agjencive ligjzbatuese
- 2) Investim në teknologji për organet ligjzbatuese. Duke patur mjetet e fundit teknologjike arrihet gjurmimi i aktiviteteve kriminale
- 3) Trajnimi i vazhdueshëm i punonjësve të institucioneve
- 4) Duke u trajnuar vazhdimisht, punonjësit do të kenë më tepër njohuri rreth teknologjis kompjuterike.
- 5) Bashkëpunimi me organet ligjzbatuese ndërkombëtare
- 6) Veprat penale nëpërmjet teknologjisë janë të shtrira dhe përtej kufijve, ndaj dhe bashkëpunimi midis strukturave ndërkombëtare do të sillte rezultat.
- 7) Hartimi i një strategjie kombëtare për luftën kundër krimit kibernetik
- 8) Shqipëria dhe vendet e tjera duhet të miratojnë strategji të posaçme që përfshijnë masa parandaluese, hetuese dhe ndëshkuese për krimin e ndihmuar nga teknologjia.

Literatura e shfrytëzuar

- 1) Informacione statistikore nga Instituti i Statistikave INSTAT

²³ <https://images.app.goo.gl/F96eifBsXD4NRHVy7>

- 2) Eurojust Annual Reports (2014–2023)
- 3) Europol IOCTA (Internet Organised Crime Threat Assessment).
- 4) Doc.Dr. Dashmir Nasufi, Krimi Kibernetik Slide
- 5) <https://metajconsulting.al/cryptocurrency-dispozita-ligjore-ne-shqiperi>
- 6) <https://images.app.goo.gl/F96eifBsXD4NRHVy7>

Ndikimi i Konfliktit Ndërkombëtar dhe Ndryshimit Klimatik: BE-ja, SHBA-të dhe Fuqitë e Tjera

Phd (c) HaxhireKasaj¹, Prof. Dr. Maksim Ooku²

¹Kolegji i Studimeve të Larta Profesionale, Kolegji Universitar i Biznesit KUB

²Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Drejtësisë

Abstract:

The intersection of international conflict and the escalating impacts of climate change presents a significant challenge in global geopolitics. As the European Union (EU) and the United States (USA) navigate their evolving roles on the world stage, their approaches to both conflict resolution and environmental governance diverge, reflecting broader ideological and strategic differences. The EU, with its emphasis on multilateralism and environmental diplomacy, advocates for comprehensive, global climate action, positioning itself as a leader in international climate agreements and green technologies. In contrast, the USA, oscillating between domestic political realities and international obligations, grapples with internal polarization that affects its foreign policy and climate strategy, often shifting its stance with changes in administration.

Meanwhile, other global powers, particularly China and Russia, have pursued their own interests in this realm. China's ascendancy as a key player in both the global economy and environmental issues is driven by its push for green technology leadership, while Russia's geopolitical maneuvers often exploit vulnerabilities arising from environmental degradation and resource competition. The implications of climate change on conflict are multifaceted, influencing resource scarcity, migration patterns, and security concerns. As environmental disasters intensify, the global power structure could face recalibrations, where traditional geopolitical alliances may be reshaped by new, climate-driven alliances.

This paper explores the intersection of international conflict and climate change, focusing on the contrasting roles of the EU, USA, and other powers in shaping global responses. It examines how climate change has redefined security concerns, fueling both cooperation and competition. By analyzing the shifting priorities of these powers, the paper aims to uncover the future of international relations in an era where environmental factors increasingly influence political and economic strategies.

Hyrje:

Ndërveprimi midis konflikteve ndërkombëtare dhe ndikimeve në rritje të ndryshimeve klimatike paraqet një sfidë të rëndësishme në gjeopolitikën globale. Ndërsa Bashkimi Europian (BE) dhe Shtetet e Bashkuara (SHBA) po përballen me rolet e tyre në skenën botërore, qasjet e tyre ndaj zgjidhjes së konflikteve dhe qeverisjes mjedisore ndryshojnë, duke pasqyruar dallime më të gjera ideologjike dhe strategjike. BE, me theksin e tij në multilateralizëm dhe diplomaci mjedisore, mbështet veprime të plota globale për klimën, duke e pozicionuar veten si udhëheqës në marrëveshjet ndërkombëtare për klimën dhe teknologjitë e gjelbra. Në të kundërt, SHBA, duke u tunduar midis realiteteve të brendshme politike dhe angazhimeve

ndërkombëtare, përballet me polarizim të brendshëm që ndikon në politikën e saj të jashtme dhe strategjinë klimatike, shpesh duke ndryshuar qëndrimin e saj me ndryshimet në administratë.

Ndërkohë, fuqitë e tjera globale, veçanërisht Kina dhe Rusia, kanë ndjekur interesat e tyre në këtë fushë. Rritja e Kinës si një lojtar kyç në ekonominë globale dhe çështjet mjedisore është e drejtuar nga përpjekjet e saj për të udhëhequr në teknologjitë e gjelbra, ndërsa manovrat gjeopolitike të Rusisë shpesh shfrytëzojnë dobësinë nga dobësitë që lindin nga degradimi mjedisor dhe konkurrenca për burime. Pasojat e ndryshimeve klimatike mbi konfliktin janë të shumfishta, duke ndikuar në mungesën e burimeve, modelet e migracionit dhe shqetësimet për sigurinë. Si katastrofat mjedisore të intensifikohen, struktura e fuqive globale mund të përballet me rregullime, ku aleancat tradicionale gjeopolitike mund të riformohen nga aleanca të reja të drejtuara nga klimën.

Ky punim shqyrton ndërveprimin e konflikteve ndërkombëtare dhe ndryshimeve klimatike, me fokus në rolet kontrastuese të BE-së, SHBA-së dhe fuqive të tjera në formimin e përgjigjeve globale. Ai analizon se si ndryshimet klimatike kanë ridimensionuar shqetësimet për sigurinë, duke nxitur si bashkëpunim, ashtu edhe konkurrencë. Përmes analizës së prioriteteve në ndryshim të këtyre fuqive, punimi ka për qëllim të zbulojë të ardhmen e marrëdhënieve ndërkombëtare në një epokë ku faktorët mjedisorë ndikojnë gjithnjë e më shumë në strategjitë politike dhe ekonomike.

Ndërkohë, fuqitë konkurruese nga e gjithë bota, veçanërisht Kina dhe Rusia, kanë pasur axhendat e tyre në rajon. Shfaqja e Kinës si një fuqi kryesisht brenda arenës globale ekonomike dhe mjedisore është për shkak të dominimit të saj në rritje brenda teknologjive të gjelbra, ndërsa Rusia shfrytëzon ndikimin gjeopolitik, si shfrytëzimi i dëmeve mjedisore dhe ruajtja e një mjedisi me burime. Implikimet e ndryshimeve klimatike në konflikt janë të shumta, duke përfshirë mungesat e burimeve, flukset e migracionit dhe shqetësimet për sigurinë. Nëse katastrofat mjedisore vazhdojnë të amplifikohen, a është e mundur që ekuilibri global i fuqisë të ndryshojë dhe miqtë dhe armiqtë tradicionalë gjeopolitikë të ndryshohen nga kjo valle e re e aleancave të vjetra dhe të reja të shkaktuara nga klima?

Ky artikull analizon marrëdhënien midis konflikteve ndërkombëtare dhe ndryshimeve klimatike përmes një eksplorimi të roleve të ndryshme që luajnë BE-ja, SHBA-të dhe fuqitë e tjera në përcaktimin e përgjigjeve globale. Ai shqyrton se si shqetësimet për sigurinë janë transformuar nga ndryshimet klimatike, duke inkurajuar si bashkëpunimin ashtu edhe konkurrencën. Duke shqyrtuar prioritetet në ndryshim të këtyre fuqive, eseja përpiqet të zbulojë të ardhmen e politikës botërore në një kohë kur konsideratat mjedisore po luajnë një rol gjithnjë e më të madh në sjelljen politike dhe ekonomike.²⁴

Korniza Teorike dhe Rishikimi i Literaturës

Kur shqyrtohet marrëdhënia midis ndryshimeve klimatike dhe konfliktit ndërkombëtar, është e rëndësishme të mbështetemi në perspektiva dhe këndvështrime teorike, të tilla si shkollat realiste, liberale dhe konstruktiviste të mendimit në marrëdhëniet ndërkombëtare. Teoria realiste gjithashtu sugjeron që shtetet sillen sipas interesit të tyre vetjak, shpesh duke kërkuar mbijetesë dhe dominim, edhe kur kjo konkurrencë është për burimet e pakta mjedisore, si ato të ndikuara nga ndryshimet klimatike.²⁵

Gjysma e teorive liberale dhe institucionale, nënvizojnë në vend të kësaj domosdoshmërinë e bashkëpunimit ndërkombëtar dhe të institucioneve ndërkombëtare si OKB-ja, BE-ja ose marrëveshjeve ndërkombëtare për zgjidhjen e konflikteve dhe për t'u marrë me ngrohjen globale. Ndërsa konstruktivizmi konvencional shqyrton se si normat, identitetet dhe perceptimi shoqëror ndikojnë në sjelljen e shteteve në lidhje me klimën.²⁶

²⁴ Kulovesi, K., Oberthür, S., van Asselt, H., & Savaresi, A. (2024). The European Climate Law: Strengthening EU procedural climate governance? *Journal of Environmental Law*, 36(1), 23–42. <https://doi.org/10.1093/jel/eqad034>

²⁵ Böhringer, C. (2014). Two decades of European climate policy: A critical appraisal. *Review of Environmental Economics and Policy*, 8(1), 1–24.

²⁶ Sjøstedt, G. (1998). *The EU as an international actor: The quest for leadership in international climate change politics*.

Artikulli bazohet në veprat e autorëve si Homer-Dixon, 1994(1994), të cilët studiojnë marrëdhënien e konfliktit të mungesës së burimeve; Barnett dhe Adger (2007) sigurinë klimatike dhe IPCC dhe organizatat ndërkombëtare mbi skenarët e ardhshëm të ndërlidhjes midis ndryshimeve klimatike dhe paqes globale²⁷. Dinamika e ndryshimeve klimatike është shfaqur si në ballë të marrëdhënieve ndërkombëtare, jo vetëm në lidhje me shqetësimet mjedisore si të tilla, por edhe duke ndikuar në kontekstet politike dhe strategjike midis shteteve të ndryshme. Sot, ajo nuk shihet më thjesht si një sfidë ekologjike, por si një sfidë që informon drejtpërdrejt se si kombet lidhen, konkurrojnë, bashkëpunojnë ose përparësojnë interesat e tyre në nivel global. Rënia e kushteve të motit në shumë pjesë të botës ka marrëdhënie shkak-pasojë që shpesh përshkallëzohen drejt luftës për burimet natyrore, kryesisht ujin dhe tokën pjellore. Kjo në disa vende ka çuar në një ndjeshmëri më të madhe ndaj krizave të brendshme ose në migrim masiv. Zvogëlimi i mbulesës pyjore në Sahel, për shembull, ka çuar në zhvendosjen e popullsisë, në shumë kontekste të shoqëruara me dhunë për burimet e mbetura, si rezultat i drejtpërdrejtë i thatësirës dhe mungesës së reshjeve. Fusha të tjera, të cilat dikur ishin të parëndësishme, marrin vëmendje të vonuar. Efektet e ngrohjes globale janë më të dukshme në Arktik, ku shkrirja e akullnajave ka zbuluar rrugë të reja detare dhe burime energjie. Kjo ka zgjuar interesin e fuqive të mëdha, të cilat më parë luftonin për kontroll në rajon. Prandaj, diplomacia klimatike po bëhet gjithnjë e më e rëndësishme. Qoftë për mbrojtjen e mjedisit, uljen e ndotjes apo ndihmën për vendet më të prekura, bisedimet kanë pushuar së qeni një çështje thjesht teknike për shumë vende dhe tani janë pjesë e politikave të tyre të jashtme. Kështu, klima ka filluar të përbëjë një faktor në formësimin e strukturave gjeopolitike, që imponon ndërmjetësime të reja, si nga organizatat ndërkombëtare, por edhe nga vetë shtetet.²⁸

Si aktor në skenën globale, Bashkimi Evropian ka rezultuar të jetë një nga më të fuqishmit në qeverisjen e klimës. Ai përparon një model politik që përqendrohet në multilateralizëm, diplomaci të gjelbër dhe standarde të larta mjedisore në marrëveshjet tregtare. Strategjia "Marrëveshja e Gjelbër Evropiane" nuk është vetëm një projekt transformues për brendësinë e BE-së, por edhe një platformë për të ushtruar ndikimin e BE-së jashtë kufijve të saj.

Politikat e BE-së për klimën janë përdorur për të formësuar marrëveshjet me vendet afrikane, Ballkanin Perëndimor dhe Azinë, duke e bërë dhënien e mbështetjes ekonomike të kushtëzuar nga përmbushja e standardeve klimatike. Një tjetër është roli dinamik i BE-së në Konferencën e Palëve (COP) dhe në fondin global për përshtatjen ndaj klimës, i cili synon të ndihmojë vendet më të goditura.²⁹

BE-ja i ka shtuar gjithashtu një dimension klimatik politikës së saj të sigurisë dhe tani e përfshin atë në planifikimin e mbrojtjes dhe vlerësimet e inteligjencës për krizat e ardhshme në lagjen lindore dhe jugore. SHBA-të kanë një rol të rëndësishëm global në diplomacinë klimatike, por në të kaluarën kanë qenë të paqëndrueshme për shkak të ndryshimeve në politikën e brendshme. Administratat demokrate kanë treguar vullnet të konsiderueshëm politik për veprime klimatike (Obama dhe Biden), por administratat republikane (si Trump) kanë përmbysur ose penguar marrëveshjet në nivel ndërkombëtar, duke dëmtuar besueshmërinë afatgjatë të SHBA-së si një lider global në këtë fushë.

Këto ditë, vendi po përpiqet të kompensojë kohën e humbur me investime astronomike në teknologjinë e pastër (me projektligje si Akti i Reduktimit të Inflacionit), partneritete të reja në fushën e energjisë së rinovueshme dhe ri-pjesëmarrje në besëlidhjet ndërkombëtare (marrëveshja e Parisit, për shembull). Megjithatë, në nivel të brendshëm, fraksionizmi politik, lobimi i fuqishëm i industrisë së karbonit dhe mungesa e konsensusit kombëtar, të gjitha këto pengojnë politikat e qëndrueshme³⁰.

Në nivel ndërkombëtar, SHBA-të përballen me pajtueshmërinë e angazhimeve të tyre për sigurinë dhe klimën, shpesh duke vendosur përparësi që bazohen në kushtet ekonomike, si dhe në mbështetjen politike të brendshme.³¹

²⁷ Anderton, K., & Palmer, J. (2015). *Climate change policy in the European Union*. In *The Oxford Encyclopedia of Climate Science*.

²⁸ Bretherton, C., & Vogler, J. (2006). The European Union as a protagonist to the United States on climate change. *International Studies Perspectives*, 7(1), 1–22.

²⁹ Council of the European Union. (2025). *Climate change: What the EU is doing*.

³⁰ European Parliament. (2025). *Combating climate change*.

³¹ Kellerhaus, F. (n.d.). The role of the European Union at the United Nations climate negotiations.

Kina kundrejt Rusisë Nuk është plotësisht e deshifrueshme, por Kina dhe Rusia janë dy mënyra të ndryshme, megjithëse të lidhura, të të menduarit rreth diplomacisë klimatike dhe gjeopolitikës. Kina është përpjekur në mënyrë agresive të dominojë tregjet e teknologjisë së gjelbër dhe është bërë një lider global në prodhimin e paneleve diellore, turbinave me erë dhe makinave elektrike. Përmes Iniciativës së saj "Një Brez, një Rrugë", ajo ka përfshirë aspekte të tranzicionit të gjelbër në infrastrukturën që po ndërton në të gjithë Azinë, Afrikën dhe Evropën Lindore³².

Nga ana tjetër, Rusia ka zgjedhur një qasje më të guximshme. Ajo përdor burimet fosile për të ushtruar ndikim politik dhe ekonomik, veçanërisht në Evropë. Rusia ka një rekord të nënshkrimit të marrëveshjeve ndërkombëtare për klimën dhe më pas dështimit për të përmbushur objektivat e tyre. Ajo gjithashtu ka shfrytëzuar nënproduktet klimatike si shkrirja e akullit në Arktik për të zgjeruar gjurmën e saj strategjike dhe ushtarake në rajon.

Të dy shtetet e përdorin klimën si një mjet për të çuar përpara qëllimet e tyre gjeopolitike (teknologjinë në rastin e Kinës dhe kontrollin dhe destabilizimin e burimeve në rastin e Rusisë).

Rritja e temperaturave ka shkrirë akullin në Arktik, duke hapur rrugë të reja për tregti, lundrim dhe shfrytëzim të burimeve natyrore si nafta dhe gazi natyror. Rusia e ka militarizuar zonën dhe ka krijuar një flotë të dedikuar arktike. Kina, megjithëse nuk është një vend pa dalje në det, e ka shpallur veten një "fuqi pranë Arktikut" dhe ka investuar në infrastrukturë në rajon.

Këto zhvillime sjellin jo vetëm mundësi ekonomike, por edhe potencial për konflikt në një zonë që më parë konsiderohej territor shkencor neutral³³.

Ndryshimi i klimës po detyron miliona njerëz të largohen nga shtëpitë e tyre për shkak të përmbajtjeve, thatësirave ose mungesës së burimeve. Ky migrim shpesh kalon kufijtë shtetërorë dhe rrit tensionet me vendet pritëse, duke ndikuar politikisht dhe ekonomikisht. BE-ja ka përjetuar valë refugjatësh nga Afrika Sub-Sahariane dhe Lindja e Mesme, ndërsa SHBA-të përballen me migrimin klimatik nga Amerika Qendrore³⁴.

Organizatat ndërkombëtare si UNHCR po kërkojnë status ligjor për refugjatët klimatikë, por mungesa e konsensusit global e bën të vështirë zbatimin e politikave afatgjata.

Përtej masave teknike, diplomacia klimatike po bëhet një instrument strategjik për ndërtimin e aleancave. BE-ja përdor traktatet tregtare për të imponuar standardet klimatike mbi partnerët e saj ekonomikë. SHBA-të po krijojnë partneritete për energji të pastër në Azi dhe Amerikën Latine. Kina, nga ana tjetër, po ofron investime në infrastrukturën e gjelbër përmes "Nisma së saj të Gjelbër "Një Brez, një Rrugë".

Diplomacia klimatike po transformohet në një formë të re të "fuqisë së butë", ku ndikimi diplomatik është i lidhur ngushtë me avancimin e teknologjisë dhe zbutjen e pabarazive.³⁵

Marrëveshja e Parisit, e miratuar në vitin 2015, shënon një pikë kthese në bashkëpunimin ndërkombëtar për klimën. Megjithatë, mungesa e mekanizmave detyrues, polarizimi ndërkombëtar dhe ndryshimet në administratat politike e bëjnë zbatimin e saj sfidues.

Qasja në ujë të pijshëm dhe ujitje do të jetë një faktor i madh në konflikt në dekadat e ardhshme. Konfliktet midis Etiopisë, Sudanit dhe Egjiptit për digën GERD janë një shembull i qartë i sfidave të ndarjes së burimeve ujore. Në mënyrë të ngjashme, Azia Jugore dhe Lindore përballen me tensione të mëdha për shkak të lumit Mekong dhe lumenjve që burojnë nga Himalajet.

Kalimi në ekonomi të gjelbra po krijon një rend të ri ekonomik ku teknologjitë e energjisë së pastër, ruajtja e karbonit dhe elektromobiliteti bëhen boshti i zhvillimit. Kjo po zhvendos ndikimin ekonomik nga vendet e pasura me burime fosile tek ato që dominojnë tregun e teknologjisë së pastër. Evropa dhe Kina po konkurrojnë për të kontrolluar zinxhirët e furnizimit me minerale të rralla të tokës të nevojshme për të prodhuar bateri dhe panele diellore.

³² Delbeke, J., & Vis, P. (Eds.). (2017). *EU climate policy explained*. European Commission

³³ European Commission. (2023, December 18). *European Climate Law*. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en

³⁴ Kulovesi, K., Oberthür, S., van Asselt, H., & Savaresi, A. (2024). European Climate Law: Strengthening EU procedural climate governance? *Journal of Environmental Law*, 36(1), 23–42. <https://doi.org/10.1093/jel/eqad034>

³⁵ Lau, C., & Rogge, K. S. (2024). An assessment of multi-level European climate mitigation policies. *Nature Communications Earth & Environment*. <https://doi.org/10.1038/s44168-024-00200-7>

Kjo riafirmon se ndryshimi i klimës është tani një faktor dominues që formëson politikën ndërkombëtare, sigurinë globale dhe ekonominë globale. Nuk është vetëm pjesë e mjedisit; tani është një agjenci në botë, që formëson mënyrën se si veprojnë shtetet dhe aktorët jo-shtetërorë në nivel global. Konvergenca e shkatërrimit mjedisor, krizave të lidhura me klimën dhe luftës për burimet natyrore po nxit gjithnjë e më shumë riorganizimet strategjike të fuqive të mëdha. Bashkimi Evropian po merr një rol udhëheqës në përdorimin e fuqisë së butë me diplomacinë klimatike, por e njëjta gjë nuk mund të thuhet për Shtetet e Bashkuara, ku ndarjet politike të brendshme e lënë atë të shtrënguar. Kina dhe Rusia, në të kundërt, vazhdojnë ta përkufizojnë lidhjen e sigurisë klimatike si një nëngrup specifik të manovrimit gjeostrategjik - madje, ose ndoshta veçanërisht, aty ku bazohet në një përqaftim agresiv dhe cinik të kontrollit dhe manipulimit të pasigurisë globale dhe zhvillimit teknologjik.³⁶

Përfundime

Në këtë peizazh në zhvillim e sipër, modalitetet ekzistuese të bashkëpunimit ndërkombëtar duken gjithnjë e më të pamjaftueshme. Ekziston nevoja për një arkitekturë të re të multilateralizmit, e cila shkon përtej shtetit-komb dhe drejt qyteteve, bizneseve, popujve indigjenë, universiteteve etj. Kompleksiteti i problemeve që lidhen me klimën kërkon një tryezë globale, një që vazhdon në Kili me COP25. E papërballuar, kriza klimatike lë më shumë në rrezik sesa kufijtë dhe hapësira e mbrojtur - ajo kërcënon të sfidojë të gjithë mënyrën se si shoqëritë prodhojnë, lidhen dhe konsumojnë.

Në këtë drejtim, rruga përpara duhet të bazohet në bashkëpunimin ndërkombëtar të zgjeruar bazuar në drejtësinë klimatike dhe solidaritetin global. Ekziston nevoja për të mbështetur shtetet e cënueshme për të zhvilluar kapacitetin për t'iu përgjigjur ndikimeve më të rënda klimatike. Shqetësimet klimatike duhet të integrohen plotësisht në strategjinë kombëtare dhe të sigurisë mbrojtëse. "Rreziqet në rritje të paqëndrueshmërisë dhe konfliktit që lidhen me ndryshimet klimatike duhet të parashikohen dhe të planifikohen. Diplomacia klimatike duhet të ushqehet si një mekanizëm afatgjatë për ndërtimin e paqes dhe të jetë në gjendje të gjenerojë bashkëpunim, madje edhe në mjedise që janë të ngarkuara me ankesa historike. Njëkohësisht, transformimi i sistemit financiar global është një imperativ kritik për të zhblokuar dhe bërë tranzicionin drejt ekonomive të gjelbra dhe elastike të pakthyeshme."³⁷

Pa një veprim të përbashkët dhe kolektiv ndërkombëtar, rreziku i konflikteve të tjera që lidhen me klimën do të kërcënojë paqen dhe harmoninë globale dhe do të përmbysë vetë strukturat që mbështesin sistemin global dhe rendin botëror. Urgjenca e krizës klimatike kërkon jo vetëm veprim, por edhe një riimajinim të plotë të sistemeve që formësojnë botën tonë të përbashkët.

Referencat Bibliografike

- 1) Barnett, J., & Adger, W.N. (2007). Climate Change, Human Security, and Violent Conflict. *Political Geography*.
- 2) Homer-Dixon, T. (1994). Environmental Deficit and Violent Conflict: Evidence from Cases. *International Security*.
- 3) Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2023). Sixth Assessment Report.
- 4) European Commission. (2020). European Green Deal.
- 5) UNFCCC. (2015). Paris Agreement.
- 6) United Nations. (2023). Climate Change and Security.
- 7) RAND Corporation. (2021). Climate Change and International Responses: Conflict and Cooperation.
- 8) Brookings Institution. (2023). The Geopolitics of Climate: China, the US, and the EU.
- 9) World Economic Forum. (2023). Global Risks Report.
- 10) Biden Administration. (2022). Inflation Reduction Act of 2022.
- 11) Germanwatch . (2022). Climate Change

³⁶ Lenschow, A., & Newig, J. (2023). Explaining transformative change in EU climate policy. *Environmental Politics*, 32(7), 1123–1145. <https://doi.org/10.1080/07036337.2022.2072838>

³⁷ Meyer-Ohlendorf, N., & Rehfeldt, M. (2024). A critical review of climate change mitigation policies in the EU. *Journal of Cleaner Production*. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.130000>

- 12) Anderton, K., & Palmer, J. (2015). Climate change policy in the European Union. In *The Oxford Encyclopedia of Climate Science*.
- 13) Bretherton, C., & Vogler, J. (2006). The European Union as a protagonist to the United States on climate change. *International Studies Perspectives*, 7(1), 1–22.
- 14) Council of the European Union. (2025). Climate change: What the EU is doing.
- 15) European Parliament. (2025). Combating climate change.
- 16) Kellerhaus, F. (n.d.). The role of the European Union at the United Nations climate negotiations.
- 17) Sjøstedt, G. (1998). The EU as an international actor: The quest for leadership in international climate change politics.
- 18) Anderton, K., & Palmer, J. (2015). Climate change policy in the European Union. In *The Oxford Encyclopedia of Climate Science*.
- 19) Bretherton, C., & Vogler, J. (2006). The European Union as a protagonist to the United States on climate change. *International Studies Perspectives*, 7(1), 1–22.
- 20) Council of the European Union. (2025). Climate change: What the EU is doing.
- 21) Delbeke, J., & Vis, P. (Eds.). (2017). EU climate policy explained. European Commission.
- 22) Dupont, C., Moore, B., Boasson, E. L., Gravey, V., Jordan, A., Kivimaa, P., Kulovesi, K., Kuzemko, C., Oberthür, S., Panchuk, D., Rosamond, J., Torney, D., Tosun, J., & von Homeyer, I. (2023). Three decades of EU climate policy: Racing toward climate neutrality? *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 15(1), e863. <https://doi.org/10.1002/wcc.863>
- 23) Kellerhaus, F. (n.d.). The role of the European Union at the United Nations climate negotiations.
- 24) Kulovesi, K., Oberthür, S., van Asselt, H., & Savaresi, A. (2024). The European Climate Law: Strengthening EU procedural climate governance? *Journal of Environmental Law*, 36(1), 23–42. <https://doi.org/10.1093/jel/eqad034>
- 25) Böhringer, C. (2014). Two decades of European climate policy: A critical appraisal. *Review of Environmental Economics and Policy*, 8(1), 1–24.

Dija, Liria, dhe Vlera si Koncepte të Munguara dhe të Keqkuptuara në Shoqërinë Shqiptare

PhD. Viliem Kurtulaj

Qendra e Kërkimit Shkencor, Projekteve dhe Inovacionit
Kolegji Universitar i Biznesit
E-mail: vkurtulaj@kub.edu.al

Abstrakt

Në fokus të këtij artikulli janë tre koncepte kryesore: dija, liria, dhe vlera. Për një shoqëri, është thelbësore se mbi cilat koncepte dhe parime ajo ngre ekzistencën dhe vizionin e vet. Edhe pse jeta e përditshme e pjesëtarëve të një shoqërie është thelbësisht praktike, është e vështirë të gjesh një shoqëri të zhvilluar dhe demokratike që mos të mishërojë parimet dhe teoritë ku janë të ndërthurura ato vlera që kanë sjellë përparimin e asaj shoqërie. Mënyra se si i kuptojmë konceptet përcakton se si ne i respektojmë ato. Për këtë arsye, është e rëndësishme të kuptojmë se si shoqëria shqiptare i percepton koncepte të tilla si dija, liria, vlera, etj.; si ndërvepron me këto koncepte; dhe si lidhen këto koncepte me njëri-tjetrin. Ky punim përdor metoda cilësore dhe sasore, respektivisht rishikim të literaturës së filozofëve të tillë si Foucault dhe Kant, e cilat lidhet me konceptet e sipërpërmendura, si dhe pyetësorë me të rinj shqiptarë (studentë të vitit të parë) në lidhje me sistemin e tyre të vlerave. Nga rezultatet, vihet re se rinia shqiptare priret të konsiderojë vlerë kryesisht të mirat materiale dhe vlerat tradicionale familjare. Por ajo ka mungesë konceptuale dhe nivel të ulët të përthithjes së vlerave universale qytetare, edukative dhe morale. Kjo lidhje e dobët me këto vlera është një nga shkaktarët e gjendjes aktuale sociale, politike, dhe ekonomike të shoqërisë shqiptare në tërësi.

Fjalë kyçe: dije, liri, vlerë, shoqëri, Shqipëri.

Qëllimi i këtij artikulli është të kuptojë se si qëndrojnë konceptet e dijes, lirisë, dhe vlerës në një kontekst të caktuar, siç është shoqëria shqiptare. Gjithashtu, artikulli tenton të zbërthejë sistemin e vlerave që kanë të rinjtë shqiptarë sot. Koncepti i dijes në këtë punim ka kryesisht kuptim fukodian (Michel Foucault). Dija nuk nënkupton vetëm njohuri formale që mund të prodhohen me metoda të përcaktuara në institucionet shkencore, por të gjithë gamën e njohurive që mund të prodhohen nga çdo agjent apo institucion në shoqëri. Dija mund të prodhohet në mënyra të ndryshme. Dija prodhon pushtet dhe pushteti mund të prodhojë dije (Foucault, 2009). Kjo do të thotë se ajo që unë po bëj përmes këtij artikulli është nolens volens jo vetëm një prodhim dijeje, por edhe një ushtrim pushteti, sado i vogël që të jetë. Është e vështirë të provosh atë që Foucault pretendonte, se çdo diskurs prodhon pushtet, por jam i bindur që diskurset prodhojnë pushtet. Dikush mund të thotë se ka pushtete që nuk prodhohen fare nga diskurset, por nga forca. Në fakt, ekzistojnë disa përkufizime në lidhje me termin "pushtet", të cilat ndryshojnë nga njëri-tjetri. Siç e përmenda më lart, në këtë punim, koncepti "pushtet" ka kuptimin fukodian. Tipari i veçantë i pushtetit qëndron në faktin se disa njerëz mund të përcaktojnë në mënyrë pak a shumë të plotë sjelljen e njerëzve të tjerë – pak a shumë, porse kurrë krejtësisht dhe as nëpërmjet forcës. Njeriu i rrahur e i lidhur me pranga i nënshtrohet, sigurisht, forcës që ushtrohet mbi të. Forcës, por jo pushtetit. (Foucault, 2009, f. 157). Një tipar tjetër i pushtetit është se ai gjendet kudo, sepse pushteti mund të prodhohet në çdo kohë, në çdo pikë brenda çdo marrëdhënieje. Marrëdhëniet e pushtetit mund të shihen si një rrjet, ku pikat nga ku ushtrohet pushteti mund të jenë kudo, dhe pikat mbi të cilat ushtrohet pushteti mund të jenë gjithashtu kudo. Siç thotë Foucault, pushteti është kudo... sepse vjen nga të gjithandej (2011, f. 123). Liria nga ana tjetër është e rëndësishme për marrëdhënien që krijon shoqëria me pushtetin. Ndërsa vlera ka rëndësi thelbësore sepse orienton dhe shpjegon përdorimin që ne i bëjmë dijes, pushtetit, dhe lirisë.

Dija në Shoqërinë Shqiptare

Nuk marr përsipër ta konsideroj të veçantë apo unike raportin e shoqërisë shqiptare me dijen, lirinë, dhe vlerat e as ta përgjithësoj atë me shoqëri dhe kultura të tjera. Ndoshta shoqëritë me karakteristika të ngjashme prodhojnë marrëdhënie të ngjashme me këto koncepte. Kjo mund të shkaktohet sepse kur diskursi institucionalizohet në shoqëri, ai prodhon të vërteta për të gjithë shoqërinë dhe çdo e vërtetë shoqërohet me pushtet. Sipas Foucault (2009), në çdo shoqëri marrëdhëniet e shumëfishta të pushtetit përshkojnë, depërtojnë, karakterizojnë dhe formësojnë trupin shoqëror. Si të tilla, ato nuk mund të ndahen, as të zhvillohen, as të funksionojnë pa prodhimin, akumulimin, qarkullimin dhe funksionimin e një diskursi me pretendim të së vërtetës. Nuk ka funksionim të pushtetit pa një ekonomi të caktuar të diskurseve të vërteta, të cilat veprojnë brenda këtij pushteti, të nisur prej tij dhe nëpërmjet tij. Pushteti nuk mund të ushtrohet, përveçse duke prodhuar vërtetësi ose të vërtetat e veta. Këto të vërteta mund të prodhohen nga individë ose institucione. Më poshtë shohim një pasazh të Foucault-së që tregon marrëdhënien e njeriut me dijen dhe pushtetin.

Njeriu është njëherësh objekt dhe subjekt i dijes, ose më saktësisht: njeriu është një subjekt, i cili, subjektin e vet e merr si objekt të dijes.... Pushteti ushtrohet mbi njeriun si objekt... vetëm përse arrin ta prodhojë atë si subjekt. (Foucault, 2011, f. 17).

Një element tipik që vihet re lehtësisht në shoqërinë shqiptare, në raportin e saj me dijen, është se "të gjithë dinë gjithçka". Më duhet të sqaroj se kur flas për shoqërinë shqiptare dhe raportin e saj me dijen apo vlerat kam parasysh shoqërinë në përgjithësi, duke pranuar përjashtimet që sigurisht ekzistojnë. Kjo është lehtësisht e konstatueshme. Për shembull, mjafton të dalësh në rrugë dhe të pyesësh njerëzit, p.sh. për politikën apo marrëdhëniet ndërkombëtare. Ka të ngjarë të mos marrësh asnjë përgjigje "Nuk e di!". Pothuajse të gjithë përgjigjen duke pretenduar se kanë dije të mjaftueshme për një temë që mund të mos ketë asnjë lidhje me interesat e tyre studimore, profesionale apo intelektuale. Nëse ky shembull është i pamjaftueshëm ose ndoshta i rastësishëm, le të ndezim televizorin në kanalet shqiptare. Janë të njëjtët persona që çdo mbrëmje diskutojnë nëpër studio televizive për lloj-lloj temash. Këta njerëz "japin mend" për politikën, ekonominë, sportin, astronominë, kriminologjinë, diplomacinë, modën, gastronominë, turizmin, seksin, mjekësinë, letërsinë etj. Me sa duket, askush nuk e refuzon ftesën për t'u shfaqur në televizion apo në ndonjë media apo hapësirë tjetër të mundshme publike për të folur. Çështja është se të gjithë mohojnë të thonë "nuk e di!".

Në fakt, nëse në studiot televizive do të ftoheshin dhe do të shfaqeshin vetëm persona që përfaqësojnë zyrtarisht pushtetin (organet qeveritare, partitë politike), ndoshta shoqëria do të krijonte lehtësisht përshtypjen se agjenda mediatike është e diktuar nga pushteti. Rrjedhimisht, media do të humbiste besueshmërinë. Për të shmangur apo parandaluar këtë situatë, në studiot televizive dhe media të tjera, shfaqen ata që njihen si analistë. Këta analistë pretendojnë se janë të pavarur dhe në një farë mase përfaqësojnë opinionin, shqetësimin, zërin, ose interesin publik. Për më tepër, këta analistë janë pothuajse të njëjtët persona kudo në media, dhe në total janë jo më shumë se një duzinë. Shpesh, ata mbrojnë në mënyrë indirekte interesat e një organi pushteti, siç mund të jetë një parti politike, një kompani biznesi, një institucion qeverisës, etj., nën "petkun" e dikujt që nuk ka lidhje (formale) me atë për të cilën flasin. Në rastin më të mirë, nëse e marrim si të mirëqenë pavarësinë dhe paanshmërinë e tyre, ata sërish dëmtojnë përfaqësimin e interesit publik dhe krijimin e opinionit publik. Duke folur dhe shkruar për çdo temë, ata pretendojnë të jenë të gjithëdijsëm dhe, rrjedhimisht, shumica e analizave të tyre janë të dobëta dhe mediokre. Në këtë mënyrë kontribuojnë në desinformimin apo keqformimin e opinionit publik. Në fakt, problemi kryesor këtu qëndron diku tjetër. Duke qenë se janë i njëjti grup i vogël njerëzish që shfaqen kudo në media si përfaqësues të opinionit publik, në këtë mënyrë bëjnë privatizimin e diskursit publik. Interesi publik mund të privatizohet nëpërmjet privatizimit të zërit të tij. Privatizimi i diskursit publik nga një grup i vogël njerëzish mund të bëjë që ky ligjërim të mos mbrojë më interesin publik, por ndonjë interes specifik privat apo partiak. Pra, kontradikta qëndron në faktin që privatizimi i zërit publik në media bëhet në emër të mbrojtjes së interesit publik.

Rastet e shembujve të sipërpërmendur kanë një arsye pse ndodhin, e cila i ka rrënjët e thella në kulturën e shoqërisë shqiptare. Po sjell këtu një shembull tjetër, të ngjashëm. Nëse dikush del në ndonjë qytet a fshat

të Shqipërisë dhe pyet njerëz të rastësishëm se si mund të shkohet në një destinacion të caktuar, me siguri njerëzit do të përpiqen ta tregojnë edhe nëse nuk janë vetë të qartë. Sido që të jetë, ne (shoqëria shqiptare) e kemi shumë të vështirë të themi “nuk e di!”. Ky fenomen shkaktohet si pasojë e natyrës së raportit të shoqërisë shqiptare me dijen. Duket se marrëdhënia reale e shoqërisë shqiptare nuk është me vetë dijen, por me pretendimin për dije. Kjo ndodh sepse në këtë raport të shqiptarëve me dijen, është ngulitur ajo që quhet “moral”. Marrëdhënia e dijes me moralin brenda shoqërisë shqiptare kushtëzohet nga “turpi”. Por, ne si shoqëri, nuk na vjen turp që nuk dimë, sepse nëse do të kishim turp për këtë, do të përpiqeshim ta ndryshonim duke mësuar dhe përvetësuar ato gjëra për të cilat na vjen turp.

Të jesh kantian në ideologji do të thotë të ndjekësh disa parime, të cilat dalin nga vetëdija jonë e brendshme, pavarësisht nga çdo përvojë, interes, dëshirë apo gjendje e jashtme që mund të kemi për të kundërtën (Centre for the Study of Language and Information, Stanford University, 2016). Të sillesh sipas etikës kantiane do të thotë që veprimi yt është objektivisht i domosdoshëm në vetvete, pavarësisht nga raporti i tij me një qëllim të mëtejshëm. Kjo është ajo që quhet “Imperativ Kategorik” (Doody, 2014). Duke e konsideruar turpin si një term “akantian”, ne e lidhim atë me reagimin e jashtëm të shfaqjes së vetes si të padijshëm. Pra, ne gënjejmë për të shmangur turpin që vjen nga të qenit i padijshëm para të tjerëve. Nuk e marrim parasysh faktin që lidhja e vërtetë me moralin qëndron në të mos gënjerit. Në të vërtetë, të gënjesh për t’u dukur i ditur është imorale. Njerëzit në rrugë iu përgjigjen pyetjes sepse u vjen turp të duken të padijshëm, edhe nëse kjo ka koston e një gënjeshtre. Pra, në shoqërinë shqiptare, raporti “qytetar – dije” është në të vërtetë një raport “qytetar – turp (i jashtëm) – dije”. Duke iu përgjigjur pyetjes së bërë nga një person tjetër për drejtimin ose vendndodhjen “x”, pa e ditur përgjigjen, ndoshta e gënjejmë duke e ngatërruar ose duke i treguar drejtimin e gabuar. Kjo do të thotë që për të shmangur çdo paraqitje si të padijshëm, plus, ndoshta, edhe dëshirën për të ndihmuar, ne bëjmë një veprim të pamoralshëm duke gënjyer. Në këtë mënyrë, marrëdhënia jonë me moralin është e pasinqertë. Ne e lidhim moralin vetëm me marrëdhënien me subjektet e jashtme, duke përjashtuar veten. Duke mos pasur turp nga vetja, ne nuk e konsiderojmë veten subjekt por objekt pa mendim dhe personalitet. Morali apo turpi nuk ekziston për ne, pavarësisht gjithçkaje që mund të kemi bërë, për sa kohë që të tjerët nuk janë në dijeni. Kjo do të thotë se elementi i moralit në raportin e shoqërisë shqiptare me dijen qëndron vetëm në aspektin e paraqitjes si njeri i moralshëm, dhe jo në të qenit realisht i tillë. Mund të na vijë turp nga kushdo përveçse nga vetja.

Rëndësia e të qenit i moralshëm para të tjerëve mund të kuptohet edhe nëpërmjet një shembulli tjetër. Në shumë raste ky fenomen ushqen një fenomen tjetër në Shqipëri të quajtur gjakmarrje. Një pjesë e konsiderueshme e vrasjeve për gjakmarrje në Shqipëri bëhen sepse nëse familja nuk mund ta marrë gjakun e familjarit të vrarë, mund të turpërohet para të tjerëve, përpara bashkësisë/shoqërisë. Familja, në njëfarë mënyre, turpërohet nëse nuk e merr gjakun. Kryesisht në fshatra, ku zakonisht ndodh ky fenomen, familja që nuk e merr gjakun konsiderohet nga komuniteti përreth si një familje pa dinjitet, pa nder, pa moral, pa vlerë, e pa aftë, dhe që nuk meriton respekt. Familjes së cilës u është vrarë një pjesëtar, mund të mos besojë në vlerat e gjakmarrjes dhe mund ta konsiderojë të padrejtë marrjen e gjakut. Për ta, vrasja për të marrë gjakun mund të mos jetë vlerë. Ata, brenda vetes, edhe mund ta falin familjen tjetër për vrasjen e familjarit të tyre, por për të mos u turpëruar para të tjerëve dhe për t’u respektuar nga shoqëria, familja “detyrohet” në njëfarë mënyre të vrasë për të marrë gjakun dhe për t’i kthyer në vend nderin dhe moralin familjes.

Liria si Tipar i Njeriut

Është e rëndësishme të theksohet se dukuritë e përmendura në seksionin e mëparshëm mund të rrjedhin nga fakti se kulturalisht shoqëria shqiptare nuk është ende një shoqëri e lirë. Në diskurin popullor, liria në përgjithësi konsiderohet ajo lloj lirie që i përshtatet më shumë natyrës shtazore sesa natyrës njerëzore. Nëse për krijesat e tjera në tokë, liria është mundësia e mbijetesës ose e lulëzimit kudo, kuptimi i lirisë për njerëzit është diçka tjetër, shumë më tepër se kaq. Liria e njeriut nuk është thjesht mundësia për të përmbushur dëshirat e veta, sepse dëshirat mund të jenë orekse dhe orekset janë të determinuara. Ajo që është e determinuar, është e përcaktuar dhe prandaj nuk mund të jetë në thelb e lirë. Liria e njeriut është pikërisht të kapërcesh determinimin, që do të thotë të kapërcesh dëshirat dhe orekset. Orekset mund të jenë dëshira ose nevoja biologjike. Dëshira për t’u ushqyer mirë, për të bërë seks, për të pasur një jetë komode plot

kënaqësi dhe dëfrim janë të njëjtat dëshira që mund t'i ketë edhe një kafshë. Por liria e njeriut nuk mund të krahasohet apo barazohet me lirinë e krijesave të tjera siç janë kafshët.

Njeriu është i lirë kur kërkon dhe vepron përtej dëshirave të veta, edhe kur këto veprime mund t'i kundërvihen orekseve të tij. Njeriu është një qenie vepruese në botë sepse është i lirë. Njeriu është krijues në botë. Njeriu e bën botën edhe duke mohuar veten, shoqërinë, natyrën, etj. Kur njeriu nuk ka asgjë më për të mohuar, ai barazohet me veten (Feraj, 2011). Si rezultat i dy karakteristikave të ndryshme thelbësore, të lirisë që kanë kafsha dhe njeriu, ose më mirë mosliria e kafshës dhe liria e njeriut, kafsha i përshtatet botës, ndërsa njeriu e bën botën. Kafsha është pasive në botë; njeriu është aktiv në botë (Heidegger, 1983). Rrjedhimisht, sa më shumë një person përshtatet me botën, pa tentuar ta "bëjë" botën, aq më pak subjekt është.

Për shkak se njeriu është një qenie me mendim dhe nuk vepron vetëm instinktivisht, ne mund ta shohim atë si një projekt në botë; si projekt për të realizuar veten dhe botën; si një projekt që bën histori dhe jo vetëm i përshtatet historisë. Që një njeri të jetë, ai duhet të jetë "i lirë" sipas konceptit të lirisë që parashtrrova më sipër. Mirëpo, njeriu, jo rrallë herë, nuk mund ta përmbushë këtë koncept të lirisë pa mohimin e vetvetes. Pra, të jesh i lirë është aftësia, guximi, vullneti për të thënë "jo" kur është e nevojshme dhe për të vepruar në përputhje me këtë. Njeriu i thotë "jo" (e mohon) natyrës, objekteve dhe subjekteve që e rrethojnë; i thotë "jo" sistemeve të ndryshme politike dhe ekonomike; dhe mund të shkojë aq larg sa të mohojë veten dhe të kryejë vetëvrasje. Një kafshë nuk mund të mohojë veten dhe të bëjë vetëvrasje. Edhe akrepat, të cilët mendoheshin se kryejnë vetëvrasje, nuk e bëjnë një gjë të tillë sepse janë imun ndaj helmit të tyre (Cobb, 2010). Kafshët nuk mund të bëjnë greva urie apo të bëjnë vetëvrasje sepse nuk e mohojnë vetveten. Mohimi i vetvetes është një veprim që shkon përtej natyrës së lirisë së kafshëve.

Njeriu, si modus nuk përkufizohet vetëm me bashkimin dhe lidhjen e një shpirti me një trup, ideja e të cilit ai është, por edhe me fuqinë e shprehjes dhe të prodhimit që përbën këtë modifikim. Pra, njeriu nga një njeri tjetër ndryshon përmes fuqisë me të cilën ai zhvillon format e shprehjes së veprimeve dhe mendimeve të veta; me mënyrat e përjetimit të dukurive të natyrës dhe të shoqërisë; dhe me mënyrën se si ai shpreh atë që përjeton trupi dhe mendja e tij (Kullashi, 2005).

Analizë e Perceptimeve mbi Vlerat në Rininë Shqiptare

Dija shpesh herë fitohet ose orientohet nga çfarë njerëzit konsiderojnë vlerë. Liria gjithashtu përdoret nga njerëzit sipas vlerave që ata kanë. Për të kuptuar se si është raporti i të rinjve shqiptarë me dijen, dhe nga cilat parime udhëhiqen ata në përdorimin e lirisë që kanë, unë realizova një pyetësor me studentët e vitit të parë të Kolegjit Universitar të Biznesit (Tiranë).

1. Metodologjia

Gjatë semestrit të parë të vitit akademik 2024–2025, u realizua një pyetësor me 84 studentë të vitit të parë në Kolegjin Universitar të Biznesit, përfshirë studentë të programeve bachelor dhe studimeve të larta profesionale. Pyetësi përmbante një pyetje të vetme, të hapur:

"Çfarë është vlerë për ju?"

Studentët mund të jepnin më shumë se një përgjigje. Për këtë pyetësor janë përzgjedhur vetëm studentë të vitit të parë, për të kuptuar sistemin e tyre të brendshëm të vlerave në fazën e tranzicionit nga adoleshenca në moshën madhore. Përgjigjet e studentëve janë bërë me shkrim, dhe janë realizuar të gjitha në mjediset e institucionit.

2. Profili i kampionit

Kampioni përfshin 84 studentë nga zona dhe fasha të ndryshme sociale-ekonomike, gjë që ofron një diversitet përfaqësues për të rinjtë shqiptarë të kësaj moshe.

3. Rezultatet kryesore

Tabelat e mëposhtme tregojnë se çfarë konsiderojnë si vlerë të rinjtë shqiptarë nga ky pyetësor. Secila tabelë shoqërohet nga një paragraf i shkurtër shpjegues.

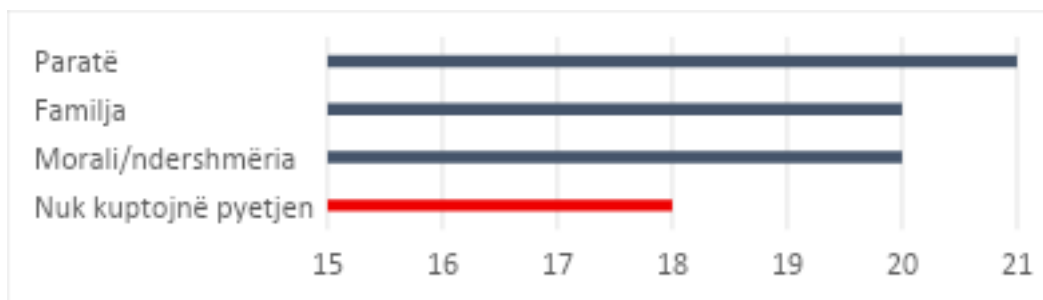

Tabela 1.

Përgjigjja më shpeshtë e të studentëve të pyetur ka qenë “paraja”, e përmendur si vlerë nga 21 studentë. “Familja” është përmendur nga 20 studentë si vlerë. Edhe “morali dhe ndershmëria” konsiderohen si vlerë nga 20 studentë të pyetur. Ndërsa 18 nga 84 studentë të pyetur nuk arrijnë të kuptojnë pyetjen dhe, rrjedhimisht, nuk arrijnë t’i përgjigjen asaj.

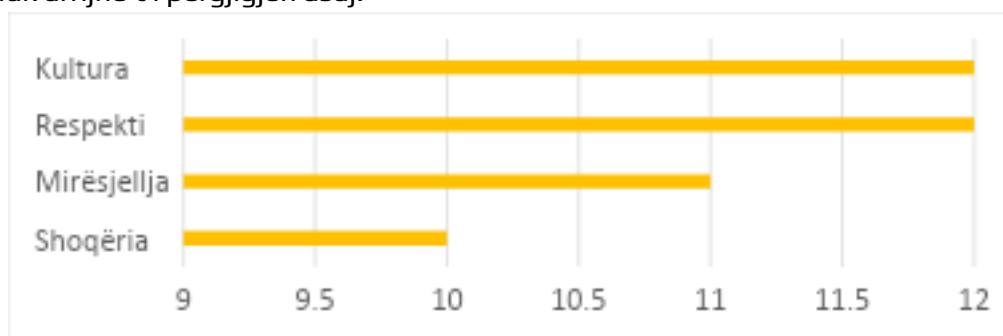

Tabela 2.

Në tabelën 2 vihet re se aspekte të tjera të qytetarisë konsiderohen si vlera nga studentët e pyetur, edhe pse jo në masë prej tyre. 12 persona janë përgjigjur se “kultura” është vlerë për ta. Po 12 është numri i atyre që konsiderojnë “respektin” si vlerë. “Mirësjellja” është përmendur si vlerë nga 11 studentë të pyetur, ndërsa 10 prej tyre konsiderojnë “shoqërinë” si vlerë.

Tabela 3.

Tabela 3 tregon se “besueshmëria” është një tjetër vlerë e përmendur nga 8 të pyetur. Edhe “mirësia” konsiderohet vlerë nga 8 persona. 6 studentë kanë thënë se, për ta, “dashuria” është vlerë. “Emocionet dhe ndjenjat” konsiderohen vlerë nga 5 të pyetur.

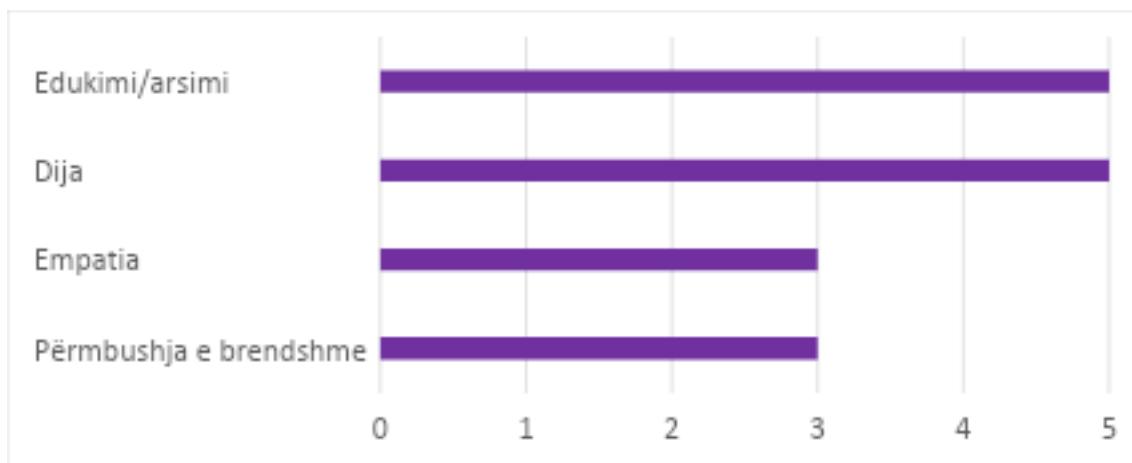

Tabela 4.

“Edukimi dhe arsimi” përmenden si vlerë nga vetëm 5 studentë. “Dija” gjithashtu përmendet nga 5 studentë. “Empatia” konsiderohet vlerë nga 3 të pyetur. “Përmbushja e brendshme” përmendet si vlerë nga 3 studentë.

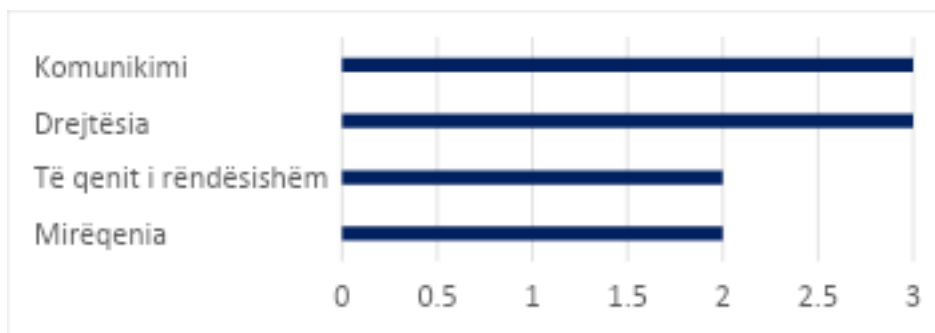

Tabela 5.

“Komunikimi” konsiderohet vlerë nga 3 studentë. Edhe “drejtësia” konsiderohet nga 3 studentë si vlerë. “Të qenit i rëndësishëm” është vlerë për 2 studentë të pyetur. Edhe “mirëqenia” konsiderohet vlerë nga vetëm 2 studentë.

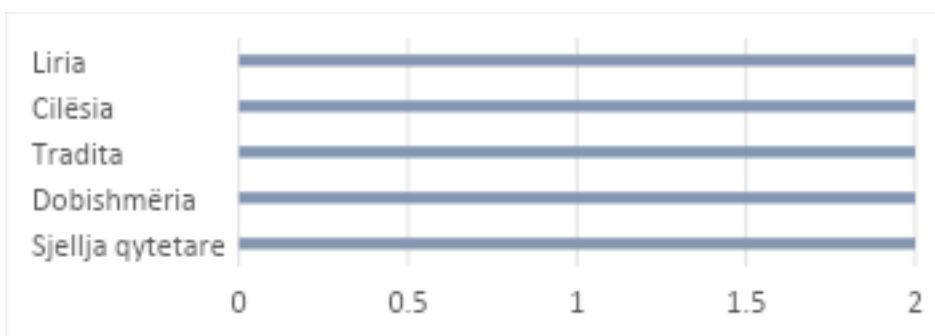

Tabela 6.

Siç tregon tabela 6, tipare të tilla si “liria”, “cilësia”, “tradita”, “dobishmëria”, “sjellja qytetare” konsiderohen si vlera vetëm nga 2 studentë të pyetur.

Të bërit qejf	1
Vetëpërmirësimi	1
Shëndeti	1
Të qenit vetvetja	1
Të ndjekësh endërrat	1
Intelekti	1
Vizioni	1
Ambicja	1
Puna	1
Ndihma e ndërsjellë	1
Identiteti	1
Koherenca	1
Devotshmëria	1
Mënyra e veshjesh	1
Dinjiteti	1
Përgjegjësia	1
Karakter	1

Tabela 7.

Në tabelën 7 janë të shfaqura të gjitha përgjigjet e tjera të përmendura si vlerë vetëm 1 herë nga studentët e pyetur.

4. Analiza e Përgjigjeve mbi Perceptimin e Vlerave të Rinjtë Shqiptarë (rreth 18 vjeç)

- 1) Dominimi i vlerave materiale dhe familjare
 - “Paraja” është përmendur si vlerë më shumë se çdo vlerë tjetër (nga 21 studentë), duke treguar një orientim të qartë të një pjese të mirë të të rinjve drejt aspekteve materiale dhe të suksesit financiar.
 - Menjëherë pas saj vijnë “familja” (20) dhe “moralit e ndershmëria” (20), çka tregon se pavarësisht presioneve ekonomike, struktura tradicionale dhe etika personale kanë ende një peshë të rëndësishme në vetëdijen e të rinjve shqiptarë.
- 2) Ndikimi i ambientit socio-ekonomik dhe edukativ
 - Përmendja e parave, por edhe përmendja e ulët e vlerave si edukimi, dija apo mirëqenia, sugjerojnë se prioritetet e studentëve janë të ndikuara nga vështirësitë reale ekonomike dhe nga mungesa e një qasjeje më të thellë filozofike apo qytetare ndaj konceptit të “vlerës”.
 - Vetëm 5 studentë, nga 84 të tillë, përmendin “arsimin” dhe “dijen” si vlera, që për një kontekst universitar përbën një sinjal shqetësues mbi mungesën e përbrendësimit të edukimit si vlerë në vetvete.
- 3) Vlerat e qytetarisë dhe ndjeshmërisë sociale janë të marginalizuara
 - Vlera si empatia, drejtësia, komunikimi, sjellja qytetare apo tradita përmenden në nivele shumë të ulëta.
 - Kjo mund të jetë pasojë e një mungese të edukimit qytetar, të debatit kritik në shkollat e mesme, ose një reflektim i realitetit ku këto vlera nuk perceptohen si efektive apo të shpërblyera.
- 4) Paqartësi konceptuale dhe mungesë reflektimi
 - Një numër domethënës studentësh (18 nga 84, pra mbi 21%) nuk arrijnë të kuptojnë pyetjen, gjë që tregon ose pa aftësinë për të artikuluar një koncept abstrakt, ose mungesën e ekspozimit ndaj temave të tilla gjatë arsimit parauniversitar.

- Ky fakt është veçanërisht i rëndësishëm për mësuesit, edukatorët dhe politikat arsimore: nëse të rinjtë nuk kuptojnë çfarë është një "vlerë", ata janë të pambrojtur nga manipulimi ideologjik apo konsumizmi ekstrem.

5) Shpërndarja e moderuar e vlerave shoqërore

- Vlera si respekti, mirësjellja, shoqëria, besueshmëria e mirësia marrin përgjigje mesatare (nga 8 deri në 12 përmendje).
- Kjo tregon se ndërgjegjja morale dhe raportet ndërpersonale kanë një vlerësim të pranishëm, por jo qendror, në sistemin e vlerave të të rinjve shqiptarë.

6) Vlerat personale dhe psikologjike: të pranishme, por në minorancë

- Disa studentë përmendin vlera si dashuria, emocionet, përmbushja e brendshme, që janë më tepër vlera personale dhe ekzistenciale. Megjithatë, numri i ulët i përmendjes tregon që reflektimi mbi mirëqenien psikologjike apo zhvillimin personal është ende në hapat e parë në këtë grupmoshë.

Përfundime

Dija dhe sistemi i vlerave përcaktojnë në një farë mënyre se si funksionon një shoqëri dhe si ushtrohet pushteti nga anëtarët e asaj shoqërie. Njeriu është mbartës i vlerave të cilat e orientojnë në veprimet e tij. Ai është, në të njëjtën kohë, subjekt dhe objekt i dijes, dhe rrjedhimisht i pushtetit. Marrëdhënia e dijes me moralin brenda shoqërisë shqiptare është e kushtëzuar nga "turpi". Por, ne si shoqëri, nuk turpërohemi ngaqë nuk dimë, sepse nëse do të turpëroheshim nga kjo, do të përpiqeshim ta ndryshonim atë dhe të mësonim ato gjëra për të cilat turpërohemi. Pra, nuk turpërohemi nga vetja, por nga të tjerët. Shoqëria shqiptare e lidh moralin vetëm me marrëdhënien me subjektet e jashtme, duke përjashtuar veten. Duke mos pasur turp nga vetja, ne nuk e konsiderojmë veten subjekt, por objekt në një farë mënyre. Elementi i moralit ndërmjet shoqërisë shqiptare dhe dijes qëndron vetëm në aspektin e shfaqjes si një person i moralshëm, dhe jo të qenit realisht i tillë. Ne mund të turpërohemi nga kushdo përveç vetes.

Liria e njeriut nuk është thjesht mundësia e përmbushjes së dëshirave të veta, sepse dëshirat mund të jenë orekse, dhe orekset janë të përcaktuara. Ajo që është e përcaktuar, nuk mund të jetë në thelb e lirë. Liria e njeriut është pikërisht kapërcimi i përcaktimit, që do të thotë kapërcimi i dëshirave dhe orekseve. Njeriu është i lirë kur kërkon dhe vepron përtej dëshirave (orekseve) të veta, edhe kur këto veprime mund të bien ndesh me orekset e veta. Njeriu nuk mund ta përmbushë konceptin e lirisë pa mohimin e vetvetes. Njeriu është i lirë për aq sa mund ta mohojë veten dhe të jetë krijues në botë.

Mikronarrativa, gjatë epokës komuniste (1945-1991) në Shqipëri, lejohej për aq sa nuk kërcënonte metanarrativën - e cila përfaqësohej nga pushteti - por indirekt, tregonte madhësinë e saj. Gjatë epokës komuniste, puna erudite në Shqipëri u kthye plotësisht në shërbim të pushtetit, në shërbim të diskursit mbizotërues. Shumë "të vërteta", kryesisht ideologjike, vendoseshin nga partia dhe shkencëtarët kishin vetëm një detyrë t'i provonin ose justifikonin ato. Diskurset dhe njohuritë e skualifikuara, të cilat qarkullonin në shoqërinë shqiptare në periudhën 1945-1990, u shtypën gjithashtu deri në atë pikë sa nuk përbënin kërcënim për pushtetin dhe nuk kishin forcë t'i kundërviheshin atij.

Në sistemet demokratike, pushteti nuk mund të ketë kontroll të plotë mbi institucionet e dijeve, veçanërisht mbi universitetin, prandaj nuk mund ta përdorë atë drejtpërdrejt për qëllime propagandistike. Në këtë drejtim, pushteti është më i interesuar t'i mbajë universitetet të heshtura në prodhimin e të vërtetave që mund të vënë në dyshim ose të tronditin të vërtetat e pushtetit. Pra, propaganda më e mirë për pushtetin, në këto raste, është heshtja e universitetit.

Sa i përket sistemit të vlerave të të rinjve (rreth 18 vjeç) shqiptarë sot del në pah një përzierje midis vlerave tradicionale familjare dhe një orientimi të qartë drejt sigurisë financiare. Ka mungesë konceptuale dhe nivel të ulët të përbrendësimit të vlerave qytetare, edukative dhe morale universale. Për ta ndryshuar këtë panoramë, nevojiten:

1. Fuqizimi i edukimit qytetar dhe etik në arsimin parauniversitar.
2. Zhvillimi i programeve të trajnimit për reflektimin mbi vlerat në nivel universitar, sidomos për studentët e vitit të parë.

3. Krijimi i hapësirave për debat dhe analizë kritike nëpër auditorë mbi tema të tilla si: drejtësia, empatia, përgjegjësia, solidariteti.
4. Studime të tjera më të thelluara për të krahasuar perceptimin e vlerave sipas gjinisë, zonës së origjinës apo fushës së studimit.

Referenca

- 1) Centre for the Study of Language and Information. (2016). 'Kant's Moral Philosophy', Stanford University. Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/kant-moral/>
- 2) Cobb, M. (2010). 'Do Animals Commit Suicide?', Why Evolution Is True. Available at: <https://whyevolutionistrue.wordpress.com/2010/03/23/do-animals-commit-suicide/>
- 3) Doody, R. (2014). Kantian Ethics: the categorical imperative. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology
- 4) Feraj, H. (2011). E Pafilozofuara. Tirana: Zenit
- 5) Foucault, M. (2009). Pushteti dhe Dija. Tirana: ISP & Dita 2000
- 6) Foucault, M. (2011). Historia e Seksualitetit 1. Tirana: UET Press
- 7) Heidegger, M. (1983). Die Grunbegriffe der Metaphysik [Leksionet e semestrit dimëror në Freiburg 1929/30], GA, pp. 29-30
- 8) Kant, I. (2004). Themelimi i Zakoneve Shoqërore. Tirana: Botimet Dritan
- 9) Kullashi, M. (2005). Mendimi Politik Modern. Prishtina: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës

Personi Juridik si Subjekt i Veprës Penale, Kuadri i tij Ligjor dhe Raporti me Kushtetuten e Republikës së Shqipërisë

Msc. Endri Fejzulah

Abstrakti

Personi juridik në kendveshtrimin penal si subjekt i veprave të ndryshme penale është edhe analizimi i detajuar i këtij punimi ku raportet e tij si subjekt i veprës penale që mund të kryhen në emer ose në dobi të tij sic e përcakton edhe ligji “Për përgjegjësinë penale të personave juridik” i miratuar në vitin 2007 është objekti dhe qëllimi i një punimi të tillë ku trajtohen dhe argumentohen papëruethshmeritë e dispozitave ligjore me parimet e së drejtës dhe normativin kushtetues.

Elementet përberes që konsumojnë veprat penale dhe për të cilat do duhet të shpallet apo shqiptohet masa e denimit mbi autoresinë e krimit të personit juridik është po aq i rëndësishëm në analizen e punimit sa edhe vetë raportet e tij me Kodin Penal, Kodin e Procedurës Penale, Kushtetuten e Republikës së Shqipërisë apo edhe Konventën Evropiane të të Drejtave të Njeriut si akt i rëndësishëm i ratifikuar nga Republika e Shqipërisë dhe e implementuar në legjislationin e saj të brendshëm.

Megjithatë është një lemi e së drejtës e re, e panjohur dhe jo shumë e studiuar kërkon përdyshim që punimi, analizimi dhe argumentimi të bazohet në disa shtylla që janë baza në themelimin e shtetit të së drejtës e vecanerisht të një shteti aspirant për të qenë pjesë e Bashkimit Evropian dhe të bazuar pikërisht në ato norma, parime e principe për të cilat shteti ligjor dhe i së drejtës duhet të funksionojë. Janë pikërisht këto parime që përcaktojnë një sërë elementesh determinant në rolin e shtetit të së drejtës dhe ligjor si dhe në parimin e famshëm se LIGJI ËSHTË I BARABARTË PËR TË GJITHË, duke nënkuptuar këtu jo vetëm barazinë e individëve, por të cilitdo subjekt të ligjit qoftë ky person fizik apo person juridik.

Fakti që ndaj personit juridik si subjekt i veprës penale mund të shqiptohet një masë kryesore denimi sipas ligjit e cila është mbarimi i tij, që praktikisht nëse do t’a interpretojmë ndryshe do të thotë “vdekja” e tij ekonomike, nderkohe që denimi kapital në Republikën e Shqipërisë është rreptesisht i ndaluar, a nuk sjellë kjo një pabarazi të ligjit kundrejt subjekteve që duhet të jenë të barabartë përpara tij? Sistemi juridik i një shteti funksionon mbi barazinë e subjekteve të pranuar si të tillë në një shtet të së drejtës dhe kryerja e veprave penale në Republikën e Shqipërisë nga personi juridik në emer ose në dobi të tij është me rëndësi juridike, akademike dhe gjyqësore që të thellohet dhe studiohet në spektrin e lirive dhe të drejtave themelore të subjekteve të së drejtës.

Fjalët kyçe: Person juridik, person fizik, ligj, përgjegjësi penale, subjekt

I: Kuadri ligjor i Personit Juridik

Personi juridik është një terminologji relativisht e re për Shqipërinë e pas viteve 90, një subjekt i së drejtës ku në kendveshtrimin penal, Shqipëria hasej me një problematik të vështirë, të paprecedente me përpara. Përgjegjësia penale e Personit Juridik jo vetëm për Shqipërinë, por edhe për vetë Bashkimin Evropian ka qenë një togfjalësh i cili filloj të zërthehej në kuptimin penal pas viteve 90, ku për shumë autor të së drejtës sanksioni që do të ishte qoftë riedukues, qoftë dënues, qoftë risocializues për Personin Juridik, do të ishte shqiptimi i masës administrative ndaj tij. Republika e Shqipërisë në kuadrin e saj ligjor përse i perkete kësaj lëmie të së drejtës është e bazuar në Kushtetuten e Republikës së Shqipërisë, Konventën Evropiane për të

Drejtat e Njeriut si dhe aktet e tjera nderkombetare, Kodin Penal dhe ate te Procedures Penale ne Shqiperi si dhe ligjin nr.9754 date 14.06.2007: "Per pergjegjesine penale te personave juridik" .

1.1 Kushtetuta

Kushtetuta si akti themelor i nje shteti i cili permban parimet e pergjithshme te tij, padyshim qe mbron edhe Personin Juridik ne aspektin e krijimit dhe funksionimit te tij si nje subjekt i vecant i se drejtes dhe zvellimit ekonomik. Kuptohet qe si terminologji nuk eshte nje e re, perderisa edhe ne kohen e komunizmit entitetet publike e shteterore kishin funksionalitetin e personit juridik, por ne aspektin e zhvillimit ekonomik pas demokracise ishte nje fryme e re e cila ashtu sic edhe kishte te drejten e berjes ekonomi, ashtu edhe mund te kryente shkelje te se mirave te pergjithshme te mbrojtjes se normave juridike, ashtu edhe duhej nje ligj i cili te sanksiononte veprat e PJ. Keshtu Kushtetuta e Shqiperise ne nenin 49 e vijues te saj dhe ne Kreun IV "Lirite dhe te drejtat ekonomike, sociale dhe kulturore " mbron ekonomine privat dhe zhvillimin e saj si dhe sipermarresit privat te cilet investojne me qellim fitimin ne Republiken e Shqiperise. Nderkohe qe persa i perket pergjegjesise penale te Personit Juridik , Kushtetuta nuk ka nje definicion preciz, mirepo si subjekt i se drejtes ai gezon te njejtat te drejta dhe detyrime qe i atribuohen personit fizik ne fushen penale³⁸.

1.2 Konventa Evropiane e te Drejtave te Njeriut

Konventa Evropiane e te Drejtave te Njeriut eshte nder aktet me te rendesishme te sistemit tone te brendshme pas Kushtetutes e parashikuar kjo edhe ne nenin 116 e vijues te Kushtetutes se Shqiperise³⁹, kur flitet per aktet nderkombetare dhe marreveshjet nderkombetare dhe fuqine e tyre ne Republiken e Shqiperise. Kuptohet qe KEDNJ eshte nje akt themelor i se drejtes se njeriut ku sic e theksuam me perpara nder parimet me kryesore te saj dhe per te gjitha vendet ratifikuese eshte mosshqiptimi i denimit me vdekje kunder subjekteve te se drejtes. Madje shihet edhe neni 1 i Protokollit nr.6 te KEDNJ, ku percaktohet ky parim i shenjte i se drejtes⁴⁰. Po keshtu edhe PJ si subjekt i se drejtes , gezon po te njejtat detyrime dhe te drejta ne fushen juridike, ekonomike dhe penale te jetes se vendit duke iu nennshtruar keshtu legjislacionit te posacem penal.

1.3 Kodi Penal

Ligji penal apo sic njihet ndryshe Kodi Penal I Shqiperise eshte unifikimi I dispozitave juridike qe kane te bejne me parimet, parashikimet, dispozitat dhe sanksionet qe I nenshtrohen subjektet . Personi juridik, permendet shprehimisht ne nenin 45 te Kodit Penal ne permbajtjen e te cilin thuhet se : *"Personi juridik, me prejashtim te insititucioneve shteterore, pergjigjen penalisht per vepra penale te kryer ne emer ose ne dobi te tyre nga organet dhe perfaqesuesit e tyre "* , ndersa paragrafi i trete i po ketij neni thote se : *"Pergjegjesia penale e personave juridik nuk prejashton ate te personave fizik, te cilet kane kryer ose jane bashkepunetor ne kryerjen e te njejtave vepra penal "* dhe vijon ne paragrafin e fundit me : *"Veprat penale dhe masat ndeshkuese peraktese qe zbatohen ndaj personave juridike si dhe procedura per vendosjen dhe ekzekutimin e tyre rregullohet me ligj"*⁴¹.

1.4 Ligji nr.9754 date 14.06.2007 "Per pergjegjesine penale te Personave Juridike"

Ashtu sic e percaktonte edhe neni 45 i Kodit Penal qe masat ndeshkuese ndaj subjektit penal te personit juridik rregullohen me ligj, eshte pikerisht ligji i siperpermendur i cili me dispozitat perkatese rregullon dhe sanksionon veprat penale te kryera nga PJ. Kur eshte diskutuar ne fillimet e veta per sanksionimin e Personit Juridike nga ligjvenes te ndryshe, jurist, avokate apo edhe profesore te doktrines juridike, eshte konceptuar qe duke qene se Personi Juridike eshte nje person i vecante dhe abstrakt, pavaresisht vendndodhjes se tij fizike me percaktimin e selise qendrore apo kryesore, serish nuk mund te aplikoheshin shqiptimet e

³⁸ Nenet 49-58 te Kushtetutes se Shqiperise

³⁹ Neni 116 I Kushtetutes

⁴⁰ KEDNJ dhe neni 1 I Protokollit nr.6 te KEDNJ-se

⁴¹ Neni 45 I Kodit Penal

denimeve me burgim ndaj tij , e per kete arsye u konceptua qe nese personi fizik goditej tek liria, gjeja me e shtrenjte qe ky subjekt ka, personi juridik do te sanksionohej dhe do te goditej tek ekonomia, gjeja me e shtrenjte qe ky subjekt ka si entitet privat dhe ekonomik i cili qellimin kryesor te aktivitetit te tij e ka fitimin ekonomik. Ligji ne fjale percakton rregullat, proceduren dhe masat ndeshkuese qe i sanksionohen personit juridik si kryers te vepres penale. Keshtu ne nenin 3 te ketij ligji thuhet se : personi juridik ka pergjegjesi penale per vepra qe kryen ne emer ose ne dobi te tij, nga organet ose perfaqesuesit e tij. Ne piken b te po ketij neni thuhet se :ne emer ose ne dobi te tij ,nga persona ose personi qe eshte nen autritetin e personit qe perfaqeson, drejton dhe administron personi juriik dhe ne emer ose ne dobi te tij, per shkak te mundeses se kontrollit apo te mbikqyrjes nga personi qe drejton , perfaqeson ose administron personin juridik⁴². Per te kuptuar me mire permbajtjen e ketij neni eshte e nevojshme qe te sjellim nje shembull konkret: Nese personi juridik A SHPK i perfaqesuar nga administratori i tij shtetasi B, merr pjese ne nje tender ku administratori B, kryen korrupsionin e anetareve te Komisionit te tenderimit me qellim qe tenderi te kaloj ne dobi dhe emer te kompanise qe ai perfaqeson, atehere ketu vepra penale e korrupsionit eshte konsumuar pasi per shkak te veprimtarise se shtetasis B, administrator i personit juridik A SHPK , ai ka kryer nje krim ne te cilin padyshim qe nga ndeshkimi nuk prejashtohet personi fizik B, por per shkak se veprimtaria penale eshte kryer ne emer dhe ne dobi te perosnit juridik A Shpk, per te njeften veper penale do te pergjigjet edhe personi juridik. Mirepo ne rastin konkret qe vepra penale te quhej e ezauruar ajo u krye edhe ne emer, por edhe ne dobi te personi juridik, nderkohe qe neni 3 i ligjit ne fjale ka dhe nje permbajtje tjeter i cili permend lidhezen “ose” si nje lidhez determinuese per percaktimin e konsumimit te vepres penale nga personi juridik. Konkretisht , nese administratori B person fizik qe perfaqeson personin juridik A SHPK, per shkak te hasmerise se tij kryen vrasjen e shtetasis C i cili rrjedhimisht do te ishte pjese e ankandit per tender publik dhe si pasoje e kesaj vrasjeje kompania te cilin shtetasi C perfaqesonte nuk do te merrte pjese ne ankand dhe si e vetmja pjesemarrese, tenderin e fiton kompania A SHPK, e perfaqesuar nga personi fizik B. Pyetja qe qendron ne kete rast eshte kur personi fizik B i cili pavaresisht se ka kryer nje veper penale per llogarine e vete personale, a do te ndeshkohet edhe personi juridik?

Pergjigjja eshte definitivisht PO, pasi ligji dhe neni ne fjale nuk e konsumojne vepren penale te personit juridik me bashkimin e dy cilesive te saj edhe te kryerjes se vepres penale per llogari ose emer te personit juridik dhe per dobine e tij. Ligji thote se mban pergjegjesi personi juridik kur vepra penale kryhet per dobine e tij qe ne rastin konkret pavaresisht se ne ndryshim nga shembulli i pare administraatori veproj edhe ne emer edhe ne dobi te personi juridik, ne shembullin e dyte administratori edhe pse vepron jo ne emer te personit juridik, per te ka ardhur dobia. Dobia ne rastin konkret eshte se per shkak te krimit, subjekti tjeter juridik nuk ishte pjese e ankandit dhe ligji e percakton saktesisht, pra OSE ne dobi te perosnit juridik OSE ne emer te tij. Eshte pikerisht ky momenti lidhez i cili mjafton qe per konsumimin e vepres penale te mos ekzistojne bashke te dyja cilesite e sipercituara, por mjafton vetem njera prej tyre, qofte edhe nese personi juridik merr dobine pavaresisht se mund te mos jete vepruar ne emer te tij, ai do te pergjigjet pernalisht per te njeften shkelje qe ka kryer edhe personi fizik, ku padyshim ky i fundit nuk mund t'i shpetoj drejtesise. Por per te njeften veper penale do te ndeshkohet edhe personi juridik, gje e cila tregon nje boshllek ligjor i cili duhet mbushur me ndryshime ligjore ne kete akt , per arsye se kur konsumimi i vepres penale nuk ka ardhur ne emer te personit juridik, ky i fundit nuk ka perse te pergjigjet pernalisht per nje krim i cili ne parimet e pergjithshme te Kodit Penal duhet qe krimi te kryhet me faj, ku faji ndahet ne dashje dhe pakujdesi⁴³ dhe aq me teper kur mungon qartesisht lidhja shkakësore e parashikuar ne nenin 13 te Kodit Penal⁴⁴. E thene ne kete kuptim, vetem keshtu do te merrte forme vepra penale e kryer nga personi juridik, duke i plotesuar te dyja cilesite per atribuimin e vepres penale ndaj tij , pra edhe dobine edhe veprimin ose mosveprimin ne emer te tij dhe kuptimi i se drejtes. Ne rast se mungon qofte dhe vetem njera prej dy komponenteve te mesiperm atehere vepra penale duhet te mos konsiderohet e konsumuar nga personi juridik, por vetem nga personi fizik, pavaresisht dobise qe personi juridik ka perfutuar ku krimi eshte realizuar jo per llogari te tij.

⁴² Neni 3 I ligjit “Per pergjegjesine penale te PJ”

⁴³ Neni 14, 15, dhe 16 I Kodit Penal

⁴⁴ Neni 13 I Kodit Penal

II. Shqiptimi i denimit te personit juridik

Ne pjesen e pergjithshme te Kodit Penal te Republikes se Shqiperise , konkretisht ne nenet 29 dhe 30 te tij, percaktohen denimet kryesore per personat qe kryejne krime te cilat jane:

- I. Me burgim te perjetshem
- II. Me burgim
- III. Me gjobe

Ndersa per kryeresit e kundravajtjeve penale shqiptohet denim me :

- I. Me burgim
- II. Me gjobe⁴⁵

Nese do te shikojme nenin tjeter vijues te Kodit Penal, kemi edhe denimet plotesuese te parashikuara ne nenin 30 te tij te cilat jane :

- I. Ndalimi i te drejtes per te ushtruar funksione publike
- II. Konfiskimi i mjeteve te kryerjes se vepres penale dhe produkteve te vepres penale
- III. Ndalimi per te drejtuar automjetin
- IV. Heqja e se drejtes te ushtrimit te nje veprimtarie mjeshterie
- V. Heqja e se drejtes per te ushtruar detyra drejtuese prane personave juridike
- VI. Ndalimi per te qendruar ne nje apo disa Njesi Administrative
- VII. Nxjerrja jashte territorit
- VIII. Detyrimi per publikimin e vendimit gjyqesor
- IX. Heqja e dekoratave dhe titujve te nderit
- X. Humbja e pergjegjesise prinderore ⁴⁶

Nderkohe qe per shkak se shumica e ketyre denimeve qofshin keto plotesuese ose jo, jane parashikuar nga ligjvenesit duke patur parasysh personin fizik, kjo dallohet edhe nga permbajtja qe ato kane, padyshim qe per personin juridik duhej te kishte nje percaktim te vecante dhe te kuptueshem nga ligjvenesit dhe ashtu sic e percakton edhe neni 45 i Kodit Penal qe per pergjegjesine penale te personave juridike, denimi i tij rregullohet me ligj te vecante , atehere ne kuptim te tij eshte pikerisht ligji qe kemi marre per studim ne kete punim, ligji 9754 date 14 qershor 2007 “Per pergjegjesine penale te personave juridike” i cili rregullon denimin e tij ne nenin 8, 9 dhe 10 te tij.

Nese Kodi Penal per personin fizik percakton denimin kryesor me burgim te perjetshem, me burgim dhe me gjobe, neni 9 i ligjit 9754 i dates 14 qershor 2007 percakton si denime kryesore per personin juridike

- I. Mbarimin e tij
- II. Me gjobe

Eshte esenciale dallimi qe jepet ne piken e dyte te nenit 9 te ligjit ne fjale kur prejashton nga denimi kryesor personat juridike qe jane entitete publike, njesi te qeverisjes vendore dhe partite politike si dhe sindikatat . Ashtu sic ka denime alternative apo plotesuese per personin fizik, jane parashikuar edhe denime alternative apo plotesuese per personin juridik, te cilat nga permbajtja e nenit 10 te ligjit jane :

- I. Detyrimi per te publikuar nje vendim gjyqesor
- II. Mbyllja e nje ose me shume veprimtarive apo strukturave te personit juridik
- III. Ndalimi per te marre pjese ne procedurat apo tenderimet publike
- IV. Ndalimi per te kerkuar publikisht fonde apo burime financiare
- V. Vendosja e personit juridik ne administrim te kontrolluar
- VI. Heqja e se drejtes se marrjes se licencave, autorizimeve, subvencioneve etj

Nese marrim per analize denimin kryesor te personit fizik te parashikuar ne nenin 29 te Kodit Penal me denimet kryesore te personit juridik te parashikuar ne nenin 9 te ligjit “Per pergjegjesine penale te personit

⁴⁵ Neni 29 I Kodit Penal

⁴⁶ Shih nenet 30-43 te Kodit Penal

juridike" mund te konstatojme se e perbashketa e vetme e ketyre denimeve ne kuptimin literal eshte vetem percaktimi i denimit me gjobe i cili shqiptohet per te dy subjektet qe mund te jene kryeres te vepres penale. Nderkohe qe nese per personin fizik denimi maksimal eshte burgimi i perjetshem , per personin juridik ehste shuarja me mbarimin e tij. Ndersa ne denimet plotesuese e vetmja dispozite pershkruese e perbashket nga ana literale e saj eshte vetem detyrimi qofte i personit fizik qofte i personit juridik per te publikuar nje vendim gjyqesor. Publikimi apo detyrimi per te publikuar nje vendim gjyqesor behet kur cmohet se krahas denimit kryesor, ky denim plotesues i cili publikohet neper media, televizione, organe publike, gazeta lokale dhe qendrore me buxhetin e personit fizik apo juridik, kur permbajtja e tij ka interes publik qofte per personat e tjere fizik qofte edhe per personat juridik.

Denimi me gjobe si nje denim kryesor per personin juridik pervecse konsiston ne pagimin e nje shume te caktuar parash ne favor te shtetit, ato shqiptohen si denime ndaj personit juridik si subjekt i vepres penale kur mbi te eshte deklaruar fajesia dhe masa e gjobes qe duhet paguar eshte ne varesi te krimit per te cilin personi juridik akuzohet ose deklarohet fajtor. Kjo eshte e percaktuar ne ligjin te cilin e kemi marre per analize i cili percakton dhe ne menyre deklarative denimet qofte per kundravajtjet penale qofte per krimet penale, qe neni 29 i Kodit Penal i ka te ndara ne dy paragrafe, nderkohe qe ligji per pergjegjesine penale te personave juridik nuk i ka te ndara dhe forte te shpjeguara mire ne denimin kryesor qe parashikon ne nenin 9 te tij, por e ka te percaktuar si nje fraze shprehimisht ne nenin 11 te tij , kur percakton padyshim qe per kundravajtje penale, gjoba si denim kryesor, eshte me e vogel ne krahasim me veprat e tjera penale. Ligji dhe ligjvenesit kane percaktuar se :

- I. Per krimet penale nga 15 vjet burgim deri ne burgim te perjetshem , personi juridik i shqiptohet nje denim me gjobe nga 25 milione leke deri ne 50 milione leke
- II. Per krime nga 7 vjet deri ne 15 vjet burgim, personit juridik i shqiptohet denim me gjobe nga 5 milione leke deri ne 25 milion leke
- III. Per krime qe Kodi Penal parashikon denim me me pak se 7 vjet burgim, personi juridik denohet me nje gjobe nga 500 mije leke deri ne 5 milion leke⁴⁷
- IV. Neni 11, pika 5 e ligjit "Per pergjegjesine penale te personave juridik" percaktohet se per kundravajtje , personi juridik denohet me nje gjobe nga 300 mije leke deri ne 1 milion leke.⁴⁸

Nese bazuar ne analizen tone dhe shembujt e lartpermendur ku shtetasi B i cili kryen korrupsion sipas kuptimit te nenit 244 te Kodit Penal , ne emer dhe ne dobi te personit juridik per nje vlere me te madhe se 50,000 leke qe ka percaktuar paragrafi i dyte i nenit 244 te Kodit Penal , atehere personi fizik, shtetasi B rrezikon nje denim nga nje deri ne 3 vjet burgim , ndersa personi juridik do te pergjigjet per te njejten akuze si personi fizik, nderkohe qe ne kuptim te ligjit "Per pergjegjesine penale te personave juridik" do te ndeshkohet me nje nga 500 mije deri ne 5 milion leke, kjo per dy arsye. Se pari per shkak se neni 244 paragrafi i dyte i Kodit Penal parashikon nje denim nje deri ne tre vjet burg i cili i perkthyer tek personi juridik sipas nenit 11 pika 4 shkronja c ndeshkiet me gjoben e siperpermendur per arsye se krimi eshte i parashikuar me me pak se 7 vjet burgim.

Mirepo nese personi juridik pervec veprimtarise se tij ekonomike dhe legale, merr pjese ne veprimtari kriminale te renda ose me pasoja te tilla sic mund te jene : Trafikimi dhe prodhimi i armeve dhe unicioneve luftarake, Prodhimi dhe trafikimi i lendeve narkotike, pjesemarrja ne grupe kriminale apo krime te parashikuara nga nenet 230 e vijues te Kodit Penal sic jane veprat me qellime terroriste, personi juridik mund te denohet edhe me mbarim te tij. Per sa i takon anes procedurale mbi te zbatohen rrethanat renduese dhe lehtesuese te parashikuara nga neni 48, 49 dhe 50 i Kodit Penal te cilat ne raste te caktuara mund te jene determinuese ne percaktimin e shqiptimit te denimit mbi personin juridik si subjekt i vepres penale.

Le te ndalemi pak te neni 12 i ligjit i cili percakton se kur mbaron personi juridik dhe ne kuptim te ligjit, ndaj tij mund te shqiptohet ky lloj denimi kryesor kur rezulton se personi juridik eshte themeluar posacerisht per kryerjen e veprave penale, kur ka perdorur fushen e veprimtarise se tij per kryerjen e veprave penale te renda, kur kane ardhur pasoja te renda etj. Nje nder percaktimet me te rendesishme eshte se me vendimin e

⁴⁷ Neni 11 pika 4 e ligjit nr.9754 date 14.06.2007 "Per pergjegjesine penale te personave juridik"

⁴⁸ Neni 11 pika 5 tek po i njejt ligj

mbarimit te tij, zbatohen procedurat e likujdimit dhe ne rast se pasuria eshte produkt i vepres penale , ajo konfiskohet. Pikepyetja e madhe qe qendron eshte parimore, pikpyetje principesh ne raport me shtetin e se drejtes, doktrinat juridike, kushtetuese te cilat heqin ekuivalencen midis denimit maksimat te personit fizik qe eshte denimi me burgim te perjetshem per arsye se denimi me vdekje nuk pranohet dhe nuk lejohet per shkak te shtetit te se drejtes dhe ligjor, gershetimit te vlerave, principeve, traditave, zakoneve te cilat formojne normat shoqerore e keto norma kthehen ne dispozita juridike qe mbrojne te miren e perbashket dhe e drejta e jetes eshte nje nder ato te mira te cilat nuk duhet cenuar e as prekur. Mirepo tek personi juridik, fakti qe percaktohet se nje nder denimet kryesore te tij eshte mbarimi i tij rrejdhimisht shuarja, a interpretohet kjo si shqiptim i denimit me vdekje ndaj personit juridik? Nese nje subjekt i se drejtes penale e konkretisht personi juridik denohet me mbarim te tij, kjo do te thote se nje subjekt te se drejtes , nje subjekt te ligjit penal a mos valle praktikisht e ke denuar “me vdekje” pavaresisht se nuk eshte frymor dhe as person juridik, mirepo eshte subjekt i se drejtes dhe parimi i barazise ne drejtesi dhe tek subjektet duhet te jete i paekuivok?

Kjo eshte pikerisht pikepyetja qe do te analizohet ne raportin dhe shkalle kushtetuese

I.Raporti me Kushtetuten I pergjegjesise penale per personat juridik

Sic e paraprimë pak me lart rreth analizes qe do te zhvillohet tek kjo rubrike e fundit e ketij punimi eshte me rendesi te thuhet se Kushtetuta e Republikes se Shqiperise eshte akti me i larte themelor mbas te cilit cdo akt, norme, ligj apo kod duhet te jete ne perpuethshmeri te plote me normativin kushtetues, parimet e shtetit te se drejtes dhe ligjor dhe principet e pranuar si nje vend kandidat per ne Bashkimin Evropian. Ne nenin 1/a te Kodit Penal percaktohet qartesisht se Kodi Penal bazohet ne Kushtetuten e Republikes se Shqiperise , ne parimet e pergjithshme te se drejtes penale nderkombetare si dhe ne marreveshjet nderkombetare te ratifikuara nga shteti shqiptar⁴⁹.

Bazuar ne Kushtetuten e Republikes se Shqiperise, neni 21 i saj riafirmon se jeta e personit mbrohet me ligj⁵⁰, ndersa ne parimet kryesore kushtetuese per shtetin shqiptar, denimi me vdekje apo i quajtur ndryshe eshte rreptesht i ndaluar, kjo mbeshtetet edhe ne kuader te marreveshjeve nderkombetare qe Shqiperia ka ratifikuar sic eshte Konventa Evropiane e te Drejtave te Njeriut, apo edhe Kodi Penal si ligj i brendshem i cili parashikon ne nenin 29 si denimin kryesor dhe ate kapital, denimin me burgim te perjetshem.

Kushtetuta e Republikes se Shqiperise pervecse parashikon ne nenin 3 pika 2 te saj se eshte akti me i larte themelor i nje shteti, parashikon ne nenin 5⁵¹ te saj se Shqiperia zbaton edhe te drejten nderkombetare te detyrueshme per te dhe nje nder to sic u permend jane parimet europiane, ato te vlerave te jetes, integritit, standartit dhe parimeve te nje shteti demokratik, ligjor, te drejte bazuar ne themelet e respektimit te dinjitetit dhe personalitetit njerezor dhe human. Shqiperia me ane te ligjit Nr.8137, datë 31.7.1996 “PËR RATIFIKIMIN E KONVENTËS EVROPIANE PËR MBROJTJEN E TË DREJTAVE TË NJERIUT DHE LIRIVE THEMELORE”⁵², ka vendosur ratifikimin e ketij instrumenti te rendesishem te se drejtes duke e bere pjese te se drejtes se brendshme dhe duke eliminuar keshtu kategorikisht “te drejten” qe shtete te ndryshme mund t’i japin vetes per shqiptimin e denimit me vdekje.

Fakti qe denimi kapital nuk eshte pjese e sistemit juridik te vendeve ratifikuese te KEDNJ-se , te vendeve anetare apo te atyre vendeve qe aspirojne te jene pjese e Bashkimit Evropian, por edhe vendeve te tjera globale, sigurisht qe bazohet ne ato vlera dhe principe qe qenia humane ka, duke mos e kthyer shtetin ne ekzekutor, por ne rolin edukues, ndeshkues, risocializues dhe rehabilitues te kryeresve te ndryshem te veprave penale.

⁴⁹ Neni 1 I Kodit Penal

⁵⁰ Shih nenin 21 te Kushtetutes se Shqiperise

⁵¹ Shih nenin 3 dhe 5 te Kushtetutes

⁵² Ligji nr.8137 date 31 korrik 1996 “Per ratifikimin e Konventes Evropiane per Mbrojtjen e te Drejtave te Njeriut dhe Lirive Themelore “

Gjithashtu ishte me rendesi te thuhet se nje nder parimet me te rendesishem te shtetit te se drejtes eshte se: Ligji eshte i barabarte per te gjithë, duke deshmuar ngritjen e shtetit mbi themelet e barazise se subjektiviteteve te ndryshme, objektivitetit dhe ndeshkimit te barabarte midis tyre. E gjithë kjo analize qofte bazuar ne normativin kushtetues, qofte ne ate penal, qofte ne dispozitat e Konventes Evropiane te Drejtave te Njeriut, qofte ne aktet nderkombetare qe Republika e Shqiperise ka ratifikuar eshte per te argumentuar papajtueshmerine e plote te ligjit “Per pergjegjesine penale te personave juridik” kur sanksionon ne nenin 12 te tij mbarimi e personit juridik per krime te ndryshme qe sigurisht nenkuptohen krimet e renda sic mund te jete financimi i terrorizmit, krimet e luftes, gjenocidet, pjesemarrja ne organizatat e ndryshme terroriste etj. Praktikisht neni 12 i ligjit ne fjale nenkupton se personi juridik si subjekt i vepres penale, njesoj sic mund te jete personi fizik subjekt i vepres penale mund te ndeshkohet me mbarim qe nenkupton ndeshkimin me vdekje te personit juridik, nderkohe qe personi fizik nuk ndeshkohet me vdekje dhe mbi te gjitha kur shteti yne e ka te ndaluar kete denim kapital qe cenon rende te drejten e jetes. Fakti qe behet ndarje midis personit fizik dhe personit juridik ne elementet biologjik dhe jetesor qe personi fizik apo qenia njerezore ka, kjo nuk duhet te vleje per sistemin juridik e aq me teper kur te dy mund te jene subjekte te ligjit penal.

Ligji ne fjale parashikon se ndaj personit juridik zbatohen ne fushen penale parimet e pergjithshme te Kodit Penal dhe Porcedures Penale, mirepo ne kundershtim te plote me parimet kushtetuese, ato penale dhe proceduriale, ndaj tij shqiptohet denimi me vdekje. Neni 21 i Kushtetutes parashikon se jeta e PEROSNIT mbrohet me ligj, duke mos bere ndarje dhe ligjvenesit nuk e ka percaktuar ne Kushtetute se vetem jeta e personit fizik mbrohet me ligj, por perkundrazi ka theksuar vetem se jeta e personit mbrohet me ligj dhe duke qene se subjektet jane te barabarta bazuar ne parimin e barazise perpara ligjit dhe aq me teper kur eshte vete sistemi yne juridik qe e pranon si subjekt edhe personin juridik, atehere nuk ka perse personit juridik t’i privohet jeta, ne kete rast jeta e tij ekonomike pasi dihet qe qellimi kryesor i personit juridik eshte perfitimi ekonomik aq me teper ne nje vend kapitalist dhe me tregun e hapur.

Ne rast se gjykata bazuar ne ligj ndeshkon me mbarim personin juridik, atehere praktikisht atij i eshte perfunduar jeta (ekonomike) duke u ekzekutuar me nje denim kapital nje subjekt i se drejtes mbi te cilin denimi me vdekje nuk aplikohet dhe ne kundershtim te plote me nenin 21 te Kushtetutes ne vecanti, parimet e saj ne pergjithesi, parimet e pergjithshme te Kodit Penal si dhe ne barazine perpara ligjit. Eshte evidente se shqiptimi i nje denimi te tille ndaj personit juridik si subjekt i barabarte perpara ligjit, shkel ne menyre flagrante edhe vete barazine perpara ligjit, pasi ky lloji shqiptimi i denimit nga gjykatat shqiptare trajtojne ne menyre jo te barabarte parimet juridike te barazise perpara ligjit. Eshte evidente se ne nje rast te tille kur Kodi Penal percakton se denimi maksimal nuk eshte ai me vdekje, kur parimet kushtetuese jane te ngritura mire dhe forte mbi themelet e nje shteti bazuar mbi te gjitha principet e lartpermenduar, atehere penetron pabarazia juridike dhe shkelmohen parimet kushtetutese dhe te shtetit te se drejtes qe Shqiperia ka duke i dhene fund jetes ekonomike te nje personi juridik.

Sigurisht qe ndeshkimi i personit juridik eshte i nevojshem e aq me teper kur kryen krime penale te renda dhe qe cenojne te miren publike, mirepo ndeshkimi nuk mund te vij apo te jete ne kundershtim te plote me rendin kushtetues te Republikes se Shqiperise dhe ne kundershtim me te gjithë normativin e permendur me larte, qofte ate kushtetues, qofte ate penal, qofte ate nderkombetar i cili sipas Kushtetutes eshte detyrimisht i zbatueshem per Shqiperine, qofte edhe ne parimet mbi te cilat shteti shqiptar i ngrit pas vitit 1990 , por edhe mbi principet kushtetuese qe Shqiperia miratoj pas vitit 1998.

II.Perfundimi dhe konkluzioni

Nga analiza ne kete punim rezulton qartesisht se ka nje mjegull juridike ne barazine e personit juridik si subjekt i vepres penale e sidomos ne interpretimin e nenin 12 te ligjit nr.9754 date 14.06.2007:“Per pergjegjesine penale te personit juridik” ku bazuar ne parimet e se drejtes mund te konstatohet se me shqiptimin e e nje denimi te tille kryesor, kemi te bejme me shqiptim te denimit me vdekje kundrejt nje subjekti te se drejtes i cili eshte pranuar gjegjesisht si i tille ne sistemin juridik te Republikes se Shqiperise.

Nga analiza e punimit dhe argumentet e bazuar ne normativin kushtetues, ate nderkombetar si dhe ne parimet tona te se drejtes penale rezultonte shkelje e rendit tone publik ne pergjegjesine qe nje person juridik duhet te mbaj kur mbi te rendon fajesia e kryerjes se nje vepreje penale.

Personi juridik eshte nje subjekt i se drejtes i cili ka per objekt zhvillimin e nje veprimtarie ekonomike ne tregun e lire dhe per qellim fitimin nga aktiviteti i tij ekonomik gje e cila nuk prejashton mundesine qe me fitimin e personalitetit juridik te kryhen vepra penale ne emer ose ne dobi te tij nga organet e tij perfaqesuese ose nga perfaqesuesit e tij qe mund te jene administratoret, perfaqesuesit, avokatet etj. Kryerja e veprave penale ne emer ose ne dobi te tij dhe denimi i mundshem me mbarim te tij, rrjedhimisht eshte ekzekutimi i subjektit te se drejtes penale me “vdekjen” e tij ekonomike. Pavaresisht se per kedo, denimi kapital mund te nenkuptoj ndalimin e shqiptimit te ketij denimi vetem ndaj personave fizik, mirepo sistemi juridik nuk funksionon mbi pabarazine e subjekteve te ndryshme ne legjislacion, perkundrazi subjektet dhe ne rastin konkret te pandehurit qe pavaresisht nese jane person fizik apo person juridik, mbi ta zbatohen normat e Kodit Penal te Shqiperise dhe ne kete kuptim nuk mund qe te anashkalohen disa norma qe perbejne shtyllen e shtetit te se drejtes dhe ligjor duke mos i trajtuar si te barabarte perpara ligjit. Pika e dyte dhe e rendesishme ku duhet te ndalemi ne kete perfundim apo konkluzion te ketij punimi eshte pikerisht neni 3 i ligjit nr.9754 date 14.06.2007 :“Per pergjegjesine penale te personave juridik” i cili nenkuptonte qe nje veper penale mund te quhet e konsumuar nga personi juridik kur mbi te mund te plotesohet njera nga kushtet ose kryerja e veprimtarise kriminale ne emer te tij ose kryerja e veprimtarise kriminale ne dobi te tij. Mjafton vetem njera nga keto element qe personi juridik te jete pergjegjes per kryerjen e nje vepreje penale, nderkohe qe nje krim qe mund te kryhet ne dobi te tij, por per te cilin personi juridik nuk eshte fajtor per shkak te dinamikes dhe kazusit te ceshtjes, ai mund te shpallet fajtor duke e kthyer keshtu nenin 3 ne nje nen problematik dhe ne kundersizim me fajesine si element i vepres penale te parashikuar ne pjesen e pergjithshme te Kodit Penal. Eshte me rendesi dhe duhet thene se nga cdo lloji kazusi qe mund te merret ne shqyrtim fajesia e personit juridik plotesohet vetem ne rast se krimi kryhet EDHE ne emer te tij EDHE ne dobi te tij dhe jo “ne emer OSE ne dobi te tij”

Ne perfundim te konkluzioneve te arritura rekomandojme qe studimi, konsultimi me ekspertet, avokatet penaliste, juristet, akademiket eshte i domosdoshem ne arritjen e nje mendimi juridik ne lidhje me interpretimin e nenin 12 dhe nenit 3 te ligjit ne fjale si dhe ndoshta nje kontroll kushtetues nge Gjykata Kushtetuese bazuar ne nenin 134 dhe 145 te Kushtetutes per kushtetueshtmerine e akteve me qellim ndryshimin ose jo te dispozitave juridike te parashikuara ne ligjin nr.9754 te dates 14 qershor 2007

III.Burimet e perdorura

- 1-Kushtetuta e Republikes se Shqiperise
- 2-Konventa Evropiane e te Drejtave te Njeriut (KEDNJ)
- 3-Kodi Penal i Shqiperise
- 4-Kodi i Porcedures Penale te Shqiperise
- 5-Ligji nr.9754 date 14.06.2007:“Per pergjegjesine penale te personit juridik ”
- 6-Ligji nr.8137 date 31.07.1996 : “Per ratifikimin e Konventes Evropiane te te Drejtave te Njeriut dhe Lirive themelore ”

Criminal-Legal Analysis of Offenses Against Cultural Heritage in the City of Prizren

L.L.C Valtida Shukriu – Attorney / Shukriu Law & Partners SH.P.K

Abstract

Cultural heritage represents the identity, history, and spiritual values of a people, making it a valuable asset that must be protected with dedication and special care. Its destruction and damage are not only unlawful acts but also direct assaults on national identity and collective heritage. This study aims to thoroughly examine the criminal offenses committed against cultural heritage in the historic city of Prizren, which constitutes a rare cultural treasure for the Republic of Kosovo and the wider region. Through an analysis of Kosovo's criminal legislation, as well as a comparison with the applicable legal provisions in the Republic of Albania and Croatia, the paper highlights legal and institutional shortcomings, as well as the lack of concrete sanctions against the perpetrators of such acts. The methodology includes documentary analysis, interviews with relevant officials, and case studies of actual damage to cultural monuments. The findings emphasize the absence of intervention by competent authorities and the low level of civic awareness regarding heritage protection. This paper aims to contribute to the promotion of a stronger legal and institutional approach, as well as to raise collective awareness about the importance of preserving cultural heritage as an essential component of national identity, pride, and dignity.

Keywords: *Cultural Heritage, Criminal Offenses, Legal Protection, Prizren, Penal Law*

JEL Code: K14 1.

1. Introduction

Cultural heritage is an irreplaceable treasure that carries the identity and collective memory of a society. In the post-conflict society of Kosovo, especially in the historically rich city of Prizren, this heritage has often been at risk. The introduction sets the context of the study, identifies the legal vacuum and institutional shortcomings, and outlines the aim of exploring how criminal law can be used effectively to protect cultural heritage. The topic I have chosen for this research focuses on the criminal offense against cultural heritage in the city of Prizren. Based on historical documents and evidence, it is evident that the cultural heritage of this city has been continuously exposed to destruction throughout various historical periods, perpetrated by both individuals and state institutions. These records demonstrate that attempts to alter or erase this heritage began in early times, as different rulers sought to mark it with their own cultural and political imprints. This pattern of destruction has persisted uninterruptedly to the present day. However, the paradox of this century lies in the fact that, although criminal offenses against cultural heritage are recognized by law, they are often not addressed by the competent authorities. The lack of law enforcement and the impunity of perpetrators have led to the gradual loss of the cultural values embedded in this heritage. This is one of the strongest reasons that motivated me to explore this topic, aiming to document, analyze, and critically examine this phenomenon—especially in a time when the law exists only on paper and is not effectively implemented. The focus of this research will be on the destruction, damage, alienation, and unlawful actions against the values of cultural heritage in the city of Prizren. Through a criminal-legal analysis of the offense against cultural heritage, the main objective is to identify, legally examine, and highlight the lack of punishment for this offense by the justice system. For a research study to be complete and academically structured, it must be conducted using appropriate scientific methods. This study began with the application of the exploratory method, which assisted in clearly identifying and selecting the topic

as the subject of this master's thesis. Subsequently, the interview method was employed, involving interviews with responsible individuals in the relevant institutions tasked with the protection and management of cultural heritage. Additionally, the comparative method was used to conduct a synthesis between the practices in our country and those in the region in relation to the criminal offense against cultural heritage. Finally, the analytical method was applied to examine specific situations in which criminal offenses against cultural heritage have occurred, providing both theoretical and practical support to the legal analysis of such cases.

2. The Concept and Importance of Cultural Heritage

Cultural heritage includes tangible and intangible values such as historical buildings, religious monuments, traditions, and languages. It plays a vital role in the identity of a nation. The protection of cultural heritage is not only a cultural obligation but also a legal necessity supported by international and national legal instruments. Its destruction represents a violation of collective rights and identity.

3. Legal Framework in Kosovo

The foundation for heritage protection was laid during Yugoslav rule, notably after Kosovo gained autonomy in 1974. Article 5 of the SFRY Constitution recognized the importance of cultural values. In 1977, Kosovo adopted its first Law on the Protection of Cultural Assets (No. 16/77), covering all cultural and natural values without explicit bias. However, enforcement was selective—favoring Orthodox religious sites—especially after Serbia revoked Kosovo's autonomy in 1989. Amendments to the 1994 Law on Cultural Assets granted control to Belgrade institutions. While formally inclusive, the law was applied unequally, marginalizing Albanian heritage under a repressive regime. The Ministry of Culture in Belgrade determined which sites were registered, often excluding Albanian cultural landmarks. Sanctions for heritage violations included fines (70–10,000 dinars) and imprisonment up to 60 days, covering destruction, unauthorized modifications, and obstruction of archaeological research. Under the 1974 SFRY Criminal Code, Article 151 treated destruction of cultural heritage during conflict as a crime against humanity, punishable with a minimum of one year, and five years if the site held international protection. In the 1990s, Serbia replaced this with its own Criminal Code, reclassifying such crimes under property offenses (Article 184b), diminishing their severity. Unauthorized removal of cultural property was punishable with up to five years in prison, or up to eight years if involving objects of exceptional value. Data from the Regional Center for Cultural Heritage (QRTK) in Prizren shows 46 sites registered between 1948 and 1989. Despite some inclusion of Islamic and Catholic sites, Orthodox heritage dominated official records. No new registrations occurred during the 1990s, reflecting the suppression of non-Orthodox cultural identities. After 1999, with the establishment of new institutions, heritage protection improved. In Prizren alone, about 110 cultural, religious, and historical sites were protected by 2015. During the 1990s, the harshest sentence of eight years' imprisonment was prescribed for criminal acts against cultural heritage, specifically targeting offenses involving cultural property of special or great significance. Although many monuments of particular importance existed in Prizren during this period—such as Prizren Fortress, the Hammam of Gazi Mehmet Pasha, the Sinan Pasha Mosque, the Catholic Church, and other cultural landmarks—the law was implemented in a discriminatory manner. According to the QRTK in Prizren (formerly the Institute for the Protection of Monuments), there is no evidence that any conservation or restoration efforts were carried out on these monuments during that time. The lack of maintenance and conservation can be interpreted as a contributing factor to their deterioration, indirectly resulting in criminal damage to cultural heritage. Living conditions during this period were extremely restricted, as the state was under occupation. At the same time, there was little to no opportunity to preserve these values, as the prevailing policy sought either to destroy or appropriate them as part of Serbian historical narratives. The dissolution of Yugoslavia came at a great cost to cultural heritage throughout the region. In the Serbo-Croatian war (1991–1995), approximately 2,440 cultural buildings were destroyed, including the bombardment of Dubrovnik, a city under international protection. During the Bosnian war (1992–1995), over 1,200 mosques were destroyed. The Kosovo war (1998–1999) resulted in the destruction of around 200 mosques and 150 Orthodox

churches. Due to the lack of reliable data on domestic prosecutions in former Yugoslav states for crimes against cultural heritage, international justice offered a relatively more active approach. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) took steps to include destruction of cultural and religious property within the scope of war crimes and crimes against humanity under international law. In the absence of adequate domestic prosecutions, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) emerged as a key actor in addressing crimes against cultural heritage. The Tribunal, established by the United Nations in 1993, incorporated the destruction of religious, cultural, and historical monuments within the framework of violations of the laws and customs of war, crimes against humanity, and in some cases genocide, particularly when such acts were part of broader campaigns of ethnic or religious persecution. One of the landmark cases that addressed cultural heritage destruction was *The Prosecutor v. Radislav Krstić*, in which the deliberate destruction of mosques in Srebrenica was considered as part of the genocidal intent to erase not only the people but also the identity and memory of the Bosniak community. Similarly, in *The Prosecutor v. Pavle Strugar*, the Tribunal found the shelling of the Old Town of Dubrovnik—a UNESCO World Heritage Site—as a clear violation of international humanitarian law and cultural protection norms. The ICTY jurisprudence helped establish important precedents recognizing that cultural heritage is not just property, but an integral part of identity and collective memory. Its destruction, especially when systematic or targeted, was treated as an aggravating circumstance and part of larger criminal enterprises aimed at erasing the presence and history of specific communities. Although the Tribunal's jurisdiction was limited and could not address all incidents, its contribution to the development of international criminal law in the area of cultural heritage protection remains significant. The recognition of cultural destruction as a serious international crime laid the foundation for future legal frameworks, including provisions in the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), which classifies the intentional destruction of cultural and religious sites as a war crime under Article 8. The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in The Hague succeeded in prosecuting several individuals responsible for crimes involving the destruction of cultural heritage during the conflicts in the Balkans. Notable cases include:

- Pavle Strugar, commander of the Second Operational Group of the Yugoslav Army in the Dubrovnik region, was sentenced to 7.5 years in prison for his role in the attacks on the Old Town of Dubrovnik.
- Miogrod Jokić, commander of the 9th naval sector of the Yugoslav Navy, was sentenced to 7 years in prison for his involvement in the shelling of Dubrovnik.
- Biljana Plavšić, President of the Bosnian Serbs (Republika Srpska), was sentenced to 11 years in prison for the destruction of cultural and religious monuments in the towns of Foča, Višegrad, and Zvornik.

In addition to international prosecutions, some domestic courts also addressed such crimes: The Republic of Croatia prosecuted two individuals:

- Ranko Birac, a local official under the separatist Serb authority, was sentenced to 2 years in prison for destroying historical cultural monuments.
- Goran Hadžić, president of the self-declared Serb Republic of Krajina, was sentenced to 20 years in prison for war crimes, including the destruction of the Catholic Church of Saint Martin in Šibenik.

The Republic of Serbia prosecuted only one case, involving Bosnian Serb soldiers responsible for the destruction of a mosque in the Zvornik area. The Republic of Kosovo, as of now, has not prosecuted any cases related to the destruction of cultural heritage during the 1998–1999 war.

Criminal Offenses Against Cultural Heritage in the City of Prizren Under the Legislation of the Republic of Kosovo

1. Constitutional and Legal Framework for the Protection of Cultural Heritage As a newly established state, the Republic of Kosovo has managed to shape and structure its legal infrastructure for the protection of cultural heritage values based on democratic principles. The Constitution of the Republic of Kosovo—as the

highest legal act of the state—guarantees the protection of cultural heritage. Article 9 of the Constitution explicitly states that: "The Republic of Kosovo ensures the preservation and protection of its cultural and religious heritage." The Law on Cultural Heritage (2006) provides a legal basis for the creation of official lists of cultural, archaeological, and architectural heritage that are subject to legal protection. The Commentary reaffirms that the preservation of heritage is of great importance, as it constitutes an invaluable asset for future generations. Special protection is foreseen for cultural and religious monuments that hold particular value for certain communities. This responsibility falls upon Kosovo's state institutions, particularly the Kosovo Police, which is tasked with developing specific policies for the safeguarding of such monuments. These include the establishment of protected zones, aimed at ensuring peaceful existence, secure functioning of protected religious and cultural sites, and the preservation of their historical, cultural, and natural environment. The obligation to establish these protected zones emerged as part of Kosovo's post-conflict transitional phase, largely in response to concerns raised by the Serb community regarding the protection of their religious monuments. The immediate cause of this demand can be traced back to the March 17, 2004 unrest, a tragic episode of civil violence whose origins remain unclear to this day. What is certain, however, is that cultural and religious heritage sites suffered the greatest damage during the unrest. As a result of this experience, we now observe the establishment of special protected zones, particularly in the Prizren region, where the majority are located around Orthodox religious monuments. These sites are currently inaccessible to the general public, including passersby and tourists, unless explicit permission is granted by Orthodox religious authorities.

2. Regulation of Cultural Heritage in the City of Prizren under the Criminal Code of the Republic of Kosovo

The Republic of Kosovo ensures the protection of cultural heritage through constitutional, administrative, and criminal law mechanisms, reflecting its commitment to effective legal safeguards. The Criminal Code of Kosovo (CCRK) classifies various unlawful acts—such as destruction, smuggling, unauthorized excavation, and removal of heritage objects—as criminal offenses under Chapter XXVIII. Article 363 of the CCRK defines key offenses against cultural heritage. Paragraph 1 penalizes damage or destruction of protected monuments with up to two years of imprisonment. Paragraph 2 increases the penalty to three years if the object is of special value or the damage is serious. Paragraphs 3 and 4 address unauthorized removal of protected objects outside Kosovo, prescribing up to three years of imprisonment for high-value items. Paragraph 5 defines "protected objects" to include religious sites, gravestones, public and natural monuments, and artistic or scientific items. Paragraph 6 states that attempts to commit these crimes are also punishable. Article 364 criminalizes unauthorized conservation, restoration, or archaeological work, punishable by up to two years in prison—or up to three years if the damage affects objects of special value. It also penalizes the appropriation of discovered heritage items during excavations. Article 327, under offenses against property, classifies theft of heritage objects as aggravated theft if the item has significant historical, scientific, or artistic value, or belongs to a public/protected collection or exhibition. Penalties range from three to ten years of imprisonment. Commentary on the Criminal Code emphasizes that only officially registered cultural heritage objects, as per the Law No. 02/L-88 on Cultural Heritage, can be the legal object of these crimes. The law requires *mens rea*—intentional and knowing conduct—for criminal liability to be established. Moreover, only natural persons can be held responsible for these offenses. The Law on Cultural Heritage stipulates that interventions such as restoration or excavation require prior authorization. Unauthorized actions that cause destruction or alter essential characteristics of heritage objects are prosecutable. Preservation efforts must aim to maintain the original condition of heritage assets, especially when exposed to natural or environmental threats.

The penalties prescribed under the CCRK include:

- Fines or imprisonment up to two years for damage to protected monuments;

- Up to three years for destruction of objects of special value or unauthorized export;
- Three to ten years for aggravated theft of cultural property

5. Comparative Overview: Albania and Croatia

Albania and Croatia have adopted clearer and stricter measures for cultural heritage protection. Albania's Criminal Code criminalizes destruction and illegal trafficking of heritage, while Croatia integrates European standards through dedicated heritage protection bodies. Kosovo can benefit from comparative legal experiences by harmonizing its laws and improving institutional accountability.

5.1. Legal and Penal Protection of Cultural Heritage in the Republic of Albania

The protection of cultural heritage in the Republic of Albania is based on a hierarchical legal structure, which includes:

- The Constitution of the Republic;

- Relevant legislation on cultural heritage;
- Bylaws (regulations, decisions, orders, etc.);
- The Criminal Code; and
- International Conventions.

As a democratic state, Albania guarantees the protection of cultural heritage through its highest legal act, the Constitution. Cultural heritage is addressed in Chapter V – Social Objectives, specifically in Article 59(1)(g), which states that: “The state, through its constitutional powers and available means, and in complementarity with private initiative and responsibility, aims to preserve the national cultural heritage and to give special care to the Albanian language.” This constitutional provision emphasizes the state’s duty to protect cultural values and the national language, affirming that any unlawful act which damages or destroys these values—or any failure to act leading to their deterioration—constitutes a violation of the Constitution.

Criminal Protection of Cultural Heritage in the Republic of Albania: Legal Structure and Practical Challenges

The Criminal Code of the Republic of Albania classifies five categories of criminal offenses against cultural heritage. The minimum sanction is a fine, applied in cases such as: Damage to religious monuments, fraud involving artworks or cultural objects, and destruction of cultural property. The maximum punishment provided by the Code is up to ten (10) years of imprisonment for:

- Theft of artworks,
 - Smuggling of cultural heritage assets (including import, export, and transit in violation of legal provisions).
- The most serious offense—trafficking in cultural heritage assets—is punishable by up to fifteen (15) years of imprisonment, particularly when committed in collaboration, repeatedly, or resulting in serious consequences.

The Law on the Protection of Cultural Heritage complements this framework. Its purpose is to declare and protect Albania’s cultural heritage by defining its legal status, the responsible institutions, and the procedures for documentation, management, and preservation. This law identifies cultural heritage values,

establishes criteria for classification, and determines how such values are to be protected from degradation and destruction caused by human activity. Under this legal framework, only values classified and documented by competent institutions are legally protected. Consequently, any unlawful act or omission that affects these recognized cultural assets constitutes a criminal offense. Although the law allows for the sale, movement, or exhibition of cultural property both within and outside the country, this is subject to official documentation and approval from designated state institutions. The law also foresees administrative violations, which fall short of criminal offenses but are still punishable. Fines range from 10,000 ALL (~75 EUR) to 1,000,000 ALL (~7,200 EUR), depending on the severity of the breach (e.g., violations of Articles 7, 45, 47, and 48). However, when damage is inflicted upon unique and irreplaceable cultural heritage, it is automatically classified as a criminal offense.

5.2 Criminal Offenses Against Cultural Heritage under the Legislation of the Republic of Croatia

The Republic of Croatia is identified with a rich and diverse cultural, religious, historical, scientific, and natural heritage. As a member of the European Union and a politically stable state, Croatia ensures the legal protection of cultural heritage beginning with its highest legal instrument—the Constitution—and continuing through criminal legislation and international treaties. Constitutional Protection Croatia's Constitution addresses cultural heritage protection differently than in some other Balkan states. In Chapter III – Protection of Fundamental Human Rights and Freedoms, cultural assets are classified under economic, social, and cultural rights: Article 52 guarantees special state protection for the sea, coast, islands, waters, airspace, natural resources, forests, flora and fauna, and immovable and movable property of cultural, historical, economic, or ecological significance that are considered of interest to the Republic of Croatia. Article 69 guarantees freedom of scientific, cultural, and artistic creativity, and the state supports and protects the development of these values as national spiritual wealth. Thus, the Croatian Constitution offers dual-level protection: on one hand, it safeguards cultural assets of national interest, and on the other, it ensures the development and encouragement of cultural and scientific activities.

Criminal Code of the Republic of Croatia

The Criminal Code of Croatia categorizes criminal acts against cultural heritage into several articles:

- **Article 325 – Damage, Destruction, and Illegal Export of Cultural or Natural Heritage**

Any person who damages or destroys a part of protected cultural or natural heritage shall be fined or imprisoned for up to one year. The same penalty applies to those who export or remove such heritage without prior authorization or fail to return it within the permitted timeframe. If the act results in significant damage, or if the heritage item is of national importance, the offender is punished with six months to five years of imprisonment. Attempted offenses under this article are also punishable. This article classifies such acts under crimes against public order, highlighting the societal impact of harming cultural values.

- **Article 326 – Unauthorized Excavation and Misappropriation** This article criminalizes: Unauthorized conservation, restoration, exploration, or archaeological excavation without permission; Actions that damage, destroy, or alter the character of a heritage site; Misappropriation of cultural heritage during or after such activities. Penalties include: Up to one year of imprisonment or a fine (general cases), Up to three years of imprisonment if the heritage item is of special importance or significant damage occurs.

- **Article 220 – Unlawful Appropriation of Property**

Paragraph 4 specifies: If the appropriated property is of significant cultural, historical, scientific, or technical value, or of high financial worth, and the offender acts with intent, the punishment is one to eight years of imprisonment. This offense is located in Chapter XVII – Crimes Against Property, similar to theft-related offenses, but Croatia distinctly labels the act as unlawful appropriation rather than theft, differentiating it from the classifications used in Kosovo and Albania, where such actions fall under aggravated theft. The Republic of Croatia strengthens cultural heritage protection further through: The Law on the Protection and Preservation of Cultural Property, which defines procedures for registering, managing, and restoring heritage assets; International conventions, particularly those under UNESCO, given that many Croatian sites are inscribed on the World Heritage List. Croatia is also a party to the UNESCO Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, and other international agreements focused on preventing illicit trade, destruction, and unauthorized excavations.

6. Conclusions

The criminal-legal protection of cultural heritage is essential in preserving a nation's identity and historical continuity. Prizren's situation reveals a critical need for stronger institutional commitment, better legal clarity, and proactive public engagement. By learning from regional best practices and improving internal systems, Kosovo can significantly enhance the protection of its cultural assets.

6.1 Constitutional Foundations

Country Constitutional Protection Kosovo Article 9 of the Constitution guarantees the preservation and protection of cultural and religious heritage, placing it among the state's fundamental responsibilities. Albania Article 59(1)(g) includes the protection of national cultural heritage as a social objective. The Constitution emphasizes special care for the Albanian language and heritage. Croatia Article 52 ensures special protection for natural and cultural goods of national interest; Article 69 guarantees freedom of cultural and artistic creation and state support for cultural development. All three constitutions recognize cultural heritage as a value of national importance, but Croatia offers the most structured and detailed constitutional protection, explicitly tying cultural goods to national interest and legal regulation.

6.2 Structure and Severity of Criminal Offenses

Legal Instrument Main Offenses Maximum Penalty Kosovo – Criminal Code (Article 363–364, 327) - Damage or destruction of monuments - Unauthorized export - Unauthorized excavations - Appropriation during excavations - Theft of heritage assets Up to 10 years (for aggravated theft – Art. 327) Albania – Criminal Code (Articles 132, 138, 147, 160, 176) - Damage to religious objects - Theft and fraud of artworks - Destruction of cultural property - Smuggling and trafficking Up to 15 years (for trafficking – Art. 138/a) Croatia – Criminal Code (Articles 325, 326, 220) - Damage/destruction of heritage - Illegal export - Unauthorized excavations - Unlawful appropriation Up to 8 years (for unlawful appropriation – Art. 220); 5 years (for serious damage/export – Art. 325) Albania has the highest maximum sentence (15 years) for trafficking of heritage items. Kosovo places greater weight on theft and unlawful export, while Croatia emphasizes unauthorized use, misappropriation, and archaeological crimes. All three countries criminalize attempted offenses.

6.2 Legal Classification of Offenses

Country Classification Placement in Criminal Code Kosovo offenses against the environment and cultural heritage Chapter XXVIII – Environment and Cultural Property Albania Separate offenses against religious freedom, property, and cultural goods Scattered across Sections X, III, II, and V Croatia Crimes against public order and property Grouped under Articles 325–326 (Public Order), 220 (Property Offenses) Kosovo consolidates cultural heritage offenses under a specific environmental chapter, offering clear thematic

focus. Croatia integrates offenses under public order, highlighting their societal relevance. Albania spreads them across multiple sections, which may weaken enforcement clarity.

6.4 Enforcement and Practical Challenges

Country Challenges Identified Kosovo Weak institutional oversight; lack of proactive investigations; low application of penal provisions in practice; many offenses remain unpunished. Albania Strong legal framework but lack of institutional will; few prosecutions despite extensive documentation of violations; elite impunity; UNESCO alerts unaddressed. Croatia Generally stronger institutional capacity, but enforcement depends on administrative coordination and effective implementation of the cultural property law. Albania and Kosovo suffer from a gap between law and implementation, often due to political interference, corruption, and lack of judicial prioritization. Croatia, as an EU member, displays more consistency, though practical challenges persist, especially at local levels.

6.5. Use of International Instruments

Country UNESCO and Other Conventions Kosovo Follows UNESCO guidelines de facto but limited direct engagement due to international status. Albania Member of UNESCO since 1958; party to major conventions on intangible, underwater, archaeological heritage, and prevention of illicit trade. Croatia Strong alignment with UNESCO and European cultural frameworks; several heritage sites under World Heritage protection. Croatia leads in international compliance and integration of international norms into domestic law. Albania is committed but lags in operationalizing obligations. Kosovo, due to non-membership in UNESCO, operates in legal and institutional limbo despite domestic alignment with international norms. Croatia presents a coherent and enforceable model, blending constitutional guarantees, targeted criminal provisions, and international engagement. Albania possesses a well-articulated legal framework, but faces critical gaps in enforcement due to weak institutional accountability. Kosovo has a modern legal structure but lacks implementation, monitoring, and prosecutorial initiative. Key Recommendation: 8. Recommendations The lack of specialized training, insufficient resources, and lack of will are major obstacles. Furthermore, there is poor coordination between cultural and judicial institutions, and a lack of awareness among citizens.

These factors contribute to the continued vulnerability of cultural assets in Prizren and beyond.

1. Amend the Criminal Code to specify offenses related to cultural heritage more clearly.
 2. Create specialized prosecution units for heritage crimes.
 3. Increase inter-institutional cooperation.
 4. Enhance public awareness campaigns and civic education.
 5. Implement stronger monitoring and preventive mechanisms, especially in historical zones like Prizren.
- Both Kosovo and Albania need: Stronger prosecutorial action, Institutional coordination between cultural and justice sectors, Dedicated investigative units for cultural crime, Public awareness campaigns on heritage value and criminal liability.

References

1. Hasani, Enver, Çukaloviç, Ivan, Komentari Kushtetuta e Republikës së Kosovës, Botimi I, Deutsche Gesellschaft für International Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, Projekti Reforma Juridike në Kosovë, Dhjetor 2013 Prishtinë.
2. Murati, Rexhep, Rishikimi i Procedurës Penale për shkak të fakteve dhe provave të reja, Këshilli Botues i Universiteti Prishtinës, Fakulteti Juridik, Prishtinë 2006.
3. Petroviq, Borisllav, E Drejta Penale, Sarajevë-Prishtinë, 2006.

4. Sahliu, Ismet, E drejta Penale, Doracaku Për përgatitjen e provimit të Jurisprudencës, Instituti i Kosovës për Integritet Euro Atlantike- KIEAI, Prishtinë-2004, Botimi II.
5. Salihu, Ismet, E Drejta Penale Ndërkombëtare, Këshilli Botues i Universiteti Prishtinës, Fakulteti Juridik, Vendimi nr.36/m-15.12.2004, Prishtinë 2011.
6. Salihu, Ismet, Zhitijan, Hilmi, Hasani, Fejzullah, Komentari Kodi Penal i Republikës së Kosovës, Botimi I, Deutsche Gesellschaft für International Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, Projekti Reforma Juridike në Kosovë, Mars 2014, Prishtinë.
7. Sahiti, Ejup, Murati, Rexhep, E drejta e procedurës penale, Ribotim –Prishtinë, Universiteti i Prishtinës: Fakulteti Juridik, 2013.
8. Sahiti, Ejup, Murati, Rexhep, Elshani, Xhevdet, Komentari Kodi i Procedurës Penale të Republikës së Kosovës Botimi I, Deutsche Gesellschaft für International Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, Projekti Reforma Juridike në Kosovë, Dhjetor 2014.
9. Sërzentiq, Nikolla, Stajiq, Aleksandër, E Drejta Penale, Universiteti i Prishtinës, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës Prishtinë, Enti grafik” Goce Delçev” Shkup-1972.
10. Smibert, Jon, Këshilltar Juridik-Departamenti i Drejtësisë i Shteteve të Bashkuara të Amerikës, Udhëzues për Kodin e Procedurës Penale të Kosovës dhe Kodi i Procedurës Penale të Kosovës, Prishtinë 2013, Embassy-United States of America.
11. Shukriu, Muhamed, Prizreni i Lashtë-Morfologjia e Ecurive për Ruajtjen e Kulturës Materiale, Prizren 2001. Kosovo Criminal Code, No. 06/L-074
12. Law on Cultural Heritage, No. 02/L-88, 2006
13. Constitution of the Republic of Kosovo, 2008
14. UNESCO Convention, 1972
15. Republic of Albania Criminal Code
16. Republic of Croatia Cultural Property Protection Act
17. Shukriu, M. (2005). Ancient Prizren: Morphology and Cultural Heritage
18. Petrovic, B. (2006). Criminal Law Theory. Sarajevo.
19. Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1974), Article 5, Belgrade.
20. Law on the Protection of Cultural Assets, No. 16/77, Official Gazette of the SFRY, 1977.
21. Constitutional Amendments of 1989 imposed by the Republic of Serbia on the Autonomous Province of Kosovo.
22. Law on Amendments and Supplements to the Law on Cultural Assets, 1994, Official Gazette of the SFRY, Belgrade.
23. https://en.wikipedia.org/wiki/1974_Yugoslav_Constitution.
24. Augustini Merita, Cultural Heritage Legislation in Kosovo Throughout three different administrations (Yugoslavia, Serbia and after war Kosovo), 26 march 2007.
25. "Gazeta Zyrtare e RS", nr 71/94.
26. http://www.heritage.gov.rs/latinica/pravna_zastita_pravna%20dokumenta.php.
27. Krasniqi Arapi Nora, Lista e Trashëgimisë Kulturore, MKRS-Q.R.T. K, Prizren.
28. Krivicni zakon RS, ("Sl. gl. SRs" 26/77-1341, 28/77-1566, 43/77-2213, 20/79-1059, 24/84-1233, 39/86-2739, 51/87-2421, 6/89-406, 42/89-1401, 21/90-888 i "Službeni glasnik RS", br.16/90-468, 49/92-1664, 23/93-817, 67/93-3110, 47/94-1465 i 17/95- 529, 44/98 od 08.12, 10/02 od 01.03).
29. <http://www.reporter.al/trashegimia-nen-flake-te-ndjekesh-penalisht-krimetkulturore-te-kohes-se-luftes/>.
30. <http://www.kryeministriks.net/repository/docs/Kushtetuta.e.Republikes.se.Kosoves.pdf>.
31. Hasani, Enver, Çukalociç, Ivan, Komentari, botimi I, Kushtetuta e Republikës së Kosovës, fq.49.
32. <http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/ligjet/Kodi%20penal.pdf>.
33. Neni 327, paragrafi 2, pika 2.3, i KP-së.
34. Salihu, Ismet, Zhitija, Hilmi, Hasani, Fejzullah, Kometari, botimi I, Kodi Penal i Republikës së Kosovës, fq. 1000. Ibid., fq. 1000-1001.

35. Ibid., fq.1002.
36. <https://gazetaeprizrenit.net/20-vjet-nga-djegia-e-muzeut-te-lidhjes-shqiptare-teprizrenit-foto/>
37. Shukriu., op.cit., fq 466. • Ibit. • Ibit. • Komunikatë #32, OJQ Ec Ma Ndryshe, Reagim, Koha e fundit që Qeveria e Kosovës të intervenoj në Qendrën Historike të Prizrenit, Valon Xhabali, Koordinator i Projektit.
38. <http://koha.net/> Trashëgimia kulturore e Prizrenit përballë shtetit indiferent, Raportuar, Drejtues të Qendrës Rajonale të Trashëgimisë Kulturore në Prizre.
39. [http://koha.net/-Alarm: Prizreni po shkatërrohet -06.05.2016, 19:19 ora.](http://koha.net/-Alarm:Prizreni-po-shkatërrohet-06.05.2016,19:19-ora)
40. <http://prizrenpress.com/kulture/duph-te-mos-nxitoj-per-leshimin-e-lejes-se-re-perndertimin-e-bibliotekes/>. Shukriu, Valtida, foto, ndërtesa e shkollës së mesme Ruzhdiye dhe ndërtimi i objektit paleje të bibliotekës, qershor 2016.
41. OJQ-Ec Ma Ndryshe-Komunikatë për media, Investimet e komunës në shtëpinë e Shuaip Pashës pa planifikim të definuar-15 qershor 2013, Prizren.
42. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_monuments_in_Prizren#/media/File:Shtepia_e_Shuaip_Pashes.JPG.
43. <https://picasaweb.google.com/agimi.com/Prizreni#5260349540823898082>.
44. Shukriu., op.cit., fq.278.
45. https://sq.wikipedia.org/wiki/Kalaja_e_Prizrenit.
46. <http://wikimapia.org/8621692/sq/Kalaja#/photo/1273622>.
47. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kalaja_e_Prizrenit_1.JPG
48. Shukriu, Valtida, foto, Kalaja e Prizrenit, Qershor 2016.
49. [http://04online.info/archives/60759-Ec Ma Ndryshe: Institucionet bartin një pjesë të përgjegjësisë për shembjen e murit të kalasë.](http://04online.info/archives/60759-Ec-Ma-Ndryshe-Institucionet-bartin-nje-pjesë-të-përgjegjësisë-për-shembjen-e-murit-të-kalasë)
50. <http://preportr.cohu.org/sq/hulumtime/Na-e-prishim-edhe-gurin-70>.
51. <http://zeri.info/kultura/25570/punimet-ne-kala-pas-vleresimit-te-komisionit/>.

The Role of the EU in Shaping Environmental Policies and Green Business: A Comparative Approach between Albania and Lithuania

Dr. Matilda Meta Gjoni¹
Msc. Rūta Jurgelioniene²

¹Deputy Dean Faculty of Economics, Law and Social Sciences, Albania
mmeta@kub.edu.al

²Head of International Relations Department, Lithuania
ruta.jurgelioniene@utenos-kolegija.lt

Abstract:

Sustainable development and the green economy have become central pillars of the European Union's agenda. This article examines the EU's role in shaping environmental policies and the development of green business through a comparative analysis between Albania a candidate country with a Stabilization and Association Agreement in force and Lithuania, an EU member state that has already undergone the alignment process with EU environmental standards. By analyzing the legal framework, national strategies, and institutional practices in both countries, the study aims to highlight the similarities, differences, and the actual influence of EU mechanisms in steering green policy frameworks. The findings suggest that, while the EU acts as a significant political and financial driver, domestic institutional context and administrative capacities remain critical factors for effective policy implementation. The paper concludes by emphasizing the need for differentiated support according to the stage of EU integration, and for strengthening cooperation mechanisms between member states and candidate countries to ensure a meaningful transition to a green economy.

Keywords: European Union, Environmental Policy, Green Economy, Albania, Lithuania, Stabilization and Association Agreement, Sustainable Development

1. Introduction

Climate change, environmental pollution and the degradation of natural resources constitute global challenges that require a coordinated and long-term response. In this context, the European Union has set one of its main priorities as environmental policies and the promotion of the green economy, considering

this as the foundation of sustainable development. Through the European Green Deal and the "Fit for 55" package⁵³, the EU aims to achieve climate neutrality by 2050 (European Commission, 2019).⁵⁴

This political orientation has a direct impact not only on the member states, but also on the candidate countries for EU membership, as is the case of Albania. Albania, as a country with a Stabilization and Association Agreement in force, has started the process of approximation with EU legislation, including in the field of environment. Meanwhile, Lithuania, as a member state since 2004, has already gone through this process and offers a success story to be analyzed and taken as an example.

This paper aims to conduct a comparative analysis between these two countries to understand to what extent EU policies and instruments have influenced sustainable development, improved environmental standards, and the promotion of green business.

The environmental policies of the European Union are built on a clear legal and theoretical basis, which has evolved progressively since the Maastricht Treaty. At their core lies the concept of sustainable development, which is defined as the ability to meet the needs of present generations without compromising the ability of future generations to meet their own (WCED, 1987).⁵⁵

In this context, the green economy represents a paradigm that combines economic growth with environmental protection. According to the United Nations Environment Programme (UNEP), a green economy is one that results in improved human well-being and social equity, while significantly reducing environmental risks (UNEP, 2011).⁵⁶

In the European framework, this approach has been institutionalized through instruments such as the European Green Deal, which combines energy, transport, agriculture and finance policies in the function of climate neutrality. For member states, this is a legal obligation, while for candidate countries, including Albania, it represents a standard towards which they must align.

Comparatively, Lithuania has built a sustainable environmental system through domestic policies that reflect EU requirements. Albania is in an intermediate stage, where laws exist, but implementation and impact on the economy are still limited. This paper follows a comparative case study approach, focusing on the analysis of two specific cases: Albania and Lithuania. The methodology is based on: Documentary analysis, including national and EU legislation, national strategies for sustainable development and progress reports from the European Commission; Comparison of sustainability indicators, including energy consumption from renewable sources, recycling rates, and public and private investments in green technology; Critical assessment of relevant institutions, analyzing their structure, competencies and challenges in implementing environmental policies.

The selection of Albania and Lithuania as case studies was made on the basis of institutional and historical contrast: a country in the process of integration and a country that has completed the transition towards full alignment with the EU. This approach allows the identification of factors that promote or hinder the development of a green economy within the framework of European integration.

2. Analysis of Environmental Policies and Green Economy in Albania and Lithuania.

⁵³ European Commission. (2021). Fit for 55: delivering the EU's 2030 Climate Target on the way to climate neutrality. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_3541

⁵⁴ European Commission. (2019). The European Green Deal (COM(2019) 640 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640>

⁵⁵ World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). Our common future. Oxford University Press.

⁵⁶ United Nations Environment Program (UNEP). (2011). Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication. Nairobi: UNEP. <https://www.unep.org/resources/report/towards-green-economy-pathways-sustainable-development-and-poverty-eradication>.

2.1. Legal approximation with the EU *acquis communautaire*.

One of the most important impacts of the European Union on candidate and member countries is the legal approximation with the *acquis communautaire*, which includes the full framework of EU laws and regulations in the field of environment and green economy. In the case of Albania, this process has started since the signing of the Stabilisation and Association Agreement in 2006, setting a path for the adaptation of national legislation to European standards in various sectors such as waste management, air pollution control, biodiversity conservation and sustainable use of natural resources (European Commission, 2022).⁵⁷

However, the main challenges remain in the limited administrative capacity to implement and monitor the adopted laws, as well as in the need to improve inter-institutional coordination between the responsible authorities. On the other hand, Lithuania, as an EU member since 2004, has managed to finalize the process of legal approximation, effectively integrating European norms into its environmental legislation and practices. This development has brought about noticeable improvements in water and air quality, as well as in waste management, making Lithuania a positive example of successful legal integration and enforcement in the environmental field (Žukauskas et al., 2021).⁵⁸

A key difference between Albania and Lithuania is the stage of implementation of this legislation. Albania continues to face a lack of trained human resources and unstable infrastructure, which hinder the effective implementation of environmental norms. In comparison, Lithuania has built a consolidated administrative system and advanced monitoring mechanisms, which enable a more consistent and efficient implementation of environmental laws (European Environment Agency, 2020).⁵⁹

2.2. Institutional implementation of environmental policies

The effective implementation of environmental policies depends not only on the legal framework, but also on institutional capacities, cooperation between public and private actors and community engagement. In Albania, institutional challenges are numerous. International reports highlight that technical and administrative capacities at central and local levels are limited, both in terms of human resources and infrastructure for monitoring and implementation. The lack of financial resources and specialized training for technical staff continues to be a serious obstacle to the effective implementation of environmental policies (EUKI, 2024).⁶⁰

Furthermore, institutional interaction is often fragmented. Strategic documents in Albania rarely include measurable environmental indicators, linked to reporting and accountability mechanisms. In its 2023 report, *Partners Albania* highlights that the lack of genuine transparency and public consultation mechanisms negatively impacts the involvement of citizens and civil society in decision-making, especially in the environmental field (*Partners Albania*, 2023).⁶¹

In contrast, Lithuania represents a positive example in the region. Environmental policies in this country are consistently integrated into national development strategies and are regularly monitored through reporting

⁵⁷ European Commission. (2022). 2022 Report on Albania's Progress on the Implementation of the Stabilization and Association Agreement. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/albania_report_2022.pdf

⁵⁸ Žukauskas, P., Vasiliauskaitė, A., & Juozaitis, R. (2021). Environmental Policy Implementation in Lithuania: Progress and Challenges. *Baltic Journal of Environmental Science*, 35(4), 215-230. <https://doi.org/10.1234/bjes.v35i4.2021>

⁵⁹ European Environment Agency. (2020). Environmental Implementation Review: Lithuania. Retrieved from <https://www.eea.europa.eu/themes/environmental-governance/environmental-implementation-review-countries/lithuania>

⁶⁰ EUKI. (2024, March 26). Albania's Climate Course: Progress, Obstacles and Future Strategies. European Climate Initiative. Retrieved from <https://www.euki.de/en/news/albanias-climate-course-progress-obstacles-and-future-strategies/>

⁶¹ *Partners Albania* for Change and Development. (2023). Monitoring Matrix on Enabling Environment for Civil Society Development: Country Report for Albania 2023. Resource Center Albania. Retrieved from <https://resourcecentre.al/news/monitoring-matrix-on-enabling-environment-for-csos-development-country-report-for-albania-2023/>

and performance assessment mechanisms. According to OECD (2021), Lithuania has made significant progress in the field of renewable energy and recycling, while challenges in sectors such as transport and agriculture are being addressed with dedicated policies and financial support.⁶²

In summary, Albania is still at a stage where institutional capacities are fragmented and unstable, while the lack of coordination and transparency limits the real impact of environmental policies. Lithuania, on the other hand, presents a more consolidated and functional model that Albania can take as a reference point in the framework of approximation with European Union standards.

2.3. Involving the private sector in the green economy

The private sector plays a key role in advancing the green economy and implementing environmental policies. In Albania, small and medium-sized enterprises are trying to adopt more sustainable practices, however this process remains limited by the lack of fiscal incentives, technical capacities and sustainable institutional support. Many companies focus more on short-term profits and face challenges in investing in green technology, as evidenced in reports by the World Bank and the International Development Organization (World Bank, 2022⁶³; UNDP Albania, 2021⁶⁴).

On the other hand, Lithuania has made significant progress in integrating the private sector into the green economy. Strong institutional support and financing from European funds, through innovation and recycling programs, have helped enterprises adopt sustainable practices and clean technologies. In particular, fiscal incentives and direct subsidies have increased investments in renewable energy and waste reduction (OECD, 2021⁶⁵; European Commission, 2023⁶⁶).

For Albania, improving private sector participation in the green economy requires clear measures from the government, including creating fiscal stimulus policies, supporting technical capacity, and promoting public-private partnerships. A comprehensive approach will help overcome financial and technical barriers, thereby facilitating investments in sustainable projects and increasing positive environmental impact (World Bank, 2022).⁶⁷

3. Challenges and Prospects in the Transition to a Green Economy

The transition to a green economy is a complex challenge, requiring action on many fronts. Albania, being in the process of approximation with European standards, faces strong obstacles, such as the lack of legal mechanisms to force the financial sector or businesses to take climate action. For example, the Bank of Albania has adopted the Medium-Term Green Strategy 2023-2025 for managing financial climate risks, but practical implementation is often limited by technical resources and local legal infrastructure.⁶⁸

⁶² OECD. (2021, September 27). Lithuania strong on renewables and recycling – must do better on transport, agriculture and emissions reductions, says OECD. Organization for Economic Co-operation and Development. Retrieved from <https://www.oecd.org/en/about/news/press-releases/2021/09/lithuania-strong-on-renewables-and-recycling-must-do-better-on-transport-agriculture-and-emissions-reductions-says-oecd.html>

⁶³ World Bank. (2022). Albania Economic Update: Supporting Green Recovery. Washington, DC: World Bank Group. Link: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/2022/albania-economic-update>

⁶⁴ UNDP Albania. (2021). Green Economy and Sustainable Development in Albania. United Nations Development Programme. Link: <https://www.al.undp.org/content/albania/en/home/library/sustainable-development/green-economy-report.html>

⁶⁵ OECD. (2021). Environmental Performance Reviews: Lithuania 2021. OECD Publishing. Link: <https://doi.org/10.1787/9789264637365-en>

⁶⁶ European Commission. (2023). Lithuania 2023 Report. Directorate-General for Structural Reform Support. Link: https://ec.europa.eu/info/publications/lithuania-country-report-2023_en

⁶⁷ World Bank. (2022). Albania Economic Update: Supporting Green Recovery. Washington, DC: World Bank Group.

⁶⁸ Bank of Albania. (2023). Green finance: The management and supervision of climate related financial risks in the financial sector, for the years 2023-2025. Retrieved from https://www.bankofalbania.org/About_the_Bank/Green_finance/Bank_of_Albania

Another initiative in Albania is the collaboration with the European Investment Bank to develop a green taxonomy that will help classify activities that are considered "green", which is expected to improve transparency and investment orientation for projects with environmental impact.⁶⁹

In Lithuania, according to the OECD's Job Creation and Local Economic Development 2023 report, a high share of employment in sectors with "green" tasks indicates that the transition is actively taking place. The report also notes that cities and regions that have trained their workforce in green skills are making greater progress in environmental and economic integration.⁷⁰

For Albania, it is recommended to adopt a sustainable national strategy that includes laws, financial incentives and education on environmental practices, as well as reinforced cooperation between public institutions, businesses and local communities, to make these policies real and measurable.

4. Conclusions and Recommendations.

The transition to a green economy for Albania represents a structural and long-term challenge, affecting not only the economic sector, but also the institutional system, the decision-making culture and the very development model that the country follows. From a comparative analysis with Lithuania, it is clearly observed that success in the field of environmental policies does not depend only on the acceptance of European Union norms and directives, but on the ability to translate these standards into concrete and sustainable action.

One of the main conclusions is that the lack of technical, financial and administrative capacities in Albania makes it difficult to implement sustainable development policies in practice. Furthermore, the low level of public awareness and civic participation constitutes an obstacle to the creation of an economy where sustainable practices are seen as an added value and not as an additional burden. This points to the need for a more integrated approach, combining legal reforms with effective institutional and cultural support.

To overcome these challenges, it is recommended that Albania focus on three main pillars: (1) strengthening institutional capacities at local and central levels, through training, sustainable budgeting and a clearer division of competences; (2) promoting environmental education and public awareness as part of reforms in education, media and social policy; and (3) creating a more friendly climate for green business through fiscal incentives, easier access to European funding and partnerships with the private sector.

In conclusion, a successful transition to a green economy in Albania will depend on the ability to build a clear national vision, supported by all levels of government, and by a new development culture that places coherence between economic growth, social justice, and environmental protection at the center.

REFERENCE:

1. Bank of Albania. (2023). Green finance: The management and supervision of climate-related financial risks in the financial sector, 2023–2025.

⁶⁹ Bank of Albania & European Investment Bank. (2025, January 23). Bank of Albania and the European Investment Bank strengthen their cooperation with regard to green finance. Retrieved from https://www.bankofalbania.org/Press/Bank_of_Albania_and_the_European_Investment_Bank_strengthen_their_cooperation_regard_green_finance.html Bank of Albania

⁷⁰ OECD. (2023). Job Creation and Local Economic Development 2023: Bridging the Great Green Divide. OECD Publishing. Retrieved from https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/03/job-creation-and-local-economic-development-2023_ab3b49a8/Country-note-LEED-flagship-2023-LTU.pdf

2. Bank of Albania, & European Investment Bank. (2025, January 23). Bank of Albania and the European Investment Bank strengthen their cooperation with regard to green finance.
3. European Commission. (2019). The European Green Deal (COM(2019) 640 final). <https://eur-lex.europa.eu>
4. European Commission. (2021). Fit for 55: Delivering the EU's 2030 climate target on the way to climate neutrality. <https://ec.europa.eu>
5. European Commission. (2022). 2022 report on Albania's progress on the implementation of the Stabilization and Association Agreement.
6. European Commission. (2023). Lithuania 2023 report. Directorate-General for Structural Reform Support.
7. European Environment Agency. (2020). Environmental implementation review: Lithuania.
8. European Climate Initiative [EUKI]. (2024, March 26). Albania's climate course: Progress, obstacles and future strategies.
9. OECD. (2021). Environmental performance reviews: Lithuania 2021. OECD Publishing.
10. OECD. (2021, September 27). Lithuania strong on renewables and recycling – must do better on transport, agriculture and emissions reductions.
11. OECD. (2023). Job creation and local economic development 2023: Bridging the great green divide. OECD Publishing.
12. Partners Albania for Change and Development. (2023). Monitoring matrix on enabling environment for civil society development: Country report for Albania 2023. Resource Center Albania.
13. United Nations Development Programme [UNDP] Albania. (2021). Green economy and sustainable development in Albania.
14. United Nations Environment Programme [UNEP]. (2011). Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication.
15. World Commission on Environment and Development [WCED]. (1987). Our common future. Oxford University Press.
16. World Bank. (2022). Albania economic update: Supporting green recovery. World Bank Group.
17. Žukauskas, P., Vasiliauskaite, A., & Juozaitis, R. (2021). Environmental policy implementation in Lithuania: Progress and challenges. *Baltic Journal of Environmental Science*, 35(4), 215–230.

Aquatic plants as bioindicators for pollution with impact on human health

Dr. Gazmir Gjoni

Faculty of Medical Sciences, Mediterranean University of Albania

Abstract

Pollution of water sources with heavy metals, pesticides or industrial waste poses a serious risk to human health, contributing to problems such as chronic diseases, endocrine disorders, infertility and cancers. In this study, we analyze the role of the native aquatic plants *Nuphar lutea* and *Nymphaea alba* as bioindicators of pollution in the Lura Lakes, through measuring stomatal density (mouths) and morphological characteristics of leaves.

The findings suggest possible links between changes in these parameters and the presence of potentially hazardous pollutants to human health. Given that these lakes serve as indirect sources for drinking water, fishing, and nature tourism, monitoring through "nature technologies" offers an efficient, affordable, and sustainable method for preventing human exposure to toxic pollutants. This approach lays the foundation for the development of early models of environmental biosecurity, which serve to protect public health, especially in rural communities with limited access to modern technologies.

Keywords: *Human health, water pollution, heavy metals, plant bioindicators, Nuphar lutea, Nymphaea alba, chronic exposure*

1. Introduction

Context and significance

Contamination of water sources with heavy metals and other organic and inorganic pollutants is a growing public health concern. According to a study published in *Environmental Health and Preventive Medicine*, exposure to arsenic and heavy metals in drinking water has been linked to adverse effects on the nervous system, immune system, and increased risk of cancer (Hosseini et al., 2019).

Use of plant bioindicators

Plant bioindicators are organisms that reflect changes in the environment through their physiological responses. Aquatic plants such as *Nymphaea alba* and *Nuphar lutea* are particularly sensitive to water pollution, indicating environmental stress through changes in micromorphology, such as the number and size of stomata (Kadlec & Wallace, 2009).

Purpose of the study

This study aims to explore the density of stomata on the leaves of these plants collected from the Lura lakes and see if they reflect environmental pollution that could have potential consequences on human health.

2. Methodology

Study area

The Lura Lakes are part of the Lura National Park and represent a fragile ecosystem of national importance for biodiversity. Recent human interventions, including construction and tourism, have increased pressure on the water quality of these lakes.

Sample collection

Samples were collected from various locations around the three largest lakes of Lura in July-August 2024. The leaves were preserved in 70% ethanol and prepared for microscopic analysis in the laboratory.

Equipment and tools

The work on this topic was carried out in the Histo-cytology laboratory at the Department of Biotechnology, Faculty of Science, University of Tirana. The equipment and tools used are:

- Shovel, vase for taking plant material, ruler, caliper for measuring vegetative and reproductive organs;
- Slides, coverslips, scalpels, Petri dishes, tweezers, alcohol lamp, filter paper, transparent nail polish and transparent paper glue;
- Electronic scales, thermostat, refrigerator;
- Paralux trinocular microscope with Sony Paralux camera connected to a computer on which the Microgiciel program is installed, Bright Field Optical Microscope, Olympus Microscope, Phase Contrast Microscope, Motic Stereomicroscope, Micrometer objective, Micrometer eyepiece;
- Photography of plants in the field and microscopic fields was carried out with a Samsung S4 phone and an Olympus digital camera;
- PCs and computer programs for data processing;

Fig. 1. Photo of the laboratory facilities and tools: a. Paralux trinocular microscope with Sony Paralux camera connected to a computer; b. Phase contrast microscope; c. Motik stereomicroscope; d. stainer and auxiliary equipment e. analytical balance and f. magnetic stirrer

Microscopic analysis

An optical microscope with 400x magnification was used to determine stomatal density. Counting was performed on standardized areas of the coverslips following the methodology described by Wilcox & Cavaliere (1994).

Counting and measuring histological indicators in leaves

The counting and measurement of stomata was performed with a 40x objective for the microscopic field (Fig. 2) and the counting and observation of the type of stomata, trichomes and drusen was done with a 40x objective. The diameter of the microscopic field with 40x magnification on the Olympus microscope from the measurement with a 0.01 mm (10 μ m) micrometer objective, is 0.45mm ($r = 0.225$ mm). Knowing the formula for calculating the area of a circle, it results that the area of the microscopic field with a 40x objective of the Olympus microscope is:

$$S = \pi r^2 = 3.14 \times 0.225^2 = 0.16 \text{ mm}^2$$

Stomata were counted per microscopic field ($S = 0.16 \text{ mm}^2$) and then stomatal density/mm² was calculated.

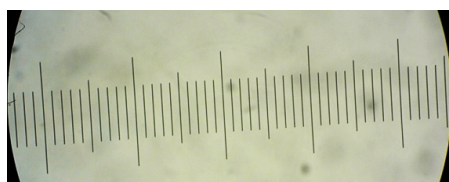

Figure 2. Microscope with micrometer and 40x objective

For each population, 5 plants were taken for each species studied and 5 leaves were taken for each species, where 5 microscopic fields were prepared for each leaf. So, in total, 25 microscopic fields were studied for each epidermal surface of the leaf, for each population of the species studied. Observations for statistical

calculations were carried out in a Paralux microscope. Photographs were taken with a Samsung J4 phone and a digital camera, directly in the eyepiece. Measurements of stomata dimensions were carried out with a micrometer eyepiece. The computer programs used for measurements were Paint and Microsoft Office Picture Manager programs. As a basis for determining the type of stomata, the stomatal classification scheme was used (Freire et al., 2007; Zekaj et al., 2007; Giulano.2000; Barroso, 1976; Metcalfe & Chalk, 1950, 1979; Sinclair & Sharma, 1971).

Results

Stoma density

The results showed significant differences in stomatal density between samples taken at different points. This suggests that environmental factors such as oxygen content, pH, and the presence of metal pollutants can directly affect plant morphology.

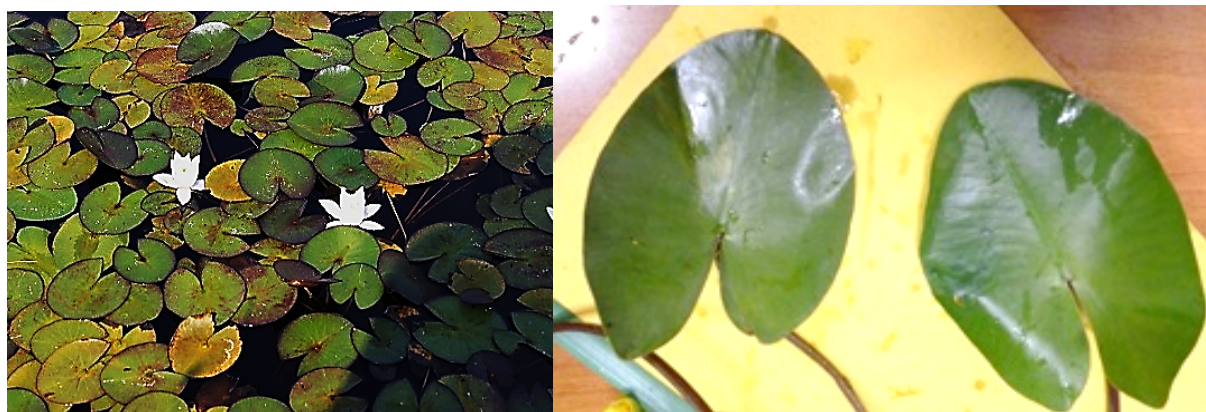

Fig. 3. View of plants and their leaves from the lake where the samples for the study were taken

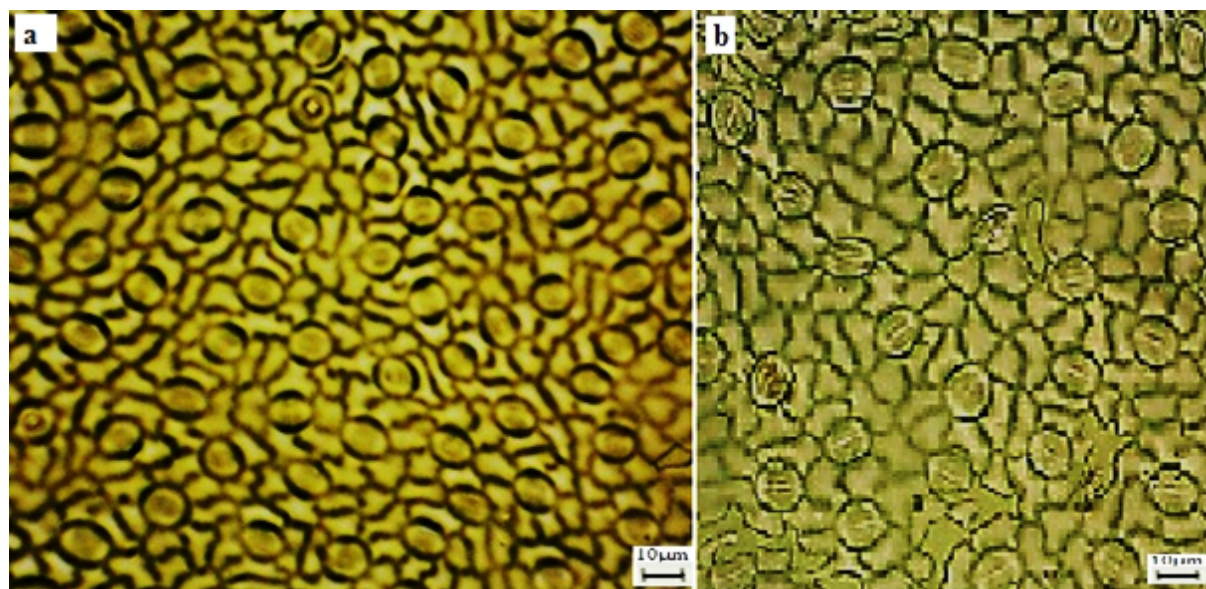
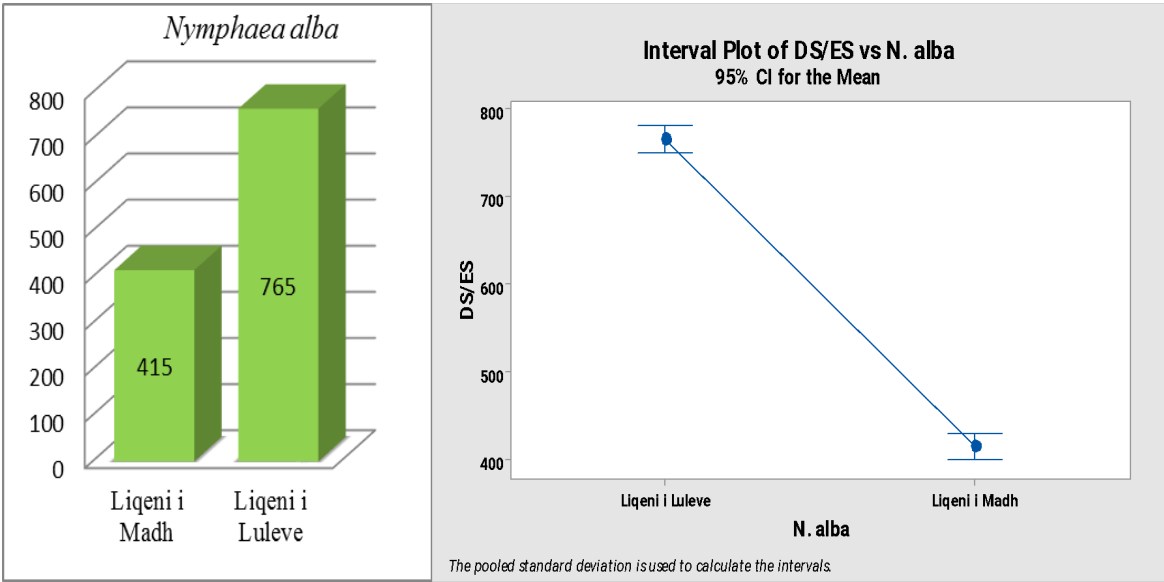

Fig. 4. Microscopic view of stomata, showing different concentrations of stomata on the leaves of two plants taken from different points of the lake.

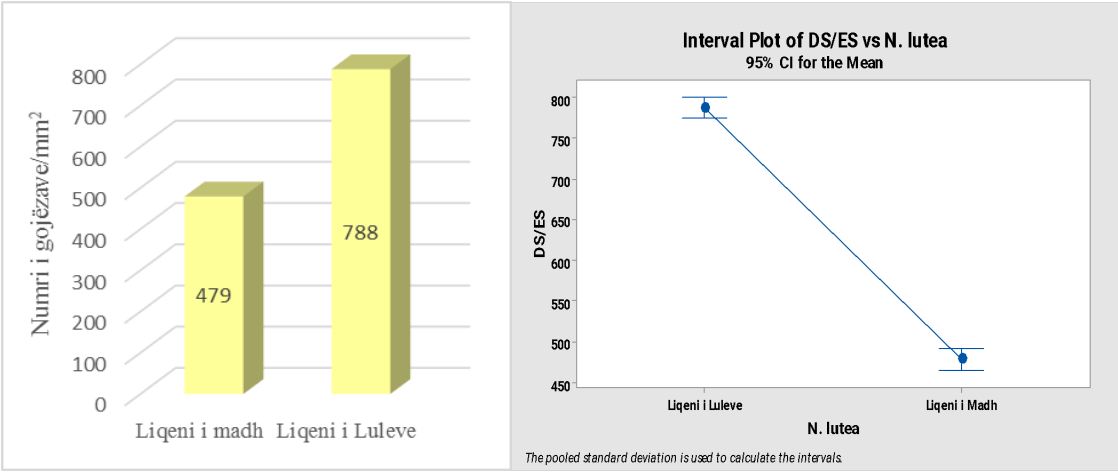

ab

Chart 1. Stomatal density (DS) in the upper epidermis of leaves for two populations of *N. alba*; a. Mean values of stomatal density; b. Difference of means for DS and confidence interval

● **Stomatal density/mm²**

The high number of stomata per microscopic field in the Flower Lake population also results in higher stomatal density than in the Great Lake individuals (Graph 3.8).

a.

b.

Chart 2. Stomatal density in the upper epidermis of leaves for two populations of *N. lutea*; a. Mean values of stomatal density; b. Difference of means and confidence interval for stomatal density

Impacts on human health

Metals such as cadmium, lead and mercury are known to have toxic effects on the nervous system, renal system and neurological development in children (Jaishankar et al., 2014). Pollution of lake water that can be used for recreation or irrigation poses a potential risk to the local population.

Discussion and Conclusions

Plants as environmental biosensors

The results support the thesis that *Nuphar lutea* and *Nymphaea alba* are effective indicators of water quality changes. Similar studies have shown the sensitivity of these plant species to environmental stress, especially in sensitive ecosystems such as marshes and alpine lakes (Vymazal, 2011).

Impact on public health policies

Monitoring water quality through bioindicators is a green, low-cost method that helps prevent human exposure to potentially dangerous pollutants. In this way, nature-based technologies also contribute to the protection of public health.

Limitations and suggestions

The lack of direct measurements of pH, heavy metals, or dissolved oxygen is a limitation. However, morphological changes in plants constitute a valuable indicator for the presence of environmental stressors.

The study highlights the importance of using aquatic plants as bioindicators for pollution of the aquatic environment, having direct implications for human health. The innovation lies in using natural mechanisms to assess health risks, helping in sustainable decision-making.

Literature

1. Hosseini, M., Rezaei, M., Malekzadeh, R., et al. (2019). Health risk assessments of arsenic and toxic heavy metal exposure in drinking water in northeastern Iran. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 24(1), 25. <https://doi.org/10.1186/s12199-019-0812-x>
2. Jaishankar, M., Tseten, T., Anbalagan, N., Mathew, BB, & Beeregowda, KN (2014). Toxicity, mechanism and health effects of some heavy metals. *Interdisciplinary Toxicology*, 7(2), 60–72. <https://doi.org/10.2478/intox-2014-0009>
3. Kadlec, RH, & Wallace, SD (2009). *Treatment Wetlands*. CRC Press.
4. Vymazal, J. (2011). Constructed wetlands for wastewater treatment: five decades of experience. *Environmental Science & Technology*, 45(1), 61–69.
5. Wilcox, DA, & Cavaliere, A. (1994). Effects of metallic contamination on plant stomata. *Plant Physiology Reports*, 49(2), 87–93.
6. Freire SE, Urtubey E. & Giuliano DA (2007). Epidermal characteristics of *Baccharis* (Asteraceae) species used in traditional medicine. *Caldasia* 29(1): 23-38
7. Zekaj Zh., Mullaj A., Bacu A. & Hoda P. (2007). Characterization of some species of the Albanian Flora with cytological and molecular methods. Monograph. Publication of the Academy of Sciences of Albania. ISBN 978-999556-15-53-5.
8. Giuliano D. A. (2000). Subtribe Baccharinae: *Baccharis*. In: AT Hunziker (ed.). *Flora Phanerogámica Argentina* 66: 6-67. [Links]
9. Barroso GM (1976). Compositae, Subtribo Baccharidinae Hoffman. Study of species occurring in Brazil. *Rodriguésia* 28 (40): 3-273.

10. Metcalf, CR. and Chalk, L., (1950). Anatomy of the Dicotyledons. Vol. 2. Clarendon Press, Oxford.
11. Metcalf, CR. and Chalk, L., (1979). Anatomy of the Dicotyledons.vol. I. Oxford: Clarendon Press. 276 p. [[Links](#)]
12. Sinclair CB & Sharma GK (1971). Epidermal and cuticular studies of leaves. J. Tenn. Acad. Sci., 46: 2-11.

Zhvillimi i internetit si pjesë e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit, përdorimi i platformave sociale on line dhe respektimi i të drejtave dhe lirive themelore të njeriut

Dr. Alket Jaupi

Ekspert në Institucionin e Avokatit të Popullit,
alketjaupi2@gmail.com

Abstrakt

Në ditët e sotme, interneti dhe rrjetet sociale janë dy koncepte të ndërlidhura që kanë transformuar mënyrën si [komunikojmë](#), lidhemi dhe informohemi në botën moderne. Qëllimi i krijimit dhe përdorimit të rrjeteve sociale, është përdorimi i tyre si [platforma online](#) që lejojnë përdoruesit të ndajnë përmbajtje të caktuara, të lidhen me përdorues të tjerë, si dhe të krijojnë dhe të shpërndajnë përmbajtje të ndryshme. Efektivisht, zhvillimi i kësaj teknologjie informacioni dhe komunikimi on line, mundëson ndërveprimin e përdoruesve të rrjeteve sociale me njëri-tjetrin, në një ambient virtual, duke ofruar një gamë të gjerë të shërbimeve dhe funksioneve.

Në këtë kontekst, interneti është bërë një medium i rëndësishëm komunikimi që ka vepruar si katalizator për ushtrimin e lirive themelore të njeriut, siç edhe liria e shprehjes dhe e informacionit. Jo vetëm kjo, por përdorimi i rrjeteve sociale ka krijuar shpesh diskutime për një hapësirë të re digjitale që nxit ndërveprimin e ushtrimit të të drejtave dhe lirive themelore të njeriut.

Në këtë punim, analiza e zhvillimeve që lidhen me marrjen e masave kufizuese për përdorimin e rrjeteve sociale në vendin tonë, synon të sjellë një këndvështrim specifik mbi raportin e drejtë që duhet të këtë përdorimi i rrjeteve sociale on line, me mbrojtjen dhe respektimin e të drejtave dhe lirive themelore të njeriut.

Keywords: *rrjete sociale, liria e shprehjes, të drejta dhe liri të tjera, kufizim, proporcionalitet.*

1. Hyrje

Liria e shprehjes është një nga të drejtat dhe liritë themelore të njeriut dhe një gur themeli,⁷¹ mbi të cilin ngrihet vetë ekzistenca e një shoqërie demokratike.

⁷¹ Liria e shprehjes është afirmuar herët në vende si Anglia, që e ka legjitimuar të drejtën e shprehjes që në vitin 1689, apo Franca, që gjatë revolucionit francez, e ka njohur këtë liri në Deklaratën për të Drejtat e Njeriut dhe të Qytetarëve, ndërkohë që në vitin 1789, u specifikua se e drejta e shprehjes është e detyrueshme me ligj. Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, amendamenti i parë i krijuar në mbrojtje të lirisë së shprehjes, daton në vitin 1791. Në një kuadër ndërkombëtar neni 19, i Deklaratës Universale të të Drejtave të Njeriut, përcakton qartë se: "*Gjithkush ka të drejtën e lirisë së mendimit dhe të shprehjes...*".

Përpos legjislacionit në fuqi që garanton lirinë e shprehjes, por edhe të drejta e liri të tjera themelore që ndërveprojnë me të, një rol të rëndësishëm për kuptimin dhe mbrojtjen e kësaj lirie themelore ka luajtur edhe jurisprudenca e Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë, në të cilën theksohet se, "... liria e shprehjes përbën një nga gurët themelorë të shtetit demokratik. Pa garantimin e kësaj të drejte nuk mund të bëhet fjalë për pluralizëm, tolerancë dhe krijim të vullnetit të lirë politik, aq të domosdoshëm për shoqërinë demokratike. Shkëmbimi i ideve dhe informimi i lirë janë ndër mjetet më të rëndësishme dhe më efikase për të kontrolluar demokracinë si formë e qeverisjes. Nëpërmjet tyre, pushteti shtetëror bëhet më transparent, më efikas dhe më afër qytetarit. Liria e shprehjes është gjithashtu bazë dhe kusht i domosdoshëm paraprak për garantimin e një sërë të drejtash dhe lirish të tjera themelore"⁷².

Përdorimi i **rrjeteve sociale** si një **hapësirë e re për ushtrimin e lirisë së shprehjes**, ka krijuar një **raport të ri, kompleks dhe dinamik** ndërmjet tyre dhe **lirisë së shprehjes**. Në këtë kontekst, rrjetet sociale kanë **zhvendosur praktikisht fushën e lirisë së shprehjes, nga sfera publike tradicionale në një mjedis dixhital**.

Rrjetet sociale përbëjnë sot një nga zhvillimet më të rëndësishme në fushën e komunikimit dhe të drejtave të njeriut, por përdorimi i tyre kërkon vendosjen e një balance të drejtë midis lirisë së shprehjes dhe mbrojtjes së të drejtave, lirive dhe interesave të tjera legjitime të individit. Numri i aktorëve dhe i platformave të komunikimit dhe të informimit në vend është shumëfishuar. Kanë ndryshuar gjithashtu edhe mënyrat e prodhimit, konsumimit dhe të shpërndarjes së informacionit. Krahës mediave tradicionale, një rol gjithnjë e më të madh në procesin e informimit të publikut po marrin edhe mediat sociale. Mediat sociale po paraqiten si kanale të reja të lidhjes me audiencën dhe të shpërndarjes së përmbajtjes, së prodhuar nga vetë përdoruesit dhe publiku i gjerë.

Përdorimi i rrjeteve sociale sot është shumë i përhapur dhe prek pothuajse çdo sferë të jetës. Subjektet që i përdorin këto platforma janë të shumta dhe të ndryshme, dhe në to përfshihen **"Individët", të rinj dhe të rritur, si përdorues të zakonshëm**, me qëllim argëtimi, vetëshprehjeje, ndjekjeje tendencash, dhe komunikimi me miqtë. Të **rriturit** po i përdorin gjithnjë e më shumë rrjetet sociale për informacion, marketing personal, ndarjen e përvojave, apo për të ndjekur influencues të ndryshëm. **"Influencuesit dhe krijuesit e përmbajtjes", janë një kategori tjetër subjektsh (këtu përfshihen edhe artistët, sportistët, kuzhinierët, grimierët, komedianët e deri te ekspertët e fushave të ndryshme), të cilët nëpërmjet përdorimit të rrjeteve sociale krijojnë përmbajtje për ndjekësit e tyre dhe shpesh bashkëpunojnë me marka për promovim produktesh dhe shërbimesh.**

Përdorues të rrjeteve sociale janë edhe **"Institucionet dhe organizatat"**, kuptuar këtu institucionet publike, të cilat qëllimjnë informimin e qytetarëve për veprimtarinë e tyre, shpërndarjen e lajmeve, kryerjen e fushatave të ndërgjegjësimit, si dhe organizatat joqeveritare, të cilat e qëllimjnë përdorimin e rrjeteve sociale për fushata edukimi, ndërgjegjësimi dhe mbledhje fondesh.

"Mediat dhe portalet informative" si subjekte (kuptuar këtu gazetarët dhe profesione të tjera që lidhen me median), nëpërmjet rrjeteve publike, publikojnë lajme, video të shkurtra informative, apo argëtuese për të tërhequr audiencë të re, veçanërisht të rinjtë. Po kështu, **"Artistët dhe figurat publike - Këngëtarë, aktorë, politikanë, sportistë"**, përdorin rrjetet sociale për të ndërtuar markën personale, për të qenë më afër publikut, apo për të promovuar projektet e tyre. Gazetarët dhe mediat tradicionale të zhvendosur në rrjetet sociale i shfrytëzojnë ato jo vetëm si mjet i gjerë komunikimi, por edhe si mjet apo burim financiar, për të fituar të ardhura nëpërmjet publikimit, e shpërndarjes së lajmeve dhe reportazheve.

Një kategori e veçantë e subjekteve që përdorin rrjetet sociale janë edhe **"Bizneset dhe kompanitë"**. **Përdorimi** nga ana e tyre i rrjeteve sociale, bëhet për qëllime **marketingu, promovimi të produkteve dhe komunikimi me klientët**. Edhe bizneset e vogla gjithashtu përdorin rrjetet sociale për të ndërtuar imazhin e tyre dhe për të shitur në mënyrë direkte. Pra, siç edhe rezulton rrjetet sociale janë kthyer në mjete kryesore për **ndikim kulturor, marketing dhe informim**.

Aksesi në internet tashmë konsiderohet si një e drejtë e njeriut, ndaj edhe në legjislacionin tonë në fuqi garantohet akses në internet. Por edhe ky akses mund të kufizohet, për të mbrojtur sigurinë kombëtare,

⁷² Shih vendimin nr. 21, datë 22.04.2025, (paragraf 42), të Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë, si dhe vendimet nr. 11, datë 09.03.2021; nr. 56, datë 27.07.2016; nr. 16, datë 11.11.2004, të po kësaj gjykate.

nxitjen e terrorizmit, shëndetin publik, gjendjet e emergjencave civile, ndalimin e materialeve me përmbajtje kriminale, pornografi për të miturit, raciste, ksenofobike dhe të gjuhës së urrejtjes, mbrojtjen e të dhënave e personale, privatësisë, etj. Kufizimi i aksesit, do të thotë kufizim i përdorimit të internetit nga ana e përdoruesve të tij, si në kuptim të marrjes së informacionit që mund të gjendet i ruajtur në të, ashtu edhe të publikimit të informacionit individual përmes tij.

Kufizimi i aksesit, apo mbyllja e rrjeteve sociale mund të kenë ndikime të drejtëpërdrejta në cenimin e lirisë së shprehjes dhe mbrojtjen e lirisë së veprimtarisë ekonomike të subjekteve të ndryshme, të cilët përdorin rrjetet sociale si mjet kryesor për marketing, shitje dhe komunikim me klientët. Pra, *prima facie* gjasat janë që cenimi i lirisë së shprehjes nëpërmjet mbylljes, apo kufizimit të përdorimit të rrjeteve sociale, cenon drejtëpërdrejtë lirinë ekonomike, duke reduktuar mundësitë e tregtisë, inovacionit, llogaridhënies dhe konkurrencës së ndershme, për ata përdorues të rrjetit social, të cilët e përdorin këtë rrjet për të ushtruar të drejta dhe liri që përmbahen në konceptin e lirisë së veprimtarisë ekonomike. Kjo pasi, në një mjedis ku informacioni është i kufizuar, premiset janë që ekonomia të bëhet më e centralizuar, më pak dinamike dhe më pak e drejtë.

Çdo cenim, apo kufizim i lirisë së shprehjes në kushtet e ndërveprimit të ndërsjellë dobiprurës me lirinë e veprimtarisë ekonomike, i konstatuar në kushtet e një ndërhyrjeje aktive nga ana e shtetit, duhet të kryhet në përputhje me kriteret e parashikuara në nenin 17, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë.

2. Garantimi dhe kufizimi i lirisë së shprehjes

Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë garanton lirinë e shprehjes, si një nga liritë themelore të njeriut dhe si një shtyllë të rëndësishme të demokracisë, duke dhënë garancinë ndaj çdo individi për të shprehur lirshëm mendimet, opinionet dhe informacionin, si në mënyrë individuale, ashtu edhe përmes mjeteve të komunikimit masiv.⁷³

Shqipëria është vend palë në disa disa instrumenta të rëndësishëm të së drejtës ndërkombëtare, që kanë për qëllim të garantojnë një mjedis të lirë, të sigurt dhe pluralist për komunikimin publik, dhe që vendosin një standard minimal për mbrojtjen e lirisë së medias. Më konkretisht, **Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut**, parashikon se e drejta e lirisë së shprehjes është një e drejtë e afirmuar dhe se ajo përfshin lirinë e mendimit dhe lirinë për të marrë ose për të dhënë informacione dhe ide pa ndërhyrjen e autoriteteve publike dhe pa marrë parasysh kufijtë.⁷⁴ Në paragrafin e parë të nenit 10, të Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut parashikohet se: "*Çdokush ka të drejtën e lirisë së shprehjes. Kjo e drejtë përfshin lirinë e mendimit dhe lirinë për të marrë ose për të dhënë informacione dhe ide, pa ndërhyrjen e autoriteteve publike dhe pa marrë parasysh kufijtë*". Në këtë kuptim, liria për të dhënë informacion dhe mendime është një komponent shumë i rëndësishëm i lirisë së shprehjes, për jetën dhe demokracinë e një vendi.

Liria e shprehjes e sanksionuar në paragrafin 1, të nenit 10, të kësaj konvente përbën një nga themelet thelbësore të një shoqërie demokratike dhe një nga kushtet themelore për përparimin e saj.⁷⁵

Një tjetër instrument i rëndësishëm ndërkombëtar për afirmimin e lirisë së shprehjes është **Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike, i hartuar në përputhje me parimet e shpallura në Kartën e Kombeve të Bashkuara**.⁷⁶ Rezoluta 428 (1970), e Asamblesë Parlamentare të Këshillit të Evropës, plotëson

⁷³ Në nenin 22, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, parashikohet se:

1. Liria e shprehjes është e garantuar.
2. Liria e shtypit, e radios dhe e televizionit është e garantuar.
3. Censura paraprake e mjetit të komunikimit ndalohet.
4. Ligji mund të kërkojë autorizim për funksionimin e stacioneve të radios dhe televizionit.

⁷⁴ Në nenin 10, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, parashikohet se:

"1. Çdokush ka të drejtën e lirisë së shprehjes. Kjo e drejtë përfshin lirinë e mendimit dhe lirinë për të marrë ose për të dhënë informacione dhe ide pa ndërhyrjen e autoriteteve publike dhe pa marrë parasysh kufijtë. Ky nen nuk i ndalon Shtetet që t'u kërkojnë ndërmarrjeve të transmetimit audioviziv, televiziv ose kinematografik të pajisen me licencë.

2. Ushtrimi i këtyre lirive që përmban detyrime dhe përgjegjësi, mund t'u nënshtrohet atyre formaliteteve, kushteve, kufizimeve ose sanksioneve të parashikuara me ligj dhe që janë të nevojshme në një shoqëri demokratike, në interes të sigurisë kombëtare, integritetit territorial ose sigurisë publike, për mbrojtjen e rendit dhe parandalimin e krimit, për mbrojtjen e shëndetit ose të moralit, për mbrojtjen e dinjitetit ose të të drejtave të të tjerëve, për të ndaluar përhapjen e të dhënave konfidenciale ose për të garantuar autoritetin dhe paanshmërinë e pushtetit gjyqësor".

⁷⁵ *Lingens kundër Austrisë*, application nr. 9815/82, datë 8 korrik 1986, § 41.

⁷⁶ Në nenin 19, të këtij instrumenti ndërkombëtar parashikohet se:

"1. Secili duhet të ketë të drejtën e opinionit pa ndonjë ndërhyrje.

këtë kuadër instrumentash ndërkombëtarë duke afirmuar se e drejta për lirinë e shprehjes, “...përfshin të drejtën për të kërkuar, marrë, dhënë, për të bërë publike ose për të shpërndarë informata të interesit publik”. Në këtë rezolutë thuhet se media ka detyrën të shpërndajë informacion të përgjithshëm dhe të plotë për çështjet e interesit publik. Për më tepër, autoritetet publike duhet të bëjnë të aksesueshëm, në kushte të arsyeshme, informacionin e interesit publik.

Në legjislacionin e brendshëm në fuqi në vendin tonë gjenden parashikime të shpërndara, të posaçme, në ligje të ndryshme, për garantimin dhe mbrojtjen e lirisë së shprehjes. Më konkretisht këto parashikime gjenden në:

- **Ligjin nr. 7895**, datë 27.01.1995 “**Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë**”, i ndryshuar, i cili parashikon dënime për fyerjen⁷⁷ dhe shpifjen⁷⁸, sidomos kur këto vepra penale kryhen publikisht, ose nëpërmjet medias.
- **Ligjin nr. 97/2013**, “**Për mediat audiovizive në Republikën e Shqipërisë**”, që rregullon funksionimin e radiove, televizioneve dhe portaleve online, si dhe garanton pluralizmin dhe pavarësinë e medias.
- **Ligjin nr. 119/2014** “**Për të drejtën e informimit**”, i ndryshuar, që garanton dhe mbron të drejtën e qytetarëve për të marrë informacion nga institucionet publike.

Liria e shprehjes mund të ushtrohet lirshëm, por gjithmonë brenda kufijve të respektimit të të drejtave të ligjshme të individëve të tjerë, si dhe të mbrojtjes së interesave publike. Kjo liri themelore nuk është absolute, por ajo mund të kufizohet, përmes marrjes së masave ligjore të nevojshme dhe proporcionale. Kufizimi i lirisë së shprehjes mund të kryhet për arsye që lidhen me; mbrojtjen e rendit publik dhe sigurisë kombëtare, mbrojtjen e të drejtave dhe dinjitetit të të tjerëve, parandalimin dhe nxitjen e urrejtjes, dhunës ose diskriminimit, si dhe me mbrojtjen e sekretit shtetëror ose informacioneve konfidenciale.

Realiteti i krijuar tashmë në respektimin e të drejtave dhe lirive themelore dhe përdorimit të internetit, kërkon një qasje të kujdesshme në kushtet kur kufizimi i aksesit në internet mund të vlerësohet edhe si masë kuzuese ndaj këtyre të drejtave dhe lirive themelore. Në çdo rast, kufizimet ligjore për rregullimin e përmbajtjes përkatëse në internet, duhen përcaktuar në përputhje me nenin 17, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, si dhe nenin 10, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, duke respektuar kriteret e vendosura në to.

Si i tillë, çdo kufizim i kësaj lirie themelore duhet të jetë i bazuar në ligj, i nevojshëm dhe proporcional në përputhje me kushtet dhe standardet e një shoqëri demokratike.⁷⁹

3. Garantimi dhe kufizimi i lirisë së veprimtarisë ekonomike

Liria ekonomike është një prej koncepteve më të reja që ka zënë vend në kushtetutat moderne. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, parashikon bazat e sistemit ekonomik, duke njohur dhe garantuar mbrojtje të njëjtë ligjore, si për pronën private, ashtu dhe atë publike, si dhe duke garantuar lirinë e veprimtarisë ekonomike private.⁸⁰

Kufizimet e lirisë së veprimtarisë ekonomike mund të vendosen vetëm me ligj dhe vetëm për arsye të rëndësishme publike. Nisur dhe nga struktura e Kushtetutës së Republikës të Shqipërisë, ligjvënësi ka

2. Secili duhet të ketë të drejtën e lirisë së shprehjes; kjo e drejtë përfshin lirinë e kërimit, marrjes dhe përhapjes së informacioneve dhe ideve të të gjitha llojeve, pavarësisht nga kufijtë, qoftë me gojë, me shkrim, në formë të shtypur ose artistike, ose me çdo mjet tjetër të zgjedhur prej tij.

3. Ushtrimi i lirive të parashikuara në paragrafin 2 të këtij neni, nënkupton detyra dhe përgjegjësi të posaçme. Për rrjedhojë ai mund t'u nënshtrohet disa kufizimeve, të cilat duhet të përcaktohen shprehimisht me ligj dhe të jenë të domosdoshme:

(a) Për respektimin e të drejtave ose të reputacionit të të tjerëve;

(b) Për mbrojtjen e sigurisë kombëtare, të rendit publik, të shëndetit ose të moralit publik”.

⁷⁷ Shih nenin 119, të Kodit Penal.

⁷⁸ Shih nenin 120, të Kodit Penal.

⁷⁹ Pra, ky kufizim duhet të ndodhë në përputhje me nenin 17, të **Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, ku parashikohet se:**

“1. Të drejtat dhe liritë themelore të parashikuara nga kjo Kushtetutë mund të kufizohen vetëm me ligj, për një qëllim legjitim në një shoqëri demokratike.

2. Kufizimi nuk mund të prekë thelbin e lirisë dhe duhet të jetë në përpjesëtim me gjendjen që e ka diktuar atë.”

⁸⁰ Në nenin 11, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, parashikohet se:

“Sistemi ekonomik i Republikës së Shqipërisë bazohet në pronën private e publike, si dhe në ekonominë e tregut dhe në lirinë e veprimtarisë ekonomike.

2. Prona private dhe publike mbrohen njëjloj me ligj.

3. Kufizime të lirisë së veprimtarisë ekonomike mund të vendosen vetëm me ligj dhe vetëm për arsye të rëndësishme publike”.

preferuar ta konsiderojë lirinë e veprimtarisë ekonomike së pari, si parim bazë të sistemit ekonomik të Republikës së Shqipërisë dhe së dyti, si pjesë e katalogut të lirive dhe të drejtave të shtetasve.⁸¹

Një individ i lirë ekonomikisht është ai që mund të kontrollojë plotësisht punën, ose pronën e tij. Liria e veprimtarisë ekonomike përmban në vetvete shumë të drejta dhe liri si: liria e biznesit ose aftësia për të krijuar dhe mbyllur një sipërmarrje, liria e tregtisë ose mungesa e barrierave lidhur me importimin dhe eksportimin e mallrave dhe shërbimeve, liria monetare si masë për të garantuar qëndrueshmëri të çmimit, liria fiskale mbi të ardhurat qoftë individuale qoftë ndaj biznesit në mënyrë të veçantë, të drejtat e pronës si aftësi e individëve për të grumbulluar, poseduar dhe disponuar sende të lirë nga ndërhyrja e shtetit, liria e investimit dhe qarkullimit të lirë të kapitaleve, veçanërisht kapitalit të huaj, liria financiare dhe pavarësia nga kontrolli shtetëror, liria e punës për të ndërvepruar pa kufizime nga shteti.

Jurisprudenca e Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë, e ka trajtuar këtë liri kushtetuese, si në aspektin e detyrimit të shtetit për të mos ndërhyrë në jetën dhe sferën e veprimtarisë së subjekteve private, ashtu dhe në këndvështrimin e hapësirës që i lihet individit për të vepruar me qëllim zhvillimin e lirë të personalitetit të tij aty, ku ai e sheh veten më produktiv. Në këtë kontekst, individët kanë autonomi dhe janë të lirë të përcaktojnë vetë kushtet dhe llojin e kontratave civile, që do të lidhin me njëri-tjetrin, me kusht që këto veprime juridike të mos vijnë në kundërshtim me normat urdhëruese të ligjit.⁸²

Kjo liri përfshin të gjitha të drejtat që lidhen me prodhimin, shpërndarjen ose konsumin e mallrave dhe të shërbimeve. Forma më e lartë e lirisë ekonomike nënkupton të drejtën e pronës, lirinë e qarkullimit të punës, të kapitalit dhe të mallrave pa asnjë kufizim. Në këtë kuptim, individit ka të drejtë të punojë, të prodhojë, të konsumojë dhe të investojë në çdo mënyrë që i pëlqen dhe kjo liri duhet të mbrohet nga shteti. Gjykata Kushtetuese ka nënvizuar vazhdimisht se liria e veprimtarisë ekonomike është një liri negative për aq kohë sa lidhet me vullnetin e individit për të zgjedhur fushën e ushtrimit të kësaj veprimtarie duke hyrë lirisht në marrëdhënie ekonomike me subjekte të tjera. Përveç kësaj, liria e veprimtarisë ekonomike ka dhe aspektin e saj pozitiv i cili nënkupton detyrimin e shtetit që, nëpërmjet ligjvënësit, të ndërhyjë në rregullimin e kësaj lirie me qëllim që krahas lirisë së veprimtarisë ekonomike të garantohet edhe parimi i shtetit social dhe i të mirës së përbashkët. Ky detyrim për rregullim i ligjvënësit shprehet nëpërmjet nxjerrjes së normave konkrete juridike, me anë të të cilave synohet disiplinimi i ushtrimit të veprimtarisë së lirë ekonomike në sektorë, apo fusha të caktuara. Në këtë rast, shteti duhet të luajë rolin e katalizatorit për realizimin efektiv të lirisë ekonomike nga njëra anë dhe mbrojtjes së kësaj lirie, nga ana tjetër. Vetëm shteti mund të arrijë të krijojë mjedisin e vërtetë dhe optimal për ushtrimin e kësaj lirie vetjake, prandaj ai duhet parë si rregullator me qëllim mbrojtjen e tregut nga deformimet që natyrshëm mund t'i mbart me vete zhvillimi i lirë i veprimtarisë ekonomike.⁸³

Pavarësisht këtij kriteri kufizimi, duke qenë se Gjykata Kushtetuese e shqyrton cenimin, ose jo të kësaj lirie të lidhur ngushtë me sferën e individit, është e detyruar t'i drejtohet edhe përmbajtjes së nenit 17, paragrafi 1 të Kushtetutës, e cila shtrihet ndaj të gjitha të drejtave dhe lirive të parashikuara në të. Kufizimi duhet të jetë në përpjesëtim me gjendjen që e ka diktuar atë. Parimi i njohur i proporcionalitetit nënkupton që ndërhyrja e ligjvënësit për kufizimin e një të drejte të caktuar të bëhet me mjete të përshtatshme që i përgjigjen drejtë qëllimit që synohet të arrihet.⁸⁴

Veprimtaria rregullatore e ligjvënësit nëpërmjet nxjerrjes së normave konkrete juridike, duhet të qëllimojë disiplinimin e ushtrimit të veprimtarisë së lirë ekonomike në sektorë, apo fusha të caktuara. Pra, shteti

⁸¹ Shih vendimin nr. 10, datë 19.03.2008, ku Gjykata Kushtetuese konstatoi se përmbajtja e dispozitës së nenit 2, pika e 3, e ligjit nr. 9744, datë 28.05.2007 "Për disa ndryshime dhe shtesa në ligjin nr. 8701, datë 01.12.2000 "Për lojrat e fatit, kazinotë dhe hipodromet", të ndryshuar, është në përputhje me nenet 11/3, 17/2, 41/4 dhe 42/1, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë.

⁸² Shih vendimin nr. 40, datë 11.03.2002, ku Gjykata Kushtetuese vendosi shfuqizimin si antikushtetues të nenit 3, të ligjit nr. 8472, datë 08.04.1999 "Për kthimin në shoqëritë huamarrëse të vlerave financiare të përfituara nga personat fizikë e juridikë, nëpërmjet shitjes së pasurive, apo transaksioneve të pronësisë".

⁸³ Shih vendimin nr. 10, datë 19.03.2008, të Gjykatës Kushtetuese, pika 1, paragrafi 6.

⁸⁴ Shih vendimin nr. 17, datë 27.03.2012, të Gjykatës Kushtetuese.

duhet të luajë rolin e katalizatorit për realizimin efektiv të lirisë ekonomike, nga njëra anë dhe të mbrojtjes së kësaj lirie, nga ana tjetër.⁸⁵

Gjykata Kushtetuese ka konfirmuar se pranohen si kufizime të arsyeshme të lirisë së veprimtarisë ekonomike iniciativat e ligjvënësit, të cilat shërbejnë për një rregullim të tregut, apo interesave të një shteti social. Këto masa të ligjvënësit mund të jenë të shumëllojshme, madje edhe të karakterit monetar, (si për shembull, vendosja e tatimeve dhe taksave, e cila në vetvete konsiderohet si një lloj kufizimi). Në përgjithësi garantimi i mundësisë së individit për të zgjedhur lirisht fushën e veprimtarisë së tij (iniciativa ekonomike) dhe për të realizuar idetë e tij mbi aktivitetin ekonomik që ai ka zgjedhur është konsideruar i mjaftueshëm. Ajo që ka rëndësi është që, thelbi i aktivitetit të individit të mos cenohet deri në atë masë, sa të bëhet i pamundur ushtrimi i tij.⁸⁶

4. Ndërveprimi i lirisë së shprehjes me lirinë e veprimtarisë ekonomike, si dhe me të drejta e liri të tjera të njeriut.

Përdorimi masiv i rrjeteve sociale nga një gamë e gjerë përdoruesish ka sjellë një ndërveprim të natyrshëm ndërmjet lirisë së veprimtarisë ekonomike dhe lirisë së shprehjes, pa përfshirur këtu edhe të drejta dhe liri të tjera të njeriut.

Në jurisprudencën e Gjykatës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, është vënë në dukje në disa raste se aktiviteti shprehës i gjeneruar nga përdoruesit në internet ofron një platformë të pashembullt për ushtrimin e lirisë së shprehjes (*Delfi AS kundër Estonisë [GC]*, application nr. 64569/09, datë 16.6.2015 § 110; *Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application nr. 48226/10, datë 01.12.2015 § 52), duke vendosur se, duke pasur parasysh aksesueshmërinë dhe kapacitetin e tij për të ruajtur dhe komunikuar sasi të mëdha informacioni, interneti luan një rol të rëndësishëm në përmirësimin e aksesit të publikut në lajme dhe lehtësimin e përhapjes së informacionit në përgjithësi (*Delfi AS kundër Estonisë [GC]* application nr. 64569/09, datë 16.6.2015 § 133; *Times Newspapers Ltd kundër Mbretërisë së Bashkuar (nr. 1 dhe nr. 2)*, applications nr. 3002/03 and 23676/03, datë 10.03.2009 § 27). Prandaj, kjo gjykatë konsideron se bllokimi i aksesit në internet mund të jetë në konflikt të drejtpërdrejtë me formulimin aktual të paragrafit 1, të nenit 10, të KEDNJ-së, sipas të cilit të drejtat e përcaktuara në atë Nen, sigurohen “pavarësisht kufijve” (*Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012 § 67).

Ndërkohë, lidhur me fushëveprimin material të nenit 10, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut ka theksuar se kjo dispozitë duhet të zbatohet për komunikimin në internet, pavarësisht nga lloji i mesazhit që përçohet dhe madje edhe kur qëllimi është i natyrës fitimprurëse (*Ashby Donald dhe të tjerë kundër Francës*, application nr. 36769/08, datë 10 janar 2013 § 34) Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut, ka konsideruar në veçanti se, sferat e mëposhtme mbulohen nga ushtrimi i të drejtës së lirisë së shprehjes:

- mirëmbajtja e arkivave të internetit për aq sa ato përfaqësojnë një aspekt kritik të rolit që luajnë faqet e internetit (*Times Newspapers Ltd kundër Mbretërisë së Bashkuar* (nr. 1 dhe nr. 2), applications nr. 3002/03 and 23676/03, datë 10.03.2009 § 27; *M.L. dhe W.W. kundër Gjermanisë*, application nr. 60798/10 dhe 65599/10, datë 28.6.2018; *Węgrzynowski dhe Smolczewski kundër Polonisë*, application nr. [33846/07](#), datë 16.10.2013);
- publikimi i fotografive në një faqe interneti të specializuar në modë dhe që ofron fotografi dhe video të sfilatave të modës falas ose me pagesë (*Ashby Donald dhe të tjerë kundër Francës*, application nr. 36769/08, datë 10 janar § 34);

⁸⁵ Shih vendimin nr. 17, datë 25.07.2008, ku Gjykata Kushtetuese vendosi rrëzimin e kërkesës së Shoqatës së ndërtuesve të Shqipërisë, me objekt —Shfuqizimi si i papajtueshëm me Kushtetutën e Republikës së Shqipërisë në Vendimin e Këshillit të Ministrave nr. 514, datë 15.08.2007 “Për Informatizimin e Llogaritjes së Kostos dhe Hartimin e Manualeve Teknike të Çmimeve të Punimeve të Ndërtimit”.

⁸⁶ Shih vendimin nr. 28, datë 27.05.2010 (pika 16), ku Gjykata Kushtetuese vendosi rrëzimin e kërkesës së Shoqatës së Distributorëve të Shqipërisë me objekt —Shfuqizimin si të papajtueshëm me Kushtetutën të Vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 521, datë 13.05.2009 “Për miratimin e listës së barnave që rimbursohen nga Instituti i Sigurimeve të Kujdesit Shëndetësor dhe të masës së mbulimit të çmimit të tyre në pjesën integrale nga lista e çmimeve të barnave që rimbursohen”.

- fakti që një parti politike vë në dispozicion një aplikacion celular që u lejon votuesve të ndajnë fotografi anonime të fletëve të tyre të votimit të pavlefshme dhe komente mbi arsyet e tyre për të votuar në këtë mënyrë (*Magyar Kétfarkú Kutya Párt kundër Hungarisë [GC]*, application nr. [201/17](#), datë 20.01.2020 § 91);
- përdorimi i disa faqeve që lejojnë ndarjen e informacionit, në veçanti YouTube, një faqe interneti për pritjen e videove në të cilën përdoruesit mund të ngarkojnë, shikojnë dhe ndajnë video (*Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application nr. 48226/10, datë 01.12.2015 § 52), dhe Google Sites, një shërbim i Google i projektuar për të lehtësuar krijimin dhe ndarjen e faqeve të internetit brenda një grupi (*Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012 § 49);
- përdorimi i butonit “Pëlqej” në rrjetet sociale (*Melike kundër Turqisë*, application nr. 35786/19, datë 15.06.2021 § 44).

Ndërsa pranon përfitimet e internetit, kjo gjykatë ka pranuar gjithashtu se këto përfitime shoqërohen nga një numër rreziqesh, në atë që fjalimet qartësisht të paligjshme, duke përfshirë vërejtjet shpifëse, gjuhën e urrejtjes dhe fjalimet që nxisin dhunën, mund të përhapen si kurrë më parë, në të gjithë botën, brenda pak sekondash, dhe nganjëherë mbeten vazhdimisht të disponueshme në internet (*Delfi AS kundër Estonisë [GC]*, application nr. 64569/09, datë 16.6.2015 § 110; *Annen kundër Gjermanisë*, application nr. 3690/10 Vendim 26.11.2015 § 67).

Më konkretisht, Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut pranon se interneti është një mjet informacioni dhe komunikimi veçanërisht i ndryshëm nga media e shtypur, veçanërisht në lidhje me aftësinë për të ruajtur dhe transmetuar informacion. Ajo ka pranuar se rrjeti elektronik, që u shërben miliarda përdoruesve në të gjithë botën, nuk është dhe potencialisht nuk do t'i nënshtrohet kurrë të njëjtave rregullore dhe kontrolli, dhe se politikat që rregullojnë riprodhimin e materialit nga media e shtypur dhe interneti mund të ndryshojnë. Rregullat që rregullojnë këtë të fundit padyshim duhet të përshtaten sipas karakteristikave specifike të teknologjisë në mënyrë që të sigurohet mbrojtja dhe promovimi i të drejtave dhe lirive themelore (*Bordi Editorial i Pravoye Delo dhe Shtekel kundër Ukrainës*, application nr. 33014/05, datë 05.05 2011 § 63).

Po kështu, Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut ka vënë re se, megjithëse interneti dhe mediat sociale mbeten mjete të fuqishme komunikimi, zgjedhjet e natyrshme në përdorimin e internetit dhe mediave sociale nënkuptojnë që, informacioni që del prej tyre nuk ka të njëjtën sinkronitet, ose ndikim si informacioni i transmetuar (*Animal Defenders International kundër Mbretërisë së Bashkuar [GC]*, application nr. 24839/94, 19 shkurt 1998 § 119), dhe se një intervistë telefonike e transmetuar në një program të disponueshëm në një faqe interneti kishte një ndikim më pak të drejtpërdrejtë tek shikuesit sesa një program televiziv (*Schweizerische Radio- und Fernsehgesellschaft SRG kundër Zvicrës*, application no. [34124/06](#), datë 21.09.2012 § 64).

Aspektet specifike të ushtrimit të lirisë së shprehjes në kontekstin e internetit e kanë shtyrë Gjykatën Evropiane e të Drejtave të Njeriut, të shqyrtojë ekuilibrin e drejtë midis lirisë së shprehjes dhe të drejtave dhe kërkesave të tjera. Në këtë drejtim, ajo konsideron se rreziku i dëmit që paraqet përmbajtja dhe komunikimet në internet për ushtrimin dhe gëzimin e të drejtave dhe lirive të njeriut, veçanërisht të drejtën për respektimin e jetës private, është sigurisht më i lartë se ai që paraqet shtypi (*Delfi AS kundër Estonisë [GC]*, application nr. 64569/09, datë 16.6.2015 § 133; *Bordi Editorial i Pravoye Delo dhe Shtekel kundër Ukrainës*, application nr. 33014/05, datë 05.05 2011 § 63; *Węgrzynowski dhe Smolczewski kundër Polonisë*, application nr. [33846/07](#), datë 16.10.2013 § 98). Kështu, ndërsa njihen përfitimet e rëndësishme që mund të nxirren nga interneti në ushtrimin e lirisë së shprehjes, përgjegjësia për shpifje ose lloje të tjera të fjalës së paligjshme, në parim, duhet të mbahet dhe të përbëjë një mjet efektiv për shkeljet e të drejtave të personalitetit (*Delfi AS kundër Estonisë [GC]* application nr. 64569/09, datë 16.6.2015 § 110).

Megjithatë, mund të merren në konsideratë edhe faktorë të tjerë që zbusin efektet e mesazheve nga përdoruesit e internetit mbi interesat e mbrojtura nga neni 10, paragrafi 2 i Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut. Për shembull, dërgimi i një mesazhi në një mjedis të rezervuar për profesionistët në një

fushë të caktuar mund të jetë një faktor lehtësues nëse shpërndarja e mesazhit është shumë e kufizuar për të shkaktuar dëme të konsiderueshme, ndryshe nga një mesazh që do të ishte i arritshëm për të gjithë përdoruesit e internetit (*Kozan kundër Turqisë*, application nr. 16695/19, datë 01.03.2022 § 51).

Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut, ka vendosur në disa raste mbi përputhshmërinë me nenin 10, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, të masave të marra nga autoritetet kombëtare që bllokojnë aksesin në faqe të caktuara interneti. Lidhur me bllokimin e faqes së pritjes së videove në YouTube, kjo gjykatë ka vënë në dukje se kërkuessit, megjithëse ishin përdorues të thjeshtë që nuk ishin të shënjestruar drejtpërdrejtë nga vendimi për të bllokuar aksesin në YouTube, mund të pretendonin në mënyrë legjitime se masa e kontestuar kishte ndikuar në të drejtën e tyre për të marrë dhe shpërndarë informacion ose ide, në atë që ata ishin përdorues aktivë të YouTube dhe se kjo platformë ishte unike, për shkak të karakteristikave të saj, aksesueshmërisë së saj dhe mbi të gjitha ndikimit të saj të mundshëm, dhe se nuk kishte alternativa në dispozicion për kërkuessit (*Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application nr. 48226/10, datë 01.12.2015 §§ 52, 53, 55; shih gjithashtu, *Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012 §§ 49 dhe 55, në lidhje me faktin se ishte e pamundur për një individ të hynte në faqen e tij të internetit, të vendosur në një shërbim pritjeje të Google Sites, si dhe *Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application § 62, që ka të bëjë me lirinë për të marrë dhe përhapur informacion dhe ide).

Lidhur me faktin nëse masa e bllokimit ishte e justifikuar, Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut vendosi që, megjithëse kufizime të tilla paraprake nuk ishin të papajtueshme me Konventën Evropiane të të Drejtave të Njeriut në parim, ato megjithatë duhej të formonin pjesë të një kuadri ligjor veçanërisht të rreptë që siguronte si kontroll të rreptë mbi fushëveprimin e ndalimit, ashtu edhe shqyrtim efektiv gjyqësor për të parandaluar çdo abuzim. Rishikimi gjyqësor i një mase të tillë, bazuar në një peshim të interesave konkurruese në lojë dhe të hartuar për të vendosur një ekuilibër midis tyre, është i pakonceptueshëm pa një kuadër që përcakton rregulla të sakta dhe specifike në lidhje me zbatimin e kufizimeve parandaluese mbi lirinë e shprehjes (*Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012 § 64; shih gjithashtu *OOO Flavus dhe të tjerë kundër Rusisë*, application nr. 12468/15, datë 23.06.2020 §§ 40-43).

Kjo gjykatë ka theksuar, në veçanti, nevojën për të peshuar interesat e ndryshme në lojë, në veçanti duke vlerësuar nevojën për të bllokuar të gjithë aksesin në faqe të caktuara (*Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012 § 66) dhe ka vënë në dukje se autoritetet duhet të kishin marrë në konsideratë, ndër aspekte të tjera, faktin se një masë e tillë, duke i bërë sasi të mëdha informacioni të paarrtshme, do të kufizonte ndjeshëm të drejtat e përdoruesve të internetit dhe do të kishte një efekt të rëndësishëm anësor (*ibid.*; *Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application nr. 48226/10, datë 01.12.2015 § 64).

Në rastin *Vladimir Kharitonov kundër Rusisë*, application nr. 10795/14, datë 23.6.2020 §§ 45 dhe 47, në lidhje me bllokimin e një faqeje interneti si pasojë automatike e një urdhri bllokimi kundër një faqeje tjetër me të njëjtën adresë IP, Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut, vuri në dukje se kjo masë kishte pasur një efekt të konsiderueshëm anësor, duke bërë sasi të mëdha informacioni të paarrtshme, dhe kështu kishte kufizuar ndjeshëm të drejtat e përdoruesve të internetit. Gjykata konsideroi se kuadri ligjor mbi të cilin autoritetet kompetente bazuan vendimin e tyre nuk kishte qenë mjaftueshëm i parashikueshëm për qëllimet e nenit 10, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut.

Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut ka konstatuar në disa raste se një urdhër bllokimi i plotë kundër një faqeje interneti është një masë ekstreme. Në rastin, *OOO Flavus dhe të tjerë kundër Rusisë*, (application nr. 12468/15, datë 23.06.2020, §§ 34), në lidhje me bllokimin e plotë të pajustificuar të mediave online të opozitës, Gjykata konsideroi se kjo masë, e cila qëllimisht injoroi dallimin midis informacionit të ligjshëm dhe të paligjshëm, ishte arbitrare dhe qartësisht e paarsyeshme.

5. Baza rregullatore normuese e përdorimit të platformave sociale në vendet evropiane dhe në Shqipëri

Në kushtet kur interneti është bërë një medium i rëndësishëm komunikimi dhe një katalizator për lirinë e shprehjes dhe të informacionit, kusht thelbësor për përdorimin e platformave online, apo rrjeteve sociale është ekzistenca e një legjislacioni rregullator të plotë dhe gjithëpërfshirës, në këtë fushë.

Bashkimi Evropian ka krijuar një kuadër ligjor gjithëpërfshirës dhe të avancuar për të rregulluar platformat online. Baza kryesore normuese në këtë fushë përfaqësohet nga “Akti i Shërbimeve Dixhitale”, si komponent kryesor legjislativ i strategjisë dixhitale të Bashkimit Evropian që synon krijimin e një hapësire dixhitale më të sigurt.⁸⁷ Qëllimi i tij është krijimi i një hapësire dixhitale më të sigurt duke futur rregulla gjithëpërfshirëse për platformat online, duke garantuar sigurinë e përdoruesit dhe duke përcaktuar llogaridhënie. Ky akt parashikon se platformat online duhet të zbulojnë politikat, algoritmet dhe praktikat e reklamimit të tyre e të përmbajtjes. Në të përcaktohen gjithashtu, masa më të forta për të parandaluar dhe hequr përmbajtjet dhe shërbimet e paligjshme në internet, si dhe për krijimin e mekanizmave të mbikëqyrjes rregullatore, si në nivel kombëtar, ashtu edhe në nivel të Bashkimit Evropian.

Në këtë kuadër ligjor përfshihet edhe “Akti i Tregjeve Dixhitale”,⁸⁸ General Data Protection Regulation⁸⁹ dhe Direktiva e Tregtisë Elektronike.⁹⁰ Ky sistem normues synon mbrojtjen dhe garantimin e të drejtave dhe lirive themelore të njohura me ligj në hapësirën e vendeve të Bashkimit Evropian, përfshirë këtu edhe lirinë e shprehjes.

Kushti i parë thelbësor në përdorimin e rrjeteve sociale është sigurimi i aksesit të përdorimit të tyre. Si një mundësi që përdoruesi ka për të hyrë dhe shfrytëzuar shërbimet e rrjeteve sociale, aksesit përfshin hyrjen në platformë, krijimin e një profili, shfletimin e përmbajtjeve, postimin e materialeve, komentimin, ndarjen, etj. Aksesit mund të jetë i **hapur** (për këdo që ka internet dhe pajisje) ose i **kufizuar** (p.sh. për përdorues që plotësojnë moshën minimale, ose për vendet ku ka censurë).

Këshilli i Evropës ka konsideruar se parimet e Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut, zbatohen edhe për internetin. Kjo presupozon se nuk duhet të ketë kontroll, ose kufizim të aksesit në informacion në internet, megjithëse duhet të merren masa për të mbrojtur fëmijët dhe grupet e tjera vulnerabël. Komiteti i Ministrave mbron gjithashtu parimin e vetërregullimit dhe anonimitetit të përdoruesve.

Duke iu referuar kuptimit të parimit të vetërregullimit dhe anonimitetit të përdoruesve në rrjete sociale, **vetërregullim** do të thotë që platforma sociale të përcaktojë dhe zbatojë vetë rregullat e tyre për sjelljet dhe përmbajtjet në mënyrë që të krijojnë një ambient të sigurt dhe të respektueshëm. Në këto rregulla sjelljeje përfshihen; -Politika për ndalimin e përmbajtjeve të dëmshme (të urrejtjes, dezinformimit, ngacmimeve), - Kontrolli i përmbajtjeve nga moderator, -Mbrojtja e privatësisë dhe e të dhënave të përdoruesve. Në thelb, vetërregullimi është një alternativë ndaj rregullimit shtetëror, apo ligjor, dhe shpesh përdoret për të balancuar lirinë e shprehjes, me sigurinë dhe etikën online.

Anonimiteti i përdoruesve, nënkupton mundësinë e përdoruesit të rrjetit social, pa zbuluar identitetin e tij të vërtetë, duke përdorur pseudonime, avatarë, ose të fshehtë detajet personale. Anonimiteti mundëson shprehje më të lirë, veçanërisht në temat delikate, por gjithashtu mund të krijojë probleme si abuzime, ngacmime apo përhapje lajmesh të rreme.

Nga një lidhje logjike dhe praktike e koncepteve që i referohen përdorimit të rrjeteve sociale, rezulton se **aksesi mund të jetë i kushtëzuar nga respektimi i rregullave të vetërregullimit**, dhe se anonimiteti i përdoruesve nuk është absolut, por i menaxhuar për të ruajtur sigurinë dhe komunitetin. **Aksesit** duhet të jetë i drejtë dhe i barabartë, por platforma mund të vendosë rregulla për të kufizuar aksesin e përdoruesve që shkelin rregullat e vetërregullimit. **Vetërregullimi** përcakton se si platforma menaxhon sjelljen e përdoruesve anonimë, sepse anonimiteti mund të nxisë sjellje të papërshtatshme. **Anonimiteti** mbrohet nga platforma deri në një masë, por jo nëse përdoruesi e përdor atë për qëllime keqdashëse dhe në këto raste, platforma mund të ndërmarrë masa, si bllokim, apo kërkesë për verifikim të identitetit.

⁸⁷ Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance) [2022] OJ L 277/1. Për një vështrim të përgjithshëm shiko Commission, Digital Services Act aksesuar me 12 qershor 2024.

⁸⁸ Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Text with EEA relevance) [2022] OJ L 265/1.

⁸⁹ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) [2016] OJ L 119/1

⁹⁰ Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market ('Directive on electronic commerce') [2000] OJ L 178/1

Në vendin tonë është vërejtuar vitet e fundit, një rritje e ndjeshme e përdorimit të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit. Ky zhvillim ka nxjerrë nevojën e miratimit të një legjislacioni koherent për të garantuar sigurinë, besueshmërinë dhe efektivitetin e shërbimeve të ofruara. Korniza ligjore në fuqi në vendin tonë, në fushën e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit përfshin një sërë ligjesh, që synojnë rregullimin dhe mbrojtjen e interesave të qytetarëve dhe bizneseve në këtë sektor.⁹¹

Megjithatë, krahasimisht me kuadrin ligjor të Bashkimit Evropian, kuadri ynë ligjor në këtë fushë mbetet relativisht i mangët. Kuadri ynë ligjor nuk përmban dispozita të detajuara që adresojnë përgjegjësinë e ndërmjetësimit, moderimin e përmbajtjes, apo kërkesat e transparencës për platformat online. Mungesa e kërkesave të standardizuara për moderimin e përmbajtjes do të thotë se nuk ka rregullim ligjor për identifikimin, rishikimin dhe heqjen e përmbajtjeve të paligjshme, ose të dëmshme.

Në një vështrim krahasues, “Akti i Shërbimeve Dixhitale” vendos detyrime të qarta për platformat në lidhje me moderimin e përmbajtjes, duke përfshirë raportet e transparencës dhe masat mbrojtëse procedurale për përdoruesit. Legjislacioni ynë në fuqi, nuk ka kërkesa të detajuara për mënyrën sesi platformat duhet të trajtojnë përmbajtjen e paligjshme, ose të dëmshme dhe duke ofruar më pak qartësi për përgjegjësinë e ndërmjetësve.

“Akti i Shërbimeve Dixhitale” dhe “Akti i Tregjeve Dixhitale”, theksojnë kriterin e transparencës dhe përgjegjshmërisë, duke kërkuar që platformat të zbulojnë informacion në lidhje me algoritmet e tyre, praktikatat e reklamimit dhe përpjekjet për të luftuar përmbajtjen e paligjshme. Legjislacioni ynë ka mangësi në këtë drejtim, fakt që derivon në mungesë mbikëqyrjeje dhe llogaridhënieje për platformat online, të cilat operojnë në vend.

Bashkimi Evropian ka krijuar mekanizma të fuqishëm të monitorimit dhe zbatimit të legjislacionit të kësaj fushe, përfshirë këtu dënimin administrativ me gjobë dhe aftësinë për të kufizuar operacionet e platformave që nuk janë në përputhje me kërkesat e legjislacionit rregullator.⁹² Ndërkohë, vendi ynë e ka të mangët pjesën e mekanizmave të monitorimit dhe zbatimit të legjislacionit të kësaj fushe, si dhe pjesën e organeve rregullatore me burime, ose autoritet të mjaftueshëm për të monitoruar dhe sanksionuar në mënyrë efektive, në rast shkeljeje, platformat online.

Kjo situatë, identifikon mungesën e rregullimeve të nevojshme ligjore për moderimin dhe përgjegjësinë e përmbajtjes, transparencën dhe llogaridhënien, si dhe zbatimin dhe mbikëqyrjen rregullatore të rrjeteve sociale, në vendin tonë.

Në këto rrethana është thelbësore që të miratohet një ligj specifik për rregullimin e platformave të mediave sociale. Ky ligj duhet të përcaktojë qartë të drejtat dhe detyrimet e përdoruesve, përgjegjësitë e platformave për të mbrojtur privatësinë dhe të dhënat personale të përdoruesve, si dhe mekanizma efektivë për monitorimin dhe zbatimin e rregullave, për të garantuar që platformat të veprojnë në përputhje me standardet e larta të sigurisë dhe etikës.

Mungesa e një legjislacioni të qartë dhe të plotë rregullator për ushtrimin e veprimtarisë normale të platformave on line/rrjeteve sociale, apo edhe e mekanizmave monitorues dhe kontrollues për këtë qëllim,

⁹¹ Përmendim këtu; ligjin nr. 9157 datë 4.12.2003 “Për Përgjimin e Telekomunikimeve”, të ndryshuar, Ligjin nr. 9880 datë 25.2.2008 “Për Nënshkrimin Elektronik”, të ndryshuar, Ligjin nr. 9918/2008 “Për Komunikimet Elektronike në Republikën e Shqipërisë”, të ndryshuar, Ligjin nr.10 128, datë 11.5.2009 “Për Tregtinë Elektronike”, të ndryshuar, Ligjin nr. 10 273, datë 29.4.2010 “Për Dokumentin Elektronik”, të ndryshuar, Ligjin nr. 97/2013 “Për Mediat Audiovizive në Republikën e Shqipërisë”, të ndryshuar, Ligjin nr. 107/2015 datë 1.10.2015 “Për Identifikimin Elektronik dhe Shërbimet e Besuara”, Ligjin nr. 25/2024 “Për Sigurinë Kibernetike”, Ligjin nr. 43/2023 “Për Qeverisjen Elektronike”, Ligjin nr. 124/2024 “Për Mbrojtjen e të Dhënave Personale”.

⁹² Sjellim në vëmendje hapjen e procedurave zyrtare në 19 shkurt 2024, Komisioni ka hapur procedurat zyrtare për të vlerësuar nëse Tik Tok mund të ishte shkelur Aktin e Shërbimeve Dixhitale. Përveç transparencës reklamuese, hapja e procedimit do të vlerësonte gjithashtu efektet negative që mund të rrjedhin nga dizajni i algoritmit të Tik Tok (sisteme të tilla si “efektet e vrimës së lepurit” dhe varësia e sjelljes, sigurimi i moshës, detyrimi i platformës për të siguruar një nivel të lartë privatësie, sigurie dhe vecanërisht siguri për të miturit, si dhe akses të dhënash për studiuesit). Në datën 15 maj 2025, Komisioni ka publikuar gjetjet paraprake

(https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1223), sipas të cilave Tik Tok nuk përmbush detyrimin e Aktit të Shërbimeve Dixhitale për të publikuar advertisement repository (depon dixhitale). Nëse pikëpamjet paraprake të Komisionit do të konfirmohen përfundimisht, Komisioni mund të marrë vendim për mospërputhje, i cili mund të shoqërohet me një gjobë deri në 6% të xhiros totale vjetore në mbarë botën të ofruesit, si dhe një periudhë të zgjeruar mbikëqyrjeje, për të siguruar respektimin e masave që ofruesi duhet të ndërmarrë për të korrigjuar shkeljet. Komisioni mund të vendosë edhe gjoka të tjera periodike, me qëllim që të detyrojë një platformë të pajtohet me legjislacionin e BE-së. Tik Tok ka mundësinë të ushtrojë të drejtat e tij të mbrojtjes duke ekzaminuar dokumentet në dosjen hetimore të Komisionit dhe duke iu përgjigjur me shkrim gjetjeve paraprake të Komisionit.

përbën një premisë të dukshme për shkeljen, apo cenimin e parimit të sigurisë juridike⁹³ në këtë fushë, për cenimin e pritshmërive të ligjshme të operatorëve që ofrojnë aksesin në këto platforma, si dhe të përdoruesve të këtyre platformave.

Si standarde formale kryesore të parimit të sigurisë juridike konsiderohen saktësia, qartësia, dhe qëndrueshmëria në tërësi e të gjithë rendit juridik të një shteti të caktuar. Nga ana tjetër, si standarde kryesore në kuptimin material të parimit të sigurisë juridike konsiderohen moscenimi i të drejtave të fituara dhe i pritshmërive të ligjshme që garantojnë aktet në fuqi. Me një fjalë, jo vetëm normat e veçanta, por i gjithë rendi juridik kërkohet të jetë i kuptueshëm, i parashikueshëm dhe jo kontradiktor. Në këtë mënyrë, vlerësohet se krijohet edhe besimi i qytetarëve në qëndrueshmërinë e këtij rendi, si dhe bindja e tyre në nevojën e respektimit dhe zbatimit të tij në jetën e përditshme. Në të njëjtën kohë, mbi këtë bazë, qytetarët përcaktojnë edhe hapësirën e lirisë, apo mënyrën e sjelljes së tyre në shtet dhe shoqëri.⁹⁴

Ekzistenca e një norme juridike në sistemin ligjor nuk është e mjaftueshme për të konsideruar të plotësuar kërkesën për siguri juridike, kjo për faktin se norma duhet të jetë edhe e qartë. Paqartësia nuk shkon në përputhje me qëllimin, stabilitetin, besueshmërinë dhe efektivitetin që synon vetë norma juridike.⁹⁵ Siguria juridike kërkon domosdoshmërisht që ligji në tërësi, pjesë apo dispozita të veçanta të tij, në përmbajtjen e tyre duhet të jenë të qartë, të përcaktuar dhe të kuptueshëm. Rezultati që synohet duhet të jetë i pritshëm dhe pasojat të parashikueshme për subjektet, të cilëve u drejtohet ligji në tërësi, ose dispozita të veçanta të tij.

Një aspekt i rëndësishëm i çdo regjimi të mbrojtjes së lirive dhe të drejtave themelore është miratimi dhe hyrja në fuqi e një legjislacioni specifik për njohjen dhe mbrojtjen e tyre, si dhe përcaktimi i qartë i organeve apo strukturave, të cilat kanë detyrimin e mbikqyrjes së zbatimit të këtij legjislacioni.

6. Proporcionaliteti i ndërhyrjes kufizuese

Parimi kushtetues i proporcionalitetit që buron nga koncepti i kufizimit të ligjshëm të të drejtave dhe lirive në kuptim të nenit 17, të Kushtetutës së Republikës të Shqipërisë, është një parim që rrjedh nga vetë thelbi i të drejtave themelore të cilat, si shprehje e pretendimit të përgjithshëm të qytetarit për të qenë i lirë nga ndërhyrjet e pushtetit shtetëror, të drejtat themelore mund të kufizohen deri në atë pikë sa të jetë e lejueshme për mbrojtjen e interesave publike. Në këtë kuadër, ky parim shërben si masë kontrolli kushtetues edhe për veprimtarinë e politikën legjislative të Kuvendit.⁹⁶

Kufizimi i të drejtës duhet të respektojë krahas kushtit të ruajtjes së esencës së të drejtës edhe kushtin tjetër që kufizimi i vendosur nga ligjvënësi të jetë në përpjesëtim me gjendjen që e ka diktuar atë. Ky kusht e imponon ligjvënësin të evidentojë nevojën reale të ndërhyrjes në të drejtat individuale në një situatë konkrete. Përveç kësaj, kushti i proporcionalitetit të ndërhyrjes me gjendjen që e ka diktuar ndërhyrjen, imponon ligjvënësin të zbatojë mjete të tilla ligjore, të cilat duhet të jenë efektive, d.m.th. të zgjedhura në mënyrë të tillë që të jenë të përshtatshme për realizimin e synimeve që ndiqen. Për më tepër, përdorimi i këtyre mjeteve duhet të jetë i domosdoshëm, gjë që do të thotë se synimi nuk mund të arrihet me mjete të tjera. Domosdoshmëria ka të bëjë gjithashtu me përdorimin e mjeteve më pak të dëmshme për subjektet që u cenohen të drejtat dhe liritë.⁹⁷

Kushti i përpjesëtimin të kufizimit me gjendjen që e ka diktuar, konkretizohet në kërkesën e domosdoshmërisë, dobishmërisë dhe proporcionalitetit në kuptimin strikt të kufizimeve të imponuara. Respektimi i këtyre kushteve kërkon një analizë të kujdesshme në çdo rast konkret, duke ballafaquar

⁹³ Parimi i sigurisë juridike është gjithashtu, një element shumë i rëndësishëm i shtetit të së drejtës. Baza kushtetuese për evidentimin e këtij parimi të rëndësishëm bëhet duke ju referuar angazhimit për respektimin e shtetit të së drejtës që përmendet shprehimisht në Preambulën e Kushtetutës.

⁹⁴ Degenhart C., Staatsrecht I, Botuar nga CF Muller Verlag, Gjermani, 1998.

⁹⁵ Shih vendimet nr. 34, datë 20.12.2005, nr.14, datë 22.05.2006, nr. 36, datë 15.10.2007, të Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë.

⁹⁶ Shih vendimet nr. 16, datë 11.11.2004 dhe nr. 38, datë 25.07.2013, të Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë.

⁹⁷ Shih vendimet nr. 16, datë 25.07.2008 dhe nr. 9, datë 23.03.2010, të Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë.

interesin publik që dikton kufizimin me ato të drejta që si rezultat i tij i nënshtrohen kufizimit, si dhe duke vlerësuar edhe mënyrën e kufizimit.

Një e drejtë apo interes, pavarësisht rëndësisë publike apo vlerës që bart, nuk mund të peshojë në mënyrë disproporcionale me një të drejtë, apo interes tjetër të mbrojtur nga Kushtetuta dhe ligji. Marzhi i këtij vlerësimi dhe, për rrjedhojë, edhe raporti që krijohet ndërmjet interesit të mbrojtur dhe atij të cenuar, ndryshon në çdo rast konkret. Ai varet nga një sërë rrethanash dhe kushtesh që ndryshojnë nga një vend në tjetrin, nga një periudhë e caktuar kohore në tjetrën, në varësi të të drejtave që vendosen në balancë dhe pasojave që do të kishte përparësia e secilës prej tyre.⁹⁸

Konkretizimi i parimit të proporcionalitetit e detyron ligjvënësin që në çdo rast të vërë në balancë përfitimet publike në raport me cenimin e të drejtave të individëve duke pasur si kufizim logjik dhe juridik të përfitimeve publike, thelbin e të drejtës së individëve. Po ashtu, ndërhyrja në të drejtat e individit nuk duhet të jetë jashtë raportit të qëllimeve të aspiruara. Në këtë mënyrë, përfshirja e tre elementeve të domosdoshëm kërkon që një masë ose mjet duhet të jetë i përshtatshëm dhe i nevojshëm për të arritur një qëllim të kërkuar dhe mjeti e qëllimi të qëndrojnë në përpjesëtim të arsyeshëm.⁹⁹

Jurisprudenca kushtetuese përcakton se, një kufizim do të konsiderohet në përputhje me standardet e parimit të proporcionalitetit nëse: (i) objektivi i ligjvënësit është mjaftueshëm i rëndësishëm për të justifikuar kufizimin e së drejtës; (ii) masat e marra janë të lidhura në mënyrë të arsyeshme me objektivin - ato nuk mund të jenë arbitrare, të padrejta, ose të bazuara mbi vlerësime alogjike; (iii) mjetet e përdorura nuk janë më të ashpra se sa për të arritur objektivin e kërkuar - sa më të mëdha efektet e dëmshme të masës së përzgjedhur, aq më tepër objektivi për t'u arritur duhet të jetë i rëndësishëm, në mënyrë që masa të justifikohet si e nevojshme.¹⁰⁰

Nëse ndërhyrja është e nevojshme, e përshtatshme dhe e arsyeshme, atëherë testi i proporcionalitetit mund të konsiderohet i përmbushur.

Duke vendosur një raport të drejtë dhe të nevojshëm midis proporcionalitetit të ndërhyrjes dhe ndërhyrjes së mundshme kufizuese në aksesin në rrjetet sociale, në përputhje me Kushtetutën e Republikës së Shqipërisë, do të duhet që:

- Ndërhyrja kufizuese **ka një qëllim legjitim (kuptuar këtu për shembull mbrojtjen e fëmijëve, sigurinë kombëtare, luftën kundër dezinformimit, ose parandalimin e krimeve kibernetike.**
- Ndërhyrja kufizuese duhet të vijë si pasojë e masave të parashikuara për këtë qëllim, me një **ligj të miratuar nga Kuvendi** i Shqipërisë. Kjo pasi aksesit dhe përdorimi i rrjeteve sociale lidhet me respektimin e një lirie themelore të individit dhe më konkretisht të lirisë së shprehjes dhe të shtypit.
- Ndërhyrja kufizuese është **e domosdoshme në një shoqëri demokratike**, pasi nuk ka alternativë tjetër më të lehtë për të arritur të njëjtin qëllim dhe nuk cenon thelbin e të drejtave të garantuara në Kushtetutë, apo me ligj.
- Ndërhyrja kufizuese duhet të jetë **masa më e butë e mundshme, apo më e përshtatshme dhe jo masa më ekstreme për të arritur qëllimin**. Kjo do të thotë që në vend të ndalimit të aksesit në rrjetin social, mund të kërkohet nga ky rrjet social zbatimi korrekt i normave vetërregulluese, apo rishikimi i tyre i menjëhershëm, për çështje që kanë të bëjnë me p.sh. verifikimin e moshës, ndalimin e disa përmbajtjeve të dëmshme, apo monitorimin e algoritmeve.

Këto kritere janë kumulative dhe nuk mund të kuptohen të ndara nga njëri-tjetri në analizën dhe vlerësimin e një ndërhyrjeje kufizuese për aksesin në rrjetet sociale, qoftë kjo edhe me afat të kufizuar, me pasojë direkte në cenimin e lirisë së shprehjes dhe të shtypit.

⁹⁸ Shih vendimin nr.1, datë 06.02.2013, të Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë.

⁹⁹ Shih vendimin nr. 20, datë 11.07.2006 të Gjykatës Kushtetuese, që vendosi pranimin e kërkesës së Komitetit Shqiptar të Helsinkit, Avokatit të Popullit dhe Grupit Shqiptar të të Drejtave të Njeriut duke shfuqizuar si të papajtueshëm me Kushtetutën të VKM-ve; nr. 43, datë 27.01.2006 —Për shmangien e nepotizmit dhe ndikimin e pushtetit në rekurtimin dhe karrierën e personelit të administratës tatimore; nr. 44, datë 27.01.2006 —Për shmangien e nepotizmit në administratën publike; nr. 48, datë 27.01.2006 —Për disa shtesa në vendimin nr.205, datë 13.04.1999 të Këshillit të Ministrave —Për miratimin e dispozitave zbatuese të Kodit Doganor në Republikën e Shqipërisë, të ndryshuar.

¹⁰⁰ Shih vendimin nr. 52, datë 05.12.2012 të Gjykatës Kushtetuese, e cila ka arritur në përfundimin se metoda e përzgjedhur nga ligjvënësi, sipas së cilës fatura e energjisë elektrike përbën titull ekzekutiv, ekuilibron interesat e vëna në diskutim, si dhe është diktuar nga domosdoshmëria dhe efektshmëria për të realizuar shlyerjen e detyrimeve financiare të energjisë elektrike nga konsumatorët, brenda një afati kohor të arsyeshëm.

Nga praktikat e vendeve të tjera që kanë marrë masa kufizuese për aksesin e përdoruesve në rrjetet sociale rezulton se, masa kufizuese të tilla janë marrë për arsye të pretenduara në mbrojtje të sigurisë kombëtare.¹⁰¹ Në çdo rast, vlerësimi i masës së marrë me natyrë kufizuese për aksesin në platformën sociale, merr rëndësi pasi testimi i masave alternative më të buta si masa të mundshme për të arritur qëllimin mbetet një kërkesë parësore e një ndërhyrjeje proporcionale. Kjo mungesë dhe kalimi direkt në një masë ekstreme sikundër mbyllja, apo kufizimi total i aksesit për të gjithë përdoruesit e një platforme/rrjeti social, qoftë edhe për një periudhë të kufizuar kohore, ngre pikëpyetje të forta për përmbushjen e testit të proporcionalitetit.

Një element tjetër i rëndësishëm në kuadër të nenit 17, të Kushtetutës (lidhur kjo me shumë me proporcionalitetin) lidhet me shkallën e ndërhyrjes së aktit kufizues, jo vetëm sa i takon së drejtës së kufizuar por edhe rrethit të subjekteve, ndaj të cilëve ai prodhon pasoja kufizuese. Në këtë kuadër, është e nevojshme gjetja e një balance të drejtë mes interesit publik justifikues për ndërhyrjen dhe masës përkatëse të marrë, si dhe rrethit të subjekteve që duhet t'i nënshtrohen masës kufizuese, pa cenuar padrejtësisht dhe thelbësisht, të drejta dhe liri të këtyre subjekteve.

Në kuadrin e një mase kufizuese mund të konstatojmë aktualisht, Vendimin e Këshillit të Ministrave nr. 151, datë 06.03.2025, "Për marrjen e masave të përkohshme për shmangien e ndikimeve negative të platformës on-line "Tik-Tok".¹⁰² Në pikën 1, të këtij akti normativ, vendoset ndërprerja e aksesit në platformën on-line "TikTok" në territorin e Republikës së Shqipërisë, për një afat deri në 12 (dymbëdhjetë) muaj, me qëllim shmangien e ndikimeve negative dhe të problematikave sociale në tërësi, kryesisht në nxitjen e dhunës, veçanërisht te fëmijët, që sjellin probleme të zhvillimit psiko-social të tyre, si dhe mbrojtjen e të dhënave personale. Elementi i parë që vërehet është se ky akt normativ, me natyrë detyruese, vendos kufizimin e përkohshëm të aksesit në një platformë online/rrjet social dhe në këto kushte përbën një masë kufizuese rrjedhimisht të lirisë së medias, lirisë ekonomike, apo edhe të së drejtës për informim, për arsye të analizuar në këtë punim.

Elementi i dytë i vërejtur është se, ky akt normativ jo vetëm ndalon apriori aksesin në një rrjet social, por përkundër qasjes së Bashkimit Evropian për të njëjtën problematikë, vendos pas marrjes së masës së kufizimit, detyrimin ndaj përfaqësuesve të disa institucioneve shtetërore për të komunikuar e negociuar me përfaqësuesit e platformës on-line "Tik Tok", dhe me përfaqësues të platformave të tjera on-line, për të adresuar problematikat në fushën e sigurisë publike dhe sociale në mjedisin digjital.¹⁰³

Sikurse është theksuar më lart, *prima facie* gjasat janë që cenimi i lirisë së shprehjes nëpërmjet mbylljes, apo kufizimit të përdorimit të rrjeteve sociale, cenon drejtpërdrejtë edhe lirinë ekonomike. Çdo cenim, apo kufizim i lirisë së shprehjes në kushtet e ndërveprimit të ndërsjellë dobiprurës me lirinë e veprimtarisë ekonomike, i konstatuar në kushtet e një ndërhyrjeje aktive nga ana e shtetit, duhet të respektojë kriteret kushtetuese të parashikuara në nenin 17, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë.

Bazuar në këto kritere kushtetuese, hyrja në fuqi e Vendimit të sipërcituar të Këshillit të Ministrave, ngre shqetësim të arsyeshëm për shkelje të neneve 11 dhe 22, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, si dhe të neneve 10 dhe 11, të Konventës Evropiane të të Drejtave të Njeriut. Pra, natyrshëm ngrihet pyetja, nëse mjeti ligjor i përdorur në këtë rast e justifikon apo jo, arritjen e qëllimit?

Risjellim në vëmendje nenin 17, të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, i cili jep garancinë se kufizimi në këtë rast duhet të vijë si pasojë e vullnetit të shprehur të ligjvënësit, nëpërmjet ushtrimit të attributeve nga Kuvendi i Shqipërisë, me miratimin e një ligji specifik dhe jo me mjete të tjera ligjore, të nxjerra nga

¹⁰¹ Në shtetet e Bashkuara të Amerikës, në vitin 2024, Kongresi miratoi ligjin **Protecting Americans from Foreign Adversary Controlled Applications Act (PAFACA)**, i cili kërkonte që Tik Tok të shitej ose të ndalohej nëse nuk ndahej nga kompania kineze ByteDance. Gjykata e Lartë e SHBA-së ka vendosur në janar 2025, se ndalimi i Tik Tok nepernjë këtij ligji ishte një masë proporcionale për të mbrojtur sigurinë kombëtare dhe lirinë e shprehjes nga kërcënimet e mundshme të huaja.

Në maj 2024, qeveria franceze ndaloi Tik Tok në Nju Kaledoni, për të kufizuar komunikimin gjatë trazirave pas një ndryshimi kushtetues. Ky veprim u mbështet në Ligjin e Emergjencës të vitit 1955, por kritikët argumentuan se ai nuk ishte proporcional dhe nuk përputhej me të drejtat e njeriut, duke theksuar se ndalimi i një platforme të tërë ishte një masë ekstreme dhe e pajustificuar.

Në qershor 2020, India ndaloi Tik Tok dhe 58 aplikacione të tjera kineze pas një përplasjeje ushtarake me Kinën. Qeveria indiane e justifikoi këtë masë me shqetësime për sigurinë kombëtare dhe mbrojtjen e të dhënave të qytetarëve. Megjithatë, kritikët theksuan se ndalimi ishte i paqartë dhe mund të kishte ndikime negative në përdoruesit indianë.

¹⁰² Ky vendim i Këshillit të Ministrave, është publikuar në Fletoren Zyrtare nr. 47, datë 07.03.2025.

¹⁰³ Shih pikat 2 dhe 3, të Vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 151, datë 06.03.2025, "Për marrjen e masave të përkohshme për shmangien e ndikimeve negative të platformës on-line "Tik-Tok".

organe të tjera shtetërore. Asnjë organ tjetër shtetëror nuk mund të marrë dhe zëvendësojë atributet e Kuvendit të Shqipërisë, në aspektin vendimmarrës, për çështje që kanë të bëjnë me kufizimin e të drejtave dhe lirive themelore të njeriut.

Veç kësaj, kujdes duhet treguar në vlerësimin e masës së marrë me natyrë kufizuese për aksesin në platformën Tik Tok, pasi testimi i masave alternative më të buta si masa të mundshme për të arritur qëllimin mbetet një kërkesë parësore e një ndërhyrjeje proporcionale. Kjo mungesë dhe kalimi direkt në një masë ekstreme sikundër mbyllja, apo kufizimi total i aksesit për të gjithë përdoruesit e një platforme/rrjeti social, qoftë edhe për një periudhë të kufizuar kohore, ngre pikëpyetje të forta për përmbushjen e testit të proporcionalitetit, që në këtë rast ka dështuar.

Një element tjetër i rëndësishëm sa i takon proporcionalitetit të ndërhyrjes, lidhet me shkallën e ndërhyrjes së aktit kufizues, jo vetëm sa i takon lirisë, apo të drejtës së kufizuar por edhe rrethit të subjekteve, ndaj të cilëve ai prodhon pasojat kufizuese. Në këtë kuadër, nevojitet gjetja e një balance të drejtë mes interesit publik justifikues për ndërhyrjen dhe masës përkatëse të marrë nga ana tjetër, si dhe rrethit të subjekteve që duhet t'i nënshtrohen masës kufizuese, pa cenuar padrejtësisht dhe thelbësisht, të drejta dhe liri të këtyre subjekteve. Edhe në këtë këndvështrim, hyrja në fuqi e Vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 151, datë 06.03.2025, "Për marrjen e masave të përkohshme për shmangien e ndikimeve negative të platformës on-line "Tik-Tok", ngre pikëpyetje të shumta.

7. Konkluzione:

Legjislacioni në fuqi në Republikën e Shqipërisë, mbron dhe garanton lirinë e shprehjes, si dhe liri dhe të drejta të tjera themelore, por sfidat e zhvillimit teknologjik të informacionit dhe komunikimit kërkojnë vazhdimisht plotësimin dhe përmirësimin e këtij legjislacioni.

Mbyllja e rrjeteve sociale, pa një bazë të qartë ligjore dhe nëpërmjet një ndërhyrjeje kufizuese joproporcionale, përbën një cenim të drejtpërdrejtë të lirisë së shprehjes. Ndërhyrja e shtetit në këto kushte mund të cilësohet si **formë censure**, dhe është në kundërshtim me standardet demokratike dhe detyrimet ndërkombëtare për të drejtat e njeriut. Një ndërhyrje të tillë përbën edhe hyrja në fuqi e Vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 151, datë 06.03.2025, "Për marrjen e masave të përkohshme për shmangien e ndikimeve negative të platformës on-line "Tik-Tok". Ky akt normativ kufizon apriori lirinë e shprehjes, të shtypit dhe të së drejtës për informim, si dhe liri dhe të drejta të tjera që ndërveprojnë me to në kushtet e përdorimit të rrjeteve sociale nga subjekte të ndryshme. Ky konkluzion bazohet në faktin se për sa kohë norma ligjore jo vetëm nuk siguron baraspeshën e kërkuar mes së drejtës dhe lirisë së kufizuar dhe interesit publik, por përkundrazi e përmbys atë duke vendosur një kufizim ekstrem, kemi mosrespektimin të parimit të proporcionalitetit në ndërhyrjen ligjore të kryer.

Legjislacioni ynë në fuqi që normon kontrollin dhe mbarëvajtjen e rrjeteve sociale është është i mangët, i paqartë dhe i fragmentuar. Ky legjislacion, nuk është përafruar ende mjaftueshëm, me Acquis të Bashkimit Evropian në këtë fushë, ndaj është mjaft e rëndësishme që ky proces përafrimi të ndodhë sa më shpejt. Gjetja e mekanizmave teknikë për bllokimin, apo filtrimin e materialeve "online" është një proces kompleks, i cili detyrimsht duhet të paraprihet nga një bazë e plotë ligjore për kufizimin e lirisë së shprehjes në internet. Këto masa duhet të synojnë karakterin parandalues dhe nuk do të zëvendësojnë masat penalizuese që ekzistojnë në legjislacionin tonë penal, në fuqi.

Kjo qasje është e nevojshme, pasi duhet treguar kujdesi maksimal në rregullimin e raportit të brishtë mes lirisë së shprehjes në internet dhe mbrojtjes së të drejtave dhe lirive të tjera të njeriut, për të evituar frymën e politikave bllokuese shtetërore për informacionin e gjendur në internet, me impakt serioz mbi lirinë e shprehjes dhe respektimin thelbësisht të kriterëve të kufizimit të të drejtave themelore të njeriut, të përcaktuara në Kushtetutë dhe në Konventën Evropiane të të Drejtave të Njeriut. Bllokimi i informacioneve të kundërligjshme, apo të dëmshme në internet, përmes kufizimit të tyre, nuk duhet të kthehet në censurë, apo qëllim në vetvete, por të vlerësohet si një masë fundore rast pas rasti.

platforma/rrjeti Tik Tok, për rrezikun konkret që paraqet përdormi i platformës.

Rëndësi primare merr analiza që duhet ti bëhet të mjetit ligjor të përdorur rast pas rasti, për arritjen e qëllimit. Neni 17, i Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, jep garancinë se kufizimi në këtë rast duhet të

vijë si pasojë e vullnetit të shprehur të ligjvënësit, nëpërmjet ushtrimit të attributeve nga Kuvendi i Shqipërisë, me miratimin e një ligji specifik dhe jo nga attribute të ushtruara nga organe të tjera shtetërore. Kufizimi i pjesshëm, apo i plotë i përdorimit të këtyre platformave online, nga ana tjetër, pa respektuar rezervën ligjore kushtetuese, në kuadër të mbrojtjes dhe respektimit të lirisë themelore të shprehjes, krijon sfida dinamike në kuadër të respektimit të shtetit të së drejtës dhe të parimeve bazë të një shoqërie demokratike.

Bibliografia:

- 1) Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë.
- 2) Deklarata Universale të të Drejtave të Njeriut
- 3) Konveta Evropiane e të Drejtave të Njeriut.
- 4) **Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike**
- 5) Rezoluta 428 (1970), e Asamblesë Parlamentare të Këshillit të Evropës
- 6) Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) (Text with EEA relevance) [2016] OJ L 119/1
- 7) Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance) [2022] OJ L 277/1
- 8) Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Text with EEA relevance) [2022] OJ L 265/1.
- 9) Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market ('Directive on electronic commerce') [2000] OJ L 178/1
- 10) **Ligji nr. 7895, datë 27.01.1995 "Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë", i ndryshuar.**
- 11) Ligji nr. 9157 datë 4.12.2003 "Për Përgjimin e Telekomunikimeve", i ndryshuar.
- 12) Ligji nr. 9880 datë 25.2.2008 "Për Nënshkrimin Elektronik", i ndryshuar.
- 13) Ligji nr. 9918/2008 "Për Komunikimet Elektronike në Republikën e Shqipërisë", i ndryshuar.
- 14) Ligji nr.10128, datë 11.5.2009 "Për Tregtinë Elektronike", i ndryshuar.
- 15) Ligji nr. 10273, datë 29.4.2010 "Për Dokumentin Elektronik", i ndryshuar.
- 16) **Ligji nr. 97/2013, "Për mediat audiovizive ne Republikën e Shqipërisë", i ndryshuar.**
- 17) **Ligji nr. 119/2014 "Për të drejtën e informimit", i ndryshuar.**
- 18) Ligjin nr. 107/2015 datë 1.10.2015 "Për Identifikimin Elektronik dhe Shërbimet e Besuara".
- 19) Ligji nr. 43/2023 "Për Qeverisjen Elektronike".
- 20) Ligji nr. 25/2024 "Për Sigurinë Kibernetike".
- 21) Ligji nr. 124/2024 "Për Mbrojtjen e të Dhënave Personale".
- 22) Vendimit të Këshillit të Ministrave nr. 151, datë 06.03.2025, "Për marrjen e masave të përkohshme për shmangien e ndikimeve negative të platformës on-line "Tik-Tok".
- 23) Vendime të GJEDNJ-së:
- 24) *Lingens kundër Austrisë*, application nr. 9815/82, datë 8 korrik 1986.
- 25) *Animal Defenders International kundër Mbretërisë së Bashkuar [GC]*, application nr. 24839/94, 19 shkurt 1998.
- 26) *Times Newspapers Ltd kundër Mbretërisë së Bashkuar (nr. 1 dhe nr. 2)*, applications nr. 3002/03 and 23676/03, datë 10.03.2009.

- 27) *Bordi Editorial i Pravoye Delo dhe Shtekel kundër Ukrainës*, application nr. 33014/05, datë 05.05.2011
- 28) *Ahmet Yıldırım kundër Turqisë*, application nr. 3111/10, datë 18.12.2012.
- 29) *Schweizerische Radio- und Fernsehgesellschaft SRG kundër Zvicrës*, application no. [34124/06](#), datë 21.09.2012.
- 30) *Węgrzynowski dhe Smolczewski kundër Polonisë*, application nr. [33846/07](#), datë 16.10.2013
- 31) *Ashby Donald dhe të tjerë kundër Francës*, application nr. 36769/08, datë 10 janar 2013.
- 32) *Delfi AS kundër Estonisë [GC]*, application nr. 64569/09, datë 16.6.2015.
- 33) *Annen kundër Gjermanisë*, application nr. 3690/10 Vendim 26.11.2015.
- 34) *Cengiz dhe të tjerë kundër Turqisë*, application nr. 48226/10, datë 01.12.2015.
- 35) *M.L. dhe W.W. kundër Gjermanisë*, application nr. 60798/10 dhe 65599/10, datë 28.6.2018.
- 36) *Magyar Kétfarkú Kutya Párt kundër Hungarisë [GC]*, application nr. [201/17](#), datë 20.01.2020.
- 37) *Vladimir Kharitonov kundër Rusisë*, application nr. 10795/14, datë 23.6.2020.
- 38) *OOO Flavus dhe të tjerë kundër Rusisë*, application nr. 12468/15, datë 23.06.2020.
- 39) *Melike kundër Turqisë*, application nr. 35786/19, datë 15.06.2021.
- 40) *Kozan kundër Turqisë*, application nr. 16695/19, datë 01.03.2022.
- 41) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 40 datë 11.03.2002
- 42) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 16 datë 11.11.2004
- 43) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 34 datë 20.12.2005
- 44) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 20 datë 11.07.2006
- 45) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr.14 datë 22.05.2006
- 46) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 36 datë 15.10.2007
- 47) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 10 datë 19.03.2008
- 48) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 17 datë 25.07.2008
- 49) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 28 datë 27.05.2010
- 50) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 9 datë 23.03.2010
- 51) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 52 datë 05.12.2012
- 52) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 38, datë 25.07.2013
- 53) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr.1 datë 06.02.2013
- 54) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 56 datë 27.07.2016
- 55) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 11 datë 09.03.2021
- 56) Vendimi i Gjykatës Kushtetuese nr. 21 datë 22.04.2025
- 57) Degenhart C., Staatsrecht I, Botuar nga CF Muller Verlag, Gjermani, 1998.
- 58) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1223

Ushtrimi i kontrollit administrative dhe gjyqësor nga komuniteti për një mjedis të shëndetshëm.

Dr. Alkelina Gazidedja

Avokati i Popullit

e-mail: agazidedja@kub.edu.al, alkelina@gmail.com

Abstrakt

Kushdo ka të drejtë të informohet për gjendjen e mjedisit dhe për mbrojtjen e tij. Nën suazën e lirive dhe të drejtave sociale, Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë i garanton individit jo vetëm të drejtën e informimit për mjedisin por dhe të drejtën për mbrojtjen e tij. Komuniteti ka të drejtën e ushtrimit të kontrollit administrative dhe gjyqësor për një mjedis të shëndetshëm parashikuar në Konventën e Aarhus dhe aktet ligjore e nënligjore nëpërmjet mekanizmave ligjore të mirëpërcaktuar. Aksesit në ushtrimin e kontrollit administrative gjatë veprimtarisë së organeve publike, vendimmarrja e të cilave impakton drejtëpërdrejtë mjedisin, si dhe aksesit në drejtësi, si në fusha të tjera, edhe për të drejtën mjedisore, garantohet në mënyrë të përgjithshme nga Kushtetuta, Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut (KEDNJ). Ndërsa në mënyrë të posacme ky akses në çështjet mjedisore është një e drejtë që garantohet nga Konventa e Aarhus, e ratifikuar nga të gjithë vendet e rajonit, përfshirë Shqipërinë, me qëllimin për të përmirësuar demokracinë mjedisore. Kjo Konventë garanton njëherazi pjesëmarrjen publike në vendimmarrjen e organeve shtetërore në çështjet me ndikim në mjedis. Më tej këto të drejta janë zhvilluar në aktet ligjore dhe nënligjore që lidhen me mjedisin. Për shkak të hapjes drejt zhvillimit ekonomik, infrastrukturor, ndërtimeve, ndotjeve, mjedisi është ndjerë i kërcënuar, kjo ka bërë që të kemi një rritje të ndërgjegjësimit dhe reagimit të shoqërisë civile nëpërmjet ushtrimit të mjeteve procedurale ligjore të kontrollit të ligjshmërisë së veprimtarisë publike të organeve të ngaruara për zbatimin e ligjit mjedisor por jo vetëm.

Fjalë kyçe: mjedis, mbrojtje mjedisore, akses në gjykatë, konventa e Aarhus, komunitet.

1. Hyrje

Mjedis është një element i pandashëm i jetës së njeriut, ndaj të gjithë duhet të bëjnë më shumë për të mbrojtur të drejtën themelore të njeriut për një mjedis të pastër dhe të shëndetshëm për të gjithë. Ndërsa shteti obligohet për krijimin e një mjedisi të shëndetshëm dhe ekologjikisht të përshtatshëm për brezat

e sotëm dhe të ardhshëm në shfrytëzimin racional të pyjeve, ujërave, kullotave dhe burimeve të tjera natyrore mbi bazën e parimit të zhvillimit të qëndrueshëm.¹⁰⁴

Me qëllim që çdo shtet të të kontribuojë në mbrojtjen e të drejtës së çdo individi të brezave të sotëm e të ardhshëm, për të jetuar në një mjedis të përshtatshëm për shëndetin dhe mirëqënien e tij, duhet që çdo shtet palë i konventës Aarhus të garantojë të drejtën e publikut, për të pasur informacion për mjedisin, për të marrë pjesë në marrjen e vendimeve mjedisore dhe për t'iu drejtuar gjykatës, në lidhje me çështje të mjedisit në përputhje me klauzolat e kësaj Konvente.¹⁰⁵

E drejta për t'u informuar në lidhje me çështjet mjedisore është parashikuar në Kushtetutë, sipas të cilës kushdo ka të drejtë të informohet për gjendjen e mjedisit dhe për mbrojtjen e tij.¹⁰⁶ Ky nen sanksionon parimin e përgjithshëm, ku çdo qytetari i garantohet e drejta për të marrë informacion në lidhje me mjedisin, por mënyra e dhënies, kërkit të informacionit, procedurat që duhet të ndiqen janë parashikuar në ligjet dhe aktet ligjore të posaçme. Çdo personi fizik dhe juridik i sigurohet informacioni i disponueshëm për mjedisin, pa qenë nevoja të shfaqë një interes specifik për të.¹⁰⁷ Sipas legjislacionit në fuqi komuniteti ka të drejtën e informimit dhe njëherësh të sigurimit të informacionit të nevojshëm mbi mjedisin ku ai jeton pa pasur nevojë të provojë një interes specifik për të, mjaftueshëm në këtë rast është ekzistenca e tij si anëtar i komunitetit të atij vendi.

Pjesmarrja e komunitetit/publikut në procedurat që i paraprijnë vendimmarrjeve administrative në lidhje me zhvillimin e territorit, mjedisit, të cilat mund të afektojnë cilësinë e jetës së banorëve të asaj zone të caktuar, mundëson që ata të shprehin qëndrimin e tyre në lidhje me projektet e propozuara nga qeveria. Më tej çdo individ apo grupe interesi kanë të drejtën që përkundrejt vendimmarrjeve të pafavorshme t'i drejtohen gjykatës administrative të shkallës së parë apo të apelit në varësi të llojit të vendimmarrjes.

Sipas ligjit nr. 10 431, datë 9.06.2011 "Për mbrojtjen e mjedisit" publik është një ose më shumë persona fizikë apo juridikë, shoqatat e tyre, organizatat apo grupet. Publiku përfshin direkt apo indirekt personat e ndikuar, agjencitë e sektorit publik, zhvilluesit dhe të tjerët në nivelet vendore, rajonale dhe ndërkombëtare që mund të kenë interes në këtë aktivitet. Publiku i ndikuar është publiku i prekur ose që mund të preket, apo publiku që është i interesuar për vendim marrjen mjedisore, përfshirë edhe OJF mjedisore që shprehin interes. Publiku i interesuar janë të gjithë njerëzit me një interes në vendim marrjen mjedisore bazuar në vend ndodhjen e një projekti zhvillimi dhe/ose tipit të tij, të gjithë ata që mund të ndikohen nga projekti i zhvillimit, dhe OJF mjedisore. Publiku i interesuar përfshin të gjithë personat të cilët mund të jenë direkt ose indirekt të prekur nga zhvillimi i propozuar. Ato do të përfshijnë të gjithë banorët rreth zonës së propozuar, çdo person brenda rrezes së ndotjes ose bezdisjes, dhe të tjerë jetesa e të cilëve mund të ndikohet, të tillë si pronarë toke, pronarë dhe operatorë biznesi, klube dhe shoqëri. OJQ që kanë një interes në një çështje që mund të lindë gjatë procedure Vlerësimi Ndikimi në Mjedis gjithashtu mund të kërkojnë të konsiderohen të jenë pjesë e publikut të ndikuar. Procesi i Vlerësimit të Ndikimit në Mjedis është strukturuar për të identifikuar dhe përfshirë publikun e prekur sa më shpejt të jetë e arsyeshme.

2. Konventa e Aarhus dhe legjislacioni i brendshëm

Kjo Konventë, qytetarin e thjeshtë, nga një bartës detyrimesh e bën një partner aktiv në vendimmarrjen për çështjet mjedisore, duke ia siguruar atij kështu të drejtën për të qenë i informuar për situatën mjedisore ku jeton, të drejtën jo vetëm për të marrë pjesë aktive në vendimmarrje për çështje mjedisore, por edhe të drejtën e qasjes në mbrojtjen gjyqësore, në rast të shkeljes të së drejtës së tij për një mjedis të pastër. Si dokument juridik ndërkombëtar, Konventa përfaqëson një tërësi të drejtash, detyrimesh, rregullash e procedurash të detyrueshme për zbatim për shtetet që e nënshkruajnë dhe e ratifikojnë atë. Kërkesat e Konventës, të drejtat dhe detyrimet që ajo përmban, janë orientuar në momente kyçe të marrëdhënieve

¹⁰⁴ Neni 59 i Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë

¹⁰⁵ Neni 1 i Konventës së Aarhus

¹⁰⁶ Neni 56 i Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë

¹⁰⁷ Neni 47 i ligjit nr. 10431, datë 09.06.2011 "Për mbrojtjen e mjedisit"

mjedisore dhe grupohen në tri drejtime themelore të tyre, që jo pa qëllim janë quajtur edhe tri shtyllat e Konventës: 1. E drejta e publikut për të pasur e për të kërkuar informacion mjedisor; 2. E drejta e publikut për të marrë pjesë në vendimmarrjet publike për çështje të mjedisit; 3. E drejta e publikut për t'u ankuar në gjykatë për çështje të mjedisit.

Aksesi në informacionin mjedisor - Shtylla e parë e Konventës garantohej përmes legjislacionit të posaçëm mjedisor të Republikës së Shqipërisë, ligji nr. 10431, datë 09.06.2011 "Për mbrojtjen e mjedisit", si dhe në mënyrë të përgjithshme nga ligji nr. 119/2014 "Për të drejtën e informimit"; Aksesi në vendimmarrjen mjedisore - Shtylla e dytë e Konventës rregullohet nga ligje të posaçme në fushën mjedisore, si ligji nr. 10431, datë 09.06.2011 "Për mbrojtjen e mjedisit", ligji nr. 10440/2011 "Për vlerësimin e ndikimit në mjedis" dhe aktet përkatëse nënligjore, si dhe ligji nr. 146/2014 "Për njoftimin dhe konsultimin publik". Aksesi në drejtësi për çështjet mjedisore - Shtylla e tretë e konsideruar si shtylla thelbësore e Konventës që garanton zbatimin e dy shtyllave të para rregullohet nga legjislacioni i posaçëm mjedisor, si dhe ligji nr. 49/2012 "Për gjykatat administrative dhe gjykimin e mosmarrëveshjeve administrative". Aksesi në drejtësi për çështjet mjedisore ka për qëllim rishikimin e procedurave të kryera në shkellje të dy shtyllave të para të Konventës ose legjislacionit mjedisor në përgjithësi. Në interpretim të standardeve të parashikuara në Konventën e Aarhus-it dhe në legjislacionin shqiptar, jurisprudenca tashmë ka çmuar se e drejta për t'u drejtuar gjykatës për çështjet e mjedisit dallon nga rastet e tjera të mosmarrëveshjeve gjyqësore, ku palët i drejtohen gjykatës për të kërkuar rivendosjes e një të drejtë të shkelur. Çështjet mjedisore kanë një natyrë policentrike, larg aspektit formal kontradiktor dypalësh të një gjykimi të zakonshëm civil/administrativ. Për shkak të natyrës së të drejtave të pretenduara të shkelura në çështjet mjedisore vështirësohet plotësimi i një prej kushteve thelbësore të ngritjes së padisë, interesi i drejtpërdrejtë, pasi në këto çështje mbrohen të drejta me karakter të përgjithshëm.

Pjesëmarrja e qytetarëve dhe e publikut në përgjithësi për çështjet mjedisore ka efekt të dy kahshëm, parë nga perspektiva e vendimmarrësve. Së pari, i jep legjitimitet procesit të vendimmarrjes së administratës publike dhe së dyti, përfiton përkrahjen e publikut. Për këtë arsye konsultimit publik për çështjet mjedisore i është dhënë një vlerë e veçantë edhe nga ligjvënësi, reflektuar si në legjislacionin vendas dhe atë ndërkombëtar. Gjithsesi, në mënyrë që konsultimi publik të jetë efektiv dhe tej formalizmit, është e rëndësishme që të funksionojë saktë procesi i informimit që në fazat e hershme të një propozimi për investime me impakt në mjedis. Rëndësi ka edhe informimi vazhdues në të gjitha fazat e procesit dhe gjatë monitorimit të tij. Kjo e drejtë është aq thelbësore sa ajo sanksionohet në Kushtetutë dhe më tej, ligje dhe akte nënligjore të tjera të dala në mbrojtje të mjedisit që përcaktojnë norma dhe procedura të hollësishme mbi informimin mbi çështje që prekin mjedisin. Gjithashtu me rëndësi në këtë aspekt është edhe Konventa e Aarhusit. Mos respektimi i këtyre normave nga autoritetet shtetërore passjell shmangie nga procedurat e mëtejshme të konsultimit dhe dëgjësive me publikun e prekur apo të interesuar. Mungesa e informimit dhe mos bërja e konsultimeve publike efektive lidhet drejtpërsëdrejti me përgjegjësinë juridike, pasi këto të drejta mund të mbrohen në gjykatë. Sipas legjislacionit, palët e cenuara, të cilave u është mohuar e drejta për informim dhe konsultim publik, mund t'i drejtohen gjykatës.

Jo paqëllim konventa fillon në të drejtën e komunitetit për informacion pasi nëse publiku nuk informohet, ai nuk ka se si të mbrohet në rast të shkeljeve të të drejtave të tij, në mënyrë efektive dhe në kohën e përshtatshme, ndaj e drejta e informimit është një nga të drejtat bazë që legjislacioni i njeh publikut veçanërisht në çështjet mjedisore, madje duke e ngritur këtë të drejtë në nivel kushtetues, dhe të mbrojtur nga akte kombëtare dhe ndërkombëtare.

Lind pyetja, çfarë përfshihet në kategorinë e çështjeve mjedisore? Këtë përgjigje e gjejmë si në Konventën e Aarhusit, ashtu dhe në nenin 46 të ligjit nr. 10431, datë 09.06.2011, "Për mbrojtjen e mjedisit", sipas të cilave informacioni mjedisor përfshin çdo informacion të paraqitur në formë audioje, vizuale, elektronike, me shkrim ose në ndonjë mënyrë tjetër në lidhje me gjendjen e përbërësve të mjedisit, të tillë si ajri dhe atmosfera, uji, toka, peizazhi dhe zonat natyrore, përfshirë ligatinat, zonat bregdetare e detare, diversitetin biologjik dhe përbërësit e tij, përfshirë Organizmat e Modifikuar Gjenetikisht (OMGJ), dhe ndërveprimin ndërmjet tyre. Mjedisi mbrohet nga faktorë të tillë, si substancat, energjia, zhurmat, rrezatimi, vibracionet, erërat e pakëndshme apo mbetjet, përfshirë mbetjet radioaktive, shkarkimet në ajër dhe ujë, si dhe

shkarkime të tjera në mjedis, të cilat kanë ose mund të kenë ndikim mbi përbërësit e mjedisit. Në këtë kuadër do të duhen të merren masa në mbrotje të tij si politikat, legjislacioni, planet, programet, marrëveshjet mjedisore, si dhe veprimtaritë që kanë ose mund të kenë ndikim mbi përbërësit dhe faktorët e tjerë si më sipër, si dhe masat apo veprimtaritë e përcaktuara për të mbrojtur këta përbërës. Për të arritur një rezultat nga ana e qeverisë dhe organizmave të ngarkuar me këtë përgjegjësi është e nevojshme kryerja e raporteve në lidhje me zbatimin e legjislacionit mjedisor, analizat kosto-përfitime dhe analiza të tjera ekonomike, si dhe parashikimet e përdorura brenda kuadrit të masave dhe veprimtarive.

Me qëllim rritjen e parimit të përgjegjshmërisë dhe transparencës nga ana e organeve të administratës publike, Direktiva 2004/35/EC e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit, datë 21 prill 2004, "Për përgjegjësinë mjedisore në lidhje me parandalimin dhe riparimin e dëmeve në mjedis" parashikon krijimin e një kuadri të përgjegjësisë mjedisore, bazuar në parimin "ndotësi paguan", për parandalimin dhe riparimin e dëmit në mjedis. Sipas Direktivës në fjalë, personat e prekur negativisht ose që ka të ngjarë të preken negativisht nga dëmtimi i mjedisit duhet të kenë të drejtë t'i kërkojnë autoritetit kompetent marrjen e masave përkatëse. Megjithatë, mbrojtja mjedisore është një interes i gjerë, në emër të së cilës individët nuk veprojnë gjithmonë ose nuk janë në pozita të përshtatshme për të vepruar. Për këtë arsye, organizatave joqeveritare që promovojnë mbrojtjen mjedisore duhet t'u jepet mundësia të kontribuojnë në mënyrën e duhur për zbatimin efektiv të kësaj direktive. Personat fizikë ose juridikë përkatës duhet të kenë akses në procedurat për rishikimin e vendimeve të autoritetit kompetent, të akteve ose të mosveprimit nga ana e autoritetit. Këta kanë të drejtë të paraqesin në gjykatë ose në organe të tjera publike të paanshme dhe të pavarura, kompetente për të rishikuar ligjshmërinë procedurale dhe materiale të vendimeve, të akteve ose të mosveprimit nga autoriteti kompetent, sipas kësaj Direktive.

Nisur nga rëndësia dhe fakti se shkelja e kësaj të drejte mund të mbrohet gjyqësisht është e rëndësishme mirëpërcaktimi i detyrimeve të aktorëve të përfshirë në një procedurë zhvillimore me ndikim në mjedis, lidhur me përfshirjen e publikut që në fazat më të hershme të saj. Për këtë arsye legjislacioni mjedisor kërkon që në zhvillimin e një projekti me ndikim të rëndësishëm në mjedis të ketë disa vlerësime, me përfshirjen e publikut, që në hapat e para të vlerësimit të një projekti përpara marrjes së lejeve përkatëse dhe lidhjes së Kontratave apo dhënies së miratimeve paraprake e që përmbledhen në aktet si më poshtë: Vlerësimi Strategjik Mjedisor, Projekti i Fisibilitetit, Oponenca Teknike, Plani i Përgjithshëm Kombëtar i Zhvillimit të territorit, Plani i Përgjithshëm Vendor, etj.

E drejta për informimin dhe konsultimin publik përbën edhe një bazë të mirë për ngritjen e padive nga organizatat dhe qytetarët e interesuar, në kuptimin e padive kolektive, por gjithsesi jo shumë e përhapur edhe pse këto shkelje për shkak të angazhimit masivisht të grupeve të interesit janë konstatuar gjerësisht në këtë 10 vjeçar të fundit. Me anë të legjislacionit në fjalë synohet të rritet transparenca dhe përgjegjshmëria e autoriteteve publike, duke rritur rolin dhe pjesëmarrjen e publikut, sidomos përpara nxjerrjes së akteve më të rëndësishme mjedisore, që janë Vlerësimi i Ndikimit në Mjedis dhe Vlerësimi Strategjik Mjedisor. Më konkretisht, procedura e përfshirjes së publikut sanksionohet në ligjin nr. 10440, datë 07.07.2011 "Për vlerësimin e ndikimit në mjedis" dhe në ligjin nr 91/2013 "Për vlerësimin e thelluar në mjedis".

Mungesa e informimit dhe mos bërja e konsultimeve publike efektive lidhet drejtpërsëdrejti me përgjegjësinë juridike, pasi këto të drejta mund të mbrohen në gjykatë. Sipas legjislacionit, palët e cenuara, të cilave u është mohuar e drejta për informim dhe konsultim publik, mund t'i drejtohen gjykatës.

Një aspekt i rëndësishëm, mbetet që procesi të jetë transparent i bazuar në pjesëmarrjen e publikut. Personat, kushtet e jetesës dhe shëndeti i të cilëve mund të ndikohen nga zbatimi i planit dhe programit, do të kenë të drejtë të shprehin interesat e tyre dhe ato duhet të merren parasysh përkatësisht në procesin e vendimmarrjes. Përveç kësaj, shoqëria është burim i pashtershëm i ideve jo vetëm për autoritetet publike, por edhe për ekspertët.

Objekt i kontrollit gjyqësor është veprimtaria administrative (veprimet dhe mosveprimet) e realizuar kryesisht në kuadrin e procedurave për VSM/VNM, e materializuar në formën e një akti administrativ individual apo një akti nënligjor normativ (vendim, deklaratë etj.)

3. Përfundime

Konstatohet një klimë e mirë legislative me qëllim realizimin e ushtrimit të së drejtës së publikut për marrjen e informacionit mbi mjedisin ku ai jeton.

Por, harmonizimi i legjislacionit me aktet e BE-së, mbetet një sfidë e madhe për Qeverinë e Shqipërisë, veçanërisht në sektorin e mjedisit. Qeveria shqiptare është e angazhuar të çojë përpara harmonizimin e legjislacionit kombëtar me aktet e BE-së në këtë fushë. Në kuadër të përmbushjes së kushteve për të nisur procesin e negociatave me BE-në, legjislacioni për VNM dhe VSM, që bën pjesë në legjislacionin horizontal në fushën e mjedisit, është përfshirë në Kapitullin 27: "Mjedisi dhe Ndryshimet Klimatike".

Direktiva 2007/2/KE, 14 mars 2007 "Për ngritjen e një infrastrukture për informacionin hapësinor në Komunitetin Europian (INSPIRE vendos standarde të mira për informacionin mjedisor. Shqipëria ka bërë përpjekje për të përafuar këtë direktivë me anën e ligjit nr. 72/2012 "Për organizimin dhe funksionimin e infrastrukturës kombëtare të informacionit gjeohapësinor në Republikën e Shqipërisë". Megjithatë, ky ligj ka përafuar direktivën vetëm pjesërisht dhe në portalin e ASIG vihet re se mungojnë të dhëna të rëndësishme sipas përcaktimeve të direktivës.

Por pavarësisht angazhimit të shtetit në hartimin dhe miratimin e ligjeve përkatës dhe akteve nënligjore konkludohet që e drejta, aksesit i individit për të marrë informacionet nga administrata publike ka cenim në zbatimin e saj.

Pavarësisht se nenet 16 dhe 17 të Ligjit bëjnë rregullimin e informimit të publikut gjatë VNM, ku zhvilluesi, për projektet që i nënshtrohen procedurës së thelluar të VNM, informon dhe konsultohet me publikun e interesuar për vlerësimin e ndikimit në mjedis të veprimtarisë së tij është e nevojshme që Agjencia Kombëtare e Mjedisit (AKM) gjatë procedurës së VNM të thelluar të krijojë kushtet dhe të marr pjesë në realizimin nga zhvilluesi të seancës dëgjimore me publikun dhe OJF e interesuara, duke synuar tërheqjen e mendimit të tyre në vendimmarrjen përfundimtare për projektin, takime të cilat duhet të jenë reale dhe jo formale.

Deklarata e mjedisit është një domument mjaft i rëndësishëm dhe në asnjë rast nuk duhet që procedura e nxjerrjes së saj të jetë thjesht formale sikundër provuar në mjaft raste nga gjykatat në proceset e iniciuara nga grupe interesi.

Gjithashtu e nevojshme mbetet monitorimi i efekteve të konsiderueshme mjedisore dhe marrja e masave të përshtatshme korigjuese për të gjitha efektet të konsiderueshme dhe të paparashikuara në mjedis.

Në përmbledhje dhe interpretim të dispozitave dhe të jurisprudencës, të sipërcituara, duke qenë se të gjitha detyrimet e legjislacionit mjedisor kanë impakt thelbësor mbi ligjshmërinë e procedurave të parashikuara në kuadrin ligjor dhe atë normativ për projektet zhvillimore që shfrytëzojnë burime natyrore brenda territorit të Republikës së Shqipërisë, vlerësoj se procedurat e ndjekura nga institucionet publike shqiptare në favor të zbatimit të një projekti do të jetë e vesuar që në fillim nëse në këto procedura nuk merr pjesë publiku në mënyrat, afatet, e parashikuara nga legjislacioni i posacëm për konsultimin publik

Mjedisi është premisa për një jetë të shëndetshme e tashme dhe e brezave që do të vijnë, ndaj është detyrë e gjithësecilit që ta mbrojmë sot dhe krijojmë bazat për të trashëguar një mjedis të mbrojtur e të sigurtë gjeneratës së re.

Referencat

- 1) Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë.
- 2) Konventën e Aahrusit ratifikuar me ligjin nr.8672, datë 26.10.2000 "Për ratifikimin e "Konventës së Aahrusit për të drejtën e publikut për të pasur informacion, për të marrë pjesë në vendimmarrje dhe për t'iu drejtuar gjykatës për çështjet e mjedisit".
- 3) Ligji nr. 10431, datë 09.06.2011 "Për mbrojtjen e mjedisit"

- 4) Ligjin nr. 144/2014 "Për njoftimin dhe konsultimin publik"
- 5) Ligji nr. 119/2014 "Për të drejtën e informimit".
- 6) Ligji nr. 10440, datë 07.07.2011 "Për vlerësimin e ndikimit në mjedis"
- 7) Ligji nr. 91/2013 "Për vlerësimin e thelluar në mjedis".
- 8) Ligji nr. 10448, datë 14.7.2011 "Për lejet e mjedisit".
- 9) Ligji nr. 9587 datë 20.07.2006 "Për mbrojtjen e biodiversitetit"
- 10) Ligji nr. 10006, datë 23.10.2008, "Për mbrojtjen e faunës së egër"
- 11) Ligji nr. 81/2017 "Për zonat e mbrojtura"
- 12) Ligji nr. 111/2012 "Për menaxhimin e integruar të burimeve ujore"
- 13) Ligji nr. 9115, datë 24.7.2003 "Për trajtimin mjedisor të ujërave të ndotura"
- 14) Ligji nr. 9103, datë 10.7.2003 "Për Mbrojtjen e liqeneve ndërkufitarë"
- 15) Ligji Nr. 10463, datë 22.9.2011 "Për menaxhimin e integruar të mbetjeve"
- 16) Ligji Nr. 27/2016 "Për menaxhimin e kimikateve"
- 17) Ligji Nr.9537, datë 18.5.2006 "Për administrimin e mbetjeve të rrezikshme"
- 18) Ligji nr.9774, datë 12.7.2007 "Për vlerësimin dhe administrimin e zhurmës në mjedis"
- 19) Ligji Nr. 57/2020 "Për pyjet"
- 20) Ligji nr. 49/2012 "Për gjykatat administrative dhe gjykimin e mosmarrëveshjeve administrative"
- 21) Ligji nr. 72/2012 "Për organizimin dhe funksionimin e infrastrukturës kombëtare të informacionit gjeohapësinor në Republikën e Shqipërisë"
- 22) Direktiva 2004/35/EC e Parlamentit Evropian dhe e Këshillit, datë 21 prill 2004, "Për përgjegjësinë mjedisore në lidhje me parandalimin dhe riparimin e dëmeve në mjedis"
- 23) Direktiva 2001/42/EC për Vlerësimin Strategjik Mjedisor
- 24) Direktiva 2007/2/KE, 14 mars 2007 "Për ngritjen e një infrastrukture për informacionin hapësinor në Komunitetin Evropian (INSPIRE)".
- 25) VKM nr. 686, datë 29 korrik 2015 "Mbi miratimin e rregullave, përgjegjësi dhe afateve për zhvillimin e procedurës së vlerësimit të ndikimit në mjedis".
- 26) VKM nr. 912, datë 11.11.2015 "Për miratimin e Metodologjisë Kombëtare për hartimin e raporteve të vlerësimit të ndikimit në mjedis".
- 27) VKM nr. 598, datë 01.07.2015 "Për përcaktimin e rregullave dhe të procedurave për vlerësimin e ndikimit në mjedisin ndërkufitar".
- 28) VKM nr. 247 date 30.04.2014 "Për përcaktimin e rregullave, të kërkesave e të procedurave për informimin dhe përfshirjen e publikut në vendimmarrjen mjedisore".
- 29) VKM nr. 219, datë 11.3.2015 "Për përcaktimin e rregullave e të procedurave për konsultimin me grupet e interesit dhe publikun, si dhe dëgjuesën publike gjatë procesit të vlerësimit strategjik mjedisor"
- 30) VKM nr. 507, datë 10.6.2015, "Për miratimin e listës së detajuar të planeve apo programeve me pasoja negative në mjedis, që do t'i nënshtrohen procesit të vlerësimit strategjik mjedisor"
- 31) VKM nr. 620, datë 07.07.2015 "Për miratimin e rregullave, përgjegjësi dhe procedurave të detajuara për vlerësimin strategjik mjedisor në kontekstin ndërkufitar"
- 32) Vendimi nr. 2, datë 18.02.2013 i Gjykatës Kushtetuese.
- 33) Vendimi nr. 1259 dt 30.07.2021 i Kolegjit Administrativ të Gjykatës së Lartë
- 34) Vendimi nr. 818 datë 21.12.2020 i Kolegjit Administrativ të Gjykatës së Lartë
- 35) Vendimi nr. 953 datë 14.12.2020 i Kolegjit Administrativ të Gjykatës së Lartë
- 36) Vendimin nr. 111, datë 6.5.2019, të Gjykatës Administrative të Apelit

Comparative Analysis of Juvenile Justice Systems in the Balkans: Norms, Punishments, and Educational Measures

Msc. Eriola Xhuvani
University College of Business

Abstract:

Juvenile delinquency remains a significant concern across nations, and the approaches to addressing it vary widely. This paper aims to analyze the legal frameworks governing juvenile offenders in the Balkan region, exploring how different countries implement punishments and rehabilitative measures. By employing analytical, systematic, and comparative methods, the study will identify both similarities and differences in the treatment of juvenile offenders, focusing on specific age thresholds and the types of penalties that exist within various legal systems. Juvenile offenders, typically defined as individuals under the age of 18, are generally subject to different legal standards compared to adults. The treatment of juveniles in the criminal justice system often emphasizes rehabilitation over punishment. In most jurisdictions within the region, juveniles under the age of 16 are not considered criminally responsible but are instead subject to educational and protective measures, such as supervision and specialized services. Once individuals reach 16, they can face more severe consequences, including formal punishment options such as fines, community service, or even imprisonment. Each country in the region has established its own set of norms and regulations regarding juvenile justice. This paper will examine key differences and similarities among Albania, Macedonia, and Croatia, each of which has distinct legal codes and philosophies regarding juvenile offenders. The Albanian Criminal Code categorizes punishments for juveniles into main and additional punishments. The court can impose measures such as placing minors under supervision or in specialized educational services. These provisions reflect an understanding that rehabilitation is essential for reintegrating juveniles into society. Similar to Albania, Macedonia delineates provisions for minors, emphasizing rehabilitation through educational measures and alternative sanctions tailored to the juvenile's age and the nature of the offense. The prioritization of educational measures over punitive penalties aligns with broader European human rights standards. As an EU member state, Croatia's juvenile justice system is influenced by EU directives focusing on the rights of minors. The Croatian legal framework includes specific guidelines for the treatment of juveniles, promoting restorative justice approaches and emphasizing rehabilitation. Analysis of Croatian norms can serve as a benchmark for other countries in the region aspiring for EU integration.

1. Introduction

Prominent individuals may commit criminal acts throughout their lives, yet in certain instances, such offenses may also be perpetrated by minors. In such cases, judicial proceedings will be initiated against the minor for their punishment and sanctioning. The imposition of penalties and measures will significantly influence the rehabilitation of the minor, directly impacting the likelihood of reoffending.

Every minor suspected of committing a criminal act is presumed innocent until it is proved guilty through a definitive judicial ruling. Throughout the entire legal process, fundamental principles must be adhered to; otherwise, the proceedings may be deemed unlawful and without merit. At all times, the state's paramount

interest in protecting children from discrimination, ensuring their right to harmonious development, maintaining proportionality, prioritizing measures over severe penalties, and imposing detention as a last resort for minors must be considered. This punitive measure should only be applied for grave offenses when the minor has surpassed the age of sixteen. A minor accused of a criminal act possesses the right to a swift and unimpeded trial, with the requirement of their presence during the judicial examination. The participation of a psychologist is essential during hearings and throughout the criminal proceedings; the law mandates this for minors, particularly those who have not yet reached the ages of fourteen and sixteen, respectively. According to the law in all regional jurisdictions, the capacity to act is acquired at the age of eighteen, and in such cases, the proceedings are conducted according to the Criminal Procedure Code. However, criminal acts may also be committed by minors prior to attaining this capacity, in case the judicial examination process must satisfy additional conditions compared to that applicable to adults.

In the event that there are suspicions of the commission of these offenses and this is confirmed by the court with a final decision, identical sentences cannot be pronounced for individuals under the age of 16 and those above 16; rather, the sentences must always be prescribed based on the gravity of the committed criminal act. Some sentences are more lenient while others are considerably harsher. However, it must be underscored that severe penalties cannot be imposed on individuals under the age of 16, even if they have committed more serious criminal acts. The sentences imposed on minors in Kosovo are generally rehabilitative measures and educational interventions, designed to prevent the likelihood of further criminal behavior. According to the law in Kosovo, the possible sentences include imprisonment, fines, and orders for compulsory community service.

This paper will analyze the norms of the countries in the region, beginning with Kosovo, Serbia, North Macedonia, Croatia as a member of the EU, and Albania, which has recently implemented a new Code at the beginning of this year. During the analysis of these norms, the distinctions and similarities among them will be highlighted.

Legal capacity is attained at the age of 18 in all countries within the region. However, there are instances where proceedings must also be initiated for individuals under the age of 18. All legislations deem individuals below the age of 7 as incapable of responsibility. From this age until 14, or indeed 16, minors are accountable for their actions. Furthermore, individuals may enter into employment contracts even prior to reaching the age of 16. For the purposes of criminal responsibility related to offenses, a minor is defined as a person who has attained the age of 14 but not yet 18 at the time of committing the crime. Regarding responsibility for minor offenses, a person who has reached the age of 16 but is not yet 18 at the time of the infraction is considered a minor. Individuals who commit criminal acts must undoubtedly face punishment, and in such cases, a distinct judicial process is conducted, differing from the procedures applied to adults. During judicial proceedings for minors, measures and penalties may be imposed¹⁰⁸.

According to the Law in Kosovo, penalties are categorized into diversions and educational measures. These measures are enforced for individuals who have committed criminal acts, aimed at eliminating the likelihood of reoffending. In addition to measures directed at minors, penalties may also be applied. Penalties can include fines, orders for compulsory work for the public good, and custodial sentences. Under the Juvenile Criminal Code in Albania, minors may be subjected to security measures. These security measures are divided into: placing the minor under supervision and placing the minor in a specialized service.

The placement of a minor under supervision aims to ensure the minor's availability to the prosecutor or court whenever necessary during proceedings. The placement of a minor in a specialized institution occurs when the guardian or parent is unable to provide appropriate supervision, simultaneously offering help and protection to the minor in accordance with the law on child rights and protection.

According to the same code, a minor may also be incarcerated but only in circumstances explicitly outlined in this code, which will be elaborated upon further in this document. Pursuant to the Law regarding minors

¹⁰⁸ The Criminal Code on Juvenile Justice of Albania, Article 7, Official Gazette of the Republic of Albania, Tirana, 2018.

in Macedonia¹⁰⁹, only educational measures, prison sentences, and alternative measures may be imposed on minors.

In Albania, juvenile sentences may be assigned alternative measures through which the minor can evade criminal prosecution and imprisonment. According to the law in Serbia¹¹⁰, a minor may face educational measures, fines, or imprisonment for up to five years. Under Croatian law¹¹¹, minors may receive educational measures, imprisonment, and security measures.

From this, it is evident that imprisonment is applied and enforced in all the countries of the region, applicable to all individuals who have committed criminal acts over the age of 16. Additionally, all countries in the region have exhaustively enumerated educational measures. However, security measures and alternative measures are also implemented in the region, except in Kosovo and Croatia, where these latter measures are not available.

2. Measures of diversity

Regardless of the severity of the offense committed by minors who have yet to reach the age of 16, diverse measures are imposed. The measures of diversity as outlined in the Criminal Code for minors in Kosovo are categorized into specific types enumerated in Article 18 of this Code. Among the foremost measures of diversity is the reconciliation between the minor perpetrator and the aggrieved party, which may include an apology from the minor to the victim. Following this, other measures include reconciliation between the minor and their family, compensation for the victim based on a mutual agreement between the injured party, the minor, and their legal representative, in accordance with the minor's financial circumstances; regular school attendance; acceptance of employment or vocational training appropriate to their skills and abilities; community service performed voluntarily to benefit the public in accordance with the minor's capacity to undertake such tasks; education on traffic rules; and psychological counseling¹¹².

The legislation of North Macedonia does not encompass measures pertaining to diversity within its provisions. Conversely, Serbian law explicitly outlines these measures under Article 14, which distinctly enumerates the types of diversity measures. According to this article, the court mandates that an offender must seek forgiveness from the victim and compensate for the inflicted damage. Additionally, point c stipulates the regular continuation of schooling and stipulates that the juvenile offender must not be absent from work, if employed. In contrast, the Juvenile Justice Code of Kosovo permits the court to require a juvenile who has committed an offense to engage in humanitarian activities, collaborating with organizations focused on such matters, while also participating in local social or ecological issues. The court may request that the juvenile become involved in sporting activities and undertake supplementary courses and training, whereupon their abilities in specific areas will be assessed. All diversity measures enacted in Serbia are subject to monitoring and evaluation by the court, and in every instance, the opinion of the Guardianship Authority is sought. Furthermore, the court may caution the convicted juvenile that failure to adhere to the imposed measures could result in the imposition of more severe sanctions or penalties.

In the Republic of Croatia, diversity measures are referred to as special obligations, which are analogous to those of the Juvenile Justice Code in Kosovo. Juveniles in Croatia may be subjected to court-imposed special measures, such as: seeking forgiveness, compensating for damages, maintaining school attendance, ensuring no absence from work, and engaging in humanitarian causes or communal and ecological tasks. According to the Juvenile Justice Code in Kosovo, diversity measures may be imposed on juveniles who have committed offenses for which penalties include fines or imprisonment for up to three years, or for acts of negligence resulting in sentences of up to five years of imprisonment, except in cases leading to fatalities¹¹³.

¹⁰⁹ The Law on the Rights of Minors of Macedonia, Article 28, Official Gazette of Macedonia, Skopje, September 1, 2008

¹¹⁰ The Law on Minor Offenders and the Criminal Legal Protection of Minors in Serbia, Official Gazette, 2006

¹¹¹ The Youth Courts Act, Croatia, No. 5, Zagreb, May 30, 2015

¹¹² The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 18, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.

¹¹³ The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 17, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.

Educational measures serve the same purpose as measures of diversity. Their primary objective is to prevent the reoffending of minors. This goal is achieved through the adequate rehabilitation and education of the minor, by providing protection, assistance, and supervision, ensuring educational and vocational training, cultivating personal responsibilities, and curbing recidivist behavior¹¹⁴.

In Kosovo, the court may impose certain types of measures, which include disciplinary measures, enhanced supervision measures, and institutional measures. Disciplinary measures entail judicial reprimand and the placement of the minor in a disciplinary center. All of these are enforced if the criminal act resulted from recklessness or negligence within a short timeframe. Enhanced supervision measures consist of increased supervision by the parent, adoptive parent, or guardian of the minor, as well as additional oversight by other family members and the guardianship authority. These measures are imposed on minors whose interests do not necessitate isolation from their previous environment, and they are sustained over the long term to provide the minor with opportunities for education, rehabilitation, or treatment.

Institutional educational measures include the placement of the minor in an educational institution, their transfer to a corrective educational facility, and the assignment of the minor offender to a specialized care institution. The law governing juvenile courts in Croatia, like the provisions in Kosovo, Albania, and North Macedonia, delineates the objectives of educational measures in a manner consistent with the Juvenile Justice Code of Kosovo, and enumerates the types of educational measures exhaustively.

The types of educational measures include: judicial reprimand, special obligations, enhanced supervision and care, care in specialized institutions, referral to a disciplinary center, as well as referral to specialized disciplinary institutions¹¹⁵. The types of educational measures are also stipulated by the Law on the Rights of Minors in North Macedonia. In Article 31 of this law, they are enumerated taxatively and categorized into: disciplinary measures (reprimand or guidance at the juvenile disciplinary center), measures of enhanced supervision from parents or guardians, or families providing care, as well as measures imposed by the institution: guidance in educational or corrective homes. Likewise, in both Kosovo and Croatia, these measures are enacted when a minor has committed a criminal act due to negligence or recklessness. Measures of enhanced supervision and institutional measures are applied for minor offenders when there is a necessity for long-term educational, re-educational, or rehabilitative measures, respectively separating them entirely from their previous environment. The Serbian Law for Minors also categorizes educational measures taxatively into: warning and guiding measures, which include judicial reprimand and special obligations. Enhanced control measures encompass increased supervision by parents, heightened care from family members, care institutions, as well as daytime stays in educational institutions for the growth and development of minors. Lastly, institutional measures are delineated as a third category.

In Albania, the Court may decide that a minor in conflict with criminal law fulfill one or more specified obligations, such as: a) pursuing compulsory education or, as applicable, an educational program; b) engaging in a vocational training program in accordance with the law on vocational education; c) fulfilling the duties arising from employment relationships established by social employment programs; ç) compensating for civil damages incurred; d) participating in a rehabilitative program of psychological or medical treatment, which may include, as appropriate, detoxification treatment for alcohol or drug use; dh) abstaining from visiting certain places; e) refraining from associating with specific individuals who may adversely influence their behavior and education¹¹⁶.

According to the labour law in Kosovo, one of the fundamental prerequisites for entering into an employment contract is the attainment of the age of majority. However, there are instances where individuals who have not yet reached this age can work part-time.

From this, we may deduce that minors are not considered employed individuals and they very rarely possess personal income to cover compensations or fines imposed by the court. Thus, the provisions of the criminal code regarding minors in Albania regarding fines emphasize that: The fine may be imposed on a minor if

¹¹⁴ The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 19, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.

¹¹⁵ Zakon o sudovima za mladež, i Kroacišë neni 7. Zagreb, 30.05.2015

¹¹⁶ The Juvenile Criminal Justice Code of Albania, Article 102, Paragraph 1, Subparagraphs a, b, c, ç, d, dh, and e.

they have monetary income from a legitimate source. The court is authorized to impose sentences within legally defined limits, and in this instance, the court may also levy penalties against minors. For minors, the fine shall not be less than 25 euros nor exceed 5,000 euros. The amount of the fine imposed on minors depends on their financial circumstances, the extent of their personal income, other sources of income, their wealth, and their obligations. A fine cannot exceed the financial means possessed by the minor. The fine must be payable within specified timeframes defined by law. It is required to be paid within a period not shorter than 15 days nor longer than three months. In cases where a minor fails to pay the fine and refuses to do so within the prescribed deadlines, with their consent, the fine may be substituted with an order for community service. This occurs once the decision regarding the fine becomes final. With the minor's agreement, the court may substitute the imposed measure of institutional educational correction for a duration of up to three (3) years, the incarceration of the minor for up to two (2) years, or the financial penalty with an order for community service. This measure is adjudicated by mandating the sentenced minor to perform between 30 to 120 hours of community service, and the institution where the individual must fulfill their sentence is also designated. The specific days of the week for the execution of the sentence are stipulated, and the work will, in all instances, be monitored by individuals or institutions until its completion.

If, after the passage of the specified period, the minor fails to complete the community service or performs it only partially, the court shall order the enforcement of an educational institutional measure or juvenile detention for a proportionate duration, taking into account the length of the community service rendered. In the case of a fine, the court shall mandate the payment of the penalty in proportion to the duration of the community service that remains unfulfilled.

The law of Macedonia delineates a monetary penalty under Article 60, categorizing the fine as a sanction for misdemeanors. Similarly, the law of Serbia does not stipulate such a penalty. Furthermore, the law of Croatia does not envisage a fine as a punishment that may be remitted by juvenile offenders of criminal acts.

3. Sentencing to imprisonment

The court may impose a prison sentence solely on minors who have reached the age of 16 and have committed a criminal offense punishable by more than five years of imprisonment. The primary objective of incarceration for minors is to contribute to the rehabilitation and development of the young offender, particularly in terms of their education, specialized training, professional skills, and proper vocational development. Furthermore, imprisonment for minors should positively influence them through protection, assistance, and supervision to prevent recidivism¹¹⁷. Indeed, such sentences may also deter others from engaging in similar offenses. In most cases, sentences achieve the intended purpose for which they are imposed.

The aim of sentencing minors is to foster reintegration, rehabilitation, and the prevention of re-offending or the commission of further criminal acts by providing care, assistance, and supervision¹¹⁸. In other instances, sentencing may also impact others by providing satisfaction to the victim of the committed crime.

In the Republic of Kosovo, a sentence of imprisonment for minors may not be imposed for a duration of less than six months or more than five years, and sentences are pronounced in full months and years. The maximum term of imprisonment for a minor in Kosovo is ten years for serious criminal offenses punishable by long-term imprisonment, distinguishing it from the Republic of Albania, where sentences can exceed ten years.

According to the Law on the Rights of Minors in North Macedonia, a prison sentence may be imposed on a minor by the court only as a principal punishment. It is also stipulated that a prison sentence may be imposed on an older minor for criminal liability if the offense committed warrants such a penalty, with a

¹¹⁷ The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 32, Paragraph 5, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.

¹¹⁸ The Juvenile Criminal Justice Code of Albania, Article 93

sentence of five years or a harsher penalty if the act was committed under particularly severe circumstances and during a high degree of criminal responsibility, making it unreasonable to impose an educational measure. Imprisonment cannot be less than one year or exceed ten years. This differs from Kosovo, where the minimum threshold is less than six months but does not exceed five years. Meanwhile, in Albania, for a minor, a sentence of imprisonment may not exceed half of the penalty prescribed for the committed criminal act, but not more than twelve years¹¹⁹.

A custodial sentence for a minor may be imposed solely as a last resort and only if any of the following criteria are met: a) the punishment prescribed for the criminal offense charged entails imprisonment, and the sentence exceeds seven years; b) the measure is imperative because the minor: i) poses a serious threat to themselves and/or others, and this risk cannot be mitigated by any other means; ii) is attempting to evade justice. The same issue is addressed in the Serbian Law as well as the Juvenile Justice Code of the Republic of Kosovo. The Republic of Croatia, in its legislation pertaining to juvenile trials, explicitly states that imprisonment may be imposed on minors aged sixteen and older for offenses punishable by more than three years of imprisonment or more severe penalties, taking into consideration the gravity of the crime and in cases where an educational measure cannot be applied but a penalty is deemed necessary. The custodial sentence may not be less than six months and not exceed five years. In all countries of the region, sentences are articulated in complete years and months. If the minor has committed a serious criminal offense and the prescribed sentence for this offense is ten years, then the custodial sentence may also be set at ten years¹²⁰.

The limitations on the execution of custodial sentences for minors are distinct and differ from those applicable to adult offenders. These timeframes are considerably shorter, as the purpose of imprisonment for minors differs from that for adults, and executing such a sentence after a designated period ceases to hold any effect. There is no relative statute of limitations for the execution of custodial sentences for minors. All legislations, including those of Albania, North Macedonia, Croatia, and Serbia, encompass provisions regarding the statute of limitations as distinctly favorable timelines. For criminal offenses committed in conjunction, only educational measures or custodial sentences may be imposed.

Conclusions

During the analysis, are involved all countries in the region classifying children and minors according to their provisions. According to this, it is stated in all provisions that, by law, a child is considered any individual who has not yet reached the age of 18. A person who has attained the age of 14 but has not yet turned 18 is deemed a minor. A younger minor is defined as an individual who has reached the age of 14 and is under 16 years old. Those who are within the category of older minors are individuals who have reached the age of 16 but are still under 18.

Individuals who commit criminal acts are subject to legal proceedings regardless of their age. Only children who have not yet reached the age of 14 are considered to be irresponsible. Following this age, proceedings are conducted in accordance with the laws of juvenile justice. After a process adhering diligently to the principles and procedures outlined in the criminal laws for minors, measures and penalties may be imposed on minors who have committed criminal offenses.

According to the analysis in the paper, measures are imposed on all minors who have not yet reached the age of 16. Depending on the country, these measures are divided into rehabilitative and educational categories. Rehabilitative measures are legislated in Kosovo, while educational measures are incorporated into the laws of Albania, North Macedonia, Serbia, and Croatia as members of the EU.

Educational measures may also be imposed on older adolescents who have surpassed the age of 16, but only for less serious offenses. These educational measures are present in all countries and typically include corrective actions and supervision by parents, guardians, or adoptive parents, as well as educational

119

120 The Kosovo Juvenile Justice Code, Article 34, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.

measures implemented within educational institutions or reformatory settings, and may include referral to other institutions where specialized services are provided. Fines are prevalent in some countries and may be imposed on minors only if they are employed. The stipulation is given particularly when the children are engaged in lawful employment as defined by the Criminal Justice Code for Minors in Albania. Community service orders exist in all juvenile legislation across the region and are enforced when fines or custodial sentences are unpaid or otherwise unenforced. This penalty can only be applied with the consent of the minor. The sentence is executed by mandating the minor to work for a specific number of hours each day, varying from one jurisdiction to another. In Kosovo, it ranges from 30 to 120 days, while under the Albanian Code, this punishment extends from 40 to 300 days of community service.

It is essential to note that prison sentences are never imposed on minors who have not yet reached the age of sixteen. Imprisonment is a penalty assigned to individuals who have committed serious criminal offenses, typically those warranting a sentence exceeding five years, where the educational measure would not be commensurate with the gravity of the crime committed.

Prison sentences cannot be less than six months, nor longer than five years. In cases where a minor has committed multiple grave offenses, a sentence of up to ten years may be imposed. This is similarly reflected in Macedonia, where the minimum prison sentence cannot be less than one year, in contrast to Kosovo, where it is six months, while the maximum sentence cannot exceed ten years. Meanwhile, in Albania, the minimum threshold for imposing criminal penalties on minors is half of that for adults committing the same offense, yet it never exceeds for twelve years, regardless of the severity of the crime.

References

- 1) The Criminal Code on Juvenile Justice of Albania, Article 7, Official Gazette of the Republic of Albania, Tirana, 2018.
- 2) The Law on the Rights of Minors of Macedonia, Article 28, Official Gazette of Macedonia, Skopje, September 1, 2008
- 3) The Law on Minor Offenders and the Criminal Legal Protection of Minors in Serbia, Official Gazette, 2006
- 4) The Youth Courts Act, Croatia, No. 5, Zagreb, May 30, 2015
- 5) The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 18, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.
- 6) The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 17, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.
- 7) The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 19, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.
- 8) Zakon o sudovima za mladež, i Kroacijski neni 7. Zagreb, 30.05.2015
- 9) The Juvenile Criminal Justice Code of Albania, Article 102, Paragraph 1, Subparagraphs a, b, c, ç, d, dh, and e.
- 10) The Juvenile Justice Code of Kosovo, Article 32, Paragraph 5, Official Gazette of the Republic of Kosovo, July 8, 2010.
- 11) The Juvenile Criminal Justice Code of Albania, Article 93

The Strategic Role of NGOs and Educational Institutions in Promoting Innovation and Green Business in Albania: The Case of Berat region.

Vilson Shehu

The Youth of Ura, Youth Innovation Center, Muhamer Janina High School

Email: vilsonshehu@gmail.com

Abstract

This study aims to comprehensively address the strategic role that non-governmental organizations (NGOs) and educational institutions play in promoting innovation and the development of green business in Albania. At a time when the country is undergoing a critical transition towards a sustainable and environmentally friendly economy, the interventions of civil society and the education system are more essential than ever for building human capacities, disseminating knowledge, and mobilizing communities toward sustainable development.

Through an in-depth analysis of the existing literature, statistical data, and an empirical case study approach focusing on the city of Berat and other high-development-potential regions, this paper seeks to identify best practices implemented to date, major challenges faced by local actors, and provide concrete recommendations for policymakers, educational institutions, and the nonprofit sector.

In Berat—a UNESCO World Heritage city with rich cultural and environmental heritage—the fusion of traditional values with modern innovation practices provides a unique example of integrating sustainable development into educational and economic practices. Local NGOs have played a key role in raising public awareness on environmental issues, organizing clean-up campaigns in public spaces, supporting farmers through green approaches, and fostering sustainable tourism. Simultaneously, schools and higher education institutions have incorporated environmental education and green technology topics into their curricula, preparing younger generations to be more aware and engaged in sustainability issues.

The study highlights several successful initiatives, including partnerships between universities and NGOs in internationally funded projects, the creation of innovative spaces such as community labs and training centers for green entrepreneurship, and the active engagement of youth in local decision-making platforms. However, the paper also points out numerous challenges, such as the lack of sustainable funding, weaknesses in institutional coordination, and the need for a more supportive legal framework for green sector development.

In conclusion, the paper emphasizes the need for an integrated and sustainable approach that includes all segments of society—from primary education to cross-sectoral collaborations—with the aim of fostering a green economy and a new culture of development in Albania. The recommendations presented suggest strengthening partnerships among NGOs, educational institutions, and local authorities, investing in local capacity-building, and establishing effective mechanisms for evaluating and measuring the impact of green interventions.

Keywords: Innovation, NGOs, Education, Green Business, Albania, Civil Society

Vazhdojmë me përkthimin profesional dhe akademik të pjesës tjetër të dokumentit, duke ruajtur stilin shkencor dhe terminologjinë e saktë:

1. Introduction

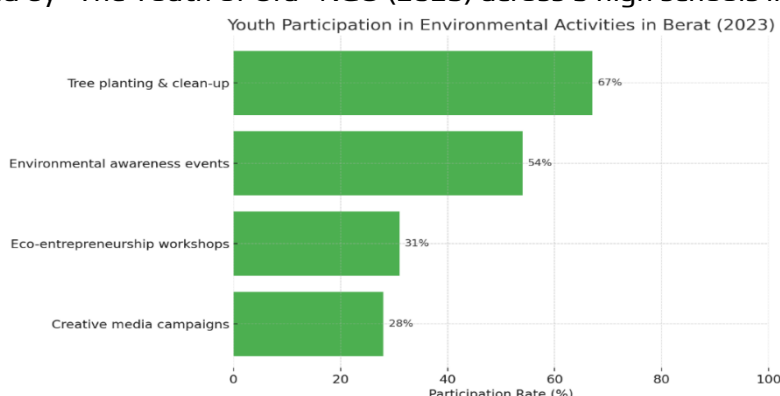
The global climate crisis, the unsustainable exploitation of natural resources, and the increase in environmental pollution have brought to the forefront of public and scientific discourse the urgent need for a new development paradigm—one grounded in the principles of sustainability and environmental respect. In this context, non-governmental organizations (NGOs) and educational institutions have emerged as key actors in shaping a new social and economic culture that supports the transition toward a green and inclusive economy.

Their role is multifaceted: from environmental education and awareness to promoting clean technologies and encouraging alternative development models such as social entrepreneurship and green business. In the Albanian context—where the economy continues to be shaped by post-socialist transition challenges and dependency on traditional sectors—the contribution of these actors becomes particularly significant in driving structural transformations toward sustainability.

Through local-level interventions—such as development projects, awareness campaigns, and training programs—NGOs and educational institutions not only disseminate knowledge and build capacities but also create bridges of cooperation among communities, public institutions, and international stakeholders. This paper aims to analyze this strategic contribution by focusing on best practices, challenges, and opportunities arising from the interaction between these structures in Albania, with a special emphasis on the city of Berat and its surrounding regions.

Youth Engagement in Environmental Activities in Berat

A local survey conducted by “The Youth of Ura” NGO (2023) across 5 high schools in Berat indicates:

3. The Role of NGOs in Sustainable Development and Green Business

Non-governmental organizations constitute a vital component of sustainable development, acting as a bridge between communities, public institutions, and international donors. They have been among the first actors in Albania to address environmental challenges in a structured manner through projects focused on integrated waste management, biodiversity protection, and the promotion of ecological agricultural practices.

In the city of Berat, one of the most notable initiatives is the “Green Berat” project, led by a local NGO (New Bridges NGO) with support from the foreigner donator. As part of this project, over 500 trees have been planted in urban and underutilized public areas, contributing to air quality improvement and increased green space coverage. The project was implemented in close collaboration with local high schools and youth organizations, turning the process into an educational and awareness-raising experience for young people. In addition to urban greening, the project has included awareness campaigns aimed at reducing single-use plastics, promoting selective waste management, and encouraging responsible consumer behavior. By combining youth activism with informal education, NGOs in Berat have directly influenced changes in civic attitudes and behaviors toward the environment.

3. Case Study: The Youth of Ura NGO in Berat

A meaningful example of civic engagement through non-formal education and environmental awareness is the Educational Center established in Berat in 2017. This initiative was born from the collaboration of a group of local youth and educators who, after completing their studies and gaining professional experience abroad, decided to return to their hometown and contribute to community development through knowledge, experience, and a commitment to positive change.

The center's main mission is to provide various services and foster professional skills, but it stands out for the active integration of environmental and sustainability themes in its educational and community

activities. Identifying the lack of structured environmental education programs at the local level, the founders have established partnerships with national and international NGOs to promote new approaches to environmental and sustainable development.

One of the center's key undertakings has been the organization of a series of seminars and training sessions under the theme "Think Green," involving around 200 youth from Berat and neighboring areas. These activities were designed not merely as informative sessions but as spaces for dialogue, reflection, and creativity. Young participants were encouraged to express their views through the creation of awareness materials—such as posters, infographics, and videos—using digital tools and social platforms. In this way, environmental education was combined with media and technological skills, transforming the learning process into an interactive and innovative experience.

This case demonstrates the potential of grassroots civic initiatives led by educated and committed individuals to bring about sustainable change at the local level. Particularly, the phenomenon of brain gain takes concrete form in this context, showing that investment in knowledge and education abroad can become an added value for Albanian communities when paired with vision, collaboration, and social sensitivity.

4. Education and Green Innovation

Educational institutions represent an irreplaceable pillar in shaping a new culture of sustainability and in promoting green innovation. In the Albanian context, universities have begun taking concrete steps to incorporate environmental and sustainable development themes into academic curricula. These integrations cover areas such as environmental management, renewable energy, circular economy, and social entrepreneurship—reflecting a growing awareness of the challenges of ecological development.

A notable case is the Business University College (Kolegji Universitar i Biznesit), which, through the organization of international scientific conferences and research initiatives, has contributed to building both academic and practical discourse around the green economy and sustainable innovation. These efforts aim not only to develop theories and policies but also to create a stimulating environment for students and young researchers who wish to engage in this strategically important field.

Furthermore, the collaboration between higher education institutions and NGOs has become an effective tool to combine theoretical education with direct community engagement. These partnerships offer students the opportunity to get involved in real-world projects, apply their acquired knowledge, and contribute to developing innovative solutions for environmental and social issues. Thus, education serves not only as a transmitter of knowledge but also as a catalyst for sustainable transformation and civic participation.

5. Findings and Analysis

The analysis reveals that the most successful projects are those that combine education with active community participation. However, the lack of long-term funding and the limited cooperation among sectors remain significant challenges. It is necessary to establish collaborative networks among universities, NGOs, and local governments in order to build more resilient structures.

6. Recommendations

- Establish green incubators for youth through partnerships between NGOs and universities.
- Ensure financial support from public funds and international donors for local NGOs.
- Expand higher education curricula to include more modules on sustainable entrepreneurship.
- Utilize digital platforms to enhance awareness of environmental issues.

7. Conclusion

Achieving sustainable transformation requires the active collaboration of NGOs and the educational system. The efforts in the city of Berat serve as concrete evidence of how education and civic activism can bring about real changes in community mindsets and practices.

References

- 1) UNDP Albania (2023). *Empowering Youth for a Green Future*.
- 2) European Commission (2022). *GreenComp – The European Sustainability Competence Framework*.
- 3) Ministry of Tourism and Environment (2022). *National Strategy on Climate Change Adaptation*.
- 4) USAID Albania (2021). *NGO Strengthening and Environmental Advocacy*.
- 5) Hysa, A., & Muka, A. (2020). *The Role of Albanian Universities in Promoting Environmental Awareness*.
- 6) <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=1AwwvhPt-tY&pp=0gcJCdgAo7VqN5tD>
- 7) <https://bridge-youth-center.org/>
- 8) New Bridges NGO

Të Drejtat e Fëmijëve në Legjislacionin Shqiptar

Msc Marjeta Gjelaj

Fakulteti i Ekonomisë, Drejtësisë dhe Shkencave Sociale
Kolegji Universitar i Biznesit

Abstrakt:

Ky punim trajton aspektet më të spikatura të legjislacionit shqiptar për të drejtat e fëmijëve, me qëllim që t'i shërbejë njohjes dhe respektimit të tyre. Informacioni që paraqitet ka në vëmendje të veçantë, prindërit e fëmijët, të rinjtë, nxënësit e studentët, punonjës të autoriteteve etj, të cilët janë të gjithë subjekte që kanë nevojë të njohin të drejtat e fëmijëve dhe t'i ushtrojnë ato, në kuadrin e gëzimit të të drejtave të njeriut. Njohja e të drejtave të fëmijëve shërben për punonjësit e organeve të pushtetit qendror e vendor, si dhe të të gjitha enteve publike, të cilët kryejnë detyrat e tyre në fusha të ndryshme që lidhen me ushtrimin e të drejtave të fëmijës. Detyrimi i tyre për të respektuar të drejtat dhe liritë themelore është vendosur shprehimisht nga Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë:

“Organet e pushtetit publik, në përmbushje të detyrave të tyre, duhet të respektojnë të drejtat dhe liritë themelore të njeriut, si dhe të kontribuojnë në realizimin e tyre”.

Të drejtat e fëmijëve janë pjesë e pandarë e të drejtave dhe lirive të njeriut. Këto të fundit, përfaqësojnë të drejta që kanë epërsi, në raport me të drejtën pozitive të shtetit, pra me aktet normative që dalin në shtet. Të gjitha ligjet hartohen në bazë e për zbatim të tyre. Prandaj është e domosdoshme që ato të njihen, të kuptohen mirë dhe të përmbushen në mënyrën më të dobishme, nga ana e institucioneve shtetërore. Të drejtat për fëmijët, si pjesë e të drejtave të njeriut i gjejmë të vendosura në Kushtetutën tonë, si dhe në aktet ndërkombëtare të ratifikuara. Ligjet e brendshme të vendit janë shumë të rëndësishme, pasi rregullojnë këto të drejta në bazë e për zbatim të këtyre akteve.

Kushtetuta e Shqipërisë sanksionon: “Fëmijët, të rinjtë, gratë shtatzëna dhe nënat e reja kanë të drejtën e një mbrojtjeje të veçantë nga shteti. Fëmijët e lindur jashtë martesë kanë të drejta të barabarta me të lindurit nga martesa. Çdo fëmijë ka të drejtë të jetë i mbrojtur nga dhuna, keqtrajtimi, shfrytëzimi dhe përdorimi për punë, e veçanërisht nën moshën minimale për punën e fëmijëve, që mund të dëmtojë shëndetin, moralin ose të rrezikojë jetën a zhvillimin e tij normal.

Një nga parimet kryesore të ligjit “Për mbrojtjen e të drejtave të fëmijës”, është: Interesi më i lartë i fëmijës është konsiderata parësore në çdo veprim që ka të bëjë me fëmijën, çka nënkupton:

Të drejtën e fëmijës për të pasur një zhvillim të shëndetshëm fizik, mendor, moral, shpirtëror e social, si dhe për të gëzuar një jetë familjare e sociale të përshtatshme për fëmijën.

Fjalë kyçe: Fëmijë, Të drejta, Interes i lartë, Autoritete shtetërore

Hyrje

Të drejtat e fëmijëve janë të drejta të njeriut. Çdo fëmijë në Shqipëri dhe në të gjithë botën duhet të gëzojnë të njëjtat të drejta dhe të jenë në gjendje të jetojnë pa diskriminim, të mbrojtur nga të gjitha format e dhunës, abuzimit, shfrytëzimit e neglizhimit. Të drejtat njerëzore të fëmijëve dhe standardet për të cilat duhet të aspirojnë të gjitha qeveritë në realizimin e këtyre të drejtave për të gjithë fëmijët, janë më konçize dhe plotësisht të artikuluar në një traktat ndërkombëtar për të drejtat e njeriut: në Konventën për të Drejtat e Fëmijës. Konventa është instrumenti më i pranuar, në nivel botëror, i të drejtave të njeriut në histori. Konventa njeh të drejtën e të gjithë fëmijëve për të pasur fillimin më të mirë të mundshëm në jetë,

për t'u rritur të lumtur dhe të shëndetshëm dhe për të zhvilluar potencialin e tyre të plotë. Fëmija është bartës i të drejtave dhe këto të drejta janë universale, të patjetërsueshme, të pandashme, të ndërvarura dhe progresive. Interesi më i lartë i fëmijës është konsiderata parësore në çdo veprim që ka të bëjë me fëmijën. Kjo përfshin të drejtën për të jetuar në një planet të pastër dhe të shëndetshëm, në një mjedis mbrojtës, për t'u çlodhur, për të luajtur dhe për të shijuar veprimtari kulturore dhe artistike dhe për të shijuar dhe respektuar mjedisin natyror. Familjet dhe komunitetet gjithashtu duhet të sigurohen me mbështetjen e nevojshme, në mënyrë që ata të mund t'iu sigurojnë fëmijëve mirëqenien dhe zhvillimin. Konventa është ratifikuar nga më shumë vende në botë se çdo traktat tjetër ndërkombëtar dhe ky fakt në mënyrë unike, i vendos fëmijët në qendër të skenës, në përpjekjet për zbatimin universal të të drejtave të njeriut. Duke ratifikuar këtë instrument, qeveritë kombëtare janë angazhuar për mbrojtjen dhe sigurimin e të drejtave të fëmijëve dhe kanë rënë dakord për të mbajtur përgjegjësi para bashkësisë ndërkombëtare për këtë angazhim. Konventa mbi të Drejtat e Fëmijës, miratuar nga Asambleja e Përgjithshme e Organizatës së Kombeve të Bashkuara me 20 Nëntor 1989, është një nga aktet më të rëndësishme të së drejtës ndërkombëtare në të cilën janë parashikuar të drejtat dhe detyrimet në të gjitha fushat e jetës së fëmijës, të grumbulluara në një mënyrë kaq të plotë dhe të detajuar si në asnjë akt tjetër juridik në fushën e të drejtave të fëmijëve.

Në Kushtetutën shqiptare (neni 122) thuhet se çdo marrëveshje ndërkombëtare e ratifikuar përbën pjesë të sistemit të brendshëm juridik, pasi botohet në Fletoren Zyrtare të Republikës së Shqipërisë. Ajo zbatohet në mënyrë të drejtpërdrejtë, përveç rasteve kur nuk është e vetzbatueshme dhe zbatimi i saj kërkon nxjerrjen e një ligji. Një marrëveshje ndërkombëtare e ratifikuar me ligj ka epërsi mbi ligjet e vendit që nuk pajtohen me të. Kjo dispozitë e Kushtetutës ka rëndësi të veçantë në mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve, sepse edhe në rastet kur në legjislacionin e brendshëm ka mangësi mund të zbatohet direkt Konventa e OKB-së për të Drejtat e Fëmijës. Konventa për të Drejtat e Fëmijës u ratifikua nga Kuvendi i Republikës së Shqipërisë në Shkurt 1992 dhe hyri në fuqi në Mars 1992. Të drejtat e fëmijës dhe ato të njeriut në përgjithësi në Shqipëri kanë pësuar përmirësime të ndjeshme me anë të reformave të gjithanshme ligjore dhe institucionale, duke u afruar me standartet Europiane. Në muajin Maj 2008 Ministria e Punës, Çështjeve Sociale dhe Shanseve të Barabarta (MPÇSSHB), ka ndërmarrë inisiativën për hartimin e ligjit kuadër "Për Mbrojtjen e të Drejtave të Fëmijës". Qëllimet e këtij ligji janë miratimi dhe zbatimi i politikave ekzistuese që ndikojnë mbi të drejtat e fëmijëve, duke i përshtatur ato me standartet ndërkombëtare, si dhe vendosjen e një sistemi efektiv monitorimi lidhur me garantimin dhe realizimin e të drejtave të fëmijëve në nivel qendror dhe vendor.

Shqipëria ka raportuar në mënyrë periodike për zbatimin e Konventës për Mbrojtjen e të Drejtave të Fëmijës. Nisur nga rekomandimet e lëshuara për vendin tonë në mënyrë të vazhdueshme, në vitin 2017 u miratua ligji për Mbrojtjen e të Drejtave të Fëmijës, i cili shfuqizoi ligjin e mëparshëm duke sanksionuar të drejtat dhe mbrojtjen që gëzon çdo fëmijë, mekanizmat dhe autoritetet përgjegjëse, që garantojnë me efektivitet ushtrimin, respektimin, promovimin e këtyre të drejtave, si dhe mbrojtjen e veçantë të fëmijës si dhe u miratua për herë të parë Kodi i Drejtësisë Penale për të Mitur, i cili sanksionoi për herë të parë rregullime të posaçme lidhur me përgjegjësinë penale të të miturve, rregulla procedurale lidhur me hetimin, ndjekjen penale, procesin gjyqësor, ekzekutimin e vendimit të dënimit penal, rehabilitimin ose të çdo mase tjetër që përfshin një të mitur në konflikt me ligjin, si dhe një të mitur viktimë dhe/ose dëshmitar të veprës penale.

Si u krijuan të drejtat e fëmijëve?

Pas Luftës së Dytë Botërore, shumë kombe në botë formuan një bashkim, ato themeluan OKB-në, që është Organizata e Kombeve të Bashkuara. Së bashku ato donin të mbështetnin paqen dhe lirinë në botë. Me 10 Dhjetor 1948, Kombet e Bashkuara miratuan Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut. Këto të drejta themelore të të gjitha qenieve njerëzore në botë zbatoheshin edhe për fëmijët. Por shpejt u sugjerua se fëmijët ishin diçka e veçantë dhe për këtë arsye ata kishin nevojë për mbrojtje të veçantë. Në vitin 1950 u ndërtua një draft i parë i të drejtave të fëmijëve. Për disa vite, përfaqësuesit e shteteve anëtare e diskutuan atë në Kombet e Bashkuara. Më 20 Nëntor 1959, Kombet e Bashkuara miratuan Deklaratën e të Drejtave të Fëmijës. Një deklaratë e tillë nuk është e detyrueshme për të gjitha shtetet, por ajo ka avantazhin se u drejtohet të gjitha shteteve si një rekomandim për politikën e tyre të ardhshme. Viti 1979 në të gjithë botën,

u festua si Viti i Fëmijës. Të drejtat e fëmijëve u menduan dhe u diskutuan kudo. Gjithnjë e më shumë njerëz dëshironin që këto të drejta të përpunoheshin më në detaje për të mirën e fëmijëve dhe, ajo që ishte më e rëndësishme, të bëheshin ligjërishit më detyruese. Më 20 Nëntor 1989 Asambleja e Përgjithshme e Kombeve të Bashkuara miratoi unanimisht Konventën për të Drejtat e Fëmijës ose siç quhet Marrëveshja për të Drejtat e Fëmijëve. Që atëherë, pothuajse të gjitha qeveritë e kombeve të botës e kanë nënshkruar këtë konventë për të drejtat e fëmijëve. Duke vepruar kështu, ata premtojnë të përhapin informacion për të drejtat e fëmijëve në vendet e tyre, për t'i zbatuar ato dhe për t'i dhënë vëmendje të veçantë mbrojtjes së fëmijëve. Por ende, në shumë vende të botës, fëmijët vuajnë padrejtësi serioze Secili prej nesh është përgjegjës dhe duhet të ndër marrë veprime, në qoftë se duam që të gjithë fëmijët në botë të gëzojnë të drejtat e tyre.

I. Të drejtat e fëmijëve në Shqipëri.

Ligji i ri për të Drejtat e Fëmijës në Shqipëri trajton pjesën më të madhe të sfidave serioze me të cilat përballen fëmijët në vendin tonë dhe e njeh fëmijën si mbajtës i të drejtave dhe përcakton që prindërit, qeveria dhe shoqëria të kenë përgjegjësi të përbashkët për t'u kujdesur dhe për të mbrojtur çdo fëmijë. Çdo e drejtë e deklaruar e fëmijëve tashmë përkon me detyrime të veçanta të autoriteteve publike, që do ta bëjnë më efikas zbatimin, si dhe monitorimin e detyrimeve përkatëse. Ky ligj promovon interesin më të lartë të fëmijës, sanksionon të drejtat themelore të fëmijëve sic janë:

Interesi më i lartë i fëmijës nënkupton të drejtën e fëmijës për të pasur një zhvillim të shëndetshëm fizik, mendor, moral, shpirtëror e social, si dhe për të gëzuar një jetë familjare e sociale të përshtatshme për fëmijën. Në zbatimin e këtij parimi mbahen parasysh: nevojat e fëmijës për zhvillim fizik e psikologjik, edukim e shëndet, siguri dhe qëndrueshmëri si dhe rritjen/përkatësinë në një familje; mendimi i fëmijës, në varësi të moshës dhe aftësisë së tij për të kuptuar; historia e fëmijës, duke mbajtur parasysh situatat e veçanta të abuzimit, neglizhimit, shfrytëzimit ose forma të tjera të dhunës ndaj fëmijës, si dhe rrezikun e mundshëm që situata të ngjashme të ndodhin në të ardhmen; aftësia e prindërve ose personave që kujdesen për mirërritjen e fëmijës për t'iu përgjigjur nevojave të fëmijës; vazhdimësia e marrëdhënieve personale ndërmjet fëmijës dhe personave, me të cilët ai ka lidhje gjinore, shoqërore ose shpirtërore.

E drejta për të pasur një emër, shtetësi, për të njohur prindërit dhe ruajtur identitetin. Në përputhje me ligjin në fuqi, fëmija ka të drejtë: të regjistrohet falas, menjëherë me lindjen e tij. Këtë të drejtë e kanë edhe fëmijët e lindur jashtë territorit të Republikës së Shqipërisë, me kërkesë të prindit ose kujdestarit, të ketë një emër; të fitojë shtetësinë; të njohë prindërit dhe të gëzojë përkujdesin e prindërve, aq sa është e mundur. Në rast se një fëmijë është privuar në mënyrë të paligjshme nga një ose disa elemente të identitetit të tij, atij i sigurohet ndihma e përshtatshme për ta rikthyer në identitet, përfshirë edhe garantimin e përkujdesjes së institucioneve shtetërore, për t'i dhënë mundësinë që të praktikojë fenë, kulturën dhe gjuhën e origjinës. Ndihma mund të përfshijë dhënien e informacionit gjenetik për gjetjen e prindërve, gjetjen e të afërmeve ose të familjarëve të fëmijës, refugjatë e azilkërkues, me qëllim bashkimin familjar.

E drejta për të qëndruar me prindërit. Fëmija ka të drejtë të qëndrojë me prindërit dhe të mos ndahet kundër dëshirës së tyre, me përjashtim të rasteve kur gjykata vendos që kjo ndarje është në interesin më të lartë të fëmijës. Pamundësia ekonomike nuk është shkak i mjaftueshëm që autoritetet shtetërore të vendosin ndarjen e fëmijës nga familja ose të afërmit me të cilët jeton, apo të heqjes së përgjegjësisë prindërore. Fëmija, në çdo rast, ka të drejtë të dëgjohet dhe t'i merret mendimi ose pëlqimi nga gjykata, në përputhje me moshën dhe aftësinë e tij për të kuptuar. Fëmija i ndarë nga njëri ose nga të dy prindërit ka të drejtë të kalojë kohë ose të mbajë marrëdhënie vetjake të rregullta dhe të ketë takime të drejtpërdrejta me ta, me përjashtim të rasteve kur gjykata vendos se është në kundërshtim me interesin më të lartë të tij.

Prindi ose kujdestari nuk mund ta ndalojë fëmijën për të mbajtur marrëdhënie vetjake me të afërmit, me përjashtim të rastit kur gjykata vendos ndryshe, për shkaqe që dëmtojnë zhvillimin fizik, psikologjik ose moral të fëmijës. Në rastet kur ka mosmarrëveshje ndërmjet prindërve, lidhur me mënyrat e ushtrimit të të drejtave të tyre për të mbajtur kontakte me fëmijën, gjykata vendos një ditar të përcaktuar me orare, sipas

moshës së fëmijës, intensitetit të lidhjes emocionale që fëmija ka me prindin, me të cilin nuk bashkëjeton, sjelljen e këtij të fundit, si dhe aspekte të tjera të rëndësishme për vendimmarrjen e gjykatës në secilin rast. E drejta për ribashkim familjar. Fëmija ka të drejtë të kërkojë për të hyrë ose për t'u larguar nga Republika e Shqipërisë për arsye të ribashkimit familjar me prindërit e tij. Kjo kërkesë trajtohet në një frymë pozitive, njerëzore e të shpejtë dhe refuzohet vetëm në rastin kur ka arsye për të dyshuar se hyrja ose largimi nuk është në interesin më të lartë të fëmijës.

E drejta për t'u zhvendosur nga vendbanimi ose për të siguruar kthimin në vendin e origjinës. Zhvendosja e fëmijës brenda ose jashtë vendit bëhet me marrëveshjen e të dy prindërve ose, në rast mosmarrëveshjeje ndërmjet tyre, me vendim gjykate, pasi të jetë marrë mendimi ose pëlqimi i fëmijës. Mendimi ose pëlqimi i fëmijës merret në konsideratë për çështje që lidhen me kthimin e tij në vendin e origjinës, në përputhje me moshën dhe aftësinë e tij për të kuptuar. Me qëllim që fëmija të shprehë mendimin e tij, atij i ofrohet informacion i plotë lidhur me situatën e përgjithshme sociale, ekonomike, si dhe shërbimet që mund t'i ofrohen në vendin e origjinës.

Liria e shprehjes. Çdo fëmijë ka të drejtë të shprehë lirisht, individualisht dhe kolektivisht pikëpamjet dhe mendimin e tij për çdo çështje që ka të bëjë me të drejtpërsëdrejti ose me familjen e tij apo komunitetin, në përputhje me moshën dhe aftësinë e tij për të kuptuar. Fëmija ka të drejtë të kërkojë, të marrë dhe të përcjellë informacione e ide të çdo lloji, në çdo formë ose me çdo mjet të zgjedhur nga ai, me përjashtim të rasteve kur cenohet një interes publik, siguria kombëtare ose nderi e dinjiteti apo të drejtat e të tjerëve.

E drejta për t'u dëgjuar. Fëmijës i garantohet e drejta për t'u dëgjuar vetë ose nëpërmjet prindit, kujdestarit, ose përfaqësuesit në të gjitha proceset administrative e gjyqësore që lidhen me të, sipas rregullave procedurale për këtë qëllim. Nëse autoritetet refuzojnë të marrin mendimin e fëmijës, në çdo rast duhet dhënë vendim i arsyetuar për shkaqet e refuzimit. E drejta e fëmijës për t'u dëgjuar respektohet nga autoritetet shtetërore gjatë proceseve vendimmarrëse që lidhen me hartimin e zbatimit e politikave për të drejtat e fëmijës dhe mbrojtjen e tyre. Fëmija, në përputhje me moshën dhe aftësinë e tij për të kuptuar, ka të drejtë të ankohet vetë ose nëpërmjet prindit, kujdestarit, ose përfaqësuesit të tij kundër vendimeve apo masave të marra nga autoritetet shtetërore lidhur me të. Kur fëmija e ushtron vetë këtë të drejtë, punonjësit e administratës së shërbimit civil ose të administratës gjyqësore kanë detyrimin t'i japin këshillimin e nevojshëm.

E drejta e informimit. Fëmija ka të drejtë të kërkojë ose të marrë çdo lloj informacioni në lidhje me mirëqenien, edukimin dhe zhvillimin e tij fizik e psikologjik. Fëmija ka të drejtë të aksesohet me të gjithë regjistrat ku mbahen të dhëna për të.

Liria e organizimit dhe e tubimeve paqësore. Fëmijës i garantohet liria e organizimit dhe e tubimeve paqësore. Ndalohet detyrimi i fëmijës për tubim në kundërshtim me vullnetin e tij. Strukturat e mbrojtjes së fëmijës pranë organeve të vetëqeverisjes vendore, institucionet arsimore dhe çdo institucion tjetër publik apo privat mbikëqyrin nëse kjo e drejtë garantohet nga institucionet përgjegjëse, sipas ligjit për të drejtat e fëmijës dhe në rast mosrespektimi, njoftojnë organet e policisë për marrjen e masave konkrete, duke mbajtur në vëmendje sigurinë e fëmijës gjatë ushtrimit të kësaj të drejte. Mosrespektimi i këtij detyrimi përbën kundërvajtje administrative dhe dënohet me gjobë.

Liria e jetës private. Fëmijës i garantohet respektimi i jetës private, familjare, banesës, korrespondencës dhe mbrojtja nga cenimi i paligjshëm i moralit dhe i dinjitetit të tij. Privatësia e fëmijës mbrohet në të gjitha situatat, përfshirë ato brenda familjes, institucioneve të kujdesit shëndetësor, shoqëror e të shërbimeve. Kjo e drejtë përfshin privatësinë e marrëdhënieve e të komunikimeve me të tjerët, të drejtën për këshillim konfidencial, kontrollin e aksesit në informacionin që ruhet për fëmijët në dosjet përkatëse. Privatësia e fëmijës respektohet në të gjitha fazat e procedurave gjyqësore apo administrative, duke përfshirë edhe publikimin e tyre në media. Pjesëmarrja e fëmijës nën moshën 14 vjeç në debate publike, si dhe në programe audiovizive bëhet vetëm me miratimin e prindit ose kujdestarit të fëmijës. Fëmijët nuk mund të përdoren apo të ekspozohen nga prindi, kujdestari, institucionet publike apo private për qëllime të përfitimit personal apo për të ndikuar vendimet e autoriteteve publike. Transmetuesit audiovizivë mbajnë përgjegjësi për rastet e mosrespektimit të lirive dhe të drejtave të fëmijës gjatë transmetimit të programeve të tyre, në përputhje me ligjin për të drejtat e fëmijës, si dhe me legjislacionin për mediat audiovizive.

E drejta për arsimim. Fëmija ka të drejtën e aksesit dhe të frekuentimit të arsimit falas e cilësor, në bazë të mundësive të barabarta dhe pa diskriminim, në përputhje me moshën dhe aftësinë e tij për të kuptuar. Kjo e drejtë i garantohet edhe fëmijës që dëshiron të vazhdojë të arsimohet pas përfundimit të arsimit të detyrueshëm. Në këto raste prindi ose kujdestari merr masa të përshtatshme që fëmija të ndjekë arsimin e detyrueshëm ose nivele të tjera të arsimit, sipas dëshirës së fëmijës, si dhe të garantojë frekuentimin e rregullt të tij dhe pa pengesa.

E drejta për pushim dhe argëtime kulturore e sportive. Fëmija ka të drejtë të pushojë, të argëtohet, të praktikojë lojëra dhe veprimtari çlodhëse dhe të marrë pjesë lirisht në jetën kulturore, artistike e sportive, në përshtatje me moshën e tij. Autoritetet publike qendrore e vendore, brenda kompetencave të tyre, marrin masa konkrete për krijimin e kushteve të përshtatshme dhe mundësive të barabarta për ushtrimin e aktiviteteve kulturore, artistike e çlodhëse për të gjithë fëmijët, duke garantuar akses të sigurt në mjedise sportive, kënde lojërash ose mjedise të tjera çlodhëse për të gjithë fëmijët, pavarësisht moshës, gjinisë, racës, etnisë, aftësisë ose kushteve sociale ekonomike me qëllim mbrojtjen e fëmijës nga dëmtimet e mundshme të shëndetit, krijimin e hapësirave të përshtatshme për të mundësuar ushtrimin e sigurt dhe gjithëpërfshirës të veprimtarive sportive, kulturore e dëfryese në mjediset shkollore dhe komunitare.

E drejta për nivel jetese të përshtatshëm. Fëmija ka të drejtë të gëzojë një nivel jetese të përshtatshëm për zhvillimin e tij fizik, mendor, shpirtëror, moral dhe shoqëror. Prindi ose kujdestari kanë detyrimin dhe përgjegjësinë parësore për t'i siguruar, brenda aftësive dhe mundësive financiare që ata kanë, kushtet më të mira të jetesës, të nevojshme për rritjen dhe zhvillimin e fëmijës. Çdo fëmijë gëzon të drejtën e aksesit në programe për zhvillimin e fëmijërisë së hershme, duke përfshirë aksesin në çerdhe, kopshte ose programe të tjera zhvillimi, si dhe të drejtën e ushqimit gjatë ndjekjes së këtyre programeve, sipas standardeve të parashikuara në akte nënligjore.

E drejta për kujdes shëndetësor. Fëmijës i garantohet e drejta për kujdes shëndetësor falas dhe e standardit më të lartë, si dhe përfitimi nga shërbimet për trajtimin e sëmundjes e për riaftësimin e shëndetit. Kjo e drejtë nuk mund të kufizohet, pavarësisht nëse fëmija është i regjistruar ose jo në regjistrin e gjendjes civile ose nëse prindërit e fëmijës kanë paguar ose jo taksat. Garantimi i kësaj të drejte bëhet nga ministria përgjegjëse për shëndetësinë, e cila merr masa për të ulur vdekshmërinë foshnjore dhe fëmijërore, për t'u siguruar të gjithë fëmijëve kujdesin shëndetësor falas e cilësor, për të luftuar sëmundjen dhe kequshqyerjen, edhe në kuadrin e kujdesit shëndetësor parësor, me anë të sigurimit, ndër të tjera, të produkteve ushqimore të përshtatshme dhe të ujit të pijshëm të pastër, duke pasur parasysh rreziqet e ndotjes së mjedisit natyror; E drejta për të përfituar nga shërbimi i kujdesit shoqëror. Fëmija ka të drejtë të përfitojë nga shërbimi i kujdesit shoqëror, drejtpërdrejt apo nëpërmjet prindit ose kujdestarit të tij, Në rast se prindi/prindërit ose personi/ personat që kujdesen për fëmijën nuk kanë mjete të mjaftueshme financiare, për shkaqe që nuk varen prej vullnetit të tyre, nevojat minimale të fëmijës për strehim, ushqim, veshmbathje dhe edukim, ofrohen nga shteti, kur kjo kërkohet prej tyre.

Mbrojtja nga të gjitha format e dhunës. Fëmija ka të drejtë të mbrohet ndaj të gjitha formave të dhunës, duke përfshirë abuzimin, neglizhimin, shfrytëzimin, trafikimin, pengmarrjen, pornografinë, abuzimin seksual, si dhe forma të tjera të dhunës, pavarësisht vendit ku kryhet. Fëmija mbrohet edhe nga të gjitha format e migracionit të paligjshëm. Prindërit e fëmijës ose kujdestari, në bashkëpunim me institucionet e kujdesit shëndetësor, të edukimit, strukturat e mbrojtjes së fëmijës dhe ofruesit e shërbimeve të kujdesit shoqëror marrin të gjitha masat e nevojshme për të bërë të mundur rehabilitimin fizik, psikologjik e emocional, si dhe integrimin social të fëmijës viktimë e dhunës, neglizhimit, shfrytëzimit ose abuzimit, sipas legjislacionit në fuqi. Është i ndaluar ndëshkimi trupor ose i ndonjë forme tjetër, që sjell pasoja në zhvillimin fizik dhe mendor të fëmijës.

Mbrojtja nga shfrytëzimi ekonomik. Fëmija mbrohet nga shfrytëzimi ekonomik, i cili përfshin kryerjen e çdo pune që paraqet rreziqe për shëndetin fizik dhe mendor, mirëqenien e zhvillimin e tij tërësor, cenon edukimin. Fëmijët nën moshën 16 vjeç mund të kryejnë punë të lehta, që nuk dëmtojnë shëndetin, formimin e tij ose e largojnë atë nga shkolla.

Mbrojtja nga përdorimi i alkoolit, duhanit, substancave narkotike dhe i lëndëve psikotrope. Fëmija duhet të mbrohet nga përdorimi i alkoolit, duhanit, substancave narkotike dhe i lëndëve psikotrope;

autoritetet brenda kompetencave, marrin masa, me qëllim: a) parandalimin e përfshirjes së fëmijës në prodhimin, shpërndarjen dhe trafikimin e substancave narkotike; b) rritjen e ndërgjegjësimin publik dhe të fëmijës për këtë çështje, përfshirë edhe hartimin e kurrikulave të nevojshme për këtë qëllim; c) përkrahjen e fëmijës dhe familjeve të tyre nëpërmjet këshillimit; ç) hartimin e politikave, strategjive dhe shërbimeve që garantojnë rehabilitimin fizik, mendor dhe social të fëmijës që përdor alkool, duhan ose substanca narkotike e psikotrope. 4. Strukturat e mbrojtjes së fëmijës në njësinë e qeverisjes vendore mbështesin fëmijën dhe familjen nëpërmjet referimit të çështjes të shërbimet e specializuara për këtë qëllim.

Mbrojtja e fëmijës nga aksesin në materiale me përmbajtje të dëmshme ose të paligjshme në internet. Zhvillimi i teknologjisë së sotme paraqet nevojën që prindi, kujdestari ose çdo person tjetër, i cili është në kontakt me fëmijën ta mbrojë atë nga aksesin në materiale me përmbajtje të dëmshme ose të paligjshme në internet. Autoritetet publike/private, që ofrojnë akses në internet, duhet të aplikojnë instrumente teknike dhe masa të tjera për mbrojtjen e fëmijëve nga aksesin në internet.

Mbrojtja nga trafikimi dhe çdo lloj forme e shfrytëzimit dhe abuzimit seksual. Fëmija duhet mbrojtur nga trafikimi, shitja dhe çdo formë e shfrytëzimit dhe e abuzimit seksual, duke përfshirë veprimtarinë e paligjshme seksuale, shfrytëzimin e fëmijës në prostitucion ose në praktika të tjera seksuale të paligjshme, ekspozimi, shfaqja ose përfshirja në materiale pornografike ose abuzimi seksual me fëmijë.

Mbrojtja nga përfshirja në konflikte të armatosura dhe në situata të emergjencave civile. Fëmija nuk duhet të lejohet të përfshihet drejtpërdrejt ose tërthorazi në një konflikt të armatosur. Në rast konflikti të armatosur ose në situata emergjence civile, fëmijës i garantohet një respekt i veçantë dhe mbrojtje nga çdo formë sulmi të paligjshëm. Gjatë konfliktit fëmijës i sigurohet kujdes e ndihmë e veçantë, në përputhje me moshën dhe për çdo arsye tjetër. Nëse fëmija arrestohet ose ndalohet për arsye që lidhen me konfliktin e armatosur, ai mbahet në mjedisë të veçanta nga të rriturit, përveç rasteve kur është ndaluar me familjen e tij. Në raste të evakuimit të popullsisë gjatë një konflikti të armatosur ose emergjence civile, fëmijës i jepet prioritet. Drejtoria për Emergjencat Civile dhe njësia për mbrojtjen e fëmijës marrin masa të nevojshme për evakuimin e sigurt të fëmijës. Në çdo rast, fëmija nuk ndahet nga prindërit ose familja e tij.

II. Të drejtat e fëmijëve në drejtësinë penale.

Drejtësia miqësore për të miturit prezumon drejtësi penale për fëmijët, në përputhje me Konventën e OKB-së për të Drejtat e Fëmijës (KDF) dhe standardet e tjera ndërkombëtare, mbron interesin më të lartë të tyre. Sipas legjislacionit aktual në fuqi Drejtësia Penale për të Mitur: *"I mitur në konflikt me ligjin"* është çdo person i moshës 14-18 vjeç, ndaj të cilit ekziston një dyshim i arsyeshëm se ka kryer një veprë penale, është marrë si i pandehur dhe/ose është dënuar me vendim gjyqësor të formës së prerë për kryerjen e një veprë penale. *"I mitur viktimë"* është çdo person nën moshën 18 vjeç, të cilit i është shkaktuar dëm moral, fizik ose material, si pasojë e një veprë penale. Pavarësisht miturisë dhe cilësive të përbashkëta për shkak moshe që i karakterizon këto dy subjekte, duhet garantuar një drejtësi penale për të mitur në përputhje me Kushtetutën, Konventën e Organizatës së Kombeve të Bashkuara (OKB) për të Drejtat e Fëmijëve dhe standardet e normat e tjera ndërkombëtare që kanë për qëllim mbrojtjen e të miturit dhe mbrojtjen efektive të interesit më të lartë të të miturit. Për këtë arsye Shqipëria në vitin 2017 pasqyroj të drejtat procedurale penale të fëmijëve, në Kodin e Drejtësisë Penale për të mitur ku sanksionohen të drejtat e mëposhtme:

E drejta për ndihmë juridike dhe psikologjike gjatë një procesi administrativ ose gjyqësor. Në çdo proces administrativ e gjyqësor, fëmijës i garantohet ndihmë juridike e psikologjike falas, në përputhje me interesat, zhvillimin dhe aftësitë e tij. Ndihma juridike dhe psikologjike ofrohet drejtpërdrejt dhe pa pengesa, bazuar në parimin e mosdiskriminimit dhe të interesit më të lartë të fëmijës. Ndihma juridike përfshin të gjitha veprimet administrative, gjyqësore, si dhe këshillimet që kryen përfaqësuesi, avokati i zgjedhur prej tij ose i caktuar nga autoritetet përgjegjëse gjatë të gjithë procesit administrativ ose gjyqësor. Ndihma psikologjike përfshin të gjitha veprimet, si dhe këshillimet që kryen psikologu i caktuar nga autoritetet përgjegjëse sipas legjislacionit në fuqi. Fëmija, vetë ose nëpërmjet prindit, kujdestarit ose përfaqësuesit të tij, bën kërkesë për ndihmë juridike tek institucionet përgjegjëse, të cilat informojnë fëmijën, kujdestarin

ose përfaqësuesin e tij për procedurat sipas legjislacionit në fuqi. Gjatë zhvillimit të procedurave administrative e gjyqësore, të dhënat personale të fëmijës dhe jeta e tij private nuk bëhen publike.

Prezumimi i pafajësisë. Çdo i mitur në konflikt me ligjin prezumohet i pafajshëm, derisa nuk vërtetohet fajësia e tij me vendim gjyqësor të formës së prerë. Çdo dyshim për akuzën ndaj të miturit çmohet në favor të tij.

Parimi i interesit më të lartë të fëmijës. Organet kompetente në çdo vendim dhe veprimtari të ndërmarrë në raport me fëmijën, duhet të vlerësojnë me përparësi interesin më të lartë të të miturit. Në zbatimin e këtij parimi duhen mbajtur parasysh nevojat e fëmijës për zhvillim fizik e psikologjik, edukim e shëndet, siguri dhe qëndrueshmëri, si dhe mendimi i fëmijës në varësi të moshës dhe aftësisë së tij për të kuptuar, historia e fëmijës, dhe nëse ka situata të veçanta të abuzimit, neglizhimit, shfrytëzimit ose forma të tjera të dhunës si dhe rrezikun e mundshëm që situata të ngjashme të ndodhin në të ardhmen.

Parimi i mbrojtjes nga diskriminimi. Të drejtat që burojnë nga drejtësia penale (Kodi Penal për të Mitur) i garantohen pa asnjë lloj diskriminimi çdo të mituri në konflikt me ligjin, viktimë ose dëshmitar, pavarësisht nga gjinia, raca, ngjyra, etnia, gjuha, identiteti gjinor, orientimi seksual, bindjet politike, fetare ose filozofike, gjendja ekonomike, arsimore ose shoqërore, shtatzania, përkatësia prindërore, përgjegjësia prindërore, gjendja familjare ose martesore, gjendja civile, vendbanimi, gjendja shëndetësore, predispozicionet gjenetike, aftësia e kufizuar, përkatësia në një grup të veçantë dhe çdo gjendje tjetër e të miturit, prindërve ose përfaqësuesve ligjorë të të miturit.

Përparësia e masave alternative të shmangies Për arritjen e qëllimeve të legjislacionit në fuqi që ka lidhje me drejtësinë për të mitur, përparësi u jepet masave alternative të shmangies nga procedimi penal. Masat alternative që synojnë shmangien e të miturit nga procedimi penal ose zbatimi i masave të drejtësisë restauruese vlerësohen si mundësia e parë. Kur bëhet ky vlerësim, nga çdo organ kompetent, në aktet respektive pasqyrohet mbajtja në vëmendje që masa alternative e shmangies i shërben më mirë qëllimeve të rishoqërizimit, rehabilitimit të të miturit dhe parandalimit të shkeljeve të ligjit përkundrejt vendosjes së tij nën përgjegjësinë penale dhe zbatimit të dënimit penal. Sa herë është e përshtatshme, e mundshme dhe e nevojshme, shmanget vënia në lëvizje e procedurës penale për të miturit në konflikt me ligjin, me kusht që të respektohen plotësisht të drejtat e të miturit dhe mbrojtja e tij. Çdo masë që përdoret ndaj të miturit si alternativë për shmangien nga procedimi penal, duhet t'i shërbejë qëllimit të mbrojtjes së të drejtave dhe garancive ligjore të të miturit.

Kufizimi ose heqja e lirisë si masë e fundit. Arrestimi, ndalimi ose burgimi i një të mituri nuk zbatohet nëse qëllimi mund të realizohet përmes një mase më të butë. Arrestimi, ndalimi ose burgimi i një të mituri zbatohet në përputhje me legjislacionin procedural penal për të mitur.

Parimi i proporcionalitetit. Çdo masë e marrë ndaj të miturit në konflikt me ligjin duhet të jetë në raport me rrethanat e kryerjes së veprës penale, personalitetin e të miturit, në përputhje me nevojat që lidhen me moshën, edukimin, arsimimin kushtet personale, familjare, sociale dhe mjedisore, nevojat zhvillimore, si dhe nevoja të tjera të të miturit përfshirë, nëse është rasti, edhe nevojat e veçanta.

Pjesëmarrja e të miturit në proces. E drejta e pjesëmarrjes në proces përfshin të drejtën e të miturit për t'u dëgjuar dhe për të shprehur pikëpamjet e tij, të cilat mbahen parasysh në përputhje me moshën dhe nivelin e zhvillimit të të miturit. Në rastet kur i mituri kërkon të dëgjohet, kërkesa e tij pranohet, përveçse për arsye të rëndësishme, të cilat arsyetohen në vendimin përkatës. Nëse i mituri nuk mund ta ushtrojë këtë të drejtë, mund ta realizojë atë nëpërmjet prindit si përfaqësues ligjor. I mituri, drejtpërdrejt dhe/ose nëpërmjet përfaqësuesit ligjor, ka të drejtë të marrë pjesë në çdo proces vendimmarrjeje lidhur me të. I mituri nuk mund të detyrohet të marrë pjesë personalisht në proces. Mospjesëmarrja nuk mund të rëndojë pozitën e tij ose/dhe të përdoret në disfavor të tij. Prokurori dhe gjykata krijojnë të gjitha kushtet dhe marrin çdo masë për të nxitur të miturin për të marrë pjesë në procedimin penal ndaj tij, nëse kjo është në interesin më të lartë të të miturit. Çdo veprim i ndërmarrë nga organet kompetente gjatë procesit ku i mituri është pjesëmarrës, kryhet në mënyrë të përshtatur me moshën dhe/ose aftësitë e të miturit për të kuptuar. Përshtatja dhe mbështetja e nevojshme sigurohet përmes mënyrave të parashikuara në aktet ndërkombëtare të ratifikuara lidhur me personat me aftësi të kufizuar, si dhe në ligjin në fuqi për përfshirjen dhe aksesueshmërinë e personave me aftësi të kufizuara. Në rast se pretendimet e të miturit dhe të

përfaqësuesit ligjor/procedural të tij janë kontradiktore, organi kompetent vlerëson pretendimin që i shërben interesit më të lartë të të miturit.

Të drejtat e të miturit në konflikt me ligjin. I mituri në konflikt me ligjin ka të drejtë për mbrojtje dhe procedura të veçanta në të gjitha fazat e procesit të drejtësisë penale për të mitur. Në çdo fazë të procedimit penal, i mituri gëzon të drejtën për ndihmë ligjore dhe psikologjike ose çdo ndihmë tjetër të duhur për përgatitjen dhe paraqitjen e mbrojtjes së tij, të drejtën të informohet menjëherë në formën që i përgjigjet zhvillimit individual të tij, të drejtën për një përkthyes falas/ interpretues, në qoftë se nuk e kupton, nuk e flet gjuhën që përdoret ose përdor gjuhën e shenjave, të drejtën që të ketë prindin të pranishëm ose një person i besuar, të drejtën të mos detyrohet të dëshmojë ose të pranojë fajësinë, të drejtën që, në kushte të barabarta, të pyesë dëshmitarët e akuzës dhe të sigurojë paraqitjen dhe marrjen në pyetje të dëshmitarëve të mbrojtjes së tij; e) të drejtën për ndihmë nga shërbimi konsullor, të drejtën për ankim, në çdo fazë të procedimit penal apo gjatë ekzekutimit të vendimit penal. Në lidhje me personin e besuar, gjykata ka të drejtë të mos pranojë një person si të besuar në rast se prania e tij ndikon negativisht në rehabilitimin dhe riintegrimin e të miturit, por në çdorast gjykata duhet të shprehet me vendim të arsyetuar për shkaqet e mospranimit.

Ndihma ligjore dhe psikologjike e të miturit. Në çdo fazë të drejtësisë penale për të mitur çdo i mitur në konflikt me ligjin ose viktimë ka të drejtë për ndihmë ligjore dhe psikologjike, pa pagesë, të garantuar nga shteti. Kjo ndihmë ofrohet edhe për të miturin që është në cilësinë e dëshmitarit.

Mbrojtja e jetës private të të miturit. E drejta e të miturit për jetë private respektohet plotësisht në çdo fazë të drejtësisë penale për të mitur duke bërë kujdes që të shmanget dëmtimi i tij. Nuk publikohet asnjë informacion që mund të çojë në identifikimin e të miturit në konflikt me ligjin, të të miturit viktimë ose dëshmitar i një veprë penale. Të dhënat mbi dënimet e mëparshme të të miturit nuk bëhen publike. Ndalohet identifikimi ose publikimi në çfarëdo formë i të dhënave personale të të miturit, me përjashtim të rasteve të parashikuara në legjislacionin për mbrojtjen e të dhënave personale. Me përjashtim të rasteve të parashikuara nga legjislacioni për mbrojtjen e të dhënave personale, të dhënat personale për një vepër penale të kryer nën moshën 18 vjeç mund të identifikohen ose të publikohen vetëm me pëlqimin e tij. Përpunimi i të dhënave të të miturve realizohet në përputhje me legjislacionin për mbrojtjen e të dhënave personale.

Vlerësimi individual i të miturit. Në çdo fazë të drejtësisë penale për të mitur, organi që administron procesin e trajton të miturin me kujdes dhe vëmendje të veçantë. Në çdo vendimarrje në lidhje me të miturin, merren në konsideratë rrethanat individuale të tilla si: moshë, niveli i zhvillimit, kushtet e jetesës, mënyra e rritjes dhe e zhvillimit, edukimi dhe arsimimi, gjendja shëndetësore, gjendja familjare dhe rrethanat e tjera, të cilat lejojnë vlerësimin individual. Gjykata/prokurori, përpara marrjes së ndonjë vendimi mbi të miturin, thërret, sipas rastit, një ekspert ose grup ekspertësh të disiplinave të ndryshme për vlerësimin e rrethanave individuale, shëndetësore, familjare, sociale dhe mjedisore të të miturit në mënyrë që të kuptojë personalitetin, përgjegjshmërinë dhe shkallën e përgjegjësisë së tij. 4. Në qoftë se gjykata/prokurori, pas përfundimit të vlerësimit individual konstaton se i mituri vuan nga çrregullime të shëndetit mendor, që e bëjnë atë të papërgjegjshëm, i mituri përjashtohet nga përgjegjësi penale dhe, nëse është e nevojshme, vendoset në një institucion mjekësor të pavarur dhe të specializuar, sipas parashikimeve të Kodit të Procedurës Penale

Shërbimet pa pagesë për të miturit në sistemin e drejtësisë penale. Të miturit në konflikt me ligjin ose viktima përfitojnë pa pagesë shërbimet. Pagesat e këtyre shërbimeve mbulohen nga buxheti i institucioneve dhe ekzekutohen nga institucionet përkatëse, pranë të cilave realizohet shërbimi në përputhje me legjislacionin në fuqi.

Të drejtat e të miturit viktimë dhe/ose dëshmitar i veprës penale. I mituri viktimë dhe/ose dëshmitar i veprës penale gëzon, për aq sa është e mundur, të njëjtat të drejta të parashikuara për të miturin në konflikt me ligjin.

III. Të drejtat e fëmijëve për një mjedis të shëndetshëm dhe të qëndrueshëm

Në Ditën Ndërkombëtare të Fëmijëve, që shënohet më 1 qershor, spikatet nevoja për respektimin e të drejtave të tyre. Prandaj realizohen aktivitete të ndryshme, që synojnë promovimin e të drejtave të fëmijëve, dhe ndërgjegjësimin për zbatimin e tyre në jetën e përditshme. Në këtë aspekt, një vëmendje e veçantë duhet që ti kushtohet edhe të drejtës së fëmijëve për një mjedis të shëndetshëm dhe të qëndrueshëm.

Hulumtimet dhe publikimet e mekanizmave të Organizatës së Kombeve të Bashkuara sikurse edhe organizatave jo-qeveritare ndërkombëtare kanë vënë në pah faktin shqetësues se çdo vit më shumë se 1.7 milion fëmijë nën moshën 5 vjeçare humbin jetën si rezultat i degradimit të mjedisit, derisa miliona të tjerë vuajnë nga sëmundje të ndryshme apo dëmtime tjera që mund të kenë efekte afatgjata. Njëkohësisht konsiderojnë se të drejtat e fëmijëve rrezikohen për shkak të masave të pamjaftueshme të qeverive përkatëse për të adresuar çështjet e ndryshimeve klimatike, humbjes së biodiversitetit, eksploatimit të burimeve natyrore, sikurse edhe ekspozimit ndaj substancave toksike dhe mbeturinave, dhe ndotjes së ajrit, ujit dhe tokës. Për më keq, në një situatë të tillë, fëmijët shpesh herë nuk janë në gjendje që të ushtrojnë të drejtat e tyre, përfshirë ato për informim, pjesëmarrje dhe qasjes efektive në mjetet juridike.

Të drejtat e fëmijëve në raport me mjedisin e shëndetshëm shkelen shumë herë dhe shumë shpesh në jetën e përditshme. Prandaj edhe nevojiten ndryshime fundamentale, në shumë drejtime, në mënyrë që mjedisi i shëndetshëm mos të jetë një gjë luksoze për fëmijët në të ardhmen.

Me rastin e shënimit të 1 qershorit, duhet risjellë në vëmendje faktin se mjedisi i shëndetshëm dhe i qëndrueshëm është parakusht për shëndetin fizik dhe mendor të fëmijëve, sikurse edhe për mirëqenien e tyre, në mënyrë që një ditë ata të bëhen anëtarë të shëndetshëm të shoqërisë. Për këtë arsye është e domosdoshme që të shtohet fokusi sa i përket të drejtave të fëmijëve në raport me mjedisin e shëndetshëm dhe të qëndrueshëm, në mënyrë që organet përgjegjëse të ndërmarrin veprime adekuate për përmirësimet e nevojshme në këtë drejtim.

Konventa mbi të drejtat e fëmijës ofron disa pika hyrëse për fuqizimin e të drejtave të fëmijëve në raport me mjedisin. Këto parime janë të instaluar edhe në në legjislacionin tonë. Ministria e Turizmit dhe Mjedisit bashkë me UNICEF-in në datën 22 nëntor të vitit 2023 në Tiranë nënshkruan Deklaratën për Fëmijët dhe të Rinjtë dhe Veprimet për Klimën. Ky është angazhimi i parë në llojin e tij për të përshpejtuar politikat dhe veprimet klimatike gjithëpërfshirëse, të përqendruara te fëmijët dhe të rinjtë në nivel kombëtar.

Një nga qëllimet e Deklaratës është të zgjerojë pjesëmarrjen e fëmijëve dhe të rinjve në proceset e zbatimit dhe përshtatjes ndaj ndryshimeve klimatike përmes edukimit më të madh rreth ndryshimeve klimatike dhe mjedisit, si dhe përvetësimit të njohurive dhe aftësive të nevojshme për të mbrojtur veten dhe për të kontribuar në një të ardhme të sigurt dhe të qëndrueshme.

"UNICEF është një ndër partnerët tanë më të rëndësishëm sa i takon edukimit të fëmijëve në mënyrë përfshirëse. Sfida është që këtë deklaratë ta përkthejmë në veprimet konkrete të përditshme dhe mesazhet e saj të përthithen nga fëmijët. Jam e bindur se do të kemi një rrugë të bukur, ama tepër sfiduese, që çështjet e

Sipas Indeksit të UNICEF-it mbi risqet e klimës ndaj fëmijëve afërsisht 1 miliard fëmijë (gati gjysma e fëmijëve në botë) jetojnë në vende me rrezik jashtëzakonisht të lartë. Gjithashtu dhe fëmijët në Shqipëri janë në risk të konsiderueshëm të ndryshimeve klimatike. Raporti i Progresit i BE-së i vitit 2023 tregon se Shqipëria ka një nivel përgatitjeje për të trajtuar ndryshimet klimatike, megjithatë duhet bërë akoma më shumë.

Mbrojtja e planetit dhe mbrojtja e fëmijëve shkojnë krah për krah dhe të dyja, mund të arrihen nëse ne veprojmë tani. UNICEF-i në Shqipëri do të vazhdojë të punojë me partnerë në nivel kombëtar dhe lokal për të siguruar që fëmijët të mund të jetojnë në një mjedis të sigurt dhe të pastër.

REKOMANDIME:

1. Nevojë urgjente për të hartuar një Plan të ri Veprimi, në zbatim të legjislacionit kombëtar të mbrojtjes së të drejtave të fëmijëve për të shmangur një krizë të mundshme të fuqisë punëtore në shërbimet e fëmijëve

duke përmirësuar standardin, kualifikimin dhe kapacitetin e profesionistëve të rinj dhe duke mbajtur stafin me përvojë.

2. Duhet të adresohet qasja e ndërtimit të kapaciteteve menaxheriale dhe profesionale dhe llogaridhënies; ngritja e moralit të stafit përmes zhvillimit profesional të vazhdueshëm, të zgjeruar dhe të rregulluar; dhe heqja e barrierave ekzistuese për praktikën e mira dhe aksesin e plotë në shërbime cilësore.

3. Të shoqërohet përmirësimi i legjislacionit me rritjen e nevojshme të burimeve financiare në nivelin lokal dhe qendror.

4. Të investohet në kapacitete dhe të planifikohen burimet e duhura për të zhvilluar në mënyrë periodike analizë buxhetore me përqendrim te fëmijët, si dhe ngritje kapacitetesh për buxhetimin me qendër fëmijën.

5. Mungesa e analizave të përditësuara të situatës së fëmijëve, kryesisht grupeve më vulnerable.

6. Të përmirësohet koordinimi i strategjive sektoriale kombëtare me planet vendore.

7. Të rritet “E drejta e fëmijëve për t’u dëgjuar”, në çdo proces që zhvillohet për ta.

8. Ekziston nevoja për një kërkim më të përqendruar te fëmija lidhur me dhunën në shtëpi, në shkollë dhe në institucione të tjera.

9. Të trajtohet më vete dhuna online për shkak të veçorive dhe risive që ajo paraqet.

10. Një krijohet një sistem kombëtar elektronik i të dhënave për mbrojtjen e fëmijëve dhe një sistem i unifikuar të dhënash që mbledh informacion mbi fëmijët që janë përfitues të programeve të mbrojtjes sociale në tërësi sepse lehtëson programimin e efektshëm të ndërhyrjeve të qëndrueshme në fushën e mbrojtjes së fëmijëve.

11. Akoma nuk janë hartuar dhe dakordësuar kriteret mbi trajnimin, liçencimin, kreditimin e specialistëve të ndryshëm në kuadër të zbatimit të Kodit të Drejtësisë Penale për të Miturit.

12. Paraqitet si domosdoshmëri prezantimi i një instrumenti apo mekanizmi që mundëson ndërveprimin dhe koordinimin e masave të të gjitha fushave të veprimit me përqendrim te fëmijët, duke përfshirë jo vetëm sektorët tradicionalë si arsimi, mbrojtja dhe shëndetësia, por edhe argëtimi dhe mjedisi.

REFERENCA:

- 1) Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë;
- 2) Konventa mbi të Drejtat e Fëmijës
- 3) Ligji për të drejtat dhe mbrojtjen e fëmijës, nr. 18/2017;
- 4) Ligji nr. 121/2016, “Për shërbimet dhe kujdesin shoqëror në Republikën e Shqipërisë”;
- 5) Ligj nr. 37/2017, Kodi i drejtësisë penale për të mitur;
- 6) Ligji, “Për azilin në Republikën e Shqipërisë” nr. 10/2021;
- 7) Ligji, “Për të huajt” nr. 108/2013, i ndryshuar;
- 8) Ligji nr. 139, datë 17.12.2015, “Për vetëqeverisjen vendore”;
- 9) Strategjis kombëtare për të drejtat e fëmijëve 2021-2026
- 10) Agjenda Kombëtare për të Drejtat e Fëmijëve 2021–2026
- 11) <https://ec.europa.eu/info/laë/better-regulation/have-your-say/initiatives/12454-EU-strategy-on-the-rights-of-the-child-2021-24- en>
- 12) <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CoreInstruments.aspx>
<https://archive.crin.org/en/library/publications/albania-national-laës.html>
https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx
- 13) instat_unicef_2021_statistics_publication_en.pdf
- 14) <https://www.unicef.org/albania/documents/four-year-implementation-report-national-agenda-rights-children-2017-2020>

Empowering Vocational Education through Generative AI: Building Green Skills and Digital Resilience for the Future Workforce

Ercan Küçükarslan

Mamak İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Ankara, Türkiye
Corresponding author: ekucukarslan@gmail.com

Abstract

This paper examines the transformative potential of Generative Artificial Intelligence (GenAI) for vocational education and training (VET), with a focus on green skills and digital resilience. Drawing on empirical evidence from pilot implementations in Türkiye, particularly the AI4ALL Erasmus+ project, this study explores how GenAI can enhance curriculum design, adaptive learning, and teacher capacity building while addressing sustainability goals. The paper offers insights into methodological approaches, findings on personalization and sustainability integration, and concludes with policy recommendations for ethical and scalable GenAI adoption in VET systems.

Keywords: *Generative AI, Vocational Education, Green Skills, Digital Transformation, Erasmus+, AI4ALL*

1. Introduction

Artificial Intelligence (AI) is rapidly redefining education worldwide, with Generative AI (GenAI) offering significant potential to transform vocational education and training (VET). As economies navigate the twin transitions of digitalisation and sustainability, there is an increasing urgency to align VET systems with evolving labor market demands for digital competence and green skills (European Commission, 2020; OECD, 2021).

Within this context, the AI4ALL Erasmus+ Strategic Partnership project (2021-1-PT01-KA220-VET-000033127) provides a central case study for this paper. AI4ALL aimed to democratize access to AI literacy and digital tools for VET learners and educators through the development of an open-source, multilingual platform designed for self-assessment and adaptive learning aligned with the DigComp framework (European Commission, 2021).

This study explores how GenAI-enabled platforms such as AI4ALL can contribute to modernizing VET practice, advancing sustainability-focused curricula, and supporting the professional development of teachers in an ethically grounded, inclusive manner.

The key objectives of this paper are to examine:

- How GenAI technologies can be integrated into VET curricula to meet emerging skills needs;
- The role of GenAI in enhancing learner engagement, digital competence, and sustainability awareness;
- The challenges and opportunities inherent in adopting GenAI solutions in diverse VET environments.

The research is guided by the following questions:

1. How can GenAI support VET learners and educators in developing digital and green competencies?
2. What pedagogical innovations arise from GenAI-enabled platforms like AI4ALL?
3. What barriers exist for equitable, scalable, and ethical GenAI adoption in VET contexts?

By addressing these questions, this paper aims to contribute to the emerging literature on the digital transformation of VET and underscore the relevance of AI4ALL as an empirical case for advancing innovation, inclusion, and sustainability in vocational education.

2. Methodology

This study adopts a qualitative, exploratory research design to investigate the application of Generative AI (GenAI) in vocational education and training (VET). This approach is appropriate for examining emerging educational innovations where theoretical frameworks and empirical evidence are still evolving (Zawacki-Richter, Marín, & Bond, 2019). Given the novelty of GenAI in VET, a qualitative method enabled rich, context-sensitive insights into the practicalities, challenges, and opportunities of implementation at institutional and classroom levels.

The AI4ALL Erasmus+ project (2021-1-PT01-KA220-VET-000033127) serves as the primary empirical case. AI4ALL aimed to democratize access to AI literacy and digital skills by piloting a multilingual, open-source AI management platform aligned with the European DigComp framework (European Commission, 2021). The project provided a robust structure for examining GenAI in action, as it involved multi-country pilot testing, iterative development, and multi-stakeholder feedback cycles.

Primary Data Collection

Primary data were gathered from pilot initiatives coordinated by the Mamak District Directorate of National Education, Ankara, reflecting Türkiye's contribution to the AI4ALL partnership. A variety of qualitative data collection methods ensured depth and triangulation:

- Participant observation captured real-time educator and learner engagement with the AI4ALL platform in vocational classrooms. Observations focused on interaction patterns, ease of platform use, integration into teaching practice, and learner responsiveness (Al Braiki, Harous, Zaki, & Alnajjar, 2020).
- Semi-structured interviews were conducted with 12 VET instructors, 4 project managers, and 18 learners. Interview guides explored participants' experiences, perceived benefits, barriers encountered, and suggestions for improvement. This method allowed participants to share reflective accounts in their own words, facilitating a nuanced understanding of local contexts and conditions.
- Document analysis examined project deliverables including interim and final reports, feedback surveys, meeting minutes, and monitoring data, particularly drawing from the consolidated insights of the AI4ALL final report (AI4ALL Consortium, 2023). This enabled the inclusion of cross-national findings from other partner countries (Portugal, Italy, France, Greece, Spain) to contextualize local results within broader European experiences.

Secondary Data and Analytical Framework

Secondary data complemented the primary dataset by incorporating an analytical review of academic literature on AI in education (Selwyn, 2019; Luckin, Holmes, Griffiths, & Forcier, 2016), DigComp framework documentation (European Commission, 2021), and key European policy strategies promoting green and digital skills (European Commission, 2020; OECD, 2021). These materials helped position the findings within relevant theoretical frameworks and policy objectives.

A thematic analysis approach was employed for data coding and interpretation, ensuring a systematic process of identifying recurring patterns and salient themes. Codes were generated inductively from the empirical material and subsequently organized into thematic clusters that reflected key areas of GenAI application:

- GenAI-enabled curriculum co-design, especially in sustainability-focused modules;
- Microlearning personalization, including AI-driven content sequencing and adaptive pathways;
- Teacher professional development, emphasizing digital competence acquisition and ethical AI awareness;
- Integration of green skills content into VET instruction, aligned with labor market and policy priorities.

Ensuring Rigor and Validity

The study applied triangulation across data types (observation, interviews, documents), participant groups (teachers, managers, learners), and contexts (Türkiye and partner countries), enhancing the internal validity of findings (UNESCO, 2022). Reflective memos and peer debriefings were used throughout the analysis to mitigate researcher bias.

Limitations included the exploratory scope of pilot studies, which may not generalize across all VET contexts, and varying levels of participant familiarity with AI tools, which influenced adoption experiences. Nevertheless, this multi-source, practice-based methodology ensures that findings reflect both local and European-level perspectives on GenAI's potential and challenges in transforming VET and provides a grounded understanding of how ethical, inclusive, and sustainable digital transformation can be realized in practice.

3. Findings and Discussion

The findings from this study illustrate how Generative AI (GenAI) enables multi-level transformation in vocational education and training (VET), particularly when deployed through a structured platform like AI4ALL (AI4ALL Consortium, 2023). GenAI has the capacity to impact not only individual learning pathways but also institutional practice and policy alignment.

Curriculum Co-Design

GenAI tools significantly facilitated the development of modular, context-sensitive curricula, especially in addressing sustainability topics such as renewable energy, waste management, and circular economy principles. This mirrors OECD (2021) recommendations advocating for flexible, green-skills-oriented curricula in VET. Through AI4ALL, teachers could co-create content rapidly, increase relevance and localization, and adapt materials to sectoral needs, such as smart agriculture and energy-efficient construction.

Moreover, GenAI's natural language generation capabilities supported instructors in drafting lesson plans and assessment questions, reducing administrative workload and freeing time for learner-centered instruction (Luckin et al., 2016). This pedagogical potential aligns with Zawacki-Richter, Marín, and Bond (2019), who argue that AI can enhance instructional innovation when integrated thoughtfully into curriculum design.

Microlearning and Personalization

A defining feature of AI4ALL was its adaptive microlearning approach, where content was delivered in digestible, interactive segments tailored to learner profiles. AI-driven personalization engines adapted learning sequences based on learners' progress, motivation, and performance, aligning with findings from Minn (2022) that personalized learning pathways improve learner engagement and knowledge retention. Notably, pilot participants across Türkiye and partner countries reported that the platform's recommendation system effectively addressed different starting levels of digital competence, literacy, and confidence (European Commission, 2021). This personalized scaffolding enabled previously underserved learners to progress at their own pace while maintaining motivation.

Teacher Capacity Building

Teacher development emerged as a critical enabler of successful implementation. AI4ALL incorporated embedded professional development tools, including tutorials, interactive workshops, and digital competence self-assessments aligned with DigCompEdu (Ghomi & Redecker, 2019). Teachers reported significant improvements in their ability to apply AI in instructional design and to critically reflect on AI's ethical dimensions, echoing the need for educator upskilling highlighted by UNESCO (2022).

These modules emphasized awareness of algorithmic bias, data protection, and privacy considerations, ensuring that teachers could anticipate unintended consequences such as biased content delivery or excessive learner monitoring (Selwyn, 2019). Importantly, this teacher training fostered both digital confidence and ethical sensitivity—necessary preconditions for sustainable adoption.

Green Skills Integration

GenAI was particularly effective in promoting green skill acquisition through scenario-based learning and interactive simulations that incorporated AI-generated environmental datasets. Learners engaged in practical exercises such as conducting virtual energy audits, optimizing irrigation systems, and analyzing waste management processes—thus gaining hands-on experience in sustainability-related problem-solving.

These instructional practices support systems thinking competencies, which the European Green Deal and GreenComp frameworks identify as central to green jobs (European Commission, 2020; OECD, 2021). The AI4ALL platform demonstrated a strong alignment between green transition policy goals and pedagogical innovation, enabling VET institutions to prepare learners for the labor market's evolving sustainability demands.

Challenges Identified

Despite these positive developments, several persistent challenges were reported by educators and learners across the pilots:

- **Algorithmic bias:** As Roh, Heo, and Whang (2021) emphasize, pre-trained AI systems occasionally embedded cultural assumptions that were not locally relevant or inclusive, necessitating careful oversight and manual content adaptation.
- **Digital literacy gaps:** Variation in digital readiness among teachers impacted uniform adoption, consistent with findings from Deursen and van Dijk (2014), who note that disparities in foundational digital skills can affect both uptake and pedagogical outcomes.
- **Infrastructure disparities:** Unequal access to reliable internet and updated devices remained a significant barrier to equitable implementation, reinforcing concerns highlighted by UNESCO (2022) and Selwyn (2019) regarding the risk of exacerbating digital divides through technologically enhanced education.
- In addition, teachers expressed the need for ongoing professional support and community learning opportunities, highlighting that one-off training sessions were insufficient to build deep digital pedagogical competence or ethical awareness.

Overall, these findings closely align with feedback gathered in the AI4ALL final report (AI4ALL Consortium, 2023), confirming that while GenAI holds strong potential to modernize VET and develop both digital and green competencies, robust, inclusive, and context-sensitive implementation strategies are essential. Successful adoption depends on not only technological infrastructure but also thoughtful policy alignment (European Commission, 2021), sustained educator capacity-building, ethical oversight frameworks, and a commitment to digital equity.

These findings suggest that future deployments of platforms like AI4ALL must adopt a whole-institution approach, ensuring that leadership, educators, and learners are collectively engaged in the design, implementation, and evaluation of GenAI-enhanced VET programs.

4. Conclusions

Generative AI (GenAI) presents unprecedented opportunities to revitalize vocational education and training (VET) by embedding sustainability, personalization, and innovation at both pedagogical and institutional levels. The findings from this study, drawn from the AI4ALL project, underscore how GenAI can serve as a critical enabler for modernizing curricula, enriching teacher practices, and empowering learners with essential green and digital skills.

Through platforms such as AI4ALL, GenAI has shown significant potential to accelerate both green skill development and digital resilience, aligning VET practices with broader policy frameworks such as the European Green Deal, the Digital Education Action Plan (European Commission, 2020), the DigComp framework (European Commission, 2021), and Türkiye's National AI Strategy (2021–2025). The AI4ALL pilots demonstrated that AI-supported instructional design allows for modular, adaptable curricula that can be rapidly localized and customized to sectoral needs — a capability that is increasingly important in preparing VET graduates for fast-changing labor markets.

This study confirms that successful GenAI integration requires more than just technological deployment. While AI-enabled tools can help educators design differentiated learning pathways and build digital competence system-wide, the results emphasize that these outcomes depend on educator preparedness, equity of access, institutional readiness, and robust ethical oversight (Selwyn, 2019; UNESCO, 2022). The human factors — teacher confidence, learner engagement, and leadership support — are equally critical to success.

Policy Recommendations

Based on this research, several clear policy recommendations emerge:

- The development of ethical AI integration frameworks aligned with EU and national policies, ensuring that GenAI adoption upholds fairness, transparency, and learner privacy (UNESCO, 2022);
- Investment in robust professional development programs for VET educators, building their digital competence, ethical awareness, and capacity to critically evaluate AI-supported pedagogies (Ghomi & Redecker, 2019);
- Support for open-source, scalable platforms like AI4ALL, which can adapt flexibly to the needs of diverse learner populations while ensuring accessibility and inclusivity;
- Establishment of participatory governance mechanisms that engage educators, learners, policymakers, and civil society in co-creating frameworks for AI adoption in education, reflecting a shared understanding of priorities and challenges.

These recommendations reflect a growing consensus across the AI in education literature that inclusive, context-aware implementation is essential for achieving meaningful, equitable impact (OECD, 2021; AI4ALL Consortium, 2023).

Future Directions

Looking ahead, future research must address key gaps in our understanding of GenAI's long-term impacts on learner outcomes, employability, and career progression. In addition, there is an urgent need to study how GenAI influences educator roles and professional identity, particularly as teachers transition from content delivery to facilitation and guidance in AI-enhanced learning environments (Luckin et al., 2016; Selwyn, 2019).

This study also highlights the importance of examining how platforms such as AI4ALL can interoperate with emerging credentialing systems, including micro-credentials and Europass, and integrate with career guidance services to provide a seamless pathway from education to sustainable employment. Such interoperability would ensure that learners benefit from personalized, AI-supported learning pathways that remain relevant beyond formal education and into dynamic labor markets increasingly shaped by digital transformation and sustainability imperatives.

A critical priority is to ensure that GenAI-supported innovations remain human-centered and aligned with the values of inclusion, equity, and sustainability, consistent with UNESCO's (2022) guidance and the objectives of the European Green Deal (European Commission, 2020).

In summary, this research confirms that while GenAI can play a transformative role in the modernization of VET systems, its successful adoption depends on carefully coordinated policies, educator empowerment, infrastructure readiness, and an unwavering focus on ethical and equitable education outcomes.

References

- 1) Al Braiki, B., Harous, S., Zaki, N., & Alnajjar, F. (2020). Artificial intelligence in education and assessment methods. *Bulletin of Electrical Engineering and Informatics*, 9(5), 2085–2093. <https://doi.org/10.11591/eei.v9i5.1984>
- 2) Deursen, A. J. A. M., & van Dijk, J. A. G. M. (2014). *Measuring digital skills: From digital skills to tangible outcomes*. University of Twente. <http://dx.doi.org/10.13140/2.1.2741.5044>
- 3) European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan 2021–2027: Resetting education and training for the digital age*. Publications Office of the European Union. <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan>
- 4) European Commission. (2021). *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens with new examples of knowledge, skills and attitudes*. https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcomp_en
- 5) European Commission. (2023). *European Green Deal and the Pact for Skills: Skills for the green transition*. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1517&langId=en>
- 6) Ghomi, M., & Redecker, C. (2019). Digital Competence of Educators (DigCompEdu): Development and evaluation of a self-assessment instrument for teachers' digital competence. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.5220/0007679005410548>
- 7) Minn, S. (2022). AI-assisted knowledge assessment techniques for adaptive learning environments. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 3, 100050. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100050>
- 8) OECD. (2021). *Greening technical and vocational education and training (TVET): A practical guide*. OECD Publishing. <https://unevoc.unesco.org/up/gtg.pdf>
- 9) Roh, Y., Heo, G., & Whang, S. E. (2021). A survey on data collection for machine learning: A big data–AI integration perspective. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 33(4), 1328–1347. <https://doi.org/10.1109/TKDE.2019.2946162>
- 10) Selwyn, N. (2019). *Should robots replace teachers? AI and the future of education*. Polity Press. <https://research.monash.edu/en/publications/should-robots-replace-teachers-ai-and-the-future-of-education>
- 11) Türkiye Ministry of Industry and Technology. (2021). *National Artificial Intelligence Strategy (2021–2025)*. Presidency of the Republic of Türkiye Digital Transformation Office. <https://dig.watch/resource/the-national-artificial-intelligence-strategy-2021-2025>
- 12) UNESCO. (2022). *AI and education: Guidance for policy-makers*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709>
- 13) Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., & Bond, M. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education—Where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 39. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>

Self-Determination Through Remedial Secession: Between Law, Politics, and Recognition

Gevorg Yeghiazaryan

*LLM in US, International, Transnational Law, Chicago Kent College of Law, Illinois Institute of Technology, Chicago USA. Bachelor and Master degree in Jurisprudence, Yerevan State University, Yerevan Armenia. New-York BAR.
Corresponding Author: g.yeghiazaryan.law@gmail.com*

Abstract

This article analyzes the nations' right of self-determination in international law, regarding its application to contested lands and the controversial doctrine of remedial secession. It traces the evolution of the principle that initially was created as a tool of decolonization and then become an absolute right under the UN Charter and human rights covenants. Through a close study of Kosovo and Nagorno-Karabakh, and a comparative analysis of Crimea, Catalonia, and Abkhazia, the article weighs whether a norm of remedial secession—secession as a last option for peoples facing dire human rights abuses and exclusion from internal self-determination—is in the making. It analyzes whether the doctrine of remedial secession should become a part of international law. The article also looks at the subjective and often unfair application of self-determination, highlighting inconsistencies in international responses to Kosovo's limited recognition in contrast to the rejection of Nagorno-Karabakh and others. Dependent on ICJ jurisprudence, specifically the Kosovo Advisory Opinion, and state practice, the study finds that territorial integrity prevails, but exceptional circumstances like Kosovo allow for a cautious embrace of remedial secession—though not as a vested right. The balancing act between territorial integrity, *uti possidetis*, and self-determination is emphasized, with geopolitical interests proving to be the deciding factor in most cases. The article concludes that there is no general right of remedial secession, but evolving norms may support exceptional cases. It recommends that states maintain internal self-determination and that international organizations establish frameworks for mediation in the settlement of disputes while maintaining a balance between stability and justice. The article also advocates that the doctrine of remedial secession be made part of international law.

Keywords: *Self-determination, remedial secession, territorial integrity, international law, ICJ, Kosovo, Nagorno-Karabagh, Crimea.*

Introduction and historical background.

The conflicts caused by ethnic national affiliation remains one of the biggest problems of modern world. The nations' right to create its own state and establish own government is one of the main goals of every nation as the main mechanism for ensuring its security, well-being and normal development. In modern world nations' right of self-determination and consequently creation of state is a huge challenge and the "battlefield" of clash between two fundamental rights of international law, the right of self-determination

and territorial integrity, since international system is state-centric and territorial space is largely claimed divided between independent states. The application of the right of nations to self-determination becomes increasingly problematic due to the concern among states that recognizing one case may set a precedent, encouraging more ethnic or regional groups to pursue independence and potentially leading to instability and fragmentation of existing states. However, both rights - the principle of self-determination and territorial integrity have become a fundamental norm of international law, enshrined in the UN Charter (see in: U.N. Charter arts. 1(2), 55, June 26, 1945, 59 Stat. 1031, T.S. No. 993, 3 Bevans 1153¹²¹) and human rights treaties, yet its scope outside decolonization remains contested.

The right of self-determination is one of the most contradiction legal principle, not just because it's clash with the other international legal norms like territorial integrity but because it was used and is being used by various historical figures sometimes even to justify the breach of international norms or contractual actions. At World War I and post war era it was used by Lenin¹²² in order to express the idea of peoples expressing their political will in order to rid themselves of bourgeois oppression. During World War II Nazi regime relied on self-determination to justify the reunification of German nations¹²³. Today, this is one of the arguments that justifies the Russian war in Ukraine¹²⁴.

In its classical form, self-determination emerged as a legal entitlement for colonized peoples to achieve independence, but over time it has evolved into a more universal, human rights-oriented norm under the United Nations Charter and international covenants

In the United Nations era, self-determination became one of the main vehicles of decolonization. The adoption of ICCPR in 1966 transformed the nations' right of self-determination from a political ideology into a legal norm¹²⁵.

Historically, the international system has witnessed two major waves of state formation outside the traditional framework of colonization¹²⁶.

The first major wave occurred during the 1960s and 1970s, when the process of decolonization led to the emergence of over seventy new states¹²⁷. The second came in the early 1990s, following the dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia, resulting in the declaration of independence by more than twenty additional states. While some of these newly formed states gained immediate international recognition, others continue to remain unrecognized to this day.

In a modern word the reliance on the right of self-determination still not unequivocally accepted by the international community. Cases such as Crime, Abkhazia, Nagorno-Karabakh has not gained universal recognition from the international community.

It's subjective usage, and recognition remains a topic of political and legal debates.

The right of nations to self-determination becomes more existential when the issue involves a nation's "survival." In other words, when a nation is facing complex outcomes such as genocide, ethnocide, systematic abuse, and other existential threats, and secession is the last resort to survive in the land they inhabit. This is precisely when the doctrine of remedial secession becomes essential and necessary, distinguishing itself from the broader concept of simple self-determination. Further discussion analyzes the "fight" between Self-determination and territorial integrity, the unfair and subjective recognition of the nation's right of self-determination all over the word, and the doctrine of remedial secession. We will try to

¹²¹ While the UN Charter does not explicitly articulate a right to secession, Articles 1(2) and 55 are widely cited as establishing the foundational principle of self-determination in international law. See also Hurst Hannum, *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination* 30–33 (rev. ed. 1996).

¹²² Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* 32–40 (2007) (discussing Lenin's 1914–16 writings on national self-determination and bourgeois oppression)

¹²³ Ian Kershaw, *Hitler: 1889–1936 – Hubris* (London: Penguin Books, 2000), 627–29.

¹²⁴ Address by the President of the Russian Federation, 21 February 2022. Available at: <<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>>.

¹²⁵ ICCPR art. 1, Dec. 16, 1966, 999 UNTS 171

¹²⁶ Petrosyan, V. (2017). Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա ձևավորված պետությունների կայացման խնդիրն ու կապը միջազգային ճանաչման հետ. Հայկական Քաղաքագիտական Հանդես, 2(8), 31–64. p. 2.

¹²⁷ United Nations Judicial Yearbook 1980, pp. 182–183.

dive in and try to understand what are objective and subjective reasons of “unfair” application of right and the differences between notable cases such as Kosovo, Nagorno Karabagh (Artsakh) Crimea, Catalonia, and Abkhazia.

I. Remedial Secession: A Controversial Doctrine of Last Resort

If the right of nations’ self-determination broadly refers to the right of peoples to freely determine their political status and pursue their economic, social, and cultural development—typically emphasizing the internal aspect where a group or nation seeks to exercise meaningful autonomy or governance within an existing state—then remedial secession, on the other hand, is a more specific and controversial doctrine. It arises as an exceptional remedy when internal self-determination is systematically denied, and a group faces severe oppression such as gross human rights abuses, ethnic cleansing, or other existential threats. In the context of secession, the same is true even if the internal self-determination was never denied. Unlike the general right to self-determination, remedial secession is not a part of international law, rather, it remains an evolving and debated concept, often invoked in contentious cases like Kosovo or Nagorno-Karabakh.

While self-determination is generally seen as a collective right aimed at fostering peaceful coexistence within states, remedial secession challenges the territorial integrity of states and is justified only under exceptional circumstances where no other viable solutions exist.

The possibility of secession is a contentious issue. Scholars and practitioners are divided: some support the right to secession as a means of exercising the right of peoples to self-determination under certain circumstances, while others reject the legitimacy of any such right. A pivotal point in this debate is the International Court of Justice’s (ICJ) Advisory Opinion on Kosovo delivered in 2010¹²⁸.

In this opinion, the ICJ concluded that Kosovo’s unilateral declaration of independence did not violate international law. The Court emphasized that international law does not prohibit declarations of independence and that Kosovo’s declaration did not breach United Nations Security Council Resolution 1244 or other applicable international legal norms. However, the ICJ deliberately refrained from addressing whether a general right to secession exists under international law, including the concept of remedial secession. This omission has led to ongoing debates about the legal status of secessionist movements and the conditions under which secession might be considered lawful¹²⁹.

The intellectual origins of remedial secession are often traced to the “safeguard clause” of the 1970 Friendly Relations Declaration¹³⁰. Scholars note that an “inverted reading” of that clause suggests a state cannot demand unqualified respect for its territorial integrity if it fails to conduct itself in accordance with the principle of equal rights and self-determination. In other words, a government engaged in systematic discrimination or repression against a people under its jurisdiction might forfeit the full protections of territorial integrity, opening the door – at least argumentatively – to that people’s right to secede.

However, in international law the remedial secession is not well established and there is no general right of unilateral secession under international.

This tension was captured in the Quebec Secession Reference. The Canadian Supreme Court concluded that Quebecers, who enjoyed full political and cultural rights within a democratic Canada, had no legal right to unilateral secession. However, the Court pointedly “left open the possibility” that *“the international law right of self-determination could entail secession as a ‘last resort’ in cases of especially severe oppression...where internal self-determination is totally frustrated.”*¹³¹ In the Court’s analysis, such

¹²⁸ International Court of Justice, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion, 22 July 2010, para. 79, available at <https://www.icj-cij.org/case/141>

¹²⁹ Aleksanian S.R. ON THEORY OF REMEDIAL SECESSION IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW. *Moscow Journal of International Law*. 2017;(4):141-150. (In Russ.)

¹³⁰ UN G.A. Res. 2625 (XXV), Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States, ¶ 7 (Oct. 24, 1970)

¹³¹ Judgment of the Supreme Court of Canada Concerning Certain Questions Relating to the Secession of Quebec from Canada, 1998, para. 130.

conditions plainly did not apply to Quebec – there were no “massive human rights violations” nor an exclusion of Quebec’s people from government. By negative implication, though, the judgment indicated that if a people were subject to entrenched discrimination or persecution with no hope of internal relief, a claim to external self-determination (secession) might garner “sympathy and support” from the international community even if not formally legalized. Similarly, the African Commission on Human and Peoples’ Rights, in the *Katangese Peoples’ Congress v. Zaire* case (1995), refused a secession claim by Katanga (a province of Zaire) because there was “no evidence of violations of human rights to the point that the population was denied the right to internal self-determination.” The Commission held that self-determination within post-colonial states is generally to be achieved internally, and it implicitly suggested that only in the most extreme circumstances could secession be contemplated.

Despite these suggestive pronouncements, as was already stated the hard law support for remedial secession remains elusive. No universal treaty grants a right to secede for oppressed minorities, and attempts to codify such a norm have gained little traction among states wary of encouraging separatism. Call for remedial succession was made by Armenian authorities¹³² in 2020 during and after Azerbaijan invasion of Nagorno-Karabakh (Artsakh). It was claimed that remedial succession is the last chance for Armenians living in Nagorno-Karabakh survive and keep their right to inhabit the land. However, Nagorno-Karabakh’s claim of remedial succession did not get enough attention by international community and the conflict resulted in Armenian entire population withdrawal from Nagorno-Karabakh in 2023.

Other oft-cited examples include the dissolution of the former Yugoslavia and the Soviet Union in the early 1990s – but those were unique cases of federal states fragmenting (with several new states mutually recognizing each other), not unilateral secessions in defiance of a functioning central government. South Sudan’s independence in 2011 resulted from a negotiated referendum and consent of (North) Sudan, not a unilateral remedial claim – albeit the negotiation was driven by decades of civil war and oppression of the South. Crucially, in none of these situations did states or international bodies articulate a general legal right of a people to secede due to humanitarian necessity; rather, they treated each case as *sui generis*, guided by political considerations and peace settlements.

Contemporary legal analysis therefore leans toward the view that remedial secession is not (yet) a part of positive international law. Remedial secession might not be *lex lata*, but if powerful states opt to recognize a breakaway entity out of sympathy (or interest), the secession can effectively succeed despite the law. The converse is equally true – a legally plausible claim will fail if states withhold recognition. The next sections illustrate this dynamic by examining how the international community responded to specific secessionist cases, testing the boundaries of law and politics.

II. Case Study: Kosovo – Balancing Self-Determination and Territorial Integrity

Kosovo’s story is a complex and emotional example of the tension between a group’s desire for self-determination and a country’s claim to its territory. It centers on Kosovo, a region with a majority ethnic Albanian population, which declared independence from Serbia in 2008 after years of conflict and hardship. The case remains debated, with some supporting Kosovo’s independence and others defending Serbia’s sovereignty. However, Kosovo is one of the few *de facto* successful examples of application of the right of nation’s self-determination in modern word.

A. The Road to Independence

Kosovo, a province of Serbia within the former Yugoslavia, was home to about 90% ethnic Albanians by the 1990s¹³³. Until the late 1980s, it had significant autonomy, managing its own local government. However, in 1989, Serbian leader Slobodan Milošević reduced Kosovo’s autonomy, placing it under direct control from

¹³² “Secession for Salvation” Principle Will Guide His Government in Karabakh Conflict Settlement, <https://hetq.am/hy/article/123174>.

¹³³ See United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Kosovo: A Short History* (1998).

Belgrade. This led to widespread discrimination against ethnic Albanians, including job losses, restrictions on their language in schools, and limited political rights.

In response, Kosovo's Albanian leaders, led by Ibrahim Rugova, initially sought peaceful solutions to restore autonomy, but their efforts were ignored. By the late 1990s, frustration led to the rise of the Kosovo Liberation Army (KLA), which launched an armed rebellion. Serbia's response in 1998–99 was harsh, with security forces accused of widespread violence, including attacks on civilians and forcing over 800,000 Albanians to flee their homes. This humanitarian crisis prompted NATO to intervene with airstrikes in 1999, despite lacking full UN approval, to stop the violence. After the conflict, the UN took over Kosovo's administration under Resolution 1244, which recognized Serbia's legal claim to the territory but placed Kosovo under international governance.

For nearly a decade, Kosovo's future remained uncertain as talks between Kosovo's leaders and Serbia stalled. On February 17, 2008, Kosovo's assembly declared independence, arguing that years of suffering and failed negotiations justified their right to self-determination. Many countries, including the United States and most EU members, recognized Kosovo as a new state, viewing it as a unique case due to its history of conflict and international involvement. Serbia, supported by countries like Russia, rejected the declaration, arguing it violated Serbia's territorial rights and set a risky precedent for other regions.

B. The ICJ Advisory Opinion on Kosovo

In October 2008, Serbia marshaled its diplomatic support to request the International Court of Justice's opinion on whether Kosovo's declaration of independence was "in accordance with" international law. The ensuing ICJ Advisory Opinion proved narrowly focused and somewhat inconclusive on the key self-determination issue. By a vote of 10-4, the Court held that Kosovo's unilateral declaration did not violate international law¹³⁴. Critically, however, the ICJ reached that conclusion by observing that general international law contains no prohibition on declarations of independence¹³⁵, and that in the specific Kosovo context, Resolution 1244 did not bar the declaration either. The Court avoided pronouncing on any right of secession. It reasoned that the question posed by the U.N. General Assembly was confined to whether the act of declaring independence was illegal, not whether Kosovo had a substantive right to separate. Therefore, the ICJ expressly declined to examine whether Kosovo Albanians enjoyed a right of self-determination or remedial secession outside the colonial framework.

Notably, the ICJ did address and dismiss one of Serbia's central arguments: that allowing Kosovo's secession would breach the principle of territorial integrity. The Court reaffirmed that territorial integrity is a core principle of international law binding on states, codified in Article 2(4) of the U.N. Charter. However, it observed that the scope of this principle *"is confined to the sphere of relations between States."*¹³⁶ In other words, the obligation of states to respect the territorial wholeness of other states does not directly regulate the conduct of internal actors or secessionist movements. A domestic declaration of independence by itself does not violate international law unless accompanied by illegality such as an unlawful use of force or other *jus cogens* violations. (For example, the Court pointed out that Security Council condemnations of unilateral declarations – e.g. Rhodesia 1965, Northern Cyprus 1983 – were all linked to unlawful external force or settler colonialism, not mere unilateralism.) This finding undercut the claim that Kosovo's secession was per se forbidden by the international legal order. At the same time, by sidestepping the existence of any affirmative right to secede, the ICJ neither endorsed nor refuted Kosovo's reliance on self-determination or remedial justice.

Several ICJ judges, in separate opinions, addressed the hard question more directly. For instance, Judge Al-Khasawneh contended that Kosovo Albanians constituted a "people" entitled to remedial secession due to Serbia's brutal subjugation. By contrast, Judge Koroma's dissent warned that accepting Kosovo's

¹³⁴ ICJ, Kosovo Advisory Opinion, supra note 8.

¹³⁵ Id.

¹³⁶ Id.

independence would unravel international law's respect for territorial integrity and set a dangerous precedent. The majority, however, remained agnostic, reflecting the lack of consensus in international law.

C. International Recognition and Competing Legal Narratives

Despite the ICJ's limited holding, Kosovo's partial recognition can be viewed as a real-world application of remedial secession. Over 100 U.N. member states (approximately 56% as of 2025) have recognized Kosovo as an independent state.¹³⁷ This includes the United States, Canada, Australia, Japan, and most of Western and Central Europe. These states often justify their position by citing Kosovo's unique circumstances: the failure of all attempts to secure autonomy within Serbia. In diplomatic statements, they have argued that Kosovo's independence is the conclusion of Yugoslavia's breakup and a *sui generis* humanitarian solution, not a precedent that undermines international law of territorial integrity. In effect, they avoid articulating a broad "remedial secession doctrine," even as their actions align with it in this case.

On the other hand, dozens of states refuse to recognize Kosovo, including major powers like Russia, China, and India, as well as several EU members (Spain, Slovakia, Greece, Romania, etc.) and countries wary of separatist movements (such as those facing their own secessionist conflicts). These states emphasize the primacy of Serbia's territorial integrity and the absence of a formal legal right for Kosovo to secede. For example, Spain is concerned about Catalonia and Basque separatism. Russia and China similarly denounce Kosovo's independence as NATO-imposed and blocking U.N. membership for Kosovo via the Security Council. They frequently cite international law's bias against unilateral secession and accuse the West of applying a double standard (pointing out that NATO's intervention lacked U.N. approval and that Western recognition was politically driven).

This polarization reveals how recognition is used as a political instrument and how states selectively invoke legal principles. The supportive states did not explicitly articulate a new legal exception for Kosovo (since doing so might encourage other separatists), but they acted as if one existed, treating Kosovo as deserving of independent status due to the remedial factors. Opposing states, conversely, treated Kosovo as an ordinary case of illegal separatism, brushing aside the humanitarian context.

Kosovo remains a single example of successful *de facto* application of the right of nation's self-determination in modern word. While there is no statutory international law of remedial secession, Kosovo case constitutes a classic *de facto* remedial succession. While countries like Russia declined to accept the separation of Kosovo through self-determination, later they will face the same issue, and *de facto* will claim remedial succession for Crimea and other territories that are internationally recognized as a part of Ukraine.

III. Case Study: Nagorno-Karabakh

In stark contrast to Kosovo stands the case of Nagorno-Karabakh, an ethnic Armenian enclave that sought secession from Azerbaijan. Here, claims of self-determination and remedial secession were raised but ultimately fell on deaf ears internationally, illustrating the limits of the doctrine when political winds blow against recognition.

A. Historical Context and the Conflict

Nagorno-Karabakh (Artsakh Republic) is a mountainous region within the internationally recognized territory of Azerbaijan, but its population has historically been predominantly ethnic Armenian. Like Kosovo within Yugoslavia, Nagorno-Karabakh was an autonomous region of the Azerbaijan SSR during Soviet times. As the Soviet Union disintegrated in 1991, the Armenians of NK declared independence (as the "Republic of Artsakh"), seeking either unification with Armenia or separate statehood. This move was opposed by Azerbaijan, which asserted territorial integrity over the region. A bloody war ensued (1992–1994) between Azerbaijani forces and NK Armenians. By 1994, the Armenians had won *de facto* control of Nagorno-Karabakh and several adjacent Azerbaijani districts. A ceasefire left Artsakh as an independent state but

¹³⁷ See: [Countries that Recognize Kosovo 2025](#)

unrecognized by any sovereign state (including even Armenia, which stopped short of formal recognition to avoid derailing negotiations).

Throughout the 1990s and 2000s, the conflict remained frozen, mediated by the OSCE's "Minsk Group" (co-chaired by Russia, the U.S., and France). The Armenians of Artsakh justified their stance by invoking self-determination: they argued that, as a people who had democratically expressed their will not to be ruled by Azerbaijan, they had the right to independence – especially given the violence and pogroms they suffered in the late 1980s (notably anti-Armenian riots in Sumgait and Baku) and their fear of Azeri. In essence, they contended that remaining under Baku's rule was incompatible with their security and identity, making secession a remedial necessity.

B. No Recognition and the Triumph of Territorial Integrity leading to ethnic cleansings

Crucially, no U.N. member state ever recognized Nagorno-Karabakh as independent during the decades of its de facto existence. Armenia itself, while providing economic, and political support to Nagorno-Karabakh, did not officially annex or recognize it, instead pushing for a negotiated outcome (ideally one securing NK's autonomy or unified status with Armenia). The Minsk Group proposals oscillated between wide autonomy and interim statuses, but Azerbaijan consistently refused any solution implying loss of sovereignty, and Armenia/ Nagorno-Karabakh refused any return to full Azeri control. This deadlock persisted, with NK Armenians building a quasi-state that held regular elections and maintained its own institutions, yet remained in legal limbo – the quintessential "unrecognized state."

However, despite the fact that Artsakh Republic was not internationally recognized, its right of self-determination interestingly was! In 2009 at L'Aquila Summit of the Eight, July 10, 2009. Joint Statement on the Nagorno-Karabakh Conflict was made by U.S. President Obama, Russian President Medvedev, and French President Sarkozy. Joint statement referred both the territorial integrity of States, and to the equal rights and self-determination of peoples¹³⁸. This document later known as OSCE Minsk Group, Madrid Principles¹³⁹ become the main document governing negotiations.

While the Armenian claims of gross human rights abuses, ethnic cleansing, and existential threats were supported by a long history of Azerbaijani hostility which included the "Sumgait pogroms", episodes of anti-Armenian violence, and continuous threats that culminated in the 2020 war—these concerns failed to attract the sustained attention or action of the international community. Despite ongoing negotiations under the OSCE Minsk Group and clear warnings of renewed conflict, Azerbaijan ultimately launched a large-scale offensive. Yet, even under these circumstances, the international community did not support Nagorno-Karabakh's right to remedial secession or self-determination. This highlights the unwillingness of states to support secessionist claims, even in cases involving severe and prolonged human rights violations. The reality was that remedial secession had no supporters among international community. Unlike Kosovo, where a coalition of powerful states supported independence, Nagorno-Karabakh's claim found limited external sympathy. Geopolitical factors predominated: Azerbaijan's strategic importance (energy resources, alliances with Turkey and, Israel) made states reluctant to cross Baku's red lines. While the Armenian side argued a preventive remedial case (that Azeri rule would likely entail persecution, given past events), the status quo since 1994 was one of Armenians in NK largely governing themselves, not under active Azeri repression. Thus, the urgency of a remedial remedy was less immediately compelling to outside observers. Matters came to a head in recent years. War broke out again in 2020, as Azerbaijan, heavily rearmed and supported by Turkey, Israel and Russia launched an offensive to recapture Nagorno-Karabakh. A 44-day war led to significant Azerbaijani gains and a Russia-brokered ceasefire in November 2020, which stationed Russian peacekeepers in the remaining Armenian-held areas of NK. Then, in 2023, Azerbaijan moved to take full control of NK, despite fact of presence of Russian peacekeepers. In September 2023, the entire ethnic Armenian population of Nagorno-Karabakh fled to Armenia, fearing of genocide, prosecution under

¹³⁸ OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, L'Aquila, Italy (July 10, 2009), <https://www.osce.org/mg/51152>.

¹³⁹ While the joint statement was made in 2009 and the document become publicly available at that time, the document was itself created in 2007.

Azerbaijani rule. The 2023 invasion was the final accord of ethnic cleansings of Armenians. Before that in December 2022, Azerbaijan initiated a blockade of the Lachin Corridor—the sole land route connecting Artsakh to external world—under the pretext of environmental protests. This blockade resulted in dire humanitarian consequences for the approximately 120,000 ethnic Armenians residing in the region, including shortages of food, medicine, and essential supplies, as well as restricted access to medical care. Recognizing the severity of the situation, the International Court of Justice (ICJ) issued a provisional measure on 22 February 2023, ordering Azerbaijan to "take all measures at its disposal to ensure unimpeded movement of persons, vehicles and cargo along the Lachin Corridor in both directions."¹⁴⁰ Despite this legally binding order, reports indicated that the blockade persisted, exacerbating the humanitarian crisis. This tragic exodus effectively ended the Armenian thousand years presence in the region, completing the ethnic cleansing of Nagorno-Karabakh's Armenians¹⁴¹.

The situation clearly showed that political realities were more important than any emerging ideas about remedial secession. Even with strong signs of what you might call a need for help—like one group feeling threatened under another's rule, which was evident when many left—the international response stuck to the idea of keeping territorial borders intact. Major countries and the U.N. mostly saw it as Azerbaijan restoring its constitutional order, urging them to respect minority rights, but not questioning their authority. A few voices did call for a different take; for example, the French Senate and National Assembly in late 2020 passed resolutions¹⁴² that pushed for recognition of Nagorno-Karabakh or sanctions on Azerbaijan, showing their anger over Azerbaijan's actions in the war. But these were just suggestions, and the French government didn't recognize Nagorno-Karabakh. No country sent troops or took serious actions to protect the Armenians there in 2023; even Russia, who was supposed to mediate, just watched as Azerbaijan moved forward. In legal discussions, Nagorno-Karabakh has become a main example of how remedial secession can fail. It shows that even big human rights issues might not lead to secession if geopolitical interests take the lead. The sad irony noted by some observers is that when the people of Nagorno-Karabakh faced their worst fate—being forced out—it was already too late; they lost their chance for independence both on the battlefield and in talks. Some legal experts and human rights advocates argue that if any situation called for considering remedial secession, this one did. But without any legal framework or the desire to enforce such a notion, justice didn't happen. Instead, the principle that borders drawn from the Soviet era should stay unchanged and the traditional norms of state sovereignty prevailed. The Armenians in Nagorno-Karabakh ended up with neither self-rule under Azerbaijani governance nor independence, resulting in a humanitarian crisis. This case emphasizes that, without a legal process or global agreement, the idea of remedial secession is just a theory, often overshadowed by the balance of power.

IV. Comparative Perspectives: Crimea, Catalonia, Abkhazia, and Beyond

Comparing other prominent self-determination conflicts further highlights the inconsistent interplay of law and politics. Each of these cases – Crimea (Ukraine), Catalonia (Spain), and Abkhazia (Georgia) – features unique facts, but all underscore how arguments for secession are received differently depending on political context, rather than any uniform legal rule.

A. Crimea (2014): Claims for Self-Determination

¹⁴⁰ International Court of Justice, *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan)*, Provisional Measures, Order of 22 February 2023, I.C.J. Reports 2023, p. 14, available at <https://www.icj-cij.org/node/202552>

¹⁴¹ Freedom House, Press Release, New Report: Azerbaijani Regime Ethnically Cleansed Nagorno-Karabakh According to International Fact-Finding Mission (Nov. 11, 2024), <https://freedomhouse.org/article/new-report-azerbaijani-regime-ethnically-cleansed-nagorno-karabakh-according-international>.

¹⁴² French National Assembly, Proposition de résolution n° 3644 invitant le Gouvernement à reconnaître la République du Haut-Karabakh et à agir pour la protection du peuple arménien et des communautés chrétiennes d'Europe et d'Orient, adopted 3 December 2020, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/I15b3644_proposition-resolution.

In March 2014, the Crimean Peninsula (part of Ukraine but with a majority Russian-identifying population) was seized by Russian forces and hastily organized a referendum in which an alleged 97% voted to join Russia. Russia asserted that the Crimean people exercised their right to self-determination by choosing secession and unification with Russia. From a legal standpoint, supporters of Crimea's 2014 referendum argue that the vote constituted a valid exercise of self-determination for several reasons. First, they point to the fundamental principle in Article 1(2) of the U.N. Charter and in common Article 1 of the ICCPR/ICESCR. Like Kosovo, Nagorno Karabakh Crimea also enjoyed large autonomy first within Ukrainian SSR later, within Ukrainian independent state. The legal consensus, however, views this move as a violation of international law. The U.N. General Assembly, in Resolution 68/262, affirmed Ukraine's territorial integrity, declaring the Crimean referendum invalid and not recognizing any change in status.

From a remedial secession standpoint, Crimea's case had no genuine remedial element: there was no oppressed minority fighting for survival. Unlike Kosovo or Nagorno-Karabakh, Crimea had not experienced serious human rights abuses by the central government; the "threat" cited was the new pro-Western Ukrainian government after a revolution in Kiev – hardly grounds for remedial secession. Russia's justification leaned heavily on political analogies: President Putin and others argued that Western recognition of Kosovo had set a precedent that secession without the parent state's consent could be acceptable. Western governments retorted that the analogy was false – pointing out that Kosovo's move followed years of atrocity and U.N. stewardship, whereas Crimea's was orchestrated by an occupying army and served an external irredentist agenda. Indeed, the ICJ's Kosovo opinion had emphasized that Kosovo's declaration was not imposed by outside force, whereas in Crimea an outside power's military literally oversaw the "self-determination" process.

Crimea demonstrates the "dark" side of self-determination. As any law nations' right of self-determination can be invoked bad faith. It also exemplifies how double standards are alleged: Russia accept Kosovo's independence in 2008 and was against Nagorno-Karabakh's push for statehood, claiming that one-sided separations go against international rules. But when it came to Crimea in 2014, Russia pointed to Kosovo as a reason to justify its annexation, saying it was protecting Russian speakers there. On the flip side, Western countries supported Kosovo's independence as a rightful move for self-determination but condemned what Russia did in Crimea and didn't recognize Artsakh Republic (Nagorno-Karabakh). By backing Kosovo while rejecting Crimea and Artsakh—even though Russia used Kosovo's case to back its own actions—both sides showed how self-determination can be picked and chosen to fit their political goals.

B. Catalonia (2017): Democratic Aspirations vs. Constitutional Order

In October 2017, Catalonia held an unauthorized referendum and declared independence. Madrid immediately suspended Catalonia's autonomy and imposed direct rule. Unlike Kosovo or Nagorno Karabagh Catalonia's bid was peaceful and did not follow serious human rights abuses; Catalans enjoyed robust autonomy, language rights, and political representation under Spain's constitution. The Spanish Constitutional Court ruled the secession illegal, and no state recognized Catalonia's declaration. EU institutions uniformly backed Spain's territorial integrity and legal order. From a legal standpoint, Catalonia illustrates that in established democracies—where internal self-determination is respected—unilateral secession lacks lawful basis absent total frustration of internal remedies.

C. Abkhazia and South Ossetia: Russian-Backed Secessions

After the Soviet Union collapse, Abkhazia and South Ossetia fought Georgian forces, expelled ethnic Georgians, and set up de facto authorities. Russia provided covert military support and maintained troops there. In the 2008 Russo-Georgian war, Russia intervened and then formally recognized both regions as independent states, justifying its action by accusing Georgia of atrocities and invoking the Kosovo precedent. However, most states view Abkhazia and South Ossetia as occupied Georgian territory. Only a handful (e.g., Nicaragua, Venezuela) recognize them, often in return for Russian aid. Despite real abuses on both sides, the international legal consensus is that secession driven or enforced by a foreign power violates Georgia's sovereignty and cannot be justified as remedial secession.

In sum, the comparative survey of Crimea, Catalonia, Abkhazia (and one could add others like Turkish Republic of Northern Cyprus, Tamil Eelam in Sri Lanka, Biafra in Nigeria, etc.) reinforces that international law on secession is applied inconsistently. When a purported secession aligns with the interests or values of powerful states, it may find support and even be labeled unique or justified; when it does not, it is roundly condemned as illegal. This inconsistency is not rooted in different facts alone – often it correlates with realpolitik. The only relatively consistent thread is a strong preference for territorial integrity except in the most compelling extraordinary cases (e.g. decolonization, or arguably Kosovo and Nagorno Karabagh). This selective pattern undermines the predictability of law.

V. Between Law, Politics, and Recognition: Assessing the Inconsistencies

The case studies and comparisons above reveal a fundamental tension: international law's doctrinal cautiousness about secession versus the political realities that sometimes override doctrine. Several **inconsistencies** emerge:

- **Selectivity of Recognition:** Kosovo was recognized by over half the world's states, while other separatist entities with arguably analogous claims (e.g. Nagorno Karabagh) languish without recognition. The decision to recognize often reflects strategic alliances, ideological alignments, or concerns about setting precedents that might backfire domestically. For example, many Islamic countries recognized Bosnia and Bangladesh but not Kosovo and many Western countries recognized Kosovo but not Palestine, etc. There is no global forum where a consistent criterion is applied; each state unilaterally decides whom to recognize as a new state, leading to patchwork outcomes.
- **Territorial Integrity vs. Self-Determination:** Officially, states and the U.N. uniformly endorse both principles, but in practice, emphasis shifts. The U.N. and regional organizations (EU, African Union) almost always reiterate territorial integrity in secession disputes, unless the parent state itself agrees to a breakup. Yet behind closed doors, major powers may use self-determination rhetoric to justify interventions or to support friendly secessions (as the West did for Kosovo, and Russia did for Crimea/Abkhazia). This creates a perception of double standards: one side's "freedom fighters" are the other's "separatist rebels."
- **Legal Reasoning in Courts vs. Political Branches:** Courts and arbitral bodies have generally hewed to a conservative line. Aside from the ICJ's *Kosovo* opinion (which avoided endorsing secession, even as it didn't forbid it), bodies like the Canadian Supreme Court or the African Commission have maintained that international law favors preserving existing states except in colonies or truly extreme oppression. However, political bodies (like parliaments or executives) sometimes take bolder stances driven by moral narratives (e.g. recognizing Kosovo or threatening recognition of Nagorno-Karabakh by the French Senate). Thus, the "law on the books" may differ from the "law in action" when political organs effectively make exceptions.

VI. Conclusion:

The analysis above demonstrates the critical differences between simple self-determination and that remedial secession. As the analysis showed remedial secession is not just a legal doctrine but the tool of survival. However currently remedial secession occupies a gray zone between law and politics. International law recognizes principles of self-determination and human rights, yet it also enshrines the territorial integrity of states as fundamental. At present, there is no settled legal right for remedial secession. If enough powerful and respected states acknowledge a new state, it effectively comes into being; if they do not, the aspirant remains in limbo or is reabsorbed, regardless of the justice of its cause. This situation is unsatisfactory from a rule-of-law perspective and often from a humanitarian one. It leaves grievously oppressed peoples without clear remedies, and it allows geopolitics to dictate outcomes, sometimes at the cost of great human suffering or conflict.

Should remedial secession be incorporated into international law? The Maine opposition to self-determination and remedial secession is another well-established principle - territorial integrity. World is full of 1000 ethnic groups but only few of them enjoy the right of having own independent state. The widely application of self-determination will lead to instability and gross even uncontrolled changes of the political

map of the word. Opponents also fear that recognizing a legal right to secede (even in narrow cases) would embolden separatist movements everywhere, fragmenting states and inciting wars. Unlike the self-determination remedial secession is not a privilege. It is a last chance of survival and deeply connected to basic human rights.

We counter that self-determination and remedial secession are different and we believe that carefully delimited right of remedial secession would address extreme injustices – functioning as a pressure valve in the most untenable situations, and as a deterrent to regimes contemplating genocidal policies against minorities (knowing they could lose territory as a result).

A middle ground approach might be the development of strict criteria and procedures for remedial secession, agreed through an international instrument or jurisprudence. Such criteria could include, for example: **(1)** evidence of serious, sustained, and widespread human rights violations or humanitarian atrocities by the parent state against the identifiable group; **(2)** the group in question must qualify as a “people” (sharing a common identity and inhabiting a distinct territory) and must have clearly expressed the desire for independent statehood; **(3)** all feasible attempts at achieving internal self-determination (autonomy, power-sharing, etc.) within the state must have been exhausted in good faith and failed; **(4)** secession should be a last resort, and even then, preferably conducted via a fair referendum or democratic process to confirm the will of the people; **(5)** Remedial secession can be temporary, living a future chance for mother state to reunite; and **(6)** the process should ideally have some form of international supervision or endorsement to ensure legitimacy (for instance, involvement of the United Nations or regional organizations in fact-finding, mediation, and possibly administering a referendum). These conditions mirror the very high threshold imagined by the Canadian Supreme Court and scholars – essentially limiting any right to cases analogous to colonial peoples or those facing genocidal oppression.

One idea could be to set up a neutral body, like the International Court of Justice or a special U.N. committee, to handle claims of independence from regions facing serious oppression. For instance, if the U.N. General Assembly asks the ICJ for an advisory opinion on whether a region meets the criteria for independence, it could provide an unbiased legal take on the situation. While these opinions aren't binding, they do carry weight and could influence how states react. Another option might be to create a new rule in an international human rights agreement that lets people petition for secession in extreme cases, with a panel to make decisions on it. But there are political challenges to this. Countries generally don't want to hand over control of their land to international bodies. Without a clear legal process for secession, the international community should focus on improving conflict prevention and protecting minorities to avoid tragedies like Nagorno Karabakh. In the end, balancing stability and justice means recognizing that even though we shouldn't change borders lightly, we can't turn a blind eye to terrible abuses just because of sovereignty. International law has already made moves to challenge absolute state sovereignty in cases of genocide and mass violence. Similarly, although it should be done carefully, there could be ways to acknowledge that when a state has clearly lost any right to govern due to serious wrongdoing, the people affected deserve recognition for their right to self-determination. Right now, though, this is more of a hope than a reality. In sum, while current international law doesn't clearly support secession for justice, the moral arguments behind it do have an impact on how countries respond. The real challenge going forward is to turn those moral impulses into clear, consistent rules instead of leaving it up to political whims. A better agreement on when to allow secession, even if it's just in extreme situations, could help reduce double standards and guide future crises. For now, the fate of nations seeking independence often comes down to politics rather than principles. The international community needs to ensure that in the worst situations, justice for oppressed people isn't overlooked but becomes a priority.

The Influence of Digital Marketing on Youth in Albania When Choosing Tourist Destinations

Dr. (c) Erjola Çeça (Shehu) 1, Dr. (c) Enea Qose², Dr. Ismet Voka³

¹Department of Finance and Accounting, Faculty of Economics, Law and Social Sciences, University Collage of Business Tirana, Albania

² Office of Scientific Research and Projects, Faculty of Engineering and Computer Sciences, Tirana, Albania

³ Department of Management, Faculty of Economics, Law and Social Sciences, University Collage of Business Tirana, Albania

*Corresponding Author Erjola Çeça e-mail: eshehu@kub.edu.al

Abstract

This study investigates the influence of digital marketing on travel decision-making among Albanian youth, focusing on individuals aged 18–24—a demographic characterized by high levels of digital engagement. In the context of Albania's growing tourism sector, the research aims to understand how platforms such as Instagram, TikTok, and Google shape destination perception and choice. Primary data were collected through a structured online survey, yielding 77 valid responses. The findings reveal that visual and interactive digital content significantly impacts travel behavior, with 62.4% of participants reporting they have considered a destination after encountering digital advertisements. Influencers, user-generated content, and consistent exposure to online promotions emerged as key drivers of engagement and decision-making. Trust in digital marketing was found to be moderate to high, particularly when content was perceived as authentic and transparent. Notably, domestic tourism promotion proved especially effective, with 76.6% of respondents influenced to travel within Albania. Preferences leaned heavily toward beach and relaxation trips, followed by nature-based and budget-friendly options. These insights underscore the strategic importance of tailoring digital tourism campaigns to the expectations and behaviors of digitally native youth. The study contributes to the broader discourse on youth travel in the digital age and offers practical implications for tourism marketers and policymakers aiming to position Albania as a competitive and youth-friendly destination.

Keywords: *Digital marketing, tourism, Albania, youth, social media, travel behavior*

1. Introduction

Over the past decade, digital marketing has emerged as a cornerstone of global tourism promotion, fundamentally reshaping how destinations are marketed and perceived by potential travelers. The proliferation of mobile technology, the widespread adoption of social media platforms, and the growing use of data-driven, personalized advertising have revolutionized the ways in which tourism experiences are presented and consumed. Through immersive visuals, real-time engagement, and targeted content

delivery, digital marketing now offers destination management organizations (DMOs) and tourism stakeholders unprecedented tools to influence consumer preferences and decision-making processes. In the Albanian context, this transformation is particularly significant. As one of the emerging destinations in Southeastern Europe, Albania has witnessed steady growth in its tourism sector, contributing to both economic development and international visibility. The country's diverse landscapes, rich cultural heritage, and relatively low-cost travel experiences position it as an attractive option for regional and international tourists alike. Parallel to this growth is the increasing digital engagement of Albania's youth population, particularly those aged 18 to 24, who represent a digitally native cohort highly responsive to online content. Understanding the interaction between digital marketing and the travel behavior of young Albanians is crucial for both policymakers and industry practitioners. This demographic group not only represents a substantial share of current travelers but also plays a vital role in shaping tourism trends through content creation, peer influence, and online reviews. Their digital habits offer a valuable lens through which to examine evolving tourism consumption patterns.

Moreover, digital marketing extends beyond basic promotional activities; it facilitates emotional storytelling, peer-to-peer influence, and the co-creation of destination image—elements that deeply resonate with younger audiences. As Albania aspires to strengthen its position as a competitive and sustainable tourism destination within the Balkans and the broader European region, embracing digital-first marketing strategies becomes imperative. Effective use of platforms such as Instagram, TikTok, and Google not only enhances destination visibility but also fosters inclusive and participatory engagement with prospective travelers.

Furthermore, digital marketing has the potential to promote responsible tourism behaviors, diversify tourist flows, and support community-based tourism initiatives.

Existing studies highlight the growing importance of digital marketing in influencing travel behavior, particularly for young people aged 18 to 24, who frequently rely on social media and online platforms to gather travel ideas and information (Mariani, Borghi, & Cappa, 2021). These platforms have changed how travel decisions are made and how tourism is promoted. In Albania, where tourism is expanding, it is essential to understand how digital marketing shapes the travel behavior of young people. Online content has played a key role in improving the image of Albania as a travel destination and in making it more popular among both local and international travelers (Duro & Elmazi, 2022). Young people, in particular, are highly active online and are influenced by posts, videos, reviews, and travel offers they encounter on digital platforms.

Research shows that people tend to trust online content—especially reviews and personal stories—more than traditional advertisements (Xiang & Gretzel, 2010). Additionally, digital tools enable more personalized and interactive experiences for travelers, which younger users often prefer (Buhalis & Law, 2008). However, there remains a gap in the literature on how these global trends specifically apply to young people in Albania.

To address this gap, this paper investigates how digital marketing influences the travel decision-making processes of Albanian youth aged 18–24. It focuses on four key areas: (1) the frequency and channels of exposure to digital marketing; (2) the perceived credibility and influence of digital content; (3) the psychological and behavioral responses to digital promotional material; and (4) the potential of digital trends to support sustainable tourism development. Based on primary data collected through a structured questionnaire administered to 77 respondents within this age group, the study provides empirical insights into the digital behaviors of young Albanian travelers. The findings contribute to the broader discourse on youth tourism, digital engagement, and strategic tourism marketing, offering practical implications for national and regional tourism development.

Finally, the dissemination of these findings through publication in professional journals—which typically do not provide financial remuneration but publish for specialist audiences—can offer numerous benefits to researchers. Such publications can enhance career advancement, expand professional networks, and provide valuable feedback on research ideas (Singh et al., 2002). However, submitting to academic journals requires not only high-quality research but also a strong focus on presentation, as many papers are rejected

or returned with substantial revision requests. This underscores the dual importance of research rigor and clear presentation for impactful dissemination.

2. Methodology

2.1. Research Design

This study employed a descriptive quantitative research design, which is commonly used to collect factual data and identify patterns in behavior, preferences, and attitudes (Creswell, 2014). A structured online questionnaire was chosen as the data collection tool, particularly effective for reaching young, digitally active populations (Bryman, 2016). This method aligns with the research objective of exploring how digital marketing affects the travel decisions of Albanian youth aged 18–24. The survey was designed and administered using Google Forms and distributed through popular social media platforms, including Instagram and Facebook. These channels were purposefully selected to ensure access to respondents who actively engage with digital content, reflecting findings that digital natives are more responsive to online questionnaires disseminated through the same platforms they use for information and social interaction (Kaplan & Haenlein, 2010). The questionnaire included a mix of multiple-choice, multiple-response, and five-point Likert scale items to capture a broad range of data—from digital media habits to perceptions of trust and influence. This structure enabled a standardized, measurable assessment of attitudes, in line with recommendations for survey-based research in the social sciences (Dillman, Smyth, & Christian, 2014). The survey was conducted in April 2025 and yielded 77 valid responses. Participants were predominantly aged between 18 and 24 years, representing a digitally native cohort with high levels of engagement with online platforms. Data were collected anonymously to encourage honest responses and minimize potential biases, following standard practices in behavioral research (Tourangeau, Rips, & Rasinski, 2000).

2.2. Sample

A total of 77 participants aged between 18 and 24 completed the survey. This age group corresponds with Generation Z, a cohort characterized by high digital literacy and daily engagement with social media and other online platforms (Williams et al., 2012). The sample included both university students and employed youth from various regions of Albania, reflecting diversity in socioeconomic backgrounds and lifestyle preferences. All respondents had encountered travel-related digital content, even if only occasionally, making them suitable for this research. As Saunders, Lewis, and Thornhill (2016) highlight, the key to effective sampling in exploratory studies is to ensure that participants are relevant to the research topic and can provide a range of experiences. Using purposive sampling via social media helped the study reach the most digitally active segment of the youth population in Albania, where digital marketing exerts the greatest influence (Kaplan & Haenlein, 2010).

2.3. Data Processing and Analysis

The collected data were prepared for analysis through standard data cleaning procedures, including removal of duplicate entries and correction of formatting inconsistencies. Quantitative responses were analyzed using descriptive statistical methods, which are particularly suited for summarizing data and identifying trends in social science research (Field, 2013). Frequency distributions and percentages were used to interpret and present the survey findings. Multiple-choice responses that allowed for multiple selections (e.g., digital platforms used or factors of influence) were processed using dummy coding, a common technique for handling categorical variables in survey analysis (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2018). These coded variables were then aggregated and visualized to identify the dominant trends in platform use and behavioral influence. The results were interpreted in light of existing literature on digital marketing and youth travel behavior. This comparative approach strengthened the analysis by connecting the study's findings to broader patterns observed in international contexts (Bryman, 2016). Furthermore, it enhances the validity of the insights by grounding them in established theoretical frameworks and previous empirical work.

3. Results

3.1 Demographic Profile

The survey sample consisted of 77 valid responses, with the demographic data reflecting a population segment that is highly representative of Albania’s digitally active youth. Notably, 79.2% of respondents fell within the 18–24 age group, confirming a focus on the digital-native generation. In terms of gender distribution, 62.3% were female, while 37.7% were male. Regarding employment status, 44.2% identified as students who are also employed, and an additional 39.0% were full-time students without employment. Only a small proportion (10.4%) were employed but not engaged in formal education. This demographic composition suggests that the respondents are not only technologically literate but also highly engaged with digital media and social platforms—factors that are essential in shaping modern travel behaviors and preferences.

Table 1. Demographic Profile of Respondents

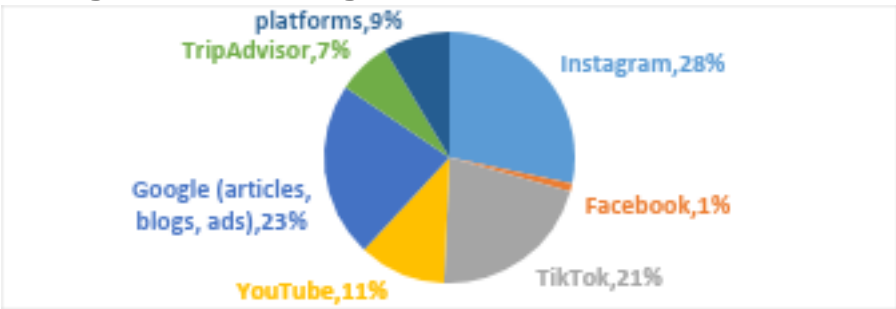
Variable	Percentage (%)
Age group (18–24)	79.2
Female	62.3
Male	37.7
Employed Students	44.2
Full-time Students	39.0
Employed (not students)	10.4

Source : Survey conducted by the researchers

3.2 Usage of Digital Platforms

The data reveal a strong inclination toward visual and interactive digital platforms when it comes to travel information sourcing. Instagram emerged as the most influential platform (28%), followed by TikTok (21%) and a variety of Google-related services (collectively representing 34% when including Google search, blogs, advertisements and Youtube). Respondents appreciated Instagram for its visually immersive content, the accessibility of destination tags, and influencer recommendations. TikTok was particularly valued for short-form, engaging videos that offered travel tips and real-life experiences. Meanwhile, Google remained a fundamental tool for accessing travel blogs, price comparisons, and user reviews. Notably, respondents often used multiple platforms simultaneously, underscoring the importance of cross-platform engagement in shaping travel decisions.

Figure 1. Preferred Digital Platforms for Travel Information

Source: Survey conducted by the researchers

3.3 Frequency and Nature of Exposure

Participants reported a high frequency of exposure to travel-related digital content. Approximately 26.0% encountered such advertisements daily, while 48.1% reported seeing them several times per week. Digital

advertisements appeared in diverse formats, including influencer content, sponsored posts, and web banners on travel-related websites. Importantly, interaction with these ads was common—many respondents reported clicking on advertisements, saving them for later reference, or sharing them with peers. This repeated and interactive exposure demonstrates how digital marketing stimuli maintain a consistent presence in the digital ecosystem of youth, reinforcing message retention and interest in promoted destinations.

Table 2. Frequency of Exposure to Digital Travel Advertisements

Frequency	Percentage	Approximate Count (out of 77)
Every day	26%	20
Several times a week	48.1%	37
Several times a month	19.5%	15
Rarely or never	6.5%	5

Source: Survey conducted by the researchers

3.4 Behavioral Responses to Digital Ads

The survey revealed that digital advertisements do more than capture attention—they also influence behavior. A combined 62.4% of respondents stated that they either frequently or occasionally considered traveling to a destination after encountering a digital ad. Following initial exposure, respondents often sought further information by watching related YouTube or TikTok content, conducting independent Google searches, or consulting with friends and online communities. A notable behavior was the act of bookmarking or saving destinations for future reference, which suggests that digital marketing does not merely generate curiosity but also fosters long-term engagement with potential travelers.

Figure 3 Likelihood of Traveling After Viewing a Digital Ad

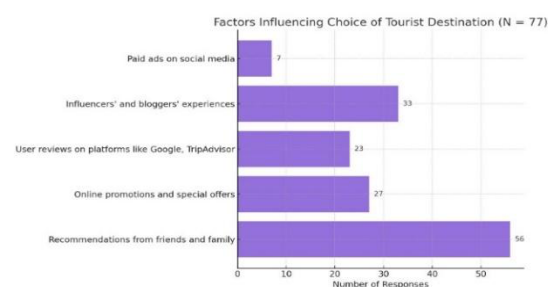
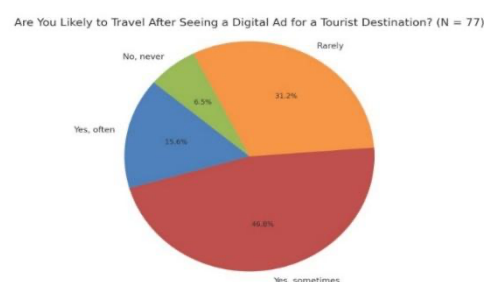

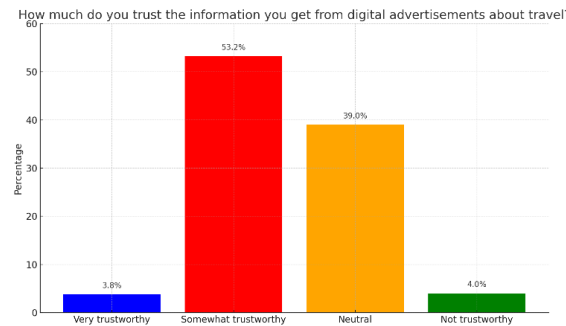
Figure 4 Factors Influencing Choice of Tourist Destination

3.5 Trust in Digital Marketing Content

Trust emerged as a multifaceted factor in evaluating digital marketing content. While 53.2% of respondents described their trust in digital ads as moderate, 39.0% remained neutral, and only 2.6% expressed high trust. Influencer marketing, in particular, played a significant role—respondents indicated greater trust in content produced by influencers who were perceived as authentic and relatable. Key trust-enhancing elements included transparent pricing, user-generated reviews, and personal storytelling. Conversely, respondents expressed skepticism toward content that appeared excessively commercial or exaggerated. These findings highlight the importance of credibility and perceived authenticity in the effectiveness of digital marketing efforts.

Figure 5 Level of Trust in Digital Travel Advertisements

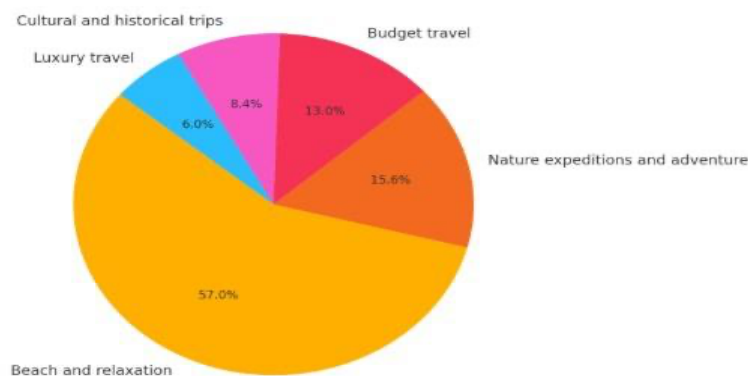

3.6 Preferences in Travel Choices

Digital marketing content appeared to significantly influence the types of trips that appealed to young people. Budget-friendly travel options were the most favored (13.0%), likely due to the economic constraints typical among students and young adults. The most popular travel category, however, was beach and relaxation trips (57.1%), followed by nature and adventure travel (15.6%), and cultural or historical tourism (7.8%). These preferences correlate closely with the visual and narrative styles prevalent on Instagram and TikTok, where users frequently share photogenic landscapes, cultural sites, and experiential travel. Thus, youth appear to prefer travel experiences that are memorable, affordable, visually appealing, and suitable for sharing on social media.

Figure 6 Preferred Types of Trips After Viewing Online Advertisements

What types of trips attract you the most after viewing online advertisements?

3.7 Domestic vs. International Travel Influence

A comparative analysis of digital marketing's influence on domestic versus international travel revealed nuanced differences. When asked about the influence of digital content on travel within Albania, 20.8% reported being strongly influenced, while 55.8% were somewhat influenced. For international travel, the influence was slightly higher, with 31.2% reporting strong influence and 57.1% indicating moderate influence. This suggests that international travel decisions are more strongly impacted by digital content, possibly due to the greater need for information when planning foreign trips. Nonetheless, domestic campaigns promoting local heritage sites, hidden natural attractions, and regional events were also positively received, especially when disseminated through relatable and visually engaging digital formats.

4. Conclusions

The findings of this study confirm that digital marketing plays a pivotal role in shaping the travel behavior of Albanian youth. Through the strategic use of platforms such as Instagram, TikTok, and Google, tourism stakeholders are able to influence perceptions, stimulate interest, and guide decision-making processes. The visual nature of these platforms, paired with influencer marketing and user-generated content, creates a dynamic and emotionally resonant environment where travel aspirations are born and nurtured. One of the study's most compelling insights is that digital marketing extends beyond the realm of advertising—it cultivates aspiration. Over 62% of respondents admitted that they had seriously considered visiting a destination after encountering it through digital media. This behavior is driven largely by emotionally engaging content, immersive storytelling, and authentic experiences, which resonate strongly with the 79.2% of participants aged 18–24—a generation that is both media-savvy and aspirational in its travel desires. Influencers emerged as key intermediaries in this process, not only promoting destinations but also establishing trust through perceived authenticity. Respondents demonstrated a moderate to high level of trust in digital content, especially when it was delivered by relatable influencers, backed by transparent information, and supported by user reviews.

Equally important is the frequency and nature of digital exposure. Approximately 74.1% of participants reported encountering travel-related digital content at least several times per week. Interactions with such content—whether through clicks, shares, or saved posts—indicate that repeated and consistent exposure reinforces interest and can gradually lead to decision-making. However, the study also highlights a caveat: overly commercialized or exaggerated advertisements were met with skepticism, which can weaken the effectiveness of digital strategies. Therefore, tourism marketers must strike a balance between persuasive storytelling and honest, transparent communication to maintain trust and engagement. The results also point to strong potential in domestic tourism promotion. While digital marketing influenced both domestic and international travel, 76.6% of respondents stated they were influenced to travel within Albania after seeing digital content. Destinations that emphasized beach holidays (57.1%), nature-based experiences (15.6%), and cultural attractions (7.8%) were particularly appealing. Budget-friendly options emerged as the most attractive travel category, a finding consistent with the economic realities of student life, as over 83% of respondents identified as students, with many balancing part-time work. Regional tourism boards and private operators are thus encouraged to invest in localized digital campaigns that highlight accessible, culturally rich, and visually engaging destinations suited to this demographic.

In conclusion, digital marketing represents a transformative force in how young Albanians discover, evaluate, and choose travel destinations. Social media platforms—especially those emphasizing visual storytelling and peer interaction—are central to this influence. The effectiveness of digital marketing lies not only in its reach but in its ability to create authentic, aspirational narratives that inspire action. By strategically aligning their digital content with the preferences and behaviors of digitally active youth, tourism stakeholders in Albania can significantly enhance their visibility and competitiveness in both domestic and international markets. This study contributes to a growing body of literature on digital marketing and youth travel behavior, particularly within the context of emerging tourism economies like Albania. While the sample size limits broad generalizability, the findings provide valuable insights into current trends and suggest concrete avenues for tourism marketing development. Future research should consider expanding the sample and adopting longitudinal or comparative methods to further explore the evolving relationship between digital engagement and travel decisions in Albania and similar contexts.

References

- 1) Bryman, A. (2016). *Social research methods* (5th ed.). Oxford University Press.

- 2) Buhalis, D., & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism Management*, 29(4), 609–623. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.01.005>
- 3) Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). SAGE.
- 4) Dillman, D. A., Smyth, J. D., & Christian, L. M. (2014). *Internet, phone, mail, and mixed-mode surveys: The tailored design method* (4th ed.). Wiley.
- 5) Duro, A., & Elmazi, L. (2022). The role of digital marketing in shaping Albania's image as a tourist destination. *Albanian Journal of Tourism and Hospitality*, 3(2), 45–58.
- 6) Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (4th ed.). SAGE.
- 7) Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2018). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage.
- 8) Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- 9) Mariani, M. M., Borghi, M., & Cappa, F. (2021). Online review helpfulness and tourism products: Evidence from a panel of 14,000 hotels. *International Journal of Hospitality Management*, 94, 102811. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102811>
- 10) Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2016). *Research methods for business students* (7th ed.). Pearson Education.
- 11) Singh, K., Haddad, K. M., & Chow, C. W. (2002). Are articles in “top” management journals necessarily of higher quality? *Journal of Management Inquiry*, 11(2), 172–188.
- 12) Tourangeau, R., Rips, L. J., & Rasinski, K. (2000). *The psychology of survey response*. Cambridge University Press.
- 13) Williams, K. C., Page, R. A., Petrosky, A. R., & Hernandez, E. H. (2012). Multi-generational marketing: Descriptions, characteristics, lifestyles, and attitudes. *Journal of Applied Business and Economics*, 17(2), 21–36.
- 14) Xiang, Z., & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. *Tourism Management*, 31(2), 179–188.

Dhuna në marrëdhëniet familjare dhe domosdoshmëria e sigurizimit të saj

Dr. Bajram Ibraj

Departamenti i Drejtësisë dhe Shkencave Sociale
Kolegji Universitar i Biznesit, Tiranë
E-mail: bibraj@kub.edu.al
<https://orcid.org/0009-0006-1006-5379>

Abstrakt

Kriminaliteti ka lindur së bashku me lindjen e shoqërisë njerëzore dhe ka vijuar rrugëtimin e tij deri në ditët e sotme. Por dhuna dhe kriminaliteti në marrëdhëniet familjare veçanërisht në Shqipëri është bërë një problem i madh shqetësues.

Institucioni i parë që Zoti krijoi në tokë ishte institucioni i familjes, por fatkeqësisht edhe krimi i parë në botë ka ndodhur në marrëdhëniet familjare, kur vëllai më i madh Kaini vrau, vëllain e tij më të vogël Abelin. Në këtë mënyrë ka vijuar krimi, kriminaliteti dhe dhuna në familjet dhe në marrëdhëniet familjare deri më sot. Për herë të parë, u miratua në vitin 2006, ligji nr. 9669, datë 18.12.2006 "Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare", ligj i cili u ndryshua dhe u përmirësua më tej edhe në vitet 2008, 2010, 2018 dhe 2020. Pamvarësisht se janë ashpërsuar masat penale, përsëri dhuna në marrëdhëniet familjare ka pësuar rritje të frikshme. Ndërkohë, që dhuna dhe kriminaliteti në marrëdhëniet familjare është parandaluar, zbuluar, dokumentuar dhe luftuar sipas qeverisjes ligjore dhe dispozitave të Kodit Penal dhe Kodit të Procedurës Penale të Republikës së Shqipërisë.

Interes të veçantë për parandalimin dhe minimizimin e veprave penale për dhunën në marrëdhëniet familjare, paraqesin studimi i etiologjisë kriminale domethënë origjinës, burimit, shkaqeve dhe pasojave të dhunës në marrëdhëniet familjare; edukimi, ndërgjegjësimi dhe civilizimi i shoqërisë dhe marrëdhënieve familjare në vetvete; por edhe nëpërmjet qeverisjes ligjore dhe dhënies së drejtësisë penale nëpërmjet vendimeve të gjykatave. Ndërsa, nëpërmjet rritjes së rolit më aktiv të shoqërisë dhe shtetit të së drejtës, nevojitet të sigurohet sigurimi dhe mbrojtja më e mirë e marrëdhënieve familjare me qëllim parandalimin e dhunës ndaj saj.

Fjalë kyçe: Dhuna, marrëdhëniet familjare, sigurizimi, vepra penale, mbrojtja.

Hyrje

Qëllimi i këtij punimi është vlerësimi, trajtimi dhe hulumtimi i problematikave që lidhen me: dhunën në marrëdhëniet familjare; kriminalitetin në rritje në këtë drejtim; shtimin e dhunës ndaj femrave nga ana e bashkëshortëve të tyre, por jo vetëm; origjina, burimet, shkaqet dhe pasojat e kësaj dhune; përmirësimet ligjore dhe sanksionet penale ndaj autorëve të këtyre veprave penale; si dhe ndërgjegjësimi i shoqërisë dhe shtetit ligjor për të siguruar sigurimin dhe mbrojtjen e marrëdhënieve familjare në funksion të sigurimit të dinjitetit njerëzor dhe të barazisë gjinore.

Legjislacioni për çështjet e dhunës në marrëdhëniet familjare është miratuar për herë të parë në vendin tonë në vitin 2006 me ligjin nr.9669, datë 18.12.2006 "Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare". Më pas ky legjislacion ka pësuar disa shtesa e ndryshime në ligjin nr.9669 datë 18.12.2006 nëpërmjet ligjeve; 47/2018, datë 23.07.2018; ku është shtuar, neni 7/1, Garancia për mbrojtjen, pika 1; dhe neni 13/1 "Urdhri për masat paraprake të mbrojtjes së menjëhershme"; ligjit 125/2020, ku derisa të vendosë gjykata, policia urdhëron nxjerrjen e dhunuesit nga banesa, kur viktimja jeton në të njëjtën banesë me dhunuesin, përveç

rasteve kur dhunuesi është i mitur, i moshuar ose person me aftësi të kufizuar; ligjit nr.35/2020“Për një ndryshim në ligjin nr.7895,datë 27.01.1995, “Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë”, Neni 130/a “Dhuna në familje”. Shprehemi se këto ndryshime e përmirësime ligjore kanë ndikuar pozitivisht në parandalimin e dhunës në familje dhe në rritjen e ndëshkimit të autorëve të kryerjes së këtyre veprave penale, megjithëse ky kriminalitet mbetet në përmasa shqetësuese për shoqërinë dhe familjet shqiptare.

Në fokus të këtij punimi do të jenë: hyrje, burimet, shkaqet dhe pasojat e dhunës në marrëdhëniet familjare; dhuna në marrëdhëniet familjare për periudhën 2005-2024; vendimet e Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm për dhunën në marrëdhëniet familjare në periudhën 2011- 2024; domosdoshmëria e sigurizimit të marrëdhënieve familjare dhe roli i shtetit drejtësi dhe qeverisje ligjore për mbrojtjen e tyre dhe perfundime dhe rekomandime. Ky punim nëpërmjet dhënies së përgjigjes për pyetjen kërkimore, a është dhuna në marrëdhëniet familjare një problem shqetësues aktual, dhe, cila ka qënë politika penale ndaj veprave penale kundër dhunës në marrëdhëniet familjare, kërkon të argumentojë rolin e shtetit ligjor, të shoqërisë dhe sistemit të drejtësisë penale për mbrojtjen e femrave nga dhuna dhe kriminaliteti me qëllim mbrojtjen dhe sigurizimin e sigurisë së këtyre marrëdhënieve familjare.

1. Burimet, shkaqet dhe pasojat e dhunës në marrëdhëniet familjare

Kriminologjia studion në vetvete edhe etiologjinë kriminale që ka të bëjë me shkaqet dhe faktorët e kriminalitetit, por për dhunën në marrëdhëniet familjare, por jo vetëm, një rëndësi primare përpara zbulimit të shkaqeve dhe pasojave të këtij krimi, do të lypet të kërkojmë, zbulojmë dhe të bëjmë pjesë të proceseve hetimore dhe gjyqësore edhe origjinën dhe burimet e dhunës në marrëdhëniet familjare.

Burimet e dhunës në marrëdhëniet familjare janë:

1.Struktura Patriarkale dhe Kultura e Nderit: -Struktura patriarkale e familjes shqiptare ushqen ide të dominimit mashkullor dhe nënshtrimit të grave; -Kultura e “nderit” dhe turpit që lidhet me raportimin e dhunës.Në shumë zona të Shqipërisë, marrëdhëniet familjare janë ende të ndërtuara mbi modelin patriarkal, ku burri konsiderohet si “koka e familjes”dhe gruaja si vartëse.Kjo ideologji e vjetër mbështet dhunën si një mjet kontrolli ndaj grave.“Në shumë raste, gratë e shohin dhunën si pjesë të zakonshme të jetës martesore dhe nuk e raportojnë për shkak të frikës nga stigmatizimi dhe përjashtimi social”(Gedeshi & De Soto,2002,faqe,57).¹⁴³

*2.Patriarkalizmi dhe normat kulturore tradicionale*¹⁴⁴

-Varfëria, papunësia dhe pabarazia ekonomike.¹⁴⁵Situatat ekonomike të vështira shkaktojnë stres dhe tension në familje, që shpesh përshkallëzojnë në dhunë. Gratë që varen ekonomikisht nga partneri nuk raportojnë dhunën për shkak të frikës nga përjashtimi apo mbijetesa;¹⁴⁶

-Përdorimi i alkoolit dhe i substancave narkotike;¹⁴⁷Konsumi i lartë i alkoolit është një faktor që shoqërohet shpesh me dhunën fizike e psikologjike në familje;

- Mungesa e ndërhyrjes institucionale dhe zbatimit të ligjit.¹⁴⁸

Mungesa e reagimit të duhur nga policia apo sistemi gjyqësor krijon pandëshkueshmëri. Frika se denoncimi nuk do sjellë mbrojtje reale ose do rëndojë situatën;¹⁴⁹

¹⁴³Gedeshi, I. & De Soto, H. (2002). Poverty in Albania: A Qualitative Assessment. World Bank.UNDP Albania (2016).

¹⁴⁴See, Gedeshi, I. & De Soto, H. (2002). World Bank.UNDP Albania (2016). *Gender Brief Albania*.

¹⁴⁵See, INSTAT & UN Women, Violence Against Women Survey in Albania, 2019, faqe 33.

¹⁴⁶Po aty.

¹⁴⁷See World Health Organization (WHO, 2014). Global status report on alcohol and health.

¹⁴⁸See OSBE (2022). Survey on Violence against Women in Albania.

¹⁴⁹Po aty.

- Mosfunksionimi i mekanizmave të mbrojtjes dhe pandëshkueshmëria;¹⁵⁰ niveli i ulët i arsimit dhe mungesa e ndërgjegjësimit dhe e informimit.¹⁵¹ Niveli i ulët i arsimimit, sidomos në zonat rurale, lidhet me tolerancën më të lartë ndaj dhunës. Mungesa e edukimit gjinor dhe mosndërgjegjësimi për të drejtat e grave;¹⁵²

- Trashëgimia e dhunës ndër breza dhe roli i modelimit në fëmijëri.¹⁵³ Fëmijët që rriten në mjedise të dhunshme shpesh e konsiderojnë dhunën si mënyrë normale për zgjidhjen e konflikteve dhe mund ta përsërisin atë në jetën e tyre të rritur,¹⁵⁴ etj. Burimet e krimit dhe kriminalitetit në tërësi, nuk trajtohen pothuajse fare në jurispondencën tonë dhe shpesh burimet i klasifikojnë si shkaqe ose nuk arrijnë dot të dallojnë cilat janë burimet dhe cilat janë shkaqet e dhunës, por jo vetëm.

Shkaqet e dhunës në marrëdhëniet familjare.

Sipas Jonathan Herring në librin e tij, “E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale”, “Problemi i shkakësisë është një çështje ligjore, praktika gjyqësore duket se i zbaton rregullat në mënyrë efikase.¹⁵⁵ Ndërkohë, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë, në nenin 13: parashikon lidhja shkakësore.¹⁵⁶ Shkenca e kriminologjisë brenda saj trajton edhe shkencën e Etiologjisë kriminale e cila ka të bëjë me shkaqet dhe faktorët e kriminalitetit. Por, Ne duhet të shpjegojmë më tej se: *“Detyra e etiologjisë është që t’u përgjigjet pyetjeve përse është kryer ose është bërë ndonjë sjellje ndëshkuese, për t’u gjetur shkak i vërtetë ose faktori kriminogjen, ose ato shkaqe që ndikojnë në shfaqjen, formësimin dhe realizimin përfundimtar të sjelljes ndëshkuese si dukuri shoqërore dhe individuale, e ashtuquajtura kriminogjenezë.”*¹⁵⁷ Por në çështjen e dhunës në marrëdhëniet familjare, “Nuk duhet të mendohet se kontributi i vetëm i feminizmit është nxjerrja në pah e shembujve të stereotipizimeve gjinore mes gjyqësorit dhe juristëve, (rastet e përdhunimeve janë plot), apo shembuj kur ligji në mënyrë të pajustificueshme i trajton femrat dhe meshkujt në mënyrë të ndryshme, (shtrëngimi mund të jetë një shembull i kësaj, për faktin se është i disponueshëm si mbrojtje për bashkëshortet, por jo për bashkëshortët).¹⁵⁸ “Përqasja ligjore lejon që problem i krimit të shihet si rezultat i veprimeve të njerëzve të këqij, në vend që të pranojë atë si produkt të një shoqërie të pabarabartë dhe përjashtuese” Problemi qëndron se, ajo që është normale dhe ajo që është jonormale, ajo që është shkak, dhe ajo që është kusht- është një çështje perspektive dhe gjykimi”. Për të përdorur një nga shembujt e vetë autorit (Alan Norrie, Crime, Reasen and History (Cambridge:CUB,2001),137-40). (pak i modifikuar) (1985,35) efekti i urisë të një shteti të botës së tretë mund t’i duket një fshatari si pasoja e thatësisë, dhe një shoqate humanitare si rezultat i inefiçencës dhe korrupsionit të qeverisë...Çdonjëri nga këta faktorë të ndryshëm, mund të veçohet si shkak, dhe, ata që mbeten, mund të quhen kushtet në prapaskenë, secili mund të prezantohet si faktor “që bën diferencën”.¹⁵⁹ Por natyrshëm, lind pyetja.”Cili faktor “bën diferencën”, shkaqet më të thella” apo “shkak i imediat”? Nëse “shkaqet më të thella” (varfëria, diskriminimi racial, shpërdorimi i detyrës nga ana e policisë) janë pjesë e kushteve “normale” të jetës në Anglinë e shekullit të njëzet, për këtë arsye, a eskludohen ato nga vëmendja jonë se çfarë shkaktoi trazira? Ndoshta do të ishte e favorshme për ligjin, me theksin e tij tek individualja, nëse vërtet shkaqet e thella do të përjashtoheshin.”¹⁶⁰

¹⁵⁰Po aty, faqe 41.

¹⁵¹See UNICEF Albania (2020). Knowledge, Attitudes and Practices on Gender-Based Violence.

¹⁵²Po aty.

¹⁵³See Save the Children Albania (2018). Children’s Experiences of Violence in the Family, faqe 12.

¹⁵⁴Po aty.

¹⁵⁵Jonathan Herring “E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale”, Parathënie, Spartak Ngjela, Botimi V/Volumi I, UET Press, Tiranë, tetor 2013, faqe 87.

¹⁵⁶Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë, miratuar me ligjin nr.7895, me datë 27.01.1995, neni 13.

¹⁵⁷Vesel Latifi, Ismet Elezi, Vasilika Hysi, “Politika e Luftimit të Kriminalitetit “Juridica, Prishtinë, Kosovë, 2012, faqe 33.

¹⁵⁸Jonathan Herring “E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale”, Parathënie, Spartak Ngjela, Botimi V/Volumi I, UET Press, Tiranë, tetor 2013, faqe 60.

¹⁵⁹Po aty, faqe 132-133.

¹⁶⁰Po aty, faqe 133.

Pasojat e dhunës në marrëdhëniet familjare. Është shumë e rëndësishme që, “për disa lloje veprash penale është e nevojshme të provohet se ai veprim ka shkaktuar një pasojë të caktuar”.¹⁶¹ Pasojat e dhunës në marrëdhëniet familjare në Shqipëri janë të shumta dhe ndodhin në nivele të ndryshme, duke përfshirë aspekte fizike, emocionale, psikologjike dhe sociale. Dhuna familjare ka efekte të thella, jo vetëm për viktimat direkte, por edhe për fëmijët dhe për shoqërinë në tërësi. Ja disa prej pasojave kryesore që mund të ndodhin:

1.Pasojat fizike dhe shëndetësore: Plagë dhe Dëmtime fizike: Gratë dhe fëmijët që përjetojnë dhunë mund të përjetojnë plagë të rënda, thyerje kockash, dëmtime të brendshme, dhe lëndime të tjera që kërkojnë trajtim mjekësor. Probleme shëndetësore afatgjata: Dhuna mund të çojë në sëmundje kronike si dhe çrregullime të tjera shëndetësore, si dhimbje kronike, probleme me tretjen, dhe shtatzëni të paplanifikuara, duke përfshirë abortet e përsëritura.¹⁶²

2.Pasojat psikologjike dhe emocionale: Stresi Post-traumatik: Dhuna në familje është një shkak i zakonshëm për zhvillimin e çrregullimeve të stresit post-traumatik (PTSD), sidomos tek viktimat që janë përballur me dhunë të përsëritur. Kjo mund të ndikojë në funksionimin e përgjithshëm të individëve dhe të shkaktojë ankth, depresion dhe pasiguri. Përkeqësimi i vetëbesimit: Pasojat psikologjike të dhunës përfshijnë uljen e vetëbesimit dhe pasiguri, veçanërisht te gratë që përjetojnë abuzime emocionale dhe psikologjike. Ky faktor mund të ndikojë gjithashtu në aftësinë e individëve për t'u marrë me sfidat e jetës.¹⁶³

3.Pasojat sociale dhe ekonomike: Izolimi shoqëror: Viktimat e dhunës në familje shpesh ndihen të izoluar nga shoqëria dhe familja, duke pasur më pak mundësi për të marrë mbështetje apo për të kërkuar ndihmë. Papunësia dhe varfëria: Dhuna mund të ndikojë në mundësitë e punësimit, veçanërisht për gratë që janë të detyruara të qëndrojnë në marrëdhënie të dhunshme për shkak të varësisë ekonomike nga partnerët abuzues. Kjo ndikon në varfërinë afatgjatë të familjeve dhe pasigurinë ekonomike.¹⁶⁴

4.Pasojat në fëmijët dhe brezat e ardhshëm: Rreziku i përsëritjes së dhunës: Fëmijët që rriten në mjedise të dhunshme janë më të prirur të zhvillojnë sjellje agresive, si dhe mund të bëhen viktimat e dhunës në të ardhmen. Një pjesë e madhe e viktimave të dhunës janë gjithashtu dëshmitarë të dhunës, çka ka pasojat e rënda psikologjike dhe zhvillimore. Kërcënimi i zhvillimit emocional dhe social: Fëmijët që jetojnë në mjedise dhune shpesh kanë vështirësi në shkollë, kanë çrregullime të sjelljes dhe mund të zhvillojnë probleme të shëndetit mendor.¹⁶⁵

5.Pasojat ligjore dhe institucionale: Vështirësi në arritjen e drejtësisë: Dhuna në familje shpesh mbetet e paadresuar për shkak të ndëshkimit të dobët nga institucionet, mosbesimit të viktimave ndaj sistemit gjyqësor, dhe frikës së hakmarrjes nga abuzuesit. Mungesa e mbrojtjes efektive: Edhe pse ka përpjekje për të krijuar ligje dhe struktura mbrojtëse, pasojat e dhunës mund të jenë të gjata dhe të dëmshme për viktimat për shkak të zbatimit të paqëndrueshëm të ligjeve.¹⁶⁶

Dhuna në marrëdhëniet familjare në Shqipëri ka pasojat e rënda për individët dhe shoqërinë në përgjithësi. Ajo ndikon në shëndetin fizik dhe mendor të viktimave, përkeqëson cilësinë e jetës, dhe ka pasojat e thella për fëmijët dhe brezat e ardhshëm. Për të adresuar këto pasojat, është e rëndësishme që të ndërmerren masa të forta nga autoritetet shtetërore dhe organizatat shoqërore për të mbështetur viktimat dhe për të parandaluar përhapjen e dhunës.

2. Dhuna në marrëdhëniet familjare për periudhën 2005-2024

Më poshtë, paraqesim tabelën 1, ku pasqyrohen statistika për dhunën në familje për periudhën 2005-2024, Tiranë.

¹⁶¹Po aty, faqe 87.

¹⁶²“Domestic Violence Against Women in Albania: A National Survey”, UN Women & INSTAT (2019), faqe, 33-34.

¹⁶³“Impact of Domestic Violence on Mental Health”, Journal of Clinical Psychology, 2018, faqe, 567-569.

¹⁶⁴“Poverty and Domestic Violence in Albania: A Sociological Perspective”, 2020, faqe, 42-44.

¹⁶⁵“The Cycle of Violence: A Study on Children Exposed to Domestic Violence” Albania, 2019, faqe, 12-15.

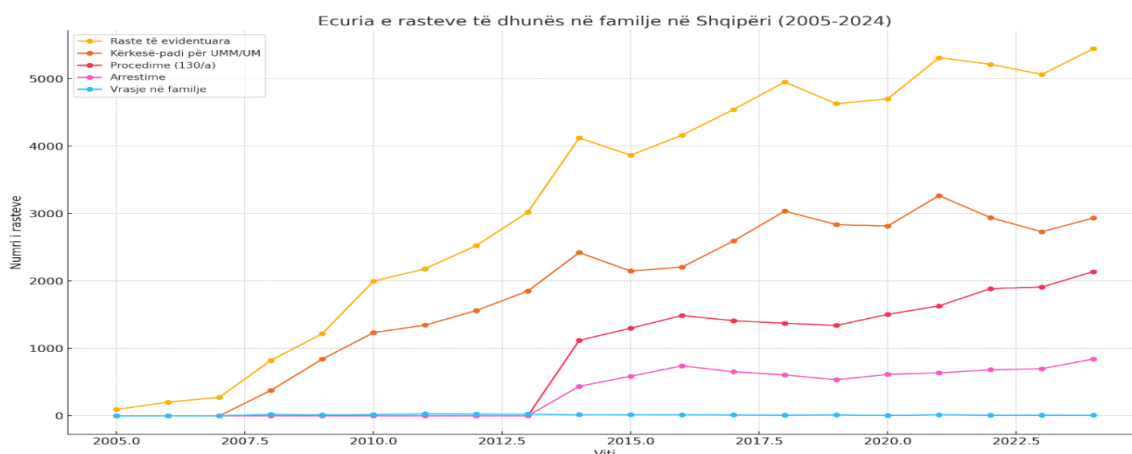
¹⁶⁶“Justice and Domestic Violence in Albania: Gaps and Challenges”, OSCE Report, 2021, faqe, 8-9.

Viti	Raste të evidentuara të dhunës në familje	Kërkesë-padi për UMM/UM të plotësuar nga Policia e Shtetit	Procedime sipas Nenit 130/a të Kodit Penal	Persona të arrestuar per nenin 130/a "Dhune ne familje" të Kodit Penal	Vrasje në familje/raste viktima/gra
2005	94				
2006	204	-			
2007	275	-			
2008	822	377			22
2009	1217	841			16
2010	1998	1234			20
2011	2181	1345			30
2012	2526	1562			28
2013	3020	1851			26/28
2014	4121	2422	1120	439	17/22
2015	3866	2148	1300	588	18/20
2016	4163	2207	1488	742	16/17
2017	4543	2593	1412	654	13/14
2018	4951	3037	1373	608	11/20/
2019	4629	2836	1341	535	14/17
2020	4701	2816	1505	615	6/7/
2021	5312	3266	1631	638	16/16/
2022	5214	2940	1887	683	10/12/
2023	5064	2730	1911	699	11/13/
2024	5445	2934	2139	844	10/10/
2005 -2024 30 vite	64.346	37.139	17.107	7.045	284 vrasje / 196 viktima, gra

Burimi: Drejtoria e Përgjithshme e Policisë së Shtetit. Policia e Shtetit, <https://asp.gov.al>. Përpunimi i autorit, qershor 2025.

Tabela 1. Statistikat për dhunën në familje për periudhën 2005-2024

Sipas të dhënave tabelare rezulton se për periudhën 2005-2024, për 30 vite, nga Drejtoria e Përgjithshme e Policisë së Shtetit, janë evidentuar statistikat për dhunën në familje si vijon: Raste të evidentuara të dhunës në familje, 64.346, kërkesë-padi për UMM/UM të plotësuar nga Policia e Shtetit, 37.139; Procedime sipas Nenit 130/a të Kodit Penal, 17.107; Persona të arrestuar per nenin 130/a "Dhunë në familje" të Kodit Penal, 7.045 dhe Vrasje në familje gjithsej 284 vrasje, raste viktima/gra, gjithsej 196. Këto statistika tregojnë rastet e shumta dhe në rritje të vazhdueshme të krimit në marrëdhëniet familjare. Më poshtë, paraqesim grafikun 1, ku jepet ecuria e rasteve të dhunës në familje në Shqipëri (2005-2024).

Burimi: Drejtoria e Përgjithshme e Policisë së Shtetit. Policia e Shtetit, <https://asp.gov.al>. Përpunimi i autorit, qershor 2025.

Grafiku 1. Ecuria e rasteve të dhunës në familje në Shqipëri (2005-2024)

Sipas grafikut 1, rezulton se për periudhën 2005-2024, rastet e evidentuara të dhunës në familje, në vitin 2005-2007 kanë qënë në një rritje të lehtë, ndërsa nga viti 2008 deri në vitin 2024 ato janë rritur

maksimalisht, po kështu edhe kërkesë-padi për UMM/UM të plotësuar nga Policia e Shtetit. Ndërsa procedimet sipas Nenit 130/a të Kodit Penal dhe arrestimet janë rritur nga viti 2013 deri në vitin 2024. Rritja e rasteve të evidentuara është shumë e dukshme pas vitit 2008. Nga krahasimi i statistikave për 10 vitet e fundit 2015-2024, rezulton se kërkesat për padi përbëjnë rreth 54-61% të rasteve të evidentuara në 10 vitet e fundit. Procedimet penale janë rritur në përqindje pas vitit 2020, duke kaluar 35-39% në vitet e fundit. Arrestimet janë gjithashtu në rritje por përbëjnë vetëm rreth 12-15% të totalit të rasteve. Vrasjet përbëjnë një përqindje shumë të ulët (rreth 0.2-0.5%), por janë tregues të rëndë të dhunës ekstreme.

3. Vendimet e Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm për dhunën në marrëdhëniet familjare në periudhën 06.04.2011 – 07.03.2024.

Pranë, Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm, Tiranë, studjova vendimet e Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë, për periudhën 06.04.2011- 07.03.2024, dhe për rrjedhojë edhe vendimet e gjykatave të shkallës së parë të juridiksionit të Përgjithshëm. Përmbajtja e këtyre vendimeve të marra nga trupi gjykues japin një panoramë të përgjithshme, mbi bazën e të cilave trajtohet dhe analizohet drejtësia penale. Më poshtë, paraqesim tabelën 2. ku jepen vendime të Gjykatave të Shkallës së Parë në rrethe dhe vendime të Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë për periudhën 2011-2024.

Vendimi	Vepra Penale	Vendimi i Shkallës së Parë	Vendimi i Apelit
Nr. 417/2011	Vrasje, armëmbajtje pa leje	20 vjet + 1 vit burg	Lënë në fuqi
Nr. 114/2022	Vrasje familjare	Burg i përjetshëm dhe 35 vjet	Lënë në fuqi
Nr. 30/2023	Dhuna në familje	10 muaj burg	Lënë në fuqi
Nr. 871/2023	Vrasje familjare	25 muaj burg	Dënimi rritur në 22 vjet
Nr. 3319/2023	Dhuna, kanosje, armëmbajtje	6 vjet burg	Ule në 5 vjet e 4 muaj
Nr. 30-5876/2023	Dhuna + Keqtrajtimi i të miturit	16 muaj burg	Ankimi nuk pranohet
Nr. 30-6040/2023	Dhuna në familje	2 vjet e 6 muaj	Ule në 1 vit e 10 muaj
Nr. 30-7363/2023	Dhuna në familje	2 vjet burg	Ule në 1 vit e 8 muaj
Nr. 30-6500/2023	Dhuna + Veprime kundër vendimit	1 muaj e 10 ditë	Lënë në fuqi
Nr. 30-7918/2023	Dhuna në familje	16 muaj burg	Ankimi nuk pranohet
Nr. 30-328/2024	Dhuna në familje	8 muaj burg	Ankimi nuk pranohet
Nr. 30-1225/2024	Dhuna në familje	1 vit e 8 muaj	Lënë në fuqi
Nr. 30-1702/2024	Dhuna në familje	Dënim i pa specifikuar	Lënë në fuqi

Burimi: Gjykata e Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm, Tiranë, <https://gjykata.gov.al/apel-pergjithshem> , Përpunimi i autorit, 5 qershor 2025.

Tabela 2. Tabela krahasuese e vendimeve të Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm për periudhën 2011-2024.

Nga të dhënat e tabelës krahasuese të vendimeve të mësipërme si dhe studimi dhe analizimi në detaje i përmbajtjes së tekstit të vendimeve, analizës së fakteve, provave dhe analizës ligjore, kjo analizë krahasuese përmbledh dhe krahason vendimet e Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm, duke u fokusuar në llojet e veprave penale, ankimimet, vendimet përfundimtare dhe arsyetimin e gjykatës. Analiza mbulon çështjet nga viti 2011 deri në vitin 2024 dhe përfshin raste të vrasjeve, dhunës në familje, armëmbajtjes pa leje dhe keqtrajtimit të të miturve, dhe i'u referohet drejtpërdrejt fakteve, kërkesave dhe vendimeve të specifikuara në dosjen e ofruara, duke shpjeguar qasjen e gjykatës në vlerësimin e rrethanave, në reagimin ndaj ankimeve, si dhe në konsistencën ligjore të vendimeve në të gjitha nivelet.

Klasifikimi i veprave penale dhe analizë krahasuese e tyre. Vendimet e shqyrtuara mund të ndahen në dy kategori kryesore: - veprat penale të rënda: vrasje, armëmbajtje pa leje, vrasje për shkak të marrëdhënieve familjare. - veprat penale me rrezikshmëri më të ulët: dhuna në familje, keqtrajtim i të miturit, kanosje, veprime në kundërshtim me vendimet e gjykatës.

Vëzhgime specifike dhe arsyetimet e Gjykatës së Apelit. -Në veprat e rënda si vrasja dhe armëmbajtja pa leje, Apeli ka vlerësuar rëndësinë e faktit dhe rrezikshmërinë e pandehurit për shoqërinë. - Në veprat e dhunës në familje, Apeli ka marrë në konsideratë rrethana lehtësuese si: pendimi i thellë, normalizimi i marrëdhënieve familjare, gjendja ekonomike e pandehurit dhe fakti që viktimat ka kërkuar ndihmën e bashkëshortit. -Ankimet për ndryshimin e llojit të dënimit (pezullimi dhe vendosja në provë) janë refuzuar në shumicën e rasteve. -Në disa çështje, Gjykata e Apelit ka lehtësuar dënimin përmes aplikimit të uljes së 1/3 së dënimit. -Gjykata ka rritur dënimin në një rast të vrasjes familjare (vendimi 871/2023), duke e konsideruar veprën me rrezikshmëri shumë të lartë.

Grupimi i veprave penale sipas llojit. Nga analizimi i vendimeve të dërguara, veprat penale ndahen në dy kategori kryesore: 1. veprat penale të rënda: -Vrasje në rrethana të tjera cilësuese¹⁶⁷-vrasje për shkak të marrëdhënieve familjare¹⁶⁸2.veprat penale të dhunës në familje dhe të ngjashme: - dhuna në familje e thjeshtë ose e përsëritur (Vendimet nga viti 2023-2024) - Kanosje, keqtrajtim i të miturit, veprime në kundërshtim me vendimet e gjykatës.¹⁶⁹

Vlerësimi i ankimeve dhe qëndrimi i Gjykatës së Apelit. -Vendimi nr. 417/2011: -Apeli la në fuqi vendimin e Shkallës së Parë, duke mbështetur plotësisht dënimin për vrasje dhe armëmbajtje pa leje, pavarësisht kërkesës së të pandehurit për pafajësi për veprën e vrasjes; -Vendimi nr.114/2022: - Apeli vlerësoi dënimin me burgim të përjetshëm dhe 35 vjet burg si të përshtatshëm, duke mos pranuar kërkesat për ndryshim të kualifikimit juridik dhe duke theksuar rrezikshmërinë e lartë të veprës penale; - Vendimi nr. 30/2023: -Apeli refuzoi kërkesën për ulje të dënimit për shkak të rrethanave familjare, duke e konsideruar vendimin fillestar të drejtë dhe proporcional; -Vendimi nr. 871/2023: - Apeli rriti dënimin nga 25 muaj në 22 vjet burgim, duke e rikualifikuar veprën si vrasje për shkak të marrëdhënieve familjare dhe duke mos pranuar ankimimin për tronditje psikike; -Vendimi nr. 3319/2023: -Apeli pranoi pjesërisht ankimimin duke pushuar akuzën për kanosje dhe duke ulur dënimin total nga 6 vjet në 5 vjet e 4 muaj; - Vendimi nr. 30-6040/2023 dhe 30-7363/2023: -Në këto raste Apeli uli dënimin për shkak të pendimit dhe rrethanave lehtësuese, duke treguar fleksibilitet për dhunën në familje nëse ka tregues rehabilitimi; -Vendimi nr. 30-6500/2023: -Vendimi u la në fuqi plotësisht duke dënuar të pandehurin për dhunë dhe veprime në kundërshtim me vendimin e gjykatës, duke mos pranuar ankimimin e bërë për ulje dënimi; -Vendimet 30-7918/2023, 30-328/2024, 30-1225/2024, 30-1702/2024: - Në këto raste Apeli nuk pranoi ankimimet e të pandehurve, duke theksuar se vendimet e Shkallës së Parë ishin të mbështetura në prova të plota dhe rrethana të qarta ligjore.

Rrethana lehtësuese të pranura dhe të refuzuara. - Rrethana të Pranura: - Pendimi i thellë (p.sh. vendimet 30-6040/2023, 30-7363/2023)¹⁷⁰; -Normalizimi i marrëdhënieve me viktimën; - Gjendja e vështirë familjare dhe sociale. **-Rrethana të Refuzuara:** -Argumentimi i dehjes në momentin e veprës-Kërkesa për pezullim të dënimit dhe vendosje në provë pa prova të rehabilitimit - Pretendime të paqarta mbi mosprovin e akuzës.

4. Domosdoshmëria e sigurizimit të marrëdhënieve familjare dhe roli i shtetit, drejtësisë dhe qeverisjes ligjore për mbrojtjen e tyre

Për të pasqyruar këtë çështje të rëndësishme është e domosdoshme të referohemi aspektit ligjor që lidhen me sigurizimin e marrëdhënieve familjare në funksion të parandalimit të dhunës në marrëdhëniet familjare. Konventa e Këshillit të Europës "Për parandalimin dhe luftimin e dhunës kundër grave dhe dhunës në

¹⁶⁷ Vendimi nr. 417/2011 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.

¹⁶⁸ Vendimet nr. 114/2022 dhe nr. 871/2023, të Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.

¹⁶⁹ Vendimet nr. 3319/2023 dhe nr. 30-6500/2023, të Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.

¹⁷⁰ Vendim nr. 30-6040/2023 dhe vendim nr. 30-7363/2023) i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.

familje”, Konventa e Stambollit, 11.V.2011, parashikon në nenin 31-Kujdestaria, të drejtat e vizitave dhe siguria;¹⁷¹ neni 43-Aplikimi i veprave penale.¹⁷² Ndërsa, Konventa për mbrojtjen e të Drejtave të Njeriut dhe Lirive Themelore Romë, 4.XI.1950,¹⁷³ titulli I, të Drejtat dhe Liritë, neni 2-E drejta për jetën, ku pika 1, shprehet: E drejta e çdo njeriu për jetën mbrohet me ligj. Askujt nuk mund t’i merret jeta qëllimisht, me përjashtim të rastit kur zbatohet një vendim gjyqësor me vdekje, pas dënimit për një krim për të cilin ky dënim është parashikuar me ligj. Neni 5, E drejta për liri dhe siguri, ku pika 1 shprehet: 1. Çdokush ka të drejtën e lirisë e të sigurisë personale. Askujt nuk mund t’i hiqet liria, me përjashtim të rasteve që vijnë dhe në përputhje me procedurën e parashikuar me ligj.

Parimi i së drejtës së sigurisë. Mendimi i Kantit se asnjë nuk lejohet që t’i trajtojë të tjerët vetëm si mjete. Ky është imperativ kategorik, i vlefshëm për të gjitha rastet e bashkëveprimit midis njerëzve. Çfarë do të thotë të përdorësh një njeri si mjet? Në rastin më të keq do të thotë vrasje, dhunë dhe skllavëri. “Nëse e kthejmë vështrimin te trajtimi i grave që nga koha e egërsisë, teksa ato u nështroheshin mundimeve gjithfarësh dhe hanin ushqimin që mbetej, pasi kishin ngrënë burrat, pastaj në mesjetë, kur u shërbenim burrave në tryezë, e deri në ditët tona, kur, për të gjitha masat shoqërore që merren, me pretendimet e grave gjithmonë kanë përparësi, shohim se, sa më i keq ky trajtim, aq më i dobët është ndërgjegjësimi për këtë; ndërsa tani, që trajtohen më mirë se kurrë ndonjëherë, shpallja e pakënaqësive të tyre fuqizohet dita-ditës; dhe britmat më të forta të protestës, vijnë nga “parajsa e grave” nga Amerika.”¹⁷⁴

A nuk është edhe në të drejtën e Sigurisë që marrëdhënia primare konceptohet tipikisht ajo marrëdhënie midis shtetit dhe qytetarit? Pra, marrëdhënia midis qytetarit dhe shtetit... duhet të tërheqin vëmendjen e interesit të shtetit- *e drejta e Sigurisë* ka si objekt të saj sigurinë e shtetit dhe të qytetarëve.” Strukturat e sigurisë do të duhet që në veprimtarinë e tyre të shtonin edhe Parimin e “minimizimit shkakësor”. Përvoja Britanike në të drejtën penale “Shkakësia: A duhet të kenë rëndësi pasojat?”, “Minimizimin shkakësor”, kufizimet e përjasjes së shkakësisë, dhe aspekte të tjera në lidhje me shkakësinë.”¹⁷⁵ Kështu në testin për shkakun substancial dhe funksional, *siguria jonë blihet me shpenzimet e lirisë së autorit*, dhe kështu që testi për shkakun substancial dhe funksional shkel parimin e barazisë.”¹⁷⁶ Autori, Jonathan Herring në librin, “E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale”, shprehet: “Duhet e Drejta Penale t’i ndëshkojë mosveprimet? Ka dy qasje të autorëve të ndryshëm në lidhje me këtë çështje. Kështu disa autorë i qëndrojnë pikëpamjes se: “ne duhet të jemi fajtorë në lidhje me çdo mosveprim. Ndërsa pikëpamja e disa autorëve të tjerë është se: “Mosveprimet nuk duhet të ndëshkohen në asnjë rast”. Por autori i këtij libri shprehet se: “Debatu realisht qëndron se cilat mosveprime duhet të ndëshkohen”. Në këtë kuptim, lind pyetja se, cilat janë mosveprimet që duhet të ndëshkohen në lidhje me dhunën në marrëdhëniet familjare. Le ti referohemi, Anthony Giddens “Sociologjia, 1997, i cili shprehet se: “Shtëpia shpesh përfytyrohet si qielli i sigurisë dhe i lumturisë, por *dhuna shtëpiake*, dhuna brenda shtëpisë, është pjesë e përvojës së shumë grave.”¹⁷⁷ Ndërsa, Viktor Hygo, duke folur për dhunën në familje dhe krimet kundër grave e femrave, në lidhje me fëmijëvrasjen, thotë: “Ah, mos e sulmoni kurrë gruan e cila është përkulur e molisur kush di se në çfarë barre është përmytur ai shpirt i mjerë!”

Shteti ligjor dhe sigurizimi i dhunës në marrëdhëniet familjare është dhe do të jetë gjithmonë çështja më e rëndësishme për parandalimin dhe minimizimin e dhunës në marrëdhëniet familjare. Sipas autorëve Raino

¹⁷¹ 1. Palët marrin masat e nevojshme legjislative ose masa të tjera për të garantuar që, në përcaktimin e kujdestarisë dhe të drejtave të vizitave të fëmijëve, të merren në konsideratë incidentet e dhunës të mbuluara nga objekti i kësaj Konvente. 2. Palët marrin masat e nevojshme legjislative ose masa të tjera për të garantuar që ushtrimi i vizitave ose të drejtave të tjera kujdestarie të mos rrezikojnë të drejtat dhe sigurinë e viktimës ose fëmijëve.

¹⁷² Veprat e përcaktuara në pajtim me këtë Konventë aplikohen pavarësisht nga natyra e marrëdhënies ndërmjet viktimës dhe shkelësit.

¹⁷³ Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut, ndryshuar me Protokollet Nr. 11, 14 dhe 15 shoqëruar nga Protokollet Nr. 1, 4, 6, 7, 12, 13 dhe 16.

¹⁷⁴ Herbert Spencer, “Njeriu kundër Shtetit”, Dita 2000, faqe 158-159.

¹⁷⁵ Jonathan Herring “E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale”, Parathënie, Spartak Ngjela, Botimi V/Volumi I, UET Press, Tiranë, tetor 2013, faqe 121- 135.

¹⁷⁶ Po aty, faqe 129.

¹⁷⁷ Anthony Giddens “Sociologjia, shtëpia botuese “Çabej”, Tiranë, Tetor 1997, faqe 187.

Malnes dhe Knut Midgaard, kërkohet “Shteti ligjor dhe njerëzit e drejtë”,¹⁷⁸shteti i mirë-qeverisja me anë të ligjeve,¹⁷⁹ku, “Qëllimi, gjithë rrugën, ka qenë gjetja e mënyrës së përkryer për të qeverisur një shtet dhe e parimeve që duhet të ndjekë një individ gjatë jetës së tij. (Ligjet, libri 3, faqe 702.) Aty ku ligji nuk gëzon autoritetin më të lartë, nuk ka legjislacion.¹⁸⁰Pra, në radhë të parë, duhet *shteti ligjor*. Duhet të qeverisë ligji. Vendosja e rendit bëhet e mundur vetëm në qoftë se rregullat për marrëdhënie midis njerëzve mbrojnë lirinë individuale.¹⁸¹Prandaj, *Akti i Sigurizimit* të marrëdhënieve familjare është i domosdoshëm.

Shkolla e Kopenhagës ka zhvilluar një tërësi konceptesh thelbësore për të rishqyrtuar sigurinë, veçanërisht nëpërmjet nocioneve të saj të sigurizimit dhe de-sigurizimit. Shkolla e Kopenhagës argumenton se një problematikë mund të sigurizohet- pra, të inkuadrohet si çështje sigurie dhe të zhvendoset nga skaji i politizimit drejt atij të sigurizimit të spektrit-nëpërmjet një akti sigurizimi. Një aktor sigurizues (psh qeveria, ushtria, shoqëria civile) e artikulon një çështje, si kërcënim ekzistencial për një objekt referues. Sipas autorit Alan Collins në librin e tij me titull: “Studime Bashkëkohore të Sigurisë”, çështja e dhunës në marrëdhëniet familjare sugjeroi që të pozicionohet në skajin e sigurizuar të spektrit ku kërkon veprime urgjente përtej procedurave politike standarte të shtetit. Ndërsa, sipas autorëve Raino Malnes dhe Knut Midgaard, shprehen se: Familja është më e rëndësishme se anëtarët e familjes. Shteti është më i rëndësishëm se familja. Shteti vjen i pari, sepse njerëzve u duhet *a*/më shumë se gjithçka, për të jetuar ashtu siç duhet.¹⁸²Në qoftë se shtëpia, që duhet të jetë limani i sigurtë i njerëzve në furtunat e jetës, nuk është e tillë, ç’mund të themi për shoqërinë e qytetit?¹⁸³ Në radhë të parë, duhet *shteti ligjor* dhe duhet të qeverisë ligji. Qytetarët duhet të trajtohen në mënyrë të barabartë dhe ... shteti ligjor është i sigurtë vetëm në qoftë se i ka rrënjët te normat shoqërore.¹⁸⁴ Argumenti ishte dhe mbetet i thjeshtë: burrat kanë “kapur” shtetin, prandaj gratë duhet t’a rimarrin atë.¹⁸⁵

Përfundime dhe rekomandime

1. Kuadri ligjor kombëtar për çështjet e dhunës në marrëdhëniet familjare që nga ligji i parë nr.9669, datë 18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”; dhe më pas me ndryshimet e përmirësimet ligjore të bëra në vitet 2008, 2010, 2018, 2020, kanë patur si qëllim: parandalimin dhe reduktimin e dhunës në familje në të gjitha format e saj, si dhe garantimin e mbrojtjes të pjesëtarëve të familjes; forcimin e masave mbrojtëse dhe procedurale më të shpejta të viktimave dhe sidomos nëpërmjet Urdhrit për Masat Paraprake të Mbrojtjes së Menjëhershme, (UMPMM) nga Policia e Shtetit apo nëpërmjet UMM/UM të lëshuar nga Gjykata; ashpërsimi i dënimeve; programet specifike të rehabilitimit për dhunuesit; zgjerimi i rrethit të subjekteve që përfitojnë mbrojtje nga ligji; si dhe u shtuan detyrat e autoriteteve përgjegjëse të linjës, për ngritjen e qendrave sociale dhe të rehabilitimit për viktimat dhe dhunuesit, ngritjen e strukturave e të qendrave publike për trajtimin, trajnimin dhe rehabilitimin e dhunuesve; marrjen e masave për ndarjen e dhunuesit nga familja, me qëllim lënien në përdorim të banesës familjare viktimës dhe fëmijëve; marrjen e masave për zbatimin e vendimit gjyqësor, nga organet vendore të vendbanimit dhe/ose vendqëndrimit të viktimës.

2. Por, origjina dhe burimi i dhunës në familje ishte edhe mos plotësimi i kushteve të banesave sociale ku të strehohen personat dhe familjarët e dhunuar (në vitet 2006 dhe 2018 kur u miratua ligji dhe ndryshimet përkatëse, pra, për 12 vjet). Domethënë kur personat dhunohen në familje, shteti ka të drejtën e sigurisë së banesave sociale, por shteti këto nuk i ka siguruar. Atëherë çfarë ndodhi nga viti 2006 e deri

¹⁷⁸ Raino Malnes, Knut Midgaard, “Filozofia Politike”, shtëpia botuese Rozafa, Prishtinë 2007, faqe 25-26.

¹⁷⁹ Po aty, faqe 30-36.

¹⁸⁰ Po aty, faqe 46.

¹⁸¹ Po aty, faqe 274.

¹⁸² Po aty, faqe 63.

¹⁸³ Po aty, faqe 70.

¹⁸⁴ Po aty, faqe 273

¹⁸⁵ Alan Collins, “Studime Bashkëkohore të Sigurisë”, UET, 2010, faqe 114.

më sot, kur pamvarësisht se ligji i 2018 shprehet për strehim të përkohshëm? Akoma nuk është zgjidhur. Kështu, femrat ankohen në polici për dhunën fizike e psikologjike të ushtruara ndaj tyre apo fëmijëve nga bashkëshorti dhe policia e shoqëron dhe e ndalon, por burri kthehet në banesë dhe gruan që e denoncoi në polici e ka në hyrjen përballë ose në dhomën që i ndan një koridor ose një mur i vetëm dhe ushtron përsëri dhunë, dhe pastaj gjykata e dënon me heqje lirie.

3. Dhuna shtëpiake, dhuna brenda shtëpisë, është pjesë e përvojës së shumë grave, prandaj dhuna në familje akoma nuk raportohet në të gjitha rastet, por përsëri është në rritje dhe është bërë një fenomen tepër shqetësues për familjarët, shoqërinë dhe shtetin.

4. Nga studimi, arrihet në përfundimin se: origjina dhe burimi i dhunës në marrëdhëniet familjare nuk trajtohen fare, prandaj ky punim i trajton ato. Ndërkohë që mjaftohet vetëm me trajtimin e shkaqeve dhe pasojave të tyre. Shpesh herë dhe jo rastësisht ngatërrohen burimi me shkakun e krimit, si dhe mbivendosen edhe shkaqet me pasojat duke i zënë vendin njëra -tjetrës.

5. Qëndrimi i gjykatave të shkallës së parë dhe gjykatës së apelit për veprat e dhunës në familje ka rezultuar se:

- Kanë qenë përgjithësisht të rreptë në trajtimin e dhunës në familje, duke mos pranuar shumicën e ankimeve që kërkonin masa alternative të dënimit. Megjithatë, në rastet kur është provuar pendimi i singertë dhe ka pasur dëshmi për rregullim të marrëdhënieve, Apeli ka treguar fleksibilitet duke ulur dënimet;
- Gjykata ka refuzuar përdorimin e dehjes si rrethanë lehtësuese dhe ka vendosur dënime që synojnë të japin mesazhe parandaluese për shoqërinë.
- Gjykata e Apelit ka treguar qëndrueshmëri në vlerësimin e veprave penale, duke ruajtur balancën mes rëndësisë së veprës, rrezikshmërisë së autorit dhe rrethanave lehtësuese. Në tërësi, veprat e rënda si vrasjet janë trajtuar me ashpërsi, ndërsa veprat e dhunës në familje janë gjykuar më fleksibël kur ka prova për pendim të thellë dhe rehabilitim.
- Nga analiza e hollësishme e vendimeve rezulton se Gjykata e Apelit ka ruajtur konsistencën në interpretimin e ligjit, duke bërë diferencimin e qartë mes veprave me rrezikshmëri të lartë dhe atyre me rrezikshmëri më të ulët. Në veprat penale të rënda si vrasjet, Gjykata ka qëndruar i prerë në mospranimin e ankimeve. Në veprat e dhunës në familje, ajo ka treguar balancë duke marrë në konsideratë rrethanat individuale dhe rrezikshmërinë sociale të pandehurit.

6. Sigurizimi i sigurisë së marrëdhënieve familjare është çështje emergjente. Prandaj, shteti duhet të marrë vendimin e "Sigurizimit të sigurisë të marrëdhënieve familjare" nëpërmjet aktit të sigurizimit, në mënyrë që të zbatohen masat për parandalimin e minimizimin e këtij kriminaliteti sa: primitiv, kafshëror i ashpër aq edhe i sofistikuar me format moderne të dhunimit, prostituimit e trafikimit të vajzave dhe grave brenda e jashtë vendit.

7. Përveç veprimeve të ashpra të autorëve të veprave penale, lypet që edhe ndaj mosveprimeve të ndëshkohen në lidhje me dhunën në marrëdhëniet familjare. Për këtë, kërkohet të bëhet një studim i thelluar i vendimeve gjyqësore për dhunën në familje për periudhën 1990-2025, sepse duhet të nxirren edhe përfundime, konkluzione e rekomandime të vlefshme që lidhen edhe me origjinën, burimet e shkaqet shpesh të "*fshehura*" të ushtrimit të dhunës në marrëdhëniet familjare, të cilat në vetvete sjellin pasoja të rënda. Prandaj, duhet që nëpërmjet së Drejtës Penale, Policia e Shtetit nëpërmjet oficerëve të policisë gjyqësore dhe Prokuroria nëpërmjet prokurorëve, si dhe gjykatat shqiptare t'i hetojnë deh gjykojnë këto aspekte "*të fshehura*" që bëhen shkaqe të dhunës në familje dhe të ndëshkojë edhe mosveprimet që anashkalohen dhe që nuk parandalojnë por përkundrazi e "*stimulojnë*" dhunën në marrëdhëniet familjare.

Bibliografia

- 1) Alan Collins, "Studime Bashkëkohore të Sigurisë", UET, 2010.
- 2) Arta Mandro, Aurela Anastasi Mariana Semini, "Komentari i ligjit për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare", Tiranë, Shqipëri, Dhjetor 2021.

- 3) Jonathan Herring "E Drejta Penale, Teori, kazuse dhe materiale", Parathënie, Spartak Ngjela, Botimi V/Volumi I, UET Press, Tiranë, Tetor 2013.
- 4) Vesel Latifi, Ismet Elezi, Vasilika Hysi, "Politika e Luftimit të Kriminalitetit "Juridica, Prishtinë, Kosovë, 2012.
- 5) Herbert Spencer, "Njeriu kundët Shtetit", Dita 2000.
- 6) Anthony Giddens "Sociologjia, shtëpia botuese "Çabej", Tiranë, Tetor 1997.
- 7) Raino Malnes, Knut Midgaard, "Filozofia Politike", Prishtinë 2007.
- 8) Gedeshi, I. & De Soto, H. (2002),Poverty in Albania: A Qualitative Assessment. World Bank.UNDP Albania (2016).
- 9) INSTAT & UN Women, Violence Against Women Survey in Albania, 2019.
- 10) World Health Organization (WHO, 2014). Global status report on alcohol and health.
- 11) OSBE (2022). Survey on Violence against Women in Albania.
- 12) UNICEF Albania (2020). Knowledge, Attitudes and Practices on Gender-Based Violence.
- 13) Save the Children Albania (2018). Children's Experiences of Violence in the Family.
- 14) "Impact of Domestic Violence on Mental Health", Journal of Clinical Psychology, 2018.
- 15) "Poverty and Domestic Violence in Albania:A Sociological Perspective",Albanian Sociological Review, 2020.
- 16) "The Cycle of Violence: A Study on Children Exposed to Domestic Violence", 2019.
- 17) "Justice and Domestic Violence in Albania: Gaps and Challenges", OSCE Report, 2021.
- 18) Ligj nr. 104/2012 "Për Ratifikimin e Konventës së Këshillit të Europës "Për parandalimin dhe luftën kundër dhunës ndaj grave dhe dhunës në familje", Stamboll, 11.V.2011.
- 19) Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut, ndryshuar me Protokollat Nr. 11, 14 dhe 15 shoqëruar nga Protokollat Nr. 1, 4, 6, 7, 12, 13 dhe 16.
- 20) Konventa e Këshillit të Europës për parandalimin dhe luftimin e dhunës kundër grave dhe dhunës në familje" CAHVIO, ratifikuar më 4 shkurt 2013.
- 21) Ligji nr.35/2020"Për një ndryshim në ligjin nr.7895,datë 27.01.1995, "Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë",i ndryshuar.
- 22) Ligj nr. 23/2012, datë 1.3.2012 "Për disa shtesa dhe ndryshime në ligjin nr. 7895, datë 27.1.1995"Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë",të ndryshuar,neni 17,ndryshuar paragrafi i fundit me ligjin nr.144, datë 2.5.2013, neni 33.
- 23) Kodi i Procedurës Penale të Republikës së Shqipërisë.
- 24) Ligji nr.9669,datë 18.12.2006,"Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare" (Ndryshuar me ligjin nr. 9914, datë 12.5.2008, nr.10 329, datë 30.9.2010, nr. 47/2018, datë 23.7.2018, nr.125/2020, datë 15.10.2020) (I përditësuar).

Vendime te gjykatave:

- 1) Vendimi nr. 417/2011 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 2) Vendim nr. 114/2022 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 3) Vendim nr. 871/2023, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 4) Vendim nr. 3319/2023 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 5) Vendim nr. 30-6500/2023, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 6) Vendim nr. 30-6040/2023 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 7) Vendim nr. 30-7363/2023 i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 8) Vendim nr. 30-7918/2023, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 9) Vendim nr. 30-328/2024, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 10) Vendim nr. 30-1225/2024, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.
- 11) Vendim nr. 30-1702/2024, i Gjykatës së Apelit të Juridiksionit të Përgjithshëm Tiranë.

Materiale në internet:

www.coe.int/conventionviolence.

Zhvillimi Makroekonomik i Ekonomise Shqiptare dhe Ridimensionimi i Saj

Elida Toli¹, Pranvera Mziu²

¹*Departmenti Kolegji I Studimeve te Larta Profesionale, Kolegji Universitar I Biznesit

² Departmenti Kolegji I Studimeve te Larta Profesionale, Kolegji Universitar I Biznesit

*Corresponding Author: e-mail: etoli@kub.edu.al

Abstrakt

Ky raport synon të ofrojë një analizë të disa agregateve makroekonomik në Shqipëri, duke identifikuar sfidat kryesore dhe duke propozuar rekomandime për adresimin e tyre. Duke u bazuar në të dhënat dhe tendencat aktuale, do të analizohen çështjet kyçe si inflacioni dhe tendencat e tij, rrezikun e varfërisë dhe përjashtimit social, rritja e të ardhurave kombëtare, rritja ekonomike që përkthehet në rritje të punësimit, të pagave dhe PBB duke u bazuar fort tek zhvillimi i turizmit por edhe identifikimi i problematikave të tij si cilësia e shërbimeve, mungesa e fuqisë punëtore, problemet e transportit, rritja e nivelit të ndotjes si dhe ndryshimet ligjore të fundit që kanë ndikim në sektorin e turizmit, por jo vetëm, tek ekonomia e gjelbër që ndikon ekskluzivisht në rritjen ekonomike si edhe në rëndësinë e vlerësimit të ndikimit mjedisor të shkaktuar nga proceset e prodhimit të transformimit dhe përdorimit të lëndëve të para që synon rritjen e performancës ekonomike të një shoqërie nëpërmjet aplikimit të sistemeve të prodhimit me ndikim të reduktuar në mjedis. Me rëndësinë e inovacioneve të reja në performacat mikro dhe makroekonomike të cilat kanë efekte të gjëra, duke ndikuar në rritjen e produktivitetit, punësimin, pagat, fitimet, pabarazinë e të ardhurave dhe mirëqenien, efekte që mund të ndryshojnë në sektorë të ndryshëm, dhe sipas niveleve të zhvillimit. Megjithatë, duke pasur parasysh situatat rreth Evropës, Ballkanit Perëndimor dhe Shqipërisë, ka shumë për të pyetur se çfarë ka sjellëgjysma e parë e çmunt të sjellë viti 2025. Kompleksiteti i çështjeve dhe sfidave për të ardhmen është zvarritur nga viti i kaluar me dinamikë të paparashikueshme dhe shqetësime mbarëkombëtare.

Fjalwt Kyçe: Rritje e ekonomike, Makroekonomik, Turizëm, Ekonomi e gjelbërt, Inovacion

Metodologjia

Studimi dhe analiza e treguesve makroekonomikë afatmesëm dhe i tërësisë së elementëve përbërës makroekonomik janë bazuar kryesisht në metodat modeluese dhe analitike të programimit financiar. Analiza mbështetet në linjën aktuale të politikave makroekonomike, në linjën aktuale të politikave e reformave ekonomiko-strukture qeveritare, në sjelljen dhe në bashkëveprimin racional të agjentëve ekonomikë në kontekstin e ambientit të brendshëm e të jashtëm makroekonomik, i cili vlerësohet si më i mundshmi për periudhën afatmesme në vijim. Janë përdorur të dhëna statistikore makroekonomike të gjeneruara prej institucioneve si INSTAT, BSH, MF, FMN, BB, Eurostat, etj.

Këto statistika janë përgjithsisht në formën e serive kohore me frekuencë vjetore, tremujore e mujore.

Indikatoret Makroekonomik

Ekonomia e vendit ka treguar një qëndrueshmëri dhe elasticitetit të konsiderueshëm përballë sfidave të njëpasnjëshme që kanë goditur vendin gjatë viteve të fundit. Kjo qëndrueshmëri është vënë në provë nga tre kriza madhore që ndodhën në mënyrë të njëpasnjëshme, si: tërmeti I viti 2019, pandemia globale e covid dhe ndërprerjet në furnizimin e mallrave bazë si pasojë e luftës në Ukrainë. Edhe pse me shumë sfida, kemi një rikthim të mirë ekonomik, dhe jemi drejt stabilitetit të përgjithshëm makroekonomik. Përballë një mjedisi ekonomik sfidues, të karakterizuar nga çmime relativisht të larta, pasiguri dhe kosto të larta financimi, Ekonomia ka ruajtur një normë të qëndrueshme rritjeje duke tejkaluar pritshmëritë fillestare. Performanca ekonomike gjatë kësaj periudhe ka qenë positive premtuese dhe pritët të vazhdojë ecurinë pozitive edhe në periudhën afatmesme.

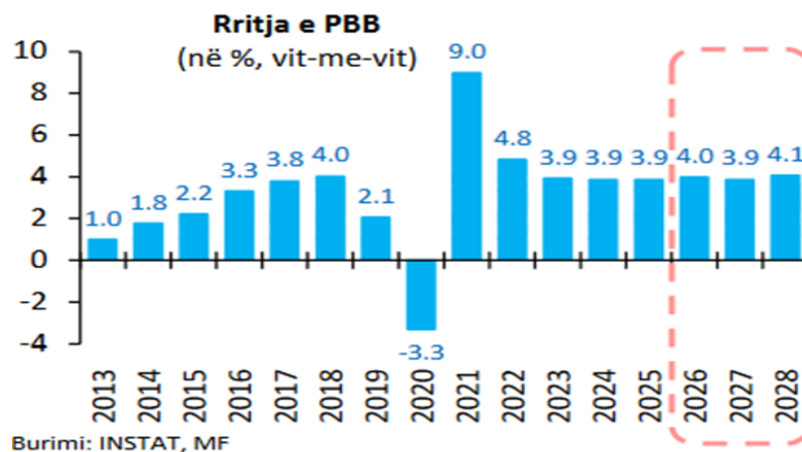
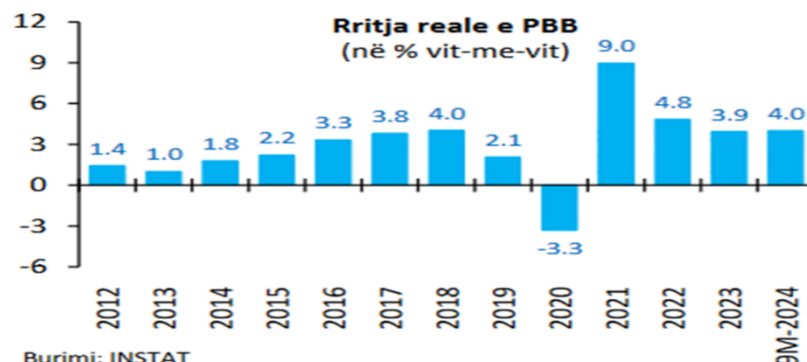
1-RRITJA REALE E PBB

PBB nominale 2024 -18.9 miliardë dollarë ,PBB vjetor sipas Bankes Boterore.

PBB për frymë 2024- 8,562 USD krahasuar me mesataren globale prej 10,589 USD.

Rritja mesatare e PBB-së reale prej 3% gjatë dekadës së fundit.

Nga pikëpamja e ofertës agregate, sektorët të cilët kanë shënuar rritjen më të fortë përgjatë periudhës 9-mujore të viti 2024, krahasuar me të njëjtën periudhë të një viti më parë janë: “Aktivitete profesionale dhe shërbime administrative” me rritje prej 10.77 përqind; “Administrimi publik, Arsimi dhe Shëndetësia” me rritje prej 8.88 përqind; “Ndërtimi” me rritje prej 8.11 përqind; “Tregti, Transport, Akomodimi dhe Shërbimi ushqimor” me rritje prej 6.13 përqind; “Aktivitete financiare dhe të sigurimit” me rritje prej 6.25 përqind, etj. Ndër sektorët që kanë pësuar rënie janë : “Industria” me rënie prej -6.86 përqind dhe “Bujqësia, pyjet dhe peshkimi” me rënie prej -0.84 përqind.

Rritja ne % e PBB se Rajonit

	Rritja e PBB ne %	2023	2024	2025(parashikimi)
1	Shqipëria	0.8	-0.1	-0.1
2	Bosnje dhe Hercegovina	-0.3	-0.2	-0.1
3	Kosova	-0.5	-0.5	-0.2
4	Maqedonia e Veriut	-0.6	-0.2	0.0
5	Mali i Zi	1.4	0.1	0.2
6	Serbia	-0.3	0.0	0.
	Ballkani Perëndimor- 6 vendet	-0.1	-0.1	0.0

Rimëkëmbja dhe rikthimi në nivelet e parapandemisë shfaq dallime midis vendeve. Rritja ekonomike në Malin e Zi dhe Shqipëri që vitin 2023 është më e lartë sesa pritej, e nxitur, veç të tjerash edhe nga një sezon i suksesshëm turistik, mund të ngadalësohet pak për vitin 2024. Rritja në Serbi, Maqedoninë e Veriut, Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kosovë u përshpejtuan në vitin 2024, e mbështetur nga rritja e konsumit dhe investimeve.

“Inkurajuese është se Ballkani Perëndimor vijon të shënojë progres në arritjen e ekonomive të përparuara të Bashkimit Evropian. Megjithatë, ritmet e konvergjencës ekonomike janë të ndryshme, dhe kjo kërkon reforma të shënjestruara për të konsoliduar rimëkëmbjen drejt rritjes së qëndrueshme”.

Përkundër të gjitha gjasave, tregu i punës në Ballkanin Perëndimor vijoi të forcohej edhe përgjatë vitit 2023. Shkalla mesatare e punësimit në rajon shënoi një nivel të ri të lartë historik duke arritur në pothuajse 48 përqind me 103,000 vende pune të reja të krijuara midis mesit të 2022 dhe mesit të 2023. Shqipëria, Bosnjë dhe Hercegovina dhe Mali i Zi shënuan arritjet më të mëdha. Megjithatë, mungesa e fuqisë punëtore vijon të mbetet ndër shqetësimet kryesore të ngritura nga bizneset në Ballkanin Perëndimor. Pavarësisht vullit të përjetuar gjatë viteve të fundit të periudhës pas pandemisë, pjesëmarrja në forcën e punës mbetet e ulët dhe, së bashku me dallimet e mëdha gjinore, po kufizon uljen e mëtejshme të varfërisë.

Sipas raportit, rajoni duhet jo vetëm të adresojë barrierat ndaj pjesëmarrjes më të madhe në forcën e punës, por edhe të përshpejtojë konvergjencën ekonomike me ekonomitë më të përparuara të Europës. Këto përpjekje duhet të shoqërohen me tranzicion më të shpejtë drejt ekonomisë së gjelbër dhe më shumë investime për të rritur qëndrueshmërinë ndaj fatkeqësive natyrore, ndër të tjera edhe në bujqësi.

INDIKATORET E EKONOMISE SHQIPTARE:

Një ekonomi në rritje, por me një zhvillim të ngadaltë Shqipëria ka përjetuar rritje të qëndrueshme ekonomike gjatë dy dekadave të fundit në një ekonomi të bazuar në treg.

Rritja është nxitur nga sektorët :

- Ndërtimi,
- Turizmi dhe
- Remitancat.

Sektori i turizmit është bërë një kontribues i madh në ekonominë e Shqipërisë si në aspektin e të ardhurave që sjell në PBB por edhe të punësimit sezonal, zhvillimin e ekonomive locale nëpërmjet diversifikimit të produktit dhe bizneseve që ndihmojnë këtë sektor.

Megjithatë, ekonomia mbetet e pazhvilluar, me nivele të larta informaliteti dhe kapacitete të kufizuara. Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH) pret nga ekonomia e Shqipërisë të zgjerohet me 3.5% në 2025, gjë që përputhet me rimëkëmbjen e pritshme globale.

Gjatë vitit 2025, pritet që ekonomia shqiptare të rritet 3.8 për qind. Sipas parashikimeve të Komisionit Evropian, pas një rënije të shpejtë në vitin 2024, inflacioni pritet të kthehet gradualisht në objektivin prej 3% të Bankës Qendrore vitin e ardhshëm.

Qeveria shqiptare e projektton rritjen ekonomike në 3.9%.

Megjithatë, rënia e produktivitetit, kryesisht për shkak të Rënies së popullsisë së Shqipërisë është tendenca më shqetësuese. Një fuqi e kufizuar punëtore do të duhet të mbështesë nevojat e veta si dhe rritjen e numrit të pensionistëve, duke vënë një tendosje shtesë në ekonomi. Për shkak të kësaj, një tendencë domethënëse tregon një ngadalësim të produktivitetit, si dhe burime të kufizuaramund të pengojë më tej rritjen. Investimet në 2024 u rritën më shpejt se në vitin 2023 dhe pritet të përshpejtohen në gjysmën e dytë të vitit 2025 për shkak të rritjes së shpenzimeve kapitale publike me një alokim prej 74 miliardë lek në projekte të mëdha në infrastrukturë si rruga Milot-Morinë, Orikum-Dukat dhe zgjerimi i rrjeteve energjitike. Buzë turistik shtyu eksportet e shërbimeve, ndërsa eksportet e mallrave vazhduan të tkurren për shkak të uljes së kërkesës nga eurozona, rënie e çmimeve të lëndëve të para në tregjet ndërkombëtare dhe forcimi i kursit të këmbimit të lekut.

Komisioni Europian evidenton në raport se "Punësimi u rrit në vitin 2023 dhe pritet të rritet më tej gjatë viteve 2024-2026, megjithëse me një ritëm më të moderuar. Shkalla e papunësisë pritet të bjerë më tej. Pavarësisht përmirësimeve në tregun e punës, emigracioni mbetet një problem.

Konsumi Privat dhe investimet ishin nxitësit kryesorë të kërkesës.

Perspektiva ekonomike e Shqipërisë do të varet nga rimëkëmbja e ekonomisë globale dhe nga ritmi i vazhdimësisë së reformave. Varësia në rritje e Shqipërisë nga financimi i jashtëm, kursi i këmbimit, norma e interesit, dhe rreziqet e rifinancimit mbeten të larta. Shqipëria është shumë e ekspozuar nga goditjet e jashtme, të tilla si një recesion në BE ose shtrëngimi i mëtejshëm i kushteve të financimit në tregjet ndërkombëtare të kapitalit.

Agjencia ndërkombëtare e vlerësimit të kredisë Moody's ka rishikuar vlerësimin e saj, duke rritur atë të Shqipërisë, perspektiva nga "B1-me një perspektivë pozitive" në "Ba3-të qëndrueshme".

Investimet e huaja direkte, veçanërisht në sektorët e turizmit dhe energjisë, pritet të luajnë një rol kyç në vitin 2025. Këto ndryshime pritet të përmirësojnë ekonominë duke e zhvendosur fuqinë punëtore nga bujqësia në sektorë më produktivë si turizmi.

RRITJA EKONOMIKE gjatë 2025 :

Sipas Komisionit Europian pritet që ekonomia shqiptare të rritet 3.8 % (raporti i fundit i KE ku janë marrë në shqyrtim vendet anëtare të BE-së, ato të eurozonës dhe vendet candidate).

Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH) pret nga ekonomia e Shqipërisë të zgjerohet me 3.5% në 2025.

Qeveria shqiptare e projektton rritjen ekonomike në 3.9%.

Pas recesionit të fortë prej	-3.3 %	në vitin 2020
Rritja ekonomike ishte rreth	3.9 %	për vitin 2024 dhe
Rritja ekonomike parashikohet në normën	3.9 %	për vitin 2025.

Po ashtu parashikohet

- 4.0 % për vitin 2026
- 3.9 % për vitin 2027
- 4.1 % për vitin 2028

PUNESIMI / PAPUNESIA

Komisioni Europian evidenton në raport se "Punësimi u rrit në vitin 2023 dhe pritet të rritet më tej gjatë viteve 2024-2026, megjithëse me një ritëm më të moderuar. Shkalla e papunësisë pritet të bjerë më tej. Pavarësisht përmirësimeve në tregun e punës, emigracioni mbetet një problem.

Sfidat e zhvillimit makroekonomik të 2025

Sfidat me të cilat përballet ekonomia në vitin 2025 përfshijnë disa çështje të trashëguara, si p.sh

1. Reformimi i skemës së pensioneve,
2. Lufta kundër informalitetit,

3. Ruajtja e stabilitetit të çmimeve,
4. Mbrojtja e mjedisit etj.

Skema e pensioneve prek rëndë financat publike, me 800 mijëpunonjës të siguruar dhe 725,000 pensionistë.

Raporti problematik ndërmjet kontribuesve dhe përfituesve nënvizon nevojën urgjente për të trajtuar nënvlerësimin e gjerë të pagave.

Ndërtimi dhe turizmi pritet të çojnë vitin 2025 në rritje ekonomike.

Sektori industrial po përjeton një zhvillim tkurrje të konsiderueshme në ekonominë ndërkombëtare dhe evropiane.

Një nga sektorët që përjeton zhvillim të qëndrueshëm është sektori i teknologjisë, veçanërisht inteligjenca artificiale dhe fusha teknologjike në përgjithësi. Për fat të keq, Shqipëria nuk është përfshirë sa duhet në këtë sektor, gjë që mund ti sjellë një përmirësim të ndjeshëm në cilësinë e produkteve dhe një rritje të prodhimit.

Sektori i ndërtimit pritet të rritet për shkak të fluksit të madh të parave dhe kërkesës së lartë për ndërtim, por ky sektor nuk siguron rritje të qëndrueshme afatgjatë.

Ndërtimi nuk përkthehet drejtpërdrejt në produkte të eksportueshme dhe vlera e tij varet nga çmimet e larta e tregut të pasurive, duke krijuar më shumë një fluks financiar brenda vendit sesa rritjen ekonomike të qëndrueshme.

Turizmi, ka një ndikim të kufizuar. Sjell të ardhura, prek vetëm segmente të caktuara, nuk garanton rritje të qëndrueshme për ekonominë

BUJQESIA

Bujqësia është një nga sektorët më të prekur nga thatësitat, ndryshimi i jetëgjatësisë së stinëve dhe kushtet e paparashikueshme të motit. "Kjo kërkon përmirësim të politikave publike dhe investimeve për të nxitur përdorimin e gjerë të teknologjive dhe praktikave inteligjente për klimën nga fermerët të mbështetur nga institucione më të forta publike, të cilat janë thelbësore për rritjen e qëndrueshme bujqësore.

Ndërkohë që sektori i bujqësisë në rajon po tkurret, bujqësia e gjelbër ofron një mundësi për rritjen e produktivitetit, konkurrencës dhe qëndrueshmërisë së sektorit, përmes përdorimit efikas të fondeve publike në dispozicion, njohurive dhe inovacionit.

INOVACIONI

Inovacioni përgjithësisht konsiderohet si një shtytës kryesor i rritjes dhe performancës së përgjithshme ekonomike, megjithatë procesi i inovacionit zakonisht zhvillohet në nivelin e firmës ose sipërmarrësit individual, dhe shpesh me mbështetje dhe inpute nga sistemi më i gjerë i inovacionit. Inovacioni ka efekte të gjera në performancën makroekonomike, duke ndikuar në rritjen e produktivitetit, punësimin, pagat, fitimet, pabarazinë e të ardhurave dhe mirëqenien, ndër të tjera, efekte që mund të ndryshojnë në sektorë dhe vende, dhe sipas niveleve të zhvillimit. Për më tepër, procesi dhe ndikimet e inovacionit janë një nxitës dhe i nxitur nga ndryshimet më të thella strukturore brenda ekonomive, një vëzhgim që krijon një rol për politikën industriale në formësimin e performancës ekonomike. Hulumtimi mbi makroekonominë e inovacionit, ndryshimin strukturor dhe politikën industriale brenda njësisë thekson nxitësit kompleksë të inovacionit në nivel makro, ndërveprimet dhe efektet kthyes ndërmjet inovacionit dhe ndryshimit strukturor, dhe ndikimet zhvillimore afatgjata të këtyre ndërveprimeve. Kërkimet në këtë fushë adoptojnë më tej një perspektivë globale, duke marrë parasysh ndërveprimet midis vendeve nëpërmjet flukseve të tregtisë, teknologjisë dhe investimeve.

Konkluzione

NXITJA E RITJES EKONOMIKE NË SHQIPËRI NË VITIN 2025

Qellimi i kësaj ekonomie është një rritje ekonomike sa më e qëndrueshme. Faktoret të cilët duhet të kontribuojnë në këtë rritje evidentohen si :

Impakti i 1: "Përmirësimi i Investimeve dhe i Klimës së të bërit Biznes"

1. Ritja e Investimeve si një zonë me interesin e pozitës gjeografike , kostos së ulët të punës , përmirësimi i klimës së bizneseve nëpërmjet përmirësimit të reformës në administrimin publik dhe reformës së taksimit në vecanti, burokracive dhe bandierave .
2. Rritja e transparencës dhe përmirësimi i digitalizimit të shërbimeve publike .
3. Edhe pse të Ardhurat promovohen si një qasje e re që favorizojnë stabilitetin e politikave tatimore dhe shmangieve të shpeshta të detyrimeve ligjore kanë treguar se nuk po ndodh ashtu sic është deklaruar nga administrata.
4. Promovimi i PPP (partneritet publik-privat) për projekte të mëdha infrastrukturore duket se janë me probleme të shumta .Konstatimet dhe rekomandimet në këtë aspekt tregojnë se duhet të adresohen drejt cilësisë,tipologjive diversive dhe jo vetëm drejt sasisë.
5. Financimi më i lehtë dhe më i lirë i NVM (Ndërmarrjeve të Vogla dhe të Mesme) shihet si masa e parë në fillimet e 2025.
6. Qendrat mbështetëse për inovacion dhe eksporte duhet të transformojnë nismën e "Shtëpise së Biznesit
7. Duhet të dilet nga modeli i derisotëm nëpërmjet një skanimit të ndërgjegjshëm dhe të diskutueshëm me të gjithë aktorët e grupeve të interesit nëpërmjet ofrimit të lehtësirave fiskale për sektorë strategjik si energjia,teknologjia,turizmi dhe bujqësia .

Impakti i 2: "Riformatimi i Nxitur nga Zhvillimi i Infrastrukturës së Nevojshme dhe Jo Ambicjeve Afatshkurtëra "

Shqipëria ka përmirësime në rrugë, porte , aeroporte etj por ka akoma mangësi infrastrukturore në lidhjet rajonale dhe brenda vendit. Rritja e përmirësimit infrastrukturor bën të mundur një konkurrencë më të mirë dhe lidhje më të shpejta me tregjet rajonale dhe ndërkombëtare .

Ende infrastruktura është një barrë financiare e familjeve dhe bizneseve. Masat më të shpejta duhet të drejtohen drejt infrastrukturës digjitale(përmirësimi i aksesit në internet dhe zhvillimi i teknologjive të reja).

Edhe energjia e rinovueshme duhet të jetë ndikuese në ekonomi.Fokusi të teknologjia luan rol thelbësor tek modernizimi i ekonomisë, përmirësimin e shërbimeve dhe nxitjen e inovacionit.

Impakti i 3 : Diversifikimi i Ekonomisë

Promovimi i turizmit të qëndrueshëm është një nga qasjet.

Agrobiznesi dhe bujqësia është qasja e dytë,Investimet në teknologji për një bujqësi smart duhen për të rritur prodhimin dhe eksportet e produkteve bujqësore.

Energjia e rinovueshme duhet të fokusohet në zhvillimin e energjive të pastra (diellore dhe të erës, gazi dhe biomasa etj). Për zhvillimet ndërsektoriale duhet të zhvillohen paketa teknologjike.

Impakti i 4: Burimet Njerëzore

Fuqia punëtore në Shqipëri është relativisht e re , por i mungojnë aftësitë për sektorët me të shtuar të lartë.Për këtë aftësimi profesional duhet të adresojë kurrikula në përshtatje me tregun e punës dhe trajnimi i forcave punonjëse për sektorët e rinj.

Impakti i 5: Promovimi i Stabilitetit Politik e Ligjor

Përqëndrimi eskuzivvetëm në reformën për drejtësi mund të shpërfillë reformat në administratën publike,polici , sistemin tatimor dhe sektorë të tjerë jetik.

Impakti i 6: Nxitja e Administratës Drejt Përmirësimit të Detyrave për Integrimin Europian

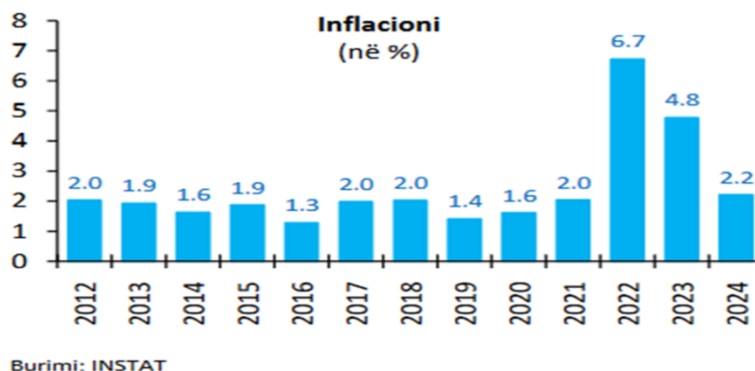
Procesi i progresit drejt integritetit në Bashkimin Europian mund të nxisë reforma strukturore dhe tërheqje investime nga vendet e BE.Mund të përshpejtoj reformën në fushën e tregëtisë,bujqësisë dhe arsimit.

INFLACIONI

Inflacioni global i vitit 2024 u stabilizua pa e prishur ekonominë globale.

Priten: nje 2025 domethënëse dhe plot ngjarje politike dhe ekonomike. ndërprerje të zhvillimeve të mëdha ekonomike, ringjallje e luftërave tregtare ,masat e mundshme shtrënguese dhe ndryshime të thella demografike që shoqërojnë një revolucion energjitik.

Këta faktorë janë vendimtar në formësimin e peizazhit ekonomik global në vitin 2025 por edhe nëShqipëri. Këtë skenar, Shqipëria e ka nisur tashmë me disavantazh.

Rritja mesatare vjetore e çmimeve, e matur nga Indeksi i Harmonizuar i Çmimeve të Konsumit (IHÇK), një metodologji kjo e Eurostat, në vitin 2024 është 2,6 %. Sipas raportit të publikuar nga INSTAT, inflacioni sipas metodës së Eurostat rezultoi 0,4 % më i lartë se sa ai i matur nga INSTAT.

Indeksi i Harmonizuar i Çmimeve të Konsumit (IHÇK) mat ndryshimin e nivelit të çmimeve me pakicë të mallrave dhe shërbimeve nga pikëpamja e strukturës së shpenzimeve të cilat konsumatori (vendat dhe i huaj) synojnë për konsumin final në territorin e Shqipërisë. IHÇK përdoret për monitorimin e lëvizjes së çmimeve me pakicë në vendet Evropiane, duke krahasuar përqindjen e inflacionit ndërmjet vendeve të Evropës dhe si inflacion zyrtar i Bankës Qendrore Evropiane duke siguruar stabilitetin e çmimeve në Bashkimin Ekonomik dhe Monetar.

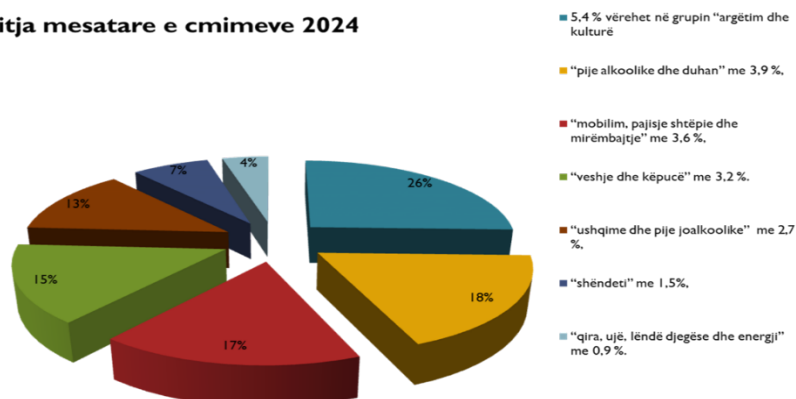
Ndryshimi vjetor i indeksit të çmimeve të konsumit në 2024, sipas INSTAT-it është 2,2 %.

Referuar raportit për IHÇK, rritja mesatare e çmimeve, e matur nga Indeksi i Harmonizuar i Çmimeve të Konsumit për muajin dhjetor 2024 në krahasim me muajin nëntor është 2,4 %.

Të dhënat tregojnë se rritja më e madhe e çmimeve vërehet në grupin “argëtim dhe kulturë” me 5,4 % , pasuar nga grupet “pije alkoolike dhe duhan” me 3,9 % , “mobilim, pajisje shtëpie dhe mirëmbajtje” me 3,6 % , apo “veshje dhe këpucë” me 3,2 %.

Çmimet e grupit “ushqime dhe pije joalkoolike” shënuan rritje vjetore prej 2,7 % , ato të grupit “shëndeti” me 1,5%, dhe “qira, ujë, lëndë djegëse dhe energji” me 0,9 %. Nga ana tjetër, çmimet e grupit “Transporti” u ulën me 1,4 %.

Rritja mesatare e çmimeve 2024

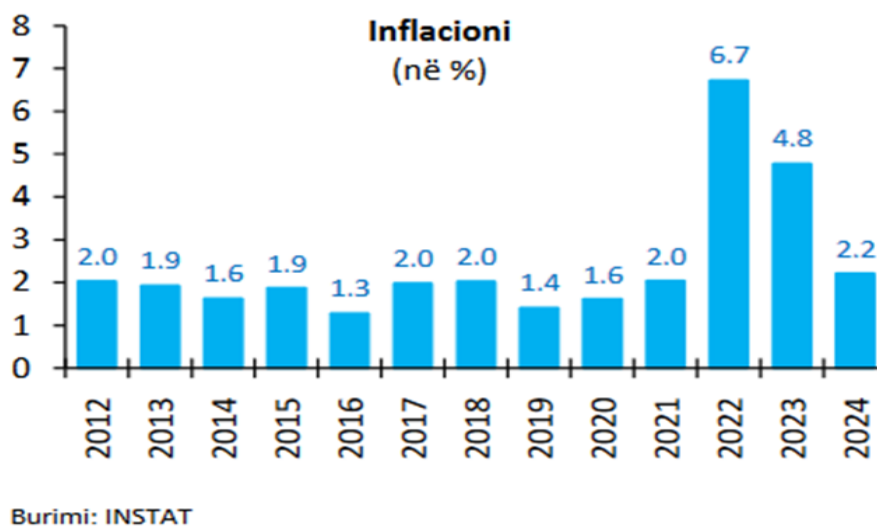
ANALIZA E INFLACIONIT 2024

Inflacioni u ul në 2024, rënie e qëndrueshme gjatë vitit. Çmimet në vitin 2024 nuk pësuan luhajtje të forta. Treguesit flasin për një nivel mesatar inflacioni, 2.2% nga 4.8 që ishte në vitin 2023.

Sipas INSTAT inflacioni mesatar në ekonomi e mbylli vitin 2024 në nivel 2.2% në rënie të ndjeshme nga fundi i 2023 me 4.8 % dhe 6.7% në vitin 2022, kur shpërtheu kriza e çmimeve nga kaosi që prodhoi pushtimi i Ukrainës. Kjo rënie më shumë se sa pritshmritë për 2024 solli ndryshimin 2 herë të normës bazë të interesit në nivelin 2.7%. Këshilli mbikqyrës i BSh u shpreh se kushtet monetare aktuale janë të përshtatshme për kthimin e inflacionit objektiv gjatë vitit 2025.

Inflacioni bazë përjashton zakonisht ato produkte që kanë luhatshmëri të lartë, kryesisht ushqimore dhe energjitike, zakonisht me natyrë afatshkurtër. Pra rritja e inflacionit bazë në dhjetor është e lidhur përgjithësisht me produktet ushqimore dhe energjitike.

Inflacioni bazë lidhet gjithashtu edhe me presionet e brendshme inflacioniste që janë ndikuar vitet e fundit nga rritja e kostos të punës së bizneseve.

NIVELI I VARFERISE

Ky përshkallëzim i luhatshëm i inflacionit në 3 vitet e fundit ka sjellë dhe pasojat e veta, të cilat reflektohen deri tek individit dhe familjet e tyre. Sipas statistikave të fundit (INSTAT) për matjen e të ardhurave dhe standardeve të jetesës, më shumë se një milionë shqiptarë (në një vend me 2.4 milionë banorë) vuajnë nga varfëria.

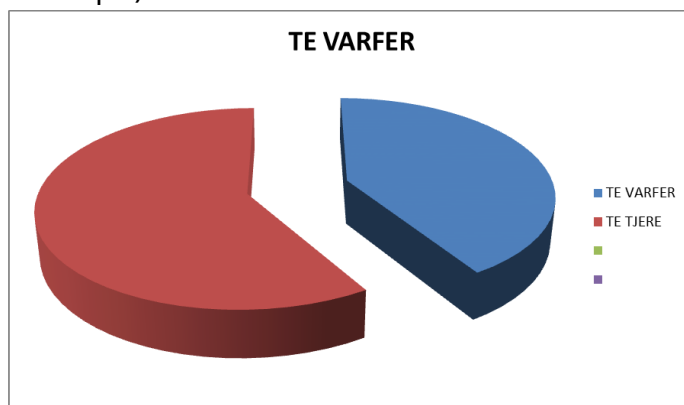
INSTAT ka matur varfërinë duke ndjekur metodologjinë e Eurostat-it përmes treguesit “Në rrezikun e varfërisë ose përjashtimit social (AROPE)” Ky tregues i referohet individëve në rrezik për të qenë të varfër, të privuar rëndë materialisht dhe socialisht ose që jetojnë në familje me intensitet të ulët punësimi.

Shqipëria kishte 42.1% të popullsisë së saj në varfëri të rëndë. Kjo varfëri që sjell pabarazi ekonomike dhe sociale si dhe emigracion ka ardhur si rrjedhojë e disa FAKTOREVE të caktuar:

- 1-Qasje e liberalizuar e ekonomisë pa vëmendjen e duhur ndaj mbrojtjes sociale
- 2-Dhurimi masiv i tokave publike në favor të turizmit
- 3-Kalimi i shërbimeve publike me koncesion të privati
- 4-Mungesa e strategjive për të krijuar vende pune të qëndrueshme
- 5-Programe sociale të fragmentuara
- 6-Korrupsioni

7-Orientimi i gabuar i investimeve në infrastruktura dhe turizëm pa zhvilluar prodhimin dhe bujqësinë (kjo strategji në vend që të gjeneronte punësim, mirëqenie dhe reduktim të pabarazisë stimuloi valë emigracioni).

8-Boshllëk demografik dhe ekonomik(40% e popullsisë jeton jashtë që sjell nivelin më të madh të pensionistëve të punësuar në Evropë).

Këta qytetarë jetojnë në familje që nuk mund të përballojnë të paktën shtatë nga trembëdhjetë kategoritë e privimit (6 kategori që lidhen me privimin në nivel individual dhe shtatë kategori që lidhen me privimin në nivel familjar).

Në nivel familjar, vështirësi konsiderohen si vonesa në pagesën e kredisë apo qirasë për banesën kryesore, pamundësia për të përballuar shpenzimet e një pushimi vjetor njëjavor larg shtëpisë, një shpenzim financiar i paparashikuar prej rreth 300 euro, një vakt me mish në tre ditë etj.

Individët mund të konsiderohen "në vështirësi" nëse nuk kanë akses në internet, të zëvendësojnë rrobat e vjetra me rroba të reja, të shpenzojnë një shumë të vogël parash çdo javë për veten e tyre, etj. Kështu, Shqipëria ka një nga përqindjet më të larta të popullsisë në rrezik i varfërisë dhe privimit material në Evropë; Treguesit e Shqipërisë janë dukshëm më të lartë

sesa ato të vendeve të tjera fqinje të Ballkanit Perëndimor.

Mali i Zi ka 34.1% të popullsisë në rrezik të varfërisë, Maqedonia e Veriut 32,6% dhe Serbia 30%.

Megjithatë, në përgjithësi ekonomia duket e mirë kur "pamja më e madhe" analizohet në shifra.

Sipas Bankës Botërore, rritja ekonomike e Shqipërisë vitin e kaluar u ndikua kryesisht nga shërbimet dhe ndërtimi.

REKOMANDIME

Varfëria nuk është vetëm një problem ekonomik por një çështje drejtesie dhe dinjiteti njerzor. Zgjidhja varet nga bashkëpunimi midis qeverisë shoqërisë civile dhe komunitetit ndërkombëtar.

Modele të suksesshme

1-Shqipëria mund të orientojë të rinjtë drejt tregut të punës npm zhvillimit të programeve të Trajnimit . (Koreja e Jugut ka zhvilluar arsimin profesional dhe teknologjik duke ulur varferinë , Gjermania ka mbështetur fuqizimin ekonomik të zonave rurale ,Estonia një nga vendet më transparente në boteëka reduktuar korrupsionin npm shërbimeve digjitale e-Estonia shembull i marrë nga Shqipëria për shërbimet e-Albania,por ndryshe nga ne ,në e-Estonia qytetarët kanë akses në gjurmimin e cdo transaksioni apo vendimi administrativ,Finlanda npm platformës "Open Finland"lejon qytetarët të ndjekin projektet e financura nga buxheti i shtetit për tu paraprire keqperdorimeve, Brazili krijoi Banken Kombetare të zhvillimit për financim të NVM për ulejn e papunësisë,Kosova krijoi fondin privat të pensioneve për të rritur besimin tek perfitimi i pensioneve ,Singapori ka luftuar korrupsionin npm nje sistemi pagash konkurruese per zyrtarët publike duke stimuluar motivimin dhe ndershmërinë.

SEKTORI MËFITIMPRURËS TURIZMI

TURIZMI

Nëse sezoni i vitit 2024 u shoqërua me një numër të lartë vizitorësh, por edhe me shumë problematika të patrajtuara si :

1. KORRELACIONI MIDIS NUMRIT TË TURISTËVE DHE NUMRIT TË TË PUNËSUARËVE

Menaxhimi i fluksit turistik është një sfidë komplekse që përfshin koordinimin ndërmjet autoriteteve lokale dhe bizneseve, gjithashtu përmirësimin e infrastrukturës, rritjen e kapaciteteve, trajnimin e stafit dhe implementimin e teknologjive të reja .

Në një vend si Shqipëria ku turizmi është një sektor kyç për ekonominë dhe punësimin përshtatja e numrit të të punësuarëve me fluksin e turistëve duket se është kthyer në sfidë.

Në rastin e rritjes së numrit të turistëve, kërkesa për shërbime, si akomodimi, ushqimi, transporti, dhe argëtimi rritet ndjeshëm. Kjo është e detyrueshme për të përballuar kërkesën e rritur të shërbimeve. Një nga problematikat kryesore me të cilat përballlet sektori i turizmit në Shqipëri është mungesa e korrelacionit midis numrit të turistëve dhe numrit të të punësuarve në këtë sektor. Ndërsa numri i turistëve po rritet ndjeshëm, numri i të punësuarve nuk po rritet në të njëjtën shkallë.

1.1 PËRBALLJA ME FLUKSIN TURISTIK

Turizmi në Shqipëri ka përjetuar një rritje të ndjeshme në vitet e fundit, duke e vendosur vendin si një destinacion të preferuar për vizitorët e huaj. Mbi 1.158.204 shtetas rezultojnë të kenë hyrë në Shqipëri gjatë muajit Janar të këtij viti (2025), sipas të dhënave më të fundit të INSTAT. Referuar këtyre statistikave, ky tregues ka pësuar një rritje me 12.4%, krahasuar me Janarin e vitit 2024 (mbi 90% për arsye biznesi).

1.2 INFRASTRUKTURA DHE SHËRBIMET

Infrastruktura është një komponent kyç për zhvillimin e turizmit të qëndrueshëm. Shqipëria ka nevojë për përmirësime të mëdha në infrastrukturën rrugore, të transportit dhe të akomodimit për të përballuar numrin e madh të turistëve që pritet të vizitojnë vendin në vitin 2025. Bumi turistik i shënuar gjatë sezonit veror të vitit të kaluar nxorri në pah jo pak problematika.:

1- shumë kompani nuk kanë arritur të sigurojnë hapësira akomoduese për shkak të mungesës së njësive akomoduese.

2- shfrytëzimi jo proporcional i vijës bregdetare. Disa pika janë të mbipopulluara ndërkohë shumë zona potenciale mbeten të pa eksploruara .

3- Disproporcionaliteti midis shpërndarjes së zonave turistike duke e centralizuar vëmendjen në 4-5 pika.

4- është i nevojshëm një rrjet më i mirë rrugor, sidomos në veri.

REKOMANDIME TURIZMI

Në kontekstin e vendeve fqinje, ka shembuj të praktikave të mira dhe zgjidhjeve të gjetura për të adresuar problematikat e infrastrukturës dhe shërbimeve. Për shembull, vendet e rajonit si Kroacia dhe Greqia kanë investuar në modernizimin e infrastrukturës së tyre në mënyrë të ndjeshme.

Kroacia, ka përmirësuar aeroportet dhe ka zhvilluar sisteme të avancuara të transportit publik për të lehtësuar lëvizjen e udhëtarëve, ka ndërtuar dhe rikonstruktuar hotele dhe struktura të tjera akomoduese për të përballuar kërkesën e rritur turistike.

Greqia, ka investuar në modernizimin e infrastrukturës rrugore dhe të transportit publik.

Turqia dhe Maqedonia kanë përdorur modelin e partneritetit publik-privat për të zhvilluar infrastrukturën. Përveç infrastrukturës rrugore, është e nevojshme të përmirësohet edhe infrastruktura e akomodimit dhe e shërbimeve. Numri i hoteleve dhe i strukturave të tjera akomoduese duhet të rritet për të përballuar. Përveç infrastrukturës rrugore, është e nevojshme të përmirësohet edhe infrastruktura e akomodimit dhe e shërbimeve.

Në vitin 2024, 75% e hoteleve vuanin nga mungesa e punëtorëve, krizë e cila pritet ende të thellohet pasi numri i bizneseve është dyfishuar. Investimet në teknologji dhe inovacion mund të ndihmojnë në përmirësimin e cilësisë së shërbimeve dhe në rritjen e eksperiencës pozitive të turistëve.

2. "LUFTA" ME MENAXHIMIN E MBETJEVE

Ministrja e Turizmit dhe Mjedisit thekson se lufta më e madhe në 2025 do të jetë me pastërtinë dhe menaxhimin e mbetjeve, një nga luftërat e pafituara. Kjo kërkon masa të menjëhershme për të përmirësuar menaxhimin e mbetjeve dhe për të siguruar një turizëm të qëndrueshëm. Autoritetet duhet të zhvillojnë strategji për reduktimin e mbetjeve, rritjen e riciklimit dhe promovimin e praktikave të qëndrueshme në sektorin e turizmit.

Nga vende jo vetëm të Ballkanit, janë përdorur strategji të ndryshme të menaxhimit të mbeturinave dhe zhvillimin e praktikave të qëndrueshme për minimizimin e ndotjes. Disa nga shembujt janë:

1. Kroacia: Kroacia ka zhvilluar një program, duke vendosur kosha për mbetjet në vende të caktuara, duke organizuar fushata ndërgjegjëse për të përdorur koshat e plehrave, dhe duke përdorur ekipe të posacme për të pastruar plazhet në mënyrë të rregullt.
2. Greqia: Në Greqi, autoritetet kanë hartuar ligje dhe rregullore për të kufizuar përdorimin e plastikës dhe për të promovuar riciklimin.
3. Maqedonia e Veriut: ka investuar në infrastrukturë për trajtimin e mbetjeve dhe për të përmirësuar sistemin e riciklimit.
4. Mal i Zi: Mali i Zi ka ndërmarrë masa për të reduktuar përdorimin e plastikës në zonat bregdetare.

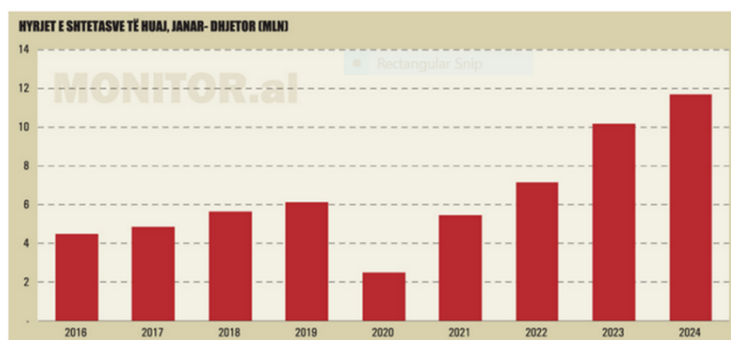
3-“RRUGËT E REJA, TUNELET DHE PORTET NDIKIM NË RRITJEN E TURIZMIT”

Do adresohen gjatë 2025 projekte kryesore që do të ndihmojnë përsa i përket zhvillimit të turizmit, i cili lidhet drejtpërdrejt si me investimet në infrastrukturë, rrugë, aeroporte, porte edhe në struktura akomoduese më cilësore.

4- NDRYSHIMET LEGJISLATIVE LIDHUR ME LIGJIN PËR TURIZMIN.

Ligji Nr. 93/2015 për Turizmin, i ndryshuar me Ligjin Nr. 30/2024, ka për qëllim të rregullojë sektorin e turizmit në Shqipëri dhe të promovojë zhvillimin e tij në mënyrë të qëndrueshme. Megjithatë, disa aspekte të këtij ligji duket se krijojnë hapësira për diskutim për shkak të disproporcionalitetit të tatimeve dhe politikave të favorizimit të turizmit të qëndrueshëm.

Objekti i Shqipërisë, më 2025 numri i turistëve të shkojë në 12 milionë.

Burimi: INSTAT

BUXHETI I SHTETIT

GJITHSËSI në Shqipëri duhet të konsiderojmë sektorë të tjerë më strategjikë dhe të qëndrueshëm, të tillë si teknologjia, për të arritur termi zhvillim i qëndrueshëm ekonomik.

Buxheti i Shtetit për vitin 2025, ku ndërthuren paraja dhe zgjedhjet:

Qeveria Shqiptare pret të mbledhë 7.5 miliardë euro në arkën e shtetit në vitin 2025 dhe të shpenzojë 8.2 miliardë shuma më e madhe në historinë shqiptare. Ky buxhet parashikon rritje ekonomike prej 3.9% ndërkohë shpenzimet do të rriten me afro 500 milionë euro. Në 2025 shpenzimet fokusohen në dixhitalizim, transport, siguri kombëtare, shëndetësi, arsim dhe bujqësia.

Dokumenti buxhetor vlerëson se stoku i borxhit publik do të arrijë në 13 miliardë euro me një trajektore rënëse në 55.8%, nga 56.3%. Buxheti përfshin edhe nxjerrjen e një Eurobond-i me vlerë 650 milionë euro, vazhdimi i procesit të rindërtimit pastërmetit të 2019 me financimin 50 milionë euro, shpërblim dhe indeksim për pensionistët për 50 milionë euro. Emetimi i Eurobond-it me vlerë 650 milionë euro qëdo mbështesë buxhetin është kritikuar sepse në fund të fundit është huamarrja për të paguar borxhin.

Indeksi i pensioneve është mjaft i ulët, duke pasur parasysh se pensioni mesatar në Shqipëri është 140–150-euro në muaj. Megjithatë, ajo që është më shqetësuese është vëmendja (financimi) i shtuar ndaj bashkive të cilat do të marrin 890 milionë euro, ndërsa numri i punonjësve në administratë do të rritet. Rreth 160-180 mijë njerëz janë vlerësuar si punonjës të shtetit në Shqipëri ndërmjet autoriteteve qendrore (86 mijë), pushtetit vendor (37 mijë), dhe agjencitë shtetërore për pjesën tjetër. Që nga viti 2024, ata janë paguar më shumë se ata në sektorin privat.

Referencat:

1. https://china-cee.eu/137p-content/uploads/2025/03/2025p01_Albania.pdf
2. <file:///C:/Users/user/Downloads/Kuadri-Makroekonomik-dhe-Fiskal-per-periudhen-2026-2028-VKM-Nr-83-date-5.2.2025-1-1.pdf>
3. <file:///C:/Users/user/Downloads/Kuadri-Makroekonomik-dhe-Fiskal-per-periudhen-2026-2028-VKM-Nr-83-date-5.2.2025-1-2.pdf>
4. <https://financa.gov.al/137p-content/uploads/2024/05/Treguesit-Kryesore-Makroekonomik-2023.pdf>
5. <https://monitor.al/inflacioni-baze-u-rrit-ne-dhjetor-arriti-nivelin-me-te-larte-ne-shtate-muajt-e-fundit/>
6. <https://137137137.focus-economics.com/countries/albani>
7. OraNews (2024, May 14). EBRD keeps Albania's economic growth unchanged for 2024, at 3.3%. <https://www.oranews.tv/ekonomi/berzh-mban-te-pandryshuar-rritjen-ekonomike-te-shqiperise-per-vitin-2024-i1160208>
8. Rritja ekonomike, 3.8% Raporti i BE për Shqipërinë: U rrit prodhimi, konsumi, pagat dhe punësimi <https://top-channel.tv/2024/11/16/rritja-ekonomike-3-8-raporti-i-be-per-shqiperine-u-rrit-prodhimi-konsumi-pagat-dhe-punesimi/>
9. Ministry of Finance of the Republic of Albania (2024, November 4). Minister Malaj presents the 2025 draft budget <https://financa.gov.al/ne137sroom/ministri-malaj-prezanton-projektbuxhetin-2025-ne-komisionin-parla>
10. <https://top-channel.tv/2024/11/16/rritja-ekonomike-3-8-raporti-i-be-per-shqiperine-u-rrit-prodhimi-konsumi-pagat-dhe-punesimi/ustriale>.
11. <https://www.worldbank.org/en/neEs/press-release/2024/10/17/albania-s-economic-growth-stays-strong-and-projected-to-moderately-accelerate-in-2025>
12. AIDA, Albanian Investment Development Agency (2024, November 5). The Albanian economy continues to strengthen. <https://aida.gov.al/ekonomia-shqiptare-vijon-te-forcohet/>
13. OraNews (2024, May 14). EBRD keeps Albania's economic growth unchanged for 2024, at 3.3%. <https://www.oranews.tv/ekonomi/berzh-mban-te-pandryshuar-rritjen-ekonomike-te-shqiperise-per-vitin-2024-i1160208>
14. Top-channel Rritja ekonomike, 3.8% / Raporti i BE për Shqipërinë: U rrit prodhimi, konsumi, pagat dhe punësimi <https://top-channel.tv/2024/11/16/rritja-ekonomike-3-8-raporti-i-be-per-shqiperine-u-rrit-prodhimi-konsumi-pagat-dhe-punesimi>
15. Scan (2025, January 2). Economy 2025, growth expectations in an election year – Underdeclaration of Wages and informality, challenges that need to be faced. <https://scantv.al/lajme/shqiperia/ekonomia-2025-pritshmerite-e-rritjes-ne-nje-vit-zgjedhor-nendekli20924>
16. Ibid.
17. <https://altax.al/en/Ehat-can-boost-economic-growth-in-albania-by-2025/>
18. https://china-cee.eu/Ep-content/uploads/2025/03/2025p01_Albania.pdf
19. <https://ata.gov.al/2025/01/18/inflacioni-sipas-metodologjise-se-eurostat-26-ne-2024-en>
20. <https://ata.gov.al/2025/01/18/inflacioni-sipas-metodologjise-se-eurostat-26-ne-2024-en/>
21. <https://monitor.al/varferia-ne-shqiperi-nje-plage-e-hapur-qe-kerkon-nderhyrje-urgjente/>
22. <https://monitor.al/varferia-ne-shqiperi-nje-plage-e-hapur-qe-kerkon-nderhyrje-urgjente/>
23. A2CNN (2024, October 28). The largest in history! The state budget for 2025 will be 8.2 billion euros. <https://a2news.com/shqiperia/ekonomi/me-i-madhi-ne-histori-buxheti-i-shtetit-per-vitin-2025-do-te-j-i1131246>

24. Euronews Albania (2024, October 10). The budget for 2025 will be 8.2 billion euros: Debt decreases, administration increases.
<https://eurone137s.al/buxheti-per-2025-en-do-te-jete-8-2-miliarde-euro-ulet-borxhi-shtohet-administrata/>
25. https://china-cee.eu/wp-content/uploads/2025/03/2025p01_Albania.pdf

Climate Change Reporting in Croatian Media: How to Find a Balance Between Diverse Journalistic Approaches and Ensure Better Audience Engagement?

Tanja Grmuša, PhD, Associate Professor and Professor of professional studies

Zagreb School of Business
Head of Marketing and Communication Department
Ulica grada Vukovara 68, 10 000 Zagreb, Croatia

 orcid.org/0000-0002-2675-0171
e-mail: tanja.grmusa@pvzg.hr

Abstract

The role of the media in informing the public about climate change is becoming increasingly important, since the media, in addition to imposing topics, can also be a catalyst for social change. So far, climate change coverage has been conducted through narrative and visual framing, which can contribute to the creation of moral panic, but also numerous conspiracy theories. An additional challenge in monitoring this topic is the trend of avoiding news among the audience. Editorial teams are therefore trying to ensure their greater engagement with new approaches, one of which is the inclusion of prominent individuals who contribute to the celebrification of climate change. The paper presents an overview of media coverage of climate change. Using qualitative methodology (case studies and in-depth interviews), it is shown how Croatian media organizations cover climate topics. The challenges faced by the media in covering climate topics depend on financial and technological capabilities, but also on editorial policy in accordance with the specificities of each media outlet (public service media vs. commercial media). The paper offers insights into the production processes of the media, which show that providing expert interlocutors, professional and balanced reporting, and an innovative and diverse reporting approach can contribute to greater audience engagement. Climate literacy thus becomes a prerequisite for responsible individual action.

Keywords: climate change, media coverage, media organizations, qualitative methodology, media production process, audience engagement, climate literacy

1. Introduction – Climate change and its consequences

The media play an important role in informing people, as well as in shaping public opinion. Extreme weather events were once just stories on the screen that happen somewhere far away from us, but today they are our reality. It is thanks to the journalists who report them that we know about them, and Timmermans (2023, 3) believes that climate change is currently our biggest story and not only that, but also a global threat to biodiversity. Maglić et al. (2024) state that a scientific consensus has been reached on climate change, but public opinion still varies and is out of step with scientific information. Previous research highlighted the problematic nature of monitoring climate change and was predominantly focused on news production processes (Meijer & Kormelik, 2019; Tinyeus & Picone, 2021; Berglez, 2011; Boykoff & Boykoff, 2004 according to Wilig et al, 2022, 2), as well as research on the perception of journalists and editors, while the role of the audience was neglected (Harper & Philo, 2016 according to Wilig et al., 2022, 3). An additional challenge is the fact that the share of journalists in newsrooms specialized in monitoring climate change is small (Brügemann, 2017; Schäfer & Painter, 2021 according to Wilig et al., 2024, 4). The above calls for investing in the education of journalists, especially in the context of presenting scientific information (Witzen & Takahasi, 2018; Hackett, 2017 according to Wilig et al. 2024), and not just conveying political statements that generate mistrust among consumers. The audience's attitude towards the media and climate topics differs depending on the observed country, and it is also influenced by the respondents' political attitudes, as well as trust in the media and journalists in general (Wilig et al., 2024, 6). Blau (2023) states that media reporting on climate change is characterized by denial of the phenomenon, which he considers a typical defense mechanism and psychological response to environmental threats. Recent research by neuroscientists has shown that we react better to action-centric representations of the climate crisis than to those that are "abstract-centric" or "issue-centric" (2023, 39). This paper provides an overview of media reporting on climate change to date, with a special focus on Croatian media, and aims to compare how radio, as part of the public media service, and commercial television cover climate topics and how they contribute to creating climate literacy.

The key objectives of the work are:

- show media monitoring of climate change on the example of two media organizations (radio as part of a public media service and commercial television),
- investigate the challenges faced by media organizations in the context of presenting topics related to climate change,
- examine how to ensure greater audience engagement in news consumption,
- analyze the role of the media in climate literacy of the audience.

Accordingly, the following research questions arise:

- What is the difference in media monitoring of climate change between public media service and commercial television?
- What are the challenges faced by journalists and editors in the presentation of topics related to climate change?
- How can the media ensure greater audience engagement in news consumption?
- What is the role of the media in creating climate literacy of the audience?

Media monitoring of climate change in Croatia has predominantly focused on the analysis of media reporting in the context of framing (Graberski, 2024; Marić, 2024), citizens' perceptions of climate change (Ježovita & Vrselja, 2024) or the connection between exposure to fear messages and pro-environmental behavior (Vrselja, 2025), while the analysis of specific broadcasts, as well as the examination of the attitudes of those who create media content, has been unexplored. Therefore, the aim of the paper is to bridge the existing gap through case studies of broadcasts and projects dedicated to climate change, as well as in-depth interviews with editors of selected media.

2. Media reporting on climate change

2.1. Framing climate change – a literature review

Climate change is a complex problem, and most people learn about it from the media. The review of the literature so far shows the dominance of framing and agenda setting, whereby journalists are mediators between the public and private spheres. Boykoff (2008) analyzed media coverage of climate change in British tabloids, which opened the way for further research into the role of celebrities and individual frames (cf. Greta Thunberg as an ideal performer and as a global icon) (Kalajžić et al., 2022, 35). A personalization framework can help put a topic on the agenda. The authors also mention the negative portrayal of Thunberg in some Croatian media, which goes hand in hand with the editorial policy of skepticism and denial. This is in line with the transmission of an open letter signed by 500 scientists who deny the climate crisis (Kalajžić et al., 2022, 46).

Analyzing previous monitoring of climate change, Marić (2024) points out that it was predominantly carried out through scientific discourse and until 1970 was mostly sporadic or peripheral in the shadow of individual environmental incidents. The 1990s marked a key period for the growth of awareness of climate change, with the Kyoto Protocol of 1997 being worth mentioning. This document is "the result of attempts by world governments to agree on reducing greenhouse gas emissions" (Kosor, 2012, 91). Bennett (2023) states that until the 1990s, there was a lot of confusion between the terms climate and weather, mainly due to corporate spins aimed at strengthening the perception of socially responsible business. After the 1990s, the subject and questioning of the consequences came to the center of communication, as the media began to put the story on the front pages. Furthermore, in the 2000s, climate change became a regular topic in the mainstream media, and the inclusion of leading politicians such as the then US Vice President Al Gore and his book "An Inconvenient Truth" certainly contributed to this. Since 2005, along with the media interest in the climate issue, people's awareness has grown, thanks to the development of digital technologies, viral campaigns, and the development of digital activism. There are also more and more extreme weather events that leave destruction in their wake, and this strengthens the public's interest in a deeper understanding of the topic. In her work, Marić (2024) showed that two frames dominate in the American media: a technological one (in media such as *Wired*, *The Crunch*), which highlights the role of innovation in solving this problem, and thus possibly diverting attention from the public's focus, and an economic frame, which highlights the economic consequences and opportunities for green transformation (*Times*, *The Economist*).

Boykoff et al. (2008) point out that media coverage varies significantly across countries and regions due to cultural differences, media ownership, and national contexts. Studies of newspapers in several countries show that media attention to climate change has increased, but with considerable variation in levels and growth over time. The search for balance and objectivity leads to uneven reporting of climate skeptics or those opposed to climate action. The authors argue that such a "false balance" contributes to distorting public debate and slowing down action by emphasizing uncertainty and fueling controversy. Moernaut et al. (2018) argue that existing empirical research on climate change framing often lacks depth because it treats "frame" as an all-encompassing term and ignores the hegemonic nature of framing. As part of a longitudinal analysis of the content of media reporting on climate change in five European countries from 2017 to 2018, based on a sample of 1,609 news items, it was found that European media use distanced frames (future-oriented), but also threatening frames (based on scientific and political narratives) (Tavares et al., 2020, 1). The above indicates that with such an approach, the media can contribute to creating apathy instead of calls for climate action, which also contributes to alienation from climate-related issues (Tavares et al., 2020, 2). The analysis included "three Mediterranean countries: France, Portugal and Spain, and two Northern European countries: Ireland and the United Kingdom" (Tavares et al., 2020, 2). The following weaknesses in media coverage of this topic were identified: the dominance of negative frames, priority is given to academic debates that do not include all stakeholders, which is precisely what is key to quality public dialogue. A lack of knowledge exchange and a lack of engagement of society are also noted. Media communication about climate change must provoke greater audience engagement, and this cannot be achieved by focusing on the present, as well as other personal issues, and by avoiding controversial debates. Stecula & Merkley (2019) conducted a longitudinal study of media coverage of climate change in the mainstream US media (*New York Times*, *Wall Street Journal*, *Washington Post*, and *Associated Press*) from 1988 to 2014, focusing on three frameworks: 1) economic costs and benefits of climate change mitigation policies, 2) appeals to conservatism and free market ideology, 3) uncertainty and risk surrounding climate change. Results showed that frames emphasizing economic costs and scientific uncertainty, which typically reduce public support for climate action, were reduced in prevalence (Stecula & Merkley, 2019). Conversely, frames emphasizing the economic benefits of climate action and stressing risk and danger have increased, potentially encouraging greater public engagement and support for climate change mitigation. Conservative ideological framing independent of economic problems remains limited and stable over time despite political polarization. An analysis of visual discourse on climate change in print media by O'Neill (2020) on a sample of over a thousand images related to climate change

reporting showed that visual images in the media about climate change are not neutral. Namely, they convey ideological messages and frame particular ways of understanding the issue, shaping public engagement and cultural politics around climate change. Two prominent visual frames are the "contesting" frame, which reflects debates and skepticism about climate change, and the "distancing" frame, which portrays the impacts of climate change as distant or remote, often focusing on non-human nature such as melting ice, glaciers, polar bears, and floods (O'Neill, 2020).

2.2. Celebrification of climate change as a new trend

Celebrification implies a process and activities related to a person/event that are not ordinary, but occupy media space (Gamson, 1994; Couldry, 2004 according to Jerslev, 2014, 173). It further warns against the synonymous understanding of the terms celebrification and celebritization in scientific discourse, which are by no means the same. While celebrification is a process that implies interaction between the media and celebrities, celebritization implies "the societal and cultural changes implied by celebrity" (Driessens, 2012 according to Jerslev, 2014: 174). Being a celebrity implies strategic action with the aim of creating celebrity value (2014, 174). Celebrities are often observed through symbolic and economic capital in the context of power and exercising access rights. Their humanitarian activities are often observed as part of symbolic representations, with the media being an important channel of communication and self-promotion for them. Speaking about authenticity and doing good deeds, Jerslev states (2014, 176) that the perception of authenticity is often in the eye of the beholder, but it implies consistent action true to one's principles. Olausson & Uggla remind that celebrity involvement in global politics is not something new, nor is it in environmental protection issues. They note that previous research was focused on individual stars (music, film, sports), their agendas and commitment to environmental protection (Boykoff & Goodman, 2009; Boykoff et al. 2010; Doyle et al. 2017 according to Olausson & Uggla, 2019, 354). Celebrities are indispensable when it comes to environmental issues and related political messages. Wright & Nyberg state that celebrities are often in a dual role: a) critics of business practices and b) allies of socially responsible business (Wright & Nyberg, 2022, 1789). Celebrities play a key role as agents in public debates, especially in the context of influencing the audience through activist campaigns, but also mobilizing the masses.

2.2.1. Greta Thunberg and climate activism

Although the influence of celebrities is dominantly observed through organizational culture, management and promotion, there are more and more works that analyze the climate activism of celebrities (Goodman, 2018). On the other hand, Kyyrö et al. (2023) state that there is an undermining of the legitimacy of climate activists by dissidents in such a way that they are called a "cult" or even a religion, while portraying them as irrational or old-fashioned, all with the aim of personal discredit. One of the most prominent people today when it comes to climate activism is certainly Greta Thunberg, who came to the public's attention in 2018 in the context of actions dedicated to climate change, specifically the climate strike "Fridays for Future" at school, which did not remain just a one-time activity, but became an integral part of the school routine on Fridays. Her work is supported by actions on social media, as well as other supporting platforms, as well as the strength of existing climate organizations (Heidrich and Nakonieczna-Bartosiewicz, 2021, 128). This has provided her with global visibility, as well as media and political interest in her, and participation in numerous international summits. Her speeches are emotional, and include numerous communication techniques such as "naming and shaming" (Heidrich and Nakonieczna-Bartosiewicz, 2021, 129), and criticizing adults for excessive consumerism. Thunberg uses direct and unambiguous statements while stigmatizing harsh reality (Heidrich and Nakonieczna-Bartosiewicz, 2021, 132), and also relies on persuasive communication using the word "you must". Thunberg has successfully created a narrative about climate change in her public appearances, relying on emotional appeals, moral accusations, and scientific facts. In doing so, she effectively addressed responsibility towards world leaders, questioning existing power dynamics and intergenerational justice (Rouabhia, 2024). In addition, she often uses quotes from scientists, and this has contributed to her enormous influence and mobilization of the masses online and through traditional media, as well as public support from scientists and teachers. Her involvement does not go unnoticed - from numerous nominations and awards, the cover of prestigious publications to specific political actions associated with her (Heidrich and Nakonieczna-Bartosiewicz, 2021, 137).

Mede & Schroeder (2023) analyzed the impact of Greta Thunberg on digital communication about climate change, noting the dual role of this communication channel: on the one hand, social networks ensured the mobilization of her supporters, and on the other, they provided a platform for negative reactions and attacks from opponents. This shows the significant role of social networks in challenging climate change. The "Greta effect", as Mede & Schroeder (2023) called it, is not only a consequence of communication on a single platform, but also encompasses the synergistic action of traditional and digital media, the effects of which are mutually multiplied. Thunberg used social networks to inspire many around the world to join the campaign against climate change and thus connect around a larger goal. Thunberg used the power of Twitter (today: social network X) due to its short format and the ability to send strong messages that were supported/joined by leading world leaders such as Barack Obama. His tweets about Thunberg recorded hundreds of thousands of reactions in a short time, increasing her visibility and allowing the issue of climate change to finally gain the level of visibility it deserves and become a global issue (Prakoso et al., 2021, 4).

2.2.2. The Ecological Legacy of Pope Francis

Pope Francis, who passed away in 2025, left a great mark on people's hearts, society, and the media. Simple, spontaneous, humble, open to everyone and with a smile on his face, he quickly won the sympathy of the public and media representatives with his direct communication style. This is evidenced by the covers of numerous European media outlets that paid tribute to him the day after his death, describing him as "the people's pope, reformer and good man" (Hina according to Dnevnik.hr, 2025). The relationship between popes and the media has always been affirmative, reminds Šola (2022), citing Francis' predecessors John Paul II and

Benedict XVI, whose pontificates also marked certain media eras (the age of television and the age of the Internet). However, Šola believes that emphasizing the personality of the head of the church is a kind of adoption of the logic of the spectacularization of reality and celebrity culture and adds that "the papacy is first and foremost a service, an institution, in which the personality and style of the pope himself are important, but still secondary." (2022, 114). Lyon et al. (2018, 3) state that Pope Francis has opened up numerous topics on a global level that would have been unthinkable to his predecessors, all without significantly changing church doctrines, bringing a new approach to leadership that opened up the question of the relationship between theology and politics. His reform efforts were visible at the inaugural mass in 2013 when he "emphasized that all people on Earth take on the role of environmental protectors" (Novak, 2025b). Although his legacy will certainly be discussed in the future from different aspects, most agree that his service will be remembered for the fact that he was the first pope "who publicly advocated for the protection of nature and the fight against climate change" (Novak, 2025a).

Kunac analyses the ecological reflections of Pope Francis, which, along with issues of the poor and oppressed, were at the centre of interest in his pontificate, as evidenced by two encyclicals – *Laudato si'* and *Laudato Deum*. Their focus is on the theological analysis of ecological issues, which emphasise that care for the environment is in fact care for the common home (Kunac, 2024, 5). These are encyclicals that "belong to the social teaching of the Catholic Church and insist that care for nature is man's care given to him by God." (Kunac, 2024: 6). The author states that Pope Francis, through his engagement, sought to show how the Church can be an important stakeholder in resolving global crises, such as the climate issue, but also to demonstrate the role of spiritual authority (2024, 23). Care for the environment thus becomes care for God's gift to man – nature.

The encyclical *Laudato si'* was published in 2015, and provoked divided reactions from the public, according to Kunac. On the one hand, supporters of Pope Francis welcomed his decision to speak about important social issues such as environmental protection from a theological perspective, since this topic had been marginalized or neglected in this field of science, but on the other hand, critics accused him of being excessively preoccupied with worldly issues instead of spiritual concerns (Schall, 2015 according to Kunac, 2024, 25). However, Pope Francis has shown from the beginning that he wants to be a different pope – from the choice of his name to the renunciation of papal honors. The choice of his name is precisely the point at which Kunac emphasizes his dedication to nature and animals, as Saint Francis did. In the encyclical, Pope Francis highlighted criticisms of contemporary society, which relate to environmental pollution, the privatization of natural resources and public goods, and the demonstration of power by a few wealthy groups at the expense of poor individuals, as well as the creation of a culture of rejection (Kunac, 2024, 26). Furthermore, he speaks of two extremes: 1) progress often driven by human ambition and greed, as well as the absence of moral frameworks, and 2) the rejection of the role of man in responsibility for the environment in which we live (Kunac, 2024: 27). We should not forget the technological paradigm that tries to portray man as self-sufficient on the planet, while man depends on others. The Pope calls for a moral and political commitment to solving these problems by integrating environmental problems with social justice, as a global response to climate change, while emphasizing the disproportionate impact on low- and middle-income countries and the historical inequalities between the global North and South. It criticizes consumerist systems and the unequal distribution of resources, encouraging a new global approach that respects both the Earth and the poor, and calls for sustainable development that benefits everyone, especially the marginalized (Malamud, 2016).

The second encyclical, *Laudato Deum*, was issued eight years later, in 2023 to be precise. The document is a kind of continuation of the first encyclical, Kunac points out, adding that although it is smaller in scope, it placed climate change in a narrower context. Namely, in the document, Pope Francis emphasizes awareness of the marginalization of climate change topics or their denial, which he considers dangerous. He continued to defend the poor, who are often targeted by the rich as the source of the world's problems, but also warns of changes in technological development, specifically artificial intelligence, with which man wants to attribute unlimited power to himself (Kunac, 2024: 28). In the second document, the pope also criticizes international politics and the conferences held until then due to ineffective outcomes and growing consumerism (Kunac, 2024: 29, 30).

3. How do media organizations change the coverage of topics related to climate change?

Climate extremes and their consequences occupy an important part of media content. Therefore, an effective socio-political solution is sought. According to the research conducted by Newman (2023, 19), almost 63% of publishers consider that they cover climate topics well, 26% of them are neutral, while 11% state that they do it poorly. When asked what changes they introduced to improve the above, the majority cites the establishment of special climate teams, mechanisms for a comprehensive approach to climate issues, a clearer definition of sustainability and carbon footprint, employment of more people to deal with climate issues, development of a climate strategy, training of journalists on climate issues (Newman, 2023).

The stories lack a wider context and depth, Blau believes, (2023, 40) bringing three prescriptions: 1) make the story accessible to everyone, 2) make it a local topic and 3) put it in context. He advises organizations on the construction of a climate desk and the employment of specialists in this area. Practices have been observed that the best reporters become reporters on climate change, since many editors perceive it as crisis communication. They are considered to marginalize many topics related to climate adaptation and climate change. The introduction of innovations in the media is not and does not have to be something big and significant (Posetti, 2018; Grmuša 2023), but can also start from small initiatives (Blau, 2023, 42). He also points out the great potential in the public media service, which has significant sources of income, even though they are under strong political pressure. On the other hand, the media are constantly exposed to crises and events that occupy the media space (wars, crises). The issue of climate change is also related to digital literacy in order to ensure the relevance of reporting. Monsalve (2023) points out that it is necessary to help the public to understand how extreme weather occurs, to educate them, even when there is a lack of data. He gives the example of Spain, where monitoring climate change and informing the public was a challenge due to the language barrier. Collaboration with

other journalists and networks (such as The Oxford Climate Journalism Network - OCJN) is essential as media organizations suffer from a lack of people, budget and motivation. Joining networks contributes to better storytelling, Ameyaw (2023) believes. Climate literacy is a prerequisite for strengthening the impact of media reports on climate change. Journalists must learn to present scientific information and avoid disinformation and sensationalism, as well as be familiar with the climate and various policies related to it, emphasizes Ghosh (2023). Furthermore, journalists should be provided with education, which will undoubtedly contribute to the quality of the outcome and work. Stories also influence emotions as a result of the interpretation of topics or events, and images are perceived as credible support for media content. Messages that talk about climate change often carry a connotation of threat, while those that thematize climate actions with the aim of achieving climate justice often offer promise, but also hope (Feldman & Sol Hart 2018, 587). The relationship between text and image has intrigued many researchers, since it has been shown that images affect learning and memory when they come in synergy or contribute to placing the story in a different context (Feldman & Sol Hart, 2018, 588). We should not forget the role of ideology present in editorial politics (liberals vs. conservatives), with both groups having different perceptions and responses to climate change (Funk et al., 2015; McCright, 2011 according to Feldman & Sol Hart, 2022, 589). Monitoring emotional reactions to news is also reflected in public opinion, and indirectly in risk perception and political support. The issue of political polarization is viewed through two dimensions: ideological (differences in political attitudes and beliefs in the population) and affective (expression of emotional dissatisfaction towards the other side) (Dalton, 1987; Ygenar, Sood & Lewis, 2012; Kubin & Sikorski 2021 according to Elgesem & Brüggemann, 2022, 3). An analysis of posts about climate justice on Facebook pages in Germany, Sweden and Great Britain showed a dominant portrayal of the previously mentioned Thunberg through an activist prism. The most critical posts were recorded in Germany, while the most positive comments were observed in Sweden (Elgesem & Brüggemann, 2022).

The results of a survey conducted by Elgesem et al. (2024) among Norwegian editors and journalists showed that monitoring climate change is complex since it affects numerous spheres of human life. They recall that the British the Guardian began to use the term "climate crisis" instead of "climate change", which was also accepted by the Norwegian media. More and more media and journalists are turning to so-called solutions journalism - monitoring the phenomenon, but also identifying stakeholders who can contribute to solving it (Elgesem et al., 2024, 338). Climate change affects our choices and our behavior; from the way we think, eat to dress and leave a digital footprint. This is where the potential of lifestyle journalism (cf. Elgesem et al., 2024, 340) is perceived as an area that advises, presents and influences people's lifestyle choices. Namely, constructive and lifestyle journalism rest on the same normative foundations: 1) the relationship towards the audience as citizens, consumers and clients, and 2) the understanding of the role of journalists as advisors and problem solvers (From and Kristensen, 2018, 2019 according to Elgesem et al., 2024, 341). Editors experiment with many approaches (storytelling, news explainer) as a contribution to constructive journalism (Borchardt, 2023, 61). Some media invest in the education of television meteorologists who, by transparently presenting scientific information, contribute to strengthening climate literacy (Borchardt, 2023, 63), even though they themselves are often exposed to insults and hate speech. Some newsrooms have also adapted the terminology (e.g. Guardian, from 2019), while Deutsche Welle has special instructions for journalists on how to write. And while some welcome it, others are quite skeptical - they believe that style is the autonomy of each media company, while data and scientific facts should be followed (Borchardt, 2023, 65).

4. Croatian media response to climate challenges: case studies

Exploring the theoretical framework of media coverage of climate change, and given the relative lack of research on the topic in the Croatian media space from the perspective of those who create media content (editors and journalists), we decided to show how selected Croatian media monitor and report on climate change. A combined qualitative methodology was used: a case study and in-depth interviews with editors on Croatian television stations with a national concession. The selected program is a program broadcast on Croatian Radio, which is an integral part of the public media service, and a project of the commercial television RTL, which began broadcasting in 2004 (Kovačić, Šantić, 2019) and marked two decades of work on the Croatian media scene last year.

4.1. Climate Challenge

"Climate Challenge" is a specialized show on the First Channel of Croatian Radio that studies the causes and consequences of climate change. The show "Climate Challenge" was launched in the radio department "Children, Youth, Education and Science" with the radio autumn schedule 2022/2023, after the radio program management concluded that the importance of the topic of climate change (on a global and national level) requires a specialized show that will deal with it in more detail. This primarily refers to the difference in the way the topic is covered between the informative and scientific-educational program. A total of 152 episodes have been broadcast so far, of which 120 are with premiere topics, while the rest are a combination of topics from previous shows with excerpts from already broadcast interviews. The show seeks to answer the following questions: "How much have we caused them ourselves, how much have we only witnessed them, how much can we influence them?" How do the natural sciences and social sciences view the climate challenge?" (radio.hrt.hr, 2025) Each episode brings a main topic that is explained in detail by an expert guest, and informative climate reviews are also present.

"We have had 41 expert guests and 49 expert guests with us in the main topics of the Climate Challenge so far, some more than once, due to various reasons. Everyone in their work, which concerns all of us, also thinks about climate change: they study the causes and consequences, look for and apply solutions, and they, we learned, fall into two main categories - mitigation and adaptation. We were often accompanied by representatives of associations that are increasingly active for all of us, which of course does not absolve us of responsibility and the need to think and act ourselves." (Editor)

The first show in June, titled "Sacral Heritage", was dedicated to the analysis of climate change on the Zagreb Cathedral, which was severely damaged in the earthquake that hit the capital in 2020 and has been closed to the public ever since. The long-term and expensive restoration is still ongoing. At the same time, the glacier landslide that partially wiped out the Swiss village of Blatten was analyzed (Nekić, 2025). The second show, "Forest Fires", was dedicated to the firefighting season, while the third show, Our Energy Renewables, analyzed the Greenpeace study "100% Renewable by 2030 – A Green Transition Plan for the Croatian Electricity Sector" that was presented in early June (Kelava, 2025). The last show, "Summer 2025 – First Mix", broadcast at the end of June 2025, provides an editor's summary of the profiles of past guests and topics. The show also includes examples of the sections "Related Program" and "Archived Climate", which are occasional content of "Climate Challenge". In the "Related Program" section, a short clip informs listeners that climate and related topics are discussed not only in the sub-specialized "Climate Challenge" but also in other programs, while in "Archived Climate" they sometimes broadcast something from the Croatian Radio archives, showing that climate change "is not from yesterday", i.e. that experts have been warning about it even before it became one of the main world topics. The "Climate Challenge" shows are available for approximately six months in the radio's online listening room via the link <https://radio.hrt.hr/slusaonica/klimatski-izazov>.

Figure 1. Overview of the Climate Challenge broadcasts in June 2025.

Source: radio.hrt.hr <https://radio.hrt.hr/prvi-program/zivot/klimatski-izazov-nova-emisija-radijske-jesenske-sheme-94371177.7.2025>.

The way climate issues are treated in the media is varied, as previously shown in the theoretical framework, as well as the range of their acceptance by the audience.

„I would say that this specific topic also reflects the general conditions in the world of communications and information: in accordance with the written or unwritten goals of the individual media, somewhere the topic will be covered shallowly and quickly, exclusively with the desire for the greatest possible reach in the shortest possible time (for the best possible "clickability"), somewhere you will find serious content that constitutes a new lasting value (regardless of whether it is the result of the journalist's/author's own research or the interpretation/transmission that enables a better understanding of already existing knowledge). As an audience, some of us will be satisfied with a short stimulus in the short term (and quickly move on to a new one, while we will have nothing left of the previous one), and some of us will look for new knowledge that develops and enriches us." (Editor)

Furthermore, the topic of media coverage of climate change is multi-layered and complex, as it depends on the type of media, as well as on editorial policy. Specifically, in this case, it is a public service media service whose main goal is to protect and stimulate specificity in relation to the public interest (Miletić, 2006). Furthermore, Car (2011) considers public service media service to be a public good that implies: 1) the involvement of all audience members and 2) accessibility for all under equal conditions. However, although public service media service is faced with numerous challenges: from digital transformation (Car, 2007; Andrijašević, 2015), loss of audience to questioning of public values (Karuza Podgorelec, 2019; Sekirica & Grmuša, 2021), its educational potential has been highlighted again during the Covid-19 pandemic (Šelimber & Šelimber, 2021).

"In the "Climate Challenge", we strive to work according to a model that creates lasting value, following the educational goals that constitute HRT's obligations as a public national RTV service, defined above all by the Law on HRT and the contract between HRT and the Government of the Republic of Croatia (this contract "determines (HRT's) public mission and program obligations" and thus defines the specifics of HRT in relation to other, commercial media companies in the country)" (Editor)

The presentation of complex topics such as climate change in the media does not depend only on journalists and editors, but also on guests, often representatives of the academic community. While for some, public appearances are an integral part of their business routine, others are burdened with communication style and how to approach the audience in the context of using scientific language (Ghosh, 2023, Monsalve, 2023). In the production of "Climate Challenge", the topic is interpreted by an expert, which requires preparation for the interview as one of the fundamental formats of the profession, but the editor warns of the difference between science journalists and general practice journalists in the context of preparing and producing media content.

"The basic instruction to the guest is always to imagine that he is speaking to a "friend he met in a café" (and not to a "student at a lecture" or a "colleague at a scientific conference"), but immediately follows an additional instruction according to which technical terms should not be completely avoided: I would say that some technical terms, even if they are not immediately understood, can additionally arouse the attention and curiosity of the listener: they will understand the meaning from the context, and they will be additionally satisfied that they finally understood the "more difficult material", and will therefore remember "what they learned" longer. When it comes to educational programming, it is always good to think about the advantages and disadvantages of live programming compared to pre-recorded and additionally processed content." (Editor)

Although the public avoids news, research has shown that they avoid news about climate change just as much as they avoid news in general (Borchardt, 2023, 108). This can be overcome by an innovative approach to creating news for print and online (Grmuša, 2023) and thus making it more accessible. Knowledge about climate change is not reserved only for journalists, but also for leaders. Relying on data, reading between the lines is something that provides new knowledge and critical and analytical thinking. This was best seen during the pandemic and presenting stories to people. The change in the use of syntagms in the context of solutions journalism (Elgesem et al., 2024) may have multiple connotations, according to our interlocutor, but he is still not inclined to embellish media discourse, since such initiatives can result in additional confusion for the audience, and could also be perceived as a form of undesirable PR practices.

"However, I would not be inclined to a "cosmetic linguistic procedure" which, without a deeper purpose and context, could also fall into the category of "greenwashing". Personally, I would also be careful with obliging the media to offer solutions (again, first of all, the definition of solutions and offering solutions should be kept in mind) - I would first of all call for a distinction between experts/scientists, journalists/editors (who are, of course, experts in their work) and activists: it is not good when a journalist's work shows too much of his activist activities, entering into "someone else's department" can call into question journalistic professionalism."

4.2. Green Week

The "Green Week" of RTL Television is a project that began in 2022, with the aim of preserving and protecting the environment. "The main idea of the "Green Week" is to raise awareness of the importance of environmental protection among employees, colleagues, partners and viewers in a positive, educational and inspiring way." (RTL.hr, 2025). These are activities as part of CME Cares (cme.net, 2025) and the media organization's ESG strategy (RTL Group ESG Presentation, 2024). This year's project lasted from 2 to 8 June 2025, during which RTL prepared special content for its viewers in various media formats (documentaries, feature films, special sections within the news program) on the main channel, but also on RTL Kockica - a specialized channel for children and families, and on the Voyo streaming platform.

Figure 2. RTL Television's Green Week.
Source: RTL.hr, 29. 5. 2025.

Traditionally, the highest ratings are achieved by reports in which people proudly show what they are doing for their community, from planting trees to cleaning up tons of trash in once green neighborhoods. It is precisely these warm stories from the field, where individuals encourage change through their own example, that resonate strongly with the audience compared to stories about the threats of climate extremes.

"I am not happy with the amount of reports about heat waves that are now regularly affecting us, it seems to me that we are approaching them as some temporary inconvenience, and not as a serious consequence of climate change. And as I write this, I literally realize that we must also cover the topic of companies and institutions that, especially in continental parts of Croatia, have started to introduce working from home during heat waves. This is a concrete adaptation that we are already seeing in practice and deserves attention, because it shows how much everyday life is already changing. Perhaps by showing these examples of good practice, some additional companies will start down that path." (Editor)

As part of the project, numerous announcements were created on social networks and RTL channels, where mostly positive and encouraging reactions were recorded, such as *"We all have a colleague who separates waste and criticizes anyone who doesn't know what goes in the plastic."* and *"I get to work without stress and a gas bill. I'm going by bike."*, and using the tags #rtlzelenitjedan #rtlgreenweek ensured greater engagement. People like concrete examples and those simple messages that encourage them to make small changes in their everyday life.

Figure 3 and Figure 4. Social media communication about Green Week.

Source: RTL Facebook.

"We recorded the greatest engagement precisely on posts where citizens participated themselves, whether they were planting trees, collecting trash or leading initiatives. The comments are often full of support, but also ideas, the audience gets involved, suggests locations for actions, shares their solutions. This shows that the topic resonates, especially when it is treated through human stories." (Editor)

This is a project that is an integral part of the corporate strategy of this media organization, and which also included employees. Thus, at the beginning of "Green Week", employees volunteered and beautified the premises of the Goljak Special Hospital in Zagreb, which has been caring for children with neurodevelopmental and motor disabilities for eight decades. The above is just one example of the organization's and employees' commitment to sustainability and care for the community (Sustainability Report, 2024), but also a contribution to building corporate culture in the media.

"As a journalist who has been working in the field for a long time, I would say that projects like this are certainly welcome and are a nice reminder that our job also has a human dimension..." (Editor)

The role of the media in monitoring the consequences of extreme weather is becoming indispensable, so it is important to take into account the manner of reporting, but also the tone in the context of ensuring professional standards. At the same time, many media outlets and their employees are under attack from critics for spreading panic and conspiracy theories. However, statistics are relentless and show the frequency of certain weather disasters, as examples of patterns of the phenomenon being reported.

"The media generally monitor climate change, mostly at times when the scale of the consequences is so great that they can no longer be ignored, such as the storm in Zagreb in 2023. Then our role particularly stood out: we were there to warn, to publish minute by minute pictures and videos of citizens who were the first to feel the force of the storm, to provide context and clearly show what is really happening on the ground. There is no dramatization, there is raw reality." (Editor)

Changing the organizational culture becomes crucial with an emphasis on talent, diversity and collaboration (Posetti, 2018). When we talk about cooperation, we mean networks for exchanging information, knowledge, etc. (Ameyaw, 2023). Credibility is at a high price – including climate topics in daily agendas contributes to the construction of sustainable media – and the media are corporations that must also take care of the digital footprint and transparency (Borchardt, 2023, 115), with the administrative and editorial part being distinguished. Some media houses have special strategies for dealing with climate issues.

When it comes to the presentation of topics related to climate change, the challenge is to maintain objectivity due to the growing number of misinformation, but also news fatigue (Newman, 2023; Newman, 2024), and climate topics are often perceived with unnecessary panic, which causes some consumers to deny the real situation.

"It is important to say when something is happening due to climate change, but it is equally important to remain precise, never draw conclusions that have not been confirmed by experts, and not overly dramatize. We are increasingly faced with open insults and attacks from individuals and groups who see a conspiracy in everything. Comments like "this is all to control us" or "journalists are spreading panic because someone ordered them to do it" have become part of my everyday life, especially on social media. Insults are used to discredit the profession, and any attempt to explain the real consequences of climate extremes is met with accusations of mercenaryism. All of this isolates those citizens who might share their experiences, but do not want to be exposed to public lynching. All of this together makes journalistic work in this area psychologically... burdensome." (Editor)

There is increasing talk about the importance of climate literacy among journalists (Ghosh, 2023) in the context of appropriate presentation of scientific information (Blau, 2023), but also that journalists must be familiar with the climate and various policies related to it. This is a prerequisite for quality journalism, which many media organizations strive for, and which brings a broader picture from international climate policies to local crises. The public expects journalists to be not only transmitters of information, but also experts who also need education on such complex topics.

"Unfortunately, in practice, most education is still left to individual initiatives. There are colleagues who, out of their own passion and responsibility for the topic, seek out additional sources, participate in workshops and read reports, but investment in the education of journalists in this area within editorial offices is still rare. Media outlets often do not have internal education, and participation in external education depends on time, budget and support from superiors, which is not a priority." (Editor)

Changing terminology and narratives with the aim of bringing the topic closer to the audience and raising awareness of it often has the opposite effect (Borchardt, 2023; Elgesem et al., 2024;). Although Croatian media mostly follow the trends of their European colleagues, the application of elements of solutions journalism in the context of changing terminology for monitoring climate change depends on the perception of journalists and editors, as well as their personal preference for using it.

"The use of the term "climate crisis" instead of "climate change" reflects a shift in the way the media approaches this topic, and I personally support it. Change is a very mild word, while "crisis" clearly indicates urgency. (Editor)

5. Conclusion

Climate extremes and their devastating consequences occupy more and more media space because climate change affects all aspects of human life. Media organizations are under pressure from various interest groups and relentless market competition. Reporting on climate change is becoming more and more complex in the context of finding news value, but also in the growing number of more priority topics. Having a large amount of data also implies the importance of narration and interpretation of the same. The previous approach to media coverage (national, but also global) focused on the analysis of media coverage in the context of framing theory (Boykoff 2008, Boykoff et al. 2008; Moa & Hart, 2015; Moernaut et al. 2018; Stecula & Merkley, 2019; Tavares et al., 2020; Marić, 2024). We need to be mindful of the frames we use in presenting stories about climate change, as fear can be a trigger for change, but it can also paralyze people (Borchardt, 2023, 50). Presenting scientific data becomes a challenge in finding a story with an emotional aspect and the values that this data has for the audience in order to ensure maximum engagement. Introducing innovation therefore becomes imperative in the fight for attention and greater engagement of the audience. This can be achieved through different formats (Newman, 2024), taking into account generational differences, but also audience preferences (reading, listening, watching content).

The audience is important, so we need to take into account both the values that are delivered to them, but also their needs in order to ensure greater engagement, which can be achieved through different formats, taking into account generational differences and audience preferences (reading, listening, etc.). People only start thinking about a topic when it is close to them in space and time, so topics need to be made local and current (Borchardt, 2023, 56), and personalization also helps (people love human stories). The framework of personalization has also contributed to the celebrification of climate issues, as shown through the climate activism of Greta Thunberg and the ecological legacy of today's moral authority – the late Pope Francis, who used his influence to impose this topic in the media. Climate journalism is becoming increasingly important in the context of media specialization for a number of reasons, as stated by Borchardt, 2023, 146-152): possible reduction of news avoidance, ensuring a distance from drama and sensationalist approaches, better use of scientific data and scientific language, imposing local topics with the aim of building community, better cooperation with the academic community, and joining forces with other media organizations with the aim of comprehensively presenting the topic.

Case studies on the example of the "Climate Challenge" show as part of the public media service and the "Green Week" project on commercial television show the differences in the approach of media organizations. And while radio as a medium within a public media service has the possibility of long-term production of media content (on a weekly level) by integrating different media and expert interlocutors, commercial televisions try to leave their green footprint with short-term innovative projects (once a year) that rely on strategic corporate goals that contribute to sustainability and socially responsible business. Most of the challenges faced by editors in the presentation of topics related to climate change relate to finding expert interlocutors, adapting terminology, as well as avoiding the pitfalls of manipulative or activist language, imposing ideology, as well as maximum respect for professional standards. The role of the media in the climate literacy of the public is becoming increasingly important because the public must understand the process of climate extremes and weather changes. This requires additional investment in the education of journalists and editors, which is often not on the list of priorities of editors and owners.

Future Directions

According to the above, it is necessary to conduct research on a larger and more representative sample of Croatian journalists and editors in order to examine and compare practices in other media organizations. Furthermore, the commitment of media organizations to green policies and sustainability can be analyzed through corporate strategies and socially responsible business practices. This research shows that media coverage of climate change can play an important role in strengthening climate literacy, and implementation depends on the inclination of editors and journalists towards innovation and more diverse reporting perspectives. Taking advantage of collaboration within global networks can contribute to strengthening professional standards and audience trust, as well as ensuring professional support for media professionals in their growth and development.

References

1. Alynna J. Lyon, Christine A. Gustafson, and Paul Christopher Manuel (2018). Eluding Established Categories: Toward an Understanding of Pope Francis, pp 3-22. In: Lyon et al. (eds.), *Pope Francis as a Global Actor, Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy*, https://doi.org/10.1007/978-3-319-71377-9_1.
2. Ameyaw, E. (2023). *To cover climate change in resource-strapped newsrooms, journalists need to embrace collaboration*. Oxford: Reuters Institute.
3. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/cover-climate-change-resource-strapped-newsrooms-journalists-need-embrace-collaboration-26052025>
4. Andrijašević, I. (2015). Javna radio-televizija kao javno dobro: izazovi digitalnog doba. *Medijske studije*, 6 (12), 23-39.
5. Bennett, L. (2023). "We need to move from crisis coverage to solutions investigation" pp. 44-46. In *EBU News Report 2023: Climate Journalism That Works – Between Knowledge and Impact*. (Borchardt, Alexandra, eds.) Switzerland: Geneva.
6. Blau, W. (2023). "We are looking at the biggest reconstruction story since World War II" In *EBU News Report 2023: Climate Journalism That Works – Between Knowledge and Impact*. (Borchardt, Alexandra, eds.) Switzerland: Geneva. pp. 39-43. Switzerland: Geneva.
7. Borchardt, A. (2023). *EBU News Report 2023: Climate Journalism That Works – Between Knowledge and Impact*. Switzerland: Geneva.
8. Boykoff, Maxwell T. & Roberts, Timmons J.. (2008). *Media Coverage of Climate Change: Current Trends, Strengths, Weaknesses*. New York.
9. Braun, N. (2023). "We want to hook people on hope, not on fear", pp. 36-38. In *EBU News Report 2023: Climate Journalism That Works – Between Knowledge and Impact*. (Borchardt, Alexandra, eds.) Switzerland: Geneva. Switzerland: Geneva.
10. Car, V. (2011). Javni medijski servisi — čuvari demokracije // *IZOLACIJA ILI INTEGRACIJA — kako mediji pristupaju uključivanju manjina u javnu sferu?*. Zagreb: Udruga B.a.B.e, 2011. str. 41-62
11. CMEnet (2025). *CMECares*. <https://www.cme.net/cme-cares>
12. Car, V. (2007). Digitalna televizija u Hrvatskoj: Postaje li televizija novi medij? *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 13 (2), 5-20.
13. Elgesem, D., & Brüggemann, M. (2022). Polarisation or just differences in opinion: How and why Facebook users disagree about Greta Thunberg. *European Journal of Communication*, 38(3), pp. 237-254. <https://doi.org/10.1177/02673231221116179> (Original work published 2023)
14. Elgesem, D., Knudsen, E., & Fløttum, K. (2024). The Impact of Climate Change on Lifestyle Journalism. *Journalism Studies*, 25(4), 337–357. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2023.2299463>
15. Feldman, L. & Sol Hart, P. (2018) Is There Any Hope? How Climate Change News Imagery and Text Influence Audience Emotions and Support for Climate Mitigation Policies. *Risk Analysis*, 38(3), pp. 585-602. <https://doi.org/10.1111/risa.12868>
16. Ghosh, S. (2023). *To help journalists cover rising temperatures, newsrooms need to start with climate literacy*. Oxford: Reuters Institute.
17. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/help-journalists-cover-rising-temperatures-newsrooms-need-start-climate-literacy-26052025>

18. Goodman, M. (2018). 'Environmental celebrity'. In Castree, N., Hulme, M. and Proctor, J. D. (Eds), *Companion to Environmental Studies*. London: Routledge, pp. 616–19.
19. Graberski Manuela (2024) *Teorija uokviravanja u medijskom prikazu klimatskih promjena*. Završni specijalistički rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti.
20. Grmuša, T. (2023). How Changes in News Production Affect News Consumption? The Role of Innovation in Creating Media Content, Ensuring Audience Engagement and Trust in the Media // *1th International Communication Digitalization and Society Symposium Proceedings Book / I. Uluslararası İletişim Dijitalleşme ve Toplum Sempozyumu* Tam Metin Bildiri Kitabı / Akbulut, Deniz (ur.). Istanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2023. pp. 164-188
21. Heidrich, D. & Nakonieczna-Bartosiewicz, J. (2021) Young Activists as International Norm Entrepreneurs: A Case Study of Greta Thunberg's Campaigning on Climate Change in Europe and Beyond. *Studia Europejskie – Studies in European Affairs*, 2/2021, pp. 117-152.
22. Hina 2025. Apostol mira: "Predstavljao je sve ono što ekstremna desnica širom svijeta mrzi". Dnevnik.hr <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/europske-novine-odaju-pocast-narodnom-papi---909362.html> 7. 6. 2025.
23. Jang, S. Mo & Sol Hart, P. (2015) Polarized frames on "climate change" and "global warming" across countries and states: Evidence from Twitter big data, *Global Environmental Change*. Volume 32, May 2015, pp. 11-17 <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.02.010>
24. Jerslev, Anne (2014) Celebification, Authenticity, Gossip. The Celebrity Humanitarian. *Nordicom Review* 35 (2014) Special Issue, pp. 171-186, 10.2478/nor-2014-0111.
25. Ježovita, J. & Vrselja, I. (2024). Percepcija rizika od klimatskih promjena kod hrvatskih građana, *Socijalna ekologija: journal for environmental thought and sociological research = Socijalna ekologija: Zeitschrift für Umweltgedanken und soziologische Forschung*, 33 (3), pp. 213-233. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.33.3.5>
26. Karghoo, Alexandre (2023) *When it comes to "green" finance, journalists must be willing to dig behind the jargon*. Oxford: Reuters Institute.
27. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/when-it-comes-green-finance-journalists-must-be-willing-dig-behind-jargon> 26052025
28. Karuza Podgorelec, V. (2019). Primjena konceptualnog okvira javne vrijednosti u javnome medijskom servisu. *South Eastern European Journal of Communication*, 1 (1), 55-68. <https://doi.org/10.47960/271-0457.2019.1.1.56>
29. Kalajžić, Vesna et al. (2022). Between Denial and Celebritization: Online Media Coverage of Climate Change in Slovenia and Croatia, *Medij. istraž.* 28 (1), pp. 31-53.
30. Kelava, M. 2025 „Možemo, ali nećemo“, *h-alter.org*, <https://h-alter.org/planet-zemlja/mozemo-ali-necemo/> 11072025
31. Kosor, M. (2012). KYOTSKI PROTOKOL s posebnim osvrtom na pregovore Republike Hrvatske o baznoj“ godini. *Pravnik: časopisa za pravna i društvena pitanja*. 46 (92), 81-104. <https://hrcak.srce.hr/98186>
32. Kovačić, Z., Šantić, N. 2019. *25 godina elektroničkih medija u Hrvatskoj*. Zagreb: Voice of Media.
33. Kunac, A. (2024). *Ekologija u misli pape Franje*, diplomski rad. Split: Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet
34. Kyyrö, J., Äystö, T., & Hjelm, T. (2023). "The Cult of Greta Thunberg": De-legitimizing Climate Activism with "Religion". *Critical Research on Religion*, 11(2), pp. 133-149. <https://doi.org/10.1177/20503032231174208> (Original work published 2023)
35. Lewis, Harry M. & Vignoles, Vivian L. (2024). Construction and contestation of climate activist identities in the comments section of a large UK-based online newspaper. *European Journal of Social Psychology* February 2024, 54 (1), pp. 154-169, <https://doi.org/10.1002/ejsp.2999>
36. Maglić, M.; Pavlović, T.; Franc R. (2024). Citizen's climate change across the four Croatian regions. *5th Mediterranean Islands Conference (MIC) 2024*. Vis, Hrvatska, 2024.
37. Malamud, M. (2016). Pope Francis, Climate Change and the Environmentalism of the Poor. *Revista de Relaciones Internacionales, Estrategia y Seguridad*. 11(2). pp. 49-74. DOI: <http://dx.doi.org/10.18359/ries.1870>
38. Marić, I. (2024). *Medijska reprezentacija klimatskih promjena*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti.
39. Mede, N. G., & Schroeder, R. (2024). The "Greta Effect" on Social Media: A Systematic Review of Research on Thunberg's Impact on Digital Climate Change Communication. *Environmental Communication*, 18(6), 801–818. <https://doi.org/10.1080/17524032.2024.2314028>
40. Miletić, M. (2006). *Osnove menadžmenta medija*. Beograd: Clio.
41. Monsalve, M. M. (2023). *Journalists should help audiences understand extreme weather – even when they lack climate data*. Oxford, Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/journalists-should-help-audiences-understand-extreme-weather-even-when-they-lack-climate-data>
42. Moernaut, R., Mast, J., Pauwels, L. (2018). Framing Climate Change: A Multi-level Model. In: Leal Filho, W., Manolas, E., Azul, A., Azeiteiro, U., McGhie, H. (eds) *Handbook of Climate Change Communication: Vol. 1. Climate Change Management*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69838-0_14

43. Nekić, M. (2025). VIDEO Ovo idilično selo u Švicarskoj od jučer više ne postoji: 'Dogodilo se nešto nezamislivo', *Jutarnji.hr* <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/video-ovo-idilicno-selo-u-svicarskoj-od-jucer-vise-ne-postoji-dogodilo-se-nesto-nezamislivo-15589174>
44. Newman, N. (2023). *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2023*. Oxford: Reuters Institute for Journalism Studies.
45. Newman, N. (2024). *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2024*. Oxford: Reuters Institute for Journalism Studies.
46. Novak, S. (2025b). Priroda je dobila zaštitnika na čelu crkve: Papa Lav XIV. gorljivi je borac protiv klimatskih promjena. *Jutarnji.hr*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/priroda-je-dobila-zastitnika-na-celu-crkve-papa-lav-xiv-gorljivi-je-borac-protiv-klimatskih-promjena-15582620> 5. 7. 2025.
47. Novak, S. (2025a). Papa Franjo imao je progresivniji stav od svih svojih prethodnika: 'Ljudska bića su ta koja stalno zlostavljaju prirodu'. *Jutarnji.hr*, https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/papa-franjo-ima-je-progresivniji-stav-od-svih-svojih-prethodnika-ljudska-bica-su-ta-koja-stalno-zlostavljaju-prirodu-15578429?cx_linkref=jl_ia_vezane 5. 7. 2025.
48. Olausson, U. & Uggla, Y. (2021). Celebrities celebrifying nature: the discursive construction of the human-nature relationship in the 'Nature Is Speaking' campaign, *Celebrity Studies*, 12:3, 353-370, DOI: 10.1080/19392397.2019.1626749
49. O'Neill, S. More than meets the eye: a longitudinal analysis of climate change imagery in the print media. *Climatic Change* 163, 9–26 (2020). <https://doi.org/10.1007/s10584-019-02504-8>
50. Posetti, J. (2018) *Time to step away from the 'bright, shiny things'? Towards a sustainable model of journalism innovation in an era of perpetual change*. Oxford: Reuters Institute for Journalism Studies. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2018-11/Posetti_Towards_a_Sustainable_model_of_Journalism_FINAL.pdf
51. Prakoso, S. G., Timorria, I. F. & Murtyantoro, A. P. (2021). Social media interconnection between people: Greta Thunberg's influence on the climate movement. *IOP Conference Series Earth and Environmental Science* 905(1):012136. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/905/1/012136>
52. radio.hrt.hr (2025). *O emisiji*. <https://radio.hrt.hr/slusaonica/klimatski-izazov>
53. Rouabhia, R. (2024) Challenging Power Through Youth Voice: A Critical Discourse Analysis of Greta Thunberg's 'How Dare You' Speech at the UN Climate Action Summit (September 13, 2024). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4955502> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4955502>
54. RTL Group ESG Presentation (2024). <https://company.rtl.com/export/sites/rtlunited/.galleries/downloads/presentations/2024.03-ESG-Presentation.pdf>
55. Sekirica, V. & Grmuša, T. (2021). Uloga informacije u suvremenoj medijskoj komunikaciji. In *medias res: časopis filozofije medija*, 10 (19), 3219-3238. <https://doi.org/10.46640/imr.10.19.15>
56. Stecula, D. A. & Merkley, E. (2019) „Framing Climate Change: Economics, Ideology, and Uncertainty in American News Media Content From 1988 to 2014" *Front. Commun.*, 26 February 2019 Sec. *Science and Environmental Communication*, Volume 4 - 2019 | <https://doi.org/10.3389/fcomm.2019.00006>
57. Sustainability Report RTL (2024). <https://company.rtl.com/export/sites/rtlunited/.galleries/downloads/Sustainability-report-2024.pdf>
58. Šelimber, V. & Šelimber, I. (2021). Obrazovna uloga javnog servisa i komunikacijski izazovi medijski posredovane nastave. *Communication Management Review*, 6 (2): 52-65. <https://doi.org/10.22522/cmr20210270>
59. Šola, I. (2022). Papa Franjo, medijski i doktrinarni revolucionar? Između medijske percepcije i zbilje. *Crkva u svijetu*, 57 (1): 110-122. <https://doi.org/10.34075/cs.57.s1.4>
60. Tavares, A. O., Areia, N. P., Mellett, S., James, J., Intrigliolo, D. S., Couldrick, L. B., & Berthoumieu, J.-F. (2020). The European Media Portrayal of Climate Change: Implications for the Social Mobilization towards Climate Action. *Sustainability*, 12(20), 8300. <https://doi.org/10.3390/su12208300>
61. Timmermans, F. (2023) Foreword. p. 3. In: *EBU News Report 2023: Climate Journalism That Works – Between Knowledge and Impact*. (Borchardt, Alexandra, eds.) Switzerland: Geneva.
62. Vrselja, I. (2025). Izloženost porukama straha o klimatskim promjenama u medijima i prookolišno ponašanje: uloga nekih strategija suočavanja., *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 34 (1), 31-47. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.34.1.2>
63. Willig, I., Blach-Ørsten, M., & Burkal, R. (2022). What is 'Good' Climate Journalism? Public Perceptions of Climate Journalism in Denmark. *Journalism Practice*, 16(2-3), 520-539. <https://doi.org/10.1080/17512786.2021.2016069>
64. Wright, C. & Nyberg, D. (2022). The Roles of Celebrities in Public Disputes: Climate Change and the Great Barrier Reef. *Journal of Management Studies* 59:7 November 2022. <https://doi.org/10.1111/joms.12800>

Rights in Digital Age: Striking a Balance between Data Privacy and Crime Surveillance

Dr. Alban Koçi

Faculty of Law, University of Tirana, Albania

ORCID 0000-0001-7743-2598

Abstract

This paper examines data privacy as a fundamental human right, about technological advancements and personal data accessed in crime surveillance. The right to private life guarantees for the subjects of law the right to decide what to disclose and what to keep private. In the age of modern technology and social media, it is not an easy quest to maintain a private life or for the state to guarantee the protection of privacy. However, data privacy rights can be restricted under legal provisions and for a legitimate purpose, in the context of a criminal investigation or for crime surveillance. This paper discusses the evolving concept of personal data in light of technological advancements, private data processing in mass surveillance, and the responsibility of state bodies to guarantee and protect data privacy. The findings, illustrated through ECtHR cases, raise concerns related to data privacy protection, which often is violated by law enforcement authorities or other private entities that retain and store personal data for crime-combating purposes, in lack of necessity, proportionality, or established mechanisms to protect personal data. The paper concludes with recommendations for finding the right balance between protecting data privacy and society's welfare.

Keywords: data privacy, crime surveillance, the right to private life, personal data

Methods: The methodology applied for exploring data privacy practices included a thorough assessment of relevant legal texts, legislative frameworks, and academic literature. Primary sources included a careful review of the data privacy process and crime surveillance needs, emphasising clauses covering rights, safeguards, and processes. Furthermore, a thorough assessment of academic papers, reports from international organisations, and case studies was carried out to capture the practical consequences and obstacles faced by crime investigators following technology surveillance techniques.

Results and Conclusions: Crime surveillance through advanced technology has encountered many challenges, but improvements have been made to guarantee data privacy. The main problem remains that crime investigators may often breach data privacy and there is a thread line between fighting crime and protecting human rights. Recommendations are made on how to rethink the legal framework, in order to guarantee data privacy while protecting innocent individuals and taking criminals to the stand.

Introduction. Each person possesses an inviolability founded on justice that even the welfare of society as a whole cannot override.

Rawls, J.

Personal data is collected at a massive rate due to emerging technologies and systems that register data for multiple reasons. Individuals are also sharing their data to get faster service and make their daily lives easier. Though it is an individual's right to decide how to handle their data, data privacy can find its limitations according to clear law provisions, within a legitimate purpose, in the context of a criminal investigation or national security. In times of great technological advancement, data privacy is evolving with the technology.

In today's technologically advanced society, many of the personal data of citizens can be registered and accessed online, like wage, social security data, medical files, property records, etc. Technology has enabled enormous data collecting and processing, and it has eased the access of personal data, through data processing over different databases, automated recognition and data sharing. This automatic process has many advantages, but it can weaken the security of personal data, which can be accessed and disclosed by employees who work within the system, other individuals who come across the data in illegal ways, or even the individual who has the right to the data themselves. The individual himself should be educated on all the ways his data can be misused or the understanding of the importance of personal data.

This paper explores data privacy and legal authorities' responsibility regarding the active or passive collection of personal data, for a criminal investigation, or preventing a crime.

In the first part of this paper, the notion of personal data is presented as a dynamic concept that keeps evolving at the rate of technology. The legal framework, international or domestic, protects data privacy and the right to private life, but it falls short of keeping up with the speed at which technology is advancing. It is found that even though the legal provisions of international acts can be blank enough to entertain changes, often this means failure to provide stronger provisions, or lacking provisions that encompass better protection, regulating strict procedures of collecting data, storage of data, and legal authorities competences.

At the core of this paper, is analyzed the approach to processing personal data by legal authorities during a criminal investigation. Examples of cases brought before the European Court of Human Rights (ECtHR) show that domestic law has violated the privacy of data, as a result of a lack of clear legal procedures and provisions, or legal authorities have taken advantage of their access, to retain personal data that is not relevant. An issue represents the fact of collecting personal data at all times, through surveillance tools and using technology to aid in profiling an individual.

In conclusion, the paper presents an overview of rethinking legal and technical measures to ensure data privacy and protection of the right to a private life. It offers recommendations on managing personal data collection and processing in regard to criminal investigations, by legal authorities.

The evolving concept of data privacy with the technology advancement in a legal framework. Data privacy refers to a person's capacity to choose when, how, and to what degree personal information about them is shared with or conveyed to others. Personal information, often known as personal data, is any information about a specific individual, including a person's name, mailing address, email address, phone number, and medical data that can be used to identify a person. Furthermore, any other detail that can help in identifying someone like their IP address, social media, photographs, communication data, etc., falls into the scope of personal information. With the development of technology, it has become easier to obtain personal data on someone to identify them, through surveillance tools or digitalization of data process.

Digitalization and digital data should not affect the principle of the protection of privacy. The power of information comes with the social and legal responsibility to data users and state authorities to prevent unlawful use of data, or disclosing personal data, just because it is easier to access.

In principle, it is the individual's right to decide on what kind of data he shares and to what extent this data is used, but with emerging technologies, this is not guaranteed anymore. Institutions and other entities want access to this data and they will do anything to have it, mainly for economic gains, crowd manipulation, and surveillance means for criminal investigations. Using personal data for criminal investigation purposes may be justified by the rule of law, and the public interest to prevent crimes, to bring the criminal to justice. The criminal investigation should not violate human rights. It is more a question of how to provide a balanced and proportionate regulation and interpretation. The equilibrium between security and privacy is a delicate one, nonetheless, it should be strictly regulated and upheld by states and international bodies.

The right to private life and protection of privacy are regulated by different international acts and conventions. Article 8 of the European Convention of Human Rights guarantees that every individual has the right to privacy and respect for their personal and familial life, including their home and communication. Public authorities should not interfere with this right, except when necessary in a democratic society and under the law. Such interference may be necessary for national security, public safety, economic well-being, prevention of disorder or crime, protection of health or morals, or protection of the rights and freedoms of others.

The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) in Article 12 states that everyone has the right to privacy, family, home, and correspondence. The law protects against arbitrary interference and attacks on honour and reputation. The same rights are guaranteed in Article 17 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) for every person has the right to privacy, with no arbitrary or unlawful interference by anyone. Their family, home, and correspondence should also be protected from such interference. Additionally, no one should experience any unlawful attacks on their reputation or honour. The law should protect everyone against such interference or attacks.

These provisions which are widely adopted by different states are recognized as the basis for the protection of fundamental human rights and the right to privacy as they set the fundamentals of the right to a private life without unlawful interference.

The process of collecting and processing personal data should follow strict guidelines and within the limitations put in place, to not violate human rights, and if so, only to limit the capacity to exercise them to what is required, within a legitimate cause, and based on legal provisions on how to handle personal data,

collection, storage and management. The law should be clear and guarantee that the technological advancement allowing mass surveillance and profiling at a faster rate will not violate basic human rights when the data is processed for legal means. Data protection should follow the principles of lawfulness, transparency, fairness, purpose limitation, accuracy, data minimization, storage limitation, integrity, accountability and confidentiality.

General Data Protection Regulation (2016/679) (GDPR), an EU regulation, is a comprehensive data privacy law, that has evolved the concept of data privacy and its protection. The GDPR provides clear regulations on personal data, legal authorities' competencies, and even sanctions for law enforcement agencies or companies that store data if they don't comply with the law, or they violate without cause the right to privacy. The GDPR provisions on protecting data privacy recommend strict procedures and clear steps when handling the personal data of individuals within the EU and organizations outside the EU that provide services or goods to EU citizens. In order to oversee and identify data breaches, GDPR provides rules on data protection officer appointment, one that has expertise and understanding but is also impartial and unbiased in the process.

Provisioned in GDPR, a lawful basis for processing data means that personal data is retained based on consent, a contract, legal obligation, protection of a vital interest, necessary to perform a task in the public interest, and/or for the purposes of legitimate interests.¹

Processing personal data on consent means that the data subject has freely given a specific, unambiguous, and informed indication that he or she understands and signifies agreement for their personal data to be processed. Therefore, the data subject should have a real choice on the matter, and their decision should be based on specific and clear information about their controller's identity, the means and aim of processing personal data and the fact that consent can be withdrawn at any given moment.

Personal data processed as a result of a contract encompasses the need to retain personal data in daily business ventures, as a standard processing operation, for which the data subject signs a contract before finalizing the action. These types of contracts come in handy when companies need to process large amounts of personal data or may process in the foreseeable future, and the companies do not wish to be limited by the necessity to require the data subject's consent every time that their personal data is going to be processed.

A legal obligation to process personal data means that EU Member State law controllers, under GDPR provisions, are obliged to collect and store personal information for legal purposes and lawful processing operations. The legal obligation to retain personal data should originate from a legal provision, and it can not originate from given consent or a contract. This type of data can include personal information for insurance purposes or relevant financial data collected by a bank under money laundering legislation, etc., where the law requires conducting a certain processing operation and then, the data is shared with the authorities as provisioned and permitted by law.

¹ General Data Protection Regulation, Regulation (EU) No. 2016/679, May 25, 2018, Art. 6 Lawfulness of Processing, <https://gdpr-info.eu> (last visited Sept. 4, 2023). Personal data processing to protect a vital interest of the data subject or another person is based on the principle that the right to life takes precedence over the right to privacy. A vital interest is perceived as being essential to the wellness and life of the data subject, and personal data can be processed in a concrete situation that poses an imminent danger to the data subject or another person. Based on this principle, personal data processing can be applied even in situations of self-harm.

Public duty or carrying out tasks in the public interest can require personal data processing operations. The authority working in the public interest can be a public authority, a private entity, or a publicly owned entity. Processing personal data as necessary to carry out tasks in the public interest can involve operating in a system that retains personal data to be accessed whenever it is necessary responding in emergency cases, or processing personal data while exercising official duty related to the concrete case.

Processing personal data under a legitimate interest means that the controlling authority has an interest that comes in conflict with the data subject's right to privacy, an interest that overrides the rights of the subject. The legitimate interest is used to justify mass surveillance or credit ranking from a company that uses it for its own interest, advantage or protection. The approach to legitimate interest should provide more legal clarity and certainty, providing provisions on tools used to retain and process personal data under the justification of legitimate interest. In order for the legitimate interest to stand ground, there is required a balance of relevant interests, of the authority and the data subject. The controlling authority should verify the legitimacy of their interest and identify the data subject's rights, freedom and interests, establishing

which one party's interests override the other's². The interest of the authority regards a specific pursuit and result, therefore the legitimacy and necessity are assessed on a case-by-case basis. Whether there is a legitimate interest for the authority to override the subject's interest, is a decision taken by the authority, in their full responsibility. Even in cases where the data subject is the defendant in a criminal investigation, processing their personal data like photo or identity, may not be justified by a legitimate interest, unless it is assessed as a reasonable act to pursue, and its necessity overrides the subject's rights, freedom and interest.

Technology has blurred the clear distinction that used to be defined by whether a certain type of personal data could be accessed and what falls in the scope of personal data, thus privacy protection laws. The "Wage Scandal" in Albania illustrates how the automatic processing of data digitally stored can have grave consequences if there are no proper safeguards in place. The Wage Scandal is about a massive data breach in Albania on December 22-24th 2021, when private information of 630,000 citizens was leaked online through the WhatsApp app. The private data released included social security number, name, surname, father's name, job position and salary, as well as birthday, phone number and car plates. It was proved that the data was leaked through a collection of stored data in different systems, but given the interlinked systems, the personal data was easily accessed by employees of different institutions that stored the data. This led to everyone wanting to get their hands on the data, without understanding the gravity of the situation and the violation of their privacy. The personal data was very detailed and everyone was easily identified. An individual can be directly identified through a combination of name and surname, while indirectly an individual can be identified through

2 Opinion 06/2014 on the notion of legitimate interests of the data controller under Article 7 of Directive 95/46/EC, Opinion No. 844/14/EN WP 217, Apr. 9, 2014, III.3. Article 7(f): legitimate interests, <https://www.fia.org/sites/default/files/2019-11/Excerpts%20-%20Opinion%2006-2014%20on%20the%20notion%20of%20legitimate%20interests%20of%20the%20 pdf> (last

visited Sept. 5, 2023).electronic addresses, phone numbers, car plates, or post office codes³. In the case of the Wage Scandal in Albania, each person has been fully identified and thus, a victim of possible crimes, other than the violation of his/her right to a private life. After the leak, regarding the access to personal data stored in a state system for purposes of digitalization, the system was updated, so if anyone would access or download someone else's data, the system would immediately notify the individual with a message that informs on who accessed their data, where and at what time.

Privacy is a dynamic concept that is continuously tailored to society's needs, technological advancements and the perception of privacy. The concept of privacy has 4 distinctive pillars or dimensions as classified by Clarke, R⁴. Privacy of the person, also known as bodily privacy, refers to the integrity of an individual's body, and physiological safety. Privacy of personal behaviour includes beliefs, actions, sexual preferences, political activities, religious practices, and thus personal choices of conducting themselves. Privacy of personal communications covers all forms and media of communication like writings, notes, posts, electronic devices, and social media. Privacy of personal data, also known as data privacy, includes an individual's personal information that identifies and personifies him. Personal data is defined as information relating to an identified or identifiable individual, also known as 'data subject'⁵.

The advancement of technology and the rise of diverse social media platforms have created a fifth dimension, the privacy of personal experience. Personal experience includes the data collected from registering an individual's behaviour when buying books, renting movies, attending concerts, sharing news, liking posts on social media, etc. All these actions create a certain experience for the individual, and the data collected is carefully analyzed and manipulated for psychology and marketing uses. Personal data on individual experience can create a framework for one's behaviour, as well as create a biased judgment of someone, in criminal investigations cases, during proceedings, or even on trial. The implications that could arise based on these biased judgements can violate basic rights like detaining a person without reasonable doubt based on hard proof.

Personal data should be collected through lawful means and the amount of personal data collected should be limited only to what is necessary to achieve the purpose of collecting this data. This means, that the fact of a criminal investigation, should not allow the collection of data that is not deemed necessary for the case. In the case of *Aycaguer v. France*⁶, Mr. Aycaguer was sentenced to imprisonment based on the accusation of striking out at police during a public demonstration. 9 months later, police requested Mr. Aycagues a DNA sample. But, he refused to give consent and was fined for the rejection. ECtHR ruled that France had violated his right to personal data because the principle of proportionality was not respected, the subject was not a terrorist or a sex offender, and the state lacked regulation to delete personal data in a reasonable timeline.

The Court held that the authorities had not differentiated the gravity and nature of the crimes and retained the data for an arbitrary duration of time.

3 Online document, Dutch DPA publication of personal data on the internet, Autoriteit Persoonsgegevens, https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/uploads/imported/en_20071108_richtsnoeren_internet.pdf (last visited Sep. 8, 2023).

4 Roger Clarke, *Roger Clarke's 'Privacy Protection for the 21st Century'*, (July 7, 2006), <http://www.rogerclarke.com/DV/PP21C.html> (last visited Sept. 8, 2023).

5 Online document, Guidelines governing the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data, Recommendation No. [C(80)58/FINAL], Sept. 23, 1980, Article 1/a, Part One, Definitions, <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/2013-oecd-privacy-guidelines.pdf> (last visited Sept. 4, 2023).

6 European Court of Human Rights, *caw 8806/12, Aycaguer v. France*, (June 22, 2017) The length of time personal data is stored has to be regulated by law, considering its relevancy, suitability, necessity and the principle of proportionality. Personal data should not be stored forever in a database system controlled by law authorities because it is a disproportionate interference with the right to a private life, a basic human right⁷. The mere storing of personal data, or data related to the private life of an individual equates to an interference to the right for a private life within the meaning of Article 8 of the EU Convention on Human Rights⁸. Even in cases of a criminal record, which is public information, the storage of the data should be erased eventually. The conviction itself becomes part of an individual's private life and it must be respected⁹.

If the personal data collected is to be used, unless there is a legal frame that regulates data collected by force, through lawful and fair means and a legal authorisation, this data can not be used without written or oral consent from the individual whose data is being processed. The individual's rights should be held at a primary focus at all times, and individuals should be informed on their rights to access, rectification, erasure, data portability, right to object, etc. Storage of personal data collected on an individual should be regulated by law, and the fact of storing someone's personal data should be justified by a lawful purpose. Personal data should be accurate, relevant and complete to the purpose for which is being processed, and security measures must be implemented to guarantee the protection of personal data from unauthorized use, disclosure, or modification. If the data is not relevant anymore, it has to be destroyed.

1. Contextualizing the significance of data privacy rights and their intersection with technology crime surveillance in combating crime.

If the human right to privacy and the rule of law are at odds, the proportionality principle should be used as a legal tool to help balance these rights. In order to decide if the principle of proportionality is upheld, there are different tests that should give positive results. The interference should be suitable to achieve the alleged aim, it should be necessary, which means that there is no other way to achieve the aim, and it should be proportional, which means that the benefits gained should outweigh the violation of the rights. Other than this, the interference should be legal and legitimate, which means that the procedure should be legally provisioned, and its aim should be justified by law¹⁰.

The complexity of a criminal investigation matched with the ease of access to the subject's data, calls for a set of principles of 'fair treatment' of personal data. The legal authorities should only handle personal data that is relevant to the case and which is essential in the welfare of the society concept, to be collected and processed as evidence¹¹. Therefore, the process of collecting proof should be regulated by law, as it should be storing the information, the length

7 Regulation (Eu) 2018/1725 Of The European Parliament And Of The Council, Regulation (EU), Oct. 23, 2018, Article 19, Right to Erasure (right to be forgotten, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32018R1725> (last visited Sept. 6, 2023).

8 European Court of Human Rights, case 30562/04 30566/04, *S. And Michael Marper v. The United Kingdom*, (Dec. 4, 2008)

9 European Court of Human Rights, case 24029/07, *M.M. v. the United Kingdom*, (Nov. 13, 2012)

10 Online document, UNESCO, *The Right to Privacy in the Digital Age, UNESCO's Inputs for the Preparation of the Thematic Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights* (UNESCO 2022), <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/digitalage/reportprivindigage2022/submissions/2022-09-06/CFI-RTP-UNESCO.pdf> (last visited Sept. 6, 2023).

11 CCPR General Comment No. 16: Article 17 (Right to Privacy), The Right to Respect of Privacy, Family, Home and Correspondence, and Protection of Honour and Reputation, General Comment, Apr. 8, 1988, <https://www.refworld.org/docid/453883f922.html> (last visited Sept. 12, 2023).

Of time it can be stored for, who can access it, when the data will be erased from the system, etc. It is also important to regulate by law the exchange of data between government bodies, which should not allow for an 'easy exchange' that can violate the guarantees set by law.

If legal authorities or other state administration bodies process personal data, they should be careful to respect the principles of protecting data. Processing personal data should apply in cases when the individual

has given consent, is obliged by a lawful contract that requires specific steps like medical tests before being employed, is a legal obligation to give personal data, the data is necessary to protect someone's life, or there is a public legitimate interest to processing¹². A special category of personal data including race, ethnic origin, health, sex life, sexual orientation, political opinions, beliefs, genetic data, and biometric data, should be carefully handled, and only processed under specified and legitimate conditions¹³. These conditions should be related to the criminal investigation and should respect the principle of proportionality. Other personal data like criminal offences data should be handled with the same caution, and only retained when it is necessary to do so, for example in cases where the seriousness of the crime, or the dangerousness of an individual should be evaluated. Criminal offences data may include personal data related to criminal convictions like criminal activity, investigations, allegations, and proceedings, or related to security measures like penalties, restrictions, and civil measures¹⁴. Processing criminal data should be done only if it is approved by a legal authority and authorized by domestic law.

Such personal data, like the special category data or criminal offences data, can not be automatically processed, except if there are appropriate safeguards in place to guarantee the rights and freedoms of the subject of this data, as provisioned by law and authorized by legal authorities¹⁵. If the processing is not already authorized by law in specific cases, then the data can only be processed if it relates to protecting the vital interests of the subject or another person, and if the data has been made public by the subject themselves. The safeguards in place should guarantee that the personal data is collected only in relation to other data concerning the subject, and the legal authorities that process the data should follow strict rules to prohibit misuse or unlawful disclosing of the data. The processing of personal data should also be allowed by law when the subject has given explicit consent. However, the consent should not be used to process sensitive data that is particularly intrusive, based on the general consent of the subject, or if the data that can be processed based on that consent, is not relevant to the criminal investigation.

The protection of personal data is of fundamental importance. Ensuring the safeguarding of personal data is crucial for individuals to have their privacy and family life respected, particularly when the data is subject to automatic processing¹⁶. However, it finds limitations when data is processed for criminal investigation purposes, especially during the procedure of

12 General Data Protection Regulation (EU) No. 2016/679, May 25, 2018, Art. 6 Lawfulness of Processing, <https://gdpr-info.eu> (last visited Sept. 4, 2023).

13 Online document, Information Commissioner's Office (Ico), *What is personal data?*, <https://ico.org.uk/for-organisations/uk-gdpr-guidance-and-resources/personal-information-what-is-it/what-is-personal-data/what-is-personal-data/> (last visited Sept. 12, 2023).

14 Online document, Information Commissioner's Office (Ico), *Criminal offence data*, <https://ico.org.uk/for-organisations/uk-gdpr-guidance-and-resources/lawful-basis/a-guide-to-lawful-basis/lawful-basis-for-processing/criminal-offence-data/> (last visited Sept. 12, 2023).

15 Directive (Eu) 2016/680 Of The European Parliament And Of The Council, Directive, Apr. 27, 2016, Point 37, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680> (last visited Sept. 6, 2023).

16 European Court of Human Rights, case 47/1998/950/1165, *B.B v. France*, (Sept. 7, 1998) collecting data to be admissible in court, through data transmission, documents attained by other institutions, interrogations, witnesses, court experts, surveillance, etc.

When it comes to surveillance, it is often used to have access to the subject's private life, and communications, or acquaintances, for the purpose of collecting proof and bringing the culprit to justice. However, surveillance is found to be violating the right to privacy, because it often lacks clear regulations, strict procedures, legitimate aim, or a defined duration¹⁷. Surveillance means systematic attention to an individual, investigating and monitoring the actions or communications of the subject, with the primary focus on collecting general information about them and their associates.¹⁸ Personal surveillance is directed to an identified person and is exercised upon detailed needs for investigation or monitoring. Personal surveillance often is done through tapping communications lines, physically observing the person, using location tracking¹⁹, using devices to monitor his online activity, or wiretapping his home. Mass surveillance is the surveillance of groups, in order to identify certain individuals that may be part of that group. Surveillance of an individual within the authority of a legal body, cannot be legitimate unless there are strict rules in place that regulate the procedure, authority, data retaining, and to what extent the surveillance can be used to collect data²⁰.

The process of surveillance is commonly divided into 3 parts²¹. Physical surveillance includes observation of a person's location and acts, mostly without his knowledge or against his will. Physical surveillance requires discretion, real-time observation, and precise recording. Surveillance teams or people act secretly, typically blending into their surroundings in order to escape discovery by the targets of interest. They trace movements and behaviours in real-time, giving investigators and authorities instant information²². Depending on the nature of the operation, information is documented through extensive reports, images,

films, or audio recordings. To conduct physical surveillance a warrant or court order is required as provisioned by law.

Psychological surveillance²³ relates to observing a person's behaviour and extracting personal information without his knowledge of what he's revealing or without awareness of what he is sharing about his private personality. The subtle and often sophisticated monitoring and manipulation of persons' psychological states, behaviours, and emotions is referred to as psychological surveillance. Unlike traditional kinds of surveillance, which are primarily concerned with gathering objective data, psychological surveillance is concerned with cognition, emotions, and perception. It includes a variety of tactics and strategies for

17 See European Court of Human Rights, Case 47143/06, *Roman Zakharov V. Russia*, (Dec. 4, 2015), see also European Court of Human Rights, case 4378/02, *Bykov v. Russia*, (Mar. 10, 2009)

18 Online document, Roger Clarke, *Roger Clarke's Surveillance, Information Technology and Dataveillance* (May 1988), <http://www.rogerclarke.com/DV/CACM88.html>, (last visited Sept. 9, 2023).

19 See Supreme Court of the United States, case 10-1259, *United States v. Jones*, (Jan. 23, 2012). The US Supreme Court ruled that GPS tracking of an individual vehicle without a warrant violates the 4th Amendment's protection against unreasonable searches.

20 European Court of Human Rights, case 31446/12, *Ben Faiza v. France*, (May 5, 2018)

21 Online document, International Association of Chiefs of Police, *Surveillance*, Shaping the Future of the Policing Profession® | International Association of Chiefs of Police (Apr. 2019), <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2020-06/Surveillance%20FULL%20-%2006222020.pdf> (last visited Sept. 12, 2023).

22 Online document, United Nations Office on Drugs and Crime, *Organized Crime Module 8 Key Issues: Special Investigative Techniques - Physical and Electronic Surveillance*, <https://sherloc.unodc.org/cld/en/education/tertiary/organized-crime/module-8/key-issues/special-investigative-techniques/physical-and-electronic-surveillance.html> (last visited Sept. 12, 2023).

23 Book, Anne M. Bartol & Curt R. Bartol, *Introduction to Forensic Psychology: Research and Application, Chapter 3 Psychology of Investigations*, (SAGE Publications, Incorporated 2012) Comprehending, predicting, and influencing human behaviour. Psychological surveillance aims to comprehend the complicated workings of the human mind, allowing those who use it to acquire insights into people's or groups' motives, beliefs, and goals. To create comprehensive psychological profiles, this area uses a variety of methodologies, including behavioural profiling, sentiment analysis, and cognitive psychology concepts. These profiles form the basis for influencing people's beliefs and actions, frequently through the distribution of targeted messages, persuasive tactics, or subtle manipulation.

Third, is data surveillance which involves surveillance, collection, and manipulation of the private data of an individual or entity, through data processing technologies. Data surveillance, a complex prevalent problem in the digital age, includes the systematic and frequently covert monitoring, gathering, and manipulation of private data belonging to persons or institutions using modern data processing technology. This multidimensional practice includes a variety of techniques, ranging from electronic surveillance and internet tracking to wiretapping and the deployment of tracking devices, all with the goal of obtaining sensitive information. Data surveillance targets private data ranging from personal identifying details and communication records to financial activities, making it a vital concern in modern society. In an age where data has become a valuable commodity and surveillance technologies are constantly evolving, the continuous argument over the ethics and legality of data surveillance is a critical problem at the crossroads of law, technology, and individual rights.

The case of Facewatch illustrates the involvement of United Kingdom government bodies in mass surveillance and the retention of private data regarding recording personal data, profiling individuals, and monitoring individuals' activities. The Facewatch is a security company located in the United Kingdom, that claims to find the best buyers for businesses by scanning their faces. It does so through a system of live facial recognition, and the technology is provided to the retail sector. This technology scans people's faces and deems them a 'subject of interest' when they enter a store if the system evaluates that they could be potentially involved in a crime. This poses a big question on the protection of privacy, as it raises concerns about potential violations of privacy. Technology can be used to detect individuals that might be of interest to justice, but technology can be wrong, thus leading to violating a set of law principles and probably an innocent human. An interesting fact is that the United Kingdom supervisory authority for processing personal data, the Information Commissioner's Office, has concluded after a 4-year investigation, that the Facewatch system and policy does not breach the right to privacy set by the Data Protection Act²⁴. Facewatch claims to protect personal data and ensure the right to personal data, like information, rectification, objection, and the right to access. Although not every single person is detected as a possible criminal, personal data is stored for everyone and they have the right to access that personal data through a request to Facewatch to confirm if your data is being processed.

The United Kingdom faced scrutiny for its politics on mass surveillance when it approved the Investigatory Powers Act a.k.a "Snooper's Charter", which granted law enforcement bodies the authority and ability to access citizens' internet browsing history, social media activity and other communications data, also known

as personal experience data. The Act granted law authorities and national security authorities the right to retain a list of websites accessed by users in 12 months, intercept calls and emails without warrants and hack into devices and networks while

24 Online document, Facewatch, How Facewatch Complies With the Data Protection Act : Facewatch, (Mar. 31, 2023), <https://www.facewatch.co.uk/privacy/facewatch-and-gdpr/> (last visited Sept. 12, 2023).lacking safeguards and mechanisms to guarantee protection of rights and prevent abuse of surveillance powers. Critics of Snooper's Charter²⁵ are concerned about the prospect of widespread monitoring and invasions of citizens' privacy. They contend that indiscriminate data collecting without particular warrants or suspicion jeopardises fundamental civil freedoms. Furthermore, retaining data for extended periods increases the risk of abuse, data breaches, and unauthorised access. The Charter's "bulk powers" have come under fire for allowing intelligence services to gather and analyse vast databases without targeting specific persons. Critics claim that these powers are unchecked, raising concerns about misuse and unlawful interference into persons' private life. The adoption of the Snooper's Charter has yielded varied results. Proponents argue that it has aided law enforcement agencies in criminal investigations and in addressing national security concerns. However, solid proof of its performance is few and frequently classified, making it difficult to estimate its genuine impact. On the other hand, discoveries of data abuse and inaccuracies have spurred criticism.

In the case of *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom (2021)*, the applicants filed against the United Kingdom to challenge the mass surveillance regime, applied through bulk interception of communications, intelligence data sharing with foreign bodies, obtaining data from communication service providers. ECtHR ruled that allowing bulk interception of electronic communications without proper legal procedure violates the individual's rights. In another case against the United Kingdom, *Bureau of Investigative Journalism and Alice Ross*

v. the United Kingdom (2017), the applicants who were journalists, stated that individuals in Pakistan whose British citizenship was revoked on grounds of terrorism, were being surveilled and their communications intercepted. The journalists who were working in Pakistan at that time, filed the complaint on grounds of unlawfulness and disproportionality, claiming that communication interception inhibited their ability to carry out their investigative activities. Though national security is essential, it can not justify the violation of rights and freedoms without a lawful mechanism in place. The Court emphasized the importance of lawful procedures and safeguards in place to ensure that the operation of obtaining, retaining, storing and processing personal data is necessary and proportionate to the situation, justified by the public interest.

Balancing the welfare of society and guaranteeing national security with the protection of human rights is a difficult and complex task. When it comes to counter-terrorism strategies, accomplishing the task often involves collecting vast amounts of personal data which may potentially create breaches of privacy. In the case of *Szabó and Vissy v. Hungary (2016)*, the Hungarian anti-terrorism legislation allowed for the National Security Services to undertake bulk surveillance activities, secret recordings of communications, and store the content of electronic communications without the knowledge or consent of the data's subject. The ECtHr found that the surveillance practices had no legal ground, they were too broad and there was no judicial supervision. The Court emphasized that untargeted data collection unrelated to a specific case or investigation can lead to arbitrary interference with the right of private life and can lead to potential abuse, misuse or prejudice.

The policies on counter-terrorism have often been subject to violating the right to private life, or violating rights and freedoms, due to profiling individuals, or excessive access to data to prevent terrorism. The necessity is arguably greater than preventing other crimes, however,

25 Online document, Digital Freedom Fund, *Liberty Update*, (Mar. 11, 2021), <https://digitalfreedomfund.org/wp-content/uploads/2022/01/DEF-10-Liberty-Update.pdf> (last visited Sept. 12, 2023).these policies need to be justified, necessary, and proportionate to the threat or investigation, to prevent infringement of privacy rights. In the case of *Amann v. Switzerland (2020)*, a violation of the right to privacy was justified as a counter-terrorism measure. When Mr. Amann received a telephone call from the Russian embassy, the Swiss authorities decided that Mr. Amann should be put under surveillance. They intercepted the phone call and put him under investigation. The Prosecutor's Office drew up a national security card for Mr. Amann and sent him a copy. ECtHR noted that the details on Mr. Amann's card portrayed him as a businessman in contact with the Russian embassy, a portrayal that justified the investigation and personal data storage on him. The Court

ruled that there was no law to create a card that stores personal information for national security, and the facts do not justify the interference carried out by the Swiss authorities.

One of the most controversial cases on national security, terrorism, and human rights was the Apple and FBI heated exchange in December 2015²⁶. FBI attained the iPhone of one of the shooters in a terrorist attack that left 14 victims in the streets of San Bernardino, California. For investigation purposes, the FBI attempted to gain access to the iPhone's data, but they found it difficult to work with the encryption code, which led the FBI to ask for help from Apple. Negotiations with Apple did not result in anything. Apple stated that providing a backdoor to unlock an iPhone and access private data, will be cause for abuse in the future. Apple debated the balance between national security and protecting user privacy. In court, subpoenaed by the Justice Department, Apple was supported by major technology companies like Google and Facebook, which argued on the possible threat to the privacy of all individuals. The precedent that this situation would set, was deemed dangerous because once done, law enforcement agencies would have the right to repeatedly require to negotiate other cases to access personal data, even when such action would not be justified. The case dropped because the FBI managed to find a way into the iPhone without Apple's help²⁷. Apple's stance has been seen as a weak argument, aiming to protect the business, and not paying attention to the dire need of the nation to protect the citizens²⁸. However, producing the code for the FBI would be even more dangerous, because it could fall into the hands of other governments as well, and soon enough no one would really be safe.

The infringement of data privacy rights can have a significant impact on the outcome of a criminal investigation. The violation of data privacy can have different negative outcomes like unlawful evidence because data is obtained without proper legal authorization, thus deemed admissible in court. The breach of procedural safeguards can undermine the integrity of a criminal investigation, raising issues with the legitimacy of the investigation. Another negative impact is eroding public trust in the justice system, because if individuals realize or feel that their rights have been violated by legal authorities or law enforcement bodies, it can undermine their confidence in the reliability and fairness of the investigation, leading to a lack of will to cooperate with the authorities, report crimes, or come forward as a witness. If sensitive personal data is disclosed or mishandled during an investigation, it can result in stigmatization for the individual, who may even be innocent or tangentially involved. The loss of control over personal data can have a psychological and emotional impact on individuals, as it can lead to

26 Online document, Office of the Inspector General U.S. Department of Justice, *A Special Inquiry Regarding the Accuracy of FBI Statements Concerning Its Capabilities to Exploit an iPhone Seized During the San Bernardino Terror Attack Investigation* (Office of the Inspector General U.S. Department of Justice 2018), para 1-2, <https://oig.justice.gov/reports/2018/o1803.pdf> (last visited Sept. 12, 2023)

27 Id. III. Accuracy of FBI Statements Regarding the Farook iPhone

28 Online document, Kim Zetter, *Apple May Use a First Amendment Defense in That FBI Case. And It Just Might Work*, (Feb. 25, 2016), <https://www.wired.com/2016/02/apple-may-use-first-amendment-defense-fbi-case-just-might-work/> (last visited Sept. 12, 2023).

abuse of the data if it falls into the wrong hands or is misused by legal authorities, which can then be exploited for illegal purposes. On the other hand, disclosing important information, or information that is not accurate, complete or properly obtained can jeopardize the whole investigation. In some cases, the unrelated use of private data has led to prejudice or discrimination, related to improper use of the special category of personal data like race, ethnicity, religious belief, medical data or sexual orientation.

It is critical to achieve a balance between society's welfare, national security and fundamental human rights. While exceptional circumstances may warrant restricting certain rights, any such restrictions should be necessary, proportionate, and subject to judicial review. The fear-based justification should not be the main basis for restricting fundamental rights, so safeguards are required to prevent excessive limitation on individual liberties.

Conclusion

The protection of data privacy in the context of combating crime is a critical and complex issue. On one hand, the risk of breaching data privacy exists because individuals choose to share a huge amount of their personal data on a daily basis, even though it is still considered personal data and protected by privacy laws. On the other hand, the unlawful measures that the law enforcement bodies have undertaken, raise more concern. Mass surveillance, communication data retention, surveillance of internet browsing history, facial recognition technology, DNA databases, location tracking, transnational data transfers, invasive cyber investigation techniques, data collecting unrelated to an investigation, violating the privacy of victims or

witnesses, profiling and discrimination, are all ways in which the law enforcement has violated privacy rights, and the data protection laws have proven to be inadequate in face of technological advancement. These issues highlight the delicate balance between competent criminal investigations and individual privacy rights. Addressing these concerns necessitates careful consideration of legislative frameworks, technological safeguards, and transparency to guarantee that privacy is maintained while law enforcement actions remain effective.

To address these challenges and ensure the protection of data privacy rights in the context of criminal investigations, several recommendations are proposed:

1. Rethinking the legal framework, considering that domestic law should amend its data protection laws to provide clear guidelines on data retention, collection, disclosure, and access while maintaining a high standard of an individual's right to privacy. The legal framework should be regularly adapted to keep pace with evolving technology, emerging privacy challenges and societal expectations.
 2. Clear legal standards establish a clear definition of circumstances when personal data can be accessed, retained and used for purposes of a criminal investigation, followed by a judicial oversight on each case where personal data is accessed, to ensure that the data is legitimately collected, only on proportionality bases.
 3. Clear data retention periods to prevent excessive retention of personal data that is unrelated to the ongoing or future investigations, to minimize the risk of abuse or misuse of the data.
 4. Transparency and accountability on the part of the legal authorities should be more transparent and provide accessible information about data collection and safeguards in place. The individual should also be informed on ways that he jeopardizes his data safety, and how to protect his rights when his data is processed without a legitimate base.
 5. Protecting the innocent individual should have the same focus as profiling and identifying the criminal. Provisions should be in place to prevent unjustified intrusion into their private lives, through measures like anonymization, pseudonyms, or data redaction, to mitigate the potential harm to innocent parties.
- Protecting data privacy in criminal investigations is critical for striking the correct balance between effective law enforcement and individual privacy rights. We can ensure that privacy is respected while maintaining the integrity and effectiveness of criminal investigations by implementing strong legal frameworks, increasing transparency and accountability, utilizing privacy-enhancing technologies, fostering international cooperation, and raising public awareness. **Bibliography.**

1. Bartol Anne M. & Bartol Curt R. , Introduction to Forensic Psychology: Research and Application, Chapter 3 Psychology of Investigations, (SAGE Publications, Incorporated 2012)
2. CCPR General Comment No. 16: Article 17 (Right to Privacy), The Right to Respect of Privacy, Family, Home and Correspondence, and Protection of Honour and Reputation, General Comment, Apr. 8, 1988, <https://www.refworld.org/docid/453883f922.html> (last visited Sept. 12, 2023).
3. Clarke Roger, Roger Clarke's 'Privacy Protection for the 21st Century', (July 7, 2006), <http://www.rogerclarke.com/DV/PP21C.html> (last visited Sept. 8, 2023).
4. Clarke Roger, Roger Clarke's Surveillance, Information Technology and Dataveillance ',(May 1988), <http://www.rogerclarke.com/DV/CACM88.html>, (last visited Sept. 9, 2023).
5. Digital Freedom Fund, Liberty Update, (Mar. 11, 2021), <https://digitalfreedomfund.org/wp-content/uploads/2022/01/DFF-10-Liberty-Update.pdf> (last visited Sept. 12, 2023).
6. Directive (Eu) 2016/680 Of The European Parliament And Of The Council, Directive, Apr. 27, 2016, Point 37, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680> (last visited Sept. 6, 2023)
7. Dutch DPA publication of personal data on the internet, Autoriteit Persoonsgegevens, https://autoriteitpersoonsgegevens.nl/uploads/imported/en_20071108_richtsnoeren_internet.pdf (last visited Sep. 8, 2023).
8. European Court of Human Rights, case 24029/07, M.M. v. the United Kingdom, (Nov. 13, 2012)
9. European Court of Human Rights, case 30562/04 30566/04, S. And Michael Marper v. The United Kingdom, (Dec. 4, 2008)
10. European Court of Human Rights, case 31446/12, Ben Faiza v. France, (May 5, 2018)
11. European Court of Human Rights, case 4378/02, Bykov v. Russia, (Mar. 10, 2009)
12. European Court of Human Rights, case 47/1998/950/1165, B.B v. France, (Sept. 7, 1998)
13. European Court of Human Rights, Case 47143/06, Roman Zakharov V. Russia, (Dec. 4, 2015),

14. European Court of Human Rights, *caw 8806/12, Aycaguer v. France*, (June 22, 2017)
15. Facewatch, *How Facewatch Complies With the Data Protection Act* :
16. Facewatch, (Mar. 31, 2023), <https://www.facewatch.co.uk/privacy/facewatch-and-gdpr/> (last visited Sept. 12, 2023).
17. gdpr/ (last visited Sept. 12, 2023).
18. General Data Protection Regulation, Regulation (EU) No. 2016/679, May 25, 2018, Art. 6 Lawfulness of Processing, <https://gdpr-info.eu> (last visited Sept. 4, 2023).
19. General Data Protection Regulation, Regulation (EU) No. 2016/679, May 25, 2018, Art. 6 Lawfulness of Processing, <https://gdpr-info.eu> (last visited Sept. 4, 2023).
20. Guidelines governing the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data, Recommendation No. [C(80)58/FINAL], Sept. 23, 1980, Article 1/a, Part One, Definitions, <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/2013-oecd-privacy-guidelines.pdf> (last visited Sept. 4, 2023).
21. Information Commissioner's Office (Ico), *Criminal offence data*, <https://ico.org.uk/for-organisations/uk-gdpr-guidance-and-resources/lawful-basis/a-guide-to-lawful-basis/lawful-basis-for-processing/criminal-offence-data/> (last visited Sept. 12, 2023)
22. Information Commissioner's Office (Ico), *What is personaldata?*, <https://ico.org.uk/for-organisations/uk-gdpr-guidance-and-resources/personal-information-what-is-it/what-is-personal-data/what-is-personal-data/> (last visited Sept. 12, 2023).
23. International Association of Chiefs of Police, *Surveillance, Shaping the Future of the Policing Profession* @ I International Association of Chiefs of Police (Apr.2019), <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2020-06/Surveillance%20FULL%20-%2006222020.pdf> (last visited Sept. 12, 2023).
24. Office of the Inspector General U.S. Department of Justice, *A Special Inquiry Regarding the Accuracy of FBI Statements Concerning Its Capabilities to Exploit an iPhone Seized During the San Bernardino Terror Attack Investigation* (Office of the Inspector General U.S. Department of Justice 2018), para 1-2, <https://oig.justice.gov/reports/2018/o1803.pdf> (last visited Sept. 12, 2023)
25. Opinion 06/2014 on the notion of legitimate interests of the data controller under Article 7 of Directive 95/46/EC, Opinion No. 844/14/EN WP 217, Apr. 9, 2014, III.3. Article 7(f): legitimate interests, <https://www.fia.org/sites/default/files/2019-11/Excerpts%20-%20Opinion%2006-2014%20on%20the%20notion%20of%20legitimate%20interests%20of%20the%20....pdf> (last visited Sept. 5, 2023).
26. Regulation (Eu) 2018/1725 Of The European Parliament And Of The Council, Regulation (EU), Oct. 23, 2018, Article 19, Right to Erasure (right to be forgotten, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32018R1725> (last visited Sept. 6, 2023).
27. Supreme Court of the United States, case 10–1259, *United States v. Jones*, (Jan. 23, 2012).
28. The US Supreme Court ruled that GPS tracking of an individual vehicle without a warrant violates the 4th Amendment's protection against unreasonable searches.
29. UNESCO, *The Right to Privacy in the Digital Age, UNESCO's Inputs for the Preparation of the Thematic Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights* (UNESCO 2022), <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/digitalage/reportprivindige2022/submissions/2022-09-06/CFI-RTP-UNESCO.pdf> (last visited Sept. 6, 2023).
30. United Nations Office on Drugs and Crime, *Organized Crime Module 8 Key Issues: Special Investigative Techniques - Physical and Electronic*
31. Surveillance, <https://sherloc.unodc.org/cld/en/education/tertiary/organized-crime/module-8/key-issues/special-investigative-techniques/physical-and-electronic-surveillance.html> (last visited Sept. 12, 2023).
32. Zetter Kim, *Apple May Use a First Amendment Defense in That FBI Case. And It Just Might Work*, (Feb. 25, 2016), <https://www.wired.com/2016/02/apple-may-use-first-amendment-defense-fbi-case-just-might-work/> (last visited Sept. 12, 2023)